

ఆంధ్ర
మహాభారతము
భండః
శిల్పము

డాక్టర్
హిరణ్మండ సూర్యవశర్మ

DONATED TO
THE CENTRAL LIBRARY

ಶಿಲ್ಪಕ ಭವನ್‌ಪ್ರತಿಷ್ಠಾಪನಾ ಸಮಿತಿ
 ನಾ.ನಾ.ಪ್ರ.ರ. ಮಿನಿ ಸ್ಟೋರ್
 ಕಾಲಕಿಲಾ ಮಂಟಪದ ಕೆ. ವಾಲಕಿಲಾ
 ಪಾಟಿ ಮೂಲ ನಿ. ಮುಖ್ಯಭವನ

కృతజ్ఞత

ఈ గ్రంథమును ముద్రించుటకు విరాళముగా

యునివర్సిటీ గ్రాంటు కమిషన్ ద్వారా
రూ. 4000 లు ఇప్పించినవారు

ఉస్మానియా యునివర్సిటీ ఉపాధ్యక్షులు
డాక్టర్ జి. యస్. రెడ్డిగారు.

ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ సాంస్కృతికశాఖ ద్వారా
రూ. 2000 లు ఇప్పించినవారు

మద్యనిషేధశాఖామాత్యులు, గౌరవనీయులు
శ్రీ యం. ఆర్. అప్పారావు బహద్దరువారు.

వీరికి కృతజ్ఞతాపూర్వక సమోవాకము.

ఆంధ్ర మహా భారతము
చందః శిల్పము

*

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమువారి
డాక్టరేట్ పట్టమును పొందిన
సి ధ్దాంతి చార్లస్ ము

డాక్టర్ పాటిబండ మాధవశర్మ

రీడర్, ఆంధ్రకాళి,

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము, హైదరాబాదు.

సర్వస్వామ్యసంకలితము.

ప్రథమముద్రణము : 1000 ప్రతులు.

డిశంబరు, 1966

అభి స వ ఛా ర తీ ప్ర చు రణ ము

౧

మూల్యము : రు 20/-

ప్రతులకు :

డాక్టర్ పాటిబండ మాధవశర్మ

1-8-87/A, చిక్కడపల్లి : హైదరాబాద్-20.

ముద్రణ :

శివాజీ ప్రెస్

సికిందరాబాద్

சென்னை மாநகராட்சி

అంకితము

చి॥ సా॥ పాటిబండ మంగతాయికి

నీవు నా జీవితమున పండించినట్టి
యమృతఫల మీ మహాగ్రంథ మంబుజాక్షి :
ఉభయులము దీనిచేత మృత్యువు తరించి
యనుభవించెద మమృతమయత్వసిద్ధి :

ఆ శీ స్సు లు

ప్రతులను నిధముచేయుటయందు :

జి. వి. సుబ్రహ్మణ్యం, యం. ఏ.
యల్. చంద్రమోహన్, యం. ఏ., బి., ఇడి.
జే. యస్. ఆంజనేయశర్మ, యం. ఏ.
కుమారి పాటిబండ ఆరుంధతి, యం. ఏ.

గద్య పద్య సంఖ్యా వివరములు కూర్చుటయందు :

పాటిబండ లక్ష్మీనారాయణశర్మ.
పాటిబండ వేంకటరామశర్మ.

పదముల పట్టిక తయారుచేయుటయందు :

కుమారి గార్జిర్ పాటిబండ రూస్సీ లక్ష్మి.
పి. వి. చలపతిరావు, యం. ఏ.

నాకెంతయో తోడుపడిరి.

ఈ చిరంజీవులకు నా ఆశీర్వాచనములు.

ని వే ది క

“ఆంధ్రమహాభారతము : ఛందోఽలంకారరసశిల్పము” అను విషయమును గుఱించి నా కావించిన పరిశోధన ఫలితములు ఈ వ్యాసమునఁ బొందుపఱుపఁబడినవి. ఈ సిద్ధాంతవ్యాసము ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము వారి పి. హెచ్. డి. పట్టపరీక్షకు సమర్పింపఁబడినది.

ఆంధ్రమహాభారతము సంస్కృతమహాభారతమునకు అనువాదము. అందలి షష్ఠ్యంశాలంకారికలన్ని మించుముందుగా సంతయు వ్యాసభాగవాను విదే. ఆ మహర్షి హృదయము తెలుగు జాతికిఁ గల లిలామలకమగు రీతున ననువదించి ప్రతిపాఠింపని శిల్పమును వెలయించిన ప్రతిభానిధులు రవి త్రయము.

ఆంధ్రమహాభారతమునం దిచ్చముగాఁ గవిత్రియము వారి ప్రతిభా నిష్ఠలంఘని చెప్పఁబడినది ఛందము. ఛందము కేంద్రముగా వారి రసాలంకారశిల్ప మీ వ్యాసమున ననుశీలంపఁబడినది. నానాఛందములను నిర్మించుట యందు, వాని సలంకరించుటయందు, వానిని రసానుగుణముగ, సర్వానురూపముగ వినియోగించుటయందు, రవిత్రియము ప్రదర్శించిన శిల్పమును నిరూపించుటయే ప్రధానలక్ష్యముగాఁ బెట్టుకొని ఆ లక్ష్యసాధనయందుఁ బ్రసక్తి మైసంతవటకే యర్థాలంకారములను స్పృశించితిని.

ఆంధ్రసంస్కృతాంగ భాషలయం దుపలభ్యములగు ఛందోఽలంకారరసనసంబంది గ్రంథములను, శరీర జీవమను సైత్యశాస్త్రగ్రంథములను, దైర్ఘ్యటిని సూక్ష్మేక్షితోఁ బరిశీలించి వాని యంశరాశముల ముఖ్యగుపదీయస్థురహస్యములను సాదించి, శోధించి, యనుసరించి ఛందోరసనసంబంధ నిరూపణమున కొక అటవప్రమైన ఘంటాపథమును విర్మించుకొంటిని. ఆ పథమునఁ బయవించి నాకు సావత్కరించిన రవిత్రియమువారి యసంతముఖమైన ఛందఃశిల్ప విశ్వరూపమును ఈ గ్రంథమునఁ బ్రతిబింబయింపజేసితిని.

ఈ పరిశోధనప్రణాళిరను షష్ఠ్యముగాఁ బర్యవేక్షించిన పద్మనాభ ఆచార్య, వార్హర్ దివార్హ వేంకటాచలవిగారికి హృదయపూర్వక ధన్యవాదము లర్పించుచున్నాను. ఈ పరిశోధన కార్యక్రమమును విశ్విష్ణుముగఁ గొనసాగించుకొనుటకు నా కవకాళము రల్పించిన ఉస్మానియా మునిపర్వటి

ఉపాధ్యక్షులు డాక్టర్. డి. సదాశివరెడ్డిగారికి హృదయపూర్వక కృతజ్ఞతను వివేదించుకొనుచున్నాను.

ఈ సిద్ధాంతవ్యాసమును బరీక్షించి, మెచ్చి నాకు డాక్టరేట్ పట్టమును ప్రసాదించిన పూజ్యులు — కవిసమ్రాట్. కళాప్రపూర్ణ శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారికి, ఆచార్య శ్రీ గంటి జోగిసోమయాజీగారికి భక్తిమయ ప్రణామము లర్పించుకొనుచున్నాను.

అత్యంతచాత్సల్యముతో నాకు సాహిత్యతత్వము నుపదేశించిన పూజ్య గురుపాదులు ఆచార్య శ్రీ పింగళి లక్ష్మీకాంతముగారికి, అభినవవాగ్గేషసన స్వర్గీయ చుల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రిలవారికి వినయాంజలి ఘటించును. పుత్రనిర్విశేషముగాఁ బెంచిన పెద్దవానినిచేసి విద్యాబుద్ధులునేర్పించి నా సర్వాభ్యుదయములకుఁ గారణభూతుఁడైన స్వర్గీయ కేశవరావు అన్నగారిని భక్తి శ్రద్ధలతో స్మరించును.

'అభినవభారతి' పక్షమున ఈ గ్రంథమును ప్రచురించుటకు ఆనుమతినిచ్చిన ప్రియమిత్రులను అభినందించును.

అందముగా ముఖపత్రమును తీర్చిన మిత్రులు మడిపడగ బలరామాచారిగారికి, అత్యంతశ్రద్ధవహించి ఈ గ్రంథమును ముచ్చటగా ముద్రించి యిచ్చిన శివాజీ ప్రెస్ అధిపతులకు ధన్యవాదము లర్పించును.

పరిశోధనకు అత్యంతావశ్యకములైన అమూల్యగ్రంథములను పెక్కింటిని సేకరించిపెట్టిన శ్రీయుతులు జి. సదాశివశర్మ, యం. ఏ., పి. జి. లాశే, యం. ఏ., డి. జి. పాధ్యే, మెట్టా వేంకటేశ్వరరావు, యం. ఏ., గార్లకును, సర్వవిధముల నాకు అందదండలుగానుండిన ఆంధ్ర బుక్ హౌస్ అధిపతులు శ్రీ నారాయణరావుగారిని మిక్కిలి కృతజ్ఞుఁడను. ఈ పరిశోధనము సంకల్పించిననాటినుండియు నన్ను పెక్కువిధముల ప్రోత్సహించిన సుహృద్వరులకు, సహృదయులకు ప్రణామ కుసుమాంజలులు సమర్పించును.

అనుక్రమణిక

నివేదిక :

శీర్షము :

1-9

తత్త్వానుశీలనము :

11-143

చంద్రికాశాస్త్రము : 13 - చంద్రోదయశాస్త్రము : 19 - చంద్రోదయశాస్త్రము : 23 - చంద్రోదయశాస్త్రము : 31 - చంద్రోదయశాస్త్రము : 40 - చంద్రోదయశాస్త్రము : 86 - చంద్రోదయశాస్త్రము : 106 - చంద్రోదయశాస్త్రము : 128 - చంద్రోదయశాస్త్రము : 138

అలంకారికానుశీలనము :

144-268

ప్రాసము : 146 - ద్విప్రాసము : 172 - త్రిపుప్రాసములు : 178 - అంత్యప్రాసము : 181 - అనుప్రాసము : 187 - ప్రాసాక్షరమైత్రి : 189 - యతి : 208 - స్వరపాదము : 211 - పద్యపాదములు : 216 - ఉదయపాదములు : 232 - పద్యప్రాసము : 266 - పద్యప్రాసము : 283.

రసానుశీలనము :

269-573

విశేషచ్ఛందములు :

271-386.

చందరము : 271 - పంచరము : 273 - మణిమాలము : 274 - రోదరము : 276 - పద్మము : 277 - శిఖరము : 281 - మందాత్రాంత : 282 - మణిమాల : 284 - మంజుభాషిణి : 286 - రోదరము : 287 - రోదరము : 291 - రోదరము : 292 - పాదగళము : 294 - వసన్తయూరము : 296 - సర్వము : 298 - బంధురము : 299 - ద్రుతపరిమళము : 301 - రుద్రపరిమళ : 302 - మణిమాలము : 303 - స్రవనము : 303 - మేదిని : 304 - ప్రభము : 306 - స్రగ్వీణ : 307 - భుజంగప్రయాగము : 308 - ఇంద్రవజ్రము : 309 - ఉపేంద్రవజ్రము :

310 - ఉపజాతి : 312 - జలధరము : 313 - క్రౌంచపదము : 316 -
 భాస్కరవిలసితము : 317 - సరసిజము : 319 - అంబురుహము : 320 -
 లయవిలాసి : 321 - లయగ్రాహి : 323 - వసంతతిలకము : 324 -
 మానిని : 327 - కవిరాజవిరాజితము : 331 - స్రగ్ధర : 335 - మహా
 స్రగ్ధర : 339 - మత్తకోకిలము : 341 - తరలము : 348 - ఉత్సాహము :
 354 - తరువోజ : 361 - మాలిని : 370 - అక్కరలు : 376 - మంగళ
 మహాశ్రీ : 384.

సామాన్యచందములు :

387-530

శార్దూలవిశ్రీడితము : 387 - మత్తేభవిశ్రీడితము : 407 - చంపక
 మాల : 418 - ఉత్పలమాల : 428 - కందము : 437 - సీసము : 466 -
 తేటగీతి : 515 అటవెలది : 522

గద్యము :

531

చందస్సంవాదము :

548

ఉపసంహృతి :

574

ప్రసిక్తగ్రంథసూచిక :

575

అనుష్ఠక్తగ్రంథసూచిక :

579

అనుబంధము :

581

ముఖ్యపదానుక్రమణిక :

596

‘వగై వ గాయత్రీ
 వాగ్వా ఇదిగ్ సర్వంభూతం
 గాయతి త్రాయతే చ”

రాంబోగ్యోపనిషత్తు.

“ప్రాస్వో గయః ప్రాణః, తం త్రాయతే ।
 సా హైషా గయాం స్తత్రే ।
 ప్రాణావై గయాః । తాన్ ప్రాణాం స్తత్రే ।
 యస్మా ద్గయాం స్తత్రే తస్మా ద్గాయత్రీ నమ”

శితిపథబ్రాహ్మణము.

“ఊర్ధ్వోర్ధ్వ మారుహ్య యదిర్థ జాతం
 ఓః పశ్యతి శ్రాంతి మవేదయంతీ
 పలం తదాద్వైః పరికల్పితానాం
 వివేకసోపాన పరంపరాణాం

“తస్మాత్ సతామత్ర స దూషితానీ
 మతానీ తాన్మేవ తు శోధితాని
 హర్ష ప్రతిష్ఠాఫిత యోజనాసు
 మూలప్రతిష్ఠా ఫల మామసంతి”

అతిసవగు పాపాదులు.

క వి త్ర య భా ర తి

శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ దధతో వక్షోముఖాంగేషు యే
 లోకానాం స్థితి మావహం త్యవిహతాం త్రీపుంసయోగోద్భవాం
 తే వేదత్రయమూర్తయ త్రీపురుషా స్సంపూజితా వస్తురైః
 భూయాసుః పురుషోత్తమాంబుజభవశ్రీకంధరాః శ్రీయనే.

అదికవి.

శ్రీ యస గౌరినాః బరంగు చెల్వకుః జితముపల్లవింప భ
 ద్రాయితమూర్తియై హరిహరింబగు రూపము దాల్చి విష్ణురూ
 పాయ సమశ్శివాయ యనిబర్కెడు భ కజనంబు వైదిక
 ద్యాయిత కిచ్చమెచ్చు పరతత్వముఁ గొల్పెద నిష్ట సిద్ధికిన్.

కవిబ్రహ్మ.

అంబ! సవాంబుజోజ్జ్వల కరాంబుజ : శారదచంద్ర చంద్రికా
 దంబరిచారుమూర్తి : ప్రకటస్ఫుటభూషణరత్న దీపికా
 చుంబిత దిగ్విభాగ : శ్రుతి సూక్త వివిక్తనిజప్రభావః భా
 వాంబర వీధి విశ్రుతవిహారి : సనుం గృహజూడు భారతీ :

ప్రబంధపరమేశ్వరుఁడు.

శిల్పము

“ఋక్సామయోః శిల్పే స్థః । తే వాఽ ఆరభే ।
తే మాం పాఠం । ఆస్య యజ్ఞస్య ఉద్భవః ।
శర్మాసి । శర్మ మే యచ్ఛ ।.....”

యజుర్వేదము : 4.9.

“ఋక్సామయోః యనంతరిము రెండు శిల్పము లున్నవి. ఆ రెండింటిని నే నానిం
చింతును. ఆ రెండును నన్ను ఏకీంచుగాలి : ఈ యుద్భవమనెడు యజ్ఞమునకు సుఖహాసమైన
ప్రయోజనమున్నది. నాకు సుఖము నిమ్ము.”

ఋక్సామయోః యనంతరిము మనుష్యుడు సుఖప్రసవి యగు చిర్కయందు ప్రసృత్తుఁ
డగుట కుత్సహించును. ఆ చిర్క యజ్ఞము, దానికి శిల్పములు సాధనములు. మానససిద్ధిములు.
క్రియాసిద్ధిములు నని యా శిల్పములు రెండు విధములు. “ఉద్భవః యజ్ఞస్య” అనిగా.
“ఉత్కృష్టాః అధీతాః ప్రత్యక్షీర్పితాః ఋచః యస్మిన్ లస్య శిల్పవిద్యా సిద్ధిస్య యజ్ఞస్య” అని
స్వామి వర్యాసంపదసంస్కృతి వ్యాఖ్యానము. ఉత్కృష్టముగా సిద్ధిములయగు బుద్ధులు దేని
యందు ప్రత్యక్షీర్పితము లగునో అది ఉద్భవమను యజ్ఞము. అది శిల్పములచే సిద్ధించును.

బుద్ధులు అధీతములు. గీతములు నై సరిమాత్రమున మానవునకు సుఖము లభించు.
వాని యర్థ మభినీతము - ప్రత్యక్షీర్పితము కావలెను. ఋగ్రాధినియమే యజ్ఞము. అది సుఖ
ప్రసవి యైన చిర్క. “స్వర్గరామో యజేతి” యని శ్రుతి యాదేశించుచున్నది. స్వర్గము సుఖ
స్థానము. స్వర్గము గోరినవాడు యజ్ఞచిర్క నాచరించవలెను.

సుఖకామన జీవలక్షణము. “దుఃఖ సంశ్లేష విద్యేష సుఖస్వాదన సాధరః” అను
న్యాయమున దుఃఖసంశ్లేషవిద్యేషితత్వము, సుఖస్వాదనసాధరత్వము జీవలక్షణములు.²

“Practically all modern Psychology goes to suggest that the primary
considerations of the unconscious animal mind are the avoidance of pain
and the pursuit of peace.”³ అని జీవతత్వవేత్త Mc Dowall చెప్పుచున్నారు.

“కర్మహేతుః కామః స్వాత్ - ప్రవర్తరిత్వాత్”⁴ అని దాహినికుల పుతము. మానవ
జాతికి మౌల్యపురుషుడైన మనువు “సంకల్పమూలః కామోపైః యజ్ఞః సంకల్పసంభవః”⁵
అని కామమువలన సంకల్పము. సంకల్పమువలన యజ్ఞము పుట్టుచున్నవనీ తెలుపుచున్నారు.
మానవుని చిర్కప్రకృతి యంతయు కామమూలకము. సర్వజీవప్రకృతియు సుఖకామనామూల
కమే యని మనస్తత్వవేత్తయను తెప్పుచున్నారు.

"The basis of consciousness in every animal is desire"⁶

—Th. Ribot.

సుఖము లౌకికము, లోకోత్తరము, పారలౌకికము అని త్రివిధము. వీనిలో పారలౌకికసుఖమే ప్రధానమనియు, దదాశ్రయమైన యజ్ఞమే యవశ్యకరణీయమనియు సూచించుటకు, లౌకిక, లోకోత్తర సుఖాశ్రయములయిన కర్మములు శిల్పములను సామాన్యనామముచే వ్యవహరింపఁబడి యజ్ఞమునకు అంగములుగా నిర్దేశింపఁబడినవి

తజ్జ తంతువాయ నావిత రజకాదులయు, పాచక గాంధిక మాలికాదులయు, వైణిక వాంశిక మార్దంగికాదులయు, సర్తకగాయకాదులయు కర్మములన్నియు శిల్పము లనఁబడినవి.*

"అహం హి విశ్వకర్మా వై దానవానాం మహాకవి"⁷ అని మయుఁడు తన్నుగూర్చి చెప్పికొనెను. 'యది త్వం కర్తృకామోఽసి ప్రియం శిల్పవతాంవర'⁸ అని శ్రీకృష్ణుఁడు మయునితో ననెను. మయుఁడు విశ్వకర్మ, మహాకవి, శిల్పవతాంవరుఁడు. "విశ్వం కర్మ కృతిసాధ్యం యస్య సః విశ్వకర్మా, మహాకవిః శిల్పపండితః" అని నీలకంఠవ్యాఖ్య. సర్వ కర్మములు నెవ్వనికిఁ గృతిసాధ్యములో వాఁడు విశ్వకర్మ - వాఁడు శిల్పపండితుఁడు - వాఁడు మహాకవి. పరిమిష్టమై, ఇష్టము జ్ఞాతమై, జ్ఞాతము కృతమై యెవ్వని కర్మము సిద్ధించునో వాఁడు శిల్పి - కవి. శిల్పి కారువు, కృత్నువు ననియుఁ జెప్పఁబడుచున్నాఁడు. ఈ పదములు "కృ"దాతు నిష్పన్నములు, కర్తృవాచకములు. అయినను కర్తృసామాన్యవాచకములు కాక కర్తృవిశేషవాచకము లగుటచే రూపవిశేషలబ్ధి పొందినవి.

"కారు రహం తతో భిషక్."⁹

ఈమంత్రమున కారువు అనఁగా స్తోమకీర్త - స్తుతి ప్రయోక్త.

"సురూపకృత్ను మూతయే సుదుఘామివ గోదుహే"¹⁰

ఈమంత్రమున కృత్నువు సుందరరూపనిర్మాత. ప్రయత్నపూర్వకముగా, ప్రయోజనాపేక్షచే, ఇష్టఫలసాధన సమర్థమగు క్రియను ఆచరించువారు కారువులు, కృత్నువులు - శిల్పులు. వీరి కర్మములు యజ్ఞకర్మమునకు అంగములు.

శిల్ప శబ్దము శీలదాతు నిష్పన్నము. "శిర్ప శిల్ప శష్ప బాష్ప రూప పర్ప తల్పాః" - నపైతే పప్రత్యయాంతాః నిపాత్యంతేః శీలతేః హ్రస్వం శిల్పం కౌశలం".

నిర్దాంతకౌముది : ౭౭౭ది - ౩ పాదము.

శిల్పము అనఁగా కౌశలము. కుశలుని ధర్మము కౌశలము. కుశాదానము యజ్ఞోపయోగి గమక కుశలుని ధర్మమైన కౌశలము శిల్పమై యజ్ఞాంగ మగుచున్నది.

• "తజ్జ తంతువాయ నావితో రజక స్తతా
సంపద కృర్మకారకృ కారవః శిల్పినో మతాః"

—అమరము.

“శిల్పం విపుణకర్మ”¹¹ “శిల్పం కర్మ కళాదికం”¹² అని యమరసింహుని నిర్వచనములు. శిల్పము కళాదికి మైన విపుణకర్మ. సుఖప్రదమైన కర్మకళ. అది విపుణమైన కర్మ. “నికరాం పుణతీరి విపుణః”¹³ “పుణ కర్మణి కుభే”¹⁴ “కుభ కుంభ కోథార్థే”¹⁵ అను తీరున అతిశయకోథాస్పదమైన కిర్మ విపుణకర్మ. వేదికానిర్మాణము. తదలంకరణము - మున్నగునవి యజ్ఞకోథారములగుటచే విపుణకర్మలై కళలగుచున్నవి. దేవతారాధనానామైన యజ్ఞకర్మకు అంగములగుచున్నవి. కౌశలము, నైపుణము శిల్పములు. ఇవి పారలౌకికసుఖసాధనమైన యజ్ఞమునకు అంగములు. అన్యత్ర కౌశలము లౌకికసుఖమునకు, నైపుణము లోకోత్తరసుఖమునకు సాధనములు.

శిల దాతువునకు అధ్యాసము¹⁶, సమాధి¹⁷ యని యర్థములు చెప్పబడినవి. అధ్యాసము బాహ్యప్రయత్నము. సమాధి యంతరప్రయత్నము.¹⁸ అధ్యాసమువలన కౌశలరూప శిల్పము, సమాధివలన నైపుణరూపశిల్పము సిద్ధించును. సుఖప్రయోగవాతుర్యము కౌశలమనియు,¹⁹ సూక్ష్మార్థావాప్తినిలమైన తీవ్రాపారము నైపుణమనియు²⁰ శాలిదానియుఁడు వివరించుచున్నాఁడు. అనుఁగా క్రియాసిద్ధమైన శిల్పము కౌశలము. మూససిద్ధమైన శిల్పము నైపుణము నని తాత్పర్యము. క్రుతియందు ‘శిల్పే’ అని ద్వివచనప్రతిపాదితములయిన - కాయ వ్యాపార, మనోవ్యాపార సిద్ధములయిన రెండు శిల్పములు నివియే.

యజ్ఞము పుణ్యకర్మ. కళ విపుణకర్మ. కుభకర్మకు కోటనకర్మ యంగము. కోటయనఁగా సౌందర్యము. సుఖాస్వాదనసాధకుడైన శీవుఁడు లోకోత్తరసుఖసాధనమైన కిర్మమునందు ఆదరముగలవాఁడగును. అట్లు తన యాదరమునకుఁ బాత్రమైన దానిని సుందరము అని భావించును. “సుతరాం ఆద్రితే ఇతి సుందరం”²¹ అని యమరసింహుని నిర్వచనము. ఏది యత్యంత ముదిరింపఁబడినో అది సుందరము. లోకోత్తరసుఖాస్వాదనమునందలి యాదరమే తాదృశసుఖాశ్రయమైన కిర్మయందలి యాదరమునకుఁ గారణము. తాదృశకర్మనిర్మాణము నందలి శిల్పమునకుఁ గారణము. కర్మయందలి యాదరమే కర్మయందలి సౌందర్యము.

సౌందర్య మిట్లు లక్షింపఁబడినది:—

“అంగ ప్రత్యంగకానాం యః
సన్నివేశో యథోచితం
సుస్పిగ్ధ సందిబంధః స్థాత్
తత్ సౌందర్య మితీర్యతే”

తరతరప్రకరణము : 33.

అంగప్రత్యంగకముల యథోచితమైన సుస్పిగ్ధసందిబంధమైన యే సన్నివేశము కలదో అది సౌందర్య మనఁబడుచున్నది.

అంగి నిర్మాణమునందు అంగప్రత్యంగములు యథోచితముగ సన్నివిష్టములు కావలయును. యథోచితముగా ననగా దేని కేది సదృశముగా నుండునో ఆ తీరున నని యర్థము. అంగప్రత్యంగముల పరస్పరసాదృశ్యమువల్ల వాని సన్నివేశము యథోచితముగ నుండును. యథోచిత సన్నివేశము వలన వాని భిన్నత్వము తిరోహితమై యంగియందు ఏకత్వము భాసించును. సదృశములయిన యంగప్రత్యంగకముల సన్నివేశము - అనగా సంధానము అంగియందు పూర్ణత్వమును గల్పించును. సన్నివేశము సుస్పిగ్ధ సందిభింధమైనచో విభాగము ప్రసరినకల్పమై యంగియందు అఖండత్వము సిద్ధించును. ఏకత్వము, పూర్ణత్వము, అఖండత్వము సౌందర్య లక్షణములు. ఇవి సమాధి లక్షణములు.

కర్త యొక్క సమాహిత మనోవ్యాపారరూపమైన నైపుణము కర్మయందు సమాధిరూప సౌందర్యముగా రూపొందును. విషయయందలి యానందమే విషయమునందలి సౌందర్యము. ఆనందము, సౌందర్యము నొక్కదే. అధికరణభేదముచే వ్యవదేశభేదము. ఈ యంశమునే George Santhayana, యను కళావేత్త :

"Beauty is objectified pleasure"²²

అని సూత్రప్రాయముగ "ఆనందవ్యక్తియే సౌందర్యము" అని చెప్పెను.

Beauty యను పదమును నిమంటు విట్లు వివరించుచున్నది :

"The perfection of form resulting from the harmonious combination of diverse elements in unity ; that quality of objects that gratifies the aesthetic nature"
...Standard Dictionary.

ఈ యంశమును "Beauty is unity and totality" అని E. D. Puffer సూత్రప్రాయముగఁ జెప్పెను.²³

ఏకత్వ పూర్ణత్వాఖండత్వములు ఏ యంగియందు సిద్ధించునో దానియందు సౌందర్యమును ధర్మము దీపించును. అట్టిదానియందు జీవుడు రహించును. అట్టిదానిని రమణీయము, సుందరము, సరసము అని భావించును. అట్టిదానిని సాధించుట యందు శిల్పవంతుఁ డగును.

శిల్పశబ్దమును శీలరాతువునుండి చిరమవ్యుత్పత్తిచేత, కర్మవ్యుత్పత్తిచేత - రెండు విధములుగా నిష్పాదించవచ్చును. కిరణార్థకమైనది వ్యాపారమును, కర్మార్థకమైనది ఫలమును బోధించునది కామ్రుద్యాది.²⁴ శీలనము శిల్పము, శీలతము శిల్పము. శీలనము వ్యాపారము, శీలతము కర్మ. కర్తృనిష్ఠమైన వ్యాపారము క్రియ యనఁబడును. * క్రియాజన్య ఫలాశ్రయము

- రాతువునకు వ్యాపారము, ఫలము అర్థములు. అందు వ్యాపారమునకు ఆశ్రయము కర్త, ఫలమునకు ఆశ్రయము కర్మ. పదనము వ్యాపారము, దానికి ఆశ్రయము దేవదత్తుడు. పాకము ఫలము. దానికి ఆశ్రయము అన్నము. పదన వ్యాపారఫలమైన పాకమునకు ఆశ్రయముగ అన్నము అను కర్మ కర్తయైన దేవదత్తునకు ఈవికతము.

కర్మ యనఁబడును.²⁵ కర్తృవ్యాపారజన్యమైన ఫలమునకు ఆశ్రయము గనుకనే కర్మ 'కిర్త రీప్వితకమం'²⁶ అనఁబడినది. ఉద్దిష్టఫలమునకు ఆశ్రయమైన కర్మయొక్క యుత్పాదనమున కర్త సమాహితచిత్తుడై వ్యాపారవంతుఁ డగును. * సమాహిత చిత్తవ్యాపారమే మానస శిల్పము. దానికి భావన యని పేరు.

“భావనా నామ భవితు ర్భవనానుకూలో వ్యాపారః”²⁷ అని మీమాంసికుల పరిభాష. సాధ్యమైనదాని సిద్ధికి అనుకూలమైన వ్యాపారిము భావన. భావన సాధ్యము, సాధనము, ఇతి కర్తవ్యత యను మూఁడంశములతోఁ గూడియుండును.²⁸ సాధ్యము రసము - లోకోత్తరానందము. సాధనము కావ్యము - చివరకర్మ. ఇతికర్తవ్యత ఛందోఽలంకారాది పరికిరకల్పనము. అలంకారిక పరిభాషయందు భావన ప్రతిభయొక్క వ్యాపారముగా జెప్పఁబడినది. అది కావ్యోత్పాదనమునఁ గవియొక్క మానసికవ్యాపారము - కావ్యనిర్మాణసంకల్పాత్మకము. భావనా వ్యాపారమువలనఁ గావ్యము మనస్సునఁ గల్పింపఁబడును. 'సంకల్పం కిర్మ మానసం' అని యమరసింహుఁడు.

లేఖకో భారతస్యాస్య భవ త్వం గణనాయకః !

మయైవ ప్రోచ్యమానస్య మనసా కల్పితస్య చ”²⁹

భావనావ్యాపారముచే మనస్సునఁ గల్పింపఁబడిన భారతమును వ్యాసభగవానుఁడు కాయ వ్యాపారముచే వాగ్రూపమునఁ గల్పించెను.

కర్మేంద్రియవ్యాపారము క్రియ. అది శక్తియొక్క వ్యక్తావస్థ. “ఇద్వాళక్తి, జ్ఞానశక్తి, క్రియాశక్తి స్వరూపిణీ” యని కొనియాడఁబడిన³⁰ పరిమేశ్వరియే శక్తి. “శక్తిః కవిత్వ వీజంహి”³¹ అని యాలంకారి మతము. సవనవోన్మేషశాలిని, అపూర్వవస్తునిర్మాణజ్ఞమయైన³² ఆ శక్తియే కావ్యభాషయందు ప్రతిభ యనిఁబడినది. ప్రతిభయొక్క యంతరంగాశ్రిత వ్యక్తావస్థ భావన. బహిరంగాశ్రితవ్యక్తావస్థ క్రియ. అది మనఃకల్పితమైన కావ్యమునకు వాక్కల్పనము. వాక్కల్పితమైన కవి కర్మ కావ్యము.

కాళిదాసు నాట్యము క్రతు వనెను.³³ తిక్కన వాఙ్మయము అద్వర మనెను.³⁴ లోకా రాధనరూపములు, ఈశ్వరాధాన రూపములు నై పరిమపురుషాస్తాధనము లైన నాట్యకావ్యములు యజ్ఞము లనుబట్టి వివ్రతపత్తిలేదు.

• “అన్త మిద్వా ఈప్వా”. పొందఁ గోరిక యీప్ప. పొందఁ గోరఁబడినది ఈప్పికము. ఈప్పిక తప్పము అనఁగా పొందవలెనని ఆత్మంశము కోరఁబడినది. ప్రేమింపఁబడినది, ఇష్టమైనది అని యర్థముకాదు. “రాముఁడు రావణుని చంపెను” అను వాక్యమున చంపుట వ్యాపారము. దానికి ఆశ్రయమైన రాముఁడు కర్త. దావు ఫలము. దానికి ఆశ్రయమైన రావణుఁడు కర్మ. తన వ్యాపారమునకు వలమైన దావునకు ఆశ్రయమైన రావణుఁడు (మృతరావణుఁడు) రామునకు ఈప్పికముఁడు. పొందఁ గోరఁబడినవాఁడు.

“పాత్రవిశేషే న్యస్తం గుణాంతరం ప్రజతి శిల్ప మాధాతుః” అని నాట్యకర్మనిర్మాణమునందలి నటవ్యాపారము శిల్పమును నభిప్రాయమును కాలిదాసు వ్యక్తముచేసెను. “నే నభయ కావ్యప్రౌఢిః బాటింతు శిల్పమునన్ బారగుఁడన్”³⁶ అని తిక్కన ప్రౌఢకావ్యనిర్మాణమునందలి కవివ్యాపారము శిల్పముని స్పష్టము చేసెను.

యజ్ఞకర్మవలె, నాట్యకర్మవలె, కావ్యకర్మయు బహ్వంగము. “శబ్ద శృంగదోఽభిధానార్థాః” అని భాషాహరు³⁷ శబ్దము, చందము, అభిధానము, అర్థము కావ్యముయొక్క ప్రముఖాంగములని చెప్పెను. శబ్దము, చందము, వాగింద్రియ నిర్వర్త్యములయి శ్రోత్రేంద్రియ గ్రాహ్యములయిన కావ్యాంగములు. కావ్యము శ్రోత్రక్రతువు గదా.

అంగ నై వత్స సత్త్వములు వాక్యార్థమును వ్యంజించుటకే ప్రవర్తిల్లుచున్నవి గనుక³⁸ వాక్కు నాట్యమునకు తనువువంటిది గనుక నిర్మాణసమయమునఁ గవియు, నభినయనమయమున నటుఁడును వాక్కున మిక్కిలి యత్నవంతులు కావలయునని భరతముని యాదేశించెను. నాట్యమునందే వాక్కునకు అంత ప్రాధాన్యముండఁగాఁ దన్మయమైన కావ్యమున దాని ప్రాధాన్యము ఎట్టిదో చెప్పవచ్చుటలేదు.

కావ్యమున చందము అంగభినయ స్థానీయము. అలంకారము ఆహార్యాభినయ స్థానీయము. గుణము సాత్వికాభినయ స్థానీయము. ఈ సర్వమును కావ్యతనువైన వాక్కు నాశ్రయించి కావ్యార్థమైన రసమును వ్యంజించును.

రసాభివ్యక్తి సమర్థమగు కావ్యమును నిర్మించుట కవి యిచ్చ. అంగియైన కావ్యమున అంగములయిన వాగర్థములు, చందోఽలంకారములు సుస్పిగ్ధసందిభింధములై యథోచితముగ సన్నివిష్టములు కావలయును. అట్టి సన్నివేశమునఁ గవియొక్క యంతరింద్రియ బహిరింద్రియముల యేకాగ్రమైన వ్యాపారము శిల్పము.

శీల దాతునిష్పన్నములయిన శీలము, శైలి, శిల్పము తరతమభావమున నేకార్థకములే. అనంత జన్మాభ్యాస సంస్కారము శీలము. శీలమే స్వార్థమున శైలియగును. ఇహజన్మాభ్యాస సంస్కారము శిల్పము. /మహర్షులయందు శీలమైనది మహాకవులందు శిల్పమగుచున్నది. అప్రయత్నపరిసిద్ధి శీలమూలకము. సప్రయత్నపరిసిద్ధి శిల్పమూలకము.

లోకికానాం హి సాధూనాం

అర్థం వాగనువర్తతే

ముషీకాం పున రాద్యానాం

వాచ మర్థోఽనుదావతి”

ఉత్తరరామచరితము : ప్రథమ. 2.

అని భవభూతి మహాకవి చెప్పినట్లు ఆద్యులయిన మహర్షులకు శీలవశమున వాక్కునందీ యర్థము పరుచెత్తును. లోకికసాధువులయిన మహాకవులకు శిల్పవశమున సర్థమునకు అమరూముగ వాక్కు వర్తించును.

“నై నర్గికి చ ప్రతిభా, క్రతుం చ బహునిర్మలం

అమంద శ్చాభియోగోఽస్యాః కారణం కావ్యసంపదః”

నై నర్గికియైన ప్రతిభ కావ్యబీజము. దానిని సహస్రదా విస్తరింపఁజేసి కావ్యమును సంపన్నము చేయునది అమందమైన యభియోగము. దీనిని రాజశేఖరుడు “అవిచ్ఛేదేన శీలసం”⁴⁰ అనెను. అవిచ్ఛిన్నమైన శీలసమే శిల్పము.

“అమలోదాత్రమనీష నే నుభయ

కావ్యప్రౌఢిః బాటించు శి

ల్పమున్ బారగుఁడన్ గళావిదుఁడ”

అని తిక్కన విర్వచనోత్తరరామాయణ పీఠికయందు చెప్పికొనెను. “కవి ర్యపీషీ” యను న్యాయమున మనీష యనఁగా కవికి క్రియైన ప్రతిభ. తిక్కన ప్రతిభ యనులము, ఉదాత్తము. అట్టి ప్రతిభాశక్తిచే ఆయన ప్రౌఢకావ్యమును నిర్మించును. ప్రౌఢి యనఁగా రసమయత్వము శి కావ్యమునఁ బ్రౌఢిని పాటించుట శిల్పము. ఆ శిల్పమునం దాయన పారగుఁడు. ఆయన కళా విదుఁడు. కళ యనఁగా సౌందర్యము - రసము. తిక్కన రసవేత్త. రసాశ్రయమైన ప్రౌఢ కావ్యమును నిర్మించుటయందు కవి బుద్ధిపూర్వకముగా చేయు ప్రయత్నము శిల్పము. తిక్కన. శిల్పపారగుఁడు. శిల్పముయొక్క పారము రసము. తిక్కన రససిద్ధుఁడు. రసస్వరూపము, రసవ్యంజక సామగ్రీస్వరూపము, సామగ్రీసంయోజనస్వరూపము సమగ్రముగ నెఱింగినవాఁడు. నన్నయ, ఎఱ్ఱనయ్య నిట్టివారే. ఉద్దిష్టార్థ సమ్యక్ప్రమర్శణ సమర్థముగ వాక్కును బ్రయోగించుట యందు సరమసాధువులైన మహాశిల్పిలు కవిత్వయము.

శక్తిప్రసృతమై, చందోఽలంకారసుందరమైన యా మహాకవిత్వయముయొక్క వాక్కు భారతమహాకావ్యార్థము నెట్లు సంపాదించి క్తము గావించినదో యనుశీలించుట రసజ్ఞులయిన విమర్శకుల కర్తవ్యము.

“జయంతి తే నుకృతినో

రససిద్ధాః కపిశ్వరాః”

— రత్నాచారి: విద్యత్పద్ధతి-20.

- “యథా లక్షణరహితః పురుషః స సుందరశబ్ద వాచ్యః. తథా లక్షణవర్జం తథాశరీరం గుణాలంకారోచ్ఛ్వాంఘ్రేషు పీఠసత్వం భజత్ పౌర్వికావ్యాభిరాసం నార్హతి.” — నా. కా. XVI-1.

అనినవగ్రస్తపాదుల ఈ వాక్యమువలన పీఠసత్వము భజించు కావ్యము పౌర్వికము అనుటకు యోగ్యముకాదు. తనుక రసవంశమైన కావ్యమే పౌర్వికావ్యము. దీర్ఘసమాస, కఠినవదంతింధ బహుళమైన కావ్యము పౌర్వికము అను వర్తిత్రాయము సమంజసముగా గనఁబడదు. ప్రియుఁడు సన్నిహితుఁడైనంత మాత్రముననే రసభావతరంగిత యగుట పౌర్వికానాయకా లక్షణముగాఁ బరిగణింపఁబడుట వర్ణించియుండుటయు విట సమపదంబునఁ దగియున్నది.

సూచికలు

1. యజుర్వేద సంహితాభాష్యము :
2. నాట్యశాస్త్రము (అభినవ భారతి) : VI - పుట 282
3. A Biological Introduction to Psychology : p. 5.
4. తైత్తిరీయోపనిషత్తు (కాంకర భాష్యము)
5. మనుస్మృతి : 2-3.
6. Psychology of the Emotions : p. 439.
7. భారత సంహిత : సభా. 1-6.
8. " : సభా. 1-10.
9. విదుర్తము : 6-2-5.
10. ఋగ్వేదము : 2-4-31.
11. అమరకోశము : 2 కాండ. శూద్ర-5.
12. " : " , -35.
13. " : 3 కాండ. విశేష్యవిష్ణు-4
14. సిద్ధాంతకౌముది ; తుదాది-1888
15. " : తుదాది-1821 : 1822.
16. " : చుదాది-1870.
17. " : బ్యాది-528.
18. కావ్యమీమాంస : 4వ అధ్యాయము.
19. భావప్రకాశనము : 3వ అధికారము-పుట 75.
20. ,, : " "
21. అమరకోశము : 3వ కాండ-విశేష్యవిష్ణు-52.
22. The Psychology of Beauty : P. 270.
23. " " : P. 50.
24. పరమలఘుమంతాష : పుట 41.
25. పరమలఘుమంతాష : పుట 88.
26. సిద్ధాంతకౌముది : కారక. 535.
27. ద్వన్యాలోకము (బాలనియ) : పుట. 180.
28. " : "
29. భారత సంహిత : అనుక్రమణికావర్ణము-77.
30. లలితానహ్ననమావళి : శ్లో. 180.

31. “శక్తిః కవిత్వదీపరూపః సంస్కార విశేషః । యాం వినా కావ్యం న ప్రసరేత్, ప్రస్ఫుటం నా ఉపహసనీయం ప్యాత్”

అని చుమ్మటాచార్యులు కావ్యప్రకాశ ప్రతిమోల్లాసమున ‘శక్తి’ వి వివరించి యున్నారు. “శక్తిః కవిత్వదీపః ఏ ప్రాప్తవీ కాపి సంస్కృత్యా యయా వినా న ప్రసరేత్ కావ్యం శిఖరా మవి” అను కారిక చిన్ననాటినుండియు నాచిత్రమున మెదలుచునే యున్నది. కర్త యెవడో గుర్తు తగులుటలేదు.

32. రవ్యన్యాయము (లోచనము) : 1-8.

33. మాళవికాగ్నిమిత్రము : 1-4.

34. భారతము : ౯౦౦, II-55.

35. మాళవికాగ్నిమిత్రము : 1-8.

36. నిర్వచనోత్తర రామాయణము : I-13.

37. కావ్యలంకారము : 1-8.

38. నాట్యశాస్త్రము : XIV-2.

39. కావ్యదర్శము : 1-103.

40. కావ్యమీమాంస : 4వ అధ్యాయము.

41. కుక్లయజుర్వేద సంహిత : 40 అధ్య. 8 సూత్రము.

తత్త్వానుశీలనము

చందః ప్రశస్తి

“చందః పాదౌ తు వేదస్య”

పాదపీఠిక. 41.

చందము వేదమునకు పాదములు. వేదముయొక్క ప్రతిష్ఠకు, బ్రచారిమునకు చందము సాధనము. వేదాంగము లాతీంటిలో చందోరూపమైన యంగము వేదపురుషునకు గతిసాధనమైన పాదద్యయముగా రూపింపఁబడినది.

వేదము మంత్రబ్రాహ్మణరూపము. అందు పాదవ్యవస్థ గల మంత్రములు ఋక్కులు, ఋక్కులు వాక్యములు. “వాగేవ ఋక్”¹ అని శ్రుతి. “ఋచస్తుతా”² అనుటచే దేవతార్చనా రూపములయిన వాక్కులు ఋక్కులు, దేవత మంత్రముయొక్క అర్చి.

“మంత్రమయీ దేవతా.” *

మహర్షులచే నేడి మననముచేయఁబడినదో అది దేవత. మననసాధనము మంత్రము. యాన్కముని మంత్రత్వము నిట్లు నిర్వచించెను.

“మంత్రా మననాత్”

“తేభ్యో హి అధ్యాత్మాదిదేవదియజ్ఞాది మంతారః మన్యంతే ।

తదేషాం మంత్రాణాం మంత్రత్వమ్ ।

తే పునః ఛందోమయాః ।

నాచ్యందసి వాగుచ్చరతీతి.”³

మంత్రములు ఛందోమయములు. దేవతాత్మకమైన మంత్రము దేవతార్చనారూపమైన వాక్కు. అట్టి వాక్కు అచ్చందమునఁ జరింపదు. అతిమతదేవతాస్తవనాత్మకమైన వాక్కు స్వయముగనే ఛందోమయమై యుండును. అట్టి వాక్యములు వేదముయొక్క స్థితికి, గతికి సాధనములయిన పాదములు. వేదముయొక్క ప్రతిష్ఠ, బ్రచారము ఛందోమయ వాక్యరూపము లైన యీ పాదముల యధీనమై యున్నది.

- దేవత మంత్రమయి యనుట మీమాంసికమతమున చెప్పి యీ సూత్రము వ్యక్తివ్రధాకరము అను గ్రంథమున సూహించఁబడినది. యజుస్సర్వామంత్రమతే - ప్రతిమాధ్యాయము - 3వ పుటలో త్కథాయనుని వాక్యము లిట్లున్నవి :—

“అథ దేవతాన్వరూప మాహ” —

“దేవతాః మంత్రాంతర్భూతాః అగ్నిదీతాః హవిర్యాణః స్తుతిదాహో వా.”

“యా మంత్రాంతర్భూతాః మంత్రచర్యవతీతాః మంత్రాక్షరశ్చేయస్వరూపాః హవిర్యాణః స్తుతిదాహో వా అగ్నిదీతాః తాః దేవతాః మంత్రవర్ణా దేవతాః అగ్ని సోమేంద్ర విష్ణవరయో దేవతాః ఇత్యర్హః”

“తేషాం ఋక్ యత్రార్థవశేన పాదవ్యవస్థా”¹ యన్ జైమినీయ వాక్యమువలన ఋక్కుల పాదవ్యవస్థ అర్థవశమై యున్నదని విదితమగుచున్నది. కనుక ఛందము వేదగతికి మాత్రమేకాక వేదార్థవగతికిఁగూడ సాధన మగుచున్నదని గ్రహింపవలసియున్నది. అర్థవశమునఁ బాదవ్యవస్థ, పాదవశమున ఛందోవ్యవస్థ - ఇది వేదవాక్యముల లక్షణము.* కనుక వేదాధ్యయనమునకు, వేదార్థగ్రహణమునకు, వేదార్థానుష్ఠానమునకు ఛందోజ్ఞానము అవసరమగుచున్నది.

“ప్రతిపాదం ఋచా మధ్వాః సంతి కేచిదవాంతరాః

ఋగర్థ స్సముదాయః స్యాత్ తేషాం బుద్ధ్యా ప్రకల్పితః

ఛందోఽనుక్రమణీ తస్మాత్ గ్రాహ్యో సూక్ష్మేషికాపరైః”

—ఋగ్వాష్య - ఛందోనుక్రమణిక

ఋక్కుయొక్క సంపూర్ణార్థము ఋక్పాదములందలి యవాంతరార్థముల సముదాయమే కనుక ఋగర్థపాదగతికి ఛందోఽనుక్రమణీ యతిసూక్ష్మవివేకముతో గ్రహింపఁదగియున్నదని వేంకటమాధవుల యాదేశము.

“ఛందాంసి గాయత్ర్యాదీని । ఏతా న్యవిదిత్వా యో అధీతే, అనుబ్రూతే, జపతి, జహోతి, యజతి, యాజయతే తస్య బ్రహ్మ నిర్వీర్యం, యాతయామం భవతి । ...అథ విజ్ఞామైతాని యోఽధీతే తస్య వీర్యవత్ । అథ యోఽర్థవిత్ తస్య వీరవత్తరం భవతి । జపిత్వా, హుత్వా, ఇష్ట్యా తత్ఫలేన యుజ్యతే.”²

గాయత్రీదులయిన ఛందములను జక్కగా నెఱుంగక యెవఁడు అధ్యయన జప యజనాదులు చేయునో వానికి వేదము నిర్వీర్యమగును. ఛందముల నెఱింగి యధ్యయనాదికము చేయువానికి వేదము వీర్యవంతమగును. అర్థముకూడ గ్రహించినవానికి వీర్యవత్తరమగును. కనుక ఛందోజ్ఞానము వేదాధ్యయనానుష్ఠానసాఫల్యమునకు అత్యంత మవసరమగుచున్నదని కాల్యాయన మహర్షి యనుకాసింపెను.

వేదము అనాదికావ్యము. అది యహిరుషేయము. అనఁగా ఆర్షేయము. “దేవస్య షళ్ళ కావ్యం స మహార స జీర్ణతే”³ యని యధర్వశ్రుతి యజురామరమైన మహాకావ్యముగా వేదమును గొనియోరుచున్నది.

ఆర్షేయ వాక్యసముదాయత్వమే వేదముయొక్క యహిరుషేయత్వము. “ఋషి ర్దర్శనాత్” అను న్యాయమున దర్శిత్వమే ఋషిత్వము. అనంతజన్మాత్మానవశమున యుక్తచిత్తులై

* “చతుశ్చత మశ్శ్రుతిః” (వింగళచ్ఛందము : అధ్య. 4-సూ. 1) ఉత్పూరిచ్ఛందమునకు 104 అక్షరములు. ఇవి నాల్గపాదములుగా నుండునన్న నియమములేదు. ఎన్ని పాదములుగానైన ఉండివచ్చును. “దాగన్య హవిష అత్త మధ్య” ఇత్యాదియగు ఋక్యజుర్వేదమంత్రము (21-43-1) ఎదమూఁడు పాదములుగా నున్నది. ఈ వదమూఁడును అవాంతరశ్శాక్యములు.

యన్న మహర్షులు దర్శించిన వాక్యముల సముదాయమే వేదము. సమాహితచిత్తులయిన మహర్షులు దర్శించిన వాక్యములుకూడ సమాహితములే. సమాహితవాక్యమే చందము. చందస్వద్వాక్యదర్శిత్యమే ఋషిత్యము. అర్జమైన వాక్యము అచ్చందము కాఁజాలదు. అచ్చందమైన వాక్యము అనార్థము, అనర్థము. అది యసాధువు, అస్వాదువు. సామర్థిస్వాదుత్వ లక్షణములు గల వాక్కులే ఋక్కులు. ఋజ్జుండలమే వేదము - అర్షేయ మహాకావ్యము.

అర్షేయమైన వైదికకావ్యమువలె పౌరుషేయమైన లౌకికకావ్యముగూడ చందోమయమే. “నాచ్చందసి వాగుచ్చరతి” యన్న మాట దేవతాత్మకములయిన మంత్రముల విషయమందువలె రసాత్మకములయిన కావ్యముల విషయమునందును పరిమార్చమే. మననిశీలురైన మహర్షులు దర్శించిన దేవతామయవాక్యములపై కావనాశీలురైన మహాకవులు దర్శించిన రసమయవాక్యములును చందోమయములే. అచ్చందమైన వాక్య మకావ్యము, అశ్రవ్యము, అనేష్యము. *

కావ్యభావయందు వాక్కు అనఁగా రసవృత్తియైన శబ్దము. “సా వాక్ యా రసి వృత్తిః” అని వాగమకాసనుని యనుకాసనము. అట్టి రసవృత్తియైన వాక్కు అచ్చందమునఁ జరింపదు. కినుక రసగ్రహణమునకు చందోజ్ఞాన మత్యవసరము. వాక్య మెట్టి చందముచే నలంకృతమై యెట్టి రసభావములను సమర్పింపఁగలదు అన్న జ్ఞానము లేనిదే కావ్యము చదివి ప్రయోజనము లేదు. చందోవేత్తయైన యద్యేతకే కావ్యము వీర్యవంతమగును. అట్టివానికే రసదర్శనమై కావ్యాద్యయనవలము సమగ్రముగ లభించును.

“నాచ్చందసి వాగుచ్చరతి” యను నాగమవాక్యమును ధీరతమహర్షి నాట్యపరముగా నన్వయించి చెప్పెను.

“చందోహీనో న శబ్దోఽస్తి

న చ్చందః శబ్దవర్జితం

ఏవం తూభయ సంయోగో

నాట్య సోఽద్యోతకః స్మృతః”

శబ్దచ్చందము లితరేతరాశ్రయములు. అచ్చందమైన శబ్దము, అశబ్దమైన చందము కోల్లిల్లు. శబ్దచ్చందస్సంయోగము నాట్యమునకు ఉద్ద్యోతకము. వాక్యార్థాభివ్యక్తిరూపమైన నాట్యము రసాత్మకము. రసాత్మ స్నేత్రేంద్రియగోచరమైన రూపము నాశ్రయించి నాట్య మనుఁబడుచున్నది. అదియే శ్రోత్రేంద్రియగోచరమైన నామము నాశ్రయించి కావ్య మనుఁబడుచున్నది. చందము, శబ్దము సంయుక్తములయి నాట్యమునువలె కావ్యమును ఉద్ద్యోగిరము గావించును.

- * అనేష్యము అనఁగా దాని యర్థము అనుష్ఠింపఁదగినిది అని యర్థము కాదు. అది క్రింది వేష్యము కాదు, విరంతరము అనఁగితో వివరించదగినదికాదు అని యర్థము. హితమైనను మనోహరికాదు అని తాత్పర్యము.

“శబ్ద స్వైషా తనూః” అని భరతముని చందమును గొనియాడెను. ‘తను విస్తారే’ అను న్యాయమున శబ్దము చందోరూపవిస్తరణము గలది. రసాత్మక శబ్దవిస్తరణ మంతయు చందోమయమే యని చెప్పబడితే చందము కావ్యధర్మి యని చెప్పినట్లున్నది. కావ్యధర్మము లోకధర్మము ననువర్తించియే యుండును గనుక చందము లోకధర్మయు నై యున్నది.

“చందోభూత మిదం సర్వం

వాఙ్మయం స్యా ద్విజ్ఞానతః

నాచ్యందసే న చాపృష్టే

శబ్ద శ్చరతి కశ్చన”

తెలిసికోగలవానికి సర్వవాఙ్మయము చందోమయమే. అచ్యందమున శబ్ద మేదియు చరిండు. శబ్దచరణ మంతయు చందోమయమే. చందమనగా ఇచ్చ, అది పృచ్చ, వివక్ష యని రెండుపదములు. జ్ఞానేచ్చ పృచ్చ, జ్ఞానేచ్చ వివక్ష. వీనియం దేవో యొక యిచ్చ లేనిదే శబ్దచరణము లేదు. జిజ్ఞాసా వివక్ష రూపమున యిచ్చయే లోకమున వాగ్యవహారిము నకు మూలము. తనుచి యథేచ్ఛాప్రయుక్తిమయిన వ్యావహారికవాక్యముగూడ చందోమయమే యని పిజ్ఞాదు గుర్తింపగలడు. లోకధర్మియైన చంద మెట్లు సంస్కృతము కావ్యధర్మి యగుచున్నదో, కావ్యధర్మియైన చందముగూడ ఎట్లు ఉపస్కృతము రసధర్మి యగుచున్నదో గ్రహింప వలసిన యవసరము ఎంతేనియు గలదు. గద్య పద్య మిశ్రరూపమున చంపూకావ్యమున లోకధర్మి, కావ్యధర్మి, రసధర్మి యైన చందము వక్తృ వాచ్యాద్యోచిత్యానుసారము ఎట్లు ప్రయోగింపబడుచున్నదో గ్రహించుటకు సమగ్రమున చందోవివేకము అగత్య మగుచున్నది.

“చందశ్శాస్త్రం వహిత్రం త

ద్వివిక్షోః కావ్యసాగరం

చందోభా గ్వాఙ్మయం సర్వం

స కించి చ్యందసా వినా.”

అని ఒయోర్తి చందమును బ్రకాశించినాడు. వాఙ్మయమంతయు చందోమయమే ననుక కావ్యసాగరమును బ్రవేశింపగోరువానికి చందశ్శాస్త్రము తరణోపాయ మగుచున్నది.

“విద్యులలోపల నుత్తమ

విద్య కవిత్వంబు మఱి కవిత్వము చందో

వేద్యము !.....”

- ∴ “Metre is the body of verse as emotional thought is the soul”
(A Study of Metre : Page 1.) T. S. Omond ప్రకటించిన యీ యభిప్రాయము భరతముని యభిప్రాయముతో సంబంధించుచున్నది.

చందోవేత్త కానివాడు కావ్యవేత్త కాఁజాలఁడని యనంతమాత్యుఁడు చందోమహిమను బ్రశంసించెను. చందోవేత్తయే వేదవేత్త; చందోవేత్తయే కావ్యవేత్త. వేదమునకువలె కావ్యమునకును చందిము అంగమే. అంగజ్ఞానము లేక అంగజ్ఞానము లేదు.

చందోజ్ఞాన మనఁగా చంపక శార్దూలాది పద్యనామ జ్ఞానముగాని, ఆయా పద్యముల గణ యత్వాది లక్షణజ్ఞానముగాని కాదు. శావన్యాశ్రయ జ్ఞానముచే కావ్యగతి స్వరూపము కొంతవఱకు గోచరించుననుట సత్యమ. కాని చందస్తోత్రము, కావ్యశత్యము, వాని పరిస్పర్శ సంబంధము చెరిసినవానికి కావ్యము పీఠ్య పత్తరిమై తదద్యయనవలము సమగ్రముగ లభించును.

“అథ యో మంత్రే మంత్రే వేద సర్వమాయు రేతి

శ్రేయాః భవతి । అయాతయామా న్యన్య చందాని

భవంతి । తస్మా దేతాని మంత్రే మంత్రే విద్యాత్”¹⁰

గాయత్రాది చందిముల నెఱింగినంతమాత్రమున వేదాధ్యయనము పూర్తి పలఁపదిము కాఁజాలదు. ప్రతి మంత్రమును దానియొక్క చందమును, ఋషిని, దేవతను చెరిసికొని యధ్యయనము చేయవలెను. అట్లే కావ్యమందలి ప్రతిపద్యముయొక్క లక్షణము, నిర్మాణవిశేషము, వర్తివాచ్యములను జుక్కగాఁ జెరిసికొని యధ్యయనము చేయువాడు తత్పలమును సంపూర్ణముగ ననుభవించఁ గలఁడు.

ఋషి చందశ్శబ్ద నిర్వచనము, చందోదర్శనము, చందః ప్రభవ ప్రభావములు, చందో లంగములు, చందోనిర్మాణ మర్థములు, చందోవృత్తి రీతులు, చందోచనసంబంధము, చందో లలంకారము - మున్నగు పెక్కు అంశముల పరిజ్ఞానము కావ్యార్థ సమగ్ర గ్రహణమునకు అవసరము.

ఋషిశిల్పములు, మహాశిల్పముల నై సరివిధియము నానరిసాశ్రయమైన యాంధ్రమహాభారతమును నానాపృథములను వస్తురసభావ నిర్వహణదక్షము లగునట్లు నిర్మించుటయందుఁ బ్రదర్శించిన శిల్పము ననుకీలించుటకు అత్యంతసూక్ష్మమైన చందస్తత్వవివేకము అవసరమగుచున్నది.

“దేవానా మేద మామనంతి మనయః కాంతం క్రతుం చాశుషం”¹¹ అని కాళిదాస మహా రవి నాట్యమును యజ్ఞముగాఁ గొనియాడియున్నాఁడు. నాట్యము చతుఃక్రతువైనట్లు కావ్యము శ్రోత్రక్రతువని భావింపవచ్చును. “వాగై యజ్ఞః”¹² అని శ్రుతి వాఙ్మయయజ్ఞమును బ్రతిపాదించుచున్నది. రవిచిర్మయైన కావ్యము లోకకళ్యాణకారి యగుటచే యజ్ఞమే యనుటలో విప్రతిపత్తి లేదు.

“తపమునకు విద్యకును జనుఁస్తాన మైన

జనన రహితుని యజ్ఞాత్ము శోరి వాఙ్మ

యాధ్వరార్పితుఁ జేసితి నా జనార్ద

నుండు మద్యజనమునఁ బ్రీతుండుగాత”

అని తిక్కనసోమయాజి పరమేశ్వరస్తుతి వాఙ్మయయజ్ఞమన్న యభిప్రాయమును బ్రకటించెను. మహాభారతనిర్మాణము ఈశ్వరారాధన రూపమైన వాఙ్మయాధ్వర మనియే ఆయన యాశయము.

“సర్వై శృందోభి ర్యజే దిత్వాహుః ।

సర్వై శృందోభి రిష్టై దేవాః సర్గం లోకం అజయః ।

తథై వేతద్యజమానః

సర్వై శృందోభి రిష్టై స్వర్గం లోకం జయతి॥”¹³

యజ్ఞమును సర్వచ్ఛందములచేత నిర్వహింపవలెననియు, నట్లు నిర్వహింపఁబడిన యజ్ఞమే స్వర్గపరిప్రద మగుననియు ఐతరేయ బ్రాహ్మణము చెప్పుచున్నది.

వాఙ్మయమైన కావ్యయజ్ఞముగూడ నానాచ్ఛందములచే నిర్వహింపఁబడఁ దగినదే యని భావింపవచ్చును. విశేషించి వస్తు గుణ క్రియా రస భావ బహుళమైన భారతమహాకావ్య నిర్మాణమున చందోబాహుళ్య ప్రయోగావసర మెంతేనియుఁ గలదు. నానాచ్ఛందముల యథోచిత పరిజ్ఞానము గల కవి వాని యుచిత నిర్మాణ ప్రయోగములచేఁ గావ్యయజ్ఞమును శోభావంతము గావించి రసదేవతారాధనమునఁ గృతార్థుఁడు కాఁగలఁడు.

చందఃప్రయోగోచిత్యము చందఃప్రయోజన పరిజ్ఞానముపై నాధారపడి యుండును గనుక చందః శబ్దముయొక్క యర్థమును విహరింపవలయును.

సూ చి క లు

1. ఛాందోగ్యోపనిషత్తు : 1-1-5.
2. పాణిని : తుదాది-1802
3. నిరుక్తము : 7 వ అధ్యాయము, 8 వ పాదము.
4. మీమాంసా సూత్రములు : 2-1-35.
5. యజుర్వేద సర్వానుక్రమణిక : అధ్య. 1. పుట. 8.
6. ఆధర్వవేదము : 10-8-32.
7. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి : 1-1.
8. నాట్యశాస్త్రము : XIV . 44.
9. కాలియపరిశిష్టదశకము : 82 పుట (వైదికచ్ఛందో మీమాంస-9 పుట.)
10. ఆర్షేయబ్రాహ్మణము : 1-10 (వైదికచ్ఛందో మీమాంస-77 పుట.)
11. మాళవికాగ్నిమిత్ర నాటకము : 1-4.
12. శతనఖబ్రాహ్మణము :
13. ఐతరేయబ్రాహ్మణము : 2-3.

చందో నిరుక్తి

“చందాని చాదనాత్”

చందము చాదకమని యాస్కముని నిర్వచించెను. దేవత మంత్రమయి యనియు, మంత్రము చందోమయ మనియు, జెప్పఁబడుటచేత చందముచే నాచ్ఛాదింపఁబడుచున్నది మంత్రమయియైన దేవతయే యని విదితమగుచున్నది. శ్రుతియు నీ యర్థమునే వివరించుచున్నది.

“దేవా వై మృత్యో ర్నిర్వృతిః శ్రయ్యాం విద్యాం ప్రావిశాః ।
తే చందోఽథ రచ్చాదయః । యదేథి రచ్చాదయం స్తత్
చందసాం చందస్త్యం”

చాందోగ్యోపనిషత్తుః 1.4.2..

దేవతలు మృత్యువువలన కయింపబడుచున్నవారై శ్రయ్యావిద్యను బ్రవేశించి చందములచేఁ దమ్ము ఆచ్ఛాదించుకొనిరి గనుక చందములకు చాదనమువల్ల చందస్త్యము సిద్ధించుచున్నది. మంత్రమయియైన దేవత చందోమయమైన యాచ్ఛాదనమును పొందిమృత్యురీతి తొలగి యమర మగుచున్నది. చందోమయాచ్ఛాదనము అమరత్వహేతువు అని దీని భావము.

“చంద్యతే అనేనేతి చందః । చది సంవరణే”

సంవరణ మనఁగాఁ జక్కగా నావరించుట. చందముచేతఁ జక్కగా నావరింపఁబడి మంత్రమయదేవత శక్తిమత్తరమై మృత్యువును జయించి యమృత మగుచున్నది.

“దివు శ్రీదా వ్యవహార ద్యుతి స్తుతి మోద మద స్వప్న కాంతి గతిః”¹ అను న్యాయమున శ్రీదా మోద ప్రకాశాదికము దేవతాలక్షణము. చందోమయమైన యాచ్ఛాదనమును, అవరణమును పొంది మంత్రాత్మయైన దేవత ప్రకాశించుచు, గ్రీడించుచు, మోదించుచున్నది. చందము దేవతకు ఆచ్ఛాదనరూపమునఁ గవచము, అవరణరూపమున దుర్గము నగుచున్నది.

‘చది రూర్షనే - అనేకార్థశ్చ దూర్షే రర్థే వృత్తిః. చందంతం ప్రయంత్రే చదయతి బలవంతం ప్రాణవంతం వా కరో తీత్యర్థః । అన్యత్ర చాదయతి - అపవాదయంతం ప్రయంత్రే ఇత్యర్థః’² అని పాడినీయ చాతుషాశమున చద చాత్వర్తము విరింపఁబడినది. చందమువలన మంత్రమయదేవత ప్రాణితము, శీర్షితము, అపవారితము నగుచున్నది.

“చందయతి అహ్లాదయతీతి చందః”⁵ చందము అహ్లాదకము. మంత్రాత్మయైన దేవతకు మంత్రద్రష్టయైన ఋషికి, మంత్రశ్రోతలైన సర్వమానవులకు అఖిలపితార్థప్రదానరూపమున అహ్లాదము గలిగించునది చందము.

“చందః పద్యే అఖిలాషే చ”⁶ చందశ్శబ్దమునకు పద్యము, అఖిలాష యనియు నర్థములు గలవు. చందముయొక్క యీ ప్రయోజన బాహుళ్యమును దృష్టియం దుంచుకొని కావ్యాద్యయ నము, కావ్యార్థానుసంధానము చేయవలెను.

ఋషి, దేవత, చందము, మంత్రము - వీని సంబంధము తెలియక వేదాధ్యయనము చేయరాదని కాత్యాయనమహర్షి శాసించెను. వీని సంబంధము దెలిసికొని కావ్యపరముగా వీని నన్వయించుకొనవలయును.

“యన్య వాక్యం స ఋషిః; యా తేనోచ్యతే సా దేవతా”⁷ యను న్యాయమున వక్త ఋషి, వాచిచే నుక్తమయినది దేవత. వక్త ఋషి; ఉక్తము దేవత, ఉక్తి మంత్రము. వాక్యార్థమే దేవతయనియు, వాక్యమే మంత్రమనియు, కవి లేక కవినిబద్ధవక్త ఋషియనియు పర్యవ సితార్థము.

వాక్యార్థమును గుప్తము, దీప్తము, ఉద్భితము, ప్రాణితము, అమృతము చేయుటకు వక్త వాక్యమును చందోమయము గావించునని భావింపఁ దగియున్నది.

“గాయత్రీణ చంచసా త్వా చాదయామి ।

త్వైష్టభేన చందసా త్వా చాదయామి ।

చాదయంతి హ వా ఏసం చందాంసి”⁸

అర్థమైన యీ చందోభావన గంభీర్తామై యున్నది. ఏ దేవత యే చందముచే నాచ్ఛాది తమై స్వధర్మనిర్వహణ దక్షమగునో తెలిసి యా దేవతను ఆ చందముచే నాచ్ఛాదించి యుద్ధితము, దీప్తము, అహ్లాదమయము చేయవలయును. లోకమునను, గావ్యమునను ఈ భావన యున్నది.

మనమునకుఁ బ్రియంబును హిత

మును బిత్తము తత్వమును నమోహము మధురం

బును బరిమితమును నగు పలు

కౌనరఁగఁ బలుకునది ధర్మయుతముగ సఖలఁ

పండితపరిషత్తులందుఁ బ్రయోగింపఁ దగిన వాక్యముయొక్క చంద మెట్లుండవలెనో నన్నయ యీ వద్యమునఁ జెప్పెను. ఈ చెప్పిన లక్షణము లన్నియు గోపన దీపనాపవరణాహారనాదులైన చందముయొక్క నానార్థములే యనుట స్పష్టము. *

కావ్యమును విర్మించు కవియు “ఈ యర్థము నీ చందముచే ఆచ్ఛాదితము చేయుదును; ఈ యర్థము నీచందముచే దీప్తిము చేయుదును; ఈ యర్థము నీచందముచే ఆహ్లాదకము చేయుదును” — ఈ విధమైన చందోభావన లలవాఁడై వాక్యప్రయోగము గావించును. లేనిచో వస్తురసభావాద్యర్థానుకూలముగ చందములను బ్రయోగింపఁ జాలఁడు. శృంగారదేవతాకమైన వాక్యమును మధురము చేయుటకు, రౌద్రదేవతాకమైనదానిని దీప్తిము చేయుటకు, ధర్మదేవతాకమైనదానిని పరిహితము చేయుటకు - ఇట్లు నానార్థములను నానావిధముల సమర్పించుటకు ౩వి వాక్యమును చందోమయము చేయును. చందముయొక్క ప్రయోజన బాహుళ్యమును యథావసరము ఉపయోగించుకొనుటకు కవికి సమగ్రమైన చందోదర్శనము ఉండవలయును.

భిన్నచ్ఛందములు భిన్నసామర్థ్యములు గలవనియు, భిన్నార్థములు భిన్నచ్ఛందములందు నిబద్ధములై భిన్నసామర్థ్యములు పొందఁగలవనియు మహర్షులే గుర్తించిరి. చందములయొక్క యర్థానురూపత్వమును గొంతవఱకు ఉపదేశించిరి.

“గాయత్రీం బ్రాహ్మణ స్యానుబ్రాయాత్ ।

గాయత్రో వై బ్రాహ్మణః ।

తేజో వై బ్రహ్మవర్చసం గాయత్రం ।

తేజవైవై సం తద్రహ్మవర్చసేన సమర్థయతి ।

త్రిపుటం రాజన్య స్యానుబ్రాయాత్ ।

తైపుటో వై రాజన్యః ।

ఈ పద్యమున నన్నయ చెప్పిన లక్షణములు చాలవఱకు బ్రతిబింబియమై, లయాన్వితమైన వాక్యముననిఁ తెందినవి. అట్టి వాక్యము గదియైనను చందోమయమే యగును. గదియొక్కాడ చందోభేదమేకదా. లక్ష్మిన్నకూడ వక్తకు, శ్రోతకు ఏయున్నదాని వాక్యము బానికల వలుకని తెలిపెను.

“కంఠ శ్రోతకును దనకుఁ బ్రియమగు

నే తెలుపున నట్టిమెయి నమీరికమైనం

జాతగు వాక్యం బదిఁ న్నుప

సూతిఁ పెంపవఱకు బానికల వలు కరయన్.”

ఓకో వా ఇంద్రియం వీర్యం త్రిష్టవ్ ।

ఓజనైవై నం తదింద్రియేణ వీర్యేణ సమర్థయతి ।”

ఐతరేయ బ్రాహ్మణము : 5 - 2

వర్జ్యవస్తు స్వరూప స్వభావములకు అనుగుణమైన చందమును బ్రయోగించి చందము యొక్క సామర్థ్యవిశేషముచే వర్జ్యవస్తువును సమర్థము చేయవలెను.

సూ చి క లు :

1. నిరుక్తిము : 8-8-11 (364 పుట)
2. సిద్ధాంతకౌముది : చురది. 1577.
3. సిద్ధాంత కౌముది : దివాది.
4. సిద్ధాంతకౌముది : ద్వాది.
5. అమరకోశము : 3-20.
6. అమరకోశము : 3-283.
7. నిరుక్తవ్యాఖ్య : 8-5-20 (325 పుట)
8. వింగళచ్చందశ్శాస్త్రభూమిక : పుట. 81.

చందో దర్శనము

చందోదర్శన మనఁగా చందములయొక్క యంగప్రత్యంగ స్వరూప స్వభావ పర మార్థములను దెలిసికొనుట.

“చందో ఒక్షరసంఖ్యావచ్చేదక ముచ్యతే”¹

“యదక్షరపరిమాణం తచ్చందః”²

“చతుర్వింశత్యక్షరాదీని చతురుత్తరాణి
గాయత్ర్యాదీని చందాంసి”³

చందము అక్షరసంఖ్యానియామకము. అక్షరపరిమాణమే చందము. గాయత్రీ మొదల యైనవి చందములు. అవి చతుర్వింశత్యక్షరాది చతురక్షరోత్తరములు. చందముల తొలి దర్శనము అక్షరసంఖ్యానిష్ఠమై యున్నది. అదిమచ్చందము గాయత్రీ. అది చతుర్వింశత్యక్షర. దానినుండియే చతురక్షరవర్జనరూపమున నన్యచ్చందములు పుట్టినవి.

“చతుర్వింశత్యక్షరా త్రిపదా గాయత్రీ”⁴

“గాయత్రీ చందాసా మహం”⁵

“తత్త్వార్థవర్ణాత్మికాం గాయత్రీం”⁶

అవి గాయత్రీచ్చందము కొనియాడఁబడినది. సాంఖ్యదర్శనప్రసిద్ధమైన ప్రకృతియొక్క త్రిగుణాత్మకత్వమే గాయత్రీయొక్క త్రిపదత్వము. ప్రకృతియొక్క చతుర్వింశతితత్వాత్మకత్వమే గాయత్రీ చతుర్వింశత్యక్షరాత్వము. ప్రకృతియొక్క సర్వప్రపంచ మాతృత్వమే గాయత్రీ సర్వచ్చందో మాతృత్వము. చందః ప్రకృతియే గాయత్రీ.

“ఒజోఒసి సహోఒసి బలమసి బ్రాహ్మోసి దేవానాం బాహు నామాసి విశ్వమసి విశ్వాయుః సర్వమసి సర్వాయుః”⁷ అని యీ విధముగా గాయత్రీయొక్క సర్వోత్తమసంపన్నత కొనియాడఁబడినది.

స్మృత్యాత్మక చందోదర్శనము విద్యే యున్నది. చందములను Numbers అనియు, Measures అనియు వారు వ్యవహరించిరి.

గాయత్రీయందలి యరువదినాలు గక్షరములు. మూడు పాదములు వ్యవస్థములయిన యక్షరములు, పాదములు మాత్రమే కావు. ఆ యక్షరములు ప్రాణస్పందములు, ఆ పాదములు

ఏకప్రాణభావములు.* అక్షరములు పాదములుగా, పాదములు మంత్రముగా ధరింపఁబడి యున్నవి. అక్షరధారణము పాదధర్మము. పాదధారణము మంత్రధర్మము. పాద మక్షర బంధము, మంత్రము పాదబంధము. అక్షరసంఖ్యయే చందము కాదు, అక్షరబంధము చందము. చతుర్వింశత్యక్షరబంధము గాయత్రీచ్ఛందము. ఇరువదిసార్లుగా విక్షిప్తములయిన యక్షరములు గాయత్రమను చందమున సమాహితము లయినవి గనుక అక్షరసమాధియే చందము. చతుర్వింశత్యక్షరసమాధి గాయత్రి. గాయత్రియొక్క గాయత్రీత్వము శతపథబ్రాహ్మణమునం దిట్లు వర్ణింపఁబడినది.

“హస్వో గయాః ప్రాణః, తం త్రాయతే”

సా హైషా గయాం స్తత్రే ।

ప్రాణా వై గయాః । తాన్ ప్రాణాం స్తత్రే ।

యస్మా ధయాం స్తత్రే తస్మా ధాయత్రీనామ ।

..... సర్వచ్ఛందసాం హి గాయత్రీచ్ఛందః ప్రధానభూతం ।

తత్ ప్రయోక్త్యగయత్రాణాత్ గాయత్రీతి వక్ష్యతి ।

..... తే పునర్గయాః ?

ఏతే ప్రాణాః వాగాదయో వై గయాః శబ్దకరణాత్ ।

తాం స్తత్రే సా హైషా గాయత్రీ ।

తద్యస్మాత్ గయాం స్తత్రే తస్మాధాయత్రీ ।

గయత్రాణాత్ గాయత్రీతి ప్రథితా ।”

— వాచస్పత్యము

వాగ్రూపమునఁ బ్రసరించు ప్రాణము గయనామకము. గయనామక ప్రాణమును త్రాణము చేయునది గనుక చందము గాయత్రి యనఁబడినది. † నియతప్రసారము ప్రాణరక్షకము.

* ఋక్కుల పాదములు ఏకప్రాణభావము పొందిన వాక్యములన్న యతిప్రాయము తెల్లతీయ ప్రాతి పదియనునఁ జెప్పఁబడినది—

“అతి సంహితాయాం ఏకప్రాణభావః”

V : 1

— “యావ దేకోద్భాస్వనేన ఉద్ధార్యతే తావ త్సంహితావిధిః”

అని వ్యాఖ్య. ఏకోద్భాస్వనముచే నుచ్చరింపఁదగిన పదముల నముదాయమునందు సంహితావిధి వర్తించును. అట్టి పదసముదాయము అవాంఛితవాక్యమో, వాక్యమో అగును. వాక్యమునందే సంహితావిధి. వాక్యవసానమున నంది యుండనక్కఱలేదు.

† “సా హైషా గయాగ్ స్తత్రే । ప్రాణా వై గయాః ।

తత్ ప్రాణాగ్ స్తత్రే । తద్యధయాగ్ స్తత్రే తస్మా ధాయత్రీనామ”

అని శుక్ల యజుర్వేదీయ షష్ఠాధారణ్యకోపనిషత్ - చతుర్థశ బ్రాహ్మణమునఁగూడ చెప్పఁబడినది.

నియమనమే త్రాణము. తరంగభంగి ప్రసారరూపమునఁ బ్రాణవాహినును నియమించి లించి ఊర్జన దీపనాహ్లాదనాది రూపమునఁ బోషించునది గాయత్రి. వాక్స్పందిములయిన యెనిమిది యక్షరములను ఏకప్రాణప్రసారరూపమున నియమించి, యట్టి మూడు ప్రాణప్రసారములచే మంత్రమును బ్రయోగించుట చిత్త విక్రాంతి హేతువని గుర్తింపఁబడినది. అక్షరములు పాదమునందు, పాదములు మంత్రమునందు లయించి, అఖండమైన యొక సుఖానుభవమునఁ బర్యవసించుట భందముగా దర్శింపఁబడినది. అట్టిభందము గాయత్రి మనఁబడినది. సమాహితములయిన యక్షరముల యుద్భావమున నొక గతివిశేషము - పూర్వపూర్వాక్షరములను ఉత్తరోత్తరాక్షరములతో యుక్తములను గావించి వానియందు ఏకాగ్రవాహిని రూపించు ఒకానొక ధర్మము భందముగా దర్శింపఁబడినది. యోగభాషయం దాధర్మము ఋతి మనఁబడుచున్నది. ఋతింభరిమైన యక్షరభందము భందము. అట్టి యక్షరభందముయొక్క యనుసంధానముచేత చిత్తము ఋతింభరి మగును.

అష్టాక్షరభందరూపమున నేకప్రాణభావమును బొందిన గాయత్రిపాదము అవాంతరవాక్య రూప మనుట స్యరింపవలెను. అవాంతరవాక్యవసానమున పదము చిన్నముకావలెను. పదచ్ఛేదమే యతి. పదచ్ఛేదరూపమున పాదయమనమే ప్రాయయమనము. ప్రయోక్తృ గయత్రాణముకొఱతే పాదాంతర యతి వియతి. గాయత్రాది జగత్కంతములు ఏడును భందములుగాఁ బ్రసిద్ధములై యున్నవి. అష్టాక్షరాది ద్వాదశాక్షర పర్యంతములయిన పాదప్రమాణములు తరతమభేదమునఁ బ్రాణసుభావహములే యగుటచే భందములుగా గుర్తింపఁబడినవి. జగత్క పంతరములయిన భందములు ప్రయోక్తృగయత్రాణలక్షణమైన ప్రమాణమును అతిక్రిమించి ముందుబడి అతిచ్ఛందిము లనఁబడినవి. అతిచ్ఛందిములు పాదాంతరాళ యతిసాపేక్షములు. ప్రాగ్గాయత్రములైన భందములుగూడ అల్పాక్షరపాదములై సత్త్వప్రాణయమనము సపేక్షించునవగుటచే భందములుగా గ్రహింపఁబడలేదు. అవి గాయత్రిగర్భమునందే యుండి యథావసరము పాదసూపి యడగుచుండును.

పాశ్చాత్యులుగూడ Numbers స్థానమున "Numerosity" కవిపట్టిరి. ఆ Numerosity యందు Proportion కవిపట్టిరి. Rhythm కవిపట్టిరి. Campion అను నాంగ్లచందోపేత్త చందస్సంబంధియైన Number ను గుఱించి యిట్లునెను.

"Number is discreta quantitas, so that when we speak simply of number, we intend only the dis severed quantity; but when we speak of a poem written in number, we consider not only the distinct number of syllables but also their value which is contained in the length or shortness of their sound."

"..... so in a verse the numeration of the syllables is not so much to be observed as their wait and due proportion."

సంఖ్యయనఁగా పరిమాణవివేచనము. ఛందోవిషయమున మాత్రము సంఖ్యయనఁగా అక్షరగణనము కాదు. అక్షరశ్రుతియందలి హ్రస్వత్వదీర్ఘత్వములు, వాని సంబంధము ముఖ్యముగా గమనింపఁదగినవి. వివేచనాశీలియైన శ్రోతేంద్రియము అక్షరబంధించిత్య విద్వాయకము. శ్రవ్యాక్షరబంధమే చందమగును గాని అక్షరసంఖ్యమాత్రమే చందము కాదని Champion యొక్క యభిప్రాయము.

Puttenham అను ఛందోవేత్త యీ యంశమును మరింత స్పష్టముగా వివరించెను. చందముయొక్క ప్రధానధర్మము 'Rithmus' అని చెప్పుచు ఆయన యిట్లనెను :

"..... this Rithmus of theirs (Greeks) is not therefore, our Rime, but a certain musical numerositie in utterance, and not a bare number as that of the Arithmetical computation is, which therefore, is not called rithmus but arithmus."

గ్రీకులు ప్రసంగించిన 'Rithmus' అన్న ధర్మము ఒకానొక యక్షరకోశమధురోచ్చారణ భంగి. పద్యమందలి యక్షరసంఖ్య గణితశాస్త్రమందలి యక్షరసంఖ్యవలె అనిబద్ధము కాదు. అనిబద్ధము గనుకనే గణితశాస్త్రమందలి సంఖ్యానము 'Arithmus' అనఁబడుచున్నది. పద్యమందలి యక్షరసంఖ్య సుబద్ధము గనుక 'Rithmus' అనఁబడుచున్నది.

గ్రీకులు 'Rithmus' అన్న ధర్మమే యోగులు ఋతము అన్న ధర్మము అని భావింపఁదగియున్నది. Rheo అను గ్రీకు దాతువునుండి పుట్టిన 'Rithmos' లేక 'Rithmus' అన్న పదము అంగమున Rhythm అనఁబడుచున్నది. Rheo అనఁగా to flow, to move అని యర్థము. ఇది యక్షరబంధరూపమైన చందముయొక్క ధర్మము. చందమునందలి యక్షరములు Rhythm అను ధర్మముచేత సుబద్ధములై యున్నవి.

"ఇయ ర్తి హృదయం ఇతి ఋతం ఋ గతే." —అమరకోశము

గత్యర్థకమైన 'ఋ'దాతవుయొక్క క్రాంతరూపము ఋతము. హృదయంగమమైన గతియే ఋతము. అక్షరబంధగతమైన యీ ఋతమే లయమనియు, బిలువఁబడుచున్నది. 'ఋత మేకాక్షరం బ్రహ్మ' యను న్యాయమున ఏకము, నిత్యము, విశ్వవ్యాప్తము నైన యొక మహాధర్మము ఋతము. సర్వవ్యాపియైన విష్ణువు ఋతంభరుఁడు. సర్వలయంకరుఁడైన శంకరుఁడు ఋతధ్వజుఁడు. సమాదియందలి ప్రజ్ఞ ఋతంభర.

Rhythm ను గుఱించి గ్రీకుల యభిప్రాయముగూడ ఇట్టిదేయని T. S. Omond అను నాంగ్లచందోవేత్త చెప్పుచున్నాఁడు.

"Philosophers have called Rhythm the pulse of the Universe; the Greeks said that its sire was God. At all events, Poetry, in common with

other arts, is wholly and absolutely conditioned by Rhythm; this is the breath and law of its being." 10

విశ్వచైతన్యస్వందిమే ఋతము (Rhythm.) భగవంతుడే దానికి ప్రథమస్థానము. సుందరవిర్యాజరూపములయిన సర్వజీవులకు Rhythm ప్రధానధర్మము. విశేషించి కవిత్వము అది ప్రాణభూతమైన పరమధర్మము.

ఋతంభరమైన యక్షరబంధము వక్త్రోక్తల చిత్తములందు సమాధిని నిష్పాదించి తన్మయత్వ మొదలించును. కావ్యపతనకాలమునఁగలుగు తన్మయత్వము "పాఠంజలులు చెప్పెడి ఋతంభరవంటిది" అని శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు ఒకచో వ్రాసియున్నారు.

అక్షరములు పరిమాణమున వివిధములుగ నున్నవి. పరిమాణమునఁగా అపయపసన్ని వేదవశమున నుత్పన్నమగు అమృత్య మహత్వ హ్రస్వత్వ దీర్ఘ త్యాది లక్షణవిశేషము. అమృత్య మహత్వములే చందఃకావ్య పరిణామయందు లఘుత్వ గురుత్వములని వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి. అక్షరసంఖ్యాభేదము చందోభేదికి మైనట్లు అక్షరపరిమాణభేదముకూడ చందోభేదికి ముఖ్యకారణమని న్యాయము.

అష్టగర్వక్షరబంధమున, అష్టలఘుక్షరబంధమున వ్యక్తమగు ధర్మ మేరూపమే యని చెప్పవలసికాదు గదా. అట్లే యక్షరక్రమభేదముకూడ చందోభేదికి మే యనుట న్యాయము. అష్టాక్షరబంధము గాయత్రిమైనచో బంధభేదములు గాయత్రీభేదము లగును. అక్షరములయొక్క లఘుత్వగురుత్వ హ్రస్వత్వ దీర్ఘ త్వములను, భిన్నపరిమాణములయిన యక్షరముల భిన్నక్రమములను ఆక్రమించి అసంతకాయత్రీభేదములు సంభావ్యము లగుచున్నవి. అష్టాక్షరప్రస్తారము అఱువదినాలుగు భేదములను గల్పించుచున్నది. సమధర్మములు, విషమధర్మములు నైన పాదముల త్రికయోగముచే వింతెన్నియో భేదములు కల్పనీయము లగుచున్నవి.

"క్రమాన్యత్వం పరిణామాన్యత్వే హేతుః" (యోగధర్మసం) అని న్యాయము. అక్షర బంధమున నక్షరవిన్యాసక్రమభేదముచే పరిణామభేదము స్ఫాద్యమగుచున్నది. పరిణామమునఁగా పాకము, పాకమే గుణము - రుచి. గాయత్రీచందములే అక్షరక్రమభేదమువల్ల పాక భేదము - అస్వాదభేదము స్పాద్యమని గుర్తించఁబడినది.

"గ్లితి సమాధి" 12 "గ్లితి ప్రమాణ" 13 "విశాస మన్యత్" 14 ఇత్యాది పింగళసూత్రములు అస్వాదభేదవ్యంజకములయిన చందోభేదములను లక్షించుచున్నవి. ఇవి యన్నియు ఋతంభరములయిన యక్షరబంధములే యైనను వీనియందలి ఋతము భిన్నవిధములఁ బరిణమించి వీని యాస్వాదము భిన్నమగుచున్నది. గురులఘుక్రమమైన సమాచారయందలి ఋతము అవరోహణవిశిష్టము. లఘు గురుక్రమమైన ప్రమాణయందలి ఋతము అరోహణ విశిష్టము. అన్యమైన విశాసముయొక్క ఋతమున నెన్నియో పాకభేదములు స్పాద్యము లగుచున్నవి.

అందు కొన్ని భేదములను "వక్త్రము" లని పింగళముని నిర్దేశించెను. ప్రాణత్రాణలక్షణమైన గాయత్రమునందు వాగింద్రియత్రాణలక్షణము గల భేదములు 'వక్త్రము' లని భావింపవలెను. ఇట్లే శ్రోత్రేంద్రియత్రాణ లక్షణములు గలవి 'శ్లోకము' లనఁబడినవి. ఇవి యన్నియు అష్టాక్షర బంధమునందలి పాక భేదములు.

పాదము అవయవి. అక్షరములు దాని యవయవములు. "అవయవవయవినో" స్వమ వాయుః" అను న్యాయమున పాదమునకు, అక్షరములకు (గల సంబంధము సమవాయము. కనుక అక్షరక్రమభేదమునఁ గలుగు పాకభేదము పాదాంతమునఁ గలుగుచున్నదా, పాదాంత రాళమునఁ గలుగుచున్నదా యని విచికిత్స. పాద మక్షరపిండములుగా ఖండింపఁబడి పరిశీలింపఁ బడినది. పరిశీలనఫలముగా ద్వివి, త్రివి, చతుష్క, పంచకము లయిన యక్షరపిండములు గుర్తింపఁబడి వీనియందే పరిణామ మారంభమగుచున్నదని గ్రహింపఁబడినది. పాదఖండనము వల్ల ఏర్పడిన యక్షరపిండములే గణములని వ్యవహరింపఁబడినవి. పాదమునకు గణము లంగ ములు, అక్షరములు ప్రత్యంగములు. ప్రత్యంగసంధానముచే అంగసంధానము, అంగసంధాన ముచే అంగిసంధానము. అక్షరదృష్టిచే పాదము అంగి. పద్యదృష్టిచే అది యంగమే. కావ్య దృష్టిచే పద్యముకూడ అంగమే.

వాక్యమునఁ బద మెట్టిదో చందమున గణ మట్టిది. పదము, గణము అక్షరసంహితలు. సంహితావళమున నక్షరములు పదములై యర్థవిశేషమును, గణములై యనుభవ విశేషమును గలిగించును. పదసంస్థాన వైచిత్రీచే వాక్యమున పాపివిశేషము లుత్పన్నములయినట్లే గణ సంస్థానవైచిత్రీచే పాదమున పాకవిశేషము లుత్పన్నము లగును.

విద్యున్మాలయందు విలంబితము, మణిగణవికరమున ద్రుతము నైన ఋతభేదము, సమానియం దవరోహి, ప్రమాణియం దారోహి యైన ఋతవిశేషము సులక్షణీయములై యున్నవి. చందఃశాస్త్రములం దిట్టి పెక్కు భేదములకు లక్షణములు విధింపఁబడియున్నవి.

శాస్త్రవిహితవిధానము సత్కృమింపక చందములను నిర్మించుట కవికిఁ గర్తవ్యము. శాస్త్రానుసార మనుష్ఠింపఁబడిన చందాకర్మ సుఖవహమగును. నియమభంగముచేత అశ్ర వ్యమై దుఃఖపాతువగును. అక్షర, గణ, యతి, పాద విరూఢరూపమైన చందాకర్మ చందో యజ్ఞము. శ్రవ్యతాకామియైన రివి చందోయజ్ఞమును యథావిధి నిర్వహింపవలెను. వాఙ్మయ మహాద్ధర్మమున చందోయాగము ప్రయాణాదికల్పము. అక్షరబంధనాత్మకమైన చందాకర్మ సుఖదుఃఖాదిపాతు నెట్లగును? చందాకర్మ పరిపాకమే సంస్కారరూపమున ఫలప్రదమగు చున్నది. చందమునం దక్షరములు, అక్షరపిండములు, వాచికములు ప్రకృత్యక్షణులు. వాని పాక మదృష్టము. అనుభవసిద్ధము గనుక లేదనఁజాలము.

- అష్టాక్షరపాదమైన వైదికగాయత్రము లోకకల్పచందమున అనుష్టుప్ అనఁబడినది. పింగళముని సమాన్యదులను అష్టాక్షరపాదమైన అనుష్టుప్ అనెడిదే.

సంఖ్య యోగ క్రమ పాక ఫల దర్శనములచేత చందోదర్శనము పూర్తి కాలేదు. చందఃపరతత్వ మింకను అన్వేషింపవలసియే యున్నది. చతుర్వింశతి తత్త్వాత్మిక, త్రిగుణాత్మిక, ఋతంభర, ఓజోపీఠ్య బలాయురైశ్వర్యప్రద యైన ఈ గాయత్రీ ప్రభవహేతువైన చైతన్యకత్తియే చందః పరమార్థము.

ఓమ్ తత్సవితు ర్వరేణ్యం

ధర్మో దేవస్య ధీమహి

దియో యో నః ప్రచోదయాత్.

సావిత్రిదేవతాకమైన యీ గాయత్రీమంత్రము విశ్వవిఖ్యాతమై యున్నది. సవిత్రిదేవుని ప్రకృష్టమైన కత్తియే సావిత్రి. అది విశ్వప్రపంచ ప్రసవిత్రి. లద్దేవతాకమైన చందము గాయత్రీ. అది చందఃప్రపంచ ప్రసవిత్రి.

“ఎవ్వఁడు మా ధీంద్రియములను బ్రచోదించునో ఆ సవిత్రిదేవుని ప్రకృష్టమైన తేజమును మేము ద్యానింతుము.” అని మంత్రార్థము. ద్యానమునకు విషయము సవిత్రిదేవుని తేజము. అది సర్వప్రభవహేతువైన చైతన్యము. అదియే సర్వజీవులయొక్క ధీంద్రియములను బ్రచోదించును. గాయత్రీమంత్రద్రిష్ట విశ్వామిత్రమహర్షి. “సర్వాంతర్యామియైన యాత్మ చైతన్యకత్తి మమ్ము దర్శమార్గమునఁ బ్రవర్తింపఁ జేయుఁగాక!” సర్వలోక నిస్సృతిమైన యీ మహామంత్రమును దర్శించిన మహర్షి విశ్వామిత్రుఁడని కొనియాడఁబడుట ఎంతోమోచితమై యున్నది. దృష్టమైన యర్థము చందోమయ వ్యాకూటమున సుచ్చరింపఁబడినది. ఉచ్చరింపఁబడిన వాక్యమునందలి చందము ఉచ్చారయిత యొక్క ధీంద్రియవృత్తికిఁ బ్రతిబింబము. సవిత్రిదేవతాకత్తిచేఁ జోదితమైన ధీంద్రియము వ్యాచోదనమునకు హేతువు. ధీంద్రియ మనఁగా అంతఃపరము. అది జీవచైతన్యము. జీవచైతన్యవృత్తియే వ్యావృత్తి.

చందమనఁగా ఇచ్చ. అది సృజనాత్మకమైన చైతన్యస్పందము. వక్త్రచైతన్యస్పందమే వాక్యోత్పత్తికిఁ గారణము. కారణములములు కార్యముల లక్షింపఁబడును. వాక్యము వక్త్రచ్చా పరతంత్రము గనుక వక్త్రోచ్చందమే వాక్యోచ్చందము. చందమందలి యక్షరములు, వాని గౌరవలాపనములు, వాని సంఖ్యాక్రమములు-సర్వము వక్త్రచిత్తవృత్తి వివర్తములు. కనుకనే తచ్చిత్తవృత్తి వ్యాప్తములై తద్వ్యంజకము లగుచున్నవి. వ్యాకూటందలి సర్వాంగములు విశిష్టదర్శములు గల పదార్థములు. వానిచే వ్యంజింపఁబడు వక్త్రచిత్తవృత్తియే పరమార్థము.*

“న వాచం విశిష్టానీక వక్తారం విద్యాత్” అని శంకర భగవద్భాష్యులచే ఓమాంసా నూత్రితాశ్శ్యమున (ప్రకర్షనాది కరణము-30) సుదాహరింపఁబడినది. వాక్యార్థము తెలిపినంత మూత్రమునఁ జారుదు. వక్త్ర హృదయము తెలియవలెను. వాక్యముకంటె వక్త్ర ముఖ్యము. వక్త్ర చిత్తవృత్తి తెలిపినప్పుడే వాక్యము తెలిసినట్లు.

చందము శ్రవ్యము కావచ్చును, అశ్రవ్యము కావచ్చును. గాయత్రము కావచ్చును, కాకపోవచ్చును. వక్తృచైతన్యవృత్తిని వ్యంజించుట మాత్రము దాని పరమధర్మము. ఆ ధర్మమును నిర్వహించుటకే దానికి కావ్యాంగతాగౌరవ మొసంగఁబడినది. చందాకీర్తయందు రవి చేయు శిల్పమంతయు శ్రవ్యతామాత్ర సిద్ధికొఱకుఁ గాదు; కావ్యచైతన్యవర్తనమును వ్యంజించుటకొఱకు. వాక్యార్థాభినయము చందముయొక్క కర్తవ్యము. కావ్యార్థభావనాపర తంత్రుడై రవి చందములు శిల్పించును. రవి యన్యయుఁడో అతని చందములు తన్మయములు. రనుక చాక్యచ్ఛందమును దిక్కింపవలసికొనఁగలమార్గము వర్తిచ్ఛందము. స్వచ్ఛందాను రోధముగ వక్త వాక్యార్థము నాచ్ఛాదించును. ఆచ్ఛాదించుట యందలి గోచని దీపనా హోదనాది ప్రయోజనములు వక్తృచ్ఛాదీనములు. బహుముఖ ప్రయోజనమైన చందమును రవి యథారుచి, యథాశక్తి, యథామతి, యథాచిత్తము కావ్యమునుఁ బ్రయోగించును.

భారతరపులు కావ్యవేత్తలు, రసవేత్తలు, చందోవేత్తలు. 'బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మైవ భవతి' అని శాంబరసింహుక్తి. భారతరపులు కావ్యమయులు, రసమయులు, చందోమయులునై చందము వేడమైన పుహాభారతము నాండ్రమున నిర్మించిరి. అజరామరమైన దేవత్యమును దొందిరి.

“స ఏవం విద్వాన్ చందోమయో, దేవతామయో, బ్రహ్మమయో అమృతమయః సంభూయ దేవతా అప్యేతి య ఏవం వేద । యో వై తద్వేద యథా చందోమయో దేవతామయో బ్రహ్మమయో అమృతమయః సంభూయ దేవతా అప్యేతి తత్ సువిదిత మితి ।”
జతరేయ బ్రాహ్మణము : 10-8.

సూచి కలు :

1. అచిరబృహచ్చిత్వానుప్రమణి : 1 పుట
2. ఋశ్విర్వాసు ప్రమణి : 2-8
3. యజుర్వేది సర్వానుప్రమణి : 5 అధ్యాయము
4. సంధ్యావందనము
5. భగవద్గీత : 10-35
6. సంధ్యావందనము - గాయత్రీస్తోత్రము
7. సంధ్యావందనము
8. Elizabethan Lyrics : p. 56
9. Ibid : p. 44
10. A Study of Metre : p. 2
11. తెలుగు చందోమయము - ప్రస్తావన : 9 పుట
12. పింగళిచ్చందాశ్రము : V-8
13. „ : V-7
14. „ : V-8

భందో ౭వతారము

ఋతంభరమైన యక్షరసమాధి చందమనియు, అది వత్సచిత్తవృత్తి వివర్తమనియు గుర్తించితిమి. సమాహితాక్షరవృత్తి యుత్పత్తికి సమాహితచిత్తవృత్తి కారణము. సమాహిత చిత్తవ్యాపారమే ప్రతిభ - ఋతంభరమైన ప్రజ్ఞ. ప్రతిభయే జీవుని యైశ్వర్యము. అపూర్వవస్తు నిర్మాణక్షమయైన ప్రజ్ఞ ప్రతిభ యనఁబడినది. చందస్వద్యావ్యము ప్రతిభ యొక్క సృష్టి.

చందః ప్రథమమును గుఱించి క్రుతి యిట్లు చెప్పుచున్నది :

“ఇంద్రా చ్చందః ప్రథమం ప్రాస్యందత్
అన్నం తస్మా దిమే నామరూపే విహుః
నామ ప్రాణచ్ఛందోరూప ముత్పన్నం
ఏకం చందః బహుథా చాకశీతి”

భర్తృహరి వాక్యపదీయమునం దీమంత్రము నుద్ధరించి దీని ప్రమాణమున ----

“చందోభ్య ఏవ ప్రథమం
ఏతద్విశ్వం వ్యవర్తత”

అని ప్రవచించెను. చందము తొలుత ఇంద్రునివలనఁ బ్రభవించెను. దానినుండి యన్నము, నామము, రూపము పుట్టెను. నామము ప్రాణచ్ఛందోరూపము. ఏకమయిన చందము అనేక విధములఁ బ్రకాశించుచున్నది. అనేకములయిన చందములనుండియే యీ సర్వము వివర్తించినది.

ఇంద్రుడు త్రిలోకాధిపతి. కర్మేంద్రియప్రపంచము, జ్ఞానేంద్రియ ప్రపంచము, అంత రింద్రియ ప్రపంచము - ఇవియే త్రిలోకములు. “ఇంద్రస్య ఆత్మనః లింగం ఇంద్రియం” అని యమరసింహుని నిర్వచనము. “లింగం నామ సామర్థ్యం” అని న్యాయము. ఇంద్రియము లన్నియు నింద్రుని యధీనములు - ఆయన శక్తిని వ్యక్తముచేయు సాధనములు. ఇంద్రుడనగా ఆత్మచైతన్యము. చైతన్యస్యందమే చందమని క్రుతి చెప్పుచున్నది. అన్నచ్ఛందము, రూప చ్ఛందము, నామచ్ఛందము - సర్వచ్ఛందము ఇంద్రుని ఇచ్ఛాస్యందమే.

నామచ్ఛంద మనగా వాక్యచ్ఛందము. అది ప్రాణచ్ఛందోరూపము. ప్రాణమేవాక్కు అని చెప్పఁబడినదిగదా.

అత్మా బుద్ధ్యా సమే త్యార్థాన్

మనో యుంక్తే వివక్షయా

మనః కాయాగ్ని మాహుతి

స ప్రేరయతి మారుతం"

పాణినియశిక : ।

ఇత్యాది శిక్షాపదన మీ యర్థమునే సమర్థించుచున్నది. వివక్షరూపమైన యాత్మయొక్క యిచ్చావృత్తినుండి వాక్యము ప్రవృత్తమైనది.

వేదమున చందః ప్రకాశవతారము మధుచ్ఛందుని ముఖమున జరిగినది.

అగ్ని మీశే పురోహితం

యజ్ఞస్య దేవ మృత్విజం

హోతారం రత్నధాతమం"

ఇది ఋగ్వేద ప్రథమమంత్రము. ఋషి మధుచ్ఛందుడు. దేవత అగ్ని. చందము గాయత్రిము. చిర్యప్రవర్తకుడు, చిర్యప్రదీపకుడు, చిర్యఫలప్రదుడునై రత్నధాతవరే నేత్రానందరూఢై ప్రత్యక్షమున, బ్రహ్మశివుడున్న యగ్నిదేవునిచే, బ్రహ్మవిత్తుడైన ఋషి యొక్క వాక్య మీ మంత్రము. అగ్ని దేవతాలంబనకమైన ఋషిచిత్తవృత్తి యీ వాక్యప్రవృత్తికి నిమిత్తము. దేవత యాలంబనము; తద్గుణము బుద్ధిపనములు; తత్కారణమున జన్మించిన చిత్త వృత్తి హృదము; తద్ వ్యంజనమైన వాగనుభావము మంత్రము. హర్షమనఃగా జిత్రవికాసము. వికాసరూపమైన ఋషిచిత్తవృత్తియొక్క యక్షరవ్యక్తియే మంత్రము. హర్షమధురమైన చిత్త వృత్తి నిమిత్తముగ సుర్వస్వమైన వాగ్మృత్తి మధురమైయున్నది. మధురచ్ఛందోమయ వాక్య మును చిత్తించి యుద్ధరించిన మహర్షిని శ్రోతలు ముఖచ్ఛందుడని కొనియాడిరి. సుఖోచ్ఛారణ సుఖశ్రవణ లక్షణమైన యీ చందము గాయత్రి మనఃబడినది.

"అగ్నే గాయ త్రభవత్"

ము5 : 10-180.

అగ్నిసలస గాయత్రి పుడైనది శ్రుతి చెప్పుచున్నది. అగ్ని విభావము, గాయత్రి యను భావము ఒక్కొక్క విభావమువలన నొక్కొక్క చందము పుట్టుననియు, విభావభేదము భందో భేదమునకు గారణ మగుననియు భావించియున్నది.

అహోహినీలక్షణముచే, బ్రాహ్మత్రాసమర్థమైన మధుచ్ఛందుని వాక్యమునందలి యక్షరబంధ మనుశీలతపై త్రిపదవ్యవస్థాపిత చతుర్వింశత్యక్షరకోశాత్మకత గుర్తింపఁబడినది. ఇది యాదీగాయత్రి.

"వాగై గాయత్రీ । వాగ్యా ఇదగ్ సర్వం భూతం ।

గాయత్రీ త్రాయతే చ । "

3-11-1

అని భాందోగ్యశ్రుతి. వ్యాసభగవానుడును —

“గాయంతం త్రాయతే యస్మాత్

గాయత్రీయం తతః స్మృతా.”

అని గాయత్రిని గొనియాడెను. గానత్రాణలక్షణములు గల వాక్యే గాయత్రి. అది స్వయము గేయాత్మిక. సమాహితాక్షరబంధరూప గనుక గాత్మికోత్ప చిత్తసమాధాన సమర్థ. అక్షరసమాధానమువలన చందము గానమైనది.

చందమునకు అంగమున Prosody అని పేరు. Pro = to, ode = song అను వ్యుత్పత్తి ననుసరించి Prosody యనగా గేయాత్మకత, గానియోగ్యత యని యర్థమగు చున్నది. చందము గాయత్రమనుటచే చందస్త్యము గేయత్వవ్యత్యాయ మగుచున్నది. గానము వలె శ్రుతిరవ్యమైన యక్షరబంధము చందమని భావింపఁదగియున్నది. వాక్కును కోత్మ చిత్తావహారిణి యగునట్లు సంస్కరించు ధర్మము చందము.

“గాయత్రం చందసాం పూర్వం

వర్థమానాక్షరం పరం

వాఙ్మండనకరం నౌమి

చిత్రవృత్తి ప్రసిద్ధయే”

I. 1

అని జయదేవుఁడు గాయత్రమును బ్రశంసించెను. గాయత్రము వాఙ్మండనకరము గనుక వాఙ్మండనరూపములయిన చిత్రవృత్తముల నిధికౌఱకు జయదేవుఁడు చందోమాతయైన గాయత్ర మును స్తుతించెను. “మండయ త్యలంకరో తీతి మండనం” అను అమరసింహుని నిర్వచనము ననుసరించి మండనమనగా అలంకారము. గాయత్రము వాఙ్మండనకర మనుటచే చందము వాగలంకారము, వాక్యాలంకారము నగుచున్నది.

తు హి చ వై ఖలు - ఇత్యాదులు వాక్యాలంకారములు. వాక్యార్థపూర్తి కీ యక్షరముల యవసరము లేదు. వాక్యసౌష్ఠవమునకు, సౌందర్యమునకు నివి యవసరము. తు చ ఖల్వాదులు వాక్యాలంకారములే కాని శబ్దాలంకారములు కావు. వాక్యమునం దుచితస్థానమున నివేశింపఁబడి యివి వాక్యగతిని సంస్కరించును. హీనాంగపూరితరూపమైన సంస్కారముచే వాక్యము సౌష్ఠవము. సౌందర్యము పొంది శ్రవ్యమగును. *

చందము వాక్యము నలంకరించునని పలువురు పాశ్చాత్య విద్వాంసులును అభిప్రాయపడిరి.

“Verse does not distinguish Poetry but clothes and adorns it.”

— Castelvetro.

Verse, while not essential to Poetry, gives it much of its delightful effectiveness and if the gods were to speak, they certainly speak in verse.

— Minturno.

“అలం భూషణ పర్యాప్తి శక్తి వారణ వాచకం” అను న్యాయమున అలంకరణ మనఁగా భూషణకరణము, పర్యాప్తికరణము, శక్తికరణము, వారణకరణము నన్న యర్థము లేర్పడును. ఇవి గోపన దీపనాపవర జాప్లదనాదులయిన చందశ్శబ్దముయొక్క యర్థముల వంటివే యని సులభముగ గుర్తింపవచ్చును.

చందస్వద్వాక్యోత్పత్తికి పక్తచిత్తవృత్తి నిమిత్తమనియు, ఆ చిత్తవృత్తికి నిమిత్తము బహిరాలంబన మనియు మధుచ్చందమహర్షి వాక్యము టోదించినది. మహర్షుల వాక్యదిర్ఘము లన్నియు ననిమిత్తములే యని చెప్పబడినది.

“మంత్రాణాం ఋషయః యేన కేనచి న్నిమిత్తేన నిందా హర్ష శోక ప్రశంసాదినా మంత్రాణాం ద్రష్టారో భవంతి”³ అని విరుక్తవ్యాఖ్యాత దుర్గాచార్యుడు సుడువుచున్నాడు. అదిపడిమచే అశిశ్యాః శబ్ద పరిదేవనాచిఖ్యాసా భయ క్రోధ జగుప్సాద్యసంఖ్యాక నిమిత్తములు గ్రాహ్యము లగుచున్నవని వివరణకర్త సుడువుచున్నాడు. చిత్తసమాధి చందస్వద్వాక్యోత్పత్తికి నిత్యకారణము. నిందా హర్ష శోకాదికము నైమిత్తిక కారణము. నిందాహర్షాది నిమిత్తమున సిద్ధించిన సమాధి కారణముగా చందస్వద్వాక్యము సిద్ధించుచున్నది. కనుక నిమిత్తభేదమున చందోభేదము అనుమేయ మగుచున్నది. నిమిత్తము చిత్తవృత్త్యవచ్చేదకము, చిత్తవృత్తి వాక్య వృత్త్యవచ్చేదకము. నిందాహర్షాది నిమిత్తావచ్చిన్న చిత్తవృత్త్యవచ్చిన్నము వాక్యవృత్తి - చందము.

“This (the origin of metre) I would trace to the balance in the mind effected by that spontaneous effort which strives to hold in check the workings of passion.”

—Writers on Writing p. 85

“The greatest part of poets have apparelled their poetical invention in that numbrous kind of writing which is called verse. Verse is apparel only being but an ornament and no cause to poetry.”

— Sidney.

“The reason why verse is necessary to the form of Poetry is, that the perfection of the poetical spirit demands it — that the circle of its enthusiasm and beauty and power is incomplete without it.”

— Leigh Hunt.

“The rhythm and measure of poetry elevated to a regularity, certainty and force, very different from the rhythm and measure which can pervade prose, are part of its perfection.”

— Mathew Arnold.

వికారవిజృంభణము నరికిట్టి విక్షిప్తమగుచున్న చిత్రమును సమాహితముచేయు నై నరీతి యొకఁడు జీవునియందు దుస్పదనియు, నదియే ఛందోబద్ధ వాక్యవిర్భావమునకుఁ గారణము Coleridge యనెను.

"The measure flows, as it were, unconsciously from the mood of the poet."

వియొక్క చిత్రవృత్తినుండి యప్రయత్నిముగనే ఛందోమయవాక్యము నిర్గమించునని Goethe మహాశయి వక్కాణించెను. Mood అనుఁగా నిష్పితాపిచ్ఛన్న చిత్రతీయే.

త్రిపదవిష్టపస్తాపిత చతుర్వింశ త్యక్షకోశాత్మకమైన గాయత్రీచ్ఛందము హర్షనిడిత్రావృత్తిమైన మధుచ్ఛందుని చిత్రవృత్తినుండి ఆయత్నముగ నిర్గమించిన వాక్యవృత్తి.

రోహిణి ఛందిః ప్రథమాపతారము వార్మికమహర్షి ముఖమున జరిగినది. ఆ యితిము ఛందిఃపరమార్థోదేశము గనుక అనుశీలించితిని యున్నది.

“శ్లోకత్వ మాపద్యత యస్య శోకః”

అని కాళిదాసమహాకవి యా యితిహాసమును బేర్కొనెను.

“.....ఆదికవే ర్భునేః

క్రౌంచద్వంద్వ వియోగోత్థః

శోకః శ్లోకత్వ మాగతః.

రవ్యన్తః I. 5.

అని యానందవర్ధనుఁ బాఠితిహాసమును అనుపదించెను. కాళిదాసు, ఆనందవర్ధనుఁడు శ్లోకమే శ్లోరీతిమును బొందినదిని చెప్పుచున్నారు. శ్లోనిష్పితాపిచ్ఛన్నమైన వార్మిక చిత్రవృత్తినుండి ఛందోమయ వాక్యము ఆయన ప్రయత్నము లేకుండగనే ఆయనకుఁ దెలియకుండగనే నిర్గమించినది.

స్వీయానుభవమును వార్మికమహర్షియే పరక్రియారూపమున శ్రీమద్రామాయణమునందలి పెర్చించెను. వార్మిక మహర్షి నియతేంద్రియుఁడు, ధర్మాత్ముఁడు, మహాప్రాజ్ఞుఁడు, భావితాత్ముఁడునని పెర్చించబడినాఁడు. అట్లుగా ఆయన చిత్రము సత్వప్రతిష్ఠచే నిర్మలముకుల సదృశముగ నున్నదిని తాత్పర్యము. తమసాజలము “ప్రసన్నాంబు సస్మనుష్యమనో యథా” యని వర్ణించబడినది. సన్మనుష్యుఁ డనఁగా సహృదయుఁడు. వార్మిక చిత్రము అకర్షమ తమసాజలమువలె నిర్మలము, ప్రసన్నమునై యుండెను. క్రౌంచమునుముయొక్క చారునిస్వ సము ప్రసన్నమైన ఋషిచిత్రమును మధురము గావించెను. ఇంతలో ఋషి చూచుచుండగనే యొక విషాదుఁడు ఆ జంటలో మగదానిని బాణముతోఁ గొట్టి చంపెను. మరణించుచున్న భర్తను గాంచి క్రౌంచి కిరుజనాదము చేయసాగెను. క్రౌంచద్వంద్వ చారునిస్వనైరీతానమై

యున్న ఋషి చిత్తము శ్రౌచీరోదనై కళాన మయ్యెను. ప్రసన్నమధురమైన ఆయన చిత్తమున గర్జనము పుట్టెను. శ్రౌచీరోదనము వినుచు ఆయన యీ వాక్యము పలికెను.

“మా నిషాద పతిషాం త్వ
 పుగమః శాశ్వతీ స్సమాః
 యత్రోంచ మిధునా దేర
 మవదీః రామమోహితం”

బాల II-15.

వార్మకి రోదనమును వినిపరచెనని పలుకలేదు. శ్రౌచీరోదనచోదితుడై పలికెను. పరిమాదమున నది శ్రౌచీవర్షము. “రామమోహతుమై యున్న మాలో నా భర్తను జంపితివి గాని ఓరి నివాడుఁడా! పిచ్చ చింతలము బ్రదుకవునుమా.” వార్మకి ముఖమున నిగ్గమించిన శ్రౌచి శోలమే క్లౌఠమైనది.

“శోరా ర్తేనాస్య శకునేః
 కిమిదం వ్యావృత్తం మయా”

బాల II-16.

ఈ శకునియొక్క శోలముచే అర్చుడనైన నాచే! బలుకఁబడిన యిది యేమి? అని మునినీ! జిరికిరిగెను. చింతింప విషయములు రెండు - తనచే వ్యాహృతమైన వాక్యము, ఆ వాక్యముయొక్క అర్థము. ముందుగా ఆయనకు వాక్యస్వరూప నిశ్చయము కలిగెను.

“పాదబద్ధో ఒక్షిరసమః
 తంత్రీలయ సమన్వితః *
 శోరా ర్తస్య ప్రవృత్తో మే
 శ్లోరో భవతు నాస్మథా”

బాల II-18.

వార్మకి నోటవెంట ‘మా నిషాద’ శ్లోకము వెలువడినప్పుడు అచ్చుల తంత్రీస్వరమేదీయ రేదు. శ్రౌచీరోదనమును వినిన వార్మకి ‘మానిషాద’ శ్లోకము నుచ్చరించెను. శ్రౌచీరోదనము ‘మాడు గన క్లౌఠమును నూది వినెను. అనుభవమైన క్రొంచీకరినాచుచే అచ్చుల తంత్రీ దాసయిందు యమించియే క్లౌఠమును పినఁబడెను. క్రొంచీనాచియు వ్యంజింపుచు, వార్మకి వాక్యము వ్యంజింపు దాపము ఓర్పియే, పక్షియైన క్రొంచినాచియు యొక్క అచ్చుల మునుపొడచి, వార్మకి వాక్యమును తెలియవచ్చును. సమానభావ వ్యంజకములైన రెండు కింకరింపారలు మేలను మొండి శ్రవణింపఁబడెను. బ్రవహించుటచే వాక్యము తంత్రీలయ సమన్వితమై పనివచ్చునది. ఈ యధిప్రాయమును విని యానందించిన సోదరులు రజనీకాంతరావు దాసను మరియొక భావనచేసి ఇంకొక యద్భుత విషయమును కనిపెట్టెను. శ్లోకము ‘మానిషాద’ అను సెక్షిమలలో అంతిమగుండున్నది. ఈ యక్షిరములు మ, న, స, ద అను స్వరములు. క్రొంచీ హాతీ యిది స్వరములే యుండును. వార్మకి క్రొంచీరోదన తాదార్యమున నుచ్చరించిన వాక్యము అచ్చుముగా క్రొంచీ హాతీవలెనే అంతిమై యుండును. అనందవర్ధనాదులు ఈమట్టమున చర్చించిన రినిసిద్ధాంత రిహస్యమునను ఇది యంతయు విరసంపతి.

శోకార్తుఁడనైన నా వాగ్వృత్తి పాదబద్ధము, అక్షరసమము, తంత్రీలయ సమన్వితము నై శ్లోకమే యగునుగాని వేఱు కాదు. అని యాయన తన వాక్యస్వరూపమును విశ్చయించెను.

“మిమీహి శ్లోక మాస్యే” ముక్. 1-8.38.

“శ్లోకం మోషం భరథేంద్రాయ” ముక్. 8-4.29.

ఇత్యాదివైదికమంత్రములందలి శ్లోకశబ్దము ‘శ్రు’ ధాతునిష్పన్నము. “శ్లోకః శ్రుజోతే”⁶ అని భాష్యముచేయఁబడినది.⁷ వివరణకర్త. ‘శ్లోతవ్యం’ అని యర్థము వ్రాసెను. శ్రవ్యము, శ్లోతవ్యమునని శ్లోకశబ్దము నర్థము. సమాక్షరత్వ, చతుష్పదత్వ, లయన్వితత్వ లక్షణమైన వాక్యము శ్రవ్యము గనుక శ్లోకమే యని వాల్మీకిమహర్షి విశ్చయించెను.

“శోకార్తేన మయా వ్యాహృతం” అను కర్మణిప్రయోగము శ్లోకకర్తృత్వమును శ్లోకమునందే యారోపించుచున్నది. అశోకార్త వాల్మీకిచే వ్యాహృతమైన వాక్యము శ్లోకము కాకపోవచ్చును.

‘ఆర్త’ శబ్దము ఆఙ్ పూర్వక ‘ఋ’ ధాతువుయొక్క క్తాంతరూపము † అత్యంతము చలితము లింపితము, నగుటయే ఆర్తమగుట.

ముతి యనఁగా కంపనము, చలనము : Motion.

ఆర్తి యనఁగా ఉత్కంపనము, ఉచ్చలనము : Emotion. 8. *

శోకముచే ఆర్తమైన క్రొంచి హృదయముయొక్క ముతి దాని రోదనద్వారమున వాల్మీకి హృదయమునఁ బ్రవేశించి, తిరిగి యాయన వాక్యద్వారమున వెలువడి యాయనయొక్కయు,

† “ఉపసర్గతః ముతిధాతౌ” (8-1-91) అను పాణినీయ సూత్రముచేత ఆఙ్ + ఋత = ఆర్త యగును.

* “Emotion is a moved or stirred up state of the individual” అని R. S. Woodworth నిర్వచనము. Psychology : P. 344.

“Any strong movement or perturbation of the conscious mind; an act or state of excited feeling ; as emotions of fear.

—Standard Dictionary.

“Emotion :... it is a complex state of the organism, involving bodily changes of a widespread character — in breathing, pulse, gland secretion, etc.—and on the mental side, a state of excitement or perturbation, and marked by strong feeling, and usually an impulse towards a definite form of behaviour.”

—Dictionary of Psychology.

Emotion అనుపదము E = out + move = move అను తీరున Latin భాష నుండి అంగ్లమునకు వచ్చినది.

భరద్వాజానియొక్కయు హృదయములందుఁ బ్రవేశించినది. ఆ ఋతివిశేషముచే వాక్యము శ్రోతవ్యమై శ్లోకమైనది.

వార్మకి ముఖమునుండి 'మా నిషాదే'త్యాది వాక్యము వెలువడుచుండఁగా వినిన భరద్వాజాఁడు ఆ వాక్యమందలి శ్రవ్యతా లక్షణముల నిట్లు విమర్శించెను.

“సమాక్షరై శృతుర్నిర్యః

పాదైర్గీతో మహర్షితా

సో అనువ్యాహరణా ద్యూయః

శోరః శ్లోరత్స మాగతః”

జాల. II-40.

సమాక్షరములయిన నాల్గు పాదములతో మహర్షిచే గీతమైన శ్లోకము, అనువ్యాహరణమువలన అత్యంతము శ్రవ్యత్వమును బొందినది. అనువ్యాహరణ మనగా వాగ్రూపమైన యనుదావము. క్రాంతి శ్లోకము వార్మకి హృదయమునం దావిర్భవించి వాగనుభావమున వ్యక్తమైనది. వ్యంగ్యవ్యంజన కాధేయచారమువలన శ్లోకమే శ్లోకమైనదని చెప్పఁబడినది.

అగ్నిపలన గాయత్రిము పుట్టినట్లు శ్లోకమువలన శ్లోకము పుట్టినదని భావింపవచ్చును. వేదమున పుట్టుచుండునీ ముఖమున త్రిపదయై యవతరించిన గాయత్రియే లోకమున వార్మకి ముఖమున పుట్టుచుండు శ్లోకముగా నవతరించినది. శ్లోకము గాయత్రిపునర్జన్మ. జన్మమాత్రమ కాదు. అవతారిమని భవభూతి ప్రశంసించెను. * “పరిత్రాణాయ సాధూనాం” — ఇది పరమేశ్వరావతారాః నిడు త్తముగాఁ జెప్పఁబడినది. చందము లిట్టి యవతారములు. సహృదయప్రాణ త్రాణముకొర వలతరించిన చందములు అవతారిము లనుటయందు విప్రతిపత్తిలేదు. చతుర్థ పాదస్మృతిమైన యనుష్టుప్తముచే పద్మనాభరయైన గాయత్రియే యనుష్టుప్తమని యాస్కముని పదమను నీ పదమిది శ్లోకము గాయత్రి యనురావతార మనుట యుచితమే.

అట్లుగాను పరిశీలన ఆరేఖ “అపస్థిత ప్రవృత్తవాసాం దేవీం వాచ మానుషుభేన దృందసా నిరీణం అభ్యుద్ధృతయత” అని శ్లోకావిర్భావ వృత్తాంతమును జెప్పఁగా విని వనదేవత “చిత్రం : ఆహ్వాయాచన్యత్ర సూచనచ్చించసాం అవతారిః” అన యాశ్చర్యమును బ్రకటించును. సంస్కృత వాఙ్మయమునఁ బట్టాభిషిక్తిమై దాని సర్వరోముఖ విజృంభణమునకు సాధనమైన శ్లోకము ఒక యవతారిమని పరిణతి ప్రకాశించెని భవభూతి కొనియాడెను

T. S. Eliot హాది ఇట్టి యటప్రాయమునే ప్రకటించినాఁడు. —

“ Few things that can happen to a nation are more important than the invention of a new form of verse.”

Shakespeare by H. Fluchere : p. 181.

'సన్మనుష్యమనో యథా' యని వర్ణింపఁబడిన యకర్థమ తమసాత్వికమువలె ప్రకాశ నిర్మలమై, క్రౌంచీరోదనాకర్ణనమున ఆర్తమై కరుణరస తరంగితమైన వాల్మీకి హృదయము నుండి వదనద్వారమున సమాహితగతియై నిర్గమించి, శ్రోతద్వారమున భరద్వాజుని హృదయ మునఁ బ్రవేశించి దానిని రసతరంగితము గావించిన శ్లోకము ఛందోమయము. ఛందము కవి సహృదయ హృదయస్పంద సంవాది సంపాదన సమర్థమైన యక్షరబంధమని యీ యితిహాసము వలన సువిదిత మగుచున్నది.

ఛందము కావ్యముయొక్క హృదయమని చెప్పవచ్చును. హృదయమనఁగా చేతనా స్థానము. కావ్యచైతన్యము స్పందించు స్థానము ఛందము. కవి హృదయము కావ్యహృదయ మున స్పందించి సహృదయహృదయమున ప్రతిస్పందించును. హృదయమువలె ఛందిమును నానాభావముల ప్రభావమున నిరంతరము నానావిధముల స్పందించుచుండును. ఛందఃస్పంద వర్తనమునుబట్టి కావ్యచైతన్య వర్తనమును గుర్తింపవచ్చును. ఛందము కావ్యరసావస్థాన వ్యంజకమని భావము.

నానారసభావముల నానావస్థాంతరములను సుష్ఠుగా వ్యంజించుటకుఁ దగిన యంగ ప్రత్యంగ నిర్మాణసౌష్ఠవము ఛందములకు సమకూర్చుటకు కవి ఛందోఽంగ పరిజ్ఞాన సౌష్ఠవము గలిగియుండవలయును. అంగప్రత్యంగముల సముచిత సన్నివేశముచే స్వదర్శనిర్వహణ దక్ష ములగునట్లు ఛందములను నిర్మించుటయే కవియొక్క ఛందః శిల్పము.

సూ చి క లు :

1. వైదికఛందోమీమాంస : 43 పుట.
2. మీమాంసాపరిభాష : 23 పు.
3. నిరుక్తము : 7.1-3 (344 పుట)
4. Writers on writing.
5. రఘువంశమహాకావ్యము 14-70.
6. శ్రీమద్రామాయణము : బాలకాండము.
7. నిరుక్తము : 8-1-10 (413 పుట)

చందో ౭౦ గములు

“అక్షరేణ మిమతే సప్త వాణీః”

ఋక్ : 1-22-184

ఈ శ్రుతివార్యమును సాయణు లిట్లు వ్యాఖ్యానించిరి :

“అక్షరేణైవ సప్త వాణీః

వాగధిష్ఠితాని సప్తచ్ఛందాని

మిమతే నిర్మాణం కుర్వంతి ।

మిమలే, మాంతి మాతారః ।

అక్షరైః పాదాః పరిమీయంతే,

పరిమితైః పాదైః ఛందాని”

‘సప్తవాణీః’ అనిగా ‘వాగధిష్ఠితాని సప్తచ్ఛందాని’ అని సాయణుల భాష్యము. ఛందములు వాగధిష్ఠితములై పుట్తించును. ఛందోపచ్ఛయము వాక్యవర్తనము ననువర్తింపవలెనని దీని యర్థప్రాయము.

కావ్యమందిరి వార్యములు పదిసమదాయములు. వార్యమందలి పదములు అక్షరసముదాయములు. వార్యములను పదములుగా, పదములను అక్షరములుగా విభజింపవచ్చును. పదములందలి యక్షరముల త్రిమము, వార్యమందిరి పదముల త్రిమము అనేకవిధముల నుండును. పదములందలి యక్షరత్రిమము, వార్యమందిరి పదత్రిమము వాక్యచ్ఛందమును రూపించును. అచ్చరములైన వార్యము అనుబంధమే యైనను అక్షరము దీనినాది లక్షణములు ప్రస్తుటముగా గల వానినై సమలే ఛందములుగా స్వీకరింపఁబడినవి.

అక్షరసంఖ్య దృష్టిచే ఛందము లిటుపదియై యని చెప్పఁబడినను వానియందలి యక్షర విన్యాస ప్రమాణములచే నీర్పించు ఛందములు అసంఖ్యాకములని చెప్పవలసియున్నది. ఛందములు మాత్రానిష్ఠములు, అక్షరనిష్ఠములు గలవు. అక్షరనిష్ఠములందు అక్షరసంఖ్య క్రమ నియతములు కావలసివ్రేరీతాదులు, అక్షరగణ నియతములు సేసగీతాదులు, మాత్రాసంఖ్య నియతములు వైతాళియాదులు, మాత్రాగణ నియతములు కందాదులు గలవు. మాత్రాఛందములందు మార్గము, ఆక్షరచ్ఛందములందు అక్షరమునకుఁ బ్రామాణ్యము.

ఛంద మెట్టిదైనను ఛందోవిధియందు గమనింపవలసిన యంగములు పది కలవని భరత మహర్షి తెలిసెను

“సంప ద్విరామ పాదాశ్చ
 దేవతా స్థాన మక్షరం
 వర్ణః స్వరాః విధి ర్వృత్తం
 ఇతి చ్చందోగతో విధిః”

న. క. XIV. 102.

సంపత్తు, విరామము, పాదము, దేవత, స్థానము, అక్షరము, వర్ణము, స్వరము, విధి, వృత్తము - ఇవి ఛందో దశాంగములు. రసాద్యర్థనిర్వహణ సమర్థమగునట్లు ఛందమును నిర్మించుటయందు కి విధి ఈ యంగములు సాధనములు గనుక వీని స్వరూపస్వభావములను బరిశీలించవలసి యున్నది.

1. సంపత్తు

సంపత్తనాగా అక్షరసమృద్ధి. అపూర్ణాక్షరము లయిన ఛందము లశ్రవ్యము లగును గనుక ఛందములందు మాత్రలయొక్కయు, అక్షరములయొక్కయు సంఖ్య సంపన్నమై యుండవలయును. “పాదపూరణార్థం తు శ్చై ప్రసంయోగై కాక్షరీభావాన్ వ్యాపేత్”¹ అని కాత్యాయనుడు. ‘ఇయాదిపూరణః’ అని పింగళుడు² అక్షరసంపదయొక్క ప్రాధాన్యమును వక్కాణించి యున్నారు. ఇయాదిపూరణము లౌకికచ్ఛందములందు లేదు. కాని ఉపగణనిర్మితములయిన సీసగీతాదులందు మాత్రాక్షరసంపన్నత శ్రవ్యతాతిశయ సంపాదకమగుట గుర్తింపవచ్చును. ఉపగణములలో త్ర్యక్షరములు, చతురక్షరములు, చతుర్మాత్రాకములు, పంచమాత్రాకములు గలవు. సీసగీతాదులందు పంచమాత్రాకములయిన యింద్రగణముల ప్రయోగమువలన శ్రవ్యత యతిశయ మగునని సులభముగ గ్రహింపవచ్చును.

తే॥ పుట్టిసప్పుడ రన్యకఁ బోలునట్టి
 వరుస కిచ్చుట యిది లోకవర్తనంబు
 వసుమతీనాథ నీయట్టి వరుస కిచ్చి
 ధన్యులము గావై యిక్కన్యఁ దద్ద పేర్చి.

అది. IV. 175

పూర్వార్థముకంటె ఉత్తరార్థము మాత్రాక్షర సంఖ్యాసంపదచే శ్రవ్యతరమై యున్నది. *

శ్రవ్యతయే ఛందముయొక్క పరమధర్మమని భావించిన శ్రీనాథాది మహాకవీలు సీసపద్యనిర్మాణమున పంచమాత్రాకము లయిన యింద్రగణములను విరివిగా కూర్చి పద్యమునకు ఒకతూగును, ఒక నిండుదనమును సాధించిరి.

2. విరాచము :

“యద్రాత్సంస్థానమాప్తిః స్వాత్ స విరాచ ఇతి స్మృతః”⁴ అర్థమెవ్వట సమాప్త మగుచో అచ్చట విరాచముండునని భరతముని యనెను. “అర్థస్య అవాంతరరూపస్య సమాప్త స్థానంతో యతిః”⁵ అని యభినవగుప్తులు వ్యాఖ్యానించిరి. అవాంతరార్థ సమాప్తి రూపమైన విరాచమును చందోలాక్షణికులు యతి యని నిర్దేశించిరి.

“నియతః పదవిచ్ఛేదః

యతి రిత్యభిసంజ్ఞితః.”

నాట్యశాస్త్రము. XIV-83.

అని భరతముని నియతస్థానమున పదవిచ్ఛేదము చేయుటయే యతి యనెను. అవాంతరార్థ సమాప్తిరూపమున అనియతస్థానమున పదమును చేదించుట విరాచము. అదియే నియత స్థానమున యతి యనఁబడును. “యతి ర్విచ్ఛేదః”⁶ అని పింగళుడు, “యతిః పదచ్ఛేదః”⁷ అని జనాశ్రయుడు యతిని నిర్వచించిరి. చందమున నియతస్థానములందు ఒక పదము ముగిసి మరియొక పదము ప్రారంభింపవలెను. ఉచ్చారణిత జిహ్వకు విశ్రాంతి లభించుటకై సుఖోచ్చారణ పరిమోక్షమును మించిన పాదములందు నియతస్థానమున పదము విచ్ఛిన్నము కావలె నని యాదేశింపఁబడినది. పదచ్ఛేదవేశమున పాదము ఖండములయి యొక్కొక్క ఖండము ఒక్కొక్క విశ్రాంతిముచే సుఖముగా నిర్వర్తింపఁ దగియుండును. పద్యమును పాదములుగా చేదించుటయందలి యాశయమును ఇదియే. అవిచ్ఛిన్నమైన దీర్ఘపాదము నుచ్చరించుట జిహ్వకు భారము, పినుట శ్రుతికి భారము. ఉచ్చారణశ్రవణములందు పత్తిశ్రోతలకు ఉద్వేజనము గలిగించు ప్రమాదములుగల పాదములందు నియతస్థానమునఁ బదచ్ఛేదరూపమైన యతి యుండుట అవసరము. ఈ యతిప్రాయముతోడనే జయకీర్తి యతినిర్వచనము నిట్లు కావించెను :

“వాగ్విరామో యతిః స్వాత్, సా

స్థాప్యతే శ్రుతిసుందరిం

పాదాంతే సూచితస్థానే

యుక్త్యాదాంతే విశేషతః”

చందోనుశాసనము : I-10.

యతి వాగ్విరామము. అది శ్రుతిసుందరిముగాఁగూడ ఉండవలెను. పాదాంతరాళమున సూచితస్థానమునను, పాదాంతమునను, విశేషించి యుక్త్యాదాంతమునను యతి యుండవలెను. పాద పరిమళ గమనమునందలి యమనమే యతి. అది వాగ్యమనము - అనఁగా ప్రాణమునము. అది ప్రయోగింపఁగోర్చుచిత్త విశ్రాంతింపవలెను.

పాదములు చిన్నవైనచో పాదమధ్యయమన మవసరము కాదు. పాదాంతయమనము దానిను. పాదములు మిక్కిలి చిన్నవైనచో, పాదాంతయమనమును ఆక్కఱ యుండదు;

యొక్క పాదాంత యమనము చాలును. యతి పదచ్ఛేదరూప మనుటయందు లాక్షణికుల యభిప్రాయము అది యర్థభంజకము కాఁగూడదనుటయే యని భావింపవలసియున్నది. స్వరసంధ్యాస్త సౌందర్య మున్నచోటఁదప్ప యతియందు భాతనామభేదము చేయరాదని నియమము. ఇది యర్థభంగదోషము నివారించుటకొరకే యేర్పడినదనుట స్పష్టము. ఛందోనియతి వాక్యనియతి సతిక్రమింపరాదని గ్రహింపఁదగియున్నది.

నియతస్థానగతమైన పరచ్ఛేదరూప విశ్రాంతి ఛందము యొక్క ఆహ్లాదకత్వమను ధర్మమునుఁ బురస్కరించుకొనుచున్నది. యతిభంగమువలనఁ బద్యము అశ్రవ్యమై యాహ్లాదము భగ్నమగుటచే శ్రోతకు ఉద్వేగము జనించును. వాక్యము శ్రోతకు ఆహ్లాదము కలిగింపవలెనా, ఉద్వేగము కలిగింపవలెనా యన్న యంశము వక్తయిచ్చకు వశమైయున్నది. శ్రవ్యతాదృష్టితో లాక్షణికులు యతిస్థానములు నిర్ణయించి, యా నిర్ణయముల సతిక్రమించిన ఛందములు యతిభంగమువలన దుష్టములగుచున్నవని నుడివిరి. గుణదోషములు బొచిత్యపరతంత్రములు. వక్త యిచ్చ శ్రోత నాహ్లాదపఱుచుటయే యైనచో సతఁడు తన వాక్యమును యథాస్థానమున చిన్నముచేయును. శ్రోత చిత్తము నుద్విగ్నము చేయుటయే యతని యిచ్చ యైనచో సతఁడు వాక్యము నవిచ్ఛిన్నముగాఁ బ్రయోగించును. తా నుద్విగ్నుడై శ్రోత నుద్విగ్నుని గావించును. ఇది శిల్పవిషయము - రసవిషయము. శాస్త్రమునకు దీనితో సంతగాఁ బనిలేదు. కనుక వాక్యమును శ్రవ్యము, ఆహ్లాదకము చేయు లక్షణములనే లాక్షణికుఁడు సూత్రించును.

యతి, విరామ, విశ్రామ, విచ్ఛేదాది పదము లేకార్థకములుగాఁ బలువురు లాక్షణికులు భావించియున్నారు. కాని రసాభినివేశముగల భరతముని యతి విరామములకు భేదము భావించెను. “నియతః పదవిచ్ఛేదః యతిః” అనియు, “యత్రారస్య సమాప్తిః స్యాత్ స విరామః” అనియు భరతముని స్పష్టముచేసెను. “విరామో హ్యర్థానుదర్శకః” అని యాయన యభిప్రాయము. యతి ఛందోవశము, విరామము అర్థవశము. రెండును పదచ్ఛేదరూపములే. యతి నియతస్థానము, విరామము అనియతస్థానము. ఛందము వాగదీప్తితమై వర్తించునుగనుక యతి విరామములు రెండును ఛందోధర్మమును యథాయోగము నియమించుచుండును.

అర్థానుదర్శకమై, యవాంతర్గర్థ సమాప్తిరూపమై వాక్యవశమైన విరామము యొక్క స్వరూపము బహుధా భిన్నమై యున్నది. వాక్యవసానవిరామము పూర్ణ విరామము. అవాంతర వాక్య విరామము దానికంటె తక్కువ. పదాంతవిరామము అంతకంటెను దక్కువ. అక్షర విరామ మింకను దక్కువ. ఇట్లు బహువిరామములు బహుప్రమాణము లయినవి వాక్యమునఁ గలవు. ఇది భాష లక్షణము. భాషావ్యవహారమునం దివి లోకప్రసిద్ధములై యున్నవి. వాక్యాదీప్తితమై కావ్యమున వర్తించు ఛందము వాక్యమునకు స్వతస్సిద్ధమలయిన లక్షణముల సతిక్రమించి వర్తింపఁజాలదు.

శాస్త్రమున చందము స్వతంత్రము. కావ్యమునం దది రసాద్యర్థ పరతంత్రము. చందము కావ్యమునకు అంగమేరదా. కావ్యమున రసాద్యర్థపరతంత్రమై వాక్యము ప్రవర్తించును. వాక్యపరతంత్రమై చందము ప్రవర్తించును.

దాగ్ధ్యహారమున లోకప్రసిద్ధములై యున్న విచ్చేదకాల ప్రమాణములను గూర్చిన యొకానొక వ్యవస్థ పింగళ చృందశాస్త్ర భూమికయందు మధుసూదన విద్యావాచస్పతిచే నుదాహరితమై యున్నది.

“సంయుక్తయో ర్వ్యంజనయో రాత్రాపాదోఽంతరం భవేత్
మాత్రాపాదార్థ విచ్ఛేదే గుణసాంకర్య సంభవః ॥
సంయుక్తపదయో ర్మధ్యే విచ్ఛేద స్వార్థమాత్రకః
వాదోసమాత్రా విచ్ఛేదః పదయో రసమ స్తయోః ॥
ఏకక్రియాస్థయే వాక్య ఖండానాం మాత్రయాంతరం
నైక ద్విత్రి చతుః పాదాః మాత్రాః సాపేక్షవాక్యయోః ॥
త్రిమాత్రా వా చతుర్మాత్రాః సూక్తపూర్తా విధీయతే
అధికారే ప్రకరణే తతోఽవ్యధిక మిష్యతే ॥
గ్లోకే ఽర్థమాత్రా తు యతా విరతా మాత్రయాంతరం
విచ్ఛేదే ర్విత్రి మాత్రే ద్వే అవసాయే తతోఽధికం ॥

పుట. 84.

ఈ విరామకాల ప్రమాణములన్నియు భాషయందు లోపవ్యవహార సిద్ధములై యున్నవి. పీఠిసత్ప్రసిద్ధి చందము పత్రింపఁజాలదు. ఈ విరామకాల ప్రమాణవ్యవస్థ యంతయు పత్రివివేకములమై యున్నది. చందముగూడ వివక్షామూలకమే. వివక్షయే పరమార్థమున చందము. పత్రిచ్చందఃస్వరూపమును వివేచించి, వ్యాకరించి, సూత్రించుటయే చందఃశాస్త్రము యొక్క ప్రమాణము.

వా సర్వాః పంచదలి పదములు, పదములందలి యక్షరములు, అక్షరములందలి స్వర ప్యంజనము - ఈ సర్వమును చందమునందుఁ బనిచేసీతిరును. ఈ సర్వాంగములయొక్క సమీక్ష, పరిశీలన ప్రమాణములు చందముయొక్క గమనమును నిరూపించును. *

• “యో ఒక్షరే పదే వాక్యే

యోఒసా నాప్రోవయ్యుక్యతే” సంగీతరత్నాకరము : 1-5-46.

అక్షరమును, పదమును, వాక్యమును లయయంపననియు, వానికి సంగీతశాస్త్రము అందంతగాఁ బ్రయోజనము లేదనియు సంగీతరత్నాకరము చెప్పుచున్నది. కాని సాహిత్యమునం దీలయలన్నియు స్ఫుటముగినో అస్ఫుటముగనో పఠనవశమునఁ బనిచేయుచునే యుండునని విరామకాలప్రమాణ నానాత్వము సూచించుచున్నది “క్రియానంతర విశ్రాంతి ర్గయః” అనుటచే విశ్రాంతికాల ప్రమాణ లేదముచే యులేదియనున్నది.

సమ స్తపదముల నడిమి విరామకాలప్రమాణము అర్థమాత్ర. అసమ స్తపదముల నడిమి విరామకాలము పాదోనమాత్ర. కనుక వ్యస్తపదఘటితమైన పాదముకంటె సమ స్తపదఘటితమైన పాదము అల్పవిశ్రాంతియై దుఃఖకరమగును. ఏకక్రియాస్వయములైన వాక్యఖండముల నడిమి విరామము మాత్రాకాలము. సాపేక్షవాక్యముల నడిమి విరామము మాత్రకు పైఁ బడియుండును. ఇట్టి వాక్యములుగల పద్యములయొక్క సడకలు ఒకదానికంటె నొకటి యలసతిరముగ నుండును.

యతి, విరతి, విచ్ఛేదము, అవసాయము - ఇవి వేర్వేలు విషయములు. పాదమధ్య విచ్ఛేదరూపమైన యతియందలి విరామము అర్థమాత్రాకాలము. పాదాంత విచ్ఛేదరూపమైన విరతియందు విరామము ఒకమాత్ర. యుక్తాదాంత విచ్ఛేదమున విరామము రెండు మాత్రలు. పద్యాంతమున విరామము రెండు మాత్రలకింటి అధికము. పద్యముయొక్క నిర్మాణమున నివి యున్నచో, బద్ధ మొకవిధముగా నడచును. లేనిచో నింకొక విధముగా నెడిచును. పైని చెప్పఁబడిన విరామకాలప్రమాణము లంతే కావచ్చును. కాని పోవచ్చును. అది యాచిత్య విషయము. కాని విరామ కాలప్రమాణ భేదము మాత్రము అవశ్య ముండి తీరును.

అర్థవశములు, చందోవశములునైన విరామములు చందిముయొక్క ధర్మమును నియమించి నిరూపించును. ఈ యుభయములో అర్థవశవిరామము దురత్తిత్రమము. శాస్త్రము ఆదేశించిన యతి సత్తిప్రమించినను బెద్ద చోషములేదు. పరమార్థమున యతి సర్వవ్యాపినికులకు నభిప్రేతము కాదు.

“వాంఛంతి యతిం పింగళ

వసిష్ఠ కౌండిన్య కపిల కంబల మునయః

నేచ్ఛంతి భరత కోహల

మాండవ్యాశ్వతర నైలవాద్యా మునయః.”

యతి కావలెనని కొందఱు, అక్కఱలేదని కొందఱు - చందోవశమైన యతి ఛాందసికు లందఱే వివాదాస్పదమై యున్నది. రసప్రవణులైన భరతకోహలాది నాట్యాచార్యులు అర్థము దిర్ఘమైన విరామము నభిమానించి చందోవశమైన యతిని నిరాచరించిరి.

అక్షరచ్ఛందములందు యతినియతి వైతిల్లికమే యైనను మాత్రాచ్ఛందములందు మాత్ర మది నిత్యవిధిగా బాటింపఁ దగినదియే. వాగ్విప్లవమునం దీయంశము సోపపత్తికముగఁ బ్రతి పాదింపఁబడి యున్నది.

• “మాత్రావృత్తే విశేషా ద్విరతి రభిహితా, వర్ణవృత్తే విధాషా

ధత్తేఽసా వత్ర శోభాం, హరతి చ నియతం భంగ మృష్టా పునస్సా.”¹⁰

“లయప్రవృత్తినియమో యతిః” (కోహళ) అని సంగీతసంప్రదాయము. గేయము లయన మాత్రాచ్ఛందములందు తాలపాతానుగుణముగ యతిచ్ఛేద ముండవలయును. అట్టియతి

లయను నిరూపించును. యతినియతి మాత్రాచ్ఛందములకు శోభాకరము, తద్బంగము శోభాపహరము. తాలబదములకాని అక్షరచ్ఛందములందు యతి యైచ్చికము - రసాద్యర్థానుసారము మాత్రమే వాంఛనీయము. దాగ్ధ్యర్థమున నీయంశముగూడ చెప్పబడినది.

“రాహ్యై రాహుసరోధే కథమపి రరుణౌద్ధత్యతో లన్యత్ర హేయాః;
పర్జ్యస్తారమాత్రే మునయ ఉదలక శ్చేత మాండవ్యముఖ్యాః
నై రా మిచ్ఛంతిః కింతు స్మృతిలషతితరాం కుంభజన్మోభయత్ర.”¹¹

ఒక తాద్రాది రసములందు ఇచ్ఛానురోధమున యతిని ప్రయోగించుకొనవచ్చును. ఉదల రాదిమునున పరిచ్ఛందములందు యతి యర్కజలేదిందురు కాని యగస్త్యముని మాత్రము పర్జ్యస్తారములందు. మాత్రాచ్ఛందములందు యతి యుండియేరీరపలయు ననుచున్నాడు. అగస్త్యముని దాక్షిణ్యచ్ఛందమిహిడు. సర్వచ్ఛందములందును యతి యుండితీరపలయునని యాయన సిద్ధాంతముట దాక్షిణ్యత్వం సహజమైన యభిరుచిః ఉగినశ్చే యున్నది.

“దాక్షిణ్యా స్తావత్ బహుస్సత్తగీరవాద్యాః
తై శిరీప్రియాః చతురలరిత మధురాంగహారాభినయాశ్చ”¹²

అని ఉదలమున దాక్షిణ్యత్వం యభిరుచిని వర్ణించెను. సత్తగీత వాద్యాదులందువలెనే ఛందములందును దాక్షిణ్యత్వం మధుర్యప్రియులు - తై శిరీప్రియులు. తమిళచ్ఛందముల యందలి తొరై ఛందములు, తెలుగు ఛందములందలి ప్రాపత్య దాక్షిణ్యత్వం మధుర్యప్రియ తత్వమునకు లక్ష్మిని నిదిర్చినములు.

యతి రషయ లంత వివాదాస్పద మగుటచేతనే సంస్కృత మహాకవియగూడ దానిసంత రితుచునుగా దాటికొరైరి. ఉచ్చేచిహాసమైన యతి వారి ప్రయోగములందుఁ జొందిన పితామహుల హరాయుధధట్టు యర్కుండేఱోపనిషత్తను పేర నిట్లు వివరించెను.

“యతి స్ఫుర్విత్ర పాదాంతే. శ్లోకార్ధే తు విశేషతః
సముద్రాచిపదాంతే చ వర్తమావృత్తవిభక్తితే॥
కాచిత్తు పదిమధేపి సముద్రాదౌ యతి ర్భవేత్
యది పూర్వాపరా భాగో స స్సోతాం పరవర్ణకౌ॥
పూర్వాలంబిత స్ఫుర స్ఫుందౌ, త్వచిదేవ పరాదివత్;
ప్రస్థాద్యో యతిచింతాయాం యతాదేశః పరాదివత్॥
సర్వం ప్రాచ్ఛదసంబంధాః చాదియః ప్రాచ్ఛదాంతవత్
సర్వేణ నిర్మలంబంధాత్ ప్రాదియశ్చ పరాదివత్॥

పింగళచ్ఛందము : అధ్య. 8.

యతి రహస్యమునుగుఱించి మందారమరందమునఁ జెప్పఁబడిన యంశములు పింగళ చృందశ్శాస్త్ర టిప్పణియం దుద్ధరింపఁబడినవి —

“పదాంత ఏవ కేచిచ్చ పదమధ్యేపి కేచన
యతిం వదంతి తత్రాపి విశేషః స్ఫుట ముచ్యతే॥
ధాతునామస్వభిన్నేషు యతి ర్భవతి నాన్యథా
ఉపసర్గాంతతి శ్చేదః ప్రత్యయోదౌ తయోః క్లబిత్॥
స్వరసంధౌ తు సంప్రాప్తసౌందర్యా ద్యతి రిష్యతే
తుచాదయో న ప్రయోజ్యాః విచ్ఛేదాత్పరత స్తథా
ప్రత్యయోదౌ యతి ర్నామ్నాం షష్ట్యామేవేతి కేచన॥

పింగళచృందము : 8 అధ్యాయము.

తెలుఁగున యతి ఏదచ్చేదరూపము కాదు. కాకున్నను పైన చూపఁబడిన యతిరహస్య ములను దృష్టియం దుంచుకొని చూచినచో ఆంధ్రరీవులు ఏదచ్చేదరూప యతినిగూడ చాల వఱకు పాటించిరనియే చెప్పవచ్చును. ప్రపన్నములు, మధురీములు నైన యర్థములను బ్రతి పాదించు పద్యములందును, సీసగీతాదులందును చఱచు పదచ్చేదరూపయతి భారతమునందు పాటించఁబడియే యున్నది.

ఆంధ్రుల యతినియమము విశిష్టమైనది. దానిని వారు వడి యనిరి. యతి నిర్వచనము నకు వడినిర్వచనమునకు నెట్టి సంబంధము లేదు.

“వళిరాద్యం”

— చింతామణి. సంజ్ఞా. 37.

పాదారంభాక్షరమే వడి యని వాగనుశాసనుని యనుశాసనము. “వాసనుగలమొదలివ్రాయి పడియనఁబరగున్” అని¹³ యనంతామాత్యుని వ్యాఖ్యానము. పాదారంభాక్షరముయొక్క వాసన సంతస్కారవ్యాప్తి పాదమున నియతస్థానమం దుండవలెను. పాదారంభాక్షరము, పాదభంధారంభాక్షరము మిత్రములగుటయే వడి లక్షణము. తమిళుల ఆదిమోనైత్తోడె యనునదియే తెలుఁగుల వడిమైత్రి.

వడి యను యతిపర్యాయమైన తెలుఁగు శబ్దము ‘వడి’ అను తమిళశబ్దమునుండి వుట్టినది వడి అనగా మార్గము. యతివళమున ఖండితమైన పాదము సందలి మొదటి భాగపు మొదటి యక్షరము రెండవ భాగపు మొదటి యిక్షరమునకు మార్గము చూపుట వడి లక్షణము. వడికి వళి రూపాంతరము — ఇది డా॥ గిడుగు సీతాపతిగారి యభిప్రాయము (భందోదర్పణ పీఠిక)

వళి యనునది సంస్కృతపదము. దానికి మదతి యని యర్థము. కాంత యుదరమునకు వళులవర పద్యపాదమునకు ఆలంకారములైనవి వళులు — ఇది పేదల రామశాస్త్రిగారి యభిప్రాయము (అప్పకవీయ వివరణము - పుట 10)

రం॥ చరణచరణమున కాద్య
క్షరములు వశులయ్యె, నవియె క్రమ్మఱఁ దత్త
చరణములలోనఁ జెప్పిన
చరపులఁ జొందింపవలయు నెల్లకృతులలో॥. III-5.

అని యప్పటివదేసిన పడిస్వరూపవర్ణము స్పష్టముగా నున్నది.

రం॥ పన్నియతి రావలెనని
రన్నియ సంస్కృతమునందు సగు విచ్ఛేదం
బెన్నియతి రావలెనని
రన్నియఁ దెలుగునకు మొదటియక్షర మమరున్. I-128.

అని యనురామాత్ముడు చెప్పినచూట సత్కృమే కాని ఆతని విధానమునుబట్టి చూచినచో తెలుగునుగూర్చిన చూట సత్కృమే కాదనివలసివచ్చుచున్నది. “పద్మాప్తాంచిత విశ్రమంబుగ”¹⁴ అని యనురామాత్ముడు కార్పూరిపీఠీతిమిగులు యతి నిర్దేశించెను. అతఁడు చేసిన తెలుగువడి సయపమునుబట్టి పండ్రించవ స్థానమున మొదటియక్షర మమరవలెను. కాని యమరడు. పడిమూడింట అమరును “పిళ్ళవిశ్రాంతి”¹⁵ అని యప్పకవి సరిగా చెప్పెను. సంస్కృతమునం దేయక్షరమును బుచ్చేపిమ్మ చేయబడునో ఆ యక్షరము తరువాతి యక్షరమున ఆంధ్రమున పడిమైత్రీ వాడిటఁ బడును. సంస్కృతమున కార్పూలమునకు పండ్రించింటఁ బదచ్ఛేదము. తెలుగునఁ బడిమూడింట పడిమైత్రీ.

సంస్కృతయతి నియతిస్థానమునఁ బదమును చేదింపి సంస్కృతమునమును నియమించును. తెలుగువడి యతి యమమును చేయదు. పసిరి లాక్షణికులు పడిని యతి యని వ్యవహరిం చుట సమంజసము కాదనిపరిసియున్నది.

“పాదాంతో అనుచుచే పదితండునది స్థితి. విదానస్థానము కిలది కనుక వడి శబ్దము పాదాంతో అనుచుచే అరవమున వడియెడుగ్గె యను అనుప్రాసనభేదము కలదు. వడి శబ్దమును పాదాంతో తెలుగున వడి యైనది తమిళమున ‘మోనై’ అను యత్కర్తకశబ్దమునకు మొదటి సుతరమును నుల్పము కాని వడి - మోనై సమానార్థములు — ఇది రావూరి దొరసామి శిష్యుగా యిల్లిప్రాముని (తెలుగు భాషలో ఫంవోరీయ - పుట 219)

తమిళమున అని యనుగా పాదము. అదిమోనై యనుగా పాదప్రథమాక్షరము. అదిమో నైవైతై యనుగా పాప్రాసించాకమునును పాదమందరి మరియొక యక్షరముతోఁ గల మైత్రీ. ఈ పాదములయొక్క మొదటి ‘అ’ యొక్క శబ్దమును గ్రహించి తెలుగువారు ‘వడి’ యను రూపమున వాడుకొందవచ్చును. వడి వ్యవహారము పాదమునకే పరిమితము గనుక ‘అది’ శబ్ద రూపాంతర మగు వడిశబ్దము స్థాపించి యగుచున్నది.

నియతస్థానమున పదవిచ్చేదమువల్ల వాగింద్రియమునకు విశ్రాంతి లభించును. నియత స్థానమునఁ బాదారంభాక్షరము పునఃశ్రుతమగుటవల్ల శ్రోత్రేంద్రియమునకు విశ్రాంతి లభించును. తెలుఁగువారు గతిఁపఁచె శ్రుతికే యెక్కుడు ప్రాధాన్య మిచ్చిరిని భావింపవలెను.

యతిచ్చేదము పద్యగతిని యమింపఁగలదే కాని పద, వాక్య విరామములవలె పద్యమున గతిభేదములను నిరూపింపఁజాలదు. ఛందశ్శాస్త్రములు పద్యలక్షణములను స్థూలముగ నిర్దేశించుటయే లక్ష్యముగాఁ జెట్టుకొని ఛందముల రసాద్యర్థానుకూల నిర్మాణమర్థములను దిట్టాశ్రముగనైనను సూచింపఁ బూనలేదు.

ఛందము వాగింద్రియకర్మ. అది శ్రోత్రేంద్రియమునకు విషయము. లిఖితములయిన యక్షరబంధములందలి గతిభేదములు నేత్రేంద్రియముచే గ్రహింపఁసాధ్యముగాదు. అక్షరబంధము లితిమై, శ్రుతమైనప్పుడే దానియందలి లయ యనుభూతమగును. పద్యము ప్రబద్ధమైనఁ జాలదు. ప్రయుక్తము కావలెను, శ్రుతము కావలెను. ఛందశ్శాస్త్రములు పద్యప్రబంధలక్షణములనే చెప్పునుగాని పద్యప్రయోగలక్షణములను జెప్పవు. కావ్యమందలి ఛందములు ప్రయోక్తవ్యములు - పాఠ్యములు లేక గేయములు. పఠితములో, గీతములో అయి, శ్రుతములయినప్పుడే వాని శక్తి యనుభూతమగును. “ప్రయోక్తృ గయత్రాతాత్ గాయత్రీ” యన్న బ్రాహ్మణవచనము, ‘గాయంతం త్రాయతే’ యన్న వ్యాసవచనము, ‘పాత్యే గేయే చ సుధురం’ అన్న వాల్మీకి వచనము ఈ యర్థమునే సమర్థించుచున్నవి.

Paul Valery యీ యంశమును చక్కగాఁ జెప్పెను.

“It is the performance of the poem that is the poem. Without this these rows of curiously assembled words are but inexplicable fabrications”¹⁶

ప్రయుక్తమైన పద్యమే సజీవము, శక్తిమంతము సగును. అప్రయుక్తమైన పద్యము నిర్జీవము, నిరర్థకమునై స లిపిసమావేశము. ఛందోంగములయిన యతి విరామ పశులను శిల్పియైన తివి యెట్లు వినియోగించునో ఛందములను బ్రయోగించి తెలిసికొనవలెను. *

*ఛందముయొక్క ధర్మము ప్రయోగమువల్లనే గ్రహింపఁబడునన్న యభిప్రాయము వాల్మీకిమహర్షి “పాత్యే గేయే చ సుధురం” అని తన రామాయణమును గొనియాడుటలో వర్ణింపఁచేసినాడు. రుశలవులు రామాయణము గానముచేయఁగా విని శ్రోతలు “అహో గీతస్య మాధుర్యం శ్లోకానాం తు విశేషతః” అని ప్రశంసించి రసవదయిండును నీ యభిప్రాయమే కనఁబడుచున్నది.

స్వాప్యబంధును నిట్టి యభిప్రాయము ప్రబలముగా నున్నది. పలువురు శాస్త్రవేత్తలు, ఛందోవేత్తలు నిట్లే యనిరి.

T. S. Omond అను ఛందోవేత్త ‘Study of Metre’ అను గ్రంథమునందు తన యతి ప్రాయ మిట్లు తెలిపెను :

3. పాదము :

“పద్యతే గమ్యతే అనేనేతి పాదః” అను న్యాయమునఁ బాదమునఁగా గమనసాధనము, పేదమునఁ బాద మచలచిదపద్యముః లోకించుపదములందు పాదము పద్యచతుర్థభాగముని సాధారణము.

“పాద శ్చతుర్భాగః”

4-11

అని సామాన్యపాదముచేసి పింగళముని యామీది :

“యథా వృత్తసమాప్తి ర్వా”

4-11

అని విల్పపాదమునఁగూడి చేసెను. పద్యము చతుష్పదిమైనచో పాదము చతుర్థ భాగము; ద్విపదిమైనచో ద్వితీయభాగము; షట్పదిమైనచో షష్ఠభాగము. పద్యమునం దెన్నవ భాగమైనను పాదముయొక్క స్వగతిపరిమాణము ముఖ్యము.

“పాదో లక్షరమాత్రా నియమోదిత పిండః”

చందోలునిశానము : 1-25

అని జయశీర్షి చేసిని పాదస్వరూపనిర్వచనము సమంజసముగా నున్నది. మాత్రాచ్ఛం డములందు పిండరూపానుభవచేతను, అక్షరచ్ఛండుములందు నియతాక్షరసంఖ్యచేతను నిష్పన్నమైన పిండము పాదము. పాదమునకును సాధారణముగఁ బాదమునకే లక్షణము చెప్పదురు. “గాయత్రీ పాదః”¹⁷ “జగత్కా ఆదిత్యా”¹⁸ ఇత్యాదిగా పింగళమునియుఁ బాదములకే లక్షణము చెప్పెను. పాదము పాదముగా శ్రోతకు గోచరింపవలె నన్నచో దాని యంతమునఁ బాదము విచ్ఛిన్నము కావలెను. ఏకాక్షరాది పద్ధింశక్తిక్షరాంతములయిన పాదప్రమాణములు

“Now Poetry is speech of a specially ornate kind. All verse is supposed to be read aloud, and in considering it we must study sound rather than sight, phonetics rather than orthography.”

p. 4.

Catherine Ing అభిప్రాయమిది :

“It is the essence of a poem that its form should work on the emotions till it awakens the exact mood fitted for the reception of its matter.”

— Elizabethan Lyric, p. 177.

Henrie Fluchre అభిప్రాయము :

“The rhythmical succession is an emotional pattern showing a purpose, imposing a mood or defining a thought.”

Shakespeare, p. 181.

గలవు. పీని స్వరూపము తదంతమందలి విచ్చేదమువలననే తెలియదగియున్నది. పద్యము పేరు తెలిసి, దాని పాదమందలి యక్షుసంఖ్య తెలిసి, పాదస్వరూపము తెలియుట వేఱు విషయము. ఈ లక్షణముల పరిజ్ఞానము లేకయే శ్రోతకు(బాదస్వరూపము శ్రుతిగోచరము కావలెను) చో పాదాంతవిరామ మవశ్యంబాని యగుచున్నది. కనుకనే "యతి స్వర్వత్ర పాదాంతే"¹⁹ అని ఛాందసీకులు రచిచి శాసించిరి. "కార్యో పిరామః పాదాంతే"²⁰ అని ఛిత్రతముని ప్రయోగమును ఆదేశించెను. సంస్కృతికవు లీనియమమును జాలవఱకుఁ బాటించిరి.

అంధ్రలాక్షణికులుగూడ పాదమునకే లక్షణము చెప్పిరి. కాని పాదాంతమున యతిచ్చేదమును వారు విధించలేదు; అమ లక్ష్యములందుఁ బాటించలేదు. కనుక లాక్షణికులు పాదలక్షణము నిబంధించుట పద్యనిర్మాణముకొఱకేకాని పద్యప్రయోగముకొఱకుఁ గాదని తోచును. పులుగూడ పాదాంత యతినిగాని, యుక్తాదాంత యతినిగాని నియమముగాఁ బాటించినట్లు సఁబడదు. లిఖితమైన పద్యము పాదలక్షణానుసారము లిఖితమైననేతప్ప తెలుఁగు పద్యములందు పాదస్వరూపమును గుర్తించుటకు సంస్కృతనియమము లేవియు నుపయోగింపవు. అయితే వృత్తములు, జాతులు సఁబడు పద్యములందు మాత్రము నుకుమారిమైన శ్రోత్రము పాదస్వరూపమును గుర్తించుట కొకసాధన మున్నది. అది ప్రాసము. ప్రాసాక్షరావృత్తినిబట్టి పాదావృత్తిని శ్రోత్రేంద్రియము గుర్తించు నవకాళమున్నది.

పాదప్రమాణము కేవలము అక్షర సంఖ్యానిష్ఠమే కాదు. హ్రస్వత్వ దీర్ఘత్వ, గురుత్వ లఘుత్వ రూపములయిన ప్రమాణములుగూడ పాదమున కున్నవి. పండ్రెండక్షరములుగల పాదములన్నియు ఏకప్రమాణములు కాఁజాలవు. పండ్రెండును హ్రస్వములేయైన పాదముఁ బె పండ్రెండును దీర్ఘములేయైన పాదము రమారమి రెట్టింపుపాదవుండును. పండ్రెండును లఘువు లేయైన పాదముఁ పె పండ్రెండు గురువులేయైన పాదము రమారమి రెట్టింపు బరువుండును. అక్షరసంఖ్యాప్రమాణము జ్ఞానమాత్రపిషయము. హ్రస్వత్వ దీర్ఘ త్యాదికము అనుభవపిషయము.

పాదము ఏకప్రాణభావము. పాదప్రమాణము నిశ్చాసనప్రమాణ లక్షణమని భావింపఁ పడుచును. పాద్యము యొక్క ప్రమాణమువలెనే వాక్యస్థానియమైన పాదముయొక్క ప్రమాణము గూడ వక్తిచ్చాదీనము. ప్రతిపాద్య పస్తుప్రమాణము, వర్తి స్వభావము, వక్త నావేశించిన భావముయొక్క గాఢత్వము మున్నగునవి పాదప్రమాణ నియామకములని భావింపవచ్చును.

అష్టాక్షరప్రమాణము గాయత్రము - ప్రాణనుభావహము అని గుర్తించితిమిగదా. అంతకు లోబడినవి, పైఁబడినవి ఐన ప్రమాణములు వక్తయొక్క ప్రాణప్రసారమునకు అతిలాఘవమువలన, అతిగౌరవమువలన దుఃఖకరములే యనఁదగును. ఎట్టి యవస్థయందు వక్తయొక్క ప్రాణప్రసారము లముపు, సత్వరము నగుచున్నచో అట్టి యవస్థయందు లఘప్రమాణ పాదములయిన ఛందములు ఉచితములనియు, తద్విపరీతావస్థయందు గురుప్రమాణ పాదములయిన ఛందములు ఉచితములనియు గ్రహింపఁదగును. ఇది లోపప్రసిద్ధమైన యంశమే.

వాక్యప్రమాణమునుబట్టి వక్త చిత్తవృత్తి కొంతవఱకు గ్రహింపవచ్చును. “నామ ప్రాణ చ్యుదోహుప ముత్పన్నం” అన్న శ్రుతివాక్యము నిచ్చట స్ఫురింపవలెను. వాక్రప్రమాణము ప్రాణప్రమాణ విహాపరిమిత్తు యధిప్రాయము శ్రుత్యర్థమువలన ననుమేయమగుచున్నది.

పాదప్రమాణాశ్రయమైన ఛందోవినియోగచిత్త్యమును గుఱించి భరతముని కావించిన సూచనలుగూడ గమనింపదగినవి.

“ఉత్తరోత్తర సంయుక్తం వీరే పాత్యం చ యద్భవేత్

జగత్యతిజగత్కా తు సంకృత్యా చైవ యోజయేత్”

“యుద్ధసంపేదయో స్తద్జ్ఞైః ఉత్కృతిః పరికీర్తితా

కరుజే శర్వరీ చైవ తథా చాతిధృతి ర్భవేత్”

“యద్వీరే కీర్తితం ఛందః తద్భ్రాద్రేపీ ప్రయోజయేత్

శేషాణా మర్థయోగేన ఛందః కార్యం ప్రయోక్తృభిః”

న. శ. XVI : 117-118

వీరరసమును ఉత్తరోత్తర సంజల్పములందు 12, 18 లేక 24 అక్షరముల పాదములు, యుద్ధసంపేదపల్లవలందు 36 అక్షరముల పాదములు, రిరుణమున 14 లేక 18 అక్షరముల పాదములు ప్రయోగింప దగినవి. వీరమునందలి ప్రమాణములే రోద్రమునందును ఉచితములు. తక్కినవిసములందు, అర్థములందు యథోచితముగ పాదప్రమాణములు నిర్ణయించుకొని చందిములను ప్రయోగింపవలెను.

వస్తురసవాదులను వ్యంజింపటయందు ఛందమయొక్క పాదప్రమాణముకూడ సమర్థమే యనుట పరిమార్చము.

4. దేవత:

గాయత్రాదివృందములకు అగ్న్యైదులు దేవతలుగా జెప్పబడియున్నారు. “మంత్ర మయీ దేవతా”, “యా శేనోచ్యతే సా దేవతా” - ఇత్యాది ప్రమాణములవల్ల వాక్యార్థమే దేవత యని విదితమగుచున్నది. వాక్యార్థము చిదావానుభావాదితము, రసాదితము. వాక్యార్థస్థితమైన చందిమునకు వాక్యార్థము అంగమే యగుచున్నది. అంగమనగా, బ్రసక్తమైన యంశమని గ్రహింపవలెను. ఛందిము ఆర్థానుగుణముగ, రసానుసారముగ నుండవలెను. దేవతకు, చందిమునకు వలెనే రసాద్విత్తమునకు, చందమునకు అవినాశావమైన, స్వతస్సిద్ధమైన సంబంధ మున్నది.

“గాయత్రీం బ్రాహ్మణ్యే స్యానుబ్రూయాత్” - ఇత్యాది బ్రాహ్మణ్యవచనముల నిచ్చట స్ఫురింపవలెను.

5. స్థానము :

చందోవిధియందు గమనింపవలసిన స్థానము శరీరాశ్రయము, దిగాశ్రయమునని ద్వివిధమని భరతముని చెప్పెను. చందమున కధిష్ఠానమైన వాక్కుయొక్క స్థానములను భరతముని యుద్దేశించి యుండవచ్చును. శరీరాశ్రయములు, ఆస్యాశ్రయములు - వాగుత్పత్తి స్థానములు రెండు విధములని శిక్షావ్యాకరణములందుఁ బ్రసిద్ధమైయున్నది. హృదయ, కంఠ, శిరస్సులు శరీరాశ్రయములయిన నవనస్థానములు.²¹ నవనస్థానములనఁగా ప్రాణమారుతము కాయాగ్నిచే ఆహతమై నాదమును ప్రసవించు స్థానములు. తాలు, దంతోష్ఠాదులు ఆస్యాంతర్గత స్థానములు. ఇవి యాస్యమున ఊర్ధ్వః పూర్వోత్తర దిక్కులందున్నవి. శరీరాశ్రయస్థానమునందుత్పన్నమైన నాదము ఆస్యాంతర్గత దిగాశ్రయస్థానములందు వివిధస్వరవ్యంజనముల రూపమున నిష్పన్నమగుచున్నది. ఇట్లు స్థానద్వయాశ్రయమున వ్యక్తిమైన వైశ్ణవీవాక్యే చందమునఁ దిష్ఠానము. కినుర చందముయొక్క దర్శము ఈ స్థానద్వయము నాశ్రయించియే ఉండునని భావింపవలెను.

“శరీరాశ్రయ సంభూతం దిగాశ్రయ మథాపి వా”²² అని భరతముని ప్రతిపాదించిన స్థానద్వైవిధ్యమును అభినవగుప్తపాదులు వేటొకవిధమున భావించి వ్యాఖ్యానించియున్నారు. శరీర మనఁగా కరచరజాద్యంగ యుక్తమైన యాకారమనియు, దిక్కులనఁగా ప్రాకృత్యమ డక్షిణోత్తరములనియు భావించి శరీరాశ్రయ, దిగాశ్రయచందో వినియోగమునుగుఱించి కాత్యాయనోక్తిములయిన శ్లోకముల నుదాహరించిరి.

“వీరస్య భుజదండానాం వర్ణనే స్రగ్ధరా భవేత్

నాయికావర్ణనే కార్యం వసంతతిలకాదికం”

“శార్దూలరీలా ప్రాచ్యేషు మందాక్రాంతా చ దక్షిణే”

నా. గా. XIV.

వీరుని భుజదండములను స్రగ్ధరచేత, నాయికను వసంతతిలకాదికముచేత వర్ణించుట శరీరాశ్రయచందోప్రయోగము. ప్రాచ్యులందు శార్దూలవిక్రీడితము, దాక్షిణాత్యులందు మందాక్రాంత ప్రచురమై యుండుట దిగాశ్రయచందోప్రయోగము.

వీరుని దీర్ఘభుజదండముల వర్ణనమున దీర్ఘములైన స్రగ్ధరారులు, నాయికయొక్క తన్యంగవర్ణనమున అల్పప్రమాణములైన వసంతతిలకారులు వినియోగింపఁదగినవనుట వృత్తస్వరూపము వర్ణ్యవస్తుస్వరూపావధానకముగ నుండవలెననుట. అధ్యంతములందు దీర్ఘాక్షరములు, నడుమ హ్రస్వాక్షరములు గలిగి స్రగ్ధరావృత్తపాదము దీర్ఘభుజదండమధ్యగత వక్షోవేదికను టోలి యుండుట గుర్తింపవచ్చును. స్రగ్ధరావృత్తపాద దర్శనమునఁ గలుగు ననుభవము మహావీరుని భుజదండములను దర్శించినప్పుడు కలుగు ననుభవమువంటిదే, చందము నందలి యక్షర

బంధమువలన నేత్రశ్రోత్రములకు గలుగు దర్శనము ఏకరూపమే యని విజ్ఞుల యనుభవముగా గనబడుచున్నది. అక్షర బంధలభ్యమైన యా దర్శనము నాశ్రయించినవే చక్రబంధ మురజ బంధాలు. సుశీతశ్రోత్రేంద్రియులు చక్రబంధాది పద్యములను వినినంతమాత్రముననే చక్రాది రూపములను దర్శించగలరని భావింపవచ్చును. నేత్రశ్రోత్రములవలన గలుగు ననుభవమున విశేషసాదృశ్యము గలదిని యాంగ్లచ్ఛందోవేత్త Pottenham చెప్పుచున్నాడు.

"Likewise it so falleth out most times your ocular proportion doth declare the nature of the audible; for, if it so please the eare well, the same represented by delineation to the view pleaseth the eye well and e converso, and this is by a natural sympathy between the eare and the eye and between tunes and colours, even as there is the like between the other senses and their objects....."

వృత్తిములకు నామకరణము చేయుటయందును నిట్టి భావన కలదు. ఉష్ణిక్, కకువ్, జగతి - ఇత్యాది ఛందోనామము లిట్టివే.

"ఉష్ణిక్ ఉత్సార్తా భవతి । ఉత్సార్తా - గాయత్రీతః చతుర్వి రక్షరైః ఉద్వేషైతా ఇవ । ఉష్ణీషణీ చా ఇత్యోపమిరం । అథవా ఉష్ణీషణీ ఉష్ణీషవతీ ఇవ ఇత్యోపమిరం ఉపమానిబంధనం నామ్"

నిరుక్తము : పుట 384.

గాయత్రీయైర్క పాదత్రయముమీఁద నాల్గవీరులు ఉష్ణీషమువలె నుండును గనుక గాయత్రీసంకరచ్ఛందమునకు ఉష్ణిక్ అని యీపమిర నామకరణము చేయబడినది. శ్రుతమైన యక్షరబంధము ద్విష్టపస్తూపమానమునఁ జేర్చొనఁబడినది. అటవెలఁది, సీసము, శార్దూలము, మత్తేభము - ఇత్యాది పద్యనామములు భావమిరములే.

శార్దూలవిక్రీడితము ప్రాచ్యులందును, మందాక్రాంతి దాక్షిణాత్యులందును వినియోగింపఁ దగిన పనుటయందలి రాప మట్లుండవచ్చును: శార్దూలమందలి 19 అక్షరములలో 11 గురువులు, 8 లఘువులు. ఆదిమధ్యాంతములందు గురులఘునివేశ మందుమంది తుల్యరూపము. పాదము ద్వివిరామము. మందాక్రాంతియందలి 17 అక్షరములలో 9 గురువులు, 8 లఘువులు. అద్యంతముల గురువిన్యాసము, సరుము లఘువిన్యాసము. పాదము త్రివిరామము. విరామభాహాశ్యము వెలసె, తరింగిఘిగ్గీమసమువలన మందాక్రాంతి సుకుమారమధురవృత్తి. విరామాలృతవలన, తిల్లోలాయమానిగమసమువలన శార్దూలవిక్రీడితము పరుషదీప్తవృత్తి.

శార్దూలవిక్రీడితము - గౌడీయము - ప్రాచ్యవ్రసిద్ధము, మందాక్రాంత వైదర్భము - దాక్షిణాత్యవ్రసిద్ధము నని తాత్పర్యము. దాక్షిణాత్య సృతగీతాదులవలె దాక్షిణాత్యములయిన తెలుగు దేశచ్ఛందములును మధురములు. తైత్తిరీప్రాయములు వైయున్నవి.

పింగళమునికూడ దిగాశ్రయచృందోభావన కలవాడే యని వైశాఖీయమునం దాయన విరూపింపిన ప్రాచ్యవృత్తి, ఉదీచ్యవృత్తి, దక్షిణాంతికవంటి భేదములవలన ఈహింపఁదగి యున్నది.

6. స్వరము :

తార మంద్ర మధ్య భేదములచే స్వరము త్రివిధమని భరతముని చెప్పెను. తార మంద్ర మధ్యములే ఉదాత్తానుదాత్త స్వరికములనియు, ఉచ్చ నీచ మధ్యములనియు వ్యవహరింపఁబడు చున్నవి: తారాదులు సంగీత శాస్త్రమున, ఉదాత్తాదులు శిక్షాశాస్త్రమున, ఉచ్చాదులు లోకవ్యవ హారమునఁ బరిభాషింపఁ బడుచున్నవి. స్వరము సంగీతమున “స్వతో రంజయతి” యనియు, సాహిత్యమున “స్వయం విరాజతే” యనియు నిర్వచింపఁబడినది.

స్వయంవిరాజమానములయిన స్వరములు అచ ప్రత్యాహారమున సంగ్రహింపఁబడి యున్నవి. వీనికి హ్రస్వత్వ దీర్ఘత్వ ప్లుతత్వ భేదముతోపాటు ఉచ్చత్వ నీచత్వ మధ్యత్వ భేదముకూడ కలదని శబ్దతత్వవేత్తల యభిప్రాయము. ఉరఃకంఠశిరస్సులం దుత్పన్నమైన స్వరము ద్రిమముగా నీచము, మధ్యము, ఉచ్చము నై యుండును. ప్రాచామారుత మే స్థానమున యుంపఁబడి స్వరరూపము ధరించుచున్నదో ఆస్థానము స్థాయి లేక యమము అనఁబడుచున్నది. సర్వస్వరములకును స్థాయిత్రయభేద మున్నది. ఈ స్థాయి భేదము వక్రిచ్ఛాదీనము. భేద శిల్పనమునకుఁ బ్రయత్నమవసరింపదు. సమానస్థాయియందు నిష్పన్నములయిన స్వరములు సప్తిప్రయత్నవిశేష విరపేక్షముగనే పరస్పరాపేక్షచే ఉచ్చనీచ భేదములుగల వగుచున్నవి.

“సమాన యమే అక్షరం ఉచ్చై రుదాత్తం

నీచై రనుదాత్తం, ఆక్షిప్తం స్వరితం”²⁴

అని వాజసనేయప్రాతిభ్యము సమానయమమున స్వరతైత్రివిధ్యమును జెప్పుచున్నది.

“తాల్వాదిమ సభాగేషు స్థానేషు ఉత్తర్వాదాగే నిష్పన్నః అచ ఉదాత్తనంజః స్వాత్” అని భట్టజీవీషీతుఁడు వివరించియున్నాఁడు. .

విద్వాంశకౌముది 1-5.

• “శ్రుత్యనంతరధావీయః స్పృగ్తో అనురణనాత్మకః

స్వతో రంజయతి క్రోత్పుచిత్తం స స్వర ఉచ్యతే.

(1-3-24)

అని సంగీతరత్నాకరము.

“రాజ్య దీప్తా వస్యదాలోః స్వశబ్దహృద్యకస్య చ

స్వయం హి రాజతే యస్మాత్తస్మాత్ స్వర ఇతి స్మృతః”

అని మఠగుఁడు స్వయముగా రాతీల్లనది స్వరము అని విర్వచించినట్లు సంగీతరత్నాకరమునకు . సుధాకర వ్యాఖ్య వ్రాసిన పింగళూపాఠాఁడు మడివియున్నాఁడు.

శబ్దతత్వజ్ఞులు స్వరముల క్రతుయందు స్వతస్సిద్ధములయిన భేదములు కలవని కనిపట్టిరి. ఆభేదములను వారు Pitches అని పేర్కొనిరి. Sir Richard Paggot పండితుడు ఆకారాది స్వరములయొక్క Pitch ని గుఱించి కనిపట్టిన యంశములను M. M. Macdermott తన వ్యాసమునం దిట్లు పరిష్కరించి చూపియున్నాడు.

అగ్రస్థైరములు (Front vowels) - ఈ, ఇ - High pitch

మధ్యస్థైరములు (Mid - vowels) - ఆ, అ - Middle pitch

పృష్ఠస్థైరములు (Back - vowels) - ఊ, ఊ - Low pitch

తాలవ్య స్థైరములు - ఉచ్చములు

రంజ్య స్థైరములు - మధ్యములు

ఓష్ఠ్య స్థైరములు - నీచములు Psyche Monograph - 13 (1940)

అని శబ్దతత్వవేత్తల యభిప్రాయముగా గ్రహింపవచ్చును. ఈ స్వరములం దేది చందమున, బుసఃపుసరావృత్తమగునో, ఏది వడియందు నిల్చియుండునో ఆస్వరము చందమున స్థాయిత్వము పొంది పర్తియొక్క వాక్యవ్యాకృతస్థాయిని సూచించును. చందమందలి స్వర స్థాయినిబట్టి పర్తియొక్క చిత్తవృత్తిని గొంతపెఱుకు గుర్తింపవచ్చును.

7. పర్తిము :

శ్వేతాదులు పర్తిములని భరతముని చెప్పెను. గాయత్ర్యాది సప్తచ్చందములు క్రమముగా "సరి సారంగ విశంగ త్విష్ట సరి లోహతి గౌరి" పర్తిములని వ్రసింది. అర్థమైన యీ చందో పర్తిభావని లోహతిచ్చందోవినియోగమున నిరూపింప సాధ్యముకానిది. "హయాశ్చ సప్తచ్చందాంసి"²⁵ "సప్తాశ్వరూపా శ్చందాంసి"²⁶ అని సప్తచ్చందములు సవితృదేవుని సప్తాశ్వములుగా రూపింపఁబడినవి. చందములు సూర్యరశ్మిలుగా వేదములందే రూపింపఁబడియున్నవి. సూర్యుని సప్తరీతిములు సప్తపర్తిములు గను సూర్యాశ్వములుగా రూపింపఁబడిన చందములకు సూర్యరీతిపర్తిము లారోపింపఁబడినవి. లోకసాహిత్యమందలి చందములకు సప్తపర్తిరూపము నిష్క్రమోజనమని తలంపవచ్చును.

కనుక స్వరమన్నపదము ఆకారాద్యసంక్షేపముగా గ్రహింపఁబడినట్లే పర్తిమన్నపద ముచ్చది ఆకారాది ప్యంజనోపలక్షకముగా గ్రహింపఁబడుచున్నది. పర్తిపదమునకు లిప్యర్థమున రంగు అని యర్థముచెప్పదురు. కాని పర్తి శబ్దము గుణవాచకమని Allen అను శబ్దకామ్రవేత్త వివరించెను. "పర్తిము" అనగా "Quality" అని యాయన వ్యాఖ్యానించెను.²⁷ 'కపర్తిము' అనగా 'క quality' అనియు 'కకారము' అనగా 'క making' అనియు ఆయన వివరిం

చెను. “కార” శబ్దము ఉత్పాదనమును, “వర్ణ” శబ్దము గుణమును బోధించును. “హస్యో వర్ణోత్తరః త్రయాణాం” * ఇత్యాది పరిభాష యీ యంశమునే సమర్థించుచున్నది. వాగధిష్ఠి తిమై ప్రవర్తింపు చందమునకు వాగ్వికారమైన వ్యంజనము అంగమే యని భావింపఁదగియున్నది. కనుక వర్ణశబ్ద మిచ్చట వ్యంజనార్థకముగా స్వీకరింపఁబడుచున్నది.

వ్యంజనశబ్దము “పరేణ స్వరేణ వ్యజ్యతే”²⁸ అనియు “వ్యంజయంతి ప్రకటాన్ కుర్వంత్యర్థాన్”²⁹ అనియు నిర్వచింపఁబడినది. రెండవ నిర్వచనమే యిచ్చటఁ బ్రధానముగా గ్రహింపఁబడినది. తన బుద్ధికి గోచరించిన నానార్థములను బ్రకటించుటకే వక్త నానావ్యంజన ములను నిష్పాదించుచున్నాఁడు.

“అభిమతప్రయోజన విజిజ్ఞాపయిషయా పురుషేణ తదభివ్యక్తి సమర్థేణ స్వగుణభూత ప్రయత్నేన ఉదీర్యమాణః శబ్దః ఉరఃకంఠాది వర్ణస్థానేషు నిష్పద్యమానః తయా (విజిజ్ఞాపయి షయా) పురుషార్థాభిదానసమర్థ వర్ణాదిభావ మూపాద్యమానః...”³⁰ పురుషార్థాభివ్యంజనము కొఱకు శబ్దము †నానావర్ణరూపములు పొందింపఁబడుచున్న దనుటవల్ల పురుషార్థగుణవత్త్వమే విర్ణముయొక్క వర్ణత్వమని గ్రహింపవలసియున్నది. పురుషేచ్ఛాదీనమైన చందమునఁ బురు షేచ్ఛావర్ణితమైన వర్ణము లేక వ్యంజనము అంగమునట యుచితమ.

వక్తృ చిత్తవృత్త్యారోపణమువలన వర్ణితమైన వాక్కుండమే వర్ణము. అది చందో నిర్మాణ మాలద్రవ్యము. ఏ వర్ణము పునఃపునరావృత్తమై చందమున స్థాయిత్వము పొందునో ఆ వర్ణముచే చందమంతయు వర్ణితమై, వర్ణోత్పాదన నిమిత్తమైన వక్త చిత్తవృత్తి చందమున సుష్టుగా వ్యక్తమగును.

“అకారో వై సర్వా వాక్ । వైషా స్పర్శోష్ణాదిభి ర్వ్యజ్యమానా బహ్వీ నానారూపా భవతి”³¹ అని ధైతరేయశ్రుతి చెప్పుచున్నది. అకారమే వాక్యాత్మక. దాని స్పర్శకృత వికార ములు కాదిమాంతములు, ఊష్ణకృత వికారములు శవసహలు. పురుషేచ్ఛయే వర్ణోత్పత్తిరీ, విర్ణనానాత్వమునకు మూలకారణము. నానావర్ణముల యుత్పత్తియందలి పురుషప్రయత్న వై విధ్యమునుబట్టి వర్ణవైశేష్యకారణములు వివేచింపఁబడినవి.

* “హస్యో వర్ణోత్తరః త్రయాణాం” (i : 20) “వర్ణః కారోత్తరో వర్ణాభ్యాం” (1 : 28)

అను తెత్తిరీయప్రాతికాఖ్య సూత్రములవల్ల ‘అ’ వర్ణము అనగా అ, ఆ, ఇ అను హ్రస్వ దీర్ఘస్వకములు. ‘అ’ కారము అనగా అవర్ణహ్రస్వముమాత్రమే.

† “శబ్దః ప్రకృతిః సర్వవర్ణానాం” “శవ్య రూపాన్యత్యే వర్ణాన్యత్వం” “వర్ణకారో విధేశకా” (XXII : 1. 2. 4) అని తెత్తిరీయప్రాతికాఖ్యము కూడ సర్వవర్ణములు శబ్దవికృతులే యనుచున్నది.

“అనుప్రదానాత్ సంసర్గాత్
స్థానాత్ కరణవిభ్రమాత్
జాయతే వర్ణవైశేష్యం
పరిమాణాచ్చ పంచమాత్”³¹

అనుప్రదానము, సంసర్గము, స్థానము, కరణవిభ్రమము - ఈ నాలుగు వర్ణవైశేష్య కారణములు. ఈ కారణములవలన సిద్ధించిన వర్ణవిశేషములను పాణినిమహర్షి హర్ ప్రత్యా హారమున సంగ్రహించెను. అనుప్రదానమనగా అనురూప ప్రాణప్రదానము. సంసర్గమనగా స్థానవిరచనయోగము. స్థానమనగా తాలూదిరిము. కరణవిభ్రమమనగా జిహ్వప్రదారము. ఇవి వర్ణభేదకారకములు.

పరాది వైశిష్ట్యంతమైన వాగావిర్భావ దళాచతుష్టయమున చిచ్ఛక్తి పరిణామమును మహర్షులు స్పష్టముగ దర్శించిరి. పరావక్కు అనపాయని-వివక్షమాత్ర. దాని స్థానము నాభి - అనగా చైతన్యకేంద్రము. విశ్వంతి ద్యోతితార్థ-వివక్షితార్థరూప. దాని స్థానము హృదయము - అనగా చేతనాస్థానము. మధ్యమ శ్రుతిగోచర - వివక్షితార్థగర్భ ధ్వనిరూప. దాని స్థానము కింతిము. అది వర్తిశ్రుతిగోచరమే గోచరయగును. నాభియం దిచ్చారూపయైన శక్తి హృదయమున జ్ఞానరూపమై, కంతమున క్రియారూపయగును. ఇష్టార్థప్రత్యాయక ధ్వనివిశేష రూప దారిణము కింతిమునుండి యారంభమగును. క్రియాత్మకవ్యాపారమే ప్రయత్నము. ఈ ప్రయత్నము రెండు విధములు :

1. దాహ్యప్రయత్నము : ముఖయంత్రమునకు వెలువల కంతమునందే జరుగునది.
2. అద్యంతరప్రయత్నము : ముఖయంత్రములోపల జరుగునది.

దాహ్యప్రయత్నమునకు అనుప్రదానమని పేరు. అది యిష్టార్థవ్యంజనసమర్థ వర్ణోత్పాద నానుకూల ప్రాణవాయుప్రదాన ప్రయత్నము - కంతబల విచార సంవార రూపము. విచారప్రయత్నముచే శ్వాస మహాప్రాణ భేదిములును, సంవారప్రయత్నముచే నాదాల్య ప్రాణ భేదిములును ధ్వనియందుఁ గల్గును. ఈ భేదికల్పనము ఇష్టార్థవ్యంజనమునఁ బ్రతిపది ప్రయత్నము. ద్వితీయప్రయత్నము ఆస్యాభ్యంతరమున జరుగును. అది స్థాన కరణ స్పర్శాస్పృశ రూపము. స్పర్శమువలన కౌదిమాంతములు, అస్పర్శమువలన ఊష్యములు, దుఃస్పర్శమువలన అంతిస్త్వములు నిష్పన్నమయిగను. ఇవి యిష్టార్థవర్ణితములయిన ధ్వని విశేషములు. ఇట్టి షట్టములచే వైశిష్టివాక్కు నిష్పన్నమగుచున్నది. అది యిష్టార్థాభివ్యంజక వాక్యరూపః దాహ్యద్యంతరోపయప్రయత్న నిర్వృత్తి వర్ణాక్షర పదబంధ స్వరూపః శ్రోతృ శ్రవణగోచరః హృదయంగమ. ఇట్టి వైశిష్టివాక్కుచే నధిష్ఠింపఁబడి భండములు వర్తించు చున్నవి.

స్థానకరణప్రయత్నాద్వి సామ్యముచే, వైషమ్యముచే వర్ణములందు సామ్యము వైషమ్యము గలుగుచున్నవి. వర్ణసామ్యము చందమును శ్రుతిరంజకము చేయును, వర్ణవైషమ్యము ఉద్యోజకము చేయును.

“వర్ణాః రసచ్యుతః”³³ అనీన యానందవర్ణుల యభిభాషణము పరమార్థము. చందోనిర్మాణమునందుకూడ ఆ పరమార్థము అనునంధింపఁ దగియే యున్నది. చందోనుభవము తన్నిర్మాణ మూలద్రవ్యానుభవ సహితమయియే యుండును.

సేంద్రియమైన దేహము, మనస్సు, వేదనములకు³⁴ అధిష్ఠానములుగాఁ జెప్పఁబడినవి. కనుక స్వేదనలు ప్రశ్నములై యుండును. శాబ్దవేదనయు నట్టిద. Stout అను మనస్తత్వవేత్త యిట్లుచున్నాడు :

“The impact of sound waves produces not only auditory sensations but also tactile sensations due to vibrations set up in the external ear and in other parts of the organism.

Hence sound experiences are intimately connected not only with auditory sensations but also with tactile and other sensations.

So sounds are said to be soft, sweet etc.”³⁵

శాబ్దవేదనము మార్దవపారుష్యాది త్వాదవేదనలతోడను, మాధుర్యకాటవాది రాసనవేదనలతోడను గూడియే యుండును. ఈ విషయమున అభినవగుప్తుల యభిభాషణ మిట్లున్నది :

“వర్ణానామపి శ్రుతినమయోపలక్ష్యమా జ్ఞాథానపేక్ష్యపి శ్రోత్రైకగ్రాహ్యో మృదుపరుషాత్మా స్వభావో రసాస్పాదే సహకార్యేవ । ...శ్రోత్రైక గ్రాహ్యోఽపి చ స్వభావో రసనిష్ఠ్యందే వ్యాప్రియత ఏవ అపదగీతధ్వనివతో, పుష్కరవాద్యనియమిత విశిష్టజాతికరణ ప్రూద్యనుకరణ శబ్దవచ్ఛ.”³⁶

అర్థానపేక్షియై శ్రుతిసమయమునందుపలక్ష్యమాణమగుచున్న మార్దవమాధుర్యాదిగుణము శబ్దమునకుఁ గలదు. అట్టిగుణము శ్రోత్రేంద్రియైకగ్రాహ్యమే యయ్యు రసాస్పాదమున సహకారియే యగుచున్నది. అపదగీతమందలి ధ్వనియు, పుష్కరవాద్యమందలి యనుకరణ రూపమైన ప్రూదిశబ్దమును స్వస్వగుణములను రసనిష్ఠ్యందమున వ్యాపింపఁజేయుచునే యున్నవి గదా. కనీక చందముకూడ తన్నిర్మాణమూలద్రవ్యమైన వ్యంజనముయొక్క గుణముతోఁ గూడియే అనుభూత మగుచున్నది.

వర్ణములయొక్క సంతాపక విర్వాపక స్వభావములను గుఱించి అభినవు లింకను విల్లివిరి :

“స్వభావతో హి కేచన వర్ణః సంతాపయంతీవ
 నికృతంతీవ రేఫ కకారాదయ ఇవ పరుషవృత్తి పూర్వకాః ।
 అన్యేతు నిర్వాపయంతీవ ఉపనాగరికోచితాః ।
 లోకగోచర ఏవాయమర్థః స్వసంవేద్యోఽపి.”

నాట్యశాస్త్రము XVI. పుట. 339.

మహర్షి, విశ్వనాథ, పండితరాయాది రసదార్శనికు లందఱును ఈయంశమును గుర్తింపి సంతాపక నిర్వాపక వర్త విచేరము యథావత్తి కావించియేయన్నారు. ఉచ్చారణము, శ్రవణము నైన పండితము స్వనిర్వాహద్రవిష్ట స్వభావమునుబట్టి యుచ్చారణయితకు, శ్రోతకు(గూడ) భేదమోదములు గలిగించును.

“తిస్మా ద్విర్ణోచ్చారణప్రయత్నేన పరుషపతనస్పర్శజనితో యః భేదః ఉచ్చారణయితః స ఏవ శ్రోతుంపి పారుష్య చూడతే”³⁷ చందమునకు(గూడ) అభినవుల యీ యభిభాషణము పర్తించును. E. D. Puffer పండితురా రీయర్థమునే యిట్లు వివరించెను :

“The main point to be noticed in the enumeration of expressive qualities of sounds, is that it is the movement in utterance which characterises them. That movement tends to reproduce itself in the hearer and carries with it its feeling tone of ease or difficulty, explosiveness or sweetness .. .”

దుష్కంఠుని బాలగ్రీధలను, యౌపనిగర్వమును సన్నియ రింపిపద్యములందు వర్ణించెను :

కం॥ బాలహరిణములఁ బరైదు
 రీలను విషమాటవీచలిత కేసరి శా
 ర్దూలేభ శరభములఁ దన
 బాలత్వమునంద యెగిచి పట్టుచు మఱియు॥.

ఆది. VI.-8.

కం॥ ఉర్బీరుహ నివహముతోఁ
 బర్వతములు వెఱికి యొందు పర్వతములపైఁ
 బర్వగ వైచుచు యౌవన
 గర్వంబున నొప్పె నుర్విఁ గడు నధికుండై .

ఆది. VII.7.

ఈ రెండును గందిపద్యములే యైనను వీని యుచ్చారణ శ్రవణములవలనఁ గలుగు సనుభవములు భిన్నములగుట ప్రత్యక్షముగఁ దెలియుచునే యున్నది. అనుభవ భేదమునకుఁ గారణము నిర్వాహద్రవిష్ట స్వభావభేదమే.

8. అక్షరము :

అక్షరశబ్దము వివిధముగ నిర్వచింపఁబడియున్నది. వర్ణము, అక్షరము అభిన్నములుగ వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి. ఐనను వర్ణము, అక్షరము సన్నిపదములు భిన్నార్థములే యనవలసి యున్నది. అక్షరము లనఁబడుచున్న వన్నియు వర్ణములు కావు. ధ్ర, కర్ అక్షరములే కాని వర్ణములు కావు.

“అక్షరం న క్షరతి న క్షీయతే వా”³⁹

“అక్షరం న క్షరం విద్యాత్, అశ్నోతేర్వా సరోఽక్షరం”⁴⁰

“న క్షరంతీ త్యక్షరాణి : క్షరణ మన్యంగతయా చలనం”⁴¹

క్షరముకానిది, క్షయములేనిది అక్షరము. వ్యాప్త్యర్థమైన అక్షరము దాతువునకు సరప్రత్యయముచేరి అక్షరశబ్దము నిష్పన్నమైనది. క్షరమునఁగా అన్యమున ఏదేని వర్ణము చలించుట, అన్యంగత్యము పొందకుండ స్వయముగనే చలింపఁగలది అక్షరము.

“స్వయం రాజంతే స్వయా : అన్యగ్భవతి వ్యంజనం”

స్వయముగ రాజిల్లునది స్వరము, దాని నాశ్రయించి గమనముచేయునది వ్యంజనము. కనుక “స్వరోఽక్షరం”⁴² “వ్యంజనం స్వరాంగం”⁴³ అని నిర్ణయింపఁబడినది.

“అక్షరం వర్ణనిర్మాణం వర్ణమ ప్యక్షరం విదుః”

వర్ణము, వర్ణములచేనైన నిర్మాణము - ఈరెండును అక్షరములే. అక్షరములు అసఙ్గిన వర్ణములు స్వరములే. వర్ణమునకు అర్థమనియుఁ బేరుకలదు. అర్థశబ్దము గత్యర్థకమైన ఋధాతువునుండి నిష్పన్నమైనది. స్వయంగమనసమర్థమైన వర్ణమే - స్వరమే అర్థము. కనుక స్వరము, స్వరవ్యంజన నిర్మాణము అక్షరములు. అసఙ్గ సాంగము, నిరంగమునైన స్వరమే యక్షరము.

“స్వరోఽక్షరం; సహద్యై ర్వ్యంజనైః ;

ఉత్తరై శ్చావశ్యైః.”

వాచస. ప్రాతి. 1-99-101.

పూర్వోత్తరభాగములందు వ్యంజనములతోఁగూడిన స్వరము అక్షరము. కనుక వ్యంజనము అక్షరాంగమును న్యాయముకూడ ఏర్పడినది.

'అక్షర' ప్రత్యాహార సంగృహీతములయిన స్వరములు 'హర్' ప్రత్యాహారసంగృహీతములయిన వ్యంజనములతోఁ గూడియు, కూడతయు అక్షరము లనఁబడుచున్నవి. నిరంగమైన యక్షరము వర్జము. సాంగమైన యక్షరము వర్జనిర్మాణము. స్వరములు, వ్యంజనములు నానావిధములై యున్నవి గనుచి చానవలసినై స నిర్మాణములుకూడ నానావిధములై యుండుట సహజము. నానావిధములయిన యక్షరములు భంధమునకు అంగములు - గమనసాధనములు.

సాంగమైనను, నిరంగమైనను అక్షరము ఏదీ ప్రయత్నోచ్చార్యమయిన శబ్దపుంజము. అంగమున అక్షరము Syllable అనఁబడును. Syn = together; Lambeno = take : అనఁగా సముచ్చరితము - ఏదోచ్చరము.

"A single or articulated vocal sound; that which is uttered in a single voice impulse, a word or part of a word that is capable of separate and complete enunciation by one voice-impulse. A sound ending with a vowel is called an open syllable, one ending with a consonant is called a closed syllable." —Standard Dictionary.

ఏదీ ప్రయత్నోచ్చార్యము - ఏదీ ప్రాయస్సంది నిష్పాద్యమునై స శబ్దపుంజము అక్షరము. అది పదము కావచ్చును, పదాలశము కావచ్చును. అక్షరములు స్వరోదయములు, స్వరోపధములు నని రెండువిధములు స్వరాంతములు స్వరోదయములు, వ్యంజనాంతములు స్వరోపధములు.

వ్యంజనము స్వరాంతము, అక్షరాంగము ననఁబడినది. వ్యంజనముయొక్క యా ద్వివిధమైన యంగత్వము భిన్నచర్యములు గలదనియే భావించవలయున్నది. స్వరము వ్యంజనమును పూర్వాలంగముగా, ఉత్తరాలంగముగా గ్రహించవచ్చును.

"స్వరాధీనాదాని వ్యంజనాని పత్రంతే"⁴⁴ అను నిరుక్తి వచనమునుబట్టి వ్యంజనములు స్వరములచే అధిపాదములై పత్రింపఁగలిగెనని తెలియుచున్నది. ఏ వ్యంజనములు స్వరముచే అధిపాదములై పత్రింపఁబడునో ఆ వ్యంజనములు స్వరాంగములనుట యుక్తియు. కొన్ని వ్యంజనములు కామే స్వరము, సదిరోహించి పత్రించును. అట్టి వ్యంజనములు అక్షరాంగములనుట యుక్తియు.

ఏచట స్వరోచ్చారణకాలమందే వ్యంజనోచ్చారణకాలము లీనమైయుండునో అచట వ్యంజనమునకు స్వరాంగత్వము. ది. ద్రి యను అక్షరములందు కకార రకారముల యుచ్చారణము వాని సదిరోహించియున్న అక్షరముయొక్క ఉచ్చారణకాలమునందే లీనమగుచున్నది. అందు కకార, రకారములు ఇచ్చట అక్షరమునకు అంగములు - స్వరాంగములు.

రక్, రంక్ అను' నక్షరములందు రకారోచ్చారణము అకారోచ్చారణమున రీతియన్నది. మకార, జకారముల యుచ్చారణము అకారోచ్చారణము తరువాతనే జరుగుచున్నది. కనుక దానియందు రీతియు కాలేదు. రకారము అకారముచే నధిరోహింపఁబడి యుండఁగా మకార జకారములు తామే అకారమును అధిరోహించియున్నవి. స్వరము సధిరోహించు వ్యంజనముల యుచ్చారణము స్వరోచ్చారణానంతరమే జరుగును. పర్వక్రమన్యాయ మిదియేకదా. ఎచ్చట వ్యంజనోచ్చారణము స్వరోచ్చారణానంతరము జరుగునో అచ్చట వ్యంజనములకు అక్షరాంగత్వము ఉచితము.

అ, క, ఆక, కక్ - అను తీరున నిరంగము, పూర్వాంగము, ఉత్తరాంగము, పూర్వోత్తరాంగము నని యక్షరము చతుర్విధముగా భావింపఁదగియున్నది.

స్వరము ప్రాణమనియు, స్వరసహితమైన వ్యంజనము ప్రాణియనియు వ్యవహరింపఁబడుచున్నవి. ప్రాణమనఁగా రజోఽపృత్తి యని సాంఖ్యసిద్ధాంతము. సత్త్వరజస్తమస్సులలో రజస్సు చలము, చాలకము నని చెప్పఁబడినది. సత్త్వము, తమస్సు రజస్సుచేతనే చలనవంతములు చేయఁబడును. పర్ణములలో అర్థములయిన స్వరములు ప్రాణరూపములు - ప్రాణస్పందములు. సత్త్వరజస్తమస్సులు వ్యంజనరూపములు - జడములు - స్వరములచే నధిరోహింపఁబడికాని, స్వరముల సధిరోహించికాని వర్తించునవి. వ్యంజనములను స్వరముల సధిరోహించి నిప్పుడు వ్యంజనగతియు, స్వరగతియు స్వరాధీనములై యుండును. వ్యంజనములే స్వరము సధిరోహించియున్నప్పుడు స్వరగతి స్వాధీనముకాక వ్యంజనముచే నియతమై యుండును. వ్యంజనాంతములయిన యక్షరములు "Closed syllables" అనఁబడినవి. అంతిమందలి వ్యంజనముచే స్వరవ్యాప్తి యరికట్టఁబడినది. ఇట్టి యక్షరములు ఛందఃపరిభాషయందు గురువునఁబడినవి. వ్యంజనాధిరూఢమై యక్షరము భారమైనది.

ఇట్లు వ్యంజనపూర్వత్వమువల్ల, వ్యంజనపరత్వమువల్ల స్వరవ్యాపారమును, గలుగు ఛేదము స్పష్టము, పారమార్థికమునై యున్నది. ద్రవ్యవిశేషమువలనను, నిర్మాణవిశేషమువలనను అక్షరస్వరూపస్వభావములందు గణనీయమైన వైవిధ్యము సంభావ్యమగుచున్నది.

అక్షరనిర్మాణములందుఁ త్రివిధములైన మానములు గుర్తింపఁబడినవి - దైర్ఘ్యమానము, భారమానము, కాలమానము.

“హ్రస్వం దీర్ఘం, ప్లుతం చైవ
త్రివిధం చాక్షరం స్మృతం”

నాట్యశాస్త్రము XIV-107.

హ్రస్వము, దీర్ఘము, ప్లుతము నని దైర్ఘ్యమానము నాశ్రయించి యక్షరము త్రివిధము.

ఏకమాత్రో భవే ద్ధృన్వః
ద్విమాత్రో దీర్ఘ ఉచ్యతే
త్రిమాత్రస్తు ప్లుతో జ్ఞేయః
పృంజనం చార్ధమాత్రం॥*

యాజ్ఞవల్క్య శ్లో : 13.

ప్రాస్వరే హేమాత్రికము, దీర్ఘము ద్విమాత్రికము, ప్లుతము త్రిమాత్రికము, పృంజన మర్థమాత్రికము. మాత్రయనగా మానసాధనము - కాలమానసాధనము. "నిమేషోనేమిషాభ్యాం అన్యతరేణ తులితః కాలః మాత్రా" అని ఛండిశాస్త్రములందు నియమము. "ఏకమాత్రో భవేద్ధృన్వః" - ఇత్యాదివిషయములందు అక్షరములయొక్క చైర్ద్యమాన కాలమానముల సంబంధము నిరూపించుచున్నది. † అక్షరముల చైర్ద్యమాన భారమానములకును ఇట్లే సంబంధము నిరూపించబడినది.

"ప్రాస్వరం లఘుః	సి. కౌ. 1-4-10
సంయోగే గురుః	,, 1-4-11
దీర్ఘం చ	,, 1-4-12
హలోః ఓనంతరా సంయోగః"	,, 1-1-7

ఇచ్చటి వివరము విట్లున్నది :

"అట్టి రివ్యవహితాః హలః సంయోగసంజ్ఞాః స్వః । సంయోగే పరే ప్రాస్వరం గురు సంజ్ఞం స్యాత్." అచ్చులచేత రివ్యవహితములుకాని హల్లుల యోగము సంయోగము. అట్టి సంయోగముపరిమైనప్పుడు ప్రాస్వరము గురువనబడును. 'దీర్ఘం చ' అనుటచే దీర్ఘముకూడ గురు వనబడును.

రేవల ప్రాస్వరము లఘువు
సంయోగం రేవల ప్రాస్వరము గురువు
రేవల దీర్ఘముకూడ గురువు

* "ప్రాస్వాత్పికాం పృంజనమ్ - యథా సమాదౌ"

అస తైత్తిరీయప్రాతిభాష్యము (i : 37)

† "ప్రాస్వో దీర్ఘః ప్లుతః ఇతి
కాలతో నిరీమా అచి"

అస పాదేని తస్య శ్లోకం (11) ప్రాస్వర్యాదులు అచ్చునకు కాలమునుబట్టి చేయబడిన వియమములని వివరించెను.

అని యంతవఱకే పాణిని గురుదీర్ఘ సంబంధము తెలియజేసెను. పాణిని యుపదేశించిన స్వరములు —

అ	ఇ	ఉ	ఋ
ఋ	ౠ		క
ఏ	ఓ		జ్
ఐ	ఔ		చ్

పీనిలో అ ఇ ఉ ఋ ౠ హ్రస్వములు - ఏకమాత్రకములు. ఇవియే సవర్ణపరత్వమున దీర్ఘములు - ద్విమాత్రకము లగును. ఏ ఓ లు స్వయముగ దీర్ఘములు. ఐ ఔ లు పృథ్వి లనఁబడినవి. పీనియందలి వృద్ధియేమి? మాత్రావృద్ధియని మహర్షి చెప్పలేదు గనుక మన మనుటకు పీలులేదు. ఐ ఔ లు త్రిమాత్రక పుత్రికములని నందికేశ్వరాదులు భావించినట్లే తెలియుచున్నది. హ్రస్వమునకు స్వరపరిపత్వమువలన దీర్ఘత్వము సిద్ధించినట్లు పుత్రికత్వము కూడ సిద్ధించుననియే తలంపవచ్చును. *

స్వర్గమునకు స్వరపరకత్వమువలన దీర్ఘత్వము సిద్ధించినట్లు వ్యంజనపరికత్వమువలన గురుత్వము సిద్ధించుచున్నది. సిద్ధించుచున్న దైర్ఘ్యమునఁ బ్రమాణభేద మున్నట్లు గురుత్వమునను బ్రమాణభేద ముండుట సహజము; ఉండుననుట సమంజసము.

సంయోగపరత్వమువలన హ్రస్వము గురువగునని చెప్పినేకాని దీర్ఘ మేమగునో పాణిని చెప్పలేదు. దీర్ఘము స్వయముగనే గురువని చెప్పినేకాని సంయోగపరత్వమువలన సది గురు ఉపమగునని యాయని చెప్పలేదు. సంయోగపరత్వమువలన లఘువైన హ్రస్వమే గురువగుచుండఁగా స్వయము గురువైన దీర్ఘము గురుతరమగునని చెప్పవలసియే యున్నది. ఆమాటకుఁ శాస్త్రమునఁ బ్రయోజనములేక పాణిని చెప్పకుండవచ్చును. కాని ప్రాతికాఖ్యములు చెప్పినవి.

- * నందికేశ్వరుడు 'రుద్రదేవురూద్రుల హ్రాసములు' అను గ్రంథమున మాహేశ్వర సూత్రములను గుఱించి వ్రాసిన యంశములను Dr. K. G. Panday యిట్లు సంగ్రహించెను.

అ ఇ ఉ - ఏకమాత్రకములు
 ఏ ఓ - ద్విమాత్రకములు
 ఐ ఔ - త్రిమాత్రకములు

“గురు దీర్ఘం గరీయస్తు
యది సవ్యంజనం భవేత్
లఘు సవ్యంజనం హ్రస్వం *
లఘీయో వ్యంజనా దృతే.”

ము. ప్రా. 18 : 14-44

అక్షరముల భారమాసము ద్వివిధమని చందోవ్యాపరణశాస్త్రములు చెప్పుచుండగా, చతుర్విధమని ప్రాతీకాఖ్యము చెప్పుచున్నది. చతుర్విధ్యమే యనుభవసాక్షిరము. ద్వివిధ్యము శాసనలాఘవదృష్టితో భావించబడినది.

చందశాస్త్రములందు అక్షరముల భారమాసమునకు, భారమాసమునకు గూడ సంబంధము నిబంధించబడినది. “హే”⁴⁵ “లా నః”⁴⁶ అను సూత్రములచే పింగళముని గురువు ద్విమాత్రీమనియు, సిది రెండులఘువులకు సమాసమనియుఁ బ్రతిపాదించెను. ఈ ప్రతిపాదనము సార్వత్రికము కాదు. అక్షరచ్ఛందములందు దీనికేఱుముఁ బ్రయోజనములేదు. ఇది మాత్రాచ్ఛందములకు మాత్రమే పరిమితము. శార్దూలచంపకాద్యక్షరపృత్తములందు గురువుండవలసిన చోట రెండులఘువుల నుంచుటకు పీలులేదు. అట్లుంచినచో పృత్తభంగవోషము సంభవించును. మాత్రాసంఖ్యతోఁ బనిలేని శార్దూలాది పృత్తములందును, సీసగీతాద్యపజ్జాతులందును గురువు ద్విమాత్రీమని మూటకుఁ గూడ ప్రయోజనములేదు. దానియందలి గురువుల మాత్రాప్రమా

- * పివ్యంజనం పరిమైన హ్రస్వము లఘువని ప్రాతీకాఖ్యము చెప్పుచున్నది. పాణిని యథిప్రాయము నుండి “ఇతాచేత్ గురుమితో అస్యచ్చ” (2-1-26) అను ‘అప్’ ప్రత్యయవిధాయక సూత్రము నుండి గురువు దీర్ఘము. “గురోచ్చ హః” (3-3-103) అను ‘అ’ ప్రత్యయవిధాయక సూత్రమునుండి గురువు సంయోగపరిహ్రస్వము “సిది దాహే” (ద్వా. 270), “హరి నంచాచే” (ద్వా. 283) అను చాతువుల రింద్, హంద్ అను రూపములు గురువులు కావు. “ఇదిరో షమ్ దాతో” (7-1-50) సూత్రముచే ‘షమ్’ రాగా నేర్పవలసి వునద్, హుంద్ అను రూపములు గురువులు.

సన్నయ్యయు సీ యథిప్రాయమునే అంగీకరించెను. “అప్తేకాక్షర పూర్వక్రియాంతిమ స్యానియో భవేద్విద్వా” అను చింతామణిచందలి 73 సూత్రము ననుసరించి వడ్, వన్ ఇత్యాదులు గురువులు కావు. కినుకనే వడిందు - వడియందు అనుతరుని రెండురూపము లేర్పడును. వడ్, రంత్ - ఇత్యాదులు గురువులు. కినుక వర్ణింపబడు, రంజియించు అను రూపములు ఏర్పడవు.

చిన్నయభూతిఁ గూడ ఈ మతి యతిమతిమే “గురువిరహితంబులయి యయాంతంబు లయిన యేకస్వరచ్చిస్వరంబుల యిరుగ్విత్రింబుల కియఁదాగమంబు విధాషనగు” (భా. క్రియా. 50) అను సూత్రము ననుసరించి ‘కుత్’ మున్నగు ఏకవ్యంజనపరిహ్రస్వములు గురువులు కావు.

కర్తాశ్రవేత్తల మతి మిట్లుండిగా భాదనీకులు వ్యంజనాంతమును గురువుగాఁ బరిభాషించు ఒడుకాక అట్టి గురువుకూడ ద్విమాత్రాకమే యనుటయందు సామంజస్యము కానరాదు.

జము ననుసరించియే యుండును. మాత్రాచ్ఛందములందు మాత్రమే గురువు గౌరవప్రమాణ నిరపేక్షముగ ద్విమాత్రముగా గ్రహింపఁబడవలసియున్నది. తాలావృత్త్యాత్మకములై గేయములయిన చందములందు తాలాశుద్ధికొఱకు ఈకల్పన యగత్యమగుచున్నది. జయదేవచ్ఛందమునకు వ్యాఖ్య రచించిన హర్షటుఁడు స్పష్టముగ నిట్లుతెలిపెను.

“ద్విమాత్రోఽసౌ”⁴⁷ అను సూత్రమును వ్యాఖ్యానించుచు హర్షటుఁ డిట్లనెను — “దీర్ఘో హి గురుః యః స స్వత ఏవ ద్విమాత్రః । అతో స తదర్థ మిదం వచనం । తథావ త్రతభవంత ఆహః —

‘ద్విమాత్రతా న దీర్ఘా
శిష్టయో స్త వ్వితిదిశ్యతే
మాత్రావృత్తేషు సంఖ్యాతుం
మాత్రాః సా చోపయుజ్యతే.’

హ్రస్వప్లుతరూపోఽసౌగురుః ద్విమాత్రో వేదితవ్యః । అతిదేశార్థ మిదం । హ్రస్వ ప్లుతా ద్విమాత్రవత్ భవతః ఇత్యర్థః । ఆర్యావై తాలీయాదౌ మాత్రాణాం గణనార్థం ।”

ఛాందసికుల యతిదేశస్వరూప మిచ్చట స్పష్టముగ దర్శింపనగుచున్నది. అతిదేశ మనగా సస్యధర్మముల నన్యమునం దారోపించుట. దీర్ఘము స్వయముగనే ద్విమాత్రము. ద్విమాత్రతయేకదా దీర్ఘ త. దీర్ఘ ధృతిమైన ద్విమాత్రత త్రిమాత్రమైన ప్లుతమునందును, ఏకమాత్రమైన పాదాంతహ్రస్వమునందును, వ్యంజనపరకమైన హ్రస్వమునందును ఆరో పింపఁబడి యిదియన్నియు ద్విమాత్రములే యని చెప్పఁబడుచున్నది. ఈ యతిదేశము ఆర్యా వై తాలీయాది మాత్రాచ్ఛందములయందు మాత్రాసంఖ్యను గణించి సరిపెట్టుకొనుటకు మాత్రమే ఉపయోగపడును, అక్షరవృత్తములం దీయతిదేశమునకుఁ బ్రయోజనములేదు. అక్షరచ్ఛందములందు గురువు గురువే - అది భిన్నప్రమాణము. దీర్ఘము దీర్ఘమే - అదియు భిన్నప్రమాణము. అక్షరములు లఘువులు, గురువులు, గురుతరీములు - హ్రస్వములు, దీర్ఘములు, ప్లుతములు. అక్షరచ్ఛందములం దిది యిట్లే గ్రహింపఁబడును. పాదాంతస్థ లఘువునందు మాత్రము ఛాంద సికుల ద్విమాత్రతాదిదేశము అక్షరచ్ఛరీదములందుఁగూడ క్వాచిత్యముగఁ బనిచేయును.

అక్షరచ్ఛందములందు గురు వుండవలసినచోట గురువే యుండవలయును. ఆ గురువు దీర్ఘమా, వ్యంజనపరహ్రస్వమా, ప్లుతమా యన్న యంశము చందశ్చాప్తమునకుఁ బ్రసక్తము కాదు. దీర్ఘముయొక్క దీర్ఘత్వము, గురువుయొక్క గురుత్వము ఏ ప్రమాణములలో నుండ నలెనన్న నిర్ణయము కవి చేసికోవలెను. రసాద్యర్థానుకూలముగా రవి పద్యవిర్యాణము చేసి కొనుట కనువుగా ఛాందసికులు గురుస్వరూపనిర్ణయము చేసిపెట్టిరి. గురువుండవలసినచోట

నిద్రి గురువే యుండవలయునని నిర్బంధింపక లాక్షణికులు కవికి రసానుకూలముగ నక్షరము నిర్మించుకొను స్వాతంత్ర్యమును బ్రసాదించిరి.

అక్షరమునుగూర్చి ఛాందినీకులు చేసిన సూత్రములు ప్రధానముగా గురుస్వరూపవిద్వాయకములై యొప్పును. “సంయోగే గురు, దీర్ఘం చ గురు” అని పాణినీచేసిన గురుస్వరూప నిర్ణయము ఛాందినీకులచే గ్రమముగ నెంతయో విస్తరింపఁబడినది.

‘గంతే’⁴⁸ యను సూత్రముచే పింగళముని పాదాంత లఘువు గురు వగునని చెప్పెను. లఘువైన యక్షరము గురువగుటకు అనుభవసాక్షి మైన కారణమేదని నుండవలయును గాని కామ్రకారుడు చెప్పినంతసూత్రమున గాఢాలదు. పాదాంతప్రాస్యము నుచ్చరించుటకు గురు ప్రయత్న ముపనింపవలెదు. ఈ యధిదేశము శేషల మనుభవవిరుద్ధము. పాదాంతమున దీర్ఘముండవలసినచోట ప్రాస్యమున్నచో, ఆ ప్రాస్యముతరువాత నొకమాత్రకాలము వ్యవధి యిచ్చి యుత్తరపాదంతిని మార్పింపఁబడును. ఈ కాలవ్యవధానమువలన ఏకమాత్రికమైన ప్రాస్యము ద్విమాత్రమైన దీర్ఘముగా గణింపఁబడును. అంతియకాని ప్రాస్యము నిష్కారణముగ గురువగు ననుటయందు సామంజస్యము కానరాదు. పాదాంతప్ర లఘువుయొక్క గురుత్వము “స్వవిక్రాంతిజనిత కాలోపచయ లభ్యం”⁴⁹ అని యభిసంపులు చక్కగా వ్యాఖ్యానించిరి. ఇదిను స్వవిక్రాంతిజనిత కాలోపచయమువలన లఘువైన ప్రాస్యము దీర్ఘమగునుగాని గురువు కాఁజాలదు. ఆ కాలోపచయము వ్యంజనాద్యుపాదితమైనప్పుడే గురుత్వము సంభవించును. అభిసంపులు దీర్ఘత్వమనుటకే గురుత్వమనియుండుదు.

“ద్రాదిపరిః”⁵⁰ అను సూత్రమును హలాయుధభట్టు ఇట్లు వ్యాఖ్యానించెను - “ద్ర ఇతి వ్యంజనసంయోగస్య ఉపలక్షణార్థ మేతత్, అధికభేద విసర్జనీ యనుస్వార్ జిహ్వమూలీ యోపద్ధానీయానాం గ్రహణం”. ‘ద్ర’ యని వ్యంజనసంయోగము నుపలక్షించుట పాణినీ “సంయోగే” యనుటవంటిదే. కాని ‘అది’ శబ్దముచే విసర్జనీయాదికము ఆకర్షింపఁబడునని హలాయుధభట్టు చెప్పుటకు హేతువు కనిపించదు. “దీ శ్రీ ప్రి మ్”⁵¹ - ఇత్యాది సూత్రము లందు పింగళముని యుపయోగించిన గురువులన్నియు దీర్ఘములే. ఒక్క ‘కింవద ధ్’⁵² అను సూత్రమందే ఆయన అనుస్వార్పిం ప్రాస్యరూపగురువు నుపయోగించెను. కనుక అధికశబ్దము చేత అనుస్వార్పముమాత్రమే గ్రహింపవలెనున్నది. ప్రాకృతవైంగలమునఁగూడ గురునిర్వచన మిట్లేయున్నది -

“ధీహో సంజు త్త వరో

, నిందు జా టి పాదిట ఆ చరణాంతే

న గురు వంక దుమత్తో

.అట్టో లహా హోఇ నుద్ధ ఏక్క ఆరో”

దీర్ఘము, సంయక్తపరము, తీంద్రయుతము, చరణాంతపతితము; నైసర్గికము గురువు. అది ద్విమాత్రము. అన్యమైన యక్షరము లముపు, ఏకమాత్రము, “అనుస్వారో విసర్గశ్చ కః షోడాశి పరాశ్రయా”³³ అను పాణినీయ శిక్షావచనము ననుసరించియు,

“సంయోగాయోగవాహపరో గురుః” 1-12.

అను జనాశ్రయిని నిర్వచనము ననుసరించియు హలాయుధభట్టు విసర్జనీయాదులను గ్రహించియుండును. తైత్తిరీయప్రాతిశాఖ్యమున —

“యద్యన్యజనాంతం యదుచాపి దీర్ఘం

సంయోగపూర్వం చ తథానునాసికం

ఏతాని సర్వాణి గురుణి విద్యాత్

శేషాణ్యతోఽన్యాని తతో లఘూని”

XXII-14

అని గురునిర్వచనము చేయఁబడినది. ఏకవ్యంజనాంతత్వముగూడ గురుత్వహేతువుగా గ్రహింపఁబడినది. ‘వ్యంజనాంతం’ అనుటవలన ఆ ఏకవ్యంజనము అవశిష్టము లేక పదాంతము నై యుండవలెను. రెండు స్వరములనడుచున్న వ్యంజనములు ఏ స్వరమునకుఁ జెందునన్న విషయమునఁ బ్రాతిశాఖ్యము లిట్లనుచున్నవి —

“వ్యంజనా న్యుత్తరస్యైవ స్వరస్యః అంత్యం తు పూర్వభాకః;

సంయోగాదిశ్చ వైవం చ :

ఋ. ప్రా. XVIII. 33-35.

వ్యంజనములు సామాన్యముగ నుత్తరస్వరమునకే చెందును. అంత్యమైన వ్యంజనము మాత్రము పూర్వస్వరమునకే చెందును. సంయోగమునందలి మొదటివ్యంజనము వైకల్పికముగాఁ బూర్వస్వరమునకుఁ జెందుచుండును. కనుకనే ఏకవ్యంజనాంతమైన హస్వముగురువగును. “ద్రాది యితి” అను సూత్రమునందలి ‘ఋకః’ అను మాటకు ‘అంతః’ అనియర్థముకాదు. కనుకనే హలాయుధుడు ‘అది’ పదముచే ‘సనుస్వారాదులను గ్రహించినట్లు వ్యంజనమును గ్రహింపలేదు. అనుస్వార విసర్జనీయములు ఆకారాదులతోడి యోగమువలననే స్వరూపవ్యక్తి పొందఁగలవు. ఇవి యెప్పుడును పదాంతమందే తప్ప పదాదియం దుండవు. కనుక పూర్వస్వరమునకే చెందినవైదానికి గుర్భ్యత్వము కల్పించును. అసంతరలాక్షణికుల నిర్వచనములను సంగ్రహించి హలాయుధుడుగూడ గురునిర్వచనము గావించెను.

దీర్ఘం సంయోగపరం

తథా ప్లుతం వ్యంజనాంత మూష్మాంతం

సానుస్వారం చ గురు

త్వచి దవసానేఽపి లఘ్వంత్యం"

పిం. త. కా.

"గతి రష్టవిధోష్మణః" * అను న్యాయమున ఈష్మళబ్దముచే విసర్జనీయ జిహ్వములీయ శ ష స ర తారములుగూడ గ్రహింపఁబడుచున్నవి.

ప్లుతము గురువని పాణినిగాని పింగళుఁడుగాని చెప్పియుండలేదు. "గురు దీర్ఘం ప్లుతం చైవ" ⁵⁴ అని భరతముని ప్లుతముకూడ గురువే యనెను. దీర్ఘము గురువనినప్పుడు ప్లుతము కూడ గురువేయని చెప్పిందే. అయినను "గ్లా" ⁵⁵ అను పింగళసూత్రమును వ్యాఖ్యానించుచు హలాయధుఁడు "ప్లుతేనాత్రి ష్యపహలో నాస్తీ"యని చెప్పెను. భరతజయదేవాదులు ప్లుతము కూడ గురువే యనిరి. వారి మార్గము సనుసరించి హలాయధుఁడు తన గురునిర్వచనమునఁ బ్లుతమును చేర్చికొనెను పింగళుఁడు 'గ్లా' - గురువు. లఘువు నని యక్షరద్వైవిధ్యమును బ్రతిపాదించినను భరతముని ప్లుతముతోఁగలిపి యక్షరత్వైవిధ్యము విధించెను.

"త్రివిధం హ్యక్షరం తార్కం కవిభి ర్నాటకాశ్రయం

ప్రాస్థం, దీర్ఘం, ప్లుతం చైవ పదబంధ సమాశ్రయం" 122

"ప్రాస్థ దీర్ఘ ప్లుతానీహ యథాభావం యథారసం

కావ్యబంధే ష్వశేషేషు హ్యక్షరాణి ప్రయోజయేత్" 124

సర్వకావ్యబంధములందును యథాభావము, యథారసము కవులు ప్లుతము నుపయోగించి తీరిపరెనని భరతముని నాటకశాస్త్ర జోడకాధ్యాయమున నాదేశించియుండెను. మునిమతము సనుసరించి యభిసవగు ప్రపాదులు ----

"ప్లుతస్యాప్యత్ర ప్రయోగో భవత్యేవ యథా-

యతోఽపి మానేస స ఏష మూఢో

ద్రోణారి రే యాతి పదత్రిలింగ్నో.

స తు పాఠః దీర్ఘవత్ పఠితవ్యః ప్రయోక్త్యా త్రిమాత్ర ఏవ."

న. కా. XVI, -107.

అని త్రిమాత్రప్లుతప్రయోగము కావ్యములం దుండితీరునని చెప్పిరి.

"హ యను ధర్మరాజతనయా యను"

ద్రోణ II-242.

"ఓ కావ్య వివృత్తిళ్ళ శ ష సా రేవ ఏక చ

జిహ్వముల ముపద్యా త గతి రష్టవిధోష్మణః"

పాణినియ ౪౬ - 14.

ఇందలి 'హా' 'యా' లు ప్లుతములు. వానిని త్రిమాత్రికములుగానే యుచ్చరింపవలెను. ద్విమాత్రికములుగ నుచ్చరించినచో రసము వ్యక్తముకాజాలదు.

“ఓ హో తక్షక నిలునిలు మని”

అది II-235.

ఇచ్చట 'హో' మాత్రాగణనార్థము ద్విమాత్రికముగఁ బరిగణింపఁబడినను త్రిమాత్రిక ప్లుతముగ నుచ్చరింపఁబడవలెను. పెక్కు ఛందోనియమములు అర్థవశమైన యుచ్చారణమునకు లోఁబడియే యున్నవనుటకు పాదాంతలఘువుయొక్క వైకల్పికగురుత్వము, త్రిమాక్షరిపూర్వక గురువుయొక్క వైకల్పికలఘుత్వము నిదర్శనములు. రస, భాషానియమములకు లోఁబడియే ఛందోనియమములు పాలింపఁదగియున్నవి. అక్షరచ్ఛందములందు ప్లుతమునకుఁ ద్రిమాత్రా ప్రమాణము నిత్యమైయున్నది. ద్విమాత్రతాతిదేశము నిష్ప్రయోజనము.

పాదాంతస్థ లఘువునకు గురుత్వాతిదేశము పాణిని చేయలేదు. తన శాస్త్రమున కవ సరిమై పింగళుఁడు 'గంతే' (1-10) యని సూత్రించెను. ఈ యతిదేశము సార్వత్రికముకాదు గనుక ఖరతముని “తథాఽంత్యం చ లఘు క్షయిత” అని యతిదేశమును క్వాచిత్రముచేసెను. క్వాచిత్రాతిదేశముగూడ గుర్వంతపద్యములకే - విశేషించి ద్వితీయ చతుర్థపాదములకే పరిమితమై యున్నది.

“యత్పాదాంతే లఘోరపి గురుభావ ఉక్తః తత్సర్వత్ర
ద్వితీయ చతుర్థ పాదవిషయం । ప్రథమ తృతీయ పాద
విషయం తు వసంతతిలకాదే రేవ ”

అని విశ్వనాథ కవిరాజు సాహిత్యదర్పణ సప్తమపరిచ్ఛేదమున హతవృత్తత్వ రూపమైన చోషమును నిరూపించు సందర్భమున వివరించెను. ‘యత్పాదాంతే విశేషతః’ అను న్యాయమున ద్వితీయచతుర్థపాదముల యంతములందుఁ బడచేదము నియతిముగనుక సచ్చటిలఘువును గొంఠపొడిగించి యుచ్చరించి గురువుగా నరిపెట్టుకొనవచ్చునని విశ్వనాథుని యభిప్రాయము కావచ్చును.

అందఱమున గుర్వక్షర నిర్వచనము దేశ్యపదస్వరూపదృష్టితోఁ జేయఁబడినది.

“దీర్ఘ స్సంయుక్తాద్యః
పూర్వానుస్వారపూర్వవర్ణశ్చ
ఏతే గురవ శ్శేషాః
సర్వే లఘుక్షరా ఇతి జ్ఞేయాః,

అని నాగసుకాసమున యనుకాసము. ఆంధ్రచ్చాందసీకు లండలు నీ మార్గమునే యను సరించిరి. కవిజాత్రయమున నాంధ్రుల యాదిచ్చాందసీకులు మల్లియరేచన గురువిర్వచన మిట్లున్నది —

గురువులు నిదుదలు, జడ్డ

క్కరముల బొట్టుల పిలుందకడ నూడిన య

క్కరములు; పెరియవి లఘువులు;

సంజాధికారము.

పాదాల లఘువునకుఁ గావించిక్కగురుత్వమునుగూడ నాంధ్రలాక్షణికు లెవ్వరును తెప్పి యుండలేదు. దేయబద్ధములు ఉపగమనిర్మితములు. అవి ప్రాయికముగ సూర్యగణాంత ములు - అసంగ నియతిముగా లఘ్వంతపాదములు. తనుఁ బాదాంతలఘువునకుఁ బాక్షికగురు త్యాతిదేశ మాంధ్రలాక్షణికుల వివరింపబడినది. అయినను సంస్కృతమధ్యాద ననుసరించి కావలె నన్నయ్య యొక్కచోటమాత్ర మట్టి ప్రయోగము కావించిన ట్లగపడుచున్నది.

“చీరావతార : సుకవిస్తుత : నిత్యధర్మ

ప్రారంభ : శిష్టజనపాలనకృ : రాజ

నారాయణాభ్య : కరుణారసపూర్ణ : వీర

శ్రీరమ్మ : రాజకులశేఖర : విష్ణుమూర్తి :

అది. II-240.

రాజరాజసరేంద్రునికి 'రాజనారాయణ' యను విరుదమున్నట్లు సన్నయ సంబోధనల వలనఁ దెలియుచున్నది 'రాజనారాయణ' (అది. IV. 312) 'రాజనారాయణ' (నఖా. I. 286) అని సన్నయ రాజరాజును సంబోధించెను. ఎఱున దానినే 'సృపనారాయణవిరుదాంత' (ఆరి. V.-1) యని ప్రయోగించెను. విరుదమునందలి 'జ' హ్రస్వమేకాని దీర్ఘముకాదని సన్నయ ప్రయోగములవలనఁ దెలియుచున్నది. ఉదాహృతమైన పసంతతికావ్యత్తమున ద్వితీయపాదాంతమున 'జ' వర్ణము దీర్ఘముగా ముద్రింపఁబడియున్నది. అదిపర్వషష్ఠాన్వసము యొక్కయు, సదాపర్వప్రతిమాన్వాసముయొక్కయు ఆంతములందలి పద్యములందు అట్లు దీర్ఘముచేయుటకు వీలులేదు. విరుదము 'రాజనారాయణ' యనియే రూడియగుచున్నది గనుక ఉదాహృతి పసంతతిలక ద్వితీయపాదాంతమందలి 'జ' వర్ణముకూడ హ్రస్వమేయైయుండ వలెను. పాదాల లఘువునకు వైవిధ్యముగనైనను గురుత్వమును ఆంధ్రలాక్షణికులు విధించి యుండినందువలన సన్నయను భండారంగదోషమునుండి రక్షింతులంపుతో ముద్రాపకులు 'రాజనారాయణ' యని రాజరాజ విరుదమును విప్రీతిముచేసి ముద్రించియుందురు. తన ప్రతిభ విరుదమును విప్రీతిముచేసి పద్యమున నిరికింపవలసిన యవసరము సన్నయ కేల కలు

గును? వికృతముచేయవలసిన యవసరములేని స్థానమునందే యాచిరుచ్ఛము నుంచి ఐద్యమును వ్రాయఁజాలఁదా? తెలుఁగుజాతి కాయన యాదికవి. తెలుఁగు లాక్షణికులెల్లరు నాయన నుప జీవింపవలసినవారే. ఆయననాటికిఁ దెలుఁగున చందోలక్షణగ్రంథములు పుట్టినేలేదు. ఆయనకు మార్గము చూపినది సంస్కృతకావ్యములు, సంస్కృతలక్షణగ్రంథములు. వానియందుఁ బ్రసిద్ధమైయున్న పాదాంతస్థ లఘువుయొక్క వైకల్పికగురుత్వము నాయన యవలంబించి యుదాహృత వసంతతిలకావృత్తమున 'రాజనారాయణ' యని 'జ' వర్ణమును హ్రస్వముగనే ప్రయోగించెనని భావించుట యుక్తము. *

'సంయోగే గురు', 'ద్రాది పరః' అను సూత్రములు ద్రాది సంయోగములు పరమైనంత మాత్రమునఁ దత్పూర్వలఘువునకు నిత్యముగా గురుత్వము గలుగునన్న భ్రాంతిని గలిగించుచున్నవి. నిజమున కట్టి గురుత్వసిద్ధి కూడ వైకల్పికమే. పింగళమునియే 'ప్రప్రేవా' యని వికల్పసూత్రము చెప్పెనని పలువురనుచున్నారు. పింగళుని యష్టాద్యాయయం దట్టి సూత్రమున్నజాడ కానరాలేదు. కాని ప్రాకృతపైంగలమున మాత్రము—

“రహవంజణ సంజో ఏ

పరే అనేసంవి హోఽ సవిహాసం”

1-5

ర, హ వ్యంజనముల సంయోగము పరమైనప్పుడు పూర్వలఘువునకు గురుత్వము నవి భాషమని చెప్పఁబడినది. ఈ యంశమునే హేమచంద్రుఁడు చందోలనుశాసనమున 'అప్రొది సంయోగః' (1-8) అని చెప్పెను. పూర్వలఘువును గురువుచేయఁజాలని సంయోగములకుఁ 'దారభట్టు' 'క్రమము'లని పేరుపెట్టెను.

“పాదాదా విహ వర్ణస్య

సంయోగః క్రమసంజ్ఞితః

పరస్థితేన తేన స్యాత్

లఘుతాపి గురోః క్వచిత్.

వృత్తరత్న. 1-10.

- * ఆంధ్రమహాదారతమ్మిని ఒక ప్రామాణికమైన రూపమును ప్రవర్తించివలెనని ఉస్మానియా పిళ్ళ విద్యాలయము - ఆంధ్రశాఖ ప్రయత్నించుచున్నది. అందుకొఱకు పేకరింపఁబడిన రాశిపత్ర ప్రతులలోఁ గొన్నింటి ఈ వసంతతిలకా వృత్తముయొక్క ద్వితీయపాదాంతమున హ్రస్వ జవర్ణమే యున్నది.

“తెలుఁగునఁ బాదాంతలఘువు గురువగుట యశ్రుతచరము” అని వర్ణలవారు వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వమున (1-70 పుట) వ్రాసినారు. వారు నన్నయప్రయోగమును గుర్తింపలేదు కాఁటోలు. చింతామణియందు సంస్కృతమర్యాద ననుసరించి గురువ్యరూపనిరూపణము చేసిన నన్నయ్య కావ్యమునం దిప్పట్ల సంస్కృతమర్యాద ననుసరించియే పాదాంతలఘువును గురువుగాఁ బరిగణించి యుండును.

పాదాదియైన సంయుక్తాక్షరము 'త్రమము' అనఁబడును. అట్టి యక్షరము పరమందున్నను నొక్కొక్కప్పుడు తత్పూర్వలఘువునకు గురుత్వము గదగదు. రహసంయోగములేకాక యెట్టి సంయోగములయినను పాదాదియం దుండినవై నచో, బూర్వలఘువునకు గురుత్వము గలిగింపఁ జాలవని తేదారభట్టు వికల్పహేతువును విస్తృతముచేసినను క్వాచితక్రమని చెప్పి దాని ప్రయోజనమును సంకుచితముచేసెను. తేదారభట్టు గురువునకు లఘుత యగుననుటకంటె లఘువునకు గురుత కాదని చెప్పియుండవలసినది. లఘువు గురుపగునుగాని గురువెన్నడును లఘువు కాఁజాలదు.

త్రమసంయోగ పరిశీల్యమున లఘువు గురువు కాకుండుటకుఁ గారణము ఉచ్చారణ శైలిల్యమే యని భండారీశ్వరము చెప్పుచున్నది.

“యదా తీవ్రప్రయత్నేన
సంయోగాదే రగౌరవం
స చ్ఛందోభంగ ఇత్యాహః
తదా దోషాయ సూరయః”

భోజమహారాజ సరిస్వతీరింతాభరణమున దీని నుదాహరించి అతీవ్ర ప్రయత్నమువలన సంయోగమునకుఁ బూర్వమందున్న లఘువునకు గురుత సంభవింపదని వివరించెను. అతీవ్ర ప్రయత్నమునఁ గా శిథిలోచ్చారణము. గాఢోచ్చారణము గౌరవమునకుఁ గారణమగును. జయకీర్తి ఛందోఽనుశాసనమున నీ యర్థమును తేటగా జెప్పెను.

“సంయోగపరోఽపి జాతు వర్ణః
తైదిల్యా ల్లఘుతా ముపైతి.....”

1-5

సంస్కృతమునఁ గ్రమాక్షరపరిశీల్యమున వైరిల్పికముగ నిషేధింపఁబడిన గురుత్వము ఆంధ్రమున వాగనుశాసనమచే నియతి సంవిర్భములందు నిత్యముగ నిషేధింపఁబడినది.

“సంయుక్తే సంస్కృతాద్యే స్థాత్
సర్వ మండ్రపదం లఘు
భవే దాద్యసమానేఽపి
రేపయోగాత్ పదం తథా”

ఆంధ్రశబ్దచింతామణి.

అక్షరమమట కీకారికయందు “పదిము” అనఁబడినది. సంస్కృతపదాదియైన సంయుక్తాక్షరము పరమైనప్పుడు ఆంధ్రపదాంతమైన లఘువు లఘువుగనే యుండును. సంస్కృత సమాసములందుఁ గూడ రేపసంయోగము పరమైనచో, బూర్వలఘువు లఘువుగనే యుండును.

ఈ రెండవయంశము వైకల్పికముని చెప్పియుండవలసినది. చింతామణి చేసిన యీ నియము సతిక్రమించిన ప్రయోగములు భారతమునఁ గనఁబడలేదు.

న క్షేత్రయుతుండుగా శశిప్రకాశజయోన్మతమైన యష్టమిఁ

అది. V. 94.

అవనిజమువలన నమ్ముని

ప్రవరు పృథూత్సంగతలముపై వడిఁ బడియెఁ.

సదా I. 140.

కృపకృతవర్మలం గడిమిఁ గిట్టి శిఖండిప్రభద్రకుల్ మహా

గ్రవువడిఁ దోడ్పడంగ భుజగర్వము సూపిన.....

శల్క. I. 221.

సంస్కృత సమాసగతములై, పూర్వలఘువునకు గురుత్వము గలిగింపని రేఫేతర సంయోగములు భారతమునఁ గనఁబడలేదు. సంస్కృత పదాదీయందుండి, యాంధ్రపదాంశ లఘువును గురువుగాఁ జేయని పెక్కుతీరుల సంయోగములు కవిత్రయ ప్రయోగములందు, కలవు.

“భూ వినుతుఁడు ద్రోణుండు నిఖిలవేదవిదుండై”

అది. III. 78.

“అవసరజ్ఞుండయి వ్యాసుఁ డేతెంచె సంత”

అది. IV. 254

“దు ర్జనులగుచున్న క్షత్రియులఁ జంపుదు సంచుఁ బ్రతిజ్ఞ”

అది. III. 154.

“అది యోడి శతవిధంబులఁ బరిద్రుతయయి స్థలంబయిన”

అది. VII. 122.

“పర్వచు శ్రీపర్వాదిక

పర్వంబుల నేనిటం గృపాయితమై శ్రీ”

అది. I - 56.

వృత్తాంతము స్వస్వవృత్తముక్రియం దలపోసి

భక్తి నేయుదుఁ జూపుఁ బలుకును గోర్కియు .

న్నేహంబు వింతగాఁ జేయనెపుడు

అది. V 300.

'చిత్తనాడు శ్రీగంధపుఁ జెక్క స్వాతిఁ
దసకుఁ బ్రియమైన యది మేలు దాసమునకు'

అను. II. 378.

"అసభ విశాఖ నెద్దనునాథఁ బైచీర
విను జ్యేష్ఠఁ దగఁ గఱివేము గూర్చి"

అను. II. 279.

సంస్కృతపాదాది సంయోగములే కాదు; ఆంధ్రపదాది సంయోగములు గూడ తమకుఁ బూర్వముండున్న లఘుపులకు గురుత్వము గల్పింపవు. విద్రుచు, ఇగ్రుచు మున్నగు పదము లందు చిదుమధ్య సంయోగము కూడ పూర్వలఘువును గురువుగాఁ జేయదు. ఇది తెలుఁగు యొక్క విలక్షణత.

"ద్విత్విముని కాదిపల్లంబు తెలుఁగునందు నూఁదకుండును"⁵⁶ ఇంతవఱకే అనంతని మాట సత్యము. "వలసిన నూఁదియుండు" ననుట సత్యముగాఁ దోచదు. అయినను ఊఁద వలసినట్లు ఎట్లు రచనయందు దొరటి కనఁబడుచున్నది.

కల|| పాయక పదియాతేంద్ర
ప్రాయముసందాక నరుల బాధింపుడు.

అది. V. 251.

దీనికి "పాయక పదియాతేంద్ర" అని పాఠాంతరము చూపఁబడినది.

చందాశిల్పములు విధించిన గురుత్వము పెక్కు సందర్భములందు పై కల్పితమనియు, ఉచ్చారణ విధినిత్రమనియు, భాషావ్యవహరియమములకు లోఁబడియుండునదనియు గుర్తింప వలెను. ఉదాహరణముగా సౌష్ఠవము, శుద్ధి యుద్ధారణ శ్రవణములవల్లఁ దెలియఁదగినవే కాని లేఖనచిహ్నములవలనఁ గాదు. ప్యవహారిము, వ్యాకరణము, శిక్షాప్రతిభాములు బోధించిన తెలుఁగున ఆర్థముయొక్కయు, వాక్కుయొక్కయు శుద్ధికి భంగము సంభవించకుండునట్లు చిహ్నమును బఠించి యంచలి యుజింపము. ధైర్యము గౌరవ లాభములవలన, వాని క్రమము వలన చిహ్నముయొక్క అర్థమును మీనాది శక్తులను అనుభవపూర్వముగ గ్రహింపవలెను.

చందాశిల్పములు నిబంధించిన గురుత్వహేతువులను పరిష్కరించి యిట్లు గ్రహింప వచ్చును

1. సంయోగపరత్వము
2. విసర్జనీయాంతత్వము
3. ఉపధానీయాంతత్వము
4. జిహ్వమూలీయాంతత్వము

5. అనుస్వారంతత్వము
6. హిష్టాంతత్వము
7. వ్యంజనాంతత్వము
8. పాదాంతస్థత్వము
9. దీర్ఘత్వము
10. పుతత్వము.

ఏనిలో చివరి మూడును దైర్ఘ్యమానములే. తక్కినవే గౌరవమానములు. 2 నుండి 7 వరకు గల హేతువులు నిత్యముగా గురుత్వము గలిగించునవి. 'అంతత్వ'బలముచే 'అవశిష్టం పూర్వస్య' అను నియమము ననుసరించి విసర్జనీయాద్యంతములయిన లఘువులు నిత్యముగా గురువులగుచున్నవి. అయితే పాదనిమితమున నిట్టివి గురువులు కావు. తెత్తీరియ ప్రాతికాభ్యానుసార మివి లఘువులే యగుచున్నవి. ఛాందసికులుమాత్రము పీసినిగూడ గురువులని పరిణామించిరి. గురుత్వతారతమ్యాపేక్షచే నిట్లు సంభాషించుట సమంజసమే యనిపించును. కాని యిట్టి గురువులుకూడ ద్విమాత్రములే యనుట యక్షరచ్ఛందముల విషయమున మాత్రము సమంజసము కాదనవలసియున్నది.

గురువు ద్విమాత్రముని పాదేని చెప్పలేదు. చెప్పికున్నను ఆయన యభిప్రాయ మదియే యని యూహింపవచ్చును. ఏకమాత్రమైన హ్రస్వము అర్థమాత్రకములయిన హల్లులు రెండింటితోగూడి మొత్తము రెండుమాత్రల ప్రమాణము పొందుట సహజము.* కాని ఏకవ్యంజనపరకమైన హ్రస్వముకూడ రెండుమాత్రల గురువే యగుననుట యసమంజసము. "వ్యంజనం త్వర్థమాత్రం" అనుట యక్షరచ్ఛందములందు పరిమార్చము. రేవలదీర్చును, వ్యంజనపరదీర్ఘము భిన్నపరిమాణములని యొప్పుచి తప్పదు.

- * లాటిన్ ఛాందిసికుగూడ ఇట్టి యభిప్రాయమే కలవారన W. M. Lindsay చెప్పిన మాటల వలన తెలియుచున్నది.

"In Latin Poetry a syllable is scanned long even though it may have a short vowel, if the vowel precedes any consonant-group requiring a certain period of time for pronunciation. A long syllable of this kind is said to be long by 'Position'.

—The Latin Language : 129.

ఈ లాటిన్ సూత్రమును Allen Poe యిట్లు వ్యాఖ్యానించెను. "A vowel before two consonants is long". హ్రస్వమైన లఘువు దీర్ఘమైన గురువుతో సమానముకావలె నన్నచో దానివెంట కనీసము రెండు వ్యంజనములుండవలెను. ఈ లాటిన్ సూత్రమందలి రహస్యమును Poe యిట్లు వివరించెను - "Of course it is not the vowel that is long (although the rule says so) but the syllable of which the vowel is a part."

—Principles of English Metre - p. 94.

కాని యీ లఘువుల లాఘవము, గురువుల గౌరవము ఏకప్రమాణము కాదని యుచ్చరించి, వివిధ సులభముగ గ్రహింపవచ్చును. 'విద్యుద్దండము', 'సీలాకాశము' — ఈ రెండును గురులఘుక్రమమున నేరూపములే యైనను వీని యుచ్చారణ శ్రవణములవలన గలుగు సులభవము లేకరూపములు కావనుట ప్రత్యక్షసత్యము.

ఉ॥ ఇద్దఱ హంకృతిధ్వనులు నిద్దఱ భూరిభుజారవంబు న
య్యిద్దఱ ముష్టిఘాతజనితేద్ద భయంకర నిస్వనంబు

ఉ॥ దారుణజానుదండమున దండధరప్రతిముందు భీకరా
కారుడు వాని వీపు విలుగం బొడిచెం విశతంబుతో

ఈ రెండును ఉత్పలమాలలే. రెండింటిను గురులఘుక్రమ మొక్కిరివిధమే. అయినను ఈ రెండు పద్యములను వివిధ శ్రోత పొందు సులభమేమేరూపమేయని చెప్పజాలముగదా. రెండవ పద్యముకింటి మొదటి పద్యము శ్రుతిపరుషముగ నుండుట యనుభవగోచర మగుచునే యున్నది.

ప్రాణరూపములయిన స్వరముల గమనము వాని యంగముల గౌరవలాఘవములపైఁ జాలవఱ కాధారపడియుండును. వ్యంజనబాహుళ్యము స్వరగతిని నిర్దేశించి మందీకరించును. చందముయొక్క గమనము దానియందలి స్వరవ్యంజనముల నిష్పత్తిపై నాధారపడియుండును.

ఉ॥ లాలితరూపయౌవన విలాసవిభాసినులై న యంబికాం
బాలికల వివాహమయి ధారతవంశకరుండు...

ఉ॥ నెట్లస నిట్టి యల్క మది నిల్పితి రక్కెసతాల్మిఁ జిచ్చాడిం
గట్లినయల్లు పెద్దయును గాలము, దీనికి నాటుచెన్నడు

ఈ రెండు పద్యములందును స్వరవ్యంజన నిష్పత్తి భిన్నముగా నున్నదనియు, దీర్ఘ హం గురువులచే మొదటి పద్యము ధారామధురముగ నడచుచుండ, సంయోగపరహస్యరూప గురువులచే రెండవ పద్యము విరుద్ధ విక్రితగతి యగుచున్నదనియు స్పష్టము.*

- * ఇట్టి స్థితిని పాశ్చాత్యులు 'Consonantal blockage' అందురు. "This (smoothness) is to be effected by a proportionate mixture of vowels and consonants and by tempering the mute consonants with liquids and semi-vowels" అని Dr. Johnson అభిప్రాయము.

మార్తాండై యునిభిశ్చ యత్ర విరతిః పూర్ణేందుమిందాననే
తద్వృత్తం ప్రవదంతి కావ్యరసితాః శార్దూలవిక్రీడితం””

ఇట్లు ఒకే వృత్తమునకు భిన్నలాక్షణికులు భిన్నరీతుల లక్షణము నిబంధించిరి. నాట్య శాస్త్రము, శ్రుతబోధ అక్షరముల విన్యాసమున గురువు లేయేస్తానములం దుండవలెనో చెప్పుచున్నది. పింగళ, జనాశ్రయుల లక్షణములందుఁ గొన్ని సంకేతములు కూర్పఁబడియున్నవి. శేదారథట్టు పింగళసంకేతములనే యవలంబించెను. ఆ సంకేతములు ఏక, ద్వి, త్రి, చతురా ద్యక్షరములు, నియతిగురులఘు నివేశములునైన పదస్వరూపములకు ఉపలక్షణములు. పింగళ సంకేతములు వేఱు, జనాశ్రయ సంకేతములు వేఱు, పింగళశాస్త్రమున —

దీ శ్రీ శ్రీ	—	మ
వ సు ధా	—	న
ర దా స		క
సా తే క్వ	—	క
గురువు	—	గ

ఆయన లక్షణము ప్రకారము సిద్ధించు శార్దూలవృత్తము. —

దీశ్రీశ్రీ : వసుధా । రదాస । వసుధా । సాతేక్వ । సాతేక్వ । గం.
మ న క న క గ

‘అదిత్యియషయః’ అనుటచే 12వ అక్షరమునను, బాదాంతమునను, బదచ్చేదరూపయతి యుండును.

‘దీ శ్రీ శ్రీ’ - ఇత్యాదులను పింగళుడు త్రిమంనెను. అసంతరిలాక్షణికులు పీనివి విసర్గగణములని పేర్కొనిరి.

జనాశ్రయ శాస్త్రమున —

నూ	సం	సా	—	గ
కు	రు	తే	—	ఉ
వి	రా	తి	—	క
	గం	గా	—	న
కృ	కాం	గీ	—	ము
	న	దీ	—	క

ఆయన లక్షణముప్రకారము సిద్ధించు శార్దూలవృత్తము —

నూనంసా । కురుతే । విధాతి । కురుతే । గంగా । కృకాంగీ । నదీ
గ ఉ క ఉ న ము క

‘నైః’ అనఁగా పండ్రిందవ యక్షరమున యతి. పాదాంతయతి నియతమే.

పింగళ. జనాశ్రయుల విభజనము యతిచ్చేదమువలన నొక్కతీరుగనే యున్నది. ఆమీదఁ గొంత భేదిల్లినది. నాట్యశాస్త్రము, శ్రుతబోధ చెప్పినలక్షణములం దిట్టి విభజనమే లేదు. నిర్దిష్టములయిన స్థానములందు గుర్వక్షరము లుండి తక్కినవి లఘువులై నచోఁ జాలును.

“అద్యం యత్ర గురుత్రయం ప్రియతమే శ్వప్తం తతశ్చాష్టమం” ఇత్యాది శ్రుతబోధ లక్షణమే లక్ష్యమునై యున్నది. లక్షణము ననుసరించినచో లక్ష్య మిట్లుండునని శ్రుతబోధ బోధించుచున్నది. పాదమందలి యక్షరములను త్రికములుగాఁగాని, అన్యథాకాని వర్గీకరింపవలె నని చెప్పుటలేదు. త్రికవ్యవస్థ పింగళకృతము. జనాశ్రయుని వ్యవస్థ మఱియొకవిధము. ద్విక త్రికాదిక మైన యీ యక్షరగణము లాఘవార్థమని భరతముని యనుచున్నాఁడు.

“త్ర్యక్షరాస్తు త్రికా జ్ఞేయాః లఘుగుర్వక్షరాన్వితాః
మాత్రాగణవిభాగస్తు గురులఘ్వక్షరాశ్రయః”

నా. శా. 14-87.

“ఏతేహ్యష్టోత్రికా నామ్నా విజ్ఞేయా బ్రహ్మానంభవాః
లాఘవార్థం పునరపి చందోమాన మవేక్ష్య చ” నా. శా. 14-123.

జనాశ్రయుఁడును నిజే యనెను —

“తే ద్విక చతుష్క షట్క త్రిక పంచక వర్ణకాః
వృత్తవిధానే గ్రంథలాఘవార్థం పరిగృహీతాః”

1. అద్య.

సూత్రీకరణ లాఘవార్థము శాస్త్రకారుఁడు కావించికొనిన యక్షరపిండములను కవి యథా తీతిమగ వృత్తమున నివేశింపనక్కఱలేదు. నియతస్థానములందు గురులఘ్వక్షరములు నిలుచు నట్లు అర్థవశమునఁ బడములను వ్యవస్థాపించి పాదమును నిర్మించుకొనవచ్చును. పదచ్చేదరూప ములయిన విరామములవలననే వృత్తపాదములం దక్షరపిండములు స్వరూపము ధరించును. ఆ పిండములందలి గురులఘు నివేశమునుబట్టి లయ భాసించును. అనఁగా బిద్యపాదగతి : దాదీనమై యుండునుగాని కృత్రిమములయిన గణముల యదీనమం దుండదు. పద్యము పద ములుగా విఱుగును గాని గణములుగా విఱుగదు. విశిచినచో అర్థభంగమై చిత్తముద్విగ్న మగును. వాక్యపరమార్థమే సప్తమగును. చందము వాక్యార్థమును పోషింపవలెనేకాని భంజింప రాదుగదా.

అల్పాక్షరములయిన పృథ్వీపదములతో నడచు వాక్యమెట్లు వక్తకు సుఖప్రయోజ్యము, శ్రోతకు సుఖానుసందేయము నగునో అల్పాక్షరపిండములతో నడచు వృత్తపాదముకూడ అట్లే సుఖప్రయోజ్యము, సుఖానుసందేయము నగును. బహ్వాక్షరపద సంధానరూపములయిన నమాసములతోడి వాక్యముపెలెనే బహ్వాక్షరపదములయిన గురుపిండములతో నడచు వృత్తపాదము ప్రయోగింపఁగలదు, శ్రోతకు దుఃఖపరమగును;

వాక్యార్థము డిద్దోజుల మైనచో పాదనిర్మాణము బహ్వాక్షరపిండవాత్మకమై యుండవలయును. దీర్ఘసమాసభూయిష్టమైన వాక్యమునకు డిర్ఘానుసంధానముపెలె బహ్వాక్షరపిండవాత్మకమైన పాదమున లయానుసంధానము దుష్కరము. అర్థము ననుసందింపఁజాలక చిత్తము, లయ ననుసరింపఁజాలక శ్రోతము నుద్విగ్నములగును.

మధ్యధారములను లఘుప్రమాణ పిండములచేతను, ప్రసన్నార్థములను మధ్యప్రమాణ పిండములచేతను, దీప్తార్థములను గురుప్రమాణ పిండములచేతను ప్రతిపాదించవలెను. అక్షరపిండిదిర్ఘమున శ్రోతైరిందియమునకు దుత్పన్నమై, చిత్తమున సంక్రమించిన వృత్తి యర్పదిర్ఘముచే పుష్పము కావలయును. దీనిని దీర్ఘచందోపధానమును అర్థానురూపముగ చేయును - చేయవలెను. పృథ్విపాదపిండిది యక్షరముల నెట్లు వర్గీకరింపవలెనన్న యంశము కవి యిద్దాదీనము - అనిగా నిర్దేశ్యార్థాదీనము. గురులముద్రమముమాత్రమే శాస్త్రాదీనము. శ్రోతయుఁ గవి యుఁడేశము ననుసరించితే యక్షరసమూహానిము చేసి లయానుసంధానము చేయును. త్రిపిండిదిర్ఘము లాఘవాక్షరము లాక్షరీకుఁడు రిల్పించుకొనినదిమాత్రమే. చందము త్రిమలచే నిర్మింపఁబడదు. ప్రయోగింపఁబడదు.

“గొడుగుల పటేయలు గుఱుకులు గొనుటకా

నిడముల తునియులు నెదిరి యునికిఁ బెం

ఈ యక్షరబంధమునఁ గవి లయాధానము నెట్లుచేసెను ? సహృదయుఁడు లయానుసంధానము నెట్లు చేయును ? దీనియందు లయాపధానమైన లక్షణమేది ? చందశాస్త్రము దీని లక్షణము నిట్లు నిర్దేశించినది .

1. ఇది యతిశక్తిర్విరచ్యందిము.
2. పాదమునకుఁ బదునై పక్షరములు.
3. న న న న న గదములు.
4. ఎనిమిది యక్షరముల మీది యతి.
5. వృత్తనామము మణిగనునదిము.

అనుకుఁడు ననననన గదములని చెప్పెనుగాని దీవిజనాశ్రయుఁడు పదనాలుగు లము పులచై నొకగురువు అనిమాత్రమే చెప్పెను. దీవిజనాశ్రయని వద్దియే యుచితము. ఆయన

యక్షరములను వర్గీకరించి గతిని నిబంధింపలేదు. అనంతుఁ డాపనిచేసెను. త్ర్యక్షరవర్గీకరముచేసి గతిని త్ర్యప్రముగా నియతముచేసెను.

గొడుగుల పఠీయలు గుఱుకులు గొనుటఁ

పాదమునందలి పదునైదక్షరములను విట్లు వర్గీకరించుట కవి యిచ్చ.

గొడుగు లపఠీ యలుగు ఱుకులు గొనుటఁ

ఇది యనంతుని యిచ్చ. కవి యిచ్చ లాక్షణికుని యిచ్చతో సంపదించుటలేదు. కవి జనాశ్రయుని లక్షణము స్వేచ్ఛానుసారము లయను భాసింపఁజేయుటకు కవికి స్వాతంత్ర్యమున్నది. అసలీ పద్యము మాత్రాచందము. దీనియందలి యక్షరముల వర్గీకరణము చతుర్మాత్రాత్మకముగ నున్నచో అక్షరగతియందలి లయ భాసించును. పాదమునకు నాల్గేసి యొప్పున నుద్భృతభాగమున నెనిమిది చతుర్మాత్రాకణము లున్నవి. ౩: భాగమును . . .

గొడుగుల పఠీయలు గుఱుకులు

గొనుటఁ సిదముల తునియలు నెదరియు నికిఁబెం

అనుతీరున వ్రాయవచ్చును. అప్పుడది కందపద్యమగును. కాని కవియుద్దేశమునం దిది కందపద్యముకాదు. మణిగణనికరమే. కనుకనే పాదవ్యవస్థ యట్లుండుట. సహృదయుఁడు కవి యుపదేశించిన మార్గముననే పద్యలయ నాస్వాదించునుగాని లాక్షణికనిర్దిష్ట మార్గమునఁ గాదు.

“గొడుగుల పఠీయలు గుఱుకులు గొనుటఁ

అనుతీరున పాదమందలి యక్షరములు నాలుగునాలుగుగా పదస్వరూపముల వర్గములు విట్లుచున్నవి. నాల్గేసియక్షరముల యసంతరము విశ్రాంతి యున్నది. అనంతుఁడు చెప్పినట్లు మూఁదేసి యక్షరముల యసంతరము విశ్రాంతిచేసినచో సర్వము భంగమగును. యతిమైత్రికాద చతురక్షర వర్గీకరణముతోడనే సహాపించుచున్నది. చతురక్షర అసంబంధములయిన యీ పాదములను సహృదయుఁ డిట్లే పఠించి లయ ననుసరించును. అందుని లక్షణ మీ పద్యమందలి లయను, అర్థమును భంజించునదై యనర్థకమగుచున్నది.

గణ భాతువునకు లెక్కించుట యని యర్థము. వృత్తపాదమందలి యక్షరములను, మాత్రలను లెక్కించుటకొఱకై యేర్పడిన పాదసములు గణములు - సర్వగణములకు నక్షరములే ఖీణములు. పాదమందలి యక్షరగణసములు పాశ్చాత్యులు Scansion అందురు. Scando అను గ్రీకుభాతువునకు 'to climb' అని యర్థము. Scando అను పదమునకు బంధనము, గణనము అని యర్థము చెప్పికొనవచ్చును. భండకృద్భమును దానికి సమానార్థకముగా గ్రహింపరాదు. Henrie Fluchere చెప్పినట్లు :—

10. వృత్తము :

వృత్తిమనఃగా పూర్ణమని యర్థము. పూర్ణత వృత్తలక్షణము. ఒకానొక యక్షరగతి విశేషము పునఃపునరావృత్తమై దేనియందు శ్రవ్యత పూర్ణమగునో అది వృత్తము.

“ఏవం నానార్థసంయుక్తైః

పాదై ర్నర్ణభూషితైః

చతుర్విస్త్ర భవే ద్యుక్తం

చందో వృత్తాభిధానవత్.”

న. గ. XIV-41.

నానార్థ సంయుక్తములు, వివిధ పర్ణభూషితములు, నిబద్ధాక్షరములు, యతిచ్చేద సమన్వితములునైన నాల్గపాదములతోఁ గూడిన చందము వృత్తమనఁబడునని భరతముని యుక్తిప్రాయము. వృత్తిములు సమములు, అప్సమములు, విషమములునని మూఁడు విధములుగా నుండును.

“వృత్తిం”⁶¹ అను పింగళసూత్రమును వ్యాఖ్యానించుచు హలాయధుఁడు “గాయత్రాదౌ”⁶² చలపిని పెత్తలే ఇతి వృత్తిః; రచ్చ స్థిరగురులఘ్వక్షరవిన్యాస మిష్యతే” అని వక్కాణించెను. గాయత్రాదిచ్చందములందు వర్తిండు స్థిరగురులఘ్వక్షరవిన్యాసముగల యక్షరబంధములు వృత్తిమలసియు, గాయత్రాది చందములందు వర్తిండునవి గనుక అవి వృత్తము లనఁబడు ననియు హలాయధుని యుక్తిప్రాయము. స్థిరగురులఘవిన్యాసము లేని యక్షరబంధములు ఆతని యుక్తిప్రాయమున వృత్తిములు కాఁజాలవు.

“గురులఘునివేశవియమేన శ్రవ్యతా పెత్తలే యేష తాని వృత్తాని”⁶⁴ అని యభినవ గుప్తుల నిర్వచనము. గురులఘువులు యచోచితములుగ నివిష్టములగుటచే నే యక్షరబంధము లందు శ్రవ్యత వర్తిండునో అవి వృత్తిములు. అవి గాయత్రాదిచ్చందములందు వర్తింప కున్నను వానియందు శ్రవ్యత పెత్తించినచో అక్షరబంధములు వృత్తము లనిపించుకొనుటకు యోగ్యములగును. గురులఘునివేశము స్థిరము కాకున్నను శ్రవ్యతానియతమై యున్నచో అక్షర బంధము వృత్తిమగును.

గాయత్రాదిచ్చందములందు వర్తిండునవి వృత్తము లనుటరింపె శ్రవ్యత వేనియందు పెత్తించునో అవి వృత్తిము లనుటయే యుచితముగా నున్నది. గాయత్రాదులందు వర్తిండు స్థిరగురులఘునివేశములయిన యక్షరబంధము లన్నింటిను శ్రవ్యత వర్తిండునని నియమములేదు. శ్రవ్యత పెత్తించని యక్షరబంధములను వృత్తిము లనుట యసమంజసమే. శ్రవ్యత న్నుట ముగా పెత్తించు అక్షరబంధములనే లాక్షణికులు వృత్తములుగా తమ లక్షణ గ్రంథములందు

నిరూపించిరి. శాస్త్రములు రూపించిన యక్షరబంధములందు గూడ శ్రవ్యత స్ఫుటతరముగా భాసించు కొన్నింటిని మాత్రమే కవులు తమ కావ్యములందు ప్రయోగించిరి.

శ్రవ్యత వృత్తసామాన్యలక్షణమే యైనను భిన్నవృత్తములందు వర్తించు శ్రవ్యత భిన్నవిధముగా నుండునని భావింపవలసియున్నది. శ్రోతృచిత్తమును ఆర్జ్యము, దీప్తము, ప్రసన్నము, సత్వరము, ఆలసము, జ్ఞబ్ధిము, శాంతము చేయు నానాప్రకారములయిన శ్రవ్యతా విశేషములు - అనుభవవేద్యములు - సంభావ్యము లగుచున్నవి.

చంపకమాల, శార్దూలము, స్రగ్ధర - వీని శ్రవ్యతలు భిన్నములు. ఉత్సాహము, మత్తకోకిలము, లయగ్రాహి - వీని శ్రవ్యతలు భిన్నములు. అటవెలది, మధ్యాహ్నం, తిరువోజు - వీని శ్రవ్యతలు భిన్నములు. ఇట్లు నానావిధములయిన యక్షరబంధములందు నానావిధములయిన శ్రవ్యతలు అనుభవగోచరము లగుచున్నవి. పరమార్థమున శ్రవ్యతావృత్తిగల యక్షరబంధము లన్నియు వృత్తములే. ఇట్టి యభిప్రాయము గలిగియే గణచ్ఛందములకు, మాత్రాచ్ఛందములకు లక్షణములు నిబంధించిన కేదారభట్టు తన గ్రంథమునకు వృత్తరత్నావళిరము అని నామరసము చేసెను. "వృత్త మక్షరసంఖ్యారం జాతి ర్మాత్రాకృతా భవేత్". "ఇచ్ఛాదివివేచనము లాక్షణికులకుఁ గావలసియుండవచ్చును. శ్రవ్యతాకామియైన శ్రోతకు అక్షరబంధమునఁ గావలసినిది శ్రవ్యత. ఆ శ్రవ్యత కావ్యమందలి యర్థము నాస్వాదించుటకు ఉపరించునదిగా నుండివలెనని శ్రోత యభిలషించును.

విశిష్టశ్రవ్యతావృత్తియైన యక్షరబంధము పునఃపునరావృత్త మగుటవల్ల శ్రోతేంద్రియము పూర్వకామమగుటయే కాక శ్రోతేంద్రియద్వారమునఁ జైతన్యమునఁ గలుగు వృత్తి విశేషము స్థాయిత్వము పొంది వాక్యార్పితమైన యర్థము చక్కగా ననుభూతమగును. నానావిధములయిన యర్థముల యాస్వాదసౌష్ఠ్యమునకు నానావిధములయిన శ్రవ్యతలు యోగ్యములై యుండును.

విలక్షణశ్రవ్యతావృత్తులగు సక్షరబంధములను పెక్కింటిని గుర్తించి లాక్షణికులు వ్యవహారముకొఱుకై వానికి స్వీయదర్శనానురూపములయిన నామరసములు గావించిరి. భిన్నలాక్షణికులు ఒకే నామముచే భిన్నవృత్తములను, భిన్ననామములచే నొకే వృత్తమును వ్యవహరించి నను అక్షరబంధమున శ్రవ్యత పరమార్థము. ఆ శ్రవ్యత యర్థరసానుకూలముగ నుండుట వివిధరీతివై పుష్కల నిరూపకము. అక్షరబంధమున సర్వానురూపమైన శ్రవ్యతను రూపించుటయే ఛందశ్శిల్పము.

వృత్తనామములు కొన్ని యాదృచ్ఛికములు, కొన్ని యన్వర్థములు. అన్వర్థములయిన వానిలో రఘోద్ధతము, మందాక్రాంతము, భుజంగప్రయాతము వంటి గతిసూచకనామములు. లయగ్రాహి, లయవిభాతి వంటి లయసూచకనామములు, మంజుళాషణి, మానిని, మత్తకోకి

లము వంటి గుణసూచకనామములు, శార్థాలవిక్రీడితము, అటవెలది వంటి చేష్టాసూచక నామములు, చంపకమాల, మణిగణనికరము, విద్యున్మాల వంటి ద్రవ్యసూచకనామములు, ఉత్సాహము, తరలము వంటి చిత్రవృత్తిసూచకనామములు నున్నవి. వృక్ష పక్షి మృగ మనుష్కాది ప్రాణివాచకములు, శౌర్య గాంధీర్య మాదుర్యాది గుణవాచకములు, నేత్రప్రత్యక్ష మూలకములు, శ్రోత్రప్రత్యక్షమూలకములు, బుద్ధిప్రామాన్యకల్పితములు, హృదయప్రామాన్య కల్పితములునై పృథ్వీనామములు నానాప్రకారములుగా నున్నవి. ఈ నామములను బురస్కరించు కొని కప్ప లేదనెడ పృథ్వీనామములు విబంధించు నాచారమున్నది. * మత్తేభక్రీడితము మత్తేభవిక్రీడిత పృథ్వీనామము, ఉత్సాహమును ఉత్సాహపృథ్వీనామమున వర్ణించుట యొక చమత్కారముగా గణింపఁ బడినది. పృథ్వీనామ ముద్రాసహితముగ నిట్టి చమత్కారములను సన్నెచోదారు లందందు ప్రదర్శించియున్నారు.

చిత్రయదారంబునందును విచారరమణీయములయిన యిట్టి చమత్కారములుగలవు. అయితే సన్నెచోదారులవలె వారు పృథ్వీనామమును వాచ్యముచేయలేదు, ముద్రాలంకారమును ద్వనింపఁజేసిరి.

“ఏల దీని నెడయుఁ జేయ నీ క్షణంబ యేఁగి పాం
చాలుఁ బట్టి తెత్త మధిక శౌర్యలీల మెఱయఁగాఁ
బోలు ననుచుఁ బెరిఁగి రాజపుత్రు లరిగి యార్చి పాం
చాలు పురము ముట్టికొని రసంఖ్యబల సమేతులై.”

అది, VI. 88.

కురుకుమారుల యుత్సాహమును ఉత్సాహపృథ్వీనామమున వర్ణించి సన్నయ ముద్రాలంకార మును ఉత్సాహముగ ద్వనింపఁజేసినారు.

“భవదాజ్ఞా దృఢబంధ సంయమిత కుంభద్వేగమై కాక నాఁ
దవలీలఁ మన యర్జునద్విపము క్రోధావేశదుర్దాంత ద
ర్పవిలాసోద్బుధభంగి నేపదరి కారవ్యాంబుజశ్రేణిఁ జి
ట్కవదం జేయచె యొక్క వ్రేల్మిడిన నీకుఁ వేడ్కసంధిల్లఁగఁ
వి. 1-58.

తీర్క్కున యీ పెద్దమునిఁ జేసిన చమత్కార మనల్పము. ఇందలి చందోలంకార సంవాదము విచారరమణీయము. పత్తయైన బీముఁడు తన స్వరూపస్వభావముల తనగుఱమైన మత్తేభవిక్రీడితపృథ్వీనామమున సర్జనునియందు మత్తేభక్రీడారోపణము గావించుచున్నాఁడు.

* నాట్యకావ్రమున భరితమహర్షి సర్వవృత్తములకును పృథ్వీనామముద్రాసహితములు. తన్నామ సార్వత్రిక నిరూపణములునగు లక్ష్మీములనే విర్ణించెను.
(హ. 15 అధ్యాయము)

'భవదాక్షా' యని యారోహణాభిముఖమైన గతియందు 'దృఢబంధ' రూప గుర్వక్షర వివేకముచే సంయమనము కల్పించి 'కుంభద్వేగ'మున స్వరవ్యాపారము విఠోదింపఁబడినది. గురు, దీర్ఘములందు శాస్త్రము కల్పించిన యభేదమును శాస్త్రపాలనమునకై యనువర్తింతుడు వనియందు స్వతస్సిద్ధమైయున్న భేదమును శిల్పానుపాలనమునకై వినియోగించుట మహాకవి లక్షణము. 'అజ్ఞా' యను దీర్ఘక్షరములు అజ్ఞ యం దారోపితమైన పాళముయొక్క దీర్ఘత్వమును, 'జ్ఞా' యను గ్రంథ్యక్షరము పాళగ్రంథిని జక్కగా రూపించుచున్నవి. 'సంయమిత' పదమందలి 'సం' అను సనుస్వారాంతత్వకల్పితగుర్వక్షరము ధర్మజాని మృదుసంయమనమును, 'కుంభద్వేగ' మందలి గుర్వక్షరము విరుద్ధగతియై సనిఃశ్వాసముగఁ బదప్రక్షేపణముగావించు మదగజమును సుప్థగా వ్యంజించుచున్నవి. గుర్వక్షరదాహశ్యమున ముహూర్త్యహర్నిరుద్ధగతి యగుచున్న వృత్తము వాక్యార్థమును సువ్యక్తము చేయుచున్నది. 'అర్జున ద్విపము' అను రూపకమువలె ఛందముకూడ ఆలోచనామృతముగ నున్నది.

"అర్జునద్విపము" అను సమాసము అర్జునుఁడను ద్విపము అను నర్థముతోడించి, ఆ ద్విపము అర్జునమైన ద్విపము అను విశేషార్థమును చమత్కారముగ వ్యంజించుచున్నది. ఫల్గుణద్విప మనినచో నీ యర్థాంతరము కలుగదు. అర్జునునియం దారోపితమైనది సామాన్య గజముకాక ఐంద్రమైన ధైరావతమై యర్జునుని త్రిలోకవిజయిత్వము ధ్వనించి ప్రకృతార్థమునకుఁ జమత్కారాతిశయము గలుగుచున్నది. వాచ్యమందలి యలంకారము వాచకమందు ధ్వనించు ముద్రాలంకారముతోఁ గలిసి పరమాహ్లాదజనక మగుచున్నది.

“బాల గేళిమీఁది భరము క్రమంబున

విడువఁ గళలయందు వేడ్క సొనివి

నయముతోడ నర్తనంబుల శిక్షింపు

నెలఁత కేడుగడయు నీవ కావె ?

విరా. I-251.

అటవెలఁదిరూపముఁ దాల్చియున్న బృహన్నలకు అట నేర్పుమని యుత్తరనొప్ప గించుట విరాటుఁడు పలికిన వాక్యము అటవెలఁదిరూపము దాల్చుట ముద్రాలంకారధ్వనిపూర్వకమైన కవియొక్క ఛందఃశిల్పపరిణే.

ఇట్టి చమత్కారములవలన కవి ఛందశ్శిల్పియనిపించుకొనఁజాలఁడు. నామముద్రాసహితమైన వృత్తప్రయోగమునకు క్షేత్ర మతినంకుచితము. ఛందముయొక్క అర్థరసానుకూలప్రయోగ నైపుణ్యము వృత్తముయొక్క నామేతరమైన నై సర్గికధర్మము నాశ్రయించియున్నది.

ఛంద మశ్వము. కవి యాశ్వికుఁడు. గమ్యమైన కావ్యపరమార్థమున కభిముఖముగ స్వేచ్ఛానుసారముగ దానిని నడిపించి ప్రతిభాకారియైన కవి యిష్టార్థసాధనమునఁ గృతార్థుఁడగును. నానారసమయమైన మహాకావ్యపథమున విహరించు కవియొక్క విచిత్రప్రక్రమముల

తేయొక్క చందమును జాలదు. వివిధచ్ఛందముల వివిధసామర్థ్యములను సమగ్రముగ నెఱింగి స్వప్రతిపాదార్థమున వానిని సామర్థ్యాతిశయాధానము గావించి మహాకవి కావ్యప్రస్థానము చేయును.

శ్రుతి యట్లు చెప్పుచున్నది ---

“సోఽబ్రహ్మీ త ప్రజాపతి శృందాసి — రథో మే భవతః,

యుష్మాభి రహ మేత మద్వాస మనుసంచరాణీతి ।

తస్య గాయత్రీ చ జగతీ చ పక్షి వభవతాం ।

ఊష్ణి చ త్రిష్టుప్ చ ప్రప్యౌః ।

అనుష్టుప్ చ సంక్తిశ్చ ధుర్యౌః ।

బృహత్యేవోద్ధి రభవత్ ।

స ఏనం చందోరథ మాస్థాయ ఏత మద్వాస మనుసమచరత్ ।”

— తెత్తరీయ బ్రాహ్మణము : 1.5.12.

సూచితలు :

1. వైదికచ్ఛందోమేమాంస : 10 పుట
2. యోజ్యైవేది సర్వాస్మరిమణి : 3 అధ్యాయము,
3. వింగళచ్ఛందశాస్త్రము : 3-2
4. నాట్యశాస్త్రము : xiv-104
5. Ibid . . .
6. వింగళచ్ఛందశాస్త్రము : 6-1.
7. జనాశ్రయ : 1-40
8. నాట్యశాస్త్రము : xvii-134.
9. జయంతి-ఛందోమేమాంసము : సంఖ్య-13
10. వాగ్విల్లము : 1-45
11. సంగీతరత్నావళి : 5-46 (రాగాధ్యాయము)
12. నాట్యశాస్త్రము : xiii 37 తరువాత గద్యము
13. చందోదర్పణము : 1-28
14. Ibid : 2-89.
15. అన్వయవీధులు : 4.328
16. Imagination.
17. వింగళచ్ఛందశాస్త్రము : 3-3.

18. Ibid : 3-4.
19. హలాయుధధట్టు - సిం. చంద. 6 అధ్యాయము.
20. నాట్యశాస్త్రము : xvii-139
21. నవాహ్నికభూమికి - 34 పుట.
22. నాట్యశాస్త్రము : xiv-105.
23. Elizabethan Lyrics : p. 46.
24. వాణిననేయ ప్రాతికాఖ్యము : i : 14-17.
25. విష్ణుపురాణము : 2-8-7.
26. వాయుపురాణము : 51-64.
27. Phonetics in Ancient India : p. 14-15.
28. తెత్తరీయ ప్రాతికాఖ్యము : i-6.
29. ఋక్ ప్రాతికాఖ్యము : i-6.
30. నిరుక్తము : 8 పుట.
31. ఐతరేయోపనిషత్తు : 3-8-7.
32. తెత్తరీయ ప్రాతికాఖ్యము : xxiii-2
33. ద్వన్యారోకము : iii-4
34. చరక సంహిత : 1-136.
35. Manual of Psychology : p. 534.
36. ద్వన్యారోకరోచనము : 305 పుట.
37. నాట్యశాస్త్రము : xvi . పుట. 339.
38. Psychology of Beauty p. 213.
39. నిరుక్తము : 13-1-13 (529 పుట)
40. నవాహ్నికము : 126 పుట.
41. తెత్తరీయ ప్రాతికాఖ్య - వైదికాబరణవ్యాఖ్య : 1 : 2.
(Phonetics in Ancient India. : P. 81.)
42. ఋక్ ప్రాతికాఖ్యము : 18-32.
43. తెత్తరీయప్రాతికాఖ్యము : xxi. : 1
44. నిరుక్తము : 13-1-13 (529 పుట)
45. సింగళచృందశాస్త్రము : 1-12
46. Ibid 1-13.
47. జయదేవచృందము : 1-7.
48. సింగళచృందశాస్త్రము : 1-10
49. హుట్యశాస్త్రము : xvi.-107 (341 పుట)
50. సింగళచృందశాస్త్రము : 1-11
51. Ibid 1-1.
52. Ibid 1-7.
53. పాణినీయశ్క : 5 శ్లోక.

54. నాట్యశాస్త్రము : xiv.-90.
55. వింగళచ్చందశాస్త్రము : 1-14
56. చందోదర్శనము : 1-67.
57. వృత్తరత్నాకరము : హిందీవ్యాఖ్యాతచే సుప్రసిద్ధిపొందినది, (పుట 124)
58. Shakespeare : p 170.
59. సంగీతరత్నాకరము : తాళాద్యాయము : 44.
60. ఆమరము
61. రోహిణి.
62. నాట్యశాస్త్రము - అక్షిప్తవచారిత : xiv పుట 246.
63. వింగళచ్చందశాస్త్రము : 5, 1
64. నాట్యశాస్త్రము : xv అధ్యాయారంభమున.
65. చందోమంతరి : 1-4.

చందోఁనుశీలనము

చందోఁనుశాసనము చేసిన పండితులు పలువురున్నారు. కాని చందోఁనుశీలనము చేసిన సహృదయులు మిక్కిలి యరుదుగా నున్నారు. చందోఁనుశీలనమనఁగా చందముల యొక్క వస్తు రస భావ నిర్వహణసామర్థ్య పరిశీలనము.

రససంక్రయమైన చందఃప్రయోగోచిత్యమునుగూర్చి మొదిటఁ బ్రసంగించినవాడు భరతమహర్షి. రసవ్యంజకమైన యభినయమున వాచికాభినయము సర్వప్రథమము. "అంగ నై పత్య సత్వాని వాక్యార్థం వ్యంజయంతి హి" అని మహర్షి వచనము. అట్టి వాచికాభినయము సకు అంగము చందము. వాచికాభినయ మంత ప్రధానమైనది రనుకను, దాని సౌష్ఠవముమీదనే తక్కిన యభినయము లాధారపడియున్నవి కనుకను భరతమహర్షి వాచికాభినయాంగమైన చందముయొక్క ప్రాముఖ్యమును దృష్టియం దుంచుకొనియే వర్ణాదివృత్తపర్యంతమైన చందో విధానమును విస్తరించి యుపదేశించి, చందములయొక్క రసానుకూల వినియోగమును గుఱించి కూడ ఉపన్యసించెను.

"లఘుక్షరప్రాయ కృతం, ఉపమా రూపకాశ్రయం
కావ్యం కార్యం తు నాట్యజ్ఞైః, వీరరౌద్రాద్భుతాశ్రయం"

"గుర్వక్షరప్రాయ కృతం, వీభత్సే కరుణే తథా
కదాచి ద్వీరరౌద్రాభ్యాం, యదా ధర్షణజం భవేత్"

"రూప దీపక సంయుక్తం, ఆర్యావృత్త సమాశ్రయం
శృంగారే తు రసేకార్యం, మృదువృత్తం తథైవ చః"

"ఉత్తరోత్తర సంయుక్తం, వీరే పాత్యం చ యద్యవేత్
జగత్యతిజగత్కాతు, సంకృత్యా చైవ యోజయేత్"

"యుద్ధసంపేటయో స్తద్జ్ఞైః, ఉత్కృతిః పరికీర్తితా
కరుణే శక్వరీ చైవ, తథా చాతిధృతి ర్భవేత్"

"యద్వీరే కీర్తితం చందః, తద్రోదేఽపి ప్రయోజయేత్
శేషాణా మర్థయోగేన, చందః కార్యం ప్రయోక్తుమిః"

ఇచ్చట మహర్షి రెండు నియమములు చెప్పెను: 1. అక్షరవిన్యాస నియమము, 2. అక్షరసంఖ్యా నియమము.

అక్షరవిన్యాసవిషయమును మహర్షి చేసిన నియమము గురులఘుప్రథమమును విధింపరచినయం దిస్మరతప్రధానమునుమాత్రము సూచించుచున్నది.

లఘుక్షరప్రాయమైన చందమును పీఠరౌద్రాద్భుత రసములందు వినియోగింపవలెను. గుర్భుక్షరప్రాయమైన చందమును పీఠరౌద్రులరసములందు వినియోగింపవలెను. వీరరౌద్రము లందుగూడ ధర్మము ప్రధానమైనట్లు గుర్భుక్షరప్రాయమైన చందమును వాదవచ్చును. శృంగారచందమునుమాత్రము అర్ధాపృథ్విమునుగాని, పీఠరస మృదువృత్తమునుగాని వాదవలెను.

మహర్షి యిచ్చట గాంధర్వాది చందోనామమునుగాని, శార్దూలాది వృత్తనామములను గాని పేర్కొనలేదు. గమనింపవలెను. చందమును ప్రధానమైనది అయి, అది యక్షర సంఖ్యనుగాని, వృత్తనామమునుగాని అశ్రయించియుండదు. అది యక్షరబంధము నాశ్రయించి యుండును. తినురి చందమును గురులఘుక్షరములందు దస్యతరప్రధానమునుబట్టి దాని రసానుబాత నిర్ణయించుట యుచితము.

లఘుక్షరప్రాయమైన చందము ద్రుతలయకు, గుర్భుక్షరప్రాయము విలంబితలయకు, అర్ధాపృథ్విము లేదా మృదువృత్తము మధ్యలయకు సులక్షణములుగా మహర్షి సూచించెనని భావించవలెను. ఈ యక్షరభాహుళ్య నియమమునుగురించి యఖిలపు లిట్లు వ్యాఖ్యానించిరి :

“యస్మిన్ అనువాహీ చిత్తవృత్తినిర్మలః పత్ర లఘుక్షరప్రధానం వృత్తం పీఠరౌ.... మన్యులవాహీని తు హృదయస్పృందే గుర్భుక్షరప్రాయం కరుణాదౌ । రౌద్రాదౌ కదాచిత్ తద్భవతి యత్ర పిలంబు పరీషరీచారం స్మృత్వా బ్రవీతి. “కర్తా నిర్మలః పూర్ణానమ్” ఇతి: తథా “యో యశ్శక్తుం దిధర్తి” ఇత్యాదౌ. అత ఏవ తయానకే. హాన్యే. కాంతే చా యథాయోగం సంవేదనస్పృందతా చర్వ్యమాణస్వాద్య రాశ్చుర్భుత్వం తథాగో వృత్తానాం మంతవ్యః”

చిత్తవృత్తినిర్మలమైతి అనువాహీ యైస్సట్లు లఘుక్షరప్రధానవృత్తము, మన్యులవాహీ యైస్సట్లు గుర్భుక్షరప్రధానవృత్తము ప్రయోగింపవలెనని. అతిసువాహి యనుగా త్వరితగతి గలది. మన్యులవాహి యనుగా అలసగతిగలది.

అక్షరసంఖ్యావిషయమును మహర్షి చేసిన సూచనలు అక్షరభాహుళ్యవిషయమును చేసిన సూచనలను దోరితే యున్నవి. వీరిమీద 4 శ్లోకములైన పాఠమును 12, 13 శ్లో 21 అక్షరముల పాదప్రమాణముగల చందమును వాదవలెను. యుద్ధసంఘేదవర్తనములందు

28 అక్షరముల పాదప్రమాణ ముండవలెను. కరుణమున 14 లేక 19 అక్షరముల పాదప్రమాణములు యోగ్యములు. వీరమున యోగ్యములయిన ప్రమాణములే రౌద్రమునను యోగ్యములు.

వీరరౌద్రములందు ఉక్తిప్రత్యుక్తి సంజల్పములందును యుద్ధసంఘేట వర్ణనములందును జగత్కృతిజగతీచ్ఛందములనుగాని, వానికి ద్విగుణములయిన చందములనుగాని వాడవచ్చును. వీరరౌద్రవిభావముల స్వభావములకుఁ దగినట్లు పాదప్రమాణనిర్ణయము కవి చేసికొనవలయును. ఎట్టి సందర్భముల గుర్వక్షర బాహుళ్య ముపదేశించెనో అట్టి సందర్భములందే గురువృత్త ప్రయోగమును మహర్షి యుపదేశించెను. కరుణమునఁ గూడ విలాపబాహుళ్య ధర్మముగా జగత్కృతంతరచ్ఛందములనే యుపదేశించెను.

చందోవినియోగమునుగుఱించి భోజమహారాజుగూడ కొన్ని సూచనలు చేసెను. “శ్రవ్య వృత్తత్వము” మహాకావ్యములం దభిలషింపఁదగిన శబ్దగుణమని భోజుని యభిప్రాయము. శ్రోతృజనమును ప్రోత్సహించుటకై వృత్తములలో శ్రవ్యమైనవానినే మహాకవి తన కావ్యమునఁ బ్రయోగింపవలెను.

“శుభ్రేషు యేషు చిత్తస్య
వైరాగ్యం న చ హృద్యతా
తాని వర్జ్యాని వృత్తాని
ప్రసిద్ధి ప్రచ్యుతాని చ.”

శృంగారప్రకాశము.

అశ్రవ్యములు, అప్రసిద్ధములునగు వృత్తములనుఁ గవి ప్రయోగింపరాదు. వృత్తశ్రవ్యతచే నాకృష్టమై లోకము మహాకావ్యమునం దనురక్తమగును గనుక శ్రోతృజనసమ్మతికరణ సాధనముగా శ్రవ్యవృత్తత్వము మహాకావ్యమున నవశ్యముండఁదగిన లక్షణమని భోజుని యభిప్రాయము.

వృత్తము శ్రవ్యమైయుండుటయేకాక అర్థానురూపముగఁ గూడ ఉండవలెనన్న యభిప్రాయముతో “అర్థానురూపచ్ఛంద స్త్వము” మహాకావ్యమున శబ్దార్థభయగుణముగా భోజుఁడు పేర్కొనెను. “అర్థానురూపచ్ఛంద స్త్వము”న భోజుని సూచన లివ్వి:²

- శృంగారమున ద్రుతవిలంబితాదులు
- వీరమున వసంతతిలకాదులు
- కరుణమున వైశాలీయాదులు
- రౌద్రమున న్నగ్ధరాదులు

ఇట్టి యధానురూపప్రపంచ స్వము కావ్యమున రసావియోగహేతువు కాగలదని భోజని యభిప్రాయము. ఛందోరస సంబంధమునుగూర్చి భోజాదు చేసిన సూచనలు దిట్టాశ్రమలే. ఈ వృత్తి మీ రసమందే వినియోగింపవలెననిగాని యీ రసమందే దీప్యతమునే వినియోగింపవలెనని గాని భోజాదు విర్దేశింపలేదు. కొన్ని రసములకుఁ గొన్ని వృత్తములు ఉచితములనిమాత్రము చెప్పెను. రథపట ఒక్కమాటలో శార్దూలవిక్రీడితాదులను సర్వత్ర వాడవచ్చునని చెప్పెను.

చందఃప్రయోగోచిత్యమునుగుఱించి విపులముగఁ జర్చించినవారు శ్రీమేంద్రమహాకవి. అయ్యు యౌచిత్యవాది. సర్వతోముఖమైన యౌచిత్యమే కావ్యమునకుఁ బ్రాణమువంటిదన్న సిద్ధాంతమును బౌచిత్యవిచారచర్చయందు బహుధా ప్రపంచింది. ఛందోగతమైన యౌచిత్యమును సువృత్తలిఖితునఁ బ్రత్యేకముగా అయ్యు వివరించెను. చందఃశాస్త్రకర్తలు ఛందోనానాత్వమును నిరూపించి యూరకుండఁగా శ్రీమేంద్రుఁడు నానాపూతమైన చందఃప్రపంచమెట్లు రసభావప్రపంచనిరూపితులు కాగలదో వివేచించి చూపెను.

ఛందోలాక్షణికు లసంభ్యతములయిన వృత్తములు నిరూపించిరి. కాని వారి శ్రమ యను రూపపలప్రదాయక మయ్యెనని చెప్పవలనుగాదు. వారు రూపించిన వందలకొలది వృత్తములలో మహాపుల కావ్యములఁ బడి పునీతములయినవి చాల తక్కువ. హృదయనంబాద సుందరిములయిన చందములను మాత్రమే మహాకవులు అవయోగించి వాని రసాదివ్యంజితా సామర్థ్యము నిరూపించిరి. ప్రసిద్ధి కావ్యచిర్రమ్యలు అభినివేశముతోఁ బ్రయోగించిన వృత్తములను మాత్రమే సంగ్రహించి శ్రీమేంద్రుఁడు వాని లక్షణములను, నిర్మాణమర్థములను, ప్రయోగోచిత్యమును వివరించెను. శ్రీమేంద్రుఁడు చేసినది ఛందఃశాస్త్ర పరిశీలనము కాదు, ఛందశిల్ప పరిశీలనము.

సువృత్తలిఖితునఁ దాయున ప్రతిపాదించిన ప్రధానాంశము లివ్వెఁ :

1. "అవ్యభిచారేణ శ్రవ్యతైవ గరీయసీ." 2-5

చందిమునకు నిత్యముగా నుండివలసిన ధర్మము శ్రవ్యత. అన్ని ధర్మములకంటె అదే గొప్పది.

2. కావ్యే రసానుసారేణ వర్ణనానుగుణేన చ

కుర్వీత సర్వవృత్తానాం వినియోగో విధాగవిత్ 3-7

వృత్త విధాగవేత్తయైన విని వృత్తములను రసానుసారముగ, వర్ణనానుగుణముగఁ గావ్యమున వినియోగింపవలెను.

3. సమానైర్లిఘ్నవృత్తానా మసమానై ర్మహీయసాం

శోధా భవతి భవ్యానా ముపయోగవశేన వా" 2-3

లమువృత్తములకు సమాసములవలనను, దీర్ఘవృత్తిములకు అసమాసములవలనను శోభ గలుగును. భవ్యులైన మహాకవుల యుపయోగమువలన గూడ వృత్తములకు శోభ గలుగును.

4. శాలినీ శ్లథబంధైవ స్వభావేన విభావ్యతే

ఉత్తేజయేత్ తాం యత్నేన మందదీపశిఖా మివ

2-10

శాలినీవృత్తము (ఉపలక్షకము మాత్రమే) స్వభావముచేత శిథిలబంధగా గనిపించును. మంద దీపశిఖనువలె దానిని కవి ప్రయత్నముచే నుత్తేజితను చేయవలెను.

5. సుకుమారరసస్యాత్ర రజయై వృత్త ముద్ధతం

వాక్పాతేనైవ గళితం కవినా నీత మల్పతాం

2-40

సుకుమారరసముయొక్క రక్షణకొఱకు ఉద్ధతమైన వృత్తముకూడ వాక్పాతముచే శిథిలమై కవిచే అల్పత్వము పొందింపఁబడును.

6. గురులఘ్వాదినియమా దవిభ్రష్టోఽపి లక్షణాత్

దోషః 'త్వదుపగే'త్యత్ర శ్రోత్రగ్రాహ్యోఽస్తి విస్వరః

2-25

గురులఘ్వాదినియము ననుసరించి, లక్షణము నతిప్రమింపకున్నను గొన్ని స్థలములందు శ్రోత్ర గ్రాహ్యమైన వికృతస్వరరూపదోషము సంభవించుచుండును.

7. అసమానైః పదై ర్వాతి పృథ్వీ పృథ్వీ పృథక్స్థితైః

సమాసగ్రంథీభి నై సైవ యాతి సంకోచఖర్వతాం

2-27

పృథ్వీవృత్తము (ఉపలక్షకము మాత్రమే) విడివిడిగానున్న పదములచేత పృథులమైనట్లు భాసిం చును. ఆ పృథ్వీయే సమాసగ్రంథులచేత సంకోచఖర్వతను పొందును.

8. నానావృత్తవిశేషాస్తు కవే శ్చస్తస్య శాసనాత్

యాంతి ప్రభోరివాత్యంత మయోగ్యా అపి యోగ్యతాం

3-10

వివిధవృత్తైస్త ప్రభువునకు సేవకుఁడువలె శాసనసామర్థ్యమువలన కవితఁగూడ అయోగ్యములైన వృత్తములును ఉపయోగ్యములగుచున్నవి.

9. తథాప్యవస్థా సదృశై స్సార్ధ శబ్దపదస్థితాః

సువృత్తైరేవ శోభంతే ప్రబంధాః సజ్జనా ఇవ

3-12

పజ్జనులవలె ప్రబంధములుగూడ సాధుశబ్దపదస్థితిగలవయ్యి అవస్థాసదృశములైన సువృత్తములచేతనే శోభిలును.

10. శాస్త్రకావ్యే లిటిదీర్ఘానాం వృత్తానాం న ప్రయోజనం

కావ్యశాస్త్రే లపి వృత్తాని రసాయత్తాని కావ్యవిత్

3-8

శాస్త్రప్రధానములయిన కావ్యములందు అలిదీర్ఘములయిన వృత్తములకుఁ బ్రయోజనములేదు. కావ్యసంబంధి శాస్త్రమునందుమాత్రము వృత్తములు రసాయత్తములుగా నుండవలెను.

క్షేమేంద్రమహాకవి చెప్పిన పై యంశములు చందాశాస్త్రమునకుఁ బ్రయోజనములు కావు. చందాశీర్షమున కివియే ముఖ్యప్రయోజనములు. కావ్యమందలి వస్తురసముల పుష్టికి ఎట్టి వృత్తములు యోగ్యములో అట్టివానినే మహాకవిలు తమ కావ్యములందుఁ బ్రయోగించిరి. వృత్తముల యొక్క రసాద్యనుకూలత చందాశాస్త్రములు సూత్రించిన లక్షణములవల్లఁ గాని, వారు నిర్మించిన లక్ష్యములవల్లఁ గాని తెలియదు. మహాకవులచేఁ బ్రయుక్తములయినప్పడే యే వృత్తముయొక్క శక్తి యెట్టిది యను విషయము తెలియవచ్చును. వృత్తములయొక్క రసాద్యనుకూలత గ్రహించుటకుఁ గావ్యములందు వానిని బలిించి యనుశీలించవలయును.

“వలనిష్ఠ జన్యతానిరూపిత జనకత్వం అనుకూలత్వం” అని న్యాయము.

మహాకవి నిర్మితమైన యొక కావ్యమును బలిించి రసమనుభవించితిమి. ఆ రససిద్ధియందచ్చటి వృత్తముయొక్క సహకారమును గుర్తించితిమి. ఆ వృత్త మా రసమున కనుకూలమంటిమి. రసాస్వాదసర్వము ఫలమునందు తద్వృత్తజన్యత్వము అవధరింపఁబడినది గనుక ఆ రసమున ఆ వృత్తముయొక్క సహకారరూపజనకత్వము నిరూపితమైనది. కనుక ఆ వృత్తము ఆ రసమునకు అనుకూలమని నిర్ణయించితిమి. ఒక మహాకావ్యమునం దొకానొకవస్తువు వర్ణింపఁబడినది. ఆ వర్ణనము ఒకానొక వృత్తమున నిబంధింపఁబడినది. వర్ణితమైన వస్తువు సహృదయునకు సుష్టుగా సాక్షాత్కరించినది. సాక్షాత్కారరూప ఫలమునందు ఆ వృత్తముయొక్క సహకారరూపజనకత నిరూపితమైనది. కనుక ఆ వృత్తము ఆ వస్తువుయొక్క వర్ణనకు అనుకూలమంటిమి.

కనుక చందములయొక్క విభావానుభావ వర్ణనానుగుణత్వము, రసభావాద్యనుసారిత్వము మహాకవుల ప్రబంధములందు వాని ప్రయోగమువలన గ్రహింపవలసియున్నది. క్షేమేంద్ర మహాకవి యీ పని చేసెను. అనఁగా అయన చేసినది చందాశీలనము - విశేషించి చందోఽనుశీలనము.

చందములను పరిశీలించి గుణదోషములను విచారించి శక్తిప్రస్ఫుతవచస్కులయిన ప్రసిద్ధ కావ్యకర్మజ్ఞులచేఁ బ్రయుక్తములయిన వృత్తములను మాత్రమే క్షేమేంద్రుఁడు సంగ్రహించెను. విక్షిప్తసంస్థానములు, ఏకపదస్థితములు, సంయోగస్థములునైన యక్షరవిశేషములతోఁ గూడిన వృత్తముల నుదాహరణములుగాఁ బ్రదర్శించెను. శాస్త్రవిహితలక్షణముల ననుసరించిన వృత్తములందే శ్రవ్యత, అశ్రవ్యత, శీఘ్రత, గాఢత, హ్రస్వత, దీర్ఘత, సుకుమారత, పరుషత, ద్రుతి, అలసత, యోగ్యత, అయోగ్యత - ఇత్యాది గుణదోషములను నిరూపించెను.

అక్షరము, అక్షరసమూహము, యతి, విరామము, పాదము మొదలయిన సర్వాంగములు వృత్తముయొక్క గుణదోషములకుఁ దన్మూలములయిన రసాద్యర్థ వ్యంజనానుకూలతా ననుకూలతలకు నెట్లు కారణములగునో క్షేమేంద్రుఁడు తానుదర్శించిన లక్ష్యములందు తేటపఱచెను. అనుస్వార, వ్యంజన, వినరస్థియాది పరములయిన యక్షరముల ప్రయోగమువలన వృత్తములకుఁ గలుగు మందత, దీప్తి, మాధుర్యము, కాటవము మున్నగు ధర్మవిశేషములను సృష్టిపరించెను.

నానారూపవాణీగుణ పరిచయముగలవారికి, వివిధదోషలేశముల యంతరము దెలిసినవారికి, యోగితుల్యాశయులైనవారికి మాత్రమే అతిసూక్ష్మమైన తన వృత్తరచనావిచారము ప్రయోజనవంత మగుననియు, గృతిజ్ఞులయిన కవులకే శిల్పనియమములు కాని అవశ్యవాక్కులకుఁ గాదనియు క్షేమేంద్రుఁడు స్పష్టముచేసెను.

శాస్త్రసిద్ధములయిన చందములందు మహాకవి చేయు శిల్పమునుగుఱించియు, అట్టి శిల్పమువలన కావ్యాంగముగా చందమునకుఁ గల్గు సామర్థ్యమునుగుఱించియు, అట్టి చందము ననుసంధించుటవలన సహృదయునకుఁ గల్గు రసాదికావ్యార్థ సాక్షాత్కారమును గుఱించియు క్షేమేంద్రమహాకవి చేసినంత సూక్ష్మసుకుమారపరిశీలనము నన్యులెవ్వరును జేసియుండలేదు. ఇంతచేసియు నాయన తన యనుశీలనము దిట్లాత్రమే యగుచున్నట్లు గ్రహించి “అనయైవ చ దిశా సర్వం జ్ఞేయం తద్జ్ఞై ర్యథోచితం” అని చెప్పుకొనవలసివచ్చినది.

చందములయొక్క రసాద్యర్థానుకూలతనుగుఱించి క్షేమేంద్రుఁడు చేసిన తీర్పులన్నియుఁ దత్సూక్ష్మమహాకవుల లక్ష్యములనుబట్టి చేసినవే. అసంతరకవుల కవి మార్గదర్శకములేతప్ప అవశ్యానుష్ఠేయములయిన శాసనములుకావు. వశ్యవచస్కుఁడైన కవి వశ్యదృఢదస్కుఁడు కూడ నగును. అతని వాక్య మెట్లు అర్థానురూపముగఁ బ్రసరించునో అతని చందముగూడ అట్లే యర్థానురూపముగఁ బ్రసరించును.

కార్తూలాది వృత్తములయొక్క నిర్మాణమర్మములను గుఱించియు, భిన్ననిర్మాణ విశేషములవల్ల నొకే వృత్తము భిన్నగుణవంత మగుటనుగుఱించియు క్షేమేంద్రుఁడు చెప్పినమాటలు

లక్ష్మణులవలన పర్యములుగానే విరుపితములగుచున్నవి. ఎచ్చట నేవృత్తము ఉచితముగా నుండునది యాతఁడు విధేయియైన అచ్చట నావృత్తము ఉచితముగనున్నట్లే యాతఁడు చూపిన లక్ష్మణులవల్ల రూఢియగుచున్నది. అంతమాత్రమున నట్టి సందర్భములం దన్యవృత్తము లనుచితములని తావింపఁబడలేదు. క్షేమేంద్రుఁ డామాట యననులేడు.

ప్రతిభావంతుడైన తన యెచ్చటనైనను ఏవృత్తమునైనను బ్రయోగించి యచ్చట నా వృత్తము సముచితముగా నున్నదని యొప్పిపఁగఁగఁడు. శక్తిప్రసృతమైన వాక్కు చందమును శక్తిమంతయు చేయఁగఁడు. ఉగ్రగోగ్రహణ సంగ్రామమున నే యశ్వములు వైరాటికిఁ దగి నట్లు నడచెనో ఆ యశ్వములే తిరిటికిఁ దగినట్లును నడచెను.

“నువకా కాళిదాసస్య మందాక్రాంతా ప్రవర్గతి
సదశ్చందమరస్యేవ కాంభోజ తురగాంగనా”

అనిన క్షేమేంద్రుని వాక్యము గమనింపఁబడినది. మందరాక్రాంత విప్రబ్రములయిన ప్రారంభ దీర్ఘాక్షర చతుష్కముచేతను, పర్యంతమున మరల దీర్ఘాక్షరములచేతను అలసగతియైన మందాక్రాంత కాళిదాసుని పదమునఁ గాంభోజతురగాంగనవలె ప్రవర్గనము చేసినదనినప్పుడు వశ్య చ్ఛందస్కుడైన నీవి యొకే చందమును నానాగతుల నడిపించి నానార్థములు సాధింపఁగఁగఁడని క్షేమేంద్రుఁడే చెప్పినట్లయినది. అనమర్యమున వృత్తమును నీవి తన సమర్థతచే సమర్థముగా చేయఁబట్టుచు. అందులకుఁ గవి తగిన యక్షరముల నెన్నికిచేసి, వానిని తగినతీరునఁ గూర్చి, ఆ కూర్పున స్వరవి్యంజనవివేకను, విచ్ఛేదవిరామాది శిల్పనావిచ్చిత్తి వల్ల గతిభేదమును గుఱుఁపఁబడును సాధింపఁబరియున్నది. వాక్పాఠముచే చందమును పర్యము చేయవలసియున్నది. ఇదియంతయు నీవి చేయవలసిన యత్నము - శిల్పము.

క్షేమేంద్రుఁడు చెప్పిన పుల్లెచిత్రిము చాలవఱకు సంస్కృతవృత్తసంబంధి. సంస్కృత పుల్లెచిత్రిముఁ దిసాద్యనుకూలత విషయమున ఆయన చేసిన సూచనల ననుసరించి తెలుఁగుపద్యముల దిసాద్యనుకూలత మరికీలంపఁబడియున్నది.

మమ్మిటుఁడు కావ్యప్రకాశమున హరిపుల్లిత్యము కావ్యబోషమనియు, రసాననుగుణత్వ మొకవిధమగు హరిపుల్లిత్యమనియు, హాస్యసవ్యంజకమగు బోధకపుల్లిత్యమును గరుణరసమున వాడుట తగదనియుఁ జెప్పెను. ఆ సందర్భమున టీకాకారుఁడు వామనాచార్య యుక్తికర్త పుల్లిత్యముల దిసానుకూలతనుగూర్చిన పూర్వుల యభిప్రాయముల విట్లు తెలిపెను - “కరుణే మందాక్రాంతా పుష్పిరాగ్రాదీనా మేవానుగుణత్వం; శృంగారాదౌ పుష్పీస్రగ్ధరాదీనాం; వీరాదౌ శిఖరీణీ కాహ్లాంక్రీడితాదీనా మునుగుణ్యం; హాస్యే చ బోధకస్య ప్రతిపదవిచ్ఛేదిత్వే నాను గుణ్యమితి”.

అచ్యుతరాయలు సాహిత్యసారమున మధురపరుషవృత్తులకుఁ దగిన చందములను గుఱించి యట్లు చెప్పెను :

“మధురాయాం యావదార్యా
మాలతీ చ ప్రహర్షిణీ
మంజుభాషిణ్యపి జ్ఞేయా
వసంతతిలకా తథా॥

హరిణీ తద్వదేవేష్టా
మందాక్రాంతా తదైవ చ
పుష్పితాగ్రా మలభారి
జ్యేత న్నాన్యత్ర యుజ్యతే॥

పరుషాయాం తు పృథ్వ్యేకా
స తు సాఽన్యత్ర రాజతే
ప్రౌఢాయా మన్యచ్ఛందాంసి
ప్రాధాన్యాచ్చ తయోరపి॥”

VII.158, 159, 160

చందోరస సంబంధమునుగుఱించి యాంధ్రరసజ్ఞపండితులు కొందఱు తమ యభిప్రాయములను బ్రకటించియున్నారు. శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు తమ కావ్యాలంకార సంగ్రహవ్యాఖ్యయందు - “ఆంధ్రమునఁ బూర్వకపురస్కారును నీ వృత్తములకును రసము లకును సంబంధము గలుపలేదు. సామాన్యముగా పీఠరౌద్రములకు మత్తేభశార్దూలములు వాడిరి. కాని శృంగారదులకుఁగూడ నావృత్తములను వాడిరి. కాని.....కరుణాదులలో హాస్యాది విరుద్ధ రసవ్యంజకములగు వృత్తములను వాడి రసదోషమును జేయలేదు. వీలనఁ గవులెల్లరును గ్వాచిత్కముగా భుజంగప్రయాతము, పృథ్వీవృత్తము మొదలగువానిని వాడినను సత్కవికమ్మగా ఉత్పలమాల, చంపకమాల, మత్తేభము, శార్దూలము, కందము, గీతము, అట వెలఁది, సీసము అను నీయెనిమిది వృత్తములనే వాడిరి. వీనిలో రసభంగ మొనర్చు వృత్తములు లేవు” అని నుడివియున్నారు.

శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారి యభిప్రాయము :

“వృత్తములు కొన్నివందలు కలవు. నన్నయగారి సంప్రదాయమునుబట్టి చంపకమాల, ఉత్పలమాల, మత్తేభశార్దూలములు, చందము, సీసము, గీతము ఇవి ప్రధానముగా ఆంధ్రభాషా శాస్త్రోపయోగి చందములుగా స్వీకరింపఁబడినవి..... ఒకభాష కొకకత్తి యుండును. ఒక చందస్సు కొకకత్తి యుండును. ఈ రెండు శక్తులు కలిసి కొన్నచోట ఆ చందస్సులో ఆ భాష రాజిండును. ఇది భాషాతత్వము. చంద స్తత్వము. ఈ భాషా చందస్సులయొక్క పరస్పర సంయోజనానుసారం సముచితతత్వమును చూచిన పూర్వకపులు మహర్షులు. నన్నయ అట్టి ఋషి.”

జయంతి నవంబరు 1959

“ఆరణ్యపర్వ ద్వితీయాశ్వాసాదియందు నన్నయగారు నలోపాఖ్యానము వ్రాసినారు. అది రెండువందల యిరువదినాలుగు పద్యముల కథ. ఈ కథలో నెచ్చటను శార్దూలముగాని మత్తే భముగాని వ్రాయఁబడలేదు. ఇది రురుణరసము ప్రధానముగా గలిగిన కథ. ఈ కథకు ఆ రెండు వృత్తములు పనికిరావని నన్నయగారి నిష్కర్ష. ఇట్లే యెల్లచోటలను జూడవచ్చును.”

నన్నయగారి ప్రసన్న కథాకలికార్థ యుక్తి — పుట 16

“రెలుగు చందోవిభాసము” ఓతికయందు విశ్వనాథవారు చందఃశిల్పమునుగుఱించి యుమాల్యములైన రహస్యములు గొన్ని వివరించెయ్యన్నారు. అక్షరము, యతి, ప్రాసము, విరామము మున్నగు చందోంగము లన్నియు రసాద్యర్థవ్యంజనిములేయనియు, రసానుకూల ముగ చందమును బ్రయోగించుటయందు కవిచేయు శిల్పము అనంతప్రకారమై యుండుననియు వారి యభిప్రాయము.¹

మొత్తముమీది రసప్రధానమైన కావ్యమునకు అంగమయినచందము విభావానుభావ సాత్విక భావవిర్ణయమునకును, స్థాయి సందర్భ భావవ్యంజనమునకును సనుకూలముగ సుందరవలెననుట కావ్యరసజ్ఞులెల్లరు సంగీరించిన యంశమే. ఏ విభావమునకు, ఏ రసమునకు ఏ చందము సముచితమన్న విషయమున మాత్ర మెవరికిఁ దోచినట్లు వారు కొన్ని వృత్తములను బేర్కొనిరి. వృత్తనామముల నాశ్రయించి చేయు పృథ్విచిత్యప్రసంగములు పరమార్థములని చెప్పవలను పడదు.

3 విశ్రయము సామాన్యముగవీరరౌద్రములందు శార్దూలమ త్రేభములను, శృంగారకరుణము లందు చంపకోత్పలములను నుపయోగించియండి రనుమాట పరిశీలనక్షమము కాదు. యుద్ధపంథ కమునం దుపయుక్తములయిన శార్దూలములు ఏఁబదిరెండు, మత్తేభములు నూటనలుబదిమూఁడు. ఆ పద్యములందు వెల్లివిరిసిన వీరరౌద్రరసముల నీ నూటకొంబదియైదు పద్యములే నిర్వహించినవా ? ఆ పద్యములందుఁ గల చంపకమాలలు నాలుగువందల నలుబదియేడు, ఉత్పల

మాలలు రెండువందలయ్యెనువది యేనిమిది. ఈ పద్యములన్నియు నేమిచేసినవి : వీరరౌద్రము లను భంజించినవా రోపించినవా : కరుణరసప్రధానమైన శ్రీ పర్యమునఁ జేరునకైన నొక్క యుత్పలముగాని, చంపకముగాని లేకుండనేల : కాంతిపర్యమందలి పదునాఱు శార్దూలములు, ముప్పదియొక్క మత్తేభములు విర్యహించిన వీరరౌద్రరసములెట్టివి : ఈ పర్యమునందు, ఈ యాశ్వాసమునందు నిది రసమనిగాని, ఈ రసమున కిది భందమనిగాని నిష్కర్షచేయుట యసాధ్యమైన విషయము. ఒకప్పుడు చెప్పినచో నీ పర్యమునం దిది స్థాయియైన భావము. ఇది స్థాయియైన భందమునని కొంతవఱకుఁ జెప్పవచ్చును. యుద్ధపర్యములందు స్థాయులయిన భావములు ఉత్సాహక్రోధములయినచో స్థాయిత్వముపొందిన భందములు శార్దూలమత్తేభములని చెప్పఁ జాలము. చంపకోత్పలనియే చెప్పవలసియుండును. వీరరౌద్రములకు లఘుక్షరస్థాయమయిన భందము లనుకూలములని చెప్పిన భరతమహర్షి వాక్యము నసరించి చెప్పఁదగిన మాటయు నిట్టిదే. గుర్బుక్షర బహుళములయిన మత్తేభశార్దూలములకంటె లఘుక్షర బహుళములయిన చంపకోత్పలములే వీరరౌద్ర రసమయములైన యుద్ధపర్యములందు స్థాయిత్వము నందఁదగి యున్నవి.

విభావానుభావ వ్యభిచారిసామాగ్రి సముల్లసితమైన రసవ్యవహార మత్యంతము శిష్టమైనది. దీనిని నిర్వహింపవలసిన చందోవ్యవహారముగూడ ఆత్యంతము శిష్టమైనదియే. రససామగ్రి దర్శన సమగ్రతగల ప్రతిభాశాలియైన కవికే ఆ సామగ్రికిఁ దగిన భందము గోచరించును. విపులము, వివిధమునైన రససామగ్రిని పరిమితములయిన భందములచే నమర్చింపవలసినప్పుడు మహాకవి యా భందములను యథావసరము శిల్పించును. కవి శిల్పము వర్ణాదివృత్తపర్యంతము వ్యాపించి యుండును.

అక్షర బంధమైన భందము కావ్యమందలి వస్తువు యొక్కయు, రసముయొక్కయు నానావిధమైన వర్తనమును సహృదయుని హృదయమునఁ బ్రవర్తింపఁజేయవలసియున్నది. తన యందలి యక్షరముల వివిధవర్తనములచేతనే భంద మా పని చేయఁగలదు. విశిష్టమైన చందోవృత్తియే విశిష్టమైన వస్తురసభావవృత్తిని వ్యంజింపఁగలదనుట పరమార్థము.

సూచికలు :

1. నాట్యశాస్త్రము : XIV - 2
2. కావ్యానుశాసనమున సుధరింపఁబడినది - పుట 338
3. మవృత్తతిలకము : 2-43
4. Ibid 3-34
5. తెలుగు చందోవిశాసము - ప్రస్తావన : పుటలు 10-11

చందోవృత్తి

రతి శోక భయ క్రోధ నిందా హర్షాది నానానిమిత్తములవల్ల చిత్తమున నానావిధములయిన వృత్తులుత్పన్నములగుననియు, నట్టిచిత్తవృత్తులు నిమిత్తములుగా వాక్యములందు వివిధములగు వృత్తులుత్పన్నములగుననియుఁ జెప్పఁబడినది. వత్తృహృదయా ర్థిజన్యమై, శ్రోతృహృదయా ర్థిజనకమైన ఋతము లేక ఋతి చందముయొక్క పరమధర్మమని వివరింపఁబడినది.

ఋతియే సామాన్యరూపమున వృత్తియనియు, విశేషరూపమున రీతియనియు నీ వ్యాసమున వ్యవహరింపఁబడుచున్నది.

“చిత్తవృత్తుర్వృత్తవ హేతుః విషయః విభావ శబ్దస్య అర్థః” అని యభినవులు భాషించిరి. బాహ్యార్థములయిన వివిధవిషయములు వివిధేంద్రియములచే ననుసంధింపఁబడి అనుసంధాత చిత్తమున వివిధములయిన వృత్తులను పుట్టించును. బాహ్యములయిన విషయములు, అంతరమైన చిత్తము త్రిగుణాత్మకములే. బాహ్యార్థమునఁ ద్రిగుణముల వృత్తి యెట్టిదో తదనుసంధానమున ననుసంధాత చిత్తమున నుద్భవించిన వృత్తియు నట్టిదే. సత్త్వగుణవృత్తి గల విషయము సాత్త్వికవృత్తిని, రజోగుణవృత్తిగల విషయము రాజసవృత్తిని, తమోగుణవృత్తిగల విషయము తామసవృత్తిని అనుసంధాత చిత్తమున నుత్పాదించును.

కావ్యమందిరి శబ్దభాగము సహృదయుని శ్రోత్రేంద్రియమునకు విషయము. తదనుసంధానమున సహృదయుని చిత్తమున వివిధవృత్తులుద్భవించును. ఆ వృత్తులు కావ్యరసాస్వాదమునకు అనురూపములుగా నుండువలెను. కావ్యము చందోమయము గనుక సహృదయుని యందు ససాస్వాదనానుభూతియైన చిత్తవృత్తిని ఉత్పాదించు కావ్యవృత్తి చందోవృత్తియే. చందమందిరి యక్షిప్తముల వర్తనయే ఈ వ్యాసమున చందోవృత్తి యనఁబడినది.

వృత్తశబ్దము లాక్షిణీకులచే బహ్వర్థములందున్నట్టిమై యున్నది.

1. అర్థవిశేష సమర్పణరూపములగు అభిధాది శబ్దవృత్తులు.
2. నియతిపర్జగతి సవపిషయ వ్యాపారరూపములగు ఉపనాగరికాది వర్ణవృత్తులు.
3. శ్లోకాది వ్యాపారరూపములగు భావర్యాది అర్థవృత్తులు.
4. వికాస విస్తర శోధాది ససాస్వాదానుకూల చిత్తవృత్తులు.
5. ఏకపదవద్యానమాన పదసంఘటనారూప సమాసవృత్తులు.

ఇవికాక అక్షరవృత్తులు వేరుకలవు. వీనికే వాగ్వృత్తులనియు పేరు.

“తిస్రో వృత్తీ రుపదిశంతి వాచో
విలంబితం మధ్యమం చ ద్రుతం చ
అభ్యాసార్థే ద్రుతాం వృత్తిం
ప్రయోగార్థే తు మధ్యమాం
శిష్యాణా ముపదేశార్థే
కుర్యాద్ వృత్తిం విలంబితాం”*

—బుక్, ప్రాతి. xiii 48, 49

కాలాశ్రితమైన యుచ్చారణపరిమాణమునకు వృత్తియని పేరు. వాగుచ్చారణవృత్తులు ద్రుతము, విలంబితము, మధ్యము అని మూడువిధములు. వాక్యమును కంఠస్థము చేయుటకై యభ్యాసము చేయునప్పుడు ద్రుతవృత్తి నవలంబింపవలెను. వాక్యమును ప్రయోగించునప్పుడు మధ్య వృత్తి నవలంబింపవలెను. శిష్యులకుపదేశించునప్పుడు విలంబితవృత్తి నవలంబింపవలెను. ఇట్లు మూడు వృత్తులకు మూడు ప్రయోజనములు నిర్దేశింపఁబడినవి. ఈ వాగ్వృత్తికి ఆంగ్లమున Tempo అని పేరు.

వక్తచే నుచ్చరింపఁబడిన వాక్యమున స్ఫుటములయిన వర్ణములేకాక ఆ వర్ణముల యుచ్చారణమందలి కాలప్రమాణరూపమైన వృత్తియుఁ గలదని భర్తృహరి నుడివియుండెను.

“శబ్దస్కోర్ధ్వ పుభివ్యక్తేః
వృత్తిభేదే తు వైకృతాః
ధ్వనయః సముపొహంతే
స్ఫోటాత్మా తై ర్న భిద్యతే”

—వాక్యపదీయః (ధ్వన్యాః ప్రథమ)

ఉచ్చరితములైన శబ్దములు స్ఫుటములైన వర్ణములరూపమున గ్రహింపఁబడును. అంతేకాక వాని యుచ్చారణమున వర్ణాతిరిక్తమైన వృత్తియు గ్రహింపఁబడును. వృత్తిభేదమున వైకృత ధ్వనులు పుట్టును.

కొరికపై అభినవుల యభిప్రాయమిట్లున్నది :

“కేషు (వర్ణేషు) తావత్స్వేవ శ్రూయమాణేషు వక్త్రః
యః అన్యః ద్రుతవిలంబితాది వృత్తిభేదాత్మా ప్రసిద్ధా.
దుచ్చారణవ్యాపారా దభ్యధికః స ధ్వని రుక్తః”

—ధ్వన్యాః P. 188.

ప్రసిద్ధముయిన యుచ్చారణవృత్తి మధ్యవృత్తి. దానికంటె భిన్నములయిన ద్రుతవిలంబిత వృత్తులు ద్వనిరూపములు. వక్తయొక్క చిత్తవృత్తియందలి విలక్షణతను వ్యంజించునవి గమక ఇవి ద్వనిములు. వాక్యమందలి యక్షరములు శ్రుతము లగుచుండగా వాని స్వరూపముకంటె అతి రిక్తమైన ధర్మమొకడు శ్రోతచే గ్రహించబడును. ఆ ధర్మమే వృత్తి. అది వక్తచిత్తవృత్తి వ్యంజకము.

వక్తయొక్క వాగుచ్చరణమున ద్రుతవృత్తి గోచరించినంతనే అతడు అభ్యాసార్థము వాగుచ్చరణము చేయుచున్నాడని శ్రోతకు వ్యక్తిమగును. అట్లే విలంబితవృత్తి గోచరించినంతనే శబ్దోదేహార్థము వాగుచ్చరణము చేయుచున్నాడు అని వ్యక్తిమగును. వృత్తి యెట్టిదైనను శ్రోతకు వినిపించు వర్ణములు మాత్రము అవియే. కనుక వక్తచిత్తవృత్తిని వ్యంజించు చున్నది వర్ణాతిరిక్తమైన వృత్తియే. ఈ వృత్తులు అభ్యాసోపదేశరూపమైన వక్తిచ్చావిశేషమును మాత్రమేకాక ఇష్టానిష్ట, కామక్రోధ భయాశ్చర్యాది నానావిధములైన వక్తచిత్తవికారములను గూడ వ్యంజించునవి యనుభవమువల్ల సర్వులు నెఱింగిన విషయమే. ప్రసిద్ధి వ్యతిక్రమము నెవ్వడును బ్రయోజన నిరపేక్షముగ నెన్నడును చేయఁడుగదా. కనుక ప్రసిద్ధ వాగ్వృత్తి కంటె భిన్నమైన వ్యాగ్వృత్తి బ్రయోజన విశేషయక్తమే యనవలెను.

రతి శోక భయ క్రోధాది భావములచే అవిఘ్నదైన వక్తయొక్క వాగుచ్చరణము తరచు అతిత్వరాన్నితమై ద్రుతవృత్తియందుండుటయు, ఆ భావములే అత్యంత ముత్కంఠము లైనపుడు వాగ్వృత్తి మిక్కిలి యలసమై విలంబితరూపమున నుండుటయు లోకమున ననుభవ సిద్ధమై యున్నది.

చందమునందు అక్షరములవృత్తి యిచ్చట చందోవృత్తి యనబడినది. భరతమహర్షి గురులఘ్యక్షరాస్యతర బాహుళ్యపరస్థమును సూచించి యూహకుండెనే కాని ప్రత్యేకముగా వృత్తి కల్పము నీ సందర్భమున బ్రయోగించి యుండలేదు. భోజమహారాజు దీనిని గతీయని వ్యవహరించెను. గద్య, పద్య ముక్త చందాలయందు అనువిధములయిన శుద్ధసంక్లిష్టగతులను ఆయన రూపించెను.²

ద్రుత మధ్య విలంబితములు శుద్ధవృత్తులు. ద్రుతవిలంబిత ద్రుత మధ్యాదులు సంక్లిష్ట వృత్తులు. వృత్తివివేకము ఇట్లు చేయవచ్చును.

1. ద్రుతము
2. మధ్యము
3. విలంబితము
4. ద్రుత - విలంబితము

6. విలంబిత - ద్రుతము

7. ద్రుత - మధ్యము

8. మధ్య - ద్రుతము

9. విలంబిత - మధ్యము

10. మధ్య - విలంబితము

లఘువులు, హ్రస్వములనైన యక్షరములయొక్కయు, అవాంతర వాక్యములయొక్కయు, వృత్తములయొక్కయు బాహుళ్యము ద్రుతవృత్తి. గురువులు, దీర్ఘములనైన యక్షరములయొక్కయు అవాంతర వాక్యములయొక్కయు, వృత్తములయొక్కయు బాహుళ్యము విలంబితవృత్తి. ఉభయమిశ్రణము మధ్యవృత్తి.

చందోవృత్తియనగా “గురులఘుక్షరాన్యతర బాహుళ్యాత్మా రసవిషయో అక్షర వాక్య వ్యవహారః “అని నిర్వచింప వచ్చును.

వృత్తిభేదము :

1. అక్షరాశ్రితము, 2. ఆవృత్త్యాశ్రితము, 3. వాక్యాశ్రితము, 4. వృత్తాశ్రితము

అని యధిష్ఠానపక్షస్వయము నాశ్రయించియుండును. మొదటి రెండును హృదయస్పందనంబార నిహితములు ; చివరిరెండును ప్రాణస్థానస్వరూప నిరూపకములు. విరుతానియత, వర్ణ మాత్రాచ్ఛందములందును, గద్యములందును ఈ వృత్తిభేదములను లక్షింపవచ్చును.

I. అక్షరాశ్రిత వృత్తి :

(1) ద్రుతము :

క. హరుశరమును నరుశరమును

సరి నిరుపక్కియలు దాకి జవమణి శరసం

భరమునఁ దిరిగె వరాహము

శరనిధి మథనమునఁ దిరుగు శైలమపోలెన్.

(2) విలంబితము :

సగ్నిణి. ఏము నీ పుత్రుడే నెన్నియే భంగులన్
 వేమటుల బాటు నీవెంట బావించుచున్
 సామసుపాదివై నైపు మా తప్పలన్
 ఓమహర్వంబు సందిల్లు నీ కిమ్మొయిన్”

శ్రీ. I. 140.

(3) చుద్యము :

ఉ॥ “సీకరుణం గరంబు రమణీయతరంబయి సర్వవిఘ్నదూ
 రీకృతమై సమా ప్తి నొసరెన్ ధరణీధర యిమ్మఖంబు భూ
 లోకములోన నేను స్వపలోక సమస్కృతిఁ గీర్తిఁ బర్వితన్
 నాకులమున్ వెలింగె సుగుణంబుల కాస్పదమై పవిత్రమై”

సదా. II. 81.

(4) ద్రుతవిలంబితము :

మేదిని. విను మిటు లేటికిం జనిన వృత్తి మూది యల్లన్
 జనము సుతించు నీదు గురు సార ఓర బుద్ధిన్
 నిను సతిశాంతచిత్త యని నిక్కమేనుఁ గందున్
 మనమున నిట్టి సీకగునె చుక్కిరంబు వచ్చా :

శ్రీ. I. 152.

(5) విలంబిత ద్రుతము :—

సరసిజము. శ్రీరమ్యత్వం బారంగిఁ బెంపూ
 త్రితముగ మణివిరచిత మహిమములుం
 దారుం జూడన్ సారవిఘాతిన్
 ధరణిపు లన్నిమిషధప నిభులగుచున్

శ్రీ. II. 87.

(6) ద్రుతమధ్యము :—

బంధురము. సకల రథములును సఖిల గజములును
సర్వ హయంబులతోఁ బెరయన్
శకలములుగ భటనికర మఖిలముం
జావఁగ ద్రౌపది పుత్రులలో

శ్రీ. I. 115.

(7) మధ్యద్రుతము :—

క్రౌంచపదము. కౌరవ సేనా వీరుల లావున్
గడిమియుఁ జలమును గడక యెలర్పన్
ధీరత సొంపుం గ్రూరత పెంపుం
దెగువయు నెఱవఁగఁ దెరలక వీరన్

శ్రీ. I. 166.

(8) విలంబిత మధ్యము :—

శుద్ధవిరాటి. ఉల్లం బప్రియ మొంద గ్రొత్త సం
దిల్ల న్నెవ్వగ దీనవక్త్రుడై
యొల్లం బోవుచు నుచ్చై సన్నిభుం
డల్లం గొఁగిట నా నృపాలకున్.

శ్రీ. I. 125.

(9) మధ్యవిలంబితము :—

క. పూరు పురూరపులట్లు భ
గీరథ రఘుపతులయట్లు కృతకృత్యుడవై
ధారుణి రక్షింపుము వి
స్తారగుణాధార ధీర ధర్మతనూజా :

II. ఆవృత్త్యాశ్రిత వృత్తి :

(1) ద్రుతము (త్ర్యస్రము)

ఉత్సాహము॥ ధరణీనాథ వినుము మధువు ధార లెల్ల ప్రొద్దునున్
దొరగుచుండ నతఁడు వాని దోహలమున నానుచున్

శ్రీ. I. 48.

(2) విలంబితము (పిశ్రము)

లయగ్రాహి. రమ్మని లతాంతముల కుమ్మొససి వచ్చు మధు
పమ్ముల సుగీతనినదమ్మల రెసఁగెం జూ
తమ్ముల లసత్కినలయమ్ముల సుగంధిముకు
ళమ్ములను నానుచు ముదమ్మొనర....."

అది. v. 188.

(3) మధ్యము (చతురస్రము)

మానిని. ఏది తనర్చి తలిర్చిన త్రోవుల
నిమ్మగు తావుల జొంపములన్
బూచిన మంచి యశోకములన్ సుర
హొన్నలఁ దొన్నలఁ గేదఁగులన్"

అది. IV. 20.

III. వాక్యాశ్రితము :

(1) ద్రుతిము :

చ. వరమునఁ బుట్టితిన్; ధిరతపంశముఁ జొచ్చితి; నందు బాండుభూ
వరునకుఁ గోడలైతి; జనవంద్యులఁ దొందితి; నీతివిక్రమ
స్థిరులగు పుత్రులం బడసితిన్; సహజస్మృత ప్రాపుఁ గాంచితిన్;
సరసిజనాధ ! యిన్నిటఁ బ్రళప్తికి నెక్కినదాన నెంతయున్"

ఉద్య. III. 108.

(2) విలంబితము :

ఉ॥ ఎన్నఁడు నిట్టి సాహసము లింక నొనర్చకుమయ్య; దుర్జనుం
డన్నున సాహసక్రియలయందుఁ గడంగి నశించుఁ; గావునన్
గ్రన్ననఁ దమ్ములం దొరలఁ గైకొని యిమ్ములఁ బొమ్ము వీటికిన్;
సన్నుతః దీని కొందొక విషాదముఁ బొందకుమీ మనంబునన్

అరణ్య. V. 434.

(3) మధ్యము :

ఉ॥ మానుషశక్తి యొల్లఁడు; సమంచితదైవమ యూఁదియుండు; నీ
పైన యతండు పుణ్యమును బాపముఁ బెట్టినవాఁడు; నీవు నీ
సూనువశంబకాని యొకచొప్పుఁ దలంపవు; కర్ణసౌబలా
ధీనము గార్యనిశ్చయము; దెల్లము నీమత మొప్పు దేమియున్

ఉద్యో. II. 8.

(4) ద్రుతవిలంబితము :

చ॥ ఇటు దగునయ్య కృష్ణః శమియింపుము; సాత్యకిఁ జంపినాఁడ విం
కట చనితేని; నీదగు సహాయతఁ గౌరవనేన రూపు మా
పుట యవలీల నాకు; ననుఁ బొల్లగఁజేయగ నీకుఁ బాడియే ?
కటకటః నా పరాక్రమము గానిగఁ జక్రము చేతనంటితే ?

పిష్ట. II. 181.

(5) విలంబిత ద్రుతము :

ఉ॥ ఇమ్మనుజాధమున్ గుణవిహీను బహిష్కృతుఁజేసి ధర్మమా
ర్గమునఁ గౌరవాన్వయముఁ గావుము; పొందుతనూజాలం బ్రతా
పమైన్మగంగ నేలు, మిది పథ్యమును; మొక్తసక్కు నిచ్చి సిం
హమ్ముల విల్చికోలుటదె ? యన్యులె వారలు కౌరవేశ్వరా :

పరా. II. 181.

IV. వృత్తాశ్రయము :

(1) ద్రుతము :

- a. ఓమ్మని చతుర్థదివస యుద్ధము - 187 నుండి 181 వఱకు పదునొకండు కందములు - యుద్ధత్వర. (ఓష్ఠ. II.)
- b. శ్రీకృష్ణుడు పరీక్షితును బ్రదికించుట - శపథవాక్యములు - 3 కందములు + 2 గీతములు - ఉత్పకతాత్వర (అశ్వ. III. 180-184) బాలుని పంచప్రాణములు వచ్చుటకు పంచపద్యములు.
- c. ధర్మజాన కర్షునుని సమాధానము - 11 కందములు - యుద్ధత్వర. (కర్ణ. III 37-48)

(2) విలంబితము :

- a. పోదశరాజుల చరిత్రములకు 16 సీసములు. ఉపదేశ విలంబితము. ద్రోణ. II. 197 - 212
- b. ఉపపాండవులకై ధర్మజాని శోకము - 9 స్రగ్వరలు - శోకవిలంబితము. సౌప్తిక. II. 14 - 18.
- c. గాంధారి పొలికింను చూచుట - 4 లయగ్రాహులు. భయ శోక విలంబితము - శ్రీ. II. 5 - 8.
- d. అశ్వత్థామ యుపపాండవులను జంపుట - 6 స్రగ్వరలు - రౌద్ర విలంబితము. సౌప్తిక. I. 181 - 189.

(3) మధ్యవృత్తి :

- a. ఉదంకుని యురగస్తుతి - 4 వృత్తములు (అది. I. 105 - 108.)
- b. శ్రీస్తీకుని జనమేజయస్తుతి - 6 వృత్తములు (అది. II. 224 - 229.)
- c. ద్రౌపది తన భర్తలకు వర్ణించుట - 7 వృత్తములు (అర. VI. 207 - 214.)
- d. ద్రౌపది సందేశము - 11 వృత్తములు (ఉద్యో. III. 101 - 114.)

లముగురుచ్చందముల నమ్మిక్రణమువలన పృథ్వాశ్రితములయిన సంకీర్ణవృత్తులు సులక్షణీయము లగుచున్నవి. అక్షర, గణ, వాక్య. వృత్తాశ్రయములయిన యీ శుద్ధసంకీర్ణవృత్తులు నానావస్తురసభావములందు యథోచితముగఁ బ్రయోగింపఁ దగియున్నవి. వివిధవస్తురసభావములందు వివిధచ్చందోవృత్తుల యౌచిత్యమును నిరూపించుటకు ఆయా రసభావాదులను రూపించు చిత్తవృత్తుల స్వరూపములను గ్రహింపవలసియున్నది. చిత్తముయొక్క తత్త్వమును సాంఖ్యయోగ శారీర జీవ మనస్తత్వ శాస్త్రములు విస్తరించి వివరించియున్నవి. రసశాస్త్రము ఈ దర్శనముల ననువర్తించినదే కనుక ఆయా శాస్త్రములందలి చిత్తవృత్తి దర్శనమును విచారింపవలెను.

చిత్తము త్రిగుణాత్మకము. త్రిగుణముల స్వరూప, సామర్థ్య, ధర్మముల వివేకము—

“ప్రీత్యప్రీతి విషాదాత్మకాః
ప్రకాశ ప్రవృత్తి నియమార్థాః
అన్యోన్యాభిధ వాక్రయ జనన
మిధునవృత్తయశ్చ గుణాః”

సాం. కా. 12.

సుఖము, దుఃఖము, మోహము గుణముల స్వరూపములు. ప్రకాశనము, ప్రవర్తనము, నిరోధము గుణముల సామర్థ్యములు. అన్యోన్యాభిధవము, అన్యోన్యాక్రయము, అన్యోన్యప్రకటనము, అన్యోన్యసాంగత్యము గుణముల ధర్మములు.

“సత్త్వం లఘు, ప్రకాశక మిష్టం;
ఉపవృద్ధకం చలం చ రజః;
గురు వరణకమేవ తమః;
ప్రదీపవ చ్చార్థతో వృత్తిః”

సాం. కా. 13.

సత్త్వము లఘువు, ప్రకాశకము.

రజస్సు ప్రేరకము, చలము.

తమస్సు గురువు, నిరోధకము.

ఇవి ప్రకృతియొక్క గుణములు. వరస్పర విరుద్ధధర్మములుగల యివ్వి కలిసియుండి అన్యోన్యాభిధవన, ప్రకటన, సాంగత్యములచే నానావిధ విరూపపరిణామములు పొంది వికృతిరూప

ప్రపంచమును ఆవిష్కరించుచున్నది. వీనియందు అన్యతమగుజోత్కర్షవల్ల చిత్తమున గలుగు అవస్థలను యోగశాస్త్రము వివరించుచున్నది.

మూర్తిము, క్షిప్తము, విక్షిప్తము, వీర్యాగ్రము, నిరుద్ధము అను చిత్తముయొక్క పంచావస్థల స్వరూపస్వభావముల వివేకము—

1. మూర్తావస్థ :

తమోగుణము ప్రధానము, సత్త్విరజస్సులుగౌణములు అయిన యవస్థ. నిద్ర, తంద్ర, మోహము, భయము, అలస్యము, దైన్యము, భ్రమ మున్నగునవి తమోలక్షణములు. కామ, క్రోధలోభమోహాదులు ఈ యవస్థయందు ఉత్పన్నములగును. ఇది నీచ మనుష్యప్రకృతి. అజ్ఞాన, అధర్మ, ద్వేషములందు మానవుడు ప్రవర్తించును.

2. క్షిప్తావస్థ :

రజోగుణము ప్రధానము, సత్త్వరజస్సులు గౌణములు అయిన యవస్థ. దుఃఖము, దాంచల్యము, చింత, కోరికము, రాగము మున్నగునవి రజోలక్షణములు. ఈ దశయందు గౌణముగా మున్న తమస్సు అతిశయమైనచో ద్వేషాదులు ఉత్పన్నములయి మానవుడు అజ్ఞాన, అధర్మములందు ప్రవర్తించును. సత్త్వము అతిశయమైనచో రాగాదులు ఉత్పన్నములయి జ్ఞానధర్మములందు ప్రవర్తించును. ఇది సాధారణ సంసారుల ప్రకృతి.

3. విక్షిప్తావస్థ

సత్త్వగుణము ప్రధానము, విజస్త్వము గౌణములు అయిన యవస్థ. సుఖము, ప్రాంతరిత, శ్రమ, శ్రద్ధ, ధైర్యము, ఉత్సాహము, వీర్యము, దానము, దీయ, మున్నగునవి సత్త్వలక్షణములు. అనాసక్తి, నిష్కామచిత్తము ఈ యవస్థయందు ఉత్పన్నములగును. జ్ఞానధర్మవైరాగ్యములందు మానవుడు ప్రవర్తించును. ఇది యుత్తమపురుషుల ప్రకృతి.

చిత్తముయొక్క మూర్తి, క్షిప్త, విక్షిప్తావస్థలయందలి లక్షణములన్నియు రసశాస్త్రము లందు బేర్కొనబడిన స్థాయి. సంచారిభావములే యనుట సులభముగ గుర్తింపవచ్చును. సాంఖ్యయోగశాస్త్ర ప్రసిద్ధిములయిన యాచిత్రావస్థలు, తల్లక్షణములు రసశాస్త్రములందు చిత్తవృత్తులుగా, భావములుగా పరిభాషింపబడినవి.

శరీరతత్త్వ పరిశీలనార్థమైన యాయుర్వేదమున వాతపితృశ్లేష్మము లను మూడు దాతుపోషములు పేర్కొనబడినవి. శరీరతత్త్వ మీరాతువుల ప్రకోపమువల్ల వివిధములైన వికారములకు లోనగును. ఈ వికారములే రోగములు. రోగలక్షణవిధానమునకు వాది యొక

ముఖ్యసాధనము. భాకుదోషములు హృదయవృత్తియందు దోషముల సుత్పాదించును. హృదయ వృత్తియనగా హృదయస్పంద వరంపరావర్తనము. హృదయస్పందమే నాది యనఁబడినది. హృదయోద్గతమైన రక్తము నాదులయందు ప్రపహించును. రక్తప్రసారిమందలి గతి నాది యొక్క సంకోచవికాసరూపస్పందనముచే గుర్తింపఁబడును.

కుశుతాచార్యుఁడు ఆకాశాదిపంచభూతములు సత్త్వాదిత్రిగుణోద్భూతములని తెలిపి, పాంచభౌతికమానవశరీరమున సారభూతములైన భాతువులు సత్త్వాదిత్రిగుణాత్మకములే యనెను. శార్దూధర మిత్రుఁడు పితృవాతశ్లేష్మములను శరీరభాతువులకు సత్త్వరజస్తమోగుణములకు, గల సంబంధము నిట్లు వివరించెను.

“పవన స్తేషు బలవాన్ విభాగకరణా నృతః

రణోగుణమయః సూక్ష్మః శీతో రూక్షో లఘు శృలః

శార్దూధర సంహిత 5-28

“పితృ ముష్ణం ద్రవం పీతం, నీలం సత్త్వగుణోత్తరం

కటు తిక్త రసం జ్ఞేయం విదగ్ధం చాఘ్లాతాం ప్రజేత్”

5-30

“కఫః స్నిగ్ధో గురుః శ్వేతః, పిచ్చిల శీఘ్రత స్తథా

తమోగుణాధిరః స్వాదుః, విదగ్ధో లవణో భవేత్”

5-34

“పితృం పంగు, కఫః పంగుః, పంగవో మందాతవః

వాయునా యత్ర నీయంతే, తత్ర గచ్ఛంతి మేఘవత్”

5-25

సాంఖ్యయోగశాస్త్రప్రసిద్ధములయిన సత్త్వాదిగుణములకు, శరీరశాస్త్రప్రసిద్ధములైన పితృదిదాతు ఫలకును సాదృశ్యము స్పష్టము. ఈ భాతువులవృద్ధికి ఆశ్రయము చేతనాస్థానమైన హృదయము.

వాతాదిభాతువుల యుద్రేకమువల్ల నాదీవర్తనమునందు, గలుగు భేదములు బసవరాశీయమున స్పష్టముగ వివరింపఁబడినవి.

“వాతా ద్వక్రగతి ర్నాదీ, చపలా పితృవాహినీ

స్థిరా శ్లేష్మవతీ జ్ఞేయా, సంసర్గా నిమిశ్ర లక్షణం”

1-49

“వాతే వాతాధికా నాదీ, వ్యాధివ కుటిలా సదా

అత్యంతదుష్టా వహతి, స్తబ్ధా తంత్రీసమాకృతిః”

1-50

“పిల్లదికే తు చపలా, నాదీ వహతి కాకవత్

బకదర్దురసంచారా, చటకావర్తికా గతిః”

1-51

“కఫేన దుష్టనాదీ తు, హంసకుక్కుటగామినీ

రవోతమందసంచారా, వహతీతి వినిశ్చయః

1-52

ఇవి నాదీయొక్క ఏకరాతూద్రేకజన్యములైన శుద్ధగతులు. రాతుద్వయ రాతుశ్రయోద్రేకజన్యములైన సంకీర్ణగతులనుగూడ బసవరాజీయమిట్లు వర్ణించినది :

“ముహు స్పర్శగతిం నాదీం, ముహు ర్భేకగతిం తథా

వాతపితృ ద్వయోద్భూతాం, ప్రవదంతి విచక్షణాః”

1-55

“భుజగాదిగతిం నాదీం, రాజహంసగతిం తథా

వాతశ్లేష్మసముద్భూతాం, ప్రవదంతి వినిశ్చయం”

1-56

మందూకాదిగతిం నాదీం, మయూరాదిగతిం తథా

పితృశ్లేష్మ సముద్భూతాం, ప్రాహు ర్వైద్యవికారదాః

1-57

రాతుశ్రయ సన్నిపాతమున నాదీగతి యిట్లుండునట :

“మందం మందం శిథిలశిథిలం వ్యాకులం వాకులం వా

స్థిత్వా స్థిత్వా వహతి ధమనీ యాతి నాశం చ సూక్ష్మే

నిత్యం స్కందే స్ఫురతి పునర ప్యంగుళీం సంస్పృశే ద్వా

తాపై రేవం బహువిధతరైః సన్నిపాతే త్వసాద్యా”

1-58

అపాద్యనాదీ :

“యాత్యుత్కటా స్థిరాత్యంతం

యాత్యేవం మందగామినీ

యా చ సూక్ష్మే చ వక్త్రా చ

తామసాద్యాం చ నిర్దిశేత్”

1-59

ఈ విధముగ బసవరాజు వాతాది రాతుజన్యములయిన శుద్ధసంకీర్ణ హృదయగతులను భుజగ మందూక హంస మయూర కుక్కుట కాక చటకాది జంతువక్షివిశేషముల గతివిశేషముల సాదృశ్యమున రమ్యముగా నిరూపించెను.

శార్దూలవిక్రీడితము, మత్తేభ విక్రీడితము. భుజంగప్రయాతము, పనమయూరము, అటవెలది ౨ ఇత్యాది నామములచే చాందసీకులు పద్యములందలి గతివిశేషములను లక్షించుట యీ మార్గము ననుసరించియే యున్నది. జగణ, తగణ, యగణ, సగణ, మగణాదులందు మందూక మయూర భుజంగ, చటకా రాజహంసాది గతులనుగూడ గుర్తింపవచ్చును.

“హృదయం చేతనాస్థానం ఓజస శ్చాక్రయో భవేత్” 5-47

“గ్లాని రోజఃక్షయా ద్యఃఖాత్, అజీర్ణాచ్చ శ్రమాద్యవేత్” 6-27

“యస్యా మర్థేష్యసత్వాహః తదాలస్య ముదీరితం” 6-28

“తమః కపాభ్యాం నిద్రా స్యాత్, మూర్ఛా పి త్తతమోభవా
రజః పి త్తానిలైః బ్రాంతిః, తంద్రా శ్లేష్మతమోఽనిలైః” 6-28

ఇత్యాది శార్దూలధరసంహితావచనములు సంచారిభావముల దాతుచోషజన్యత్వమును నిరూపించుచున్నవి.

విషయేంద్రియసన్నికర్షమున చిత్తమునం దుత్పన్నములగు వృత్తుల స్వరూపస్వభావములనుగుఱించి జీవత త్వమన న్నత్యవేత్తిల దర్శనములుగూడ నిశ్చేయున్నవి.

ఋణామవాద ప్రతిష్ఠాపనాచార్యుడైన ప్రకృతితత్వవేత్త డార్విన్ చిత్తవృత్తులను గుఱించి యిట్లనెను —

“Emotions and sensations have often been classed as exciting or depressing. When all the organs of the body and mind.....perform their functions more energetically and rapidly than usual, a man or animal is said to be excited ; and under an opposite state, to be depressed. Anger and joy are from the first exciting emotions”.

“Several states of mind appear at first to be exciting but soon become depressing to an extreme degree.”

“Fear is the most depressing of all the emotions.”

“In excitement there will be increased action of the heart and of the respiratory organs. In depression the circulation becomes languid, respiration is almost forgotten and deep sighs are drawn”³

అంతర్బహిరంగములు అత్యంతము శక్తిమంతములుగ, త్వరితములుగఁ బనిచేయుట హృదయముయొక్క యుద్రిక్తవృత్తి లక్షణములు. తద్విరుద్ధముగఁ బనిచేయుట అసలవృత్తి

లక్షణము. హర్షము. క్రోధము అదినండియు సుద్రిక్త వృత్తులే. శోకము ఒక్కొక్కప్పుడు ఉద్రిక్తవృత్తి. భయము అత్యంతము అలసవృత్తి. శోకభయజగుహ్సాదులందు ఉద్రిక్తముగ నారంభించిన వృత్తి క్రమముగ అలసమగును. ఉద్రిక్తావస్థయందు హృదయముయొక్కయు, శ్వాసకోశములయొక్కయు వ్యాపారము మిక్కిలి త్వరాన్నితమై యుండును. అలసావస్థయందు రక్తప్రసరణము మిక్కిలి మందమై యుండును. ఉచ్ఛ్వాసవిశ్వాసములు అతినీరసములు, అతి దీర్ఘములు, భారములునై యుండును.

విల్లాల్బు ఫుంట్ అను జర్మన్ మనస్తత్వవేత్త "Metronome" అను ఉపకరణము సాయమున విషయేంద్రియ సన్నికర్షోత్పన్నములయిన చైతన్యవృత్తుల స్వరూప స్వభావములను కవిపట్టి వివరించిన యంశములు ప్రస్తుతాంశమునకు మిక్కిలి యుపయోగకరముగానున్నవి.

దాహ్యైలాంబనమున జిత్రమున గలుగు మార్పులను మూడువిధములయిన జంటలుగా ఫుంట్ పండితుడు పరిష్కరించెను.

1. సుఖము - దుఃఖము
2. శ్రాంతి - విశ్రాంతి
3. ఉద్రేకము - ఆలస్యము

సర్వవిధములయిన యనుభావములందును ఈ లక్షణములందు అన్నియో కొన్నియో సమ్మిశ్రితములై యుండును. చిత్రమున గలుగు వృత్తులు హర్షశోకాదిభావములతో సంబద్ధములై యుండును. శ్రాంతి - విశ్రాంతి, ఉద్రేకము - ఆలస్యము నను జంటలు కాలాశ్రితమైన చిత్రవృత్తి లక్షణములు.

మెట్రానోమ్ అను యంత్రము భిన్నభిన్నములైన కాలవ్యవధానములలో ధ్వనులను ఉత్పాదించును. ఆ ధ్వనులు శ్రుతిగోచరములై చిత్రమునం దుత్పాదించు వృత్తులను, అనుభవములను ఫుంట్ పరిశీలించెను. ధ్వనులు అతిత్వరితముగ నుత్పన్నములైనచో చిత్రమునందలి వృత్తి యతిత్వరాన్నితి మగును. ఆలస్యముగ నుత్పన్నములైనచో చిత్రవృత్తి యలసమగును. రెండుధ్వనులు శ్రుతిగోచరములగుటకు సదీమి కాలవ్యవధియందు చిత్రము శ్రాంత మగును. రెండవధ్వని గోచరించినంత విశ్రాంతమగును. వ్యవధి యెంతవెక్కుదైన శ్రాంతి యంత యెక్కువగును. ధ్వనిధ్వయమునకు సామ్య మెంత యెక్కువగునో విశ్రాంతి యంత యెక్కువగును. ధ్వనిధ్వయమునదిమి, యంతర మెంతతక్కువైన సుద్రేక మంతయెక్కువగును. అంతరి మెంతయెక్కువైన ఆలస్య మంత యెక్కువగును. అత్యంతోద్రేకముగాని అత్యంతాల్స్యముగాని జీవునకు పత్తిములు గావు. అట్లే అతిశ్రాంతిగాని అతి విశ్రాంతిగాని జీవునకు సత్యములుగావు. శ్రాంతి విశ్రాంతయ్యు, ఉద్రేకాల్స్యములయ్య సమన్విత జీవుడు కావించును.

కనుకనే బాహ్యార్థ సన్నికర్షణే చిత్తమున సుతృప్తములగు భావములు తత్కాలమునందలి హృదయముయొక్క వృత్తిస్వరూపమునుబట్టి సుఖమో, దుఃఖమో జీవునకుఁ గలిగిండును.

అలస్యము దుఃఖసహితమైన విక్రాంతి. ఉద్రేకము సుఖసహితమైన క్రాంతి. అలస్యము తగ్గినచో విక్రాంతి సుఖకరమగును. ఉద్రేకము పెరిగినచో క్రాంతి దుఃఖకరమగును. వుంట్ పండితుఁడు వివరించిన -

క్రాంతి విక్రాంతులను ఆరోహణావరోహణములకును

ఉద్రేకాలస్యములను ద్రుత విలంబితములకును

ఉపలక్షకములుగా చందోవిషయమున గ్రహింపఁదగియున్నది.

హర్షము, సంతోషము, ఉల్లాసము, ఆశ మున్నగుభావములు సుఖకరములనియు, క్రోధము, దుఃఖము, భయము, చింత మున్నగునవి దుఃఖకరములనియు, హర్షక్రోధము లుద్వేజకములు, శోకభయము లలసములు, ఆకాచింతాభయములు క్రాంతికరములు సనియు వుంట్ పండితుఁడు వివరించెను.⁴

సాంఖ్యయోగశాస్త్రములు, శరీరజీవమున స్తత్వశాస్త్రములు, నిరూపించిన యంశములే రస శాస్త్రమునందును ప్రసంగింపఁబడినవి. రసాస్వాదనానుకూలములైన చిత్తవృత్తులకు అక్షర, గణ, విరామ, పద్యవృత్తులు వ్యంజకములనుట ప్రాచీన ధార్మనికులు స్ఫుటముగ గుర్తించి ప్రపంచంప కున్నను ఆ యంశము వారికి అస్ఫుటముగ స్ఫురించియే యున్నది. అయితే రసస్వరూప నిరూ పణప్రవణులైన వారు రసధర్మములైన గుణములను, ఆ గుణములను వ్యంజించు శబ్దార్థములను గూర్చియే విపులముగ ప్రపంచించిరి. కనుక అర్థవృత్తులైన భారత్యాదులు, శబ్దవృత్తులయిన ఉప నాగరకాదులు వారి దర్శనమున స్ఫుటముగ గోచరించినవి. రసప్రసంగమున వికాస విస్తర ద్రుతి దీప్తి విక్షేప క్షోభాదులయిన చిత్తవృత్తులను వారు ప్రస్ఫుటముగ లక్షించియుండిరి. ఆయా రస ములకు ఆయావృత్తులకు సంబంధమును లక్షించియుండిరి. అయినను రసాస్వాదమున చిత్తము సం దుతృప్తములగు వృత్తులకు భారత్యాద్యర్థవృత్తులతోడను, ఉపనాగరకాది వర్ణవృత్తులతోడను వ్యంజకసంబంధమును నిరూపించిరేకాని ద్రుతవిలంబితాది - అక్షరవృత్తుల రసవ్యంజకతా సామర్థ్యమును స్ఫుటముగా వారు లక్షింపరైరి.

రసవ్యవహారమునం దాపతితములగు చిత్తవికారములు, చిత్తవృత్తులు, రసధర్మము లయిన గుణములు, తద్వ్యంజకములగు శబ్దార్థవృత్తులు, చిత్తద్రవ్యగతములయిన స్తత్వ రజస్తమోగుణములు - వీని పరస్పర సంబంధమునుగూర్చి ప్రాచీనలాక్షణికులకు ఏకాభిప్రాయ మున్నట్లు కనిపించదు. అక్షర, వాక్యవృత్తులు రసవ్యంజకములవి నిరూపించుట కిచ్చట పూర్వ లాక్షణికుల యభిప్రాయములను బరామర్శింపవలసియున్నది.

చిత్తపృథుల సంభాష్యరూపములను గుఱించిన యాలంకారికుల యభిభాషణములందు ఏకాభిప్రాయము కనిపించదు.

అనందవర్ధనులు ద్వన్యాలోకమునందు గుణప్రసంగమున ద్రుతి, దీప్తి యను పృథులను పేర్కొనిరి.

“శృంగారే విప్రలంఛాభ్యే కరుణే చ ప్రకర్షవత్
మాధుర్యం; ఆర్ద్రతాం యతి యత స్త్రాదికం మనః II-8

“రాద్రాదయో రసా దీప్త్యా లక్ష్మ్యంతే కావ్యవర్తినః
దద్వత్తిహేతూ శబ్దార్థా వాక్రిత్యోజో వ్యవస్థితం” II-9

“సమర్పకత్వం కావ్యస్య యత్తు సర్వరసాప్రతి
స ప్రసాదగుణో జ్ఞేయః సర్వసాధారణక్రియః” II-10

మాధుర్యోఽప్రసాదములను రసధర్మములయిన గుణములను వివరించుచు శృంగార కరుణాదు లందు మాధుర్యగుణము, ఆర్ద్రతారూపచిత్తపృథి యుండుననియు, వీరాదిరసములందు ఓజో గుణము, దీప్తియను చిత్తపృథి యుండుననియు, అనందవర్ధనుల యభిప్రాయముగా గ్రహింప వలసియున్నది. ప్రసాదమును గుణము సర్వరససాధారణగుణమని చెప్పినేకాని తత్సంబంధి చిత్తపృథిని ఆయన చెప్పలేదు.

“అస్వాదాపరనామ్ని అలౌకికే ద్రుతి విస్తర వికాసాత్మాని ధోగే”

ద్వన్యా II P. 189.

అని యభిసవగుప్రపాదులు అస్వాదిమనఃబదు ధోగము ద్రుతి విస్తర వికాస రూపమని చెప్పుచు మూడు పృథులను పేర్కొనిరి. ఆయన పేరాకచోట “ద్రుతివిస్తరవికాసాత్మా రజస్తమో వై చిత్రానువిధ సత్వమయ నిజచిత్ స్వభావ విర్వ్యతివిక్రాంతి లక్షణః పరబ్రహ్మస్వాదనవిధః” అని ధోగస్వరూపము వివరించెను. అభినవుల యీ మాటలను బాలసీయ “అత్ర రజసో గుణస్య అనుపేదేన ద్రుతిః, తమసో విస్తారః, సత్వస్య వికాసః ఇతి వివేకః” అని వ్యాఖ్యానించి యందులకు ప్రమాణముగా “యదా హి రజసోగుణస్య ద్రుతిః, తమసో విస్తారః, సత్వస్య వికాసః, తదా ధోగః స్వరూపం లభతే” అను కావ్యప్రకాశనంకేత వాక్యమును ఉదహరించెను.

రజోవిజృంభణము ద్రుతిరూపమనియు, తమోవిజృంభణము విస్తారరూపమనియు, సత్వ విజృంభణము వికాసరూపమనియు అభినవుల యభిప్రాయముగా గ్రహింపవలసియున్నది. ఆయన దీప్తియన్నది విస్తారమే. అయినను “దీప్తిః ప్రతిపత్తుః హృదయే వికాసవిస్తారప్రజ్వలన స్వభావా సా చ ముఖ్యతయా ఓజశ్చబ్ధవాద్యా” అనుట వింతఃగొల్పుచున్నది. దీప్తి

వికాసవిస్తార ప్రజ్వలనస్వభావ యనుమాట స్పష్టముగా లేదు. దీప్తివిస్తారరూపమో, వికాస రూపమో ఆయన స్ఫుటముగ విష్కర్షణచేయలేదు. ఇచ్చట “వికాసరూపో యో విస్తారః తద్రూపం యత్రప్రజ్వలనం తత్స్వభావా తత్స్వరూపా దీప్తిర్నామ; తథావిధా కాచిచ్చిత్రవృత్తి రిత్కర్థః” అను బాలప్రియ వివరణము కృతకమై యున్నది.

P. 208

రసము, గుణము, చిత్రవృత్తి యనువాని పరస్పరసంబంధము, పౌర్వాపర్యమును గుఱించి లాక్షణికులందు మతభేదములున్నవి.

“రౌద్రాదిరసము హి రసాః పరాం దీప్తి ముజ్వలతాం జనయంతి” అని ఆనందవర్ధనులు రౌద్రాదిరసములే దీప్త్యాదిచిత్రవృత్తులకు జనకము లనిరి.

ధ్వన్యా P. 208

“తేన కరుణేఽపి సర్వదైవ చిత్రం ద్రవతీత్యుక్తం భవతి” అని యభినవగుప్తులు కరుణేఽపి” యను సప్తమిచేత రసములు చిత్రవృత్తులకు ఉపాదానములన్న యధిప్రాయము వ్యక్తపఱచిరి.

P. 208 .

“తథా చ ఆర్ద్రతానామ చిత్రస్య శృంగారాది చర్వణాజన్యః కారీన్యాది పరిత్యాగః ; తేన ద్రుత్యాభ్యో చిత్రవృత్తివిశేషో నా ఇతి భావః” అని ద్రుత్యాది చిత్రవృత్తులు శృంగారాది రస చర్వణాజన్యములని బాలప్రియ స్పష్టముగ వక్కాణించెను.

ధ్వన్యా. 208

“అహ్లాదకత్వం మాధుర్యం శృంగారే ద్రుతికారణం”

అను మమ్మటోక్తి రసధర్మమైన మాధుర్యగుణము కారణముగా చిత్రవృత్తియైన ద్రుతి కార్యముగా రూపించుచున్నది.

“చిత్రద్రవీభావమయో హ్లాదో మాధుర్య ముచ్యతే

సా.ద. 822

అను విశ్వనాథుని వచనము చిత్రవృత్తికి, రసమునకు, గుణమునకు అభేదమును సూచించు చున్నది.

“ద్రుత్యాది చిత్రవృత్తీనాం గుణవద్రసాస్వాదజన్యత్వాత్ గుణప్రయోజ్యత్వం నకు గుణ జన్యత్వం” అని జగన్నాథ పండితుడు రస గుణ, చిత్రవృత్తుల జనకజన్యత్వరూప పూర్వ సుతమును విడిచి ప్రయోజకప్రయోజ్యసంబంధమును ప్రతిపాదించెను. మాధుర్యాదిగుణములు

ద్రుత్యాది వృత్తులను ప్రయోగించును అనుటచే గుణములు చిత్తవృత్తి పూర్వవర్తులని పండిత రాయల యభిప్రాయముగా గ్రహింపఁదగియున్నది.

ద్రుత్యాది చిత్తవృత్తులు శృంగారాదిరసాస్వాదజన్యములనుటగాని, అష్టాదశకత్యాది కార్యములనుటగాని, మాధుర్యాదిగుణాభివ్యక్తిములనుటగాని, గుణప్రయోజ్యములనుటగాని అంగీకరింపవలసినదదు. చిత్తవృత్తి రస గుణములకు పరవర్తి యనుట వీనియందలి దోషము. నాయకాదులం దుత్పన్నములగు చిత్తవృత్తులు భావసమాగమమునఁ గలుగునని గనుక వానికి భావజన్యత్వము - అనఁగా భావపరవర్తిత్వము సంగీకరింపవచ్చును. లోకమునందును ఇట్లే, కాని భావ్యరసాస్వాదమున సహృదయుని యందలి చిత్తవృత్తులు రసజన్యములు - అనఁగా రస పరవర్తులనుట యంగీకరింపవలసినదిగాదు.

చిత్తవృత్తి యుత్పత్తికి విభావాదికము కారణము. ఇవి రసపూర్వవర్తులు. మాధుర్యాది గుణవిశిష్ట శృంగారాది రసపరవర్తితమునకు ఉపాదులు - ఆస్వాదావిర్భావానుకూలక్షేత్రములు. ఇవిలేక యాస్వాదము లేదు. ఆస్వాదములేరయు నివి యున్నవి. లోకమున వృత్తులున్నవి. కాని యాస్వాదము లేదు.

చిత్తవృత్తులు నాయకాదులందున్నవి, కవియందున్నవి, సహృదయునియందున్నవి. నాయకాదులం చిది రిత్త్యాదివికారములకుమాత్రమే ఉపాదులు. కవి సహృదయులందు రసాస్వాదము సకు ఉపాదులు. వృత్తి చిత్తమునకే పరిమితము. ఆస్వాదము అత్యవ్యాప్తము.

ఈ సందిర్భమున ధనంజయుఁడు, అహోబిలుఁడు చెప్పిన మాటలు సమంజసముగా నున్నవి.

“స్వాదః కావ్యార్థసంభేదాత్ ఆత్మానందసముద్భవః

వికాసః చిత్తర తేభ విక్షేపైః స చతుర్విధః

4-43

శృంగార వీర బీభత్స రౌద్రేషు మనసః క్రమాత్

హాస్యాద్భృతి భయోత్కర్ష కరుణానాం తపివ హి

4-44

అత స్త్రైజన్యరా లేషాం అతి ఏవావధారణం

4-45

దశరూపకము

కావ్యార్థసంభేదమువల్ల శృంగార వీర బీభత్స రౌద్రములందు ఆత్మానందసముద్భవమైన ఆస్వాదము త్రిమముగా మనస్సుయొక్క వికాస, చిత్త, తేభ, విక్షేపములచేత నాలుగిధములుగా నుండునని ధనంజయుఁడు వికాసాది చిత్తవృత్తులు శృంగారాది రసాస్వాద భేదములకు కారణము లని చెప్పెను. ఇచ్చట కారణములనఁగా కరణములు లేక సాధనములని యర్థము. “విక్షేపైః” అన్న తృతీయాద్రయోగము దీనికి సాధకము.

“వికాస విస్తర ఖేద విక్షేపాభ్యా శ్చతుర్విధాః
జాయంతే చేతసో ధర్మాః భావేన తు సమాగమే॥”

“వికాసః కుసుమస్యేవ పాదపస్యేవ విస్తరః
చేతసోఽబ్ధేరివ ఖేదః విక్షేపో మరుతో యథా॥”

“వికాసమూలః శృంగారో వీరో విస్తరమూలకః
విక్షేపోపాధికో రాద్రో బీభత్సః ఖేదమూలకః॥”

“ఏతన్మూలాః హాస్య చిత్ర భయానక దయాః క్రమాత్
శృంగార హాస్యయో వీరాద్భుతయో రాద్రబీభత్సయో॥”

“బీభత్సదయయో మైత్రీ స్యాత్ ఏకోపాధికత్వతః

సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదము

భావసమాగమము గలిగినప్పుడు చిత్తమున వికాసము, విస్తరము, ఖేదము, విక్షేపము అను ధర్మములు పుట్టును. ఈ చిత్త ధర్మములు క్రమముగా శృంగార, వీర, బీభత్స, రాద్రములకు మూలములగును. అహోబలుని యీ అభిప్రాయము మిక్కిలి సమంజసముగ నున్నది. భావ సమాగమము చిత్తవృత్తియైత్సత్తికి హేతువు. ఆ చిత్తవృత్తి రసవ్యక్తికి ఉపాధి. చిత్తవృత్తి రసాస్వాదపూర్వవర్తి. ఇట్టి చిత్తవృత్తు లెన్ని యన్నవిషయమునను ఆలంకారికులయందు మత భేదములు కలవు.

ఆనందవర్ధనులు ద్రుతి దీప్తులని, అభినవులు ద్రుతి విస్తర వికాసములని, ధనంజయుడు అహోబలుడు వికాస విస్తరఖేద విక్షేపములని సంఖ్యా నామ భేదములను ప్రతిపాదించిరి.

వికాస విక్షేప సంకోచ విస్తరములని భోజమహారాజా, సంకోచమును క్రొత్తదానిని చేర్చి నాలుగు చెప్పెను.⁹ ప్రకాశవర్షుడు వికాససంకోచములను రెండువృత్తులే చెప్పెను.¹⁰

చిత్తముయొక్క సహజవృత్తి యొక్కదే యని యోగదర్శన సిద్ధాంతము.

“వృత్తిరేవాస్య విభునో శ్చిత్తస్య సంకోచవికాసినీ”¹¹

సత్యసంపర్కమున వికాసమును, తమస్సంపర్కమున సంకోచమును పొందు రజస్సుయొక్క వర్తనమే చిత్తముయొక్క స్వాభావికవృత్తి. ద్రుతి దీప్తి విస్తర విక్షేప ఖేదాదులన్నియు ఈ స్వాభావిక వృత్తియందుఁ గలుగు పరిణామములు. ఈ పరిణామములకుఁ గోరిణములు బాహ్య ర్థములయిన విభావములు. ఇవి యాలంబనములుగా చిత్తమునం దుద్భవించిన వృత్తులు వికార రూపములు ధరించును. నిర్వికల్పమైన చిత్తమున జన్మించిన వికారము భావము అసంబంధము.

యోగకాత్రప్రసిద్ధములయిన చిత్రవస్త్రలయందు ఉత్పన్నములగు న్వభావములవంటివే యివి. కావ్య పరిభాషయందు వీనికి స్థాయిభావములు, సంచారిభావములు నవి వ్యవధేశము.

“వికాస విస్తర క్షోభ విక్షేపాః భావే కించిదుత్థితాః భవంతి. రసే పునః సమ్యక్¹² అని న్యాయము. ఈషదుత్థితమైన వృత్తి భావమునకును, సమ్యగుత్థితమైనది రసమునకును ఉపాది యగును. వృత్తియొక్క చిరాచిర, దృఢాదృఢావస్థానమే భావముయొక్క స్థాయిత్వ, వ్యభిచారిత్వమునకు హేతువు అని భావింపవలెను. వృత్తిభంగము రసభంగమునకుఁ గారణమగు సనియు భావించగలిగి యున్నది.

రసములు పరిస్పరముశత్రువులు, మిత్రములు గలవు. శత్రుత్వమిత్రత్వమున హేతువులు అభివ్యక్తిమగు భూషితలయందలి సాజాత్యవైజాత్యములే యనుట యుక్తిసహము ననుభవసిద్ధ మునై యున్నది. విరుద్ధరససంయోజనము విషేడింపఁబడుటకుఁ గారణము సామాజికుని చిత్ర మందలి భూషిత భంగమైనచో ఆస్వాదము భంగమగుటచే.

వృత్తివేటు, వికారమువేటు అనికూడ భావింపవలసియున్నది. వృత్తి వికారవ్యక్తికి ఖిత్తి. చిత్రమునకు నిర్వికారత్వము ఉండవచ్చునుగాని నిర్వృత్తిత్వముండఁజాలదు.

ద్రుత్యాదులు వృత్తులు. రత్యాదులు వికారములు.

ద్రుతి విస్తర వికాసాది చిత్రవృత్త్యుపాధికమై విభావాదిసంపలనమున పక్వమైన రత్యాది చిత్రవికారము మాదుర్యాది గుణవిశిష్టమై శృంగారాదిరసముగా ఆస్వాదింపఁబడును కనుక రసాస్వాదానుకూల చిత్రవృత్తిని ఉత్పాదించుట బాహ్యోపాయముయొక్క కర్తవ్యము.

శబ్దార్థరూపమైన కావ్యము సహృదయమునకు విభావము. కావ్యరసము నాస్వాదించుటకు యోగ్యమైన చిత్రవృత్తిని పరితయం దుత్పత్తిచేయు లక్షణము కావ్యమందుండవలెను. పరితయొక్క శ్రోత్రేంద్రియమునకు విషయమైనది కావ్యమందలి వాక్యము. వాక్యము అలంబనముగా వాక్యార్థమైన రసమును ఆస్వాదించుటకు యోగ్యమైన వృత్తి శ్రోతచిత్రమునఁ గలుగవలయును. రసజగవలయునన్నచో వాక్యమునం దట్టివృత్తి యుండవలయును.

శ్రుతిమైన వాక్యము శ్రోతృచిత్రమున వృత్తినుత్పాదించఁగా అవగతమైన వాక్యార్థము ఆ వృత్తియందు వికారమును రూపించును. ఆ వికారమే భావము. వృత్తి పుష్టమైనచో భావము పుష్టమై రసమగును. భావసీరితమున వృత్తియొక్క ప్రాధాన్య మిట్టిది. అక్షర, గణ, వాక్య, పద్య వృత్తియే ఛందోవృత్తి యని యీ వ్యాసమున వ్యవధేశింపఁబడినది.

సూచికలు :

1. నాట్యకాత్రము (అనినవచారిత్ర) : vii, పుట 347
2. సరస్వతీ కంఠాభరణము : ii-22, 23

3. Expression of Emotions in Men and Animals : Pp. 80-86
4. Introduction to Psychology : Pp. 58-79
5. ద్వన్యాలోకలోచనము : పుట 183
6. Ibid : పుట 108
7. కావ్యవ్రకాశము : vii 168
8. రసగంగాధరము : పుట 203
9. సరస్వతీకంఠాభరణము : ii 64
10. రసార్థవాలంకారము : iii 24
11. పాతంజలయోగ సూత్రములు (వాఖ్య) : 4-20
12. భావప్రకాశనము :

చందోరీతి

పృథ్వి నిర్విశేషము. అదియే సవిశేషమై రీతి యగును. విశేషమనగా గుణము. గుణములు మాఢిర్యాదులు. అవి రసధర్మములు. శృంగారాది రసముల యాస్వాదము మాధుర్యాది గుణసహితమై యుండును. మాధుర్య గుణములేని శృంగారరసాస్వాదము లేదు. పరమార్థమున మాధుర్యమే శృంగారము.

చిత్తపృథ్వికి ఛందోపృథ్వి యనురూపముగ నుండవలెను. రసగుణమునకు ఛందోగుణము అనురూపముగ నుండవలెను. గురులఘ్నస్థితిర బాహుళ్యము నాశ్రయించి ఛందోపృథ్వి రూపించును. గురులఘ్నతరీత్రమనిబంధనము నాశ్రయించి ఛందోరీతి యేర్పడును. గురులముపుల భిన్నశ్రమములవల్ల ఛందోపృథ్వియందు భిన్నగుణములు స్ఫురించును. అట్టి గుణములచే విశిష్టమైన పృథ్వియందు తద్గుణానురూపమైన యాస్వాదము గలుగును. గుణవద్వృత్తియైన రీతి యాస్వాదవిశేషమై గుణవద్రిసాస్వాదసహ సహకరించును.

కావ్యశాస్త్రములందు రీతికల్పము, వైచిర్య, పాంచాలి, గౌడీయ యను రీతిత్రయము ప్రసిద్ధములై యున్నవి. రీతి గుణసంకలనము. సంకలనభేదముచే రీతిభేదము భావింపఁబడినది.

శ్లేష ప్రసాద మాఢిర్యాదులగు ఁది కావ్యగుణములను భరతముని పేర్కొనెను.¹ వానిలో ఓజః ప్రసాద మాఢిర్యములు మూడే ముఖ్యగుణములనియు, దిక్కినవి ఈ మూటియందే అంతర్భవింపింపనియు భావించుట అభిప్రాయపడెను. భరతుడు కావ్యగుణములన్న పదింటిని శబ్దార్థగుణములుగా భావించి, దండి యీ గుణముల సంకలనమువల్ల వైచిర్య, గౌడీ యని ప్రస్తుతభేదములగు రెండుమార్గము లేర్పడుచున్నవని వివరించెను.² దండి మార్గమన్నదానిని వామనుడు³ రీతి యని పేర్కొని గుడాశ్రయములైన రీతులు మూడు స్ఫుటముగ లక్షింపఁ దగియున్నవని వైచిర్య గౌడీయ రీతులనడుమ పాంచారీతిని ప్రవేశపెట్టెను.

దండివలె గుణములు శబ్దార్థధర్మములుగా వామనుడు గ్రహింపలేదు. గుణములు బంధధర్మములని యాతఁడు స్పష్టముచేసెను.

“ఓజః ప్రసాద శ్లేష సమరా సమాధి మాధుర్య సౌకుమార్యోదార
కార్థవ్యక్తి కాంతయః బంధగుణాః”

“బంధః పదిరచన - తస్య గుణాః బంధగుణాః”

గుణములు పదధర్మములుకావు - పదబంధధర్మములు. పదబంధముల నాశ్రయించి గుణములు ప్రకాశించును. పదబంధమే వాక్యము గనుక ఒక్కొక్కవిధమైన పదబంధమువల్ల వాక్యమున నొక్కొక్క గుణము ప్రకాశించును. బంధము లెన్నివిధములో గుణము లన్నివిధములు. గుణములెన్నో రీతులన్ని యవి భావింపవచ్చును గాని యిట్టి భావనయందు గౌరవముండుటచే లాఘవార్థము వామనుఁడు మూఁడురీతులనే భావించెను.

గుణసంకలన జన్యములయిన రీతులు ఆస్వాదవిశేషములనియు, పాంచాల్యాదులు ప్రాంతీయ రుచిభేదములనియు గ్రహింపఁదగును. రసములును ఆస్వాదవిశేషములే కనుక రీతి భేదములు. రసభేద నిర్వాహకములని భావింపవచ్చును.

రసాభివేషమున ఆనందవర్ధనాదులు మౌఢ్యైకః ప్రసాదములు మూఁడేయని భావహమతము ననుసరించిరి. కాని ఆయారసములందు ఆయాగుణముల తారతమ్యమును ప్రతిపాదించుటచే వారు భంగ్యంతరమున గుణదళకము నంగీకరించినట్లే యైనది.

శేష, సౌకుమార్యము, మాధుర్యము.

ఉదారత, కాంతి, ఓజస్సు.

సమాధి, సమత, ప్రసాదము.

ఇవి తరతమభావమునే ధిన్నములైనను సజాతీయములేయని చెప్పఁదగిన గుణములు.

మాధుర్యము, ఓజస్సు, ప్రసాదము అను రసధర్మములైన గుణములు పరమార్థమున సత్య, తమో, రజో గుణరూపములే. ఇవియన్నియు జీవచైతన్య ధర్మములు. జీవునిచే నుచ్చరింపఁబడిన వాక్యములం దివి యారోపితములగును.

పదబంధగుణములయిన మాధుర్యాదులు ఛందమునందును గవేషింపఁదగియే యున్నవి. పదము ఆర్థమునకు సంకేతము. ఒకానొక యర్థమునకు సంకేతముగా ఒకానొక యక్షరసంపుటి వ్యవహరింపఁబడుచున్నది. ఆ యక్షరసంపుటియే ఒకానొక లయకుఁగూడ సంకేతమై గణమనఁబడుచున్నది. విశిష్ట గురులయు సన్నివేశముచే పదము విశిష్టయావభాసక మగును. అట్టి యక్షరసన్నివేశముల బంధమే ఛందము.

"రీతిః స్వార్థ పదవ్యాసథంగీ" యను పింగళూపాలాచార్యుని యభిప్రాయము ననుసరించి ఛందమున గణవ్యాసథంగియే రీతియని చెప్పవచ్చును. వామనాచార్యుని గుణస్వరూపవివేకము ననుసరించి చందోగుణస్వరూపము రూపింపవచ్చును.

1. ఓజస్సు :—

“పదన్యాసస్య గాఢత్వం వదంత్యోజః కవీశ్వరాః”

81 పుట

“గాఢబంధత్వ మోజః”

3-15

గాఢబంధత్వ మనగా సంయతైక్షరత్వము, విసర్జనీయజిహ్వమాలీయోపద్మానీయాది బాహుళ్యము, గుర్జక్షరప్రాచుర్యము మున్నగు లక్షణములని గోపేంద్రలిప్పభూపాలుడు వ్యాఖ్యానించెను. “సంయోగపర హ్రస్వప్రాచుర్యరూప మోజః” యని జగన్నాథపండితుడు.⁷ ఓజస్వమాసభూయ స్త్వం” అని దండి⁸ తీవ్రప్రయత్నోద్ధార్యతయా ఓజస్వితా” అని విశ్వనాథుడు.⁹ తిసుక నిర్విరామత్వము, దీర్ఘపాదత్వము, సంయోగపరహ్రస్వాక్షరనిర్మితములైన మగణ యగణముల బాహుళ్యము ఉండమన ఓజోగుణము, “మోషబాహుళ్యా ద్గాఢతా”.¹⁰ అని యటినపుడు.

కా. దీప్తిద్రోణకృపాది ఛన్దస్వినికరాభీలంబు ధుర్యోధన
గ్రీష్మాదిత్య పటువ్రతాప విసరాకీర్ణంబు శస్త్రాస్త్రజా
లోష్ణస్సౌర చతుర్విధోజ్జ్వల బలాత్యుగ్రం బుదగ్రధ్వజా
ర్చిష్మత్వాకలితంబు నైన్యమిది యే చేరంగ శక్తుండనే ?”

విరా. IV. 52.

2. ప్రసాదము :—

“శ్లఘత్వ మోజసా మిశ్రం ప్రసాదం చ ప్రచక్షతే”

81 పుట.

“తై రిల్యం ప్రసాదః”

3-1-6

ఓజోవిపర్యయము ప్రసాదము. సంయోగపరహ్రస్వాక్షర విరళత్వము, యథోచిత విరామత్వము, లగణబాహుళ్యము ప్రసాదగుణము.

ఉ. “కోపము సంహరింపు యదుకుంజర పాండవకోటితెల్లనున్
దేవవుగాదె నీవిటు లధీరతఁ బూనికి దప్పినఁ బ్రతి
జ్ఞాపరుడైన ధర్మనుతు శౌర్యము దైర్యము బాహువీర్యముఁ
రూపఱిపోకరాదె యనురూపమె నీకిది లోకనాయకా !”

ఓష్ణ. II. 161.

3. శ్లేషము :—

“యత్రైకపదవద్యావః పదానాం భూయసా మపి
అనాలక్షిత సంఘీనాం స శ్లేషః పరమో గుణః

81 పుట.

“మస్మణత్వం శ్లేషః”

3-1-10

“శ్లేష్ట మస్పృష్టతైదిల్యం, అల్పప్రాణాక్షరోత్తరం”¹¹ (దండి)

అనాలక్షిత సంధిత్వవశమున బహుపదము లేకపదమువలె భాసించుట శ్లేషము. స్వర సంధివశమున పాదమందలి యక్షరములు ఏకాక్షరసదృశముగ భాసించుట, అనంయు త్తద్విరాక్షర ప్రాచుర్యము. సజాతీయనాదాక్షరభాహుళ్యము, సదృశస్వరనిర్మితములయిన గణములబంధము - పద్యమున ధారాళుద్ధిగలిగించు గుణము శ్లేషము.

కా. “ఆ నారాయణ పాండవేయగుణ మహాత్యైమలజ్యోత్స్న చి
త్రానందం టానరింపఁగా జనుల కర్ధాంకుప్రకాశంబుతో
మానై సాత్యవతేయ భీవననిధిజన్మ శ్రీమహాభారతా
భ్యాసభ్యామృతసూతి యొప్పు నిఖిలామధ్వాంతవిధ్వంసీయై”

అది. III. 21.

4. సమత :—

“ప్రతిపాదం ప్రతిశ్లోకం ఏకమార్గ పరిగ్రహః
దుర్బంధో దుర్విభావశ్చ సమతేతి మతో గుణః”

81 పుట.

“మార్గాభేద స్సమతాః”

3-1-11

ప్రతిపాదమునను, ప్రతిశ్లోకమునను ప్రక్రాంతమార్గమును పీడకుండుట సమత. గణ సామ్యము, విరామసామ్యము, విచ్ఛేదసామ్యము - ఇత్యాదికము ఛందమున సమతాగుణము.

సీ. “కుంజరవికురంబ కుంభస్థసరీసంగ

సిందూరరుచులతోఁ జెలిమిచేసి

కేతనవ్రాత సంకీర్తిత మాణిక్య
 రక్మలగెడ విహారంబునలిపి
 నైవికనికరవక్షఃస్థల పరిలిప్త
 కాశీరదీప్తులఁ గొంగిలింది
 దండనాథోత్కర చందభావోద్వృత్త
 చక్షుఃప్రభలు దారు సరసమాడి"

శ్లో. I. 118.

6. సమాధి :—

"అరోహం త్యవరోహంతి క్రమేణ యతయో హి యత్
 సమాదిర్నామ స గుణః తేన పూతా సరస్వతీ"

పుట 82

"అరోహవరోహక్రమః సమాధిః"

3-1-12

ప్రాస్వములనుండి దీర్ఘములకు అరోహణము, విపరీతము అవరోహణము, అరోహవ
 రోహణముల క్రమవిబంధనము సమాధి. "యతయః" అనఁగా విరామములని వాచునువి యిది
 ప్రాయము కావచ్చును. సగణ, భగణముల క్రమవిన్యాసము, క్రమవర్ధమాన క్రమక్షీయమాణము
 లైన యవాంతరవాక్యముల క్రమన్యాసము, గాఢత్వశైథిల్యముల సమ్యగ్యోజనము సమాధి
 గుణము.

కం. "ఆ శౌర్యం బాసత్వం
 బాశీలం బాపరాక్రమావీలత్వం
 బాకుద్ధవ్రత మెందు న
 నాశములని భీష్ముఁ బెద్ద నమ్మితిమిగదే !"

భీష్మ. I. 58

7. మాధుర్యము :—

"ఇంద్రే పృథక్పదత్వం చ మాధుర్య ముదితం బుధైః
 అనేన హి పదన్యాసాః కామం ధారామధుక్స్యతః"

పుట 82

“పుత్రకృపదత్వం మాధుర్యం”

3-1-20

అభినవుడు “మాధుర్య మభ్యస్తపదత్వం” అని తాషించిరి.¹² పృథగ్గణపాదత్వము, అభ్యస్తగణపాదత్వము, స్ఫుటలయత్వము, అనుస్వారంతాక్షరబాహుళ్యము, భగణప్రాచుర్య రూపమైన యవరోహణము మాధుర్యగుణము.

ఉ. “అక్కట పుత్ర నిన్ను గనినంతియ పుణ్యమ కాని నాకు నీ వెక్కుడు భక్తి నేని నను నెప్పుడు నారయ నీ కుమారకుల్ మక్కువ నాకడం దిరుగ లాలనసేయుచు నుండునట్టి యా మిక్కిలి నోము లేద యిటమీదికి నెవ్వరు దిక్కు నెప్పుమా”

ద్రోణ. II. 332

7. సౌకుమార్యము :

“బంధ స్యాజరతత్వం చ సౌకుమార్య ముదాహృతం ఏతేన వర్జితా వాచః రూక్షత్వా న్న శ్రుతిక్షమాః”

పుట 81

“అజరతత్వం సౌకుమార్యం”

3-1-21

అపారుష్యము సౌకుమార్యము, రూక్షతరరాహిత్యము, ద్విత్రివ్యంజన సంయుక్తము లైన యలముగుర్వక్షరవర్జనము, అల్పమైన యవరోహణము సౌకుమార్యము. తగణ, భగణ ప్రాచుర్యము.

ఉ. హా యను ధర్మరాజరతనయా యను నన్నెడఁబాయ నీకుఁ జ న్నే యనుఁ దల్లి నేపఁజనునే యనుఁ గృష్ణుఁడు వీఁడె వచ్చె రా వే యను నొంటివోక దగవే యను నేగతిఁ బోవువాఁడ నే నో యభిమన్యుఁడా యనుఁ బ్రియోక్తుల నుత్తరఁ దెల్పవే యనున

ద్రోణ. II. 342

8. ఉదారత :

“వికటత్వం చ బంధస్య కథయంతి హ్యుదారతాం వైచిత్రీం న ప్రపద్యంతే యయా కూన్యాః పదక్రమాః”

పుట 82

“వికటత్వ ముదారతా”

3-1-22

పదములు సర్పించినట్లుండుట యుదారత. ఉదారతయవగా ఎగిరి గంతువేయుట. శత్రుతాక్షరబాహుళ్యమువల్ల పద్యగతి సృత్యలీలాస్పృరకముగ నుండును. ఏక, ద్వి, త్రి, చతురాద్యక్షరములయిన పదముల కూర్పువల్ల పద్యమున పిండిబింబాదిసృత్యవిశేషములు భాసించు నవి యభివపులు నుడివియున్నాడు.¹³ మధ్యగురువైన జగణము పునఃపునరావృత్తమగుటవల్ల, గూడ పద్యమున వికటత్వము భాసించును. పద్యగతియందలి చాపల్యమే వికటత్వము.

చం. “రయవిచలత్తురంగమతరంగములన్ మదనాగనక్రసం
చయముల సంచరచ్చటులనై నికమత్స్యములన్ భయంకరం
బయి యదువృష్టిభోజకుకురాంధకవారిధియుం గలంగె ను
ద్భుతరరోషమారుత నిరాంతసమీరితమై క్షణంబునన్”

సర్ 1

గి. అర్థవ్యక్తి :

“చక్కాదివ గతి ర్వాచః పురస్తాదివ వస్తునః
యత్రార్థవ్యక్తి హేతుత్వా త్సార్థవ్యక్తిః స్మృతో గుణః”

పుట 82

“అర్థవ్యక్తి హేతుత్వ మర్థవ్యక్తిః”

3-1-23

ఎట్టిబంధమున శబ్దముకిందె సర్పమే ముందడుగు వేయుచున్నట్లుండునో అట్టి బంధమున అర్థవ్యక్తియను గుణముండును. శబ్దార్థజ్ఞాననిరపేక్షముగనే చంద మెవ్వట వర్ణ్యవస్తుస్వరూప ద్యోతకమగునో అచ్చట అర్థవ్యక్తియను గుణముండును. స్రగ్వరాశార్థాలాడులు శ్రవణగోచరము లయినంతినే గంఢింపియింప యర్థము ప్రతిపాదించఁబడుచున్నచని గోచరించుట.

“ఏల దీని నెడయుఁ జేయ నీ క్షణంబ యేగి పాం
చాలుఁ బట్టితెత్త మధికశౌర్యలీల మెఱయఁగాఁ
బోలు ననుచుఁ బెరిగి జపుత్రు లరిగి యార్చి పాం
చాలు పురము ముట్టికొని రసంఖ్యబలసమేతులై”

అది VI 88

10. కాంతి :

“బ్రహ్మవిద్యం కాంతి రీత్యాహుః గుణం గుణవిశోరదాః
పురాణచిత్రస్థానీయం తేన వంధ్యం కవే ర్వచః”

పుట 11

“బ్రహ్మవిద్యం కాంతిః”

3-1-24

నవనవోన్మేషితము కాంతి. అది లేనిచో బంధము పురాణచిత్రమువలెనుండును. పృథ్వియు లేని గణమును భాసింపజేసి యన్యవృత్తవాయులు గోచరింపజేయుట, అవరోహణాత్మకపృథ్వియు ఆరోహణము భాసింపజేయుట, సగణస్ఫూర్తి, ఊష్ణాక్షరిణాహార్యము మున్నగునవి కాంతిగుణము.

చం. కనుగొని కోపవేగమునఁ గన్నుల నిప్పులు రాల నంగముల్
గనలఁగ సాంద్రఘర్మసలిలమ్ములు గ్రమ్మ నితాంతదంతపీ
దసరటదాస్యరంగ వికటభృకుటీ చటులప్రవృత్తన
ర్తనఘటినాప్రకార భయదస్ఫురణా పరిణద్ధమూర్తియై

విరా II 133

గుణవివేచనానంతరము వామనుఁడు త్రివిధరీతులయందు గుణసంకలనస్వరూపము విచరించెను.

1. వైదర్బీరీతి :

“అస్పృష్టా దోషమాత్రాభిః సమగ్రగుణగుంభితా
విపంచీస్వరసాభాగ్యా వైదర్బీ రీతి రిష్యతే”

1-2-11

దోషలేశరహితమైనది, సమగ్రగుణగుంభితమైనది, విపంచీస్వరసుతగమైనది వైదర్బీరీతి. తైదిల్య, పారుష్కాది దోషములలేక శ్రేష్ఠము, సౌకుమార్యము, కాంతి, బాదార్యము, సమత, సమాధి గుణములుగలిగి, నాతిమధురము, నాత్యోజము నైన రీతి వైదర్బీ, ప్రసాదగుణప్రధానమైనది వైదర్బీయనుట యుచితము.

2. గాదీరీతి :

“సమస్తా త్యుద్భటపదాం ఓజఃకాంతిగుణాన్వితాం
గాదీయా మపి గాయంతి రీతిం రీతివిచక్షణాః”

1-2-12

సమస్తములయిన యత్యుద్బుటపదములు గలది, ఓజఃకాంతిగుణములు గలది గొడియ. దీనియందు మాధుర్యసౌకుమార్యముల స్పర్శ యుండదు. శైథిల్య మనలుండరాదు. ఉద్ధత వికటత్వ ముండవచ్చును.

8. పాంచాలీరీతి :

“అశ్శిష్టశతభావాం తు పురాణచ్చాయయాన్వితాం

మధురాం సుకుమారాం చ పాంచాలీం కవయో విదుః” 1-2-13

శీధిలము, కాంతిహీనమునై మాధుర్య సౌకుమార్య గుణములు గలది పాంచాలి. శేషము, ఓజఃస్ఫుటౌత్తిగా ఉండగూడదు. లలితమైన వికటత్వ ముండవచ్చును.

“కావ్యశోభాయాః కర్తారో ధర్మాః గుణాః”

3-1-1

కావ్యశోభాకరములైన ధర్మములు గుణములు. బంధవిశేషవశమునఁ గావ్యవాక్యమున ఆస్వాద విశేషము లావిర్భవించును. “స్వదతే కావ్యపదతిః” “శ్రోత్రసాయనం” “ధరామధుశ్శ్యతః” ఇత్యాది ప్రయోగములపల్ల రీతి యాస్వాదవిశేషమని వామనాభిప్రాయముగా భావించ పరిసియున్నది.

యౌవనదశావిర్భావమున యుపతి శరీరమందు సాత్వికములయిన గుణములు స్ఫురించును.

“శోభా కాంతిశ్చ దీప్తిశ్చ మాధుర్యంచ ప్రగల్భతా

బౌధార్యం దైర్య మిత్యేతే సప్తైవ స్య రయత్నజాః”

సాద 3. 90

యుపతియొక్క స్థితియందు, గతియందు నానావస్థలయందు దీ నానాగుణములు వ్యక్తములగును. రసవద్వాక్యముయొక్క గతియందును ఈ గుణములు వ్యక్తములగునని వామనుని భావము, రసాత్మకమైన వాక్యమున రసగుణములు భాసిండుట సహజముకదా :

రసాస్వాదానుకూల చిత్తవృత్తి సుత్పాదించుట చందోవృత్తి ధర్మమని చెనుకఁ జెప్పఁ బడినది. రసగుణమును వ్యక్తిముచేయుట చందోగుణము ధర్మమని యిచ్చుట ప్రతిపాదించఁ బడుచున్నది.

అక్షరబంధమైన చందఘన బంధవిశేషవశమున ద్రుతవిలంబిత మధ్యవృత్తులు వ్యక్తము లగును. ఈ వృత్తులు చిత్తవృత్తివ్యంజకములని చెప్పఁబడినది. అక్షరవిండబంధమైన చందమున అక్షరవిండముల బంధవిశేషవశమున ఓజః ప్రసాద మాధుర్యాది గుణములు వ్యక్తము

లగును. చందోవృత్తి యీ గుణములతోఁగూడి యనుభూతమగును. గుణవద్యవృత్తియే చందోరీతి. అదియే రయము - అనుభవవిశేషము.

గుణవద్యవృత్తుల రసవ్యంజకతా పరీక్షలనమున దిగ్దర్శకములయిన కొన్ని సూక్ష్మంశములను వివేచించుట ప్రయోజనకారి యగును. ద్రుత, విలంబిత, మధ్య వృత్తులు అవరోహణారోహణమిత్రగతి సంక్రాంతిచే ఓణోమాదుర్యప్రసాద గుణవ్యంజకములు కాఁగలవు.

ద్రుతవృత్తి + అవరోహణగతి — మధురము
 విలంబితవృత్తి + అవరోహణగతి — మధురతరము
 మధ్యవృత్తి + అవరోహణము — మధురతమము
 ద్రుతవృత్తి + ఆరోహణము — దీప్తతమము
 విలంబితవృత్తి + ఆరోహణము — దీప్తతరము
 మధ్యవృత్తి + ఆరోహణము — దీప్తము
 ద్రుతవృత్తి + మిత్రగతి — ప్రసన్నము
 విలంబితవృత్తి + మిత్రగతి — ప్రసన్నతరము
 మధ్యవృత్తి + మిత్రగతి — ప్రసన్నతమము.

లఘుప్రాస్యకృతము, అలఘుప్రాస్యకృతమునైన ద్రుతవృత్తియందును, ప్రాస్యగురు, దీర్ఘ, దీర్ఘగురు కృతములైన విలంబనములందు భేదములు పరిగణింపఁబరిసియే యున్నది.

సూచికలు :

1. నాట్యశాస్త్రము : xvi 98
2. కావ్యాలంకారము : ii 1-2
3. కావ్యదర్శనము : i 40
4. కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి : 1-2-9
5. ర్యన్యాయోకము : పుట 213
6. రసార్థవసుధాకరము : 1-227
7. రసగంగాధరము (ప్రథమాసనము) :
8. కావ్యదర్శనము : 1-80
9. సాహిత్యదర్శనము : 8-9
10. నాట్యశాస్త్రము (అభినవరారతి) : xiv-పుట 229
11. కావ్యదర్శనము : 1-43
12. నాట్యశాస్త్రము (అభినవరారతి) : xvi-పుట 344
13. Ibid : xvi-పుట 343

భందః ప్రయోగోచిత్యము

భందములయొక్క వస్తురసభావాద్యర్థానుకూలత వృత్తనామాశ్రితముగ నిబంధించు విధానము బహుధా వ్యభిచారిగనుక ఉపాదేయముకాదని వెనుకఁ జెప్పఁబడినది. రసములెన్నోయిప్పటికిఁ జేరలేదు. ఆనందాత్మయైన రసము ఏకమేయయ్యు తదవచ్చేదకములయిన స్థాయిభావములు అనేకము లున్నవి. వ్యభిచారులని చెప్పఁబడిన నిర్వేదారులందు పెక్కు స్థాయి పదము సరిరోహింప సర్వములన్నవార మున్నది.

“విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగా ద్రసనిష్పత్తిః”

అని భరతసూత్రము. విభావ, అనుభావ, వ్యభిచారి భావముల సమ్యక్గోగమువల్ల సహృదయుని హృదయమున రసము నిష్పన్నమగును. రసము నిష్పన్నమగుటకు పూర్వరంగము విభావాదినయోగము. రసభేదమునకు విభావాదిభేదము కారణము. ఆలంబన, ఉద్దీపన, తటస్థ రూపమున విభావము త్రివిధము. స్థాయి సంచారి భావముల యుద్బోధమునకుఁ గారణత్వము వహించి విభావము బహుధా భిన్నమగుచున్నది. జడసాత్వికభేదముచేతను, చిత్తగ్రాత్రవాగరంధాది భేదముచేతను అనుభావము బహుధా భిన్నమగుచున్నది. వ్యభిచారులైన హర్షావేగాదులు స్వోత్పత్తిహేతువులగు విషయముల భిన్నత్వమువల్ల బహుధా భిన్నములగుచున్నవి.

రసము లెనిమిది యన్న భరతమహర్షియే వానియందు అవాంతరభేదములను కల్పించెను. దాని ధర్మ దియా యుద్ధాదిరూపములచే ఒక్క పీఠరసమే క్రమముగ నిరుపది నాలుగు భేదములు ప్రాపించి యున్నది. సర్వభావములకును ఉదయ, సంధి, శబలతా కాంత్యాదులైన యవస్థాభేదములు గుర్తింపఁబడినవి. రసభావములకు రసభావత్వ, తదాభాసత్వములును, తదాభాసములందు, భేదములును భావింపఁబడియున్నవి.

ఒక్కొక్కరినిము పోషింపఁబడు దళాంతరములందు వేఱువేఱు వ్యభిచారిభావములచే సంకరిమగుచుండును. రసమునకు రసాంతరములు అంగములగుచుండును. విరుద్ధావిరుద్ధభావముల నిమిజ్జనోన్మజ్జనాది దళాంతరములందు రసస్థితి యనంతవిధములుగా నుండును. మధురములయిన భావములందు దీప్తియులు, పరుషములునై స భావాంతరములు సంక్రమించినప్పుడు, నుకుమారములు, ఆర్ద్రములునై స భావములు సంక్రమించినప్పుడు హృదయవర్తనము భిన్నభిన్నముగా నుండును. ఉద్బుద్ధమైన స్థాయి, విరుద్ధావిరుద్ధసంచారిభావములచే సంకరమై పర్యంతమున రసత్వము పొందుటకు అనంతములయిన దళాంతరములను ప్రాపించును.

రసవ్యవహార మింత క్లిష్టమైనప్పుడు ఈ రసమునకు ఈ వృత్తము అనుకూలము అని నిర్దేశించుట యసాధ్యము. కనుక చందములయొక్క వస్తురసభావాది వ్యంజకతాసామర్థ్యము వృత్తనామేతరమైన చందోధర్మము నాశ్రయించి యుండుననుట యుచితము. ఆ ధర్మము చందో వృత్తియనియు, నానావిధములైన చందోవృత్తులు నానావిధములైన చందోగుణములచే సంక్రాంతములై నానారసభావవ్యంజనా సమర్థములగుననియు భావించుట సమంజసము.

చందములయొక్క ప్రయోగోచిత్యము వానియొక్క గుణవద్వృత్తిని ఆశ్రయించి యుండును. చిత్తవృత్తులు, చిత్తవికారములు సత్వాదిత్రిగుణముల పరిణామములే కనుక రస తత్వమున త్రిగుణముల వర్తనమును పరిశీలించి తదనుకూలములయిన చందోవృత్తిరీతులను నిర్ణయింప యత్నింపవలసియున్నది.

రసములు, గుణములు, చిత్తవృత్తులు త్రిగుణసంబద్ధములను సిద్ధాంతమున రసదార్శనికు లలో మతభేదములులేవు. ఆ సిద్ధాంతమును వారువారు ప్రపంచించిన మార్గములందు కొన్ని భేదములున్నవి.

“త్రైగుణ్యోద్భవ మత్ర లోకచరితం నానారసం దృశ్యతే”² అని కాళిదాసమహావి త్రైగుణ్యోద్భవము, నానారసమునైన లోకచరితము నాట్యమున దర్శింపఁబడునని నాట్యపరముగఁ జెప్పినమాట కావ్యపరముగ సాహిత్యదార్శనికు లన్వయించిరి. వృత్తివిచార సందర్భమున ఆనందవర్ధనాదు లిట్టి యభిప్రాయముకలవారే యవి గుర్తించితిమి కాని వారెవ్వరును రసగుణ సంబంధమును స్పష్టముగఁ బరిష్కరించి చూపించియుండలేదు.

ఈ విషయమున శారదాతనయుఁడు శివుఁడు సూర్యునకుఁ జెప్పినదని యొకమతమును, వాసుకి నారదునకుఁ జెప్పినదని యింకొకమతమును తన భావప్రకాశమున వివరించెను.³

	శివ మతము	వాసుకి మతము
1. శృంగారము	రాజస - సాత్వికము	రాజసము
2. హాస్యము	రాజస - తామసము	సాత్వికము
3. వీరము	సాత్విక - రాజసము	రాజస - సాత్వికము
4. అద్భుతము	రాజస - సాత్వికము	సాత్వికము
5. రౌద్రము	రాజస - తామసము	రాజస - తామసము
6. కరుణము	తామస - సాత్వికము	తామసము
7. భీభత్సము	తామస - రాజసము	తామస - రాజసము
8. భయానకము	సాత్విక - తామసము	తామసము

ఈ మతములను పరిశీలించి అచ్యుతరాయలు తన సాహిత్యసారమున వింకొక మతమును ప్రతిపాదించెను.⁴

కాంత శృంగార కరుణములు - సాత్వికములు

హాస్య అద్భుత భయానకములు - రాజసములు

పీఠ దీభిత్వ రౌద్రములు - తామసములు

జాగ్రత్. స్వప్న, సుషుప్తిలను మూడవస్థలను ఒక్కొక్కటి మరల జాగ్రత్. జాగ్రత్, జాగ్రత్ - స్వప్న, జాగ్రత్ - సుషుప్తి యను తీరున మూడేసి భేదములుగా నేర్పడి మొత్తము సవ్యావస్థలు సిద్ధించినట్లే సత్వరజస్తమోగుణములు మూడును మరల మూడేసిగా భేదిల్లి నవ రససిద్ధి యగుచున్నదని అచ్యుతరాయలు వివరించెను. ఆయన మత మిది : —

1. కాంతము	—	సాత్విక	-	సాత్వికము
2. శృంగారము	—	సాత్విక	-	రాజసము
3. కరుణము	—	సాత్విక	-	తామసము
4. హాస్యము	—	రాజస	-	సాత్వికము
5. అద్భుతము	—	రాజస	-	రాజసము.
6. భయానకము	—	రాజస	-	తామసము
7. పీఠము	—	తామస	-	సాత్వికము
8. దీభిత్వము	—	తామస	-	రాజసము
9. రౌద్రము	—	తామస	-	తామసము.

అవస్థానవకసాదృశ్యమున అచ్యుతరాయలు చేసిన రసనవకవిరూపణము స్పష్టముగనే యున్నది. అయినను ఇది స్థూలమైన మార్గమునే విద్దేశించును గాని సూక్ష్మపరిశీలనకు అంతగా నుపకరింపదు.

రజస్సు క్రియాత్మకము. సత్వతమస్సులు నిష్క్రియములు. లఘువైన సత్వము క్రియను వికసింపజేయును. గురువైన తమస్సు క్రియను సంకోచింపజేయును. అక్షరము లందు స్వరములు స్వయంగమనశక్తిగలవి. వ్యంజనములు స్వరముల నాశ్రయించియే చలన వంతములగుచున్నవి. కనుక స్వరములు రజోగుణములుగను వ్యంజనములు సత్వతమోరూపములుగను గ్రహింపవచ్చును. స్వరములయొక్క గమనము వాని యంగములయిన వ్యంజనములయొక్క రాచురగౌరవములనుబట్టి ద్రుతము, విలంబితము నగుచుండును. లఘుప్రయత్నోద్వారణీయములయిన వ్యంజనములు సాత్వికములనియు, గురుప్రయత్నోద్వారణీయములు తామ

సములవియు భావింపఁదగును. సాత్వికవ్యంజనములు ఉచ్చారణమున వాగింద్రియమునకు, శ్రవణమున శ్రోత్రేంద్రియమునకు సుఖకరములవియు, తామసవ్యంజనములు దుఃఖకరములవియు వివేకింపవచ్చును.

సంవారప్రయత్న నిష్పన్నములైన నాదములు సాత్వికములు.

వివారప్రయత్న నిష్పన్నములైన శ్వాసములు తామసములు.

అని విభాగము చేయఁదగును.

నాదములందును	—	అల్పప్రాణములు	-	సాత్విక సాత్వికములు
		మహాప్రాణములు	-	సాత్విక తామసములు
		యజ్ఞులు	-	సాత్విక రాజసములు.
శ్వాసములందును		అల్పప్రాణములు	-	తామస సాత్వికములు
		మహాప్రాణములు	-	తామస తామసములు
		శక్రులు	-	తామస రాజసములు.

సవి యవాంతర భేదకల్పనము చేయవచ్చును.

“శకారా ద్రాజసోత్పత్తిః, షకారా త్తామసోద్భవః

సకారా త్సత్వసంభూతిః

సందీక్ష్యరకాశక - 28

నాసిక సర్వోత్తమస్థానము, ప్రాణపథము గనుక నాసికాస్థానములగు అనునాసికములు వర్గసారభూతములు.

మాతృకాప్రాసాదః (మౌనతంత్రము)

స్వరము స్పందరూపము. ఆస్పందము వ్యంజనానువిధమై లాఘవగౌరవములు ప్రాపించును. స్పందములకు లఘుత్వగురుత్వములవలె హ్రస్వత్వదీర్ఘత్వములు కలవు. ఇవి రణోపృత్తిమాత్రములు. చతుర్విధములయిన యీ స్పందములు చిత్రవృత్తివ్యంజకములు.

అక్షరములకు మంత్రశాస్త్రములందు ప్రసిద్ధములైయున్న శక్తులుగూడ పండుకీల్పానుకీలనమున ఉపాదేయములే. ముఖ్యంత్రమందలి మూర్ధాదీస్థానములకు అగ్న్యీదు లందిదైవతములుగా భావింపఁబడినవి. తత్తద్దేవతాకములయిన స్థానములం దుత్పన్నములయిన యక్షరములు తత్తద్దేవతాశక్తులు గలిగియుండునవియు, అట్టి యక్షరములు శ్రోతయందు అశక్తులను

ప్రకోపింపఁజేయనవియు మంత్రశాస్త్రములు చెప్పుచున్నవి. "ఋ టు ర షాజాం మూర్ధా" ఇత్యాది వైయాకరణ దర్శనము నిచ్చట అనునందించుకొనవలయును.

అక్షరములకువలె అక్షరసంహితలైన గణములకును చిత్తవృత్తివ్యంజనసామర్థ్యము కలదని భాండసికులు దర్శించియున్నారు. వారి దర్శనముకూడ యథావసరము స్వీకరింపఁదగియే యున్నది.

క విసర్పగారుడమునుండి గణరససంబంధము నుపదేశించు పద్యములను లింగమగుంబ తిమ్మన యుదాహరించెను.¹ అప్పకవియు² నీ ప్రసంగము గావించెను.

	క విసర్పగారుడము	అప్పకవీయము
మగణము	రౌద్రము	రౌద్రము
యగణము	కరుణము	కరుణము
రిగణము	భయానకము	శృంగారము
సగణము	?	ఘోరము
తగణము	శాంతము	శాంతము
జగణము	వీరము	వీరము
భగణము	హాస్యము	హాస్యము
సగణము	?	అదుఃశము.

రౌద్ర రిరుణ శాంత వీర హాస్యముల విషయమున నిరువురును ఏకాభిప్రాయమునే వెల్లెబ్బించిరి. అన్యరసముల విషయమున భేదాభిప్రాయము చూపిరి. ఈ లాక్షణికుల యభిప్రాయములును యథావసరము స్వీకరింపఁదగినవే. సూర్యేంద్రచంద్రగణముల రసానుకూలతను గుఱించి యీ లాక్షణికు లేల ప్రసంగింపలేదో.

వివిధసాహిత్యశాస్త్రకర్తలు స్థాయి నందారి భావముల లక్షణములను వారికిఁ దోచిన తెలుగున నిర్వచించియున్నారు. ఏయొక్క విర్విచనమును ఆ భావముల స్వరూపమును నమగ్రముగ రూపింపఁజాలకున్నను సర్వవిర్విచనములు అంశమున సత్యములే. వీనియందు కొన్ని చిత్తవృత్తి ప్రధానముగఁ జేయఁబడినవి గలవు. వృత్తాచిత్యపరికీలనమున నిట్టినిర్వచనములు గ్రహింపఁదగియున్నవి.

ధ్వన్యాదౌర్యలు సంఘటనా, పద, పదైకదేశ, లింగ, వచన, విపాకాదికమైన వ్యంజక సామాగ్రి యెంతయో నిరూపించిరి. కావి భండముయొక్క రసాదివ్యంజకతను గుఱించి వారు ప్రసంగింపలేరి. పరమార్థమున చందోఽంగములన్నియు రసాదివ్యంజకములే. వర్ణాది వృత్త

చంద్రప్రయోగమున చంద్రస్వామిగ్రామి అంద్రప్రయోగభారతకవు లెట్లు వస్తురసభావాది వ్యంజకముగ విని యోగించిరో పరిశీలించవలసియున్నది.

నిర్వాణవిశేషమువలన చంద్రములు విశిష్టవస్తురసభావ నిర్వాహకములు కాగలవని యింత వఱకు వివరింపఁబడినది. చంద్రముల నిర్వాణమునందేకాక వాని యలంకరణమునందుఁగూడ కవి యవధానవంతుఁడగును. నిర్వాణసౌష్ఠవమునకుఁదోడు అలంకరి సౌష్ఠవముకూడ సిద్ధించినచో చంద్రముయొక్క వశీకరణశక్తి బలీయమగును. గుణములు చంద్రశ్శేఖరములుకాగా, అలంకరణములు చంద్రశ్శేఖరీకరణయహేతువులు కాగలవు. కనుక ఇప్పుడు చంద్రోలంకరణము ననుశీలించవలయును.

సూచికలు :

1. నాట్యశాస్త్రము : vi అధ్యాయము. 283 పుట
2. మాళవికాగ్నిమిత్రము : 1-4.
3. భావప్రకాశనము : 2 వ అధికారము.
4. సాహిత్యసారము : vi - 47, 48.
5. సులక్షణసారము : పుటలు. 155 - 158.
6. అప్పకవీయము : vi 77 - 78.

అలంకరణానుశీలనము

ప్రాసము

గురులష్టకరాస్యతర బాహుళ్యాత్మకమైన వృత్తియు, గురులఘుక్రమనివేశనాత్మకమైన రీతియు ఛందమును రసాద్యర్థనిర్వహణసమర్థముగా రూపించు ధర్మములని వెనుకఁ జెప్పఁబడినది. ఛందోవిర్మాణసౌష్ఠవము తదంగసౌష్ఠవముపై నాధారపడియుండుననియుఁ జెప్పఁబడినది. ఛందమునకు రసాదివ్యంజనసామర్థ్యాతిశయము నాపాదించు ప్రాసము, వడి యను రెండు విశేష లక్షణములుగూడ ఆంధ్రులచేఁ బావించఁబడినవి. ఇవి ఛందమునకు శోభాతిశయమును గలిగించు లక్షణవిశేషములు - అంగసమవాయులై యంగధర్మవిశేషవ్యంజకము లయినవి.

ప్రాసము అను పదము సంస్కృతలక్షణగ్రంథములం దగపడదు అలంకారిశాస్త్రము లందు అనుప్రాసము అను పదము కనఁబడును. అది శబ్దాలంకారభేదము. సంస్కృతచ్ఛందోగ్రంథములందు దాని ప్రసంగము లేదు. ఆంధ్రమునందువలె సంస్కృతమున ప్రాసము ఛందమునకు అంగముగాని, లక్షణముగాని, అలంకారముగాని కాదు. భరితముని యుపదేశించిన ఛందోదేశాంగములలోఁ బ్రాసము పేర్కొనఁబడలేదు.

సంస్కృతలాక్షణికులు పేర్కొన్న యనుప్రాసభేదములలో నొకటి యాండ్రచ్ఛందము లందు ప్రాసముగా రూపొంది వృత్తజాతులందు నియతమైన లక్షణముగాఁ గుదురుకొన్నది. మాధుర్య గుణమును వివరించు సందర్భమున ననుప్రాసమును దండి యిట్లు లక్షించెను :

మధురం రసవత్ వాచి
వస్తున్యపి రసస్థితిః
యేన మాద్యంతి ధీమంతః
మధునేవ మధువ్రతాః॥

యయా కయాచిత్ క్రుత్యా యత్
సమాన మనుభూయతే
తద్రూపా హి పదాసత్త్విః
సానుప్రాసా రసావహాః॥

వర్ణావృత్తి రనుప్రాసః
పాదేషు చ పదేషు చ
పూర్వానుభవ సంస్కార
తోదివీ యద్యదూరతా॥

చంద్రో శరన్నిశోత్తంనే
 పంద స్తబక విభ్రమే
 ఇంద్రనీల సమం లక్ష్మ
 సందధా త్యలిసశ్రియం॥

చారు చంద్రమసం భీరు
 వింబం పశ్యైత దంబరే
 మన్మనో మన్మథాయత్తం
 నిర్దయం హంతు ముద్యతః॥

ఇత్యనుప్రాస మిచ్ఛంతి
 నాతిదూరాంతరక్రతిం;
 నతు రామాముఖాంభోజ
 సదృశ శృంగద్రమా ఇతి॥

కావ్యాదర్శము: I: 51, 52, 55, 56, 57, 58.

మాధుర్యమనగా రిసవత్త్వము. రసము వాక్కునందును, వస్తువునందును ఉండును. సమాన క్రుతిర శబ్దానుభవమునకుఁ దోడుపడు సానుప్రాసయైన పదాసత్తిరసావహ. అనుప్రాసమనఁగా వర్ణావృత్తి. అది పాదములందును, బదములందును నుండవచ్చును. పూర్వానుభవసంస్కార భోధకుఁ డిగిసంత యచూరిమున వర్ణావృత్తి జరుగవలెను. అతి దూరాంతరక్రతియైన యను ప్రాసము సహృదయ హృదయంగమము కాదు.

దండి యిచ్చట స్పష్టముగాఁ జెప్పకున్నను ఆయన 56, 57 శ్లోకములందుఁ బ్రదర్శించినవి త్రిమముగాఁ బాదానుప్రాసము, పదానుప్రాసము ననుట సుగ్రహము. భోజాదు లిట్టియనుప్రాస భేదములను బెక్కింటిని విభజించి నిరూపించిరి.

ఆవృత్తి ర్యాకు వర్ణానాం
 నాతి దూరాంతరస్థితా
 అలంకారః స విద్యద్వి
 రనుప్రాసః ప్రదర్శ్యతే॥

వర. కంఠ II. 70.

అనుప్రాసము మాధుర్యలక్షణముగా ఁండి ప్రతిపాదించెను. అది యలంకారమని భోజరాజు తావించెను. భోజుని కారినను వ్యాఖ్యానింపుచు రామసింహుఁడు 'అనుప్రాసము' అను పదము నిట్లు నిర్వచించెను :

“ప్రాచీన వర్ణ శాత్యముగతః, సహృదయ హృదయావర్ణకతయా ప్రకృష్టకృత వర్ణానాం న్యాసః అనుప్రాసః ఇతి కాశ్మీరికా నిరుక్తిః.”

మమ్మటాదులును నిట్టి యభిప్రాయమునే వ్యక్తముచేసిరి.

“వర్ణసామ్య మనుప్రాసః, చేక వృత్తి గతో ద్విధా”

“స్వరవైసాదృశ్యేపి వ్యంజనసదృశత్వం వర్ణసామ్యం । రసాద్యనుగతః ప్రతిష్ఠో న్యాసః అనుప్రాసః ।” అని మమ్మటాదు.

కావ్యప్రకాశము IX.104

“అనుప్రాసః శబ్దసామ్యం, వైషమ్యేపి స్వరస్య యత్”

“స్వరమాత్రసాదృశ్యం తు వై చిత్రాభావాత్ న గణితం । రసాద్యనుగతత్వేన ప్రతిష్ఠో న్యాసః అనుప్రాసః” అని విశ్వనాథుడు.

సాహిత్యదిప్పణము X.2

సహృదయహృదయావర్ణకత కారణముగాఁ బ్రవర్తపొందిన వర్ణన్యాసము అనుప్రాసమును సంకారము. నాతిదూరాంతరస్థితియైన సదృశవర్ణావృత్తి శ్రుతిసుభావహ యగును గనుక సట్టిది శబ్దాలంకారము. అట్టి వర్ణావృత్తి రసాద్యనుగుణముగ నుండవలెను.

అనుప్రాసము శ్రుతి, వృత్తి, చేక, లాటాంతాది భేదములచే బహుప్రకారము. అది పద, పాద, శ్లోకార్థ, శ్లోకగతమై యుండవచ్చును. అనఁగా అవృత్తమగుచున్నది వర్ణముగాని, పాదముగాని, పాదముగాని, పాదఖండముగాని కావచ్చును. ఒకప్పుడు శ్లోకార్థము, శ్లోకముకూడ నాతిదూరాంతరముగ నావృత్తములు కావచ్చును. అట్టిదియు నొకవిధమైన యనుప్రాసాలంకారమే. “కాదన కిట్టిపాటి యవకారము” అను పద్యమును (అది I: 125) నన్నయయ్య, “దుర్వారోద్యమ బాహువిక్రమ రసాస్తోక ప్రభాసురత్” అను పద్యమును (విరా. II: 55) తిక్కనయు నాతి దూరాంతరముగ నావృత్తిచేయుట* రసాదివ్యంజనమై యలంకారత్వమును బ్రాపించుచున్నదని యెఱుంగవలయును.

ప్రతిపాద ద్వితీయస్థానగత సదృశవ్యంజనావృత్తిరూపమైన యనుప్రాసభేదమును దండి యొక్కఁడే చక్కగా రూపించెను. దాని నాతఁడు మాధుర్యలక్షణముగనే గణించెను. అతని లక్ష్యమిది :

* అది. I.125 వ పద్యము అది II.204 వ పద్యముగా నావృత్తమైనది. పద్యావృత్తికి ఇది సంస్కారబోధనానుకూలమైన యంతరమే యనఁదగును.

“చంద్రో శరన్నిశోత్తంసే
 భండస్తబక విభ్రమే
 భండసీలసమం లక్ష్మ
 సందధా త్యలినః శ్రియం”

I. 56.

అంద్రుల ప్రాసస్వరూప మిదియే. దండి లక్ష్మమందలి ప్రాసము ఆంధ్రద్వాంధసికు
 లందఱును నిరూపించిన సంయుతాసంయుతప్రాసభేదమే యని సులభముగ గ్రహింపవచ్చును.

సంస్కృతచ్ఛందశ్శాస్త్రర ర్త లెవ్వరును నిట్టి యనుప్రాసభేదమును భండమున కంగ
 ముగాఁగాని, అలంకారముగాఁగాని పేర్కొనియుండలేదు. జయకీర్తి యొక్కఁడు మాత్రము తన
 చందోఽనుశాసనమున దీనినిగురించి ప్రసంగించెను. భండశ్శాస్త్రసంజ్ఞలను వివరించుచుఁ బ్రథ
 మాదికరణమున జయకీర్తి—

“పాదో లక్షర మాత్రా నియ
 మోదిత పిందో లథ పాదవత్ పద్యం స్యాత్
 పాద ద్వితీయవర్ణః
 పాదం పాదం య ఏతి సో లనుప్రాసః”

I. 125.

అని పాదమును, పద్యమును, అనుప్రాసమును నిర్వచించెను. ‘ప్రతిపాదమునందును వచ్చు పాద
 ద్వితీయవర్ణము అనుప్రాసము’ అని జయకీర్తి యనుప్రాసలక్షణమును స్పష్టముగా వివరించెను.
 లక్షణశ్లోకమున అనుప్రాసమును బాటించెను. లక్షణము, లక్ష్యమునైన యీ కారిక ఆంధ్రమునఁ
 గందముగా నెలకొన్న యార్యాగీతియందు నిబద్ధమైయున్నది. ప్రాకృతసంప్రదాయము ననుస
 రించి యార్యాగీతిని స్కంధకావ్యమున జయకీర్తి తనగ్రంథమున నిరూపించెను (V-13)
 జయకీర్తి యనుప్రాసమును ప్రథమాధికారమునందే నిర్వచించియున్నను సర్వసంస్కృత
 ఛందములకు నీ యనుప్రాసనియమము వర్తించునని యాతని యభిప్రాయముగా భావించరాదు.
 కర్ణాటకాత్యధికారిమునఁ గర్ణాటచ్ఛందములను నిరూపించు సందర్భమునందే ఆతఁడు లక్ష్యలక్షణ
 ములందీ నియమమును బాటించి యుండుటచే నీ యనుప్రాసలక్షణము దాక్షిణాత్యచ్ఛందములకు
 మాత్రమే పరిమితముచేయుట యాతని యాశయముగా గ్రహింపవలసియున్నది.

జయకీర్తి పదునొకండవ శతాబ్దికిఁ జెందిన కర్ణాటకై నపండితుఁడు. కన్నడులు, తెలుఁగులు
 నాతనినాటికిఁ ప్రాసమును బాటించుచుండిరి. ఆ ప్రాసలక్షణమునే యాతఁడు వివరించెను.
 సంస్కృతచ్ఛందోఽనుశాసనముచేయుచుఁ దత్సంప్రదాయమునుబట్టి జయకీర్తి దీనిని ‘అను
 ప్రాసము’ అన్నను విది దాక్షిణాత్యం ప్రాసమే యనుట స్పష్టము.

“అద్యో వళిః ద్వితీయః ప్రాసః”

అ. ౪. ౨౦

అని వాగనుశాసనుని ప్రాసలక్షణము. ఈ సూత్రముపై అప్పకవి వివరణము :

“ప్రథమపాద ద్వితీయాక్షరంబు ప్రాస
మయ్యెఁ బద పద్యముల నడుగడుగునందు
నదియు రెండవపదమై యమరు సీస
గీత చందక మంజరీ రృతులఁ దక్క”

III. 28

ప్రథమపాద ద్వితీయాక్షరము ప్రాసమైనచో, దక్కినపాదముల ద్వితీయాక్షరములు అను ప్రాసము లనుట న్యాయమే. ప్రథమపాదద్వితీయాక్షరముననుసరించి ద్వితీయాదిపాదముల ద్వితీయాక్షరములు ఉండఁబడుట యనుప్రాసమే. ప్రాసము అను పదము దాక్షిణ్యత్యుల ఛందః పరిభాష.

అనుప్రాసమునకు వ్యంజనసామ్యమే ముఖ్యమనియు, స్వరసామ్యము లేకున్నను దోషము లేదనియు సంస్కృతాలంకారికుల యభిప్రాయము. ప్రాసవిషయమున నాంధ్రుల యభిప్రాయము నిదియే.

“ప్రాసములకెల్లఁ దుల్యాక్షరంబులైనఁ
జాలు, స్వరభేదమైన దోషంబులేదు”

III. 289.

అని యప్పకవి చెప్పినాడు. ఇచ్చట అక్షరమనఁగా వ్యంజనమని యప్పకవి యభిప్రాయము.

ఆంధ్రులు యతిని వదిలేక వళి యను దాక్షిణ్యపదముచే వ్యవహరించుటయు, బ్రాసమును సంస్కృతనామముచేతనే వ్యవహరించుటయుఁ జూడఁగాఁ బ్రాసము నాంధ్రులు తమిళము నుండికాక సూటిగనో, కన్నడవ్యాసముననో సంస్కృతమునుండియే గ్రహించియుండురని తోచును. ద్వితీయాక్షరమైత్రీహాసములుగు ‘ఎదుగై తొరై’ భేదములు తమిళచ్చందోగ్రంథములందు వివరింపఁబడియున్నవి. ఆ భేదములలో ‘అడియెదుగైతొరై’ - అనఁగా పాదద్వితీయాక్షరమైతి-తెలుఁగునఁ బ్రాసమునకు సమానము. ఎదుగై తొరై భేదములు తమిళచ్చందములందైచ్చికములని తెలియుచున్నది. ఆంధ్రుల ప్రాసము కేవల మైచ్చికముకాదు. వృత్తశాకులందది వియతము. ఉపశాకులందుఁ గొన్నింటి వియతమే. సీస గీతాదులందు వియతము కాకున్నను విషిర్దముకాదు. కనుక ప్రాసము ఆంధ్రమునఁ గొప్పి ఛందములకు లక్షణము, కొన్నింటి కలంకారము నని భావింపవచ్చును. వర్వచ్చందస్సామాన్యము కానందువలన ఛందమునకు అంగ

చువిగాని, యలంకారచువిగాని యనుటకంటె కేశసంస్కరణ తిలకదారణాదికమువలె కోభాసూచ మైన లక్షణముగానే ప్రాసమును గ్రహింపవలసియున్నది.

అనుప్రాసమువలె ప్రాసముగూడ రసావహమే యని భావింపవచ్చును. నియతస్థానాశ్రిత మైన సదృశపర్వావృత్తి చందమునకు శ్రవ్యతాతిశయము నాపాదించుట సత్కమ. అయినను సంత మాత్రమే ప్రాసముయొక్క ప్రయోజనమునుట సమంజసముకాజాలదు. రసప్రసంగమున్నచోట ప్రాసాక్షరము రసవ్యంజరము కావలసియే యుండును. అన్యత్ర క్రుతిరంజనమునందే యది విశ్రమించును.

ఆంధ్రచందోలాక్షణికులు ప్రాసాక్షరవిన్యాస వైచిత్రీభేదములు కొన్నింటిని గుర్తించి యున్నారు. అదిద్వాండసిక్కుడైన మల్లియరేచన రవిజనాశ్రయమునం దాఱు ప్రాసభేదములను భేర్కొనినాడు.

భాసురములగుచు సుకర

ప్రాసానుప్రాస దుష్కరప్రాసాంత్య

ప్రాస ద్విప్రాస త్రి

ప్రాసములన షడ్విధములఁ బరగును గృతులన్.

సంఖ్యాదికారము.

1. సుకరప్రాసము
2. దుష్కరప్రాసము
3. ద్విప్రాసము
4. త్రిప్రాసము
5. అంత్యప్రాసము
6. అనుప్రాసము

అని ప్రాసములు అఱువిధములు అనంతామాత్యుఁడు సుకరప్రాసమును విడిచి చతుప్రాస మును శేర్చి షడ్విధప్రాసములను జెప్పెను. అప్పరివి సుకరప్రాసమును, చతుప్రాసమును శేర్చి నిష్ప్రవిధప్రాసములను చెప్పెను. అనంతఁడును, అప్పకవియు వీనిని శబ్దాలంకారము లనిరి. రేచన యట్లనిలేదు. అనుకుంటుంటే యుచిరిము. షడ్విధప్రాసములు శబ్దాలంకారములు కావు. అవి శబ్దాలంకారభేదములుగా నే యాలంకారికుఁడును జెప్పియుండలేదు. శబ్దాలంకారము లనఁ బడినవి పద్యమునను, గద్యమునను సుందరమైనవి. షడ్విధప్రాసములు పద్యములందుమాత్రమే ఉండఁదగినవి. కనుక వీనిని శబ్దాలంకారము లనుటయందు సామంజస్యములేదు. చందమునందే యుండఁదగినవి కనుక వీనికి చందోల్లంకారములని యీ వ్యాసమున వ్యవధేశములేయఁ బడినది.

షడ్విధప్రాసములకు రేచన చెప్పిన లక్షణములనుబట్టి చూచినచో వీనిని శబ్దాలంకారము లనుట అతనికి సమ్మతముగాదని స్పష్టపడగలదు.

“మఱి యనుప్రాసంబున్నది ప్రాసాక్షరంబు పెక్కెడల నిడి చెప్పనది.” (సంజ్ఞాది కారము) ఇది రేచన చెప్పిన యనుప్రాసలక్షణము. ప్రాసమునం దేయక్షరముండునో ఆ యక్షర మునే పద్యమునఁ బెక్కెడల నిడి చెప్పినచో అనుప్రాసము అను నలంకారమేర్పరును. ఇది కేవలము చందస్సంబంధియైన యలంకారము. ఏదోయొక యక్షరమును బద్యమునఁ బెక్కెడల నిడి చెప్పినచో నేర్పరు అనుప్రాసము శబ్దాలంకారము. అట్టిది గద్యమునందు నుండవచ్చును.

అప్పకవి యీ రహస్యమును గుర్తింపలేదని యాతని యనుప్రాసలక్షణమువలన నూహింపనగుచున్నది.

“బడిబడిని వర్ణ మొక్కందు కడకు వెడలఁ
బలుకఁబడెనేని నది యనుప్రాసమయ్యెఁ
గంజులోచన యవి యలంకారశాస్త్ర
కదితములు వీని నేడింటిఁ గానవలము”

అప్పక. III. 881 .

ఇది శబ్దాలంకారమైన యనుప్రాసముయొక్క లక్షణము. రేచన యనుప్రాసలక్షణముకంటె నిడి ళిన్నము. “ఇంత శబ్దాలంకారంబులగు విశేషప్రాసంబు లెఱింగించెద” నని సుకరదుష్కరాది సప్తవిధప్రాసములను జెప్పుటయే కాక “ఇవి యలంకారశాస్త్రకదితములు వీని నేడింటిఁ గాన వలయు” నని చెప్పుట యిక్కిలి ప్రామాదికము. చందఃశాస్త్రప్రసక్తములయిన యీ యలం కారములకు శబ్దాలంకారములతోఁ గొంత పోలిక యున్నది కాని యివి యవియే యనుట మాత్రము యుక్తముకాదు. లక్షణనిబంధమునను, స్వరూపగ్రహణమునందును అప్పకవి పొర పడినను లక్ష్యమున రేచననే యనునరించెను. (చూ. II-1881)

ఈ క్రింది యుదాహరణములవలన శబ్దాలంకారమైన యనుప్రాసమునకును, చందోలం కారమైన యనుప్రాసమునకును భేదము స్పష్టమగును.

వివిధోత్తుంగ తరంగ ఘట్టన చలద్వేలావనైలాపరీ
లవరీ బుంగ లవంగ సంగత లతా లాస్యంబు రీషించుచున్.

అది. II. 80.

ఇందు బిందుపూర్వక గకారము, లకారము బహువారము లావృత్తములై యున్నవిగనుక వాని వలన ననుప్రాసము నలంకారము సిద్ధించుచున్నది. అవృత్తములయిన యక్షరములలో నేదియు ప్రాసాక్షరము కాదు గనుక వీ యనుప్రాసము గద్యవద్యోభయసామాన్యమై శబ్దాలంకార మనఁ దగియున్నది.

“అందమరణ్యంద వంద్యున
కిందుకళాభరణునకు నుమేశ్వరునకు నా
నందం బొందఁగ నందఱు
నందతధరుఁ డుత్పవం బొనర్పం బంచెన్”

అది. VIII. 191.

ఇందావృత్తమైన బిందుపూర్వక దశరము ప్రాసాక్షరముగూడ నై యుండుటచే దానివలన సిద్ధిం
చిన యనుప్రాసము ఛందోఽలంకారము.

అంత్యప్రాసమునకు లేచిన లక్షణ మిట్లున్నది - “మఱి యంత్యప్రాసమన్నది మొదటి
పాదము కడఁది యక్షరంబు నాలుగుపాదంబుల కడపద నిడి చెప్పనది.” (సంక్షా) లక్షణ
మునఁ బాదప్రసంగము కలదుగాన పాదనియమరహితమైన గద్యమున నిది యుండఁజాలదనుట
స్పష్టము. దీని లక్షణము నిబంధించుటయందును అప్పకవి పొరపడెనేమో యనిపించుచున్నది.

“పదములందుది నొక్కపగిది యక్షరములు
దనరు సంత్యప్రాసమునకు నెందు.”

III. 381.

అని యప్పకవి యంత్యప్రాసలక్షణము. “పదముల” ననఁగా సుప్తిజంతములయిన పదము
లైనచో లేచనలక్షణములంటె భిన్నమై యప్పకవి లక్షణము ప్రామాదికమగుచున్నది. పదముల
యంతములందొక్కపగిది యక్షరములుండుట యంత్యానుప్రాసమను శబ్దాలంకారముయొక్క
లక్షణము. నాలుగుపాదముల యంతములందును సదృశాక్షరములుండుట ఛందోఽలంకారలక్షణము.
‘పదము’ అనఁగా పాదమని యప్పకవి యభిప్రాయమైనచో లక్షణమున దోషముండదు. లక్ష్యము
లనుబట్టి చూచిగాఁ బాదమనుటలే యాతఁడు పదమనెనని తేలుచున్నది.

“—మోహనాకార ! యభిమన్యు
వీర ! నిర్వికార ! వినుతసార !”

శ్రీ. II. 82

పదాంతములందే కుద్విశవర్ణావృత్తి యుండుటచే నిది యంత్యానుప్రాస మనఁబడు శబ్దాలంకారము.
త్రిజగదవన నిత్యత్రీడనోద్యత్రమోదా !
రజనిచిర విఘాతారంభ లీలావినోదా !

విలాట. III. 20.

పాదాంతములందే కుద్విశవర్ణావృత్తి యుండుటచే నిది యంత్యప్రాస మనఁబడు ఛందోఽలం
కారము. దీని నామములందే భేదమున్నది. అలంకారశాస్త్రసంబంధియైనది “అంత్యానుప్రాసము.”
చందశాస్త్రసంబంధియైనది “అంత్యప్రాసము”. ఇది ప్రాసభేదము ; అది అనుప్రాసభేదము.

ద్వి. త్రి. చతుష్ప్రాసములు యమకభేదములను బోలినవి. పోలివేసకాని యవియే యవి కావు. దండి చేసిన యమకలక్షణము —

“అవ్యపేత వ్యపేతాత్మా వ్యావృత్తి ర్వర్ణసంహతే;
యమకం; తచ్చ పాదానాం ఆదిమధ్యాంత గోచరం.”

కావ్యాదర్శము, III. 1.

పాదములయొక్క ఆదిమధ్యాంతములం దెచ్చటనైనను అవ్యవహితముగాఁగాని, వ్యవహితముగాఁగాని కొన్నివర్ణములచే నేర్పడిన సమూహమును పునఃపునరావృత్తముచేయుట యమకము. ద్వి త్రి చతుష్ప్రాసములు పాదాది వ్యపేతయమకములవంటివని చెప్పవచ్చును. పాదచతుష్టయ గత పాదాదివ్యపేతయమకమునకు దండి యుదాహరణము —

“కమలేః సమ కేశం తే
కమలేద్వ్యాకరం ముఖం
కమ లేఖ్యం కరోషి త్వం
కమలే వోన్మదిష్ణుషు”

III. 29.

ఈ లక్ష్యమునుబట్టి యావృత్తము కావలసిన వర్ణసంహతియొక్క లక్షణముల నిట్లు వివేచింపవచ్చును.

1. వర్ణసంహతియందు స్వరవ్యంజనసాదృశ్య ముండునట్లు ఆవృత్తము కావలెను.
2. వర్ణసంహతి యేకపదరూపము కానక్కఱలేదు.

దండి ప్రదర్శించిన యమకభేదములనుబట్టి చూడఁగా సదృశవర్ణసంహతియొక్క ఆ వృత్తి పాదచతుష్టయమునను ఉండితీరనక్కఱలేదు. పాదద్వయమునఁ, బాదత్రయమునఁగూడ ఉండవచ్చును.

చందోఽలంకారములయిన ద్విత్రిప్రాసములు నిట్టివే. కాని యావృత్తమగుచున్న వర్ణ సంహతియందు స్వరభేదమున్నను దోషములేదు. ప్రాసమునకువలె పీనికిని వ్యంజనమే ప్రధానము. ఆవృత్తమగుచున్న వర్ణసంహతి భిన్నపదములకుఁ జెందిన వర్ణములతో నేర్పడవచ్చును. ప్రాసమువలెనే ద్వి త్రి ప్రాసములుగూడ గద్యమునం దుండవుగనుక చందోఽలంకారములే యగునుగాని శబ్దాలంకారములు కాఁజాలవు. యమకము గద్యమందును ఉండునుగనుక నివి యమకముకంటె భిన్నములు. ద్వి త్రిప్రాసములకుఁ బాదాది వ్యపేతయమక మొక్కదానితోడనే కొంత సాదృశ్యముగలదు.

“మకర హృహం బనియెడు
మకరాలయ మపుడు దర్పమహిమోజ్జ్వలుడై
మకరక్రీడం జండత
మకరాభీలముగఁ జొచ్చె మారుతి యధిపా !

భీష్మ. II. 276.

దీనియందు యమలచ్చాయ కొంత గోచరించుచున్నది. కాని ద్వి త్రి పాసములన్నింటను బాదప్రథ
మాదిరాష్ట్ర త్రి యుండదు. ద్వితీయాక్షరముతోపాటు తృతీయాక్షరములుగూడ వ్యంజనప్రాధాన్య
ంతోఁ బునరావృతము లగును.

ఓంకార వాచ్యునకు నన
హంకార నిరీడా భావనారాధ్యునకున్
హ్రీంకారమయ మనోజ్ఞా
లంకారోల్లాస సిత్యలాలితునకున్.

విరా. I. 32.

ద్విప్రాస స్వరూపమిది. త్రి చతురాద్విప్రాసముల స్వరూపము నిట్లే యుండును. యమకము లని
యతస్థానములు. ఇవి నియతస్థానములు.

సురిరి దుష్కరి ప్రాసములు రేచల మలంకారభేదములని చెప్పఁదగినవికావు. ప్రాసాక్షరి
గత రిసవ్యంజనా ధర్మభేదములుగా పీనిని గణించుటచితము. రేచన పీని స్వరూపమును
గూడ చిత్కిగా నిర్వచించెను.

“సురిరిప్రాసంబున్నది సులభాక్షరంబులు ప్రాసంబిడి చెప్పినది.” “దుష్కరప్రాసం
బున్నది విషమాక్షరంబులు ప్రాసంబిడి చెప్పినది.” (సంక్షా). సుకరిమనిగా సులభమనియు,
దుష్కరిమనిగా విషమము అనియు రేచన యధిప్రాయము. వక్తికు ఎట్టి యక్షరముల యుచ్చా
రింపము సురిరిమో అని సురిరిములు విషమస్థానములయిని పెర్ణముల సంయోగముచే నేర్పడిన
యక్షరిము సులభాక్షరిము. ఇట్టి యక్షరిముల యుచ్చారము దుష్కరము. రేచన యధి
ప్రాయమును అచ్చరివి యింటను స్ఫుటముచేసెను.

“ప్రాసంబు సులభాక్షరంబైన సుకరంబు
దుర్లభంబైనను దుష్కరంబు”

III. 381.

సులభాక్షరము సుకరిము, దుర్లభాక్షరము దుష్కరిము నన్న వివేకము అర్థవంతముగా నున్నది.
భాషయందు సుకరిముగా నుచ్చరింపఁబడిగిన యక్షరములే సులభములు - విరివిగా లభించునవి.

ఉచ్చారణదుష్కరములయిన యక్షరములు దుర్లభములే - అరుదుగా లభించునవి. సుకరదుష్కర ప్రాసములకు వారిచ్చిన యుదాహరణములనుబట్టి సులభదుర్లభక్షరముల స్వరూపము గొంత పఱకు నిర్ణయించుకొనవచ్చును. సుకరప్రాసమునకు రేచన లక్ష్యము :

పరమోపకార ధరణీ

సురవరసురభూజ సుగుణసుందర.

అప్పకవి లక్ష్యము :

కమలదళనయన సకలా

గమవేద్య పురాణపురుష కరుణాకర మ

ద్రమహీశప్రియతనయా

రమణ యనుచుఁ బలుక సుఖకరప్రామసగున్.

III 382

అసంయుక్తము, అద్విరుక్తము, అబిందుపూర్వకము, అల్పప్రాణమునై సుఖముగా సుచ్చరింపఁ దగిన యక్షరము సుకరప్రాసాక్షరమని వీరి లక్ష్యములవలన గుర్తింపనగుచున్నది. సుకరప్రాసమును అప్పకవి 'సుఖకరప్రాసము' అనుట గమనింపవలెను. ఏ యక్షరము ఉచ్చారణమున పర్తికు, శ్రవణమున శ్రోతకుఁ, బ్రయోగమునఁ గవికి సుఖకరమో ఆ యక్షరముగల ప్రాసము సుకరప్రాసము. అక్షరములయొక్క సుఖకరత్వమునఁ దారతమ్యము, రసాదివ్యంజనమున నిట్టియక్షరముల యౌచిత్యము పరిశీలింపఁదగియే యున్నది.

దుష్కరప్రాసమునకు రేచన యుదాహరణము :

“స్వఃకాంతాసమయోషిదు

రఃకృతరతిచిహ్న దుష్కరప్రాసం బా

విఃకృతమగు నిట్లు——”

అప్పకవి యుదాహరణము : •

దుష్కృతగిరి వజ్రాయుధ

పుష్కరసదనాధినాథ బుధసుత దవశో

చిష్కేశాహార యనన్

దుష్కరమని దీనిఁ బలుకుదురు ప్రాసజ్ఞుల్.

III. 383

సానకరజప్రయత్నాదులందు విషమములయిన వర్ణముల సంయోగములు, వినగ్గూర్వకములు దుష్కరప్రాసాక్షరములు. భాషయందుఁ దఱచుగా లభింపనివి. ఉచ్చారణమున దుఃఖకరములయినవి - ర్భ, ర్భ, గ్భ, ధ్భ, ష్భ, ష్భ - మున్నగు నక్షరములు దుష్కరప్రాసాక్షరములే యనవలెను. స్ప, ల్ల, లగ వంటివి కేవలము దుష్కరము లనఁజాలము. కనుక సులభ దుష్కర ప్రాసములగుదును నెన్నియో భేదములు సంభావ్యము లగుచున్నవి.

సులభములయిన యక్షరములుండఁగా దుష్కరములయిన యక్షరములను ప్రాసముకొఱ జేయుచేయుటయందు కివితీ విశిష్టప్రయోజనాపేక్ష యేదియో ఉండవలెను. వక్త్రవ్యాద్యద్యోచిత్య శ్చైత్యో దిప్యల ప్రాసాక్షరముల నెన్నిచేయుదురని భావించుట యుచితము. ప్రాసాక్షర నిష్ప మైన రసాదిపిఠంబలతాధర్మము అనుశీలించఁదగియేయున్నది. ప్రాసమువంటి ప్రముఖస్థానమున బహువారి మధ్య న్నమైన యక్షరము చందిమున స్వీయగుణమును సంక్రమింపఁజేసి రసమును ధంజించుటకు, బోషించుటకు సమర్థమైయుండును. కివిత్రయము రసభావవ్యంజకముగఁ బ్రాసాక్షరము నిర్మించిన సందర్భములు వెక్కుకలవు.

దుర్భర యగు నీనుఁ గర్కటి

గర్భము ధరియించినట్లు గైకొని నాకై

నిర్భరవిధ్వంసదశ

విశ్వావముఁ దెచ్చికొనుట వెరవై యున్నే ?

విరా. I. 322.

మూర్తస్యరేఫము మహాప్రాణోన్మేషముతో సంయుక్తమై యుచ్చారణమునకుఁ బారుష్యము భారము గలిగించుచున్నది. సైరింధ్రీసౌందర్యలోలుడై తన భర్త తన్ను దిరస్కరింపవచ్చుననియు, సైరింధ్రీ నాచరించినచోఁ దన కాత్మనాశనదశ యాచిర్యవింపవచ్చుననియు భయపడి సుదేష్ట పరికిన వాఁడౌచి. "రిఫ్యతే విపాట్యతే పస్తాది పాటనధ్వనివ దుచ్చార్యతే ఇతి రేఫః" అను న్యాయమున పస్తాదిపాటను చింపునప్పుడు జనించు కిత్తరధ్వనివంటి ధ్వనిగలది రేఫము. కర్కటి గర్భమందలి యుడిములు పిల్లలై తల్లి యుడరిమును జీర్చికొని బయటికివచ్చి మాతృవిశాస హేతువులగునది యో న్యాయము. పద్యమందలి ప్రాసాక్షరమైన 'ర్భ' యొక్క యుచ్చారణము పస్తాదిపాటనబిడ్డమైన కిత్తరధ్వని సుత్పాదించుచు కర్కటిగర్భదారణమును వ్యంజించుచున్నది. 'భ' కారి గర్భమందలి రికారిము పద్యమందలి యలంకారముతోఁ జిక్కిగా నంపదించుచున్నది. మహాప్రాణమైన రికారిము ఆత్మవిశాసోత్సేషచే సుదేష్టకుఁ గలిగిన భయముతోడి ధుఃఖమును, తిన్మూలమైన ప్రాణవాయుపిఠంబున నిశ్వాసగతి త్వమును బట్టియిచ్చుచున్నది. పద్యమందలి యలంకారము అన్నింటికంటె భారమై 'ర్భ' యన్నయక్షరము పద్యమునఁ దన ప్రాభవమును స్థాపించుకొనుచు పద్యార్పివ్యంజనమునకుఁ బూచిపడుచున్నది. శ్రోత్రేంద్రియపాత మాత్రముననే సుదేష్టాది త్రగతి తియ్యత్రాంతిని నహృదియుని హృదియును సంక్రమింపఁజేయుచున్నది.

సాంతస్థసంయోగములు దారుపిండములవంటివని యాజ్ఞవల్క్యశిష్యవచనము గలదు.² అవి పెరుగుగానుండి కట్టెవిడిగినట్లు విఱుగునేకాని మేత్తగాఁ గలిసియుండవు. రకార భకార సంయోగ ముట్టిదారుపిండము. కట్టెవిడిచినట్లు నిఘరముగాఁ బలికిన యామె వాక్యధర్మమును బ్రాసాక్షరము చక్కగా నిరూపించుచున్నది. సుదేష్టపలికిన యీ వాక్యమునకు ద్రౌపది సమాధానమునఁ బ్రాసాక్షరము బిందుపూర్వక ధకారము.

బంధుశతంబులు శౌర్యమ

దాంధములై శక్తిసంపదాభీలతమై

సింధురసదృశత నున్నను

సంధులుసంధు లెడిలించి చంపుదు రతనిన్.

వివా. I 325.

తన శీలమును, భర్తశీలమును శంకించుచున్న సుదేష్టపట్ల ద్రౌపదికి కోపము, ఏపిగింపుఁ గలిగినది. కాని యా భావములను వెల్లడించుట కప్పటియవస్థలో నామె రివకాశములేదు. ఎట్లయిన నామె యాశ్రయమును దాను పొందవలయును. తనచిత్తమందలి క్రోధజగుష్పల నిణించుకొని, సుదేష్టచిత్తమందలి శంకాభయముల నపనయించుటకై ద్రౌపది పలికిన వాక్యమున బిందుపూర్వక ధకారము ప్రాసస్థానమున నిల్పినది. క్రోధభయజగుష్పాది దుఃఖరరభావములు చిత్తమ నావేశించినప్పుడు వాగుచ్చారణమునఁ బ్రాణవ్యయాధిక్యము సహజము. మహాప్రాణాక్షరము లట్టి వాక్యములందు రూపొందును. నిశ్వాసనభారలక్షణములు మహాప్రాణాక్షరములు. ప్రాసస్థాన మందలి ధకారము అనుస్వారసంస్కరమున మధురిమై దుర్బరగా భాసింబుచున్న సైరింధ్రని సుదేష్ట యాదరించునట్లు చేయుచున్నది.

“ముఖనాసికా వచనో అనుస్వారః” అనున్యాయమున వచనద్వారమున నిర్గమించువలసిన వాయువు కొంత నాసికాద్వారమునఁ గూడ నిర్గమించుటచే బిందుపూర్వక ధకారము లేవల ధకారమునఁ బ్రాసస్థానమున నిల్పినది. రక్తసంజ్ఞకమైన యనునాసికము సంస్కృతముచే ధకారముగూడ శ్రోతను రింజించుచున్నది.

గంగాధర పింగజటా

సంగమ మంగళవిశాలా నలీలతరంగన్

గంగానది నేవించెను

గంగాద్వారమున విగతకల్మషఁ డగుచున్.

అది. VIII. 128

ఇది కవివాక్కు. పుష్పేశ్వర జటాజూట సంపర్కమునఁ బరిత్రేతఁ బ్రాపించిన గంగానదిని స్మరించి కవిచిత్తము భక్తిభావరంజిత మగుచున్నది. ఆ హృదయమాఘర్యము బిందుపూర్వక ధకారరూపము ధరించి ప్రాస ప్రాసేతరస్థానములఁ బ్రత్యక్షమగుచున్నది.

“నాసాదుత్పద్యతే రంగః

కాన్యేన సమ నిస్సవః”

అను న్యాయమున రంగనామరీతి మైన యనుస్వారము హృదయమునుండి యుద్భవించి, నాసాద్వారమున నిర్గమించి కంచుతాళములు మ్రోగినట్లు కంగుమనును. కాన్యతాల ధ్వనివలె శ్రోతృచిత్త రంజించుటచే ననుస్వారము ‘రంగ’ మనఁబడినది. గంగధరేత్యాది పద్యమున నట్టి యనుస్వారము నిరీకనాదపద్ధానుగతమై యత్యంతము శ్రుతిసుఖావహ మగుచున్నది. ప్రాసస్థానగతమున బిందుపూర్వక గ్రహారము సప్తవార మభ్యసమై స్థాయిత్వముపొంది పద్యము పద్యమంతయుఁ గాన్యతాలధ్వనిమయమైనట్లు భాసించుచు పర్వవస్తుగతమైన వత్ప్రప్రీతిని సుష్ఠుగా వ్యంజించుచున్నది.

ప్రాసాక్షరము చిమవ్యగతమో, పదాంతగతమో యైనచో, బాదగతి లలితముగనుండును. నన్నయ్యొచ్చి చుట్లు నడచుచున్నది. అట్టిప్రాసములను లలితప్రాసము లనవచ్చును. ప్రాసస్తానమునఁ బద్యాక్షరము నిలిపినచో, బాదగతియందు భంగము గోచరించును. ఆ భంగము తఱచు చమత్కారహేతువగును. పదారంభాక్షరమున ఊనిక యుండును. ఊనిక లేని యక్షరము ప్రాసస్తానమున నుండి పాదగతియం బొదిగిపోవును ఊనికగల యక్షరము పాదగతికి జ్ఞానమాత్రినిరోధము గల్గించి యిందున దుష్పకీంచును. లాక్షణికులు సంధిగతప్రాసములన్న పట్టివి. శ్రుతి చమత్కారకారులగు పీనిని ప్రౌఢప్రాసము లనవచ్చును. తిక్కనకుఁ బ్రౌఢప్రాసములనిన చుక్కప.

గాంగేయునిఁ గుంభజుఁ గ

ద్విం గడచితి మింక నుద్దురుండగు మద్రే

పం గూల్చు మంతతోడఁ దె

గుం గురుపతి పని జయంబు గొనము కడంకన్.

కల్ప. I. 84.

కౌంఠపక్షమందలి మహాపీరులందఱును దెగిరి. పాండవులకు విజయము నిశ్చితకల్పమైనది కడపటి నేదాని కల్పంబు. అరినిని గూల్చినచో జయము సిద్ధించినట్లే. కల్యాని గూల్చుమని శ్రీకృష్ణదేవు డిచ్చుకొని బురికొల్పుచున్న వ్యాపిది. ద్వితీయ తృతీయ, చతుర్థ పాదారంభాక్షరములతోఁ బదములు ముగిసి, ప్రాసస్తానములందు భిన్నపదాద్యక్షరములు నిలుచుటచే పద్యగతి మాడిమాటికిఁ దెగి వార్తారము చందోగతిచే జక్కగా వ్యంజింపఁబడుచున్నది. ‘మద్రేకుం గూల్చు’ ‘తెగుం గురుపతి పని’ యన్న ప్రబోధకవాక్యములు పాదావసానములను గడచి విశ్రమించుట, వాని యవసానములు, ద్రుతాంతములగుట, ఈ సర్వమును ప్రాసస్తానగత మగుట పద్యమున రీసాహిత్యగతివిశేషమును, మనోరంజితను ఆపాదించుచున్నది. సంధిగతమైన ప్రౌఢప్రాసము, పద్యమందింతటను నిండియున్న బిందుపూర్వకాక్షరములును గంధపద్య

మునఁ గొదమసింగపుఁబిల్ల తురంగలింపులను నిరూపించుచున్నవి. స్వపక్షవిజయ నియతాప్తి జనితమైన హర్షముతో శ్రీకృష్ణదేవుఁడు ధర్మజుని శత్రువధమునకుఁ బ్రోత్సహించు వాక్యము హర్షోత్సాహమధురమై చెంగుచెంగున దుముకుచుండుట సహజము.

గర్జదుణుఁడై పగతుర

జర్జరితాంగులుగఁ జేసె సాయకజాల

స్ఫూర్ణన చూపఱు వొగడఁగ

నిర్జరవరనందనుండు నిమిషార్థములోన్.

విరా. V. 37.

లాక్షణికు లిట్టిప్రాసమును దుష్కరప్రాసమనిరి. భిన్నస్థానజన్యములయిన పదాలు జకారముల సంయోగము ఉచ్చారిణ శ్రవణ దుఃఖకారి. వాక్యార్థమును అక్షరములందు రూపించు సభినివేశము లేనిచోఁగవి యిట్టి దుష్కరభాషరము నెన్నికచేయుఁడు. మూర్ధస్యమైన రేఫ మాగ్నేయమనియుఁ, దాలవ్యమైన జకారము వాయవ్యమనియు మంత్రశాస్త్రప్రసిద్ధి. వాయుగ్నిసంయోగ మెట్లు చేదిరి దాహకలక్షణమో అట్లే రేఫ జకారసంయోగము శ్రుతివిదారిత సంతాపకలక్షణము. అర్థునునకు ఉఱుములతోఁ బిడుగులుగురియు మేఘములతోడి సామ్యము వాక్యార్థమున ద్వనించుచున్నది. పలుకు మిఱుమిట్లుగొల్పు కాంతులతోఁ, జెవులు చిల్లులువడఁజేయు శబ్దముతోఁ బిడుగుఁడిన్పు చెట్లు క్షణమాత్రన మహావిధ్వంసము జరుగునో పద్మార్థము తెలుపుచున్నది. అర్థునునియుండుఁ బర్జన్యత్వమును ద్వనించుచున్న యీ పద్యమున నట్టి రూపకధ్వని ప్రాసాక్షరముచే సుష్టుగా సమర్పించఁబడుచున్నది. 'గర్జత్' 'స్ఫూర్ణన' పదములు పిడుగుపాటును వినిపించుచున్నవి.

కార్పిచ్చు గవిసి మృగముల

నేర్చుకరణి నేఁడు భీష్ముఁ దేచినరడిమిం

జేర్చి మనసేనఁ బొదివె శ

రారుల ; నవ్వీరుఁ గన్నులారం గంటే ?

చిన్న. III. 278.

పరుషతాలవ్య చకారసంయోగమున నాగ్నేయమైన రేఫము పరుషతరమై పద్మార్థమును జక్కగా దానింపఁజేయుచున్నది. "కేచన వర్ణానంతాపయంతీవ నిర్మితంతీవ రేఫ కకారాదయ ఇవ" అన్న యభినవుల వాక్యము నిట స్మరింపవలెను.

• దృష్టాంతము నెప్పెదనని

కష్టాత్మా నీవు నన్ను గాకము సరు ను

తృప్తమరాశముగాగ ని

కృష్ణపుగథఁ జెప్పితిది సభితవ్యముతెఱగే ?

కర్త. II. 97.

“శబ్దాదు సెప్పిన యపాఢ్యానంబునం జిత్తం బెఱయుచునికొనేసి” కర్ణుడు శబ్దానితోఁ బలికిన వాక్యమిది. ఎఱియుట యనఁగా మండుట. కోపప్రజ్వలితహృదయనిర్గతమైన యీ వాక్యమునఁ బ్రాసస్థానమున మూర్ధస్థ్యధ్వయసంయోగవిషన్నమైన ‘ష్ట’ కారము నిలుపుట యచితముగ నున్నది. అట్టి సంయోగము మూర్ధస్థ్యమైన ‘ము’ కారసన్నికర్షచే దీప్త్యతిశయవ్యంజక మగుచున్నది. ఈష్ట పరుషస్పర్శసంయోగము—వేట-రగిలి రగిలి పగిలిన యగ్నివర్వతధ్వనిని దలంపఁజేయుచున్నది. ఏట ఏటను Plosives అనియు శ ష లను Fricatives అనియు నాంగ్లమున పిల్ల పిల్లలను పిల్లలను అనియు అయాంగ్లపరిభాష యీ సందర్భమున ‘ష్ట’ ప్రాసమును సార్థకము చేయుచున్నది.

పెరువ కట్టర మౌళిం

బుట్టినక్రియ దీదిరులు సుధోభాగంబుకా

ముట్టి వెలుంగంగ నింద్రుని

పట్టి కిరీటంబు చాలిచెఁ బ్రస్తుతితలబై

విశా. IV. 167.

మూర్ధస్థ్యకారధ్వయ సంయోగము “మౌళిం బుట్టినక్రియ” నన్న యర్థమును సమర్థించుచు మన్వరిమరుటసంయోగమును బ్రత్యక్షిల్పము గాచించుచున్నది.

నెటిన యాపగానుతుఁడు నేలకు వ్రాలె ననంగ విన్న నా

కట్టడిమీను లేమి ఏను కాతీయ కోర్వపు ; దుక్కినీతికిం

బుట్టినయల్లనై వినరపోవఁగవచ్చునె యింక నాకు ; నే

దిట్టదనైతి నెల్లవియుఁ దెల్లముగా విననేర్తు నంజయా :

ఫిష్క. I 65.

ఫిష్కమునఁ బెను ఏలపించు భృతిరాష్ట్రాని వాక్యమిది. ఉచ్చతరస్థానజన్యమైన టకారము ద్వితీయమై భృతిరాష్ట్రానిలా ముండలి యుచ్చస్వంత్యమును సూచించుచున్నది. మూర్ధతాదన రూ మైన భృతిరాష్ట్రాని కోకోద్రేకాభిసయముగూడ ప్రాసాక్షరములం దనుషేయమగుచున్నది ద్వితీయమై టుండరా టుతి పీనులను గావీయవెటుచుంట యనుభవసద్భవము.

సమిల నానెన్నుద్ధిందై ధర్మజునకు మ్రొక్కిచ్చిచ్చి పాండవసర్వసేనావతియగు దృష్ట ద్యుమ్నని వెల్లించు పద్యమునఁ దిక్కిన ‘ష్ట’కార ప్రాసమును గూర్చెను.

సాష్టాంగమెఱగి సమరా

వష్టంభం బొప్ప దివ్యవాహనరీతో

తక్కిష్టగతిన్ ముంగలియై

ధర్మద్యుమ్నుండు వాలిచెఁ దేజోమహిమన్

ఉద్యో. IV. 129.

మూర్ధస్యపదుషోష్మనంయోగమైన 'ష్ట' అత్యంతశ్రుతిసంతాపకము. అగ్నిసంభవుడై, తేజోమహితుడైన దృష్టద్యుమ్నుని వర్ణనమునఁ బ్రాసస్థానముం దాగ్నేయాక్షరసంపుటి నివిష్టమగుట పరిమోచితముగా నున్నది యుద్ధారంభమునఁ బాండవసేనలు కదలునప్పుడుగూడ దృష్టద్యుమ్ను పర్జనమునఁ దిక్కిన "పుష్టోదంచిత" - ఇత్యాదిపద్యమున 'ష్ట'కారప్రాసమునే ప్రయోగించెను.

కాశిరాజదుహితల నపహరించి కొనిపోవు తన్నెదిరించిన రాజులతో భీష్ముడు పోరాడు సంధిచ్ఛమున నన్నయ శకటరేఫప్రాసము నుపయోగించుట మిక్కిలి సరసముగనున్నది.

నఱి నుఱక వైరిపీరుల

నెఱుకులు దూఱంగ నేయు నృపపుంగవు నం

పఱ కోర్వక పిఱుసని రని

వెఱచి విషణ్ణులయి సకలవిషయాధిపతుల్

అపి IV. 203.

రేఫమే శ్రుతినిర్దేశితము. శకటరేఫముమాట చెప్పినేల? నెఱుకులనఁగా మర్కములు. భీష్మని బాణములవలెనే శకటరేఫము మర్మచేసి. అట్టి శకటరేఫము బహువార మాప్యర్థమై యీ పద్యమున మర్మచేదకమైన భీష్ముని యంతఃకలపించుచున్నది. "వివిధ విషయాది పతుల్ వెఱచి విషణ్ణులయి పిఱుసనిరి" అన్నమాటయం దొక చమత్కారము భావింపఁబడిగి యున్నది. విషయాధిపతు లనఁగా నింద్రియములు. శకటరేఫోచ్చారణమున వాగింద్రియము, శ్రవణమున శ్రోత్రేంద్రియము, దర్శనమున నేత్రేంద్రియము విషణ్ణములగు ననుట యనుభవ పేడ్వదు. ప్రాసానుప్రాసరూపమునఁ బద్యమునం దావృత్తమైన శకటరేఫము సహృదయశ్రోత్రామ్యద్వేషకమై పద్యారానురూపముగ నున్నది.

"భవేత్ శ్రుతికటు ర్వర్ణః శ్రవణోద్వేషనే పటుః" అను చంద్రాలోకివాక్యమును "శ్రుతిభీతిప్రదో వర్ణః కార్తావ్యైశ్ శ్రుతికటు ర్భవేత్" అన్న సాహిత్యసారవాక్యమును (విష రత్నము. 182 పుట) నిచ్చట స్మరింపవలెను.

తాను గీచకుని వడించుతెఱంగును వర్ణించుట భీష్ముడు ద్రోపదితోఁ బల్కిన వాక్యమునఁ దిక్కిన యిట్లే శకటరేఫమును ప్రాసానుప్రాసరూపమునఁ బ్రయోగించెను.

ఎఱిగిఁ బిఱుసనిన వెనఁ బై

కుఱుకుదు సాళువము కాకి నొడిసినభంగిన్

వెఱచఱవం బొదువుదుఁ బఱి

పఱినేయుదు నీదు పూన్కి పారంబెయిదన్

పా. II. 282.

సాకువము కాకి నొడిసినభంగి బెదరి పాటు శ్రోత్రేంద్రియమును శకటరేపము తఱిమితఱిమి పట్టుకొనుచున్నది. ఓమఁగేమఁడు కీచకునిఁ బఱిపఱిచేసినట్లుగా బహువార మాన్యత్తమై 'ఱ' కారము శ్రవణేంద్రియమును జీల్చుచున్నది.

కణ్వుని యాదేశముననుసరించి దౌష్ఠ్యంతిం దోడ్కొని 'దుష్టంతుపారికి వచ్చి నకల సామంతమంత్రిపురోహిత పౌరజనపరిపృథుండై యున్న యా రాజుం గనుంగొని శకుంతల తనలో ననుకొనిన వాక్యములందు రేప, శకటరేపములు గ్రమముగాఁ బ్రాసాక్షరస్థితి నందుట రసోచితమై యున్నది. పతి యనాదరణమువలన శకుంతల చిత్తమునఁ గ్రమవృద్ధి నందిన దీప్తి నీ ప్రాసము బలపఱిండుచున్నది.

గురు నాశ్రమంబునను ము
స్మరుదుగఁ బఠివలనఁ గనిన యనురాగము నా
దరణము సమగ్రహంబును
గరుణయు సంభ్రమము సపుడు గానక యెడలో

అది. IV. 88.

ఎఱుంగఁదొకొ నన్ను నెఱిఁగియు
నెఱుంగని యట్లుండునొక్కొ : యెడ దవ్వగుటన్
మఱచెనొకొ : ముగ్ధు లధిపులు
మఱవరె : బహుకార్యధార మగులుగారే :

అది. IV. 89.

పతి యత్యంతానురాగమునఁ దన్నును, దనకుమారుని నాదరించునని యాశపడి వచ్చిన శకుంతల దుష్టంతుని టూట్టింపమును గాంచి యాశాభంగము పొందినది. ఆశాభంగజనితమైన యామె చిత్తసంతాపస్వరూపమును సన్నయ సాదురేపప్రాసమునఁ బ్రతిపాదించెను. దుష్టంతునియందు కాపట్యము శంకించిన శకుంతల చిత్తసంతాపము కోపసాదృశ్యమును బ్రాపించి యామె స్వగత వాగనుభావమున శకటరేపరూపముఁ దార్చినది బహుకార్యధారమగునగు నధిపులకు మఱపు నహామేకదా యన్న భావముదయించినంతి శకుంతలచిత్తము కొంతవల్లబడినది. ఆ వల్లదనము "తలఁపఁగ నాఁడు వర్కినివిధంబు" - అను ననంతరపద్యమందలి లకారప్రాసావిధానము నకుఁ దిగిన క్షేత్రమగుచున్నది. దుష్టంతుని చూడ్కులు ప్రమముగ విరసము లగుచుండుట గమనించిన శకుంతల చిత్తమున ముల శంకపొడమనది. నవప్రియులైన ధరాధినాథులను నమ్మరాదను నిశ్చయము గలిగినది. దానితోఁ దిరిగి యామెచిత్తము కోపదీప్తమైనది. ఆమె స్వగతవాగనుభావమునఁ దిరిగి శకటరేపము ప్రత్యక్షమైనది.

“మఱచినఁ దలపింపందగు
 నెఱుంగనినఁ దెల్లపాట నెఱిగింపనగున్
 మఱి యెఱిగి యెఱుంగనొల్లని
 కఱిఁ దెలుపంగఁ గమల గర్భుని వశమే ?

అది. IV. 72.

ఇచ్చటఁ బ్రాసానుప్రాసరూపమునఁ బునఃపునరావృత్తిమైన శకటరేఫము శకుంతలా కో...దీప్తిని సుష్టుగా వ్యంజించుచున్నది.

విభావవర్ణనమున శకటరేఫముయొక్క వ్యంజిత శాపగ్రస్తుడై, కురూపియై దమ యంతఃవిరహోద్బుద్ధి యున్న బాహుకుని వర్ణించు జీవలునివాక్యమున గుర్తింపచున్నది.

అఱపొఱడు కుఱువచేతులు
 నొఱవశరీరంబు గలిగి యొరులకుఁ జూడం
 గొఱగాకుండియు మస్కడు
 నొఱపులఁ బడియెడు నితండు యువతీప్రియుడై

అరణ్య. II. 185.

లఘుక్షరబహుళమైన ఈ పదము చిట్టిచిట్టి యంగప్రత్యంగములతోడి బాహుకుని గుఱు రూఃమును స్వీయ స్వరూపాలృతచేఁ బ్రత్యక్షకల్పము గావించును. బాహుకుని వికృత స్వరూపదర్శనమున నేత్రేంద్రియమునకుఁ గలుగు నుద్వేగమును దనయందలి శకటరేఫముల వికృతధ్వనిమూలమున నహృదయని శ్రోత్రేంద్రియమునకుఁ గలిగించుచున్నది. అంగప్రత్యంగముల తర్జిత్యసంకుచితత్వములచే వర్ణ్యవస్తుస్వరూపావభాసకమై యీ పద్యము భందోనిష్ఠమైన యర్థవ్యక్తి యను గుణమును జాటిచూపుచున్నది.

మహాప్రాణాక్షరప్రాసములను గవిత్రయము పెక్కుపట్టుల రసాదివ్యంజకముగఁ బ్రయోగించియున్నాడు. భయశోకవిస్మయముల యావేశముచే సర్వకాలము నొకదళయందు క్షణ బంధమగును. నాదతంత్రపులు కదిలావస్థయందుండఁగా ప్రాణవాయువు నిర్విరోధముగఁ బ్రవహించి హఠాఠాది మహాప్రాణాక్షరములను నిష్పాదించును హఠాఠము, దత్సంపర్కము, దఱుదు భయాశ్చర్యముల యారంభదళయందును, శోకక్రోధముల యవసానదళయందును ఉచితముగ నుండును. ఆశ్చర్య మొరవిధమగు భయమే యని మనస్తత్వవేత్తల యభిప్రాయము. అశోకసామాన్యమైన యర్థము ఆశ్చర్యమున కాలంబనము. అది యసంస్కంకాస్పదమైనచో భయకారణమగును. అదియే మిథ్యాకల్పమైనచో హాసకారణమగును

ఓహో ! యిమ్మెయి ధర్మ
 ద్రోహోక్తులు వలుకనగునె ? దోసం బదిగా
 దే హరిహరి మనమునఁ దగ
 పూహింపక నన్నుఁ బలుకు టుచితమే నీకున్ ?

అరణ్య. I. 384.

తన్నుఁ గామించివచ్చిన యూర్వశి యధర్మోక్తులకు అడ్డునుఁడు చెప్పిన సమాధాన మీవాక్యము.
 “నిర్వికారదైర్యదుర్యుండైన యద్దునుం దిట్లనియె” నని నన్నయ్య పీఠబంధవాక్యము. నిర్వి
 కాదుఁ దనఁగా నిచ్చటఁ గామనికారఁపాడు. దనిమాత్రమే యర్థము. వాక్యోచ్ఛారణకాలమున
 నద్దునుని చిత్తమున నాశ్చర్యభావమున్నది. అది యనర్థకంకాన్వితము గనుక భయసజాతీయ
 మునై యున్నది. ‘ఓహో’ యన్న యక్షరసంపుటి యుచ్ఛారణకాలమున విస్ఫూరితవక్త్రనేత్ర
 రూపమైన యద్దునుని గాత్రాంతానుభావము భావింపనగుచున్నది. ధర్మద్రోహోత్పత్తమైన
 యూర్వశి వాంఛ భయకారణము అది యాకస్మికము, నసాధారణము నగుట యాశ్చర్యమునకుఁ
 గారణము. తత్కాలమునందలి యద్దునుని దైర్యము కామనిరోధమాత్ర పర్యావసాయయే.
 భయాశ్చర్యముల నాతఁడు నిరోధింపఁజాలకపోయెను. అనిరుద్ధములయిన వాని వ్యక్తియే మహా
 ప్రాణాక్షరము.

వేటాకచోఁ దిక్కిన యద్దునునిచేఁ బరికించిన వాక్యమునందును నిట్టిప్రాసము పరికిరింపఁ
 దగియున్నది.

ఓహో ! యిట్టివి గలవే
 బాహదర్పమున రిపులఁ బరిమార్చి తుదన్
 మహాత్మ్యం బెడలఁగ ణి
 జెహరితినొందఁ దలంపనగునె సరేంద్రా !

కాం. I. 48.

కర్ణవృత్తాంతశ్రవణమున నిర్విణ్ణుడై. రాజ్యర్యాగమొనర్చి మునివృత్తి నడపుల నుండఁబోదు
 నని పరికిన ధర్మజానితో నట్లునుఁడు పరికిన వాక్యమిది. వాక్యోచ్ఛారణకాలమున నద్దునుని
 చిత్తవృత్తి స్వరూపమును దిక్కిన యిట్లు వర్ణించెను - “ఇంద్రాంశసంబంధితత్వకలిత శేషో
 దనుండగు సద్దసంబయుండు దిన యూష్మలత్వంబున నవ్వాక్యంబులు దుస్సహంబులైనం బదరి
 దరస్మితంబునఁ దద్వికారంబుఁ గప్పి యున్నదమితేని కిట్లనియె.” ఊష్మలమైన యద్దునుని
 చిత్తవృత్తి యూష్మరేపాది మూర్త్యాక్షరిములందు వ్యక్తముకావలసియుండెను. గురువైన
 యోజోమయచ్చందమునను వ్యక్తముకావలసియుండెను కాని యద్దునుఁ దాయూష్మలత
 నణచి దరస్మితముతో వాక్యమునుబలికెను. అద్దునుని దరస్మితము కోపగర్భమగుటచే నవ

హేళనరూపము. కోపగర్భమైన యర్జునుని హాసవచనము ఆశ్చర్యప్రకటనాత్మకమై యున్నది. ఆ యాశ్చర్యమునకు గుర్తు హకారప్రాసము.

దుర్యోధనుడు దన్నంగరాజ్యమున కధిపతిఁ గావించఁగాఁ "గర్జుండు మణికటక కేయూర హారాదిభూషణభూషితుండై సకలరాజుచిహ్నుంబుల నొప్పి పరమహర్షంబుతోడం గురుపతి కిట్లనియె."

బృహదర్థి మేఖలాశ్విల
మహీతలక్షత్రవర సమక్షమున మహా
మహిమాన్వితుఁగా నన్నును
మహీతుఁగాఁ జేసి తతినమర్థత వెలయన్

అది. VI. 50.

కర్ణునిచిత్తమందలి హర్షము అద్భుతరసవ్యభిచారి. అచింతితోపనత మహార్థలాభఫలమైన యాశ్చర్యముచేఁ బరవశుడైన కర్ణునివాక్యము మహాప్రాణాక్షరబంధురము, హకారప్రాసము. యావరాజ్యాధికారమేని లేని దుర్యోధనుడు, సూతపుత్రుడైన తన్ను సర్వరాజులొకనమక్షమునఁ దక్షణమ అంగరాజ్యపట్టాభిషిక్తుని గావించుట కర్ణుని యాశ్చర్యమునకు విషయము. స్వీయరాజ్యలబ్ధి యాశ్చర్యమున హర్షసంచారమునకు విషయము.

అనుద్యుతపరాజితులై, యరణ్యవాసప్రస్థితులైన పాండవులలో భీమసేనుడు సభాసదులం జూచి "సంభృతక్రోధుడై" పలికిన వాక్యము మహాప్రాణోత్తరము, హకారప్రాసము.

సాహసమున మద్భాహుగ
దాహతి దుర్యోధనాదులగు రిపుల జగ
ద్ద్రోహులఁ జంపుదు నత్యు
గ్రాహవమున హరిహరాదు లద్దంబైనన్

సభా. II. 295.

సంభృతక్రోధుడై పలికిన భీమునివాక్యము అత్యుష్ణము. దీర్ఘమునైన యొక బృహన్నిక్కాస్య సమువరై నున్నది. చాలసేపు విగ్రహియించిన యూర్పు అత్యంత ముష్ణమగుట సహజము. హృదయము భావసంభరితమైనప్పుడు కరీరబంధము సడలుట, తత్కారణమునఁ దక్కాలోచ్యురితమైన వాక్యము నిక్కాస్యసంసర్గాతిభయముగల దగుట ప్రకృతివిధములైన యంగములు. ఇచ్చట భీమవాక్యము మహాప్రాణబహుళము. అవిచ్ఛిన్నమునై యతిసహజముగనున్నది. సంయుక్తములు, ససంయుక్తములునైన రేపము రెడనెడ విలిచి వాక్యమునకుఁ బాదుష్య మాపాదించుచున్నది. మహాప్రాణాక్షరబహుళమైన భీమప్రతిజ్ఞావాక్యము లఘుతరమైన కందముగా

రూపొందినది. ఆ సందర్భమునందే అర్జునుని ప్రతిజ్ఞావాక్యము అల్పప్రాణాక్షరబహుళమై మత్తేభ క్రిడితముగా రూపొందినది ఏకనిశ్చయసనివర్తితమైన వాక్యమునందలి యక్షరములు మహా ప్రాణములైనచో నల్పసంఖ్యాకములగుటయు, నల్పప్రాణములైనచో నధికసంఖ్యాకములగుటయు లోకానుభవసిద్ధమైన విషయము.

గూఢక్రోధపచనములందు మహాప్రాణద్వికప్రాసము పెక్కుసందర్భముల గుర్తింపనగుచున్నది.

వృద్ధులు గతాయువులు దు
 ర్బుద్ధులునగువారిచేతఁ బోదురె శస్త్రా
 స్తోద్ధితియు బాహుగర్వస
 మృద్ధియుఁగల పాండుసుతు లమిత్రధ్వంసః !

భీష్మ. II. 124

అర్జునుఁడు కౌరవ సేనలను జిందిరవందరచేయుచుండఁగా నీవుపేక్షచేయుచున్నావని తన్ను మందలించుచున్న దుర్యోధనుని వాక్యములు విని చిఱునవ్వునవ్వుచు భీష్ముఁడు పలికిన వాక్యమిది. దుర్యోధనుని మూర్ఖత్వమునకు భీష్ముని చిత్తమునఁ గలిగిన క్రోధ మాయన చిఱునవ్వువెనుక దాగియున్నది. అది ద్విరుత్తధకారప్రాసమునఁ దొంగిలుచుచున్నది.

వృద్ధిని జాత్యంధుండని
 బుద్ధివిహీనుఁడని నన్నుఁ బుత్రుఁడు బలద
 ర్పేద్రతుఁడై మేచ్చఁ డసం
 బద్ధంబురెకాని పినఁడు పలికినపలుకుల్

అరణ్య. I. 388.

దుర్యోధనునిమీఁది నెంత వ్యామోహమున్ననుఁ, బెద్దలను, దన్నుఁ దిరస్కరించియాతఁ డాత్మనాశము, పంశనాశముఁ గొనిరెచ్చికొనుచున్నాఁడని ధృతరాష్ట్రునకుఁ గొడుకుమీఁద గూఢమైన క్రోధముగూడఁగలదు. అది యీ పద్యమందిలి ద్విరుత్తధకారప్రాసమున వ్యక్తిమగుచున్నది.

శ్రీకృష్ణుని నిర్విఘ్నముల యనుచితమని విమర్శించిన శిఖపాలునితో భీష్ముఁడనిన - "వృద్ధు లొలిపేక్ష యున్నను" - ఇత్యాదిపద్యమునందును ద్విరుత్తధకారము గూఢక్రోధవ్యంజకమగుట గుర్తింపనగును.

పాండుకుమారుల నుపేక్షించుచున్నావని భీష్ముని మందిలించినట్లే ద్రోణునిగూడ దుర్యోధనుఁడు మందిలించును. తన ప్రాణమిత్రుఁడైన కర్ణుఁడు భీమునిచే భంగపడి పాటుబఁగాంచి దుర్యోధనుఁడు రయమున ద్రోణునికడ కరిగి యాయన నాపేషించుచు నిట్లనుమ :

ఈభంగి నీ వదంగుట
మాభాగ్యము గాక యింక మాటలు వలదీ
జోభం బెట్టులదఁగుఁ జెప్ప
మా భయదీయ బలశౌర్యమతులకుఁ దగఁగాన్

ద్రోణ. VI. 185.

దుర్యోధనుని గూఢక్రోధము భకారమునం దణఁగియున్నది. అది గుర్తించి ద్రోణుఁడాతనికి వాతపెట్టినట్లు సమాధానము చెప్పను.

విభావవర్ణనమున భకారప్రాసముయొక్క వ్యంజకత —

“ఉభయబలంబులుఁ బురికొని
యిభతురగస్యందనంబు లిలఁ బ్రోవులుగా
సభయాశ్చర్యాత్మకులై
సభశ్చరులు వొగడ నీసునం బోరాడెన్

ద్రోణ. III. 123

సభయాశ్చర్యహేతువైన యుద్ధమును వర్ణించు పద్యమున భకారప్రాసము యుక్తముగ నున్నది. లఘుక్షరబాహుళ్యకృత ద్రుతగతి యుద్ధత్వరావ్యంజకము. భకారప్రాసము భయాశ్చర్యవ్యంజకము.

యకారము అలవోకగాఁ బఠకఁదగిన యక్షరము. ఇది యంతఃస్థము. అంతస్థముల యుచ్చారణమున స్థానకరణములు స్పృశించియు స్పృశింపనట్లుండును. కనుక వీని శ్రుతి చెవికి సోకియుసోకనట్లుండును ముఖ్యముగా య వ లల శ్రుతి యట్టిది. శ్రుతిసుఖగ్రాహ్యములయిన యివి ప్రసన్నమాధుర్యమును వ్యంజించుటకుఁ దగిన యక్షరములు.

నాయున్న బాముఁ దలఁపవ
యాయొడ లీచీర యిట్టి యేవపుఁజందం
బోయన్న మదనవికృతిం
జేయుననుట యెంతయును విషిద్ధముగాదే ?

విరాట II. 49.

“కలుషించియు దుర్వారంబైన పరిభవవికారంబు బోవకుండఁ దన్నుంచిన యుపశమించుకొని వీఁడు దురభిమానియై యున్నవాఁడు వేగిరపాటు వలనుగాదు వెరవుతోన తప్పించుకొనవలయు నని తలంచి” ద్రౌపది కీచకునితోఁ బలికిన వాక్యమిది. ఈ వాక్యవిన్యాసమునందలి యక్షర విర్యాణము ద్రౌపది బుద్ధిపూర్వకముగ ప్రయత్నించి చేసినదనుట స్పష్టము. కీచకునకుఁ దన

యందు జాలిపుట్టింపవలెనని ద్రౌపది యత్నము. తన వాక్యార్థమున, వాక్యవిన్యాసమున, వాక్య గతాక్షరస్వరూపమున శ్రోతృచిత్తమును గరుణార్థముగావిండు లక్షణములు రూపించుటకు ద్రౌపది యతాశక్తి ప్రయత్నించినట్లు వాక్యచ్ఛందమందలి లఘుదీర్ఘాక్షరవిన్యాసము, ప్రాసాను ప్రాసరూపములైన లఘులఘుయకారములు స్పష్టముచేయుచున్నవి. యకారమే సహజముగ లఘువు. సంహితావళమున నాగతమైన యకార మత్యంతము లఘువు. తాలవ్యములు వాయవ్యములు. వావిలో యకారము మలయాదిలతుల్యము.

కవీశోపాఖ్యానమునఁ గవీతదంపతుల వాక్యములయందును లఘుయకారప్రాసవిశిష్టత గుర్తింపవచ్చును. తన్ను వదించిన వ్యాకున కాతిథ్యమిచ్చి రక్షింపుమని కవీతి బోధింపఁగా, గవీతము "కోకము దిగ్గదిచి కరుణన్" బుద్ధకువితోఁ బలికినమాట :

ఓయన్న దస్సినాఁడవు
మాయింటికి నతిథివై తి మనలక నీకుం
జేయవలయు నాతిథ్యం
జేయది భవదీప్సితార్థ మెఱిగింపవనా !

కాం. III. 315

కరణార్థశీతలమైన చిత్తవృత్తికి లక్షణముగా లఘుయకారమును గ్రహింపవచ్చును. స్వీయ కోకమును విస్మరించి బుద్ధకుని దుఃఖమును తావించిన కవీతముయొక్క చిత్తము కరుణాభరితమై ప్రసన్నము, మధురమునై యున్నది.

అతిథి సత్కారార్థ మాత్మదేహార్పణము గావించిన పతిని దలంచి పలవించు కవీతి వాక్యమునందును లఘుయకారములు ప్రాసములందు నెలకొన్నవి.

"నా యాకలి కోర్వవెపుడు
వేయైనను నేగొనంగ వెండి యనుభవం
తాయాసపడుటఁ గినుఁగొని
నోయుదు నను దాసి యిటు సనుట దగవగునే ?

కాం. III. 320

బందుమరణకోకి వ్యాకులుఁడు. ప్రాయోపవేశ్యతబుద్ధి యగు దర్మజుఁడు పలికిన వాక్యమున (కాం. I 203). రఙ్గిజనుకు మనస్తాపోపశమనంబుగా ద్రౌపదిపలికిన స్వీయపరాభవ స్మారకమైన వాక్యమునను (కాం. I 103). అభిమన్యువృత్తికై కోకించు నద్దమని వాక్యము నను (ద్రోణ. II 242) మఱియుఁ బెక్కుపట్టులందును యకారప్రాసముయొక్క రసవ్యంజకత గుర్తింపవచ్చును.

గరుడుడు తమదాన్యవిముక్తికై కద్రువను బ్రార్థించువాక్యమున శ్రోతృచిత్తద్రవీకరణాశయసూచకమై యకారప్రాసము పరమోచితముగ నున్నది.

మా యీ దాన్యము వాయు ను
పాయము నేయుండు నన్నుఁ బనుపుం దిష్టం
బేయది దానిన తెత్తు న
జేయుఁడనై యమరవరులఁ జేకొనియైనన్

అది. II. 53.

దీర్ఘాక్షరములు, యకారప్రాసానుప్రాసములు పద్యమున నత్యంతమైన సుకుమారస్పర్శ సుత్పాదించుచున్నవి. శ్రోతయైన కద్రువచిత్తమును సుకుమారము, నార్ద్రముగావిండుటకు గరుడుని వాక్యము సర్వశా సమర్థమై యున్నది.

పాండవులకడకు సంజయుని రాయబారమంపుచు ధృతరాష్ట్రుడు పలికిన యువక్రమోపసంహారవాక్యములు పరిశీలించఁదగినవి. ఉపక్రమవాక్యము :—

మీయయ్య మీరు వనవా
సాయాసము నిస్తరించి యభ్యుదయమునన్
దాయుట వివి ముదితాత్మ్యం
రై యిట పుత్తెంచె నన్ను ననుమీ మొదలన్

ఉద్యోగ. I 280

ఉపసంహారవాక్యము :—

నెయ్యము వాటించి కరుం
దియ్యమెసఁగ నలుకలెల్లఁ దీరునటులుగాఁ
గయ్యమనుమాట లోనుగ
నయ్యమనందనుఁడు మానునట్టి తెఱఁగుగాన్

I. 271

“కాంతిప్రకారంబునఁ గార్యంబునడపి యొక్కటియై మనుట యొడంగూర్చి రమ్మ రతంబెక్కి-
బొమ్మ” - ఉపక్రమవాక్యమందలి యకారప్రాసము ఉపసంహారవాక్యమున ద్వీరుక్తమైనది.
'తీయది' మాటలకంటెను 'తీయ్యది' మాటలు మిక్కిలితీపిగా నుండునని ధృతరాష్ట్రుని యాశయముగాఁబోదు.

ప్రాసాక్షరగతమైన యిట్టి వ్యంజనసామర్థ్యము ప్రసంగవశమున వింకను విరూపింపఁబడును.

ఈ యనుశీలనమువలనఁ బ్రాసము వర్ణవీప్సారూపముని విదితమగుచున్నది. 'వ్యాప్త మిచ్చా వీప్సా' యను న్యాయమునఁ బద్యపాదచతుష్టయమునను ద్వితీయస్థానమునఁ దుర్యవర్ణముచే వ్యాపింపవలెనన్న వక్తయిచ్చయే ప్రాసావిర్భావమునకుఁ గారణమని భావించుట సమంజసము. పద్యమున నియతానియతస్థానములఁ దుర్యాక్షరము వ్యాపించినచో నాపద్యమున శ్రుతిసామ్యము సుప్రతిష్ఠితమై శ్రోతకు ఆహ్లాదాతిశయము లభించును.

"వీప్సాయాం ద్వీరుక్తిః" అని న్యాయము. వక్త యెచ్చట దేనిచే వ్యాపింప నిచ్చించునో యచ్చట దానిని ద్వీరుక్తముచేయును. ద్వీరుక్తి త్రిచతురద్యుక్తికి ఉపలక్షకము. ప్రాసము నం దేకవర్ణము చతురుక్తమగును. ద్వీత్రి ప్రాసములందు వర్ణద్వయ వర్ణత్రయములు చతురుక్తములగును. అట్లే యంత్యప్రాసములందును బాదాంతములందును ఏక ద్వీత్రి వర్ణముల ద్వీత్రి చతురుక్తి యుండును. ప్రాసాక్షరముచేఁ బద్యమంతటను వ్యాపించుట యనుప్రాసము.

ఏ పదముచేత, పదావయవముచేతఁ బద్యపాదారంభపాదాంతములు వ్యాప్తములై యుండునో ఆ పదపదావయవమునకు ఆపద్యమునఁ బ్రాధాన్యము వచ్చును. ఆ యర్థముచే పద్యమును వ్యాప్తముచేయవలెనన్న వక్తయిచ్చయే ఆ పదపదావయవములు పాదారంభపాదాంతములందుఁ బునఃపునరుక్తములగుటకుఁ గారణము.

పునరుక్తి యనుగా నావృత్తి అవృత్తమైన యక్షరము లేక అక్షరసంహతి యర్థవంతము కావచ్చును కాని వీరవచ్చును. అసర్పతిమైన యక్షరము, అక్షరసంహతియు రసభావాద్యర్థమును వ్యంజించుటకు సమర్థములే యని గుర్తించితిమిగదా. వాచకరూపమునఁగాని, వ్యంజకరూపమునఁగాని పునఃపునరావృత్తమైన వర్ణసంపుటి ప్రయోజనవంతమే యగుచున్నది.

సంక్రమావేగ విస్మయ హర్ష శోకాదిభావములందు తత్త్వాపేక్షముల యుత్పత్తికిఁ గారణములయిన విభావముల రూపగుణక్రియాదులు పునఃపునరుక్తములగును. అట్టి పునరుక్తులు పద్యపాదముల యారంభములందుఁగాని, అంతములందుఁగాని నిల్చినచో ద్వీత్రి ప్రాసములో, యంత్యప్రాసములో రూపొందును. ఆ కారణమునఁ బద్యమునకు శోభాతిశయముకలుగును. పద్యశోభాతిశయరీతిలైన నయిట్టి స్పృశానర్థక వర్ణవర్ణసముచ్చయ ద్వీత్రిచతురుక్తులు ఆలంకారములు - చందోఽలంకారములు.

ఆ కలకలమున మేల్కొని

యా కెలఁకులయింద్ల రాజు లదియేమనుచున్

వే కదియం గని యా జను

లాకులరవ మెనెగ నిట్టులనిరి సరేంద్రా :

అశ్వత్థామ చేసిన సౌప్తికప్రళయమును దిలకించి జనులేట్లు కలవరంపడి గొల్లుమనిరో "అ కల కల" "అ కెలకుల", "అకులరవ" అను వర్ణసంపుటములు పునుపునరావృత్తివలన వ్యక్తమగుచున్నది. ఈ పునరావృత్తివలన, బిద్యముయొక్క ప్రథమ, ద్వితీయ, చతుర్థ పాదములందు ద్విప్రాసము సిద్ధించుచున్నది. ప్రథమద్వితీయపాదములందు చతుష్పాసముగూడ సిద్ధించుచున్నది. ఇట్లు పద్యమలంకృతమై యర్థసమ్యక్సమర్పణ సమర్థమగుచున్నది. శ్రోత కాదరపాత్ర మగుచున్నది.

ప్రార్థుఁడు వేదీ పొదువుఁడు
బార్థుఁడ యెటవోయె దింకఁ బార్థుఁడ రావే
పార్థుఁడ యిక్కడ నెద్దుము
పార్థునిఁ బట్టుఁడను నులివు బహుళంబయ్యెన్

[దో. III. 48

ఎవ్వనినోట విన్ననుఁ బార్థనామమే. సర్వలకుఁ బార్థునిఁ బట్టవలెనన్న వాంఛయే. కౌరవసేనా వీరుల యీ సంభ్రమమును వ్యంజించుటకుఁ బార్థనామబహుళోక్తి. బహుళమైన పార్థనామపుటలివు పాదత్రయము నారంభమున వినఁబడి పద్యమున ద్విప్రాసమును గల్గించుచున్నది. అర్థశబ్దపీఠ్యయేకమాత్రప్రయత్నముచే విర్వర్తింపఁబడిన యిట్టిపట్టల ఛందోఽలంకార మతినహజమై ఛందోదేహమున సుశిష్టముగ నత్తియుండును.

పెంచితి ధర్మమార్గమునఁ బ్రీతియొనర్చుచు ధారుణీప్రజన్
మంచి తనేకయాగముల మానుగ దక్షిణలిచ్చి విప్రులన్
నించితి సజ్జనస్తుతుల నిర్మలమైన యశంబు దిక్కులన్
సంచితపుణ్య సర్వగుణసంపద నెవ్వరు నీసమానులే ?

అది. II. 203.

క్రియావీష్పారూపమైన యిందలి ద్విప్రాసము పెంచితి, మంచితి, నించితి అనుతీరున జనమే జయుని ధర్మక్రియావిరతిని వ్యంజించుచు నాయన సంచితపుణ్యత్వమును జక్కగా సమర్థించుచున్నది. అతిశయోక్తిరూపమైన స్తుతిభాగ్యము అలంకృతమై లోకాతిశయిత్వమును బ్రాపించి యందమునం దర్థముతో స్ఫురించుచున్నట్లున్నది.

కాండమహాతరంగముల వైరుల ముందు
విజయాంబు శక్తి వేలనగుదు
బాణరక్తులఁ బరిపంధులఁ బొదివెడు
నర్జునాదిత్యున కత్రమగుదు

విశిష్టగ్రామాల విద్విషుల నేర్పు కిరీటి

మోరదావాగ్ని కాసారమగుదుఁ

బ్రదరవేగమున నరాతులఁ గూల్చు పా

ర్థాతివాయువునకు నదలమగుదు

కర్ణ. II 95

ఇది కర్ణవివాక్యము. పర్వపాదములందును 'అగుదు' నన్నపదము అవ్యుత్తమై రూపొందిన యంత్యద్విప్రాసము క్రియాసమభిహారవ్యంజకమై కర్ణవి యుత్సాహమునకు దీప్తి గలిగించుచున్నది. పాదచతుష్టయమున నిర్వహింపఁబడిన రూపకాలంకారముచే నర్థమెల్లలంకృతమై దీప్తమగుచున్నదో అట్లే పాదచతుష్టయమున వివిష్టమైన యంత్యద్విప్రాసాలంకారముచే వాచకమలంకృతమై చందమునకు దీప్తికలుగుచున్నది.

ఇట్లే పాదముల యారంభావసానములందు ద్వితీయతఃపంచాద్యక్షర సంపుటముల పునః పునరావృత్తి యర్థసమర్థకమై యలంకారత్వమును పార్థకముగావిందికొనుట యనుశీలించి గుర్తించవచ్చును. పాదఖండ, పాదావృత్తియు సందండుఁ గనఁబడుచున్నది.

ద్విప్రాసాద్యలంకారస్వరూపములను లాక్షణికులు విద్దేశించిన తెలుగున నిరూపించి, వివిధాలంకారములందుఁ గవిక్రయము ప్రదర్శించిన యవాంతరభేదములను వివేచింపవలయును.

ద్విప్రాసము

ద్వి త్రి చతురాదిప్రాసముల యావిర్భావమునకు భంగ్యంతరమునఁ గారణాంతరముకూడ కావింపఁదగియున్నది. పూర్వానుభవసంస్కారబోధకు అనుకూలించు తెలుగున నాతిదూరాంతరముగ పర్వము నావృత్తిముగావింపుట యనుప్రాసమనఁబడినది. అతిదూరాంతరస్థితికి దండి యిచ్చిన యుదాహరణమిది —

"న తు రామాముఖాంభోజ సదృశశ్చంద్రమా ఇతి"

1-58

ఇందు "మా" యను పర్వములు సవాక్షరివ్యవహితములై యున్నవి. 'రామా' యందలి 'మా' శ్రుతియొక్క సంస్కారము 'చంద్రమాః' పదమందలి 'మా' శ్రుతిపర్యంతము విలువదుగనుక నిట్టి యనుప్రాసము విప్రయోజనమని దండియభిప్రాయము. ఇది వమంజనమే. ప్రాసము విషయమునను సమభవసిద్ధమైన యీ యంశము గుర్తించవలసియే యున్నది.

ప్రాసాక్షరశ్రుతి కందపద్యమున విల్పినంత దృఢముగా నుత్పలాదులందు విలువదు.

కమ్మని లతాంతములకు మొనసినచ్చు మధు
పమ్మల సుగీతనినదమ్మ లెసగన్.....

లయగ్రాహియందు ప్రాసాక్షరము నాతిదూరాంతరస్థితమగుటచే దానిసంస్కారము శక్తిమంతమై సుష్టుగా ననుభవింపఁబడుచున్నది.

కనుక దశాదికాక్షరపాదములయిన వృత్తములందు ప్రాసాక్షరశ్రుతిసంస్కారము నిలువక ప్రాసానుభవము బరిష్ఠముగనుండదు. ఐనను ప్రతిపాదద్వితీయస్థానమున నదృశ్యవ్యంజనశ్రుతి కలవడియున్న తెలుఁగుచెవులు దూరాంతరమునందైనను నట్టి యక్షరావృత్తిని నిశ్చింతించుచునే యుండును. ఇరువదియక్షరముల యనంతరము వచ్చినను దానిని గ్రహింపఁగలిగియుండును.

అతిదూరాంతరస్థితమైన ప్రాసాక్షరశ్రుత్యనుభవము ఆ యక్షరము ద్వీరుక్తమో, సంయుక్తమో, బిందుపూర్వకమో యైనచో శ్రుతిసంస్కారము బలియై యనుభవము స్ఫుటతరముగా నుండును.

“అనయము నొచ్చుచున్నయవి యంగములెల్లను వేగవచ్చుటన్
మనము వశమ్ముగాదు జననాయక ప్రాద్దునువోయె...”

“నిందుమనంబు నవ్యనవనీతసమానము పల్కు దారుణా
ఖండలశత్రుతుల్యము జగన్నుత విప్రులయందు...”

“చిత్తము వొక్కెడుం బురుషసింహునిఁ బోత్రకులాగ్రగణ్యు న
త్యుత్తమతేజ భూరిగుణు నొప్పెరు మెత్తనిమేనివాని...”

“అర్జునుఁ డైంద్రబాణము సమంచితభక్తి ధరించి మంత్రవి
స్ఫూర్ణితగాండివుండయి రిపుప్రకరంబులు సంఘరింప...”

ఈ పద్యములందలి ప్రాసాక్షరము లొకదానికంటె నొకటి శక్తిమత్తరములై యనుభవసౌష్ఠవమునకుఁ దోడ్పడుచున్నవి. ఇట్లే ప్రాసస్థానమునం దావృత్తమైనది యేకాక్షరమైనప్పటికంటె ద్వితీయకుదాద్యక్షరసంఘటి యైనప్పుడు గలుగు శ్రుతి సంస్కారము ఉత్తరోత్తరము బలియై యనుభవము ద్రఢీయమగును. కనుకనే కవు లెడనెడ ద్విప్రాసాదులను యత్నించి నిర్మించుచుండురు. ఛందమును శ్రవ్యతరముచేయు విట్టి కవిసంఘభవంతయు శ్రవ్యతామాత్రవిశ్రాంతము కాదు. పద్యసమర్పితమైన రసాద్యర్థమును ఊర్జితము, దీపితము గావించుటయందే మహాకవికిఁ దాత్పర్యము.

ద్వితీయకుప్రాసనములందుగూడ, త్రాసమునందువలె వ్యంజనమునకే, ప్రాదాన్యము, స్వరము తేదిల్లినను చోసములేదు. లాక్షణికు లిమాట యసకున్నను వారి యుదాహరణము లీయంశమునే సూచించుచున్నవి. ద్విప్రాసమునకు లేదన లక్ష్యము :

దోసంబులేక వస్తుని

వాసంబై వెలయుఁ జెప్పవలయును ద్వంద్వ

ప్రాసం బుచితాక్షర వి

న్యాయసంబుగఁ గృతుల లేచ : సయత త్త్వనిధి :

(సంజ్ఞాధికారము)

1, 3, 4 పాదములందు ఉత్పత్తివిషయకారముండగా, 2వ పాదమున ఐత్యవిష్ట దికారమున్నది. అప్పకవి స్వరసామ్యముగూడ పాటించెను. స్వరవ్యంజనోభయసామ్యము శ్రవ్యతరమగుట విజమే. అయిననుఁ బ్రాసమున వ్యంజనమునకే ప్రాముఖ్యముగనుక నిచ్చట లేచనమరమే గ్రహింపఁబడుచున్నది.

అనియతగురులప్పక్షరీచిమములయిన జాత్యుపజాతులందు ద్వంద్వాది ప్రాసములకును గురులఘురీచిమనియతిలేదు. ప్రాసాక్షరము లొకపాదమున గురువులు, నింకొకపాదమున లఘువులునైనను గావచ్చును. స్వరమెట్లు భేదిల్లినను వ్యంజనము తుల్యమైయుండినఁ జాలును. ద్వంద్వాదిప్రాసములందలి యక్షరము లేకపదస్థములైనచో శ్రవ్యత అతిశయముగానుండును. కాని యట్లుండవలెనని నియమములేదు.

“మఱి ద్విప్రాసంబనిన రెండక్షరములు ప్రాసంబిడి చెప్పునది”

అని లేచని ద్విప్రాసలక్షణము చెప్పెను. లక్ష్యమునుబట్టి యది పాదచతుష్టయమున నుండవలె ననియే తోచును. కాని పాదద్వయ, పాదత్రయములందు మాత్రమే యున్నను ద్విప్రాసములు సొందఁగలవగుటకు లక్షణమునవు.

అజరామరపదకర పద

భజనా : సంసారజలధిపారీణస్తో

త్రిజనా : స్వమూర్తివై దిక

యజనా : పాశ్చాత్యనాడికార్ద్రవృజనా :

అశ్వ. IV. 287

ఇందు ద్విప్రాసము మూడుపాదములందే యున్నది. అయినను 3వ పద్యము నెట్లు శ్రవ్యతరము గావింపుచున్నదో న్యవ్యయముగఁ జెలియునేయున్నది. రెండుమూడుచరణములందే, గోచరించు ద్వంద్వాది ప్రాసములు యాద్యుచ్చిత్తిములని త్రోసివేయఁబ్రకటలేదు యాద్యుచ్చిత్తిములయినను నవి యతాశక్తి చందిమునకు శ్రవ్యతర గరిగించుననియే. ప్రయోజనాపేక్షచే నొకప్పుడు రెండు మూడుపాదములందే నిర్వహించి యన్యథావిధములందు విసర్జింపవచ్చును. ఇవి యలంకారములు గనుక నియమములు కావు. వీని నివేశనము నెప్పు డెల్లెంతవఱకు చేయవలెనను విషయమునఁ

గవి స్వతంత్రుడు. ప్రాసవియములేని సీసగీతాదులందు అలంకారప్రాయముగ సన్నయ ప్రాసములను గొన్నింటి పాటించినాడు. ఆ పాటించుట వేర్వేరుతరులఁ బాటించినాడు. సీసమునఁ బ్రాసవివేకవైవిధ్యము లాక్షణికులును అంగీకరించినారు.

యమకమున దండి ప్రదర్శించిన వైవిధ్యమును జూడఁగా సర్వపాదములందును దానినిఁ బాటించవలసిన యవసరములేదని స్పష్టమగుచున్నది. కనుక ద్వంద్వాదిప్రాసములను కవి స్వేచ్ఛానురోధముగ బహుభంగులఁ బ్రయోగించికొనవచ్చును.

ద్వంద్వప్రాసమును గవిత్రయము పదునైదుతెలుఁగులఁ బ్రయోగించినట్లు కనఁబడుచున్నది.

(1) పాదచతుష్టయమున :

విపరీతప్రతిభాషలేమిటికి నుర్వీనాథ యీపుత్రగా
త్రవరిష్వంగనుఖంబు చేకొనుము ముక్తాహారరహ్సారసాం
ద్రవగాగ్రవసరంబుఁ జందనముఁ జంద్రజోత్స్నయుం బుత్రగా
త్రవరిష్వంగమునట్లు జీవులకు హృద్యంబే కడుక శీతమే :

అది. IV. 81

(2) 1, 2, 3 పాదములందు :

అమలనివాతసౌధములయందు మరాళమనోజ్ఞతూలత
ల్పముల శయించి రేవులు శుభస్థితి మాగధసూతగీతనా
దములఁ ప్రమోదముంబొరయు ధర్మసుతుండపై కాన భూమిభా
గమున శయించి మేల్కొను శృగాలనినాదవికీర్ణకర్ణుడై

అది. V. 329

(3) 2, 3, 4 పాదములందు :

అక్కట మృదుగాత్రులు గడుఁ
జిక్కని మనసులు గుమారసింహులు గవ లిం
పెక్కిన సుఖముల కర్హులు
సుక్కినవయనోర్చి యున్నిచోద్యం బరయన్.

అది. V. 332

(4) 1, 3, 4 పాదములందు :

అంగరములు గొనువేడ్కఁ బుష్పవలావళిలిత
తుంగద్రుమప్రకరంబుఁ గరుణావిదూరుడై కూల్చు

నంగారకారుఁడోల సమకదై నర్థలోభంబు
నం గురుకులహానికరుండు భారుణీనాథ నీ సుతుఁడు

సతా. II. 182

(6) 1, 2, 4 పాదములందు :

ఆ కలకలమున మేల్కొని
యా తెలఁగులయింద్లరాజు లది యేమమచున్
వే కదియంగని యా జను
లాకులరవమెనఁగ నిట్లు లనిరి సరేంద్రా :

సాన్తిక. I. 184

(6) 1, 2 పాదములందు :

వీనికి మార్కొనఁ జాలెడు
దానికిఁ దగువాని ధర్మతనయుని పురిలో
నాననియుద్ధలంపటు
నే నొక్కనిఁ గంటి నిపుణుఁ డిందుల కతఁడున్

విరాట. II. 9.

(7) 1, 3 పాదములందు :

గోవులకు వెనుకయై వెనఁ
టోవుచునున్నారు గడవఁటోవకమున్నన్
టోవలయు నద్దపడియెడు
దీవన మెడఁగలిగెనేని దేవర కడఁకన్

విరాట. III. 188.

(8) 1, 4 పాదములందు :

చందవిరోధితిమిర మా
ర్తాండులనఁగఁ దగినవీరు దమలో నిట్లు
ద్దండతఁ జెనఁగుట ధృతరా
ష్ట్రం దవినయలోభముస్కరుండగుటఁ జామీ

శిష్య. II. 311.

(9) 2, 3 పాదములందు :

భీమునిదెసఁ గాళింగో
ద్దామగజానీక సంగతత్వస్ఫురణా
భీమగతిం దఱిమెం గురు
భూమీకుఁడు భీష్మగురులు పోరెడు బలిమిన్

పీష్క. II. 292

(10) 2, 4 పాదములందు :

నాఁడట్లు నీవు నీదగు
పోఁడిమినెడి యడఁగుటయును భువనంబుల కె
వ్వాఁడును రక్షకుఁ డయ్యెడు
వాఁడిమగఁడు లేమిఁ ద్రిదశవర్గము మునులున్

ఉచ్ఛో. I. 192.

(11) 3, 4 పాదములందు :

తన్నుఁ దనతమ్ములను నా
కన్నకొడుకులట్ల తలఁతుఁగాని విభేదం
బెన్నఁడు నామది లేమికి
వెన్నుఁడ దైవంబ సాక్షి వినుము పలికెదన్

విరాట. III, 103:

(12) 1, 2-3, 4 పాదముల భిన్నములు :

నీతనయుండు సింహకమనీయతరంబగు భీము నుల్లస
త్రేతన మర్ధచంద్రశరతీప్రహతిన్ మణికింకిణీనినా
దాతిశయంబుతోడఁ బడునట్లుగ నేసి శరాసనంబు బర
వాతిశరంబునం దునిమె వారి వరూధిని యేపదంగఁగన్

శల్య. I. 240

(13) 1, 3-2, 4 పాదములందు భిన్నములు :

ప్రకటితకోపవేగమునఁ బద్మదళాయతనేత్రముర్ భయా
నకతరలీలఁ దార్చె సరుణద్యుతి నుద్యతమై త్రిశాఖమై
ఘ్రుకుటి లలాటదేశమునఁ దొర్చెఁ ద్రికూటతటిత్రిమార్గగా
నుక్యతిఁ బ్రభంజనప్రియతనూజన కంఠకమూర్తి కయ్యెదన్

సతా. II. 51.

(14) 2, 3-1, 4 పాదముల భిన్నములు :

విను ఋగ్వేదము కృష్ణుని
వినుతించుట యరుదె యభిలషేదంబులుఁ ద
జ్జనితవిలాసంబులు వే
దనిరూపితవస్తువుననఁ దాన కుమారా :

అను V. 384

(15) చక్రవాళ ద్విప్రాసము :

శరణాగత సంశ్రితభయ
హరణా సురనికరశేఖరానర్హమణి
స్ఫురణా పరిచయరంజిత
చరణా వసమూలికాభుజంగభరణా :

విరాట, I. 38

ఈ పద్యమునఁ బ్రథమపాదారంభమున నివేశితమైన ద్విప్రాసము చక్రార్థపాదము నంత
మందుఁగూడ నిర్వహింపఁబడినది. ద్విప్రాసాంత్యప్రాసములవలన గలుగు శ్రవ్యత యేకత్ర
సిద్ధించుచున్నది.

పాదిద్వయ పాదత్రయములందు మాత్రమే యివి యుండుట పీని యతినిర్వహణమునఁగవి
త్రయమున కాసక్తిలేమితి నిదర్శనము. ఇన్నితెలుంగుల పీనియునికి నానావిధములయిన శ్రవ్యత
లను యథాశక్తి. యథావసరము సాదించుటయందుఁ గవిత్రయమువారి యాదరణమునకు
గుఱుతు. పృథగ్పూర్వీకయ విరచితముగ నెంతశ్రవ్యత సిద్ధించిన నంతటితోడనే వారు తృప్తి
పడిరవి తావింపఁదగియున్నది.

పాదిచతుష్టయమున నిర్వహింపఁబడిన ద్విప్రాసములు తారతమ్యమునఁ జాలతక్కువ. పాద
త్రయ, పాదిద్వయములందు నిర్వహింపఁబడినవి పెక్కుగలవు.

త్రి చతుష్ప్రాసములు

కవిత్రయము పీని సత్యంతవిరళముగఁ బ్రయోగించిరి. పాదచతుష్టయమున విగ్రహింపఁ
బడిన త్రిప్రాసము ఒక్కఁడే కనఁబడుచున్నది. అదియు సర్వప్రయత్ననిర్వర్తితమే.

మంగళము విష్ణుదేవుఁడు
మంగళ మెమ్మైఁ దలంప మధురివుఁ డుద్య

న్యంగళ మంభోజాక్షరం

మంగళ మఖిలము విహంగమధ్వజః దరయన్.

కాం. II. 61

నర్వపాదముల నిర్వహింపఁబడిన చతుస్ప్రాసములు భారతమునం దగలవచ్చు. అనతినిర్వర్తితములయిన చతురూర్వప్రాసములు నందందుఁగలవు. ఇట్టివి కేవలశ్రవ్యతకొఱకుఁగా విశేష ప్రయోజనాపేక్షచేఁ బరిమితముగ నిర్వహింపఁబడినవని గుర్తింపవచ్చును.

“పరిఘజలంబులం దమలపంకరుహోత్పలకై రవాది సుం
దరకుసుమంబులున్ ఘనపథంబున నుజ్జ్వలతారకానిరం
తరకుసుమంబులున్ వెలయుఁ దత్పురవప్రము పాదపీఠికా
శిరముల కొప్పు నర్చనలు నేసిన పువ్వుల యవ్వధంబునన్

ఆది. VIII. 78.

ద్వితీయ తృతీయపాదములందు అయత్నసిద్ధమైన షట్ప్రాసము శ్రవ్యతాపాదికమకాక అర్థసమర్థకముగూడ నగుచున్నది. పరిఘయందలి కుసుమములకును, ఘనపథమునందలి తారకలం దారోపితములయిన కుసుమములకుఁ గల యత్యంతమైన సాదృశ్యమును నిరూపించుచు నీ యలంకారము పద్యమందలి రూపకానుప్రాణితమైన యుత్పేక్షలంకారమును శక్తిమత్తరము గావించుచున్నది.

“కృష్ణసారథ్యమున నొప్పు క్రీడి యిపుడు
కౌరవానీకములనెల్లఁ గనిమనంగి
కృష్ణసారథ్యమున నొప్పు క్రీడియైన
నెట్లు నేయంగవలయుఁ దా నట్లునేనె”

కీర్తి. II. 92.

పద్యముయొక్క పూర్వోత్తరభాగములందలి యర్థములు ఉపమేయోపమానభావమును బొందుచు పాదఖండవృత్తియొక్క యావశ్యకమును నిరూపించుచున్నవి. పాదఖండపుసరావృత్తిచే నర్థమని పరాక్రమము అనుపమని సూచింపఁబడి ఛందోఽలంకారముచే ననుస్వరాలంకారము రమ్యముగ ధ్వనించుచున్నది.

“నారలుగట్టి కూర లశనంబుగ నుగ్రవనంబులోఁ దపో
భారమునం గృకుండయిన బ్రాహ్మణుఁ డీలలితాంగిఁ బెండ్లియై
నారలుగట్టి కూర లశనంబుగ నుగ్రవనంబులోఁ దపో
భారముదాల్చి యుండుమని పంపక మిన్నర యుండనేర్చునే ?

అరణ్య. II. 329

ప్రథమపాద మక్షరళః తృతీయపాదముగా నావృత్తమై తదుభయపాదప్రతిపాదితమైన యర్థముయొక్క యైక్యము చక్కగా వ్యక్తమగుచున్నది. పతిప్రకాశిరోమణియైన లోపాముద్రా దేవియొక్క సహధర్మచారిణీత్వము ఈ పాదావృత్తిచే సుపూగా ద్వనితమై ఛందోఽలంకారము యొక్క ఉత్తరకథారధ్వననసామర్థ్యము ప్రతిష్ఠితమగుచున్నది.

ఉపజాతులందుఁగూడ ద్వంద్వాదిప్రాసములు గవేషింపఁదగి యున్నవి.

ఎవ్వనివాకిట నిభమదపంకంబు

రాజభూషణ రణోరాజి నడఁగు

నెవ్వనిచారిత్ర మెల్లలోకములకు

నొజ్జయై వినయంబునొఱపుఁ గఱపు

నెవ్వనికడకంట నివ్వటిలేడు చూడ్కి

మానితసంపద లీనుచుండు

నెవ్వనిగుణలత లేడువారానుల

కడపటికొందపైఁ గలయఁబ్రాకు

విఠ. II. 181.

సీసపాదపథ్యమయము నారంభములందు 'ఎవ్వని' యన్నపదమావృత్తమై సిద్ధించిన ద్వీ ప్రాసము పద్యమున పర్తింపఁబడిన వైభవమంతయు నొకానొక మహాపురుషునకుఁ జెందినదన్న యర్థమున కుద్భిప్తిగలిగించుచున్నది.

“అంగనాజనుల యుత్తుంగసంగతకుచ

కుంకుమచందన పంకములయు

వారివ ఏమ్మిలధావావకలితది

వ్యామోదబహుపుష్ప దామములయు

వారివ ముఖసకర్పూరతాంబూలాది

వాసనాసురలి నిశ్శ్యాసములేయు

వారివ పరిధానచారుధూపములయు

విలసితసౌరభావలులు చాల్చి

అది. III. 158

ఇచ్చటఁ బాదత్రయమున ద్వీప్రాసము స్ఫుటము. అది స్వయముగ చందమును మంద రముగా విండుటయేకాక యీపద్యమందలి సర్వపాదగతప్రాసయతివియమమునఁ జాలవఱకై కృ

మును సాధించి దానిని ఫలవత్తరముచేయుచున్నది. పద్యసమష్టిశ్రుతి యిట్లు రమ్యతాతిశయమును బ్రాపించుచున్నది.

యయాతిదేవయానుల సంధానమునకు దూతత్వము వహించిన సుగంధమందానిలమును శ్రోత్రసాయనమైన పీసపద్యమున విలంబించి నన్నయ తటస్థవిధావవర్ణమున చందమును చక్కనిసాధనముగా నుపయోగించుకొనెను. శృంగారరసతటస్థవిధావవర్ణనమున విపిలములు, నలంకృతములునైన సుందరచ్ఛందముల నుపయోగించుట నన్నయగారి పరిపాటి.

అంత్యప్రాసము

అంత్యప్రాసము నాల్గుపాదముల యంతములందు నుండవలెనని సామాన్యనియమము. “మొదటిపాదము కడపటి యక్షరంబు నాల్గుపాదముల కడపటి నిడి చెప్పుట” యని రేచన యంత్యప్రాసలక్షణము. ప్రాసమునకువలె వ్యంజనసామ్య మున్నంతమాత్రమున సంత్యప్రాస మునకుఁ జాలదు.

“చరణములకడఁ గూర్చు ప్రాసములకెల్ల
నన్నియు నమస్వరంబులై యమరవలయు”

III 289.

అని యప్పకవి స్వరములుగూడ నమములై యుండవలెనని చెప్పుచున్నాడు.

త్రిజగదవన నిత్యక్రీడనోద్యత్ప్రమోదా !
రజనిచరవిఘాతారంభ లీలావినోదా !
భజననిరతసౌఖ్యప్రాప్తి జాగ్రత్ప్రసాదా !
నిజతనువిభవతోన్మీలనాచిన్ననాదా !

విరాట. III 240.

ఇది లాక్షణిక వియమానుసారియైన యంత్యప్రాసము.

భరితనియమచేతః పద్యవిజ్ఞానకేరీ
పరిమళపరిపాకప్రాథ సంపర్కశాలీ
పరిణతికృతదూష్యధ్వంగి భూతాళిహేలా !
కరణభృతిజగత్సంస్కర్తృతానందశీలా !

శ్రి. 187.

లాక్షణికుల యధిప్రాయమున విది యంత్యప్రాసముకాదు. నాల్గపాదముల యంతము లందును వ్యంజనసామ్యమున్నను స్వరసామ్యము లేదు. పూర్వపాదద్వయమున నొకస్వరము, ఉత్తరపాదద్వయమున నిరొకస్వరము నున్నవి. శ్రుతిసుభగమైన యిట్టి యక్షరనివేశమును అంత్యప్రాసభేదముగా లాక్షణికులు చెప్పియుండవలసినది.

అకృతరమధురోక్తివ్యాప్తసందీప్తసారా
సరలభువసరఃశాలి శుంభద్విహారా
శురజనకమసీషా శుద్ధ బుద్ధానుభావా
సర్వపర్యరవిలాసా సంభృతానందభావా

స్వర్గ. 97

లాక్షణికులబద్ధిష్టిలో నిదియు నంత్యప్రాసముకాదు. నాల్గపాదముల యంతములందును స్వరసామ్యమున్నను వ్యంజనసామ్యములేదు. పూర్వపాదద్వయమున నొకవ్యంజనము, ఉత్తర పాదద్వయమున నిరొకవ్యంజనమునున్నవి. అయినను నీ యక్షరసన్నివేశము శ్రుతిరమ్యగనే యున్నది. లాక్షణికు లిట్టిదాని సంత్యప్రాసభేదముగా లక్షింపకుండుట శోచనీయము.

జగదవసవినోదా సత్త్విజాతప్రమోదా
సగుణవిగుణభంగీ సంయమారామసంగీ
విగరవికృతమూర్తీ విశ్వభూతప్రవర్తీ
సుగమగహసభూమా సోమపింఛాభిరామా

అను. III 847.

లాక్షణికుల మతమున విది యంత్యప్రాసము కాజాలదు. అంత్యప్రాసము పాదాంత ముండే యుండుట నని లేదని యనెఁగిదా. కాని చిత్రివివేచన యంత్యప్రాసమునకు లక్ష్యము నీసపద్యమునల నిట్లుచూపెను.

పాదాలు - మవదాసు రచనజయోల్లాస
పదియు సంత్యప్రాస మిది సువాస

లక్షణసారసంగ్రహము. I. 85.

దీనినిబట్టి యంత్యప్రాసము నీసగీతాదులందు నుండవచ్చుననియు, బాదాంతములందేకాక పాదఖండాంతములందు నుండివచ్చుననియు విచితమగుచున్నది. పాదాంత పాదఖండాంతముల వంటి ఛందోనియతస్థానములందుని యంత్యప్రాసములు ఛందోలంకారములుగా గణింపవలసినవే కాని శబ్దాలంకారములకింద జమకట్టఁబడినవికావు. అనియతస్థానగతమైనదే శబ్దాలంకారము.

అంత్యప్రాసవిన్యాసము పెక్కుతెజంగులఁ జేయవచ్చుననుటకు రగడలనుగూర్చి యప్ప కవి చెప్పినమాటయే విదర్శనముగా నున్నది.

అద్యంత్యప్రాసంబులు
భేద్యంబులు రెంటరెంటఁ బెనిచి పదంబుల్
హృద్యంబులు గూర్చిన నన
వద్యంబుగ రగడలెల్ల వాలుం గృతులన్

IV. 478.

రగడలం దంత్యప్రాసము బుండవలయును. అవి రెండేసిపాదములకు భేదిల్లుచునుండి వలయును. రగడలందు నియతమైన ఈ భేదిము అన్యచ్ఛందములం దైచ్చితిమని భావించుటలో దోషముండదు. శ్రుతిరంజనార్థము కవి యధేష్టముగఁ బాదవత్తుప్తయమునఁ, బాదద్యయమునఁ, బాదఖండంతముల - నికను పెక్కుభంగుల చందోనియతస్థానములం దంత్యప్రాసములను గూర్చవచ్చును. శ్రుతిరంజనప్రకారము లనంతములుగదా.

అంత్యప్రాసమునుగుఱించి యప్పకవి చెప్పిన మఱియొక విశేషముగూడ గమనింపఁదిగి యున్నది.

“అంఘ్రితుది వ్రాయి దాపలియక్షరంబు
గురువయినఁ బ్రాస మొక్కయక్కరమ యగును
గాక లఘువై స వర్ణ యుగ్మంబు సడచు
స్వరవిధేదంబుగాక కావ్యంబులందు”

III. 388.

పాదాంతమున ‘గగ’ మున్నచోఁ బ్రాసాక్షర మొక్కఁదే. ‘లగ’ మున్నచోఁ బ్రాసాక్షర ములు రెండు. రెండింటిను స్వరభేదము పనికిరాదు - అనఁగా ప్రథమపాదాంతమునందలి స్వర వ్యంజనము లట్లే యన్యపాదాంతములం దావృత్తముఁకావలెను. అప్పకవి చెప్పిన యీ భేదము ‘అంత్య ద్విప్రాసము’ అనఁదగియున్నది.

“అవ్యయనిర్మలవిభవా !
దివ్యప్రభవా ! సుఖైకదీప్తానుభవా ;”

ఉద్యోగ. III.

కవిత్రయము భారతమునఁ బ్రయోగించిన యంత్యప్రాసవిన్యాసమునకు లీక్రిందివిధముగా నున్నవి—

(1) సర్వపాదములందు :

ప్రణవమయగరిష్ఠోపాయ సంవేద్యభూమా :
 భణనమనసదూర స్ఫారవిస్తారసీమా :
 గుణవిభవనిరాసాకుంతితోల్లాసధామా :
 గణనరహితలీలాకల్పనిత్యాభిరామా :

శ్లో. I. 405.

(2) 1, 2 పాదములందు :

ఆశ్చర్యకరణకరుణా :
 నిశ్చలకుచిహ్నదయభావనీయవిహరణా :
 పశ్యమనాదీసరణ పు
 రశ్చరణధేయ : భక్తరమణవిధేయా :

శ్లో. I. 404.

(3) 2, 4 పాదములందు :

త్రిభువనాంకుశదీప్తినిధీ సమ
 స్తభువనాశ్రయ ధర్మదురంధర
 కుభయశఃపరిశోభితపూర్వది
 ర్మృదువిలాస కృపారసబంధుర

అది. IV. 275

(4) 3, 1 పాదములందు :

అనురదశనలీలా వ్యాప్తప్రారణోచి
 ర్లసితపరకుగాఢాలంకృతి ప్రౌఢముద్రా
 ధ్యసనమహిత బాహోప్రస్ఫురత్కాంతిహృద్యా
 హసనసురభివిద్యా హంసనాదైకవేద్యా

శిష్ట. II. 410

(5) 1, 2 - 3, 4 పాదముల భిన్నము :

శ్రుతిమౌనరత్నమూర్తి :
 శతదృతిముఖపద్మపండసౌరభకీర్తి :
 రతిపతిహితాహితాః :
 సతతసమాచరితథ క్తజననంరజ్జ

ఉద్యోగ. I. 384.

(6) ప్రతిపాదఖండంతగతము :

సదయవిమలదృష్టి : సంశ్రితాశీఃప్రవృష్టి :
హృదయకమలవాసా ! యద్ధమాయావిలాసా !
విదితనిఖిలభూతి : విశ్వరక్షత్తపేతి :
సదసదుపచితాత్మా : సంభృతానందవర్త్మా !

(పాదపాదమునఁ బ్రాసాక్షరము మారును.)

ఉద్యోగ. I. 385.

(7) నిరతిశయమహత్త్వస్మృష, నిర్భూతదోషా
విరతహృదయరమ్యావేశ, నిత్యప్రకాశా
భరితభువనతేజోభవ్య, యోగానుభావ్యా
స్ఫురితగుణనమశ్రీపుణ్య, నైర్గుణ్యగణ్యా
(యతిచ్చేదము సతిక్రమించి రెండక్షరములకు నియతము.)

భిష్మ. I. 308.

(8) ప్రతిపాదోపాంతిగతము :

త్వరితవిహితగాఢద్యాయసమ్మోదవాదా
స్ఫురదరిదృఢకూలస్ఫూర్తిసంశస్తహస్తా
తరణీశశమయత్వోదారతాచిత్రనేత్రా
పరమనియతినిష్ఠాభవ్యహృత్పద్మసద్యా

అను. IV. 451.

(9) ద్వితీయచతుర్థపాదఖండంతగతము :

అభిమతఫలసంపాదన
విధవమహీయఃప్రసాద : విశ్రుతవేదా
ఋభువిభువిలోచనాంఋజ
కుభదరవిత్వాహరిత్వ సుభగహరత్వా

(యతిచ్చేదమునందు, పాదంతమందు)

కాం. VI. 623.

(10) ప్రతిమద్వితీయ పాదఖండంతగతము :

సమస్తభువనాశ్రయా । వినయసత్యనిత్యోదయా
సమీహితగుణక్రియా । స్థిరవిశాలకీర్తిప్రియా

అరణ్య. II. 353.

(యతిచ్చేదమునకు మూడక్షరములు వెనుకగా నియతము)

ఉపజాతులందుఁగూడ అంత్యప్రాసములు గుర్తింపవచ్చును. ఏకాక్షరాది షడక్షరవర్యంత మైన యక్షరసముచ్చయము పెక్కుసీనపద్యములఁ బాదాంతములం దావృత్తమగుట తిక్కన రచనయం దగపడుచున్నది. అవృత్తములయిన పదసముచ్చయములు ప్రాయశఃకముగఁ బ్రత్యయ ములో, పదములో, సమాసములోయైయున్నవి. ఇట్లేర్పడిన అంత్యప్రాసములవలన శ్రుతి సంజనముకలఁచె అర్థోద్ధిష్టి యతిశయముగఁ గలుగుచున్నది.

సీ రాత్రిమైఁ దాకి క్రూరతఁబోరి మగఁటిమి వాసిన యంగరపర్ణకంఠె
ఘోషయాత్రావిధిఁ గురురాజుఁ జెఱవట్టి మానమేదిన చిత్రనేమకంఠె
ఖండవోద్యానంబుఁ గావనోజక సిగ్గువడి చన్న నిర్జరప్రభునికంఠెఁ
గ్రీదాకిరాతుడై క్రోడంబునకుఁగాఁగ బెనఁగి చిక్కిన త్రిలోచనునికంఠె
కర్ణ. II. 24.

సీ॥ కడఁగి బుద్ధింద్రియరేఖేంద్రియంబులయందు సంయతచిత్తులై నవారు
ధృతి సహంతారప్రతిగ్రహపేక్షలయందు నివృత్తాత్మ్య లై నవారు
సల్పభోజనులు సనారంభకులునయ్యు సత్యంతసంతోషు లై నవారు
అంశ్య. II. 241.

సీ॥ శత్రాదిసురలతో సంగ్రామమొనరించి ఖండవం చేర్చె నొక్కరుఁడకాఁడె
యాదవబలమెల్లఁ నాగఁద్రోచి సుభద్రఁ గడిమిమైఁ దెచ్చె నొక్కరుఁడకాఁడె
దిగ్విజయంబునఁ దేజంబునేనె నిక్కురువంశమునకు నొక్కరుఁడకాఁడె
బలముతో గంధర్వపతి నోర్చి విడిపించెఁ గౌరవేశ్వరుని నొక్కరుఁడకాఁడె
విరాట. IV. 210.

అంత్యప్రాసములందలి యక్షరమైత్రి

“ప్రాసములకెల్లఁ దుల్యాక్షరంబులై నఁ జాలు” నని యప్పకవి ప్రాససామాన్యలక్షణ ముగాఁ జెప్పెను. అంత్యప్రాసములందు స్వరసాదృశ్యముకూడ నుండవలెననెను. సామాన్య

ప్రాసములం దంగీకరింపఁబడిన యక్షరమైత్రీభేదములన్నియు సంశ్యప్రాసముల విషయమునఁ గూడ సంగీకార్యములగునో కాదో లాక్షణికులు చెప్పలేదు. అంగీకార్యములు కావనియే వారి లక్ష్యములవలన గ్రహింపవలసియున్నది. అయినను, దిక్కునమాత్రము కొన్నియక్షరమైత్రీ భేదముల సంశ్యప్రాసములందును బ్రయోగించెను.

I. శ-స లకు :

“క్రమలిరవికాసా గాఢభక్తిప్రకాశా”

ఉచ్ఛ్వా. II. 334.

II. ల-శ లకు :

మునిహృత్కమలమరాళా !

జననమరణహరణచరణసరసీజలీలా !

అశ్వ. II. 227.

III. సంయుతాసంయుతమైత్రీ :

“సదసదుపచితాత్మా సంభృతానందవర్త్యా

ఉచ్ఛ్వా. I. 335.

(తా-ర్థ్య మైత్రీ ద్రోణ 2-388, శాంతి 1-400 పద్యములందును గలదు)

అనుప్రాసములు

ప్రాసాక్షరమును ఛందమునఁ బెక్కిడల విడుట యనుప్రాసమును ఛందోలంకారము. విశిష్టశ్రుతికమైన యక్షరము పద్యమందు బహువారము లావృత్తమై పద్యమును స్వీయగుణ సంక్రాంతము గావించును. మధురసుక్తమారాక్షరానుప్రాసము మధురరసములందును, కటుపరు షాక్షరానుప్రాసము దీప్తరసములందును ఉచితముగా నుండును. రసప్రసంగము లేవిపట్లఁ గూడ అనుప్రాసము ఛందమును శ్రుతిరంజకము గావించి చరితార్థమేయగును. సన్నయగారి యక్షర రమ్యత చాలవఱ కీయనుప్రాసము నాశ్రయించియున్నది.

అంగజరాజ్యలక్ష్మీ పొదవై నదియొక్కో యసంగ నొప్పి చి

త్రాంగదయందుఁ బార్థుఁడు మహాప్రణయప్రవణాంతరంగుఁడై

యంగజభోగసంగమున నమ్మజీహారుపురిన్ సమస్తరో
కాంగజరంగసంగతవిహార యశోంగదుఁ డుండె లీలతోన్

అది. VIII. 143

ఇందు బిందుపూర్వక గకారావృత్తి మాధుర్యవ్యంజకమై శృంగారరసమును జక్కగాఁ బోషించుచున్నది.

దక్షమఖతయకరు నిట

లాక్షజహతభక్ష్యభక్షితానంగు విరూ

పాక్ష మహోక్షధ్వజఁ బ్ర

త్రక్షముగావించె సుగ్రతపమునపేర్కొన్

అరణ్య. III. 49.

షకారయుక్తమయిన దుష్కర్తప్రాసాక్షరానుప్రాసము సగరకృతమహోగ్రతపోదీప్తివి వ్యంజించుచున్నది.

రాజతిలక రాజరాజకంఠీరవ

రాజరత్న దివసరాజలేజ

రాజరాజ యనుచు రాజస్య నైందవ

రాజఁ బనవుచుండె నాజిరోస

శ్రీ. II 89.

నైందవమ్మతిలి రోకించుదుస్సలశోకమును భావించి కిరుణ్ణార్చయైన గాంధారి శ్రీకృష్ణదేవునితోఁ బలికిన వాక్యము. రాజశబ్దపునఃపునరుక్తివలన సిద్ధించిన యిందలి జకారానుప్రాసము గాంధారి నోట మిక్కిలి శోభిల్లుచున్నది. రాజరాజగు దుర్యోధనునిగూర్చిన యామె శోకవాక్యముగూడ విల్లే జకారానుప్రాసయుక్తిమగుట సహజము. దుస్సల శోకమును దనశోకముతోఁ గలిపి గాంధారి యావాక్య ముచ్చరించినదా యవివించుచున్నది. తొలివనాశనమునకుఁ గారణము శ్రీకృష్ణుడే యన్న కోపము గాంధారిచిత్తమందుండి శోకమయవాక్యమందును జకారానుప్రాసమునఁ బొడసూపుచున్నది. సరిశమయ్యుఁ దాలవ్యమగుటచే జకార మీషత్పరుషవృత్తిగల యక్షరము.

ప్రాసాక్షరముల రసాదివ్యంజనసామర్థ్యము వెనుక నిరూపింపఁబడినది. అనుప్రాసముల వ్యంజకతయు నామార్గముననే గవేషింపవలెను.

ప్రాసాక్షరమైత్రి

ప్రాసస్థానమునఁ దుల్యాక్షరమే యావృత్తము కావలెనన్న నియమము కాలక్రమమున సదరింపఁబడినది. శ్రుతిసాదృశ్యము, కాషాపరిణామము, సంధికార్యములు - మున్నగువానిని బురస్కరించుకొని కొన్నియక్షరములు మిత్రములుగా నంగీకరింపఁబడినవి. ప్రాసస్థానమునఁ దుల్యాక్షరమునకుమాటు పిత్రాక్షర ముండినఁజాలునని చెప్పఁబడినది. ప్రాసమైత్రిభేదములను రేచన పేర్కొలేదు. కవిత్రయమువారి ప్రయోగముల ననుసరించి యనంతరలాక్షణికులు పెక్కుమైత్రిభేదములను బేర్కొనిరి. అప్పకవి నాటి కట్టిభేదములు పదునేఁగయ్యెను.

లాక్షణికులు - ముఖ్యముగా అప్పకవి - నిరూపించినమార్గమునఁ గవిత్రయమువారు ప్రయోగించిన ప్రాసాక్షరమైత్రిభేదము లిచ్చటఁ బరిశీలింపఁబడుచున్నవి.

I. లఘుయకార ప్రాసము :

“ప్రకృతిభావంబుఁ జెందిన ప్రాణములకు
మొదలి యంతస్థములు ప్రాసములకు నిలుచు
నటమటలులేక లఘుయకారాహ్వయముల
నా యజునితండ్రి ఫణిరాజశాయి యసఁగ”

III. 361.

సహజయకారమునకు, నాగమలఘుయకారమునకు మైత్రిచెల్లనని యప్పకవి తాత్పర్యము.

“ఈయున్న పౌష్య ప్రోలికిఁ
బోయి కడుంబెద్దదవ్వ పోయినయల్ల
త్రాయత విమలతపోమహి
మా యిన్నిదినమ్ము లేలమనలితి చెవుమా

అది. I. 117.

“అయెలనాగభర్త కడు నాకటఁ దూలుచువచ్చె వచ్చినన్
దోయజనేత్ర సంభ్రమముతోఁ దగుపీతము వెట్టి”

అర. V. 10.

“శ్రీయన గౌరినాఁ బరగుచెల్వకుఁ జిత్తము పల్లవింప భ
ద్రాయితమూర్తియై హరిహరంబగు రూపముఁదాల్చి”

విరా. I. 1.

ఈ మైత్రిని మువ్వరు కవులును భార్యముగఁ బ్రయోగించిరి.

II. ఋయుతాయుత ప్రాసము :

పట్టుసుడితోఁ గూడిన యక్షరమునకును గూడని యక్షరమునకును మైత్రిచెల్లును.

“అమృతముతో నుద్భవమై
యమరేశ్వరయోగ్యమయిన హయరత్నము —”

అది, II 28.

“పితృదై వతకార్యములం
దతిభ త్తీని మాంసమిడుట యర్హంబని —”

అల. V. 58.

“అర్చితాస్తుఁడ బాలుఁడఁ గా
ర్ముకవిద్యాప్రాధీమై నిరూఢులయిన యా”

విరా. IV. 53.

ఈ మైత్రిని మువ్వరును భార్యముగఁ బ్రయోగించిరి.

III. సార్థబిందుక నిరర్థబిందుకాక్షర మైత్రి :

అప్పుడే దీనిని ఖండాఖండప్రాసమని పేర్కొని లక్షణములు చెప్పెను :

“నికువులు సరినున్నలు దమ
రెడమనుగల రచటతపల కిలఁ బ్రాసములై
తొడరును నిర్పిందువు లొ
క్కెడ ఖండాఖండసంజ్ఞ నివళశినయనా”

III. 302.

సఖండాఖండాక్షరమైత్రి దీర్ఘముమీఁది కిచటతపల విషయమున చెల్లనని లక్షణముచెప్పియు సరళములకుఁ గూడ అప్పకవి లక్ష్యములు చూపెను. భారతమున ఖండాఖండప్రాసములు మిక్కిలి యరుదు.

“అ పన్నగముఖ్యులఁ దన
వీఁపునఁ బెట్టికొని పఱచి విపిసములు మహా”

అది, II. 45.

“ఏతెంచితి మత్పార్థనఁ
బ్రాతిగఁ జేకొనకయునికి పాడియె నీకున్”

అం. VII. 195.

“అకొలువువారు గర మచ
లాకృతి నొకపలుకులేక యందఱు వింజం
బాఁకిడినకరణి...

ఉద్యో. III. 255.

సార్థబిందుక నిరర్థబిందుక సరళములకు సన్నయ, యెఱ్ఱన మైత్రిచేసిన ట్లగపడదు. ప్రాస్విము మీది యఖండసరళముతో సఖండసరళమునకు మైత్రి తిక్కన రెండువోట్లఁ బ్రయోగించెను.

“బిగువెడలక నిలిచిపడున్
నగములు ; వేతనచయంబు సమ్రుంజై పె
ల్లగు మీవేగము గడపి యె
నఁగుఁ బూర్వస్థితి న బ్రతుకు సమకూరంగన్”

కాంఠి. III. 88.

“తగ నా కురువృద్ధునకు నొ
నఁగె నాఁటికి దివ్యదృష్టి సాత్యవతేయుం”

లక్రమ. II. 121.

IV. సంయుతాసంయుత ప్రాసము :

“రలలు తమక్రింద జడ్డలై క్రాలు వ్రాలు
ప్రాసవర్ణంబులై వానిఁ బాసియైనఁ
గూడియైనను బెఱయదుగులను నిలుచు
సంయుతాసంయుతప్రాససంజ్ఞఁ దసరి”

III. 315.

రేఫలకారపరసంయుక్తములకుఁ దదసంయుక్తలకు మైత్రిచెల్లును. లకారసంయోగములకు భార తమునఁ ప్రయోగము కనఁబడదు.

“స్వచా : రిక్రముఁ దప్పకుండఁగఁ బరీక్షితు కాచినయట్లు రామమాం
ధాతృరఘ్నశతీకులు ముదంబునఁ గాచిరె యేయుగంబులన్”

అది. II. 177.

“పాత్రతయును సంపదయు వి

ధాత్యుడు సంధిండుఁ జూపె తఱితోఁ బురుషున్”

కాం. IV. 374.

ఎఱున యీ మైత్రిచేసిన జాడలేదు. సంయుతాక్షరముతో మైత్రివందిస యసంయుతాక్షరము ఋత్వ విశిష్టమే యగుటచే క్రుతితౌల్యము గలదు. కనుకనే నన్నయతిక్కనలకు సమ్యతమై యుండును.

V. ఉభయ ప్రాసము :

“ధాత్రిఁ బాణినీయసూత్రములను దృఢీ
యోష్యమును ద్రుతంబు నొక్కచోడుఁ
గ్రమత షాక్షరము ఇకారంబునై ప్రాస
ములకు నుభయసంజ్ఞఁ బొసఁగు రెండు”

III. 320.

ఆదేశ షకార ఇకారములకు సకార సకారములకు మైత్రిచెల్లును. సషలమైత్రి భారతమునఁ గనఁ బడలేదు. ఆదేశ ఇకారముతోడనే రాక సహజ ఇకారముతోఁగూడ సకారమునకు మైత్రి కనఁ పడుచున్నది.

“త్రిణయనగాత్రస్వర్గం
బున నిజగాత్రము పవిత్రమును—”

ఆరణ్య. I. 333.

(త్రిసయన యని రూపాంతరము గలదు.)

“దుర్నిమి త్తముల్ పుట్టిన స్థలయించి”

ఆర. I. 49.

“ద్రోణుడు భీష్ముడుం గృష్ణుడు ప్రోణనుతుండును గర్ణశత్రులున్
ద్రాణము లానుయోధనునిపాలివ యుండు—”

ఉద్యో. I. 299.

సహజ ఇకారమునకు సకారముతో మైత్రి—

“దుర్నయమున శకునికర్ణదుశ్శాసనులీ”

అది. III. 12.

“కర్ణుండు రేచిపెట్టెగ
దుర్నయపరులయిన శకునిదుశ్శాసనులీ”

ఉద్యో. II. 248.

VI. ఋ ప్రాసము :

“ధారుణీ ఋప్రాసమనం
గా రేఫాః రమునకు ఋకారము చెల్లున్”

III. 359.

“అ ఋషిపుత్త్రిండు గట్టిన
చీరలు సతిమృదులములు విచిత్రములు—”

అం. III. 104.

“గాఢమున నిచ్చి యా ఋషితోడ

అవి. VII. 87.

ఎఱ్ఱన, తిక్కన యీ మైత్రి పాటించినట్లగపడిదు.

VII. ర - ల ప్రాసము :

“సురుచిరసురూపగుణసుం
దరి యూర్వశియను లతాంగి తద్దర్శనగో
చరయగుడు సపుడ రేతః
స్థలనల బమ్మునికి సయ్యెఁ గామకృతమునన్”

అం. III. 88.

“రేతస్కరణం” అని వేమూరివారి ప్రతియందున్నది. ఎఱ్ఱన, తిక్కన యీమైత్రి చేసినట్లు రసమించదు. రేతః స్థలనము అనుపాఠమే సమంజసము.

VIII. ర-ఱ ప్రాసమైత్రి :

అ న్నవి దీనిని ప్రాసవైరముని నిరసించెను (III. 344) కాని భారతపురిలో నెఱ్ఱనయు, తిక్కనయు నీ మైత్రి పాటించిరి.

“ఉఱ్ఱక మీఱనాడెదవు*యు ర్త మయు ర్తము నాత్మక జూడఁగా
నేరవు సర్వలోకముల నిర్మలనీతిపరావ్రజులు—”

అం. IV. 199.

“ఉఱవడిఁ దఱిమిరి మద్రే
శ్వరుండు గదిసి దీప్తకక్తి వైచెం బెలుచన్”

ప్రా. II. 1. 175.

“కురుకులము పొలియుటకు మది
యెఱియంగా నున్న నాకు నితః(దీరాజన్)”

శర్మ. II. 308.

IX. ల-ళ ప్రాసము :

అప్పుకపి ఓనిని అఢేడప్రాస చునెను.

“రేఘమునకుఁ బై నుండు మాతృకకుఁ బెద్ద
లా యధేదాహ్వానప్రాసమై యొసంగు”

III. 343.

లఠాఠమునకుఁ గొన్నిచోట్ల శరారమాదేశమగును. అట్టి యాదేశ శరారముతోడను, సహజ శరారముతోడను లఠాఠమునకు మైత్రి లాఠిఠమునఁ గలదు. అదేశ శరారమునకు—

“బలుఁ డశ్వాత్థామ రిపు
ప్రళయాంతకుఁ డస్త్రశస్త్రపరిణతుఁ డగుచున్”

అది. III 79.

“ప్రళయాంతోదరముక్తి సాంద్రవిసరత్పాపాణవర్షింబు మి
క్కిలియై శైలముఁ గిప్పునట్లు నరు సక్షిణాత్మ—”

విరా. V. 84.

సహజ శరారమునకు—

“వా । టిరీలాస్పద చిలసిత
వాకుక్యాన్వయపయోదిసహృద్ధి శశీ”

అది IV 1.

“ఓ । స్త్రీలితక్రమవిక్రమైకసమ్మద్ధినై లయవిక్రియా
వేశ నింతయు సుహరింతు—”

అర. IV. 279

“దల్లం చొక్కట విల్లుద్రుంచి రయమొప్పున్ నాల్గిటన్ వాజులిం
పైక్కిన్ బెట్టుగనేసి సూతురిల సందీపైకబాణాహతిన్”

ద్రోణ. IV. 33

లఠాఠమునం దీ ప్రయోగములు పెక్కుగలవు.

X. ద-ల ప్రాసము :

“కడఁగి నాకును సద్గతి కలుగవలయు”

US. II, 262

నన్నయ చేసికొనిన ప్రాసయతి - యతి ప్రయోగనియమముల ననుసరించి యీ చరితమున దల-
మెత్తి యంగీకరింపవలసియే యున్నది.

“కొడుకులుఁ దానును గుఱివు
దశములఁ గరిఘటల భటరథ వాతములన్”

കടം. 1. 220

“దడములే” అని ముద్రింపబడినది కాని ‘దకము’ అని పాఠాంతరము చూపబడినది.
 భీష్మ. 1: 93 పద్యమునందు నిజీనీతియే యున్నది.

XI. ధ-ధ పాసము :

“గ్రంథ మంథశబ్దంబులఁ గల ద్వితీయ
వర్ణములు రెండును నఘోషవర్ణములగు
నైన నిజవర్ణవచతుర్ముఖిరములఁ
గలియుఁ బ్రాసంబులను స్వవర్ణము లనఁగ”

III. 345

అప్పకవి ధర్మలకు మైత్రీ చెప్పుచు దానికి స్వపర్ణజప్రాసమని పెద్దపేరుపెట్టెను. లక్ష్యములందు ధర్మలమైత్రీయుఁ జూపెను. కవిత్రియమునకు స్వపర్ణజప్రాసము విస్తృతార్థమున - అనఁగా సర్వవర్ణముల విషయమున - సమ్యక్తముగాదు. ధర్మలకు, ధర్మలకు, ధర్మలకు మాత్రమే మైత్రీ వారికిషముగాఁ గనఁబడుచున్నది.

ఉ ద లకు :

“బాంధవసౌహృదప్రణయ భక్తివిశేషమురాప్ప నీ మనో
గ్రంథి యడంగజేయ నెసకంబున...”

୧୯ IV. 160

“గంధవహనుతుడు గవియ స
మంథరగతి నెవ్వఁడాగు మనయోధులలోన”

150. 1. 88

నన్నయ దీవిని వాడినట్లుగపడదు.

ద థ లకు :

“కాదన కిట్టిపాటి యవకారము తక్షకుఁ దేకవిప్రసం
బోధనఁజేసి చేసె సృపపుంగవ నీవు...”

అది. I. 125

“సంపాదనఁజేసిచేసె నృపపాపసవల్లభ” యను పాఠాంతరము సన్నయఁచన యనిపించుటలేదు.

“దు । రృదమునఁ దగియెడు బుద్ధులు
విధిమూడిన మర్త్యుఁడేల విను నుచితోర్తుర్”

శ్లో. II. 40

ఎఱ్ఱన దీనిని వాదినట్లగవడదు.

ద థ లకు :

“వేడుక నమ్మనిముందటఁ
బాడితి మాడితిమి పెక్కుపరిహాసంబుల్
రూఢిగఁ బరికితి పెట్టున్”

అది VIII. 156

“ఏడఁబాణు లెన్నఁ బాండవబలం బేకాదశాఁబాణుల్
బూధిం గౌరవనై న్య మీయుభయమున్...”

అది I 70.

“ఏడు నాటించె దర్పంబు బూధికెక్క”

పర్వ I. 80

బూధిశబ్దమునకు రూఢి యను విప్రతిరూపమును గల్పించి యీ ప్రయోగముంన్నియుఁ గట్టిపేయవచ్చును. ఎఱ్ఱన యీ మైత్రి చేసినట్లులేదు.

“దండము కాపాయంబును
ముండితయు గమందలుపును మోక్షమొసఁగ పె
ట్లందేని లింగములకు న
ఖండజ్ఞానప్రదత్వకలనయుఁ గలదే :”

కాంతి. VI. 178

‘అంఘేని’ లేదా ‘అందేని’ యనుటకు ‘అందేని’ యని విప్రతిరూపము కల్పితముగాఁ బోయి చున్నది. తిక్కన టడలకు మైత్రిచేసియుందెనేమో. (ఆను. IV. 374 : విరాట I. ఆకొండు.)

XII. వికల్ప ప్రాసము :

“పంచవర్గంబులను గనుపట్టునట్టి
 పొల్లు లనునాసికాక్షరంబులను గలిసి
 తమదు పంచమములుఁ దృతీయములు నగుచు
 నమరుఁ బ్రాసంబులకు వికల్పాహ్వాయముల”

III 327

వర్గాక్షరముల కనునాసికములు పరమైనచో నవి తమవర్గపు అనునాసికములుగాఁగాని, తృతీయాక్షరములుగాఁగాని మారును. దిఙ్మండలము - దిగ్మండలము. వీనిలో దిగ్మండలమునందలి 'గృ'కు సహజముగ పదమందున్న 'గృ'తో మైత్రిచేయుట వికల్పప్రాసమని యప్పకవి యభిప్రాయము.

“అగ్నిహతిఁజేసి మానవ

భుగ్నివహము మరణబాధఁ బొందించుచు...

అది. III. 130.

వికల్పరూపములు వ్యాకరణశాస్త్రప్రసిద్ధములై యుండఁగా నిట్టివానిని ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పవలసిన యవసరములేదు. ఇట్టివానిని చెప్పినప్పుడు సంతివశమునఁ గారున్నను వర్ణ విసరిణామవశమున వికల్పరూపములుగల పదములందలి వికల్పితాక్షరములను ప్రాసములందు వాడినచో నట్టివానినిగూడ ప్రాసభేదములుగా గణించవచ్చును. నగరు-సపరు; కిన్న-కింఁ; పూస్తు-పూంచు మున్నగున విట్టివి భారతమునఁ గలవు.

వివిధోత్పాతంబులకున్

నవకులలోఁ దోచు కీడునకు...

కాం. II. 308

“పంకజనాభ మాపడినపాటులు రాజ్యము గోలుపోకయున్

గింకకు మూలమై కడఁగి గెల్పు కిరీటికి నీడలంచు—”

ద్రోణ. III. 153

“పూంచిన రథమున మణిమయ

పంచాననకేతు వెత్తె బంధురభంగిన్

విరాట. IV. 45

XIII. అనునాసిక ప్రాసము :

“తమకుఁదాము ద్విత్వంబులై తనరుననియుఁ
బూర్ణ బిందులు దాపలఁ బొరయుననియుఁ
గలసి యనునాసికప్రాసము లనుపేర
నమ లమరుఁ గావ్యములయందుఁ దమకుఁదాము :

III. 340

సహజముగ ద్విత్వము సందిన నమలు బిందుపూర్వకములయిన నమలతో ప్రాసమున
మైత్రిపొందునని యప్పకవి యభిప్రాయము :

“మిన్నేరు పాదమున దా
తంనాభిని గుసుమళరు నెదం గాంచిన” 341

“భ క్తింమరసంహరు పూజలు
సమ్మదమున సలుపఁ గలుగు సకలార్థింబుల్” 342

అనిన యప్పకవి లక్ష్యములందు స,మలు బిందుపూర్వకముగా వ్రాయబడియున్నవి. పూర్వ మట్టి
లేఖనపద్ధతి యుంచెనేమో ‘ంము’నకు ‘మ్ము’ అనియే నేటి లేఖనపద్ధతి. ధాతన్ + నాభి
యనునప్పుడు ‘దాతంనాభి’ యని లిఖింపవలసిన యవసరములేదు ‘దాతన్నాభి’ యనియే వ్రాయ
వలెను. ‘భక్తిన్ + మురసంహరు’ ననునది ‘భక్తిన్మురసంహరు’నని వ్రాయఁదగినది. ‘భక్తి
మ్మురసంహరు’ ననిగాని ‘భక్తింమరసంహరు’ ననిగాని వ్రాయుటకు ద్రుతమునకు మకారవిధి
యుండవలెను. చింతామణ్యాదులం దట్టివిధి లేనందునఁ బ్రాథమ్యకరణము “ప్రాసంబున
మకారింబు పరింబిగుచో ద్రుతింబునకు మకారాదేశంబగు” నని సూత్రింపవలసివచ్చెను. ఈ
విధాన మవలంబించి ప్రయోగములు సన్నయరచనయందే రెండుమూఁడున్నవి.

“కమ్మని లతాంతముల కమ్మొనసి వచ్చు మధు పమ్ముల”

ఆది. v. 138.

“కర్ణరం । ద్రమ్మను నంజలిం దవిలీ వ్రావుదు రట్టి మునీంద్రలోకవం
ద్విమ్ముని నప్పరాశరసుతున్...”

ఆది. I. 77

“ప్రమో । దమ్ముగాఁ బ్రథవద్భృహజ్జలధారలొప్పఁగ వృష్టిఁజే
సెమ్మిహాసదులున్ మహాసరసీవరంబులు నిండఁగాన్

ఆర. III. 118

ఎఱ్ఱన, తిక్కన యిట్టిప్రయోగములు చేసినట్లగపడదు 'దాతంనాభిని' అని యప్పకవి చెప్పిన ప్రయోగములవంటివి తిక్కన రచనయందుఁ గలవు. ద్విత్వసకారప్రాసమును నిన్నయ 11 పర్యాయములు, ఎఱ్ఱన 7 పర్యాయము వాడిరిగాని యప్పకవితెప్పిన విశేషము వనియందులేదు.

“మున్నెన్నఁడు నివ్వెదమేఁ
గన్నదిగా దమ్ము లేదలె గాండీవము లా
పున్నీభుజముల శక్తియు
మిన్నకపోఁ జిత్రమిది యమిత్రధ్వంసీ :

ద్రోణ. III 187

“అన్నివిధంబులం బఱచియైననను సక్కటిరంబులేక వా
లెన్నోబిమాలి కానలఁ జరింపఁగఁ బంపిన...”

కాశి II. 353, 243. ద్రోణ. V. 32

XIV ప్రాసమైత్రి ప్రాసము :

“గట్టిబిందువుమీఁది బకారమునకు
జమిలి మా ప్రాసమైత్రినా జరుగుచుండు”

III 343

బిందుపూర్వక బకారమునకు ద్విరుక్త మకారమునకు మైత్రిచెల్లను.

“ఇమ్ముగ సర్వలోకములు నెవ్వనియేని ముఖామృతాంశుబిం
బమ్మున నుదృవంబయిన భారతవాగమృతంబు గిర్జరం
ద్రమృదు నంజలిం దవిలిత్రావుదు రట్టి మునీంద్రలోకవం
ద్భ్యం బరముం బరాశరసుతుం బ్రణమిల్లి కరంబుభక్తితోన్”

అది. I 77.

ప్రాసమైత్రిప్రాసమునకు దీనినే యెల్లఁగును లక్ష్యముగాఁ జూపుదురు. దీని నాల్గవపాదమునకు
“లోకవంద్యమ్ముని నప్పరాశరతున్” అని పారాంతరము గలదు. పారాంతరమును స్వీకరించి
నచో నిది ‘యనునాసికప్రాసభేదమగును. కొన్నిముద్రణములందు ‘ఇంబుగ’ ‘బింబంబున’
‘రంద్రంబున’ ‘వంద్యంబరమున్’ అనుతీరునఁ బ్రాసములందు బిందుపూర్వకబకారములే కనఁ
బడుచున్నవి. అప్పుడు విశేషమేమియు నుండదు.

ఎఱ్ఱన, తిక్కన యిట్టి ప్రయోగములు గావించినజాడ యగపడలేదు.

XV. సంయుక్తవిశేష ప్రాసము :

ప్రథమపాదముందలి ప్రాసాక్షరమునం దెన్నివ్యంజనములు సంయుక్తములై యుండునో అన్నివ్యంజనములు తక్కినపాదములందలి ప్రాసాక్షరములందును సంయుక్తములై యుండవలెనని ప్రాససామాన్యనియమము. సంయోగమునఁ బ్రథమవ్యంజనము రేఫమైనచో నన్నిపాదములందును రేఫసంయోగము లేకున్నను దోషములేదని కొందఱుచేయుదురు.

సన్నయగాని యెఱ్ఱనగాని యిట్టిప్రాసము నెచ్చటను వాడినట్లు కనిపింపదు. తిక్కన కిట్టి ప్రాసమైత్రి యిష్టమేయని తోచును.

“ద్యూతక్రీడకుఁ గొందొక
నేర్తుఁ గవటమున నొవ్వని జనంబులు”

విరా. I 198

ఇందలి ‘నేర్తున్’ అను పదమునకు ‘నేతున్’ అను రూపాంతరము కల్పించి యెచ్చట విశేష మేమియు లేదనినట్లు పరిష్కర్తలు ముద్రించిరి.

“కద్రువ గన్గొని నంతో
షడ్రుచమతి యగుచుఁ దిలిచి నవతికిఁ జూపెన్
ధద్రాత్మక యవ్వినతయుఁ
దద్దోహం బెఱుగలేమి దైన్యము నొందెన్”

అను. I 200

ఇచ్చటఁ బాదమునమాత్రము దశరవ్యయమున్నది. ఇతరపాదములందలి ప్రాసాక్షరములును దశరవ్యయనహితములేయై యుండవలెను. సంయుక్తవిశేషప్రాసమునుబట్టి సరేఫనీరేఫ సంయోగములమైత్రియే చెల్లును. ‘పుత్ర-శత్రు’ పెంటి పదములమైత్రి భారతమునఁగలదు. “అనచిద” అను పాదనీయమాత్రముచే (8-1-17 నీ కౌ) అచ్చునకుఁ బరమందున్న యద్రులకు వైరిల్పింపఁగి ద్విత్యము గలుగును కనుక ‘కద్దుర్ప’ ‘మిత్తర్’ ‘శత్తుర్’ - మున్నగు రూపములు సిద్ధింపఁ ప్రాసమైత్రీసాధారిణమైన నియమము సులక్షితమగును.

XVI. సందిగత ప్రాసము :

“సంధిఁ గూడినవ్రాలు ప్రాసంబులైన
నవియె సందిగతాఖ్యల సమరుచుండు
‘దివిజు లాశ్చర్యమొంద తొరి వడవైచెఁ
జెంగి పోనక మథురలోనం గరి నన”

సందిగూడిన సర్వవిధములైన యక్షరములను లోగొనగల విశాలమైన నిర్వచనముచేసియు నప్పకవి గనడదవాదేశ సరళాదేశములకే లక్ష్యములను జూపి యూరకుండెను. అనంతామాత్యుని యభిప్రాయమునుబట్టి చూడగాఁ (పందోదర్పణము - 1 అశ్వా. 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65 పద్యములు) బెక్కుతీరుల సందిగక్షరము లీ ప్రాసవిశేషమునఁ జేరఁదిగియున్నవని తోచును. స్వతస్సిద్ధమైన యక్షరస్వరూపముతో సందివళమున నిద్దించిన యక్షరస్వరూపము మైత్రినిందు అయే యీ ప్రాసవిశేషముయొక్క తాత్పర్యము.

a. సరళాదేశము :

“అంబాలికకును గుణర
త్నాంబుధి పాండురవిరాజితాంగుఁడు ప్రభవిం
చెంబాండురాజు...”

అపి. IV. 257

“సుందరిఁ బాంచాలేంద్రసు
తం దోడ్పొనిరమ్ము పొమ్ము దడయక యనినఁ”

నదా. II. 211

“సంజయ మురభంజనుని ధ
నంజయునిం జీరికింగొనఁడు గర్జం దిం
ద్రుం జెనకియైన గెల్తున
నుం జచ్చెనె యట్టివాఁడునుం గయ్యమునఁ”

కర్ణ. I. 20

“ముందటియట్ల యింకఁ బదుమూఁడుదినంబులమాత్రకున్ ధవ
న్మందిరవాస మియ్యకొనినం గడలేఱు మదీయవాంఛ యం
తం దగఁ దోచి మత్పతు బుధాత్తమతిన్ భవదీయవాంఛతం
బుం దలకొల్పఁజాలదు రపూర్వమనఃప్రమదంబు నేకుఱున్”

విరా. III. 63

ఎఱున యిట్టిమైత్రిని బ్రయోగించినట్లగపడదు.

b. గనడదవాదేశము :

“చే నమరికొంచుఁ బొరువఁగ
దానినఁ దద్బుజముతోడ దగ్గఱఁగ...”

అపి. VI. 206

వన్నయయం దీప్రయోగ మొక్కదే కనఁబడుచున్నది. ఎఱ్ఱన దీనిని వాడివజాడ లేదు. తిక్కన
యం దివి పెక్కుగలవు.

“పై వడిపోయెఁగాక భృతరాష్ట్రుఁడు గన్నదియేమి యాసభం
దావలదన్నఁ గీడుదుగదా పతిలేదనఁబడ్డ కాంత...”

కర్ణ. III. 224

“అది యట్టులుండె నీతోఁ
బదరం బనిలేదు నాకుఁ బద్మభవుని మా
ట దలంపవలయు...”

కాంతి IV 408

“నెగయునెడ సగ్గమైనను
విగియారుచుఁ బిఱుఁడు సనినఁ బిడికిటఁ గొఱనం
ది గదు బెడిదముగ

అశ్వ. II. 218. విరా II. 351

c. క్రొత్తదిసంధి :

“ఇవ్వనితకు వరుఁడగునని
నెవ్వగ మీరాజు చులుక నియమమునేనెఱ్ఱ”

అది. VII. 232

“నెచ్చెలులు దన్నుఁ గొలువం
బచ్చవిలుతు కలిమియెల్లఁ బద్యాననయై”

అర. VII. 175

“నెమ్మది నిద్రింపంగాఁ
దొమ్ము ప్రభాతమున రథముఁ బూన్పఁగవలయున్”

ద్రోణ. II 317

d. పుంప్యాదేశము :

“తపము నుదాత్తశౌర్యము నుదగ్రజలంబును గల్గి క్రీడి క
య్యపువెరి వెక్కుడై గెలుచునట్లుగ...”

కర్ణ. III. 251

“అపసవ్యముగాఁగఁ దిరిగి యరిగిరి శోకా
ర్తపుటొడకులతో....”

ఉ. II. 125

e. మూడు శబ్దసంది :

“ఎప్పటియట్ల నిల్చె గని యేను మనంబున నద్భుతింబుతో
ముప్పిరియైన కౌతుకము మోదము నెక్కిన...”

అను. I. 378

“కయ్యమునకుఁ బరమసాధకంబుగఁ గలిగెన్
మయ్యంచుతుంగ యచ్చట”

మౌనల. 54

f. దుగ్ధకారాదేశ సంది :

“ఏతెరువునఁ బాపమొలనె నేనియు దానిన్
బాతురు ప్రాయశ్చిత్త...”

అను. IV. 280

“తె త్తముగాక నరేంద్ర మ
రు త్తకలితమైన దానరూపము...”

అశ్వ. III. 188

“మఖ । వ్రాతంబులుఁ గ్రతువులుఁ బెడఁ
బాతురు దుర్మార్గకర్మపరులై”

అర. IV. 297

g. ద్విరుక్తకారాదేశ సంది :

“పట్టువడిన సుగ్రీవునిఁ
గట్టెదురం గాంచి యెయ్యి కలుషితమతియై”

అర. VII. 108

“నెట్టిన సభలో వేవుర
కట్టెదుర నరాతితనము గాకెంతయు”

ఉద్యో. I. 344

h. త్రికసంది :

“ఇక్కమలాక్షి శకుంతల
యొక్కడియది దీని జన్మ మెవ్విధమని”

అపి. IV. 34

“ఎప్పుట నెవ్వరికి విడిఁ
దప్పింపవశంబె ధైర్యధనమనుదఁచు నీ
విప్పురుసున...”

ద్రోణ. II. 150

సంస్కృతసంఘీకకములయిన ప్రాసములుగూడ పెక్కుతీరులవి కలవు. అవియు గుర్తింపఁదగినవే.

a. యదాదేశసంది :

“సాత్యవతేయ విష్ణుపదసంభవమై విజుదేశ్వరాద్భిసం
గత్యవశోభితంబయి జగద్విదితంబగు...”

ఆది. I. 78

“సత్యవ్రతులార వరం
బత్యంతప్రీతి మిచ్చు నడిగెద...”

ఆర. IV. 395

“సత్యప్రతిజ్ఞఁడవు నీ
వత్యద్భుత బాహుచీర్య లనుజన్ములు...”

చీష్ట. II. 282

b. అనునాసికసంది :

“నన్నుఁ దలంచి తీర్థగమనం బొనరింపఁ దలంచెనట్టి వి
ద్యన్నత దేవవల్లభుఁడు దాన కృతార్థుఁడనైతి...”

ఆర. II. 302

“శే ! పాన్నంబు మేన నిండఁగ
నన్నుతుండై యలమిహినుచుఁ జనియె...”

ఆర. VI. 118.

“కన్నారఁ జూతుఁగాని జ
గిన్నుత భీష్మనకుఁ గోలుగా నీఁజాలన్”

చీష్ట. III. 280

c. శ్మశాదేశసంది :

“వచ్చితి రాదేయుఁడఁ గను
విచ్చి ననుంజూడు భరతవీరాగ్రణి నీ
సచ్చరితమువలమే యి
ట్లెచ్చట నీయునికి దాత నేమననేర్తున్”

ప్రాజ్ఞ. I. 40.

d. ష్టత్వాదేశసంది :

“దుష్టమనస్కుండగు నా
దృష్టద్యమ్నుండు దక్క దేవా సుజనో

త్కృష్ణుడగు గురుని దెగుటకు
నిష్ఠాపముఁబొందె భూతనికరం బెల్లన్"

ప్రౌఢ. I. 78

e. జస్తాదేశనంది :

"సద్వినుతచరితుండు భ
రద్వాఙ్మండను మునీశ్వరప్రవరుడు"

అది. V 194

"భోగ్యమ నీకు నింక రణభూమిఁ బృథాసుతులం జయించి స
మ్యగ్యశకాలివై భువనమాన్య ..."

అర. VI 82.

"పదితూపుల నేపడంచి బహువిధగతులన్
దదనీకంబున...."

కర్ణ. II. 178.

f. వినరనంది :

"శత్రుప్రకారనిపుణుం
డత్తవిదుఁడు దూరపాతనాభీలుఁడు వ
ర్చస్తానీతరిపుఁడు....

విరాట. V. 8

"కౌస్తుభరత్నాస్థిమాళికాశబలితవ
క్షస్తల సుమహితనిగమ
ప్రస్తవనీయప్రకార పరమోదాత :

ప్రౌఢ. IV. 338

"పశ్చిమనాడీసరణపు
రశ్చరణధ్యేయ భక్తమణవిధేయా"

కర్ణ. I. 404.

g. తోర్ణిసంది :

ధ । మ్మిల్లకుసుమాంగరాగస
ముల్లసన సుగంధియగుచు మునివరుమీఁదన్

అది. IV 40

శో । భిల్లినిటలమునఁ బటద
రోల్లనితుం డగుచు నాఁచె నొకనారసమున్

కర్ణ. III. 188

XVII. తదృవవ్యాజ పాస్రము :

లాక్షణీకులు తదృవవ్యాజయతులనుగుణించి చెప్పిరిగాని తదృవవ్యాజప్రాసములనుగుణించి ప్రసంగించియుండలేదు. అయినను నిట్టిప్రాసభేదములు గుర్తింపఁదగినవే.

“అవసరజ్ఞుండయి వ్యాసుఁ డేతెంచె సంత నత్తపసి
కవలగడ్డంబును గవలజడలుఁ గవలకన్నులును

అ.డి. IV 254.

“ఈనును రోముగల దు
శ్శాసను నొప్పించి పఱపి చతురంగములన్”

ప్రా. II. 139

“నీనై నికు లెంతయు సుం
తోనెల్లుదు నార్పిరపుడు ; దుఃఖితులై...”

ప్రా. II. 131.

“రిల్లతదపు గాకుండఁగ
నిత్తటి నాచార్యుతోడి యీసుడిగి వెనన్”

ప్రా. III. 88

XVIII. టొపవిభక్తి పాస్రము :

“ప్రీతుఁడనైతి నీవలనఁ జేర్చిన పుణ్యఫలంబులెల్ల నీ
చేతవయయ్యె నీదగు ప్రసిద్ధి....”

అ.డి. VI 125.

“ఓంటిమెయిఁ దాఁచ నా ము
క్కంటికి వశమగునె కృష్ణగాండీవుల ని
ట్లంట యుడిగి తగురథికుల
జంటఁగొని రణమ్మనలుపు శత్రులు దలఁచన్”

కర్ణ. II. 35

“పటుశరముల మీఁదికి డా
పటికిన్ వలపటికి నపరథాగమునకు ముం
దిటికిఁ జదిల నడపె నము
త్కటరయమున శరముఁ గందుప్రీడమెయిన్”

ప్రా. IV. 322.

XIX. అంత్యోష్మసంధి ప్రాసము :

“యుద్ధముమీది వేడ్కయు మహోగ్రవిరోధుల సల్పఁజేయు ద
రోద్ధతియున్ సుయోధనుని యున్నతి నైఁపనియేవు...”

ఉద్యో. III. 255.

“వృద్ధని జాత్యంధుండని
బుద్ధివిహీనుఁడని నన్నుఁ బుత్రుఁడు బలద
రోద్ధతుఁడై మెచ్చఁ దనం
బద్ధంబులెకాని వినఁడు పలికినపలుకుల్”

అంశ్య. I. 388.

XX. అవగ్రహాయుతాయుత ప్రాసము :

ఖండాఖండప్రాసమును జెప్పినట్లే దీనినిగూడ నొకప్రాసభేదముగఁ చెప్పవలసియున్నది.

స్వాహాప్రియుక్రియఁ బురుషుఁడు
సోఽహమనిన కాన్పు రుద్ర యతనిఁగనుటకున్”

అను. IV. 180

“అంబరమాది యనిలతే
జోఽంబుధరలు వరుసతోడ నగుఁజూరె...”

అశ్వ. II. 148.

ఇచ్చట అవగ్రహరూపముననున్న ‘అ’ కారమునకు యతిమైత్రిని టొంగించుటయందుఁ బ్రాధాన్యమున్నది.

సూచికలు :

1. తెలితీయప్రాతిశాఖ్యము - వైదికాభరణవ్యాఖ్య : 1-18
2. యాజ్ఞవల్క్యశ్లోక : 202-204
3. సిద్ధాంతకౌముది : పంజా 8
4. బుక్రాప్రాతిశాఖ్యము : 1-58
5. యాజ్ఞవల్క్యశ్లోక : 184
6. చంద్రారోకము : ii-2

య తి

“విశ్రాంతి విరతి విశ్రమ
విశ్రామ విరామ విరమ విరమణ లసంగా
విశ్రుతమగు యతి కృతి కది
రక్తావ్యంబై దెడంగుగా నిడవలయున్.

సంక్షాధికారము.

కవిజనాశ్రయమున రేచన చెప్పిన యీ యభిప్రాయమును ఆంధ్రచ్చందోలాక్షణికులందఱు సంగీకరించిరి. జనాశ్రయిండుగూడ

“యతి రవధిః చేదః ఇతి పర్యాయాః” 1-40

అని తెలిపెను. యతి, విచ్చేద, విరామ, విశ్రామాది పదములు అభిన్నములను సభిప్రాయము సంస్కృతచ్ఛాందసీకులందు కొండఱకున్నది.

“యతి ర్విహ్యేష్టవిశ్రామ
స్థానం కవిభి రుద్యతే
సా విచ్చేద విరామాద్యైః
పదై ర్వాచ్యా యథేచ్ఛయా”

1-12

అని ఛందోమంజరియందుఁ జెప్పఁబడినది. లక్షణవిబంధనసౌరభ్యముకొఱకు యతిశబ్దమునకుఁ బర్యాయవాచకములుగా విరామాదిశబ్దములను లాక్షణికులు వాడుక చేయుచున్నను సవి యథార్థముగా నేరి ఛందోధరములు కావనియు, భిన్నస్వరూపములు, భిన్నస్వభావములు ననియు వెనుకఁ దెలుపఁబడియున్నది.

యతి పదిచ్చేదిరూపము, విరామ మిరచ్చేదిరూపమునన్నిటిఁగఱముని యభిప్రాయమే సమంజసమైనది. యతి నియతస్థానము. విరామ మనియతస్థానము యతి ఛందోవళము. విరామము రసాద్యర్థివళము. పాశ్చాత్యచ్ఛాందసీకులగూడ Metrical Pause, Rhetorical Pause అని ఛందోవళమై పాదమధ్యనియతిస్థానగతిమైన యతికిని, అర్థవళమై యనియతస్థానమైన విరామమునకును భేదము భావించియుండిరి.

యతి — Caesura = Cutting విచ్చేదము.

విరామము — Repose = Resting — విశ్రాంతి.

అవి నారు వివేచించియుండిరి. భరతముని చేసిన వివేకము నిట్టిదే. పాదచ్ఛేదరూపమైన యతి, వాక్యచ్ఛేదరూపమైన విరామము పద్యములందు కలిసియుండవచ్చును. కలియనియు నుండవచ్చును. కలిసియుండినచో, బిద్యమందలి లయ ప్రస్ఫుటమగును.

పెంచితి ధర్మమార్గమునఁ బ్రీతి యొనర్చుచు భారుణప్రజన్
మంచితనేరయాగముల మానుగ దక్షిణలిచ్చి విప్రులన్
నించితి నజ్ఞనస్తుతుల నిర్మలమైన యశంబు దిక్కులన్
సంచితపుణ్య సర్వగుణ సంపద నెవ్వరు నీసమానులే.

అది. II. 203

ఛందోపశమైన యతి, యుప్రపశమైన విరామము పాదములన్నింటియుండుఁ గలసివర్తింపటచేఁ బద్యముయొక్క గతి స్ఫుటముగా గోచరించుచున్నది. కాని పద్యములన్నియు నిట్లే యుండవు. పెక్కింటి విరామము యతితో నహకరింపదు.

ఈ వసుధాధినాథుల జయించినయట్టిదకాదు; చర్కనై
పోవక నిల్చు నాకెదిరి పోర, మదీయధనుర్విముక్త నా
నావిధమార్గణోగ్రగహనంబున దిగ్గమఁబొంద తెమ్మెయిన్
బోవఁగవచ్చు నీకనుచుఁ బూరుకులో త్తఱుఁ దాకె వీరకతోన్.

అది. VI. 205

ప్రయోగపశమున నర్థధర్మకమైన విరామము బలపత్రమై ఛందోగతిదర్శకమైన యతినిఁ దిరస్కరించుచున్నది. ఉత్పలమాలయొక్క సహజగతి యీ పద్యమునఁ బ్రస్ఫుటముగ భాసించుటలేదు. అతిక్రాంతయతికములైన విరామములు ఓజోవ్యంజకము లగుచున్నవి.

“ఏవం యథాయ తోద్వేగః
సుఖియాం నోపజాయతే
తథా తథా మధురతా
నిమిత్తం యతి రిష్యతే”

అవి కవికల్పలతయందుఁ జెప్పఁబడినట్లు శ్రోతృచిత్తమున మాధుర్యము వ్యంజించుట యతి ధర్మము. అది యతిక్రాంతమైనచో శ్రోత యుద్వేగము పొందును. కనుక ఏవి మాధుర్యము వ్యంజింపఁదలచినచో యతివిరామసామరస్యమును పాటించును. ఓజస్సును పాటించఁ దలంచి నచో యతిని తిరస్కరించి విరామమున విలంబనముచేయును. జనమేజయస్తుతిరూపమైన పద్యమున యతివిరామసహకారమువల్ల మాధుర్యము, సాశ్వవిందాదాపమైన పద్యమున యతివిరామవైరముచే ఓజస్సు వ్యక్తమగుచుండుట స్పష్టమ.

అక్షరచ్చందములందుకంటె మాత్రానియతచ్చందములందు యతికిఁ బ్రాధాన్యమెక్కువ. వానియందది గతినియాచరము. యతిభేదమువలన గతిభేదము గలుగుట లాక్షణికులు గుర్తించియే ఒకేవిధమగు సజ్వరసన్నివేశమును యతిభేదము చేసి వృత్తభేదములు నిరూపించిరి. (ఛందోమంజరి - ద్వితీయస్తవిరము)

“గురునిధన మనులఘు రితి శశికలా”

...దునాల్గు లఘువులపై నొక గురువు గలిగి ఏడక్షరములకు యతిచ్చేదము గల వృత్తము శశికళ.

“స్రియమపి చ రసనవరచిత యతిః”

అదియే అక్షరములకు యతిచ్చేదముగలిగి స్రక్ అనబడుచున్నది.

“వసుమునయతి రితి మణిగుణనికరః”

ఎనిమిదియక్షరములకు యతిచేత నదియే మణిగుణనికరమైనది. సప్తాక్షరచ్చేదమున మిశ్రగతియు, పడక్షరచ్చేదమునఁ ద్ర్యస్రగతియు, అష్టాక్షరచ్చేదమునఁ జతురస్రగతియు సిద్ధించుచున్నది.

‘జ్ఞాతినాశనమునఁ గాదె సకల దేవ’

కాం. 1. 54

ఇట్టి యతిచ్చేదముచే నిదియే తేటగీరి యగుచున్నది.

జ్ఞాతినాశనమునఁ గాదె సకలదేవ

ఇట్టి యతిచ్చేదముచే నిదియే యాటపెరి యగుచున్నది. సీసపాదపూర్వార్థముకూడ నగుచున్నది.

“ధరణినాథ వినుము మధువు ధార రెల్లప్రొద్దును.”

ఇది యుత్సాహము. దీనియందు నాల్గుగణములపై విచ్చేదము. యతిచ్చినమైన పాదము పూర్వార్థమునఁ బది నొకండక్షరము లున్నవి.

“నీపు ధర్మ ధంగి నెఱుంగ నేర్తు నీతి రాశలం”

ఇదియును ఉత్సాహమే. దీనియందు యతిచ్చిన్నమైన పాదము పూర్వార్థమునఁ దొమ్మిదియక్షరములే లభింపు. ఈ రెండు ఉత్సాహములందు అక్షరాశ్రితిపై యతిచ్చేదము భేదిల్లుచున్నది. అట్టి భేదమువల్ల రెండవదాని గతికంటె మొదటిదాని గతి ప్రతీతింపగుచున్నది.

ఇట్లు యతిచ్చేదము నియతానియతచ్చందములందు గతినిరూపకమై రసాదివ్యంజక మగుచున్నది. చంఃకీర్తిలములందు యతిచ్చేదము పాదమధ్యగతమై పద్యగతియందు సామ్యము ప్రతిష్ఠించి చిత్తవిక్రాంత్యతిశయహేతువై శృంగారాది సుకుమారసములను వ్యంజించుటకు యోగ్యమైయున్నది. మత్తేభాధ్యారములందు అతిక్రాంతిపాదమధ్యమైన యతిచ్చేదము ప్రాణ తారహేతువై చిత్తమునకు క్రాంతికరమగుటచే రోద్రాది రటరసములను వ్యంజించుటకు యోగ్య

మగుచున్నది. *యతిచ్చేదమునం దింకొక యంశముకూడ గుర్తింపఁదగియున్నది. పాదమధ్యమున యతిచ్చేదము గుర్వక్షరముమీఁదఁగాని, లఘుక్షరముమీఁదఁగాని చేయవచ్చును. కాబట్టి లాదులందలి గుర్వక్షరముమీఁది యతి జిహ్వభారకరమగుటయు, ఉత్పలాదులందలి లఘుక్షరముమీఁది యతి సుఖకరమగుటయు గుర్తింపవచ్చును గుర్వక్షరముమీఁది విశ్రాంతి పుష్పము - పాశ్చాత్యు లిట్టిదానిని Masculine Caesura యందురు. లఘుక్షరముమీఁది యతి సుకుమారము. దీనిని పాశ్చాత్యులు Feminine Caesura అందురు.²

ఆంధ్రచ్చందములందు పదచ్చేదరూపయతి నియతముకాదు. యతి యాంధ్రమున వశి లేక పడి యనఁబడినది. పాదప్రథమాక్షరశ్రుతి పాదమున నియతస్థానమునఁ బునఃప్రకృతమై శ్రోత్రేంద్రియమునకు విశ్రాంతిలభించును. తెలుఁగుల పడి యక్షరమైత్రీరూపము. సదృశాక్ష రోచ్ఛారణమున వాగింద్రియమునకు, తద్రువణమున శ్రోత్రేంద్రియమునకు విశ్రాంతిగలుగును. పదచ్చేదము పద్యధారను గొంతవఱకు అరికట్టును. వడి ధారాబుద్ధికే గొంత తోడ్పడును. “విరమము స్వరప్రధానము” అని యాంధ్రసంప్రదాయము. స్వరమాత్రసాదృశ్యమున వైచిత్రి యుండదుగనుక స్వరమైత్రితో వ్యంజనమైత్రిగూడ కొంతవఱకు విధింపఁబడినది. స్థానప్రయత్నాదిసామ్యమును బురస్కరింపకొని యంశమాత్రసాదృశ్యమున్న యక్షరములకుఁగూడ మైత్రి యంగీకరింపఁబడినది. అక్షరమైత్రిభేదములనుబట్టి లాక్షణికులు పెక్కు యతిభేదములు నిరూపించియున్నారు. యతిభేదములు ప్రధానముగ నాలుగు—

1. స్వరయతులు
2. వ్యంజనయతులు
3. ఉభయయతులు
4. ప్రాసయతులు.

వీనియందు కొన్ని యంతర్విభాగములు చేసి అప్పకవి మొత్తము 41 యతిభేదములు చెప్పెను. వీనిలో కవిప్రయము భారతమునఁ బ్రయోగించిన యతివిశేషములు ఇప్పుడు పరిశీలించఁబడుచున్నవి. ఈ పరిశీలనమున అప్పకవి విభాగమే ప్రధానముగా నవలంబింపఁబడుచున్నది.

స్వ ర వ శు లు

1. స్వరమైత్రివశులు :

విసంధి యనాచారమైనందున స్వరమైత్రివశులను కావ్యములందు విహరింపఁపించుట సుగాగమ యదాగమాది సంతికార్యములవలన స్వరములు వ్యంజనములతోఁ గలిసియే యుండును.

* ఈ రసాదృశ్యములకల యత్యాశ్రయము మాత్రమేకాని గత్యాశ్రయము కాదు.

“అద్వయమునకు వక్రతమద్వయంబు
విద్వయమునకు ఋయుగంబు నెద్వయంబు
సుద్వయమునకు సంత్యవక్రద్వయంబుఁ
జెల్లు స్వరమైత్రివకులన శేషశయనః”

3-11

అన్న అద్వయ పదము యతివిషయకమైన మైత్రినిర్ణాయకముగ గ్రహింపఁదగియున్నది. ఈ మైత్రి వ్యంజనసహితమై యనంతరయతిభేదములందు రూపింపఁబడును.

“పట్లు వాయు నాకిందర ఋణము నెవును”

క్రొ. 5. 25

తిక్కన రచనయందు ఈ యుదాహరణ మొక్కఁడు కనిపించుచున్నది.

“ఋణములును మఱి పితరుల ఋణము దేహ”

అది. 5. 71

సన్నయ రచనయందు డీయదాహరణ మొక్కఁడు కనఁబడుచున్నది.

2. స్వరప్రధానవళి :

“తెలిసి పదాంతగతాక్షర
ములతోఁ బై శబ్దములకు మొదలగులుగు న
చ్చులు గూర్చిన సందుల క
ప్వలి స్వరములె నిల్చు సుభయపకులనుదక్కన్”

3-15

పదీయందు స్వరసంది యున్నచో పరస్వరముతోడనే మైత్రి చేయవలెను. దీనికి ఉదాహరణ ములు సర్వసాధారణములు.

3. లుప్తవిస్మరవళి :

“పైవభాష నదింత సాంతముల మీద
నత్తు మొదలనుగల శబ్ద మడుకువేళ
నమరు నోత్పంబునకుఁ జెల్లు నయహలిపులు
జగతి లుప్తవిస్మరకస్వరవకులన”

3-17

అనంతుఁడు దీనిని గూఢస్వరయతి యనెను. అట్లనుటచే ఉచితము.

“విసర్జనీయస్య సః” “ననజాషో రుః” అను సూత్రములచే విసర్గము ‘రు’ అగును. “అతో లో రిప్లుతా దిప్లుతే” అను సూత్రముచే ‘రు’ ఉత్పన్నమగును. అది పూర్వమున్న “అ” తో కలిసి ‘ఓ’ యగును. దీనిమీది ‘అ’ కారమునకు “పిజః పదాంతా దతి” యను సూత్ర

ముచే తోపమగును. ఇట్లు య ప్రమైన ఆకారము అవగ్రహముగాఁ జూపఁబడును అనగా నది గూఢముగా నుండును. అట్టి గూఢమైన ఆకారముతో మైత్రిచేయుట గూఢస్వరయతి. అప్పకవి. అనంతుఁడు 'ఓత్వము'నకు అయహలకు యతి చెల్లననుట యుక్తముగాదు. యతి చెల్లుచున్నది గూఢమైన ఆకారముతోడనే.

“మ । నోఽభియుక్తి నింద్రియముల నాగి శాంతి. IV. 314

“సోఽహమనిన కాన్పు రుద్ర యతని గనుటకున్” అను. IV 180.

“తే । జోఽంబుధరలు వరుసతోడ నగుఁజూరె” లశ్వ. II. 146.

“భూన । భోంతరంబు సంభృతాంధకార” కర్ప 111. 289

ఇది స్వరయతియే. అన్యోన్య శబ్దముకూడ ఇచ్చట చూపఁబడినది. దానియందును గూఢస్వర మునకే యతిమైత్రి తఱచు కనఁబడుచున్నది.

“అక్షతప్రకరంబు లన్యోన్యమస్త । కముల” విరా. V. 397.

“అ । న్యోన్యనిశాతసాయకనిరంతరసంతత” టెన్క. I. 261.

“అన్యోన్యహితులరగుట నన్యులుర్వి” సదా. II. 282.

“అన్యోన్యవిరుద్ధభాషణము లాదీన....” ఉద్యోగ. I. 32.

4. ఋవళి :

ఇతై వ్యత్వంబులఁ దొలఁగక

ఋత్వంబును ఋవళియనఁగ రేఫముతో మి

త్రత్వంబు నెఱపు

9-22

ఋవర్ణమునకు రిరీరేరేలతో మైత్రికలదు.

“ఋత్విజుండని విచారించి పూజించితే

ద్వైపాయనుండుండ ధర్మయుక్తి” సదా. II.

“ఋపురె రి వారు మరుద్గణంబు” శర్క. II. 180.

ఇందు తిక్కన ఋ-రులకు మైత్రి పాటించెను. లాక్షణికులు దీనిని గుర్తించి సూత్రింపలేదు. అది “సక్పురుషురై రి వారు మరుద్గణంబు” అని వేమూరివారి ప్రతియందుఁ గలదు. కాని మూలమునుబట్టి చూచినచో విది యపపాత మనవలసి యున్నది.

“సప్తదా ప్రవిధాగం తు । కలశస్థం జగామ హ
తత్ర ర్షయ స్సప్త జాతా । జజ్ఞిరే మరుతాంగణాః”

అను మూలమునుబట్టి “సప్తముపులు” అను పాఠమే యుక్తము.

ఎఱ్ఱన రచనయందు ఋషి ప్రయోగము కానరాదు. నన్నయ ప్రయోగమునే అప్పకవి యుదాహరించెను. కాని యీ ప్రయోగ మాత్రము చూపిన స్వీయోదాహరణముల జాతిలో జేరు నదిగాలేదు.

“విని । రిజితకక విలోచనాఖ్య ఋగ్గృణషాది...”

“వాహి । రృతభేదరకులలలామ రిపుజనభీమా

3-23

అని యాశని లక్ష్యములు. నన్నయ ప్రయోగ మిట్టిదికాదు. “విచారించి” అను ఇందుక యుక్తమైన క్రియయందలి ‘రి’తో ‘ఋ’ వర్గమునకు నన్నయప్రయోగమున మైత్రి చేకూరినది ఇందలి ‘రి’ ఇందుక్కుకారణమున నై స సంధివళమున నేర్పడినది కాని స్వతస్సిద్ధము గాదు. కనుక నన్నయగారి ప్రయోగము ఉభయయతిభేదములలో జెప్పదగినది. స్వరప్రదానముగాఁ బరిగడించుట మతీయు సుచితముగానుండును. ఇ-ఋలకు మైత్రి ప్రసిద్ధముగదా. ‘ఋ’ అను స్వరమునకు ‘రి’ యను వ్యంజనముతో మైత్రిచెప్పుట అప్పకవి యభిప్రాయమైనదో దీనిని స్వర వళులలో జెప్పరాదు. అ, య, హ లకు మైత్రిచెప్పినట్లు వేఱుగా జెప్పియుండవలయును.

5. ఋత్వసంబంధవళి :

“సౌరిదిఁ గాదులఁ గల వట్టుసుదుల కెల్ల
ఋత్వమిత్రంబులగు నచ్చు లెనయ నైదుఁ
కెల్లు హయలును స్వరమైత్రిఁ జెందునపుడు
వెలయు నివి ఋత్వసంబంధవళు లనంగ”

3-28

“ఇందుండు మీవని కృష్ణమృగచర్మకృతకుశాసనము”

లం. III. 87

“హృదయమతులు దీనియెడఁ గడు నార్ద్రమై”

విం. I. 248.

“హృదయాహ్లాది చతుర్థ మూర్జితకఢోపేతంబు”

విరాట. I. 7.

6. ఋత్వసామ్యవళి :

“వట్టువలు చెంది తమలోన వ్యంజనంబు
లన్నియును గూడు ఋత్వసామ్యవళులనంగ

వృష్టివంశాద్భిరోముఁడై పృథివిఁ బుట్టి
మృతునిగావించెఁ గంసునిఁ గృష్ణుఁడనఁగ”
భారతకవు లీవఱిని ప్రయోగించినట్లు కనిపించదు. 3-34

7. వృద్ధివఱి :

“శలకట్టుపై నంస్కృత
ములఁ గదియు పదాదివక్రములకు వరుసతో
నెలకొను పక్రతమంబుల
కిలనుభయము చెల్లుచుండు వృద్ధివళులనన్” 3-37

“ఎఱ్ఱనార్యుండు సకలలోకై కవినుతు” అం. VII. 489.

“ఇ । ట్టెయొప్పారుచునుండగా నుదరభాగై కప్రదేశంబునన్” అం. IV. 282.

“భో । గై కపరాయణుల్ పురుషు లంగజుఁ డప్రతికార” విం. III. 83.

“సహ । స్రాక్ష నక్షరుని లోకై కనాధు” కంఠ. IV. 218.

తిక్కన ‘అ’ తోడను, ‘ఎఱ్ఱ’ న్న ‘ఎ’ తోడను మైత్రిచేసిరి.

8. ఋణ వఱి:

దీనిని అప్పకవ్యాదు లెవ్వరును జెప్పలేదు. అనంతఁడు మాత్రము ఋణ మైత్రి యొంది చెప్పెను. నన్నయ ప్రయోగమున ఋణ సంబంధవఱి కనఁబడుచున్నది.

“అతని వంశమునవా రతిధనలుబ్ధులై
కృతపీర్యు ధనమెల్ల క్లప్తపిచెసి” అం. VII. 152.

నన్నయ యీ యర్థిని ఒక్కచోటనే ప్రయోగించెను. తిక్కన, ఎఱ్ఱన దీనిని ప్రయోగించి యుండలేదు. “ఋణ వర్ణయోః మిథః సావర్ణ్యం వాచ్యం” అను వార్తికమును “ఋణ వర్ణ మిథః సవర్ణ” తైత్తిరీయప్రాతిశాఖ్యసూత్రమును సన్నయ్య యనుసరించియుండును.

వ్యంజనవళులు

9. ప్రాణివిరామము :

“వ్యంజనంబులు సర్వమైత్రివలనఁ దమకుఁ
దాము ప్రాణివిరామాభిధానములను
జెంది మూఁడుతెఱంగులై చెల్లుచుండు” 3-45

“చెలులు తలకట్టు నాదా
 పులునై త్వత్వములు ; పుత్రములు గుడిగవయున్
 సుడిగవయు నేతవ్యయుగమును ;
 జెలువగుచుట్టములు ద్వివిధకృంగౌత్వమ్మూల్”

3-46

స్వరమైత్రినిఁ బురస్కరించుకొనియే వ్యంజనమైత్రి చెల్లునన్న యీ నియమము సర్వ సామాన్యమైనది. ఈ నియమమునకుఁ గట్టుపడియే వ్యంజనములు పరస్పరమైత్రిని బొరయునో యిటుపైఁ జెప్పబడును.

10. వర్ణజయతులు :

తమతమ యనునాసికవ
 ర్ణములు విడిచి వెనుకలిపులు నాల్గును దమలోఁ
 దమకు సరలేక నిలిచిన...

3-49

వర్ణజయతి మైత్రికి లక్ష్యములు కి విశ్రయరచనయందు పుష్కలముగఁ గలవు.

11. బిందుయతులు :

నిఁబాని నిలుచుఁ దమదమ
 యనునాసికములకు బిందుయతులను వెనుకన్
 గనుపట్టు నాల్గిపులును
 జెనునున్నలు దాని తమకుఁ బిలుఁదఁ గదియుచోన్.

3-52

కి విశ్రయ మీయతిమైత్రి నెచ్చటను వాడినట్లగపడదు.

“ముకుళనంబును జృంభణంబును నొనర్చి”

విరా. II. 241

విధి కి ‘ము’ వర్ణ స్థానీయమైన బిందుపూర్వక ‘బు’ వర్ణముతో ‘ము’ కారమునకు యతి కి విశ్రయప్రయోగములందు కిందు ఉత్పవిత్రబహుకారముతోడనే ఈ మైత్రి కలదు. అన్యార్థములతోడి బహుకారమునకుఁగాని, పవర్ణమునందలి యన్యవర్ణములకుఁగాని, ఇతరవర్ణాక్షరములకుఁ దమతమయనునాసికములతోఁగాని యిట్టిమైత్రి కనఁబడదు.

12. తదృవవ్యాజయతి :

విజ్ఞానము మొదలగువానికి తదృవరూపములందు ‘జ్ఞ’కు ‘న’ వచ్చును. ‘న, జ్ఞ’ లకు మైత్రి మున్ముందు చెప్పబడును. తమకు ‘జ్ఞ’తో న జ్ఞ లకును చెప్పబడి యీ యతి యుద్దేశము.

సంయుక్తయతి లక్షణమునుబట్టి 'జ్ఞ'కు 'జ'తోకూడ మైత్రి చెల్లునని లక్ష్యమందలి "జరిగి నణ లకు రెంటికి జ్ఞాతనర్పు" నన్న వాక్యమందలి మైత్రినిబట్టి భావింపదగియున్నది ఇది వర్గజ

క విశ్రయ మీ తద్భవవ్యాజయతిమైత్రిని ప్రయోగించినట్లు కనబడదు.

13. విశేషవళి :

ప్రౌఢకవులు కొందఱు జ్ఞకారంబునకును
ప్రథమవర్గంబు తొలియక్కరములు నాలు
నిడుదురు ప్రబంధముల నొక్కయెడ విశేష
వశులనుచు సోమయాజులు వాడుకతన.

3-56

'జ్ఞ'కారముతో క, ఖ, గ, ఘ లకు మైత్రిచేయుట విశేషవళి. అట్టిమైత్రిని కల్పించినవాడు తిక్కన. ఆయనయు నొక్కచోటనే యీ మైత్రి పాటించెను.

“జ్ఞానము కేవలకృప న
జ్ఞానికి నుపదేశవిధిఁ బ్రకాశమునేయం”

“ప్రకాశము” అనుటకు “ప్రజనితము” అని పారాంతరము చూపుదురు. పారాంతరము తిక్కన పలుకుబడిగా నగపడదు. 'జ్ఞా' యన్న యక్షరము తాలవ్యాక్షరద్వయసంయోగమే యైనను తదుచ్చారణమున గకారశ్రుతి తోకవ్యవహారమున గోచరింపటచే నిట్టిమైత్రి తిక్కన కిష్టమైయుండనోవు.

14. అనుస్వారసంబంధవళి:

అదిపూర్ణ యుతములై టతపగ్గక్ష
రములు తుదను గలుగు వ్రాని దక్కఁ
బొసఁగు నొకటికొకటి భువి ననుస్వారసం
బంధయతులనాఁ బ్రబంధములను.

3-58

ఈ లక్షణమందలి పూర్ణము నిర్దీపూర్ణము. ఇట్టిమైత్రికి భారతమున లక్ష్యములు కాన రావు. సాధ్యపూర్ణమైనను లేవు.

15. అనునాసికాక్షరయతి:

“అల ద్రుతంబునకును మధ్యమానునాసి
కమునకును జెలు ననునాసికయతులనఁగ

రాపలను బూర్జములుగలుగుట తదధను
తదధధను గ్రమంబున దానవారి

3-82

విందుపూర్వక బ త ధ లకు 'స'తోడను, విందుపూర్వక త ధ ద ధ లకు 'జ' తోడను
మైత్రి చెల్లును.

“అమృహితాత్మః ధీర్జను విను నారాయ

ణుం ధవ్యయుం ధసంతుండు

కాం. IV. 81.

అవి తిక్కన ప్రయోగము కలదు. దీనిని ప్రాసయత్రికింద త్రోసివేయుటకు గూడ అవ
కాశము కలదు. నన్నయకువలె తిక్కనకు సీసములందు ప్రాసనివేశనియమములు లేవుగాన
దీనిని అనునాసికాక్షరయతిగా గ్రహించుట కభ్యంతరముండరాదు.

16. ము విభక్తియతి :

“పున్నపుంస తత్పమంబుల కదపలఁ

దత్పమానాంధ్ర దేశ్యశబ్దముల తుదలఁ

గదిసిని మతారశృంగముల్ కావ్యములను

బొనఁగు ము విభక్తియతులన పుపుబుధులకు”

3-89

విభక్తి ‘ము’ వర్ణకమునకును పు పు బు ధు లకును మైత్రిచెల్లును. ఉత్పవిత్రములయిన
ప ప బ ధ లకేతర ఉత్పవిత్రములకును జెల్లునని గ్రహించవలెను. విభక్తిమువర్ణకముయొక్క
పూర్వరూపము ంబు, బు అగుటచే నీమైత్రి సహజమైనదే.

అంశంబునను భరద్వాజ రాలకమునఁ బుద్రి

అది. III. 78.

భేదంబున ప్రేరెద మధమలోకమున తెరువుననన్

అది. II. 143.

హృదయంబున గాతాదరము భరితముగ నిద్రియెన్

విం. I. 45.

ఈ యాదాహరణములందు విభక్తి ము వర్ణముతో మైత్రిపొందుచున్న బువర్ణములు విందు
పూర్వకములై విభక్తిమువర్ణముయొక్క పూర్వరూపములై యున్నందున ఈ లక్షణమునకు
అత్యుత్తమ లక్ష్యములుగా నెన్నదగియున్నవి.

ముదఁమునఁ దలచిన సురగభయము బొందదు జనులన్

అది. II. 237.

భూమీశ్వరుఁ డనువియోగముం బ్రాపించెన్

అర. VI. 385.

పురుషుండు ప్రియశోకమునఁ బొంద

కాం. I. 188.

అప్పకవి లక్షణమునుబట్టి యిట్టి లక్ష్యములును గ్రాహ్యములగును. విభక్తి మువర్ణమునకును పదాది పు పు బు భు లకును మైత్రి యిది.

కవిశ్రయము చేసిన ఈ క్రింది ప్రయోగము లిచ్చట విమర్శింపఁదగియున్నవి.

ముకుళనంబును జృంభణంబును నొనర్చి విరా. II. 241.

లోకంబుననుండి యనేకదివ్యమునిసంఘముతో ఆది. III. 81.

తీర్థంబున కరిగె నగంబు లొక్కమొగి గ్రక్కదలన్ ఆది. II. 71.

వర్షంబున మరియును నరుగుదెంచు ముద్గలుఁడును ఆర. VI. 110.

విభక్తి మువర్ణముతో పు పు బు భు లకు మైత్రి లక్షణమునఁ జెప్పఁబడినది. పై లక్ష్యము లందు విభక్తి మువర్ణము లేదు. విందుపూర్వక 'బు' వర్ణముతో పదాది ము, మొలు మైత్రి చెందుచున్నవి. ఇందలి విందుపూర్వక 'బు' వర్ణములు విభక్తి 'ము' వర్ణస్థానీయములు. ఇట్టి వానితో కేవలముకారమునకు మైత్రికుదుర్చుటకు అప్పకవి లక్షణము సమర్థముకాఁజాలదు. వక్ష్యమాణ ముకారయతిమైత్రికి వీనిని లక్ష్యములుగా గ్రహింపవచ్చు వీనియందలి విందుపూర్వక బువర్ణము విశిష్టమైయున్నది. వీనిని విందుయతులకు లక్ష్యములుగా స్వీకరింపవచ్చు అట్టిమైత్రి కవిశ్రయమునకు అభిమతమవి చెప్పుటకు వేఱు లక్ష్యములు - అనఁగా ఉత్పదవిశిష్టములుకాని విందుపూర్వక స ప బ థ లకు మువర్ణముతో మైత్రిచేయునవి భారతమునం దగపడుటలేదు.

విభక్తి మువర్ణస్థానీయమైన విందుపూర్వక బువర్ణమునకు కేవల ముకారముతోడి మైత్రి యతిభేదముగాఁ జెప్పఁదగును.

17. ముకారయతి :

హెచ్చరికను పుపుబుభులకు

నచ్చపు మాకొమ్మలే మహాకపు లాదిన

మెచ్చులుగ విరిపి రచ్చట

నచ్చటను ముకారయతు లిటంచును గృతులన్

3-72

పు పు బు భు లతో అచ్చపు ముకారమునకు మైత్రి కవిశ్రయమునఁ గావరాదు.

“అట్లైమ్మెయిన్ . ములుముఁటం దగఁ బుచ్చుటంగి గలుగున్ భూనాథ”

రాం. II 418.

ఇచ్చట నట్టి మైత్రివి తిక్కన పాటించెనవి లావింపవచ్చును. కాని—

“అల్లెమ్మై మృతముండు దగఁ బుచ్చుటంగి గలుగు మృనాధ” అను తీరున వ్రాసి సచో విచ్చట సంయుక్తయతి పాటించఁబడినదని పమాధానము చెప్పుకొనుటకు వీలున్నది.

18. మవర్ణవిరామము :

.....చరమానునాసికంబునకు విట్లు
గ్రాలు కృతుల మవర్ణవిరామములన
దండిసున్నది దాపల నుండెనేని
పెలువ సంతసములు నూష్యములును కృష్ణ

3-76

యరలవలు, శషసహలును విందుభూర్వకములై మవర్ణముతో మైత్రి చెందును.

శవిత్రియ మీమైత్రిని మన్నించిన ట్లగవడదు. కాని కొందఱు ఈ క్రిందిపంక్తి యుదాహరణము కావచ్చునని భావించుచున్నారు.

ఇం । ద్రావరజాదిమిత్రులు నమర్ణము బొందిరి ధార్తరాష్ట్రులున్

సర్. II, 73.

దీనిని మవర్ణవిరామముగా భావింపవచ్చుననుట సరికాదు. విందుభూర్వకములైన యరలవ, శషసహ లతో మవర్ణము మైత్రినందుటయే మవర్ణవిరామము. ఇది విందుయతి యనుటకును వీలువడదు. విందుయతియందు చుకారము విందుభూర్వక పదబద్ధలతో మాత్రమే యతిమైత్రి నందును. ఇది అనుస్వారసంబంధవశిగావి, అనునాసికాక్షరయతిగావి కాఁజాలదు.

“అనహత్వము బొందిరి” అను పాఠాంతరము మాట యటుంచినచో విది ప్రశ్నేకముగాఁ జేర్కొనఁదగ్గ యతిభేదమే. విందుభూర్వకమైన ఏ యక్షరముతోనైనను మవర్ణము మైత్రిపొందు ననఁదగును.

19. ఋజుయతి :

మొదలి యంతస్థవర్ణంబు తుదినీ బొదలు
నూష్యమును ఋజుసంజ్ఞచే నొకటికొకటి
యతులగు

3-79

య-హ లకు మైత్రి చెల్లును అని భావము.

దా । హృల కసివోప వీనిపనియున్ ద్వరితక్రమవిక్రమంబునన్

శం. II. 126.

హతులై నానావిధోపాయనములు గొని సౌహార్దవాంఛఁ జయశ్రీ

లపి. V. 38.

హాయను ధర్మరాజతనయా యను

ద్రా. ౧.

లక్ష్మములు పుష్కలముగాఁ గలవు.

20. ప్రశ్నేకయతి :

ఉత్తరపదాద్యలిపి లోపమొదవుచుండు

తఱివి బ్రత్యేకయతినాగఁ దనరుచుండు

అరయ శార్ఙ్గంబు హరిచేతియది యనంగ

దివ్యవాపంబు కూలిచేతిది యనంగ

3-80

ఉత్తరపదాదిస్వరము లోపించినచో వ్యంజనముతో మైత్రి, లోపింపనిచో స్వరముతో మైత్రి యని లక్షణతాత్పర్యము.

అది. అవి యను శబ్దముల ఆత్మనకు వృత్తిని లోపంబు బహుళంబుగా నగును.¹ చేతిది, చేతియది యని రూపద్వయమేర్పడును. లక్ష్యమునందు పూర్వపదము ఇదంతము. అదంతముల విషయమునను రూపద్వయమున్నది. కన్న + అది = కన్నది, కన్నయది.

కన్నది యనురూపమున ఉత్తరపదాద్యలిపి లోపమైనట్లే కదా. దీనియందును వ్యంజనమునకే యతి పాటించవలెను. కాని కవిక్రయ ప్రయోగములు అన్యథా కనఁబడుచున్నవి.

దా । నిది కలరూపెఱుంగ నవసీపతి యుత్సుకుఁడయ్యె లపి. IV. 30.

అ । ట్టిదియును ధర్మవే తగ ఘటించిన సిక్కిము లేదయేని

ఉద్యో III 70.

ఇదంత పదముమీఁది ఉత్తరపదాద్యలిపి లోపమునకు నన్నయతిక్కనల ప్రయోగములు ఈ రెండే భారతమునఁ గనఁబడుచున్నవి ఈ క్రిందివి అత్సంధులుగా గ్రహింపఁబడి స్వరమైత్రి పాటించఁబడినది.

“అహిత మాచరించినదియు లేదు”

వి. ౧. 186.

“స । మాదరమునఁగాదె బ్రతికినవి యిజ్జగముల్”

ల. VII 314.

“వినుగ । న్నదిమొదలుగ నెల్లవారి కయ్యైభంగిన్”

వి. II. 89.

“.....పుడమిఁ బడను

న్నది పాతినఁగని యదల్చి యవనీకుఁడు”

శంక. I. 383.

“అదండ నేడ్చుచున్నది కంటె”

శ్రీ. II. 73.

ఇట్టివి ‘నాఁడు’ శబ్దము చేరఁగా నేర్పడిన రూపములును గలవు. ‘నాఁడు’ నందలి ‘వ’ కారము పోగా మిగిలిన ‘అఁడు’ చేరి ఏర్పడిన “ఉన్నాడు” వంటి పదములు యతిస్థానమునఁ గలవు. పీనియందు వ్యంజనమైత్రియే పాటించఁబడినది.

“నాడు దక్షిణగా నిచ్చినాఁడ వింక”

కాం. II. 87.

“సరసుత నీయనుజ్ఞ గొనినాడ”

ఆర. I. 242.

“నాడు గుఱుతు నెప్పినారెవ్వ రనినను”

అశ్వ. I. 45.

“ఉ । న్నారఱుగాక మీకది మనంబున కప్రియమేని”

ఉచ్ఛా. III. 284.

“కల్పించి । నాఁడఁగావున నీ మనంబునందు”

క్రీ. II. 170.

21. భిన్నయతి : పెఱయతి :

“గుడుసుపైఁ గ్రియనడుమ నా గుడుసు వచ్చి

భిన్నయతియగు రానిదోఁ పెఱయతియగు

నెడను లచ్చిని హరి ధరియించె ననఁగ

రిపులనెల్లనుఁ బోర హరించె ననఁగ”

3-81

ఇంచుక్కు పరమైనప్పుడు కొన్ని చాతువులకు వికల్పముగా ఇయుదాగమ మగును. ఇయుదాగమ మైనచో నేర్పడు రూపములకు స్వరమైత్రియే చేయవలెను. అది భిన్నయతి. ఇయుదాగమము రాని రూపములకు వ్యంజనమైత్రి చేయవలెను అది పెఱయతి. ఇది యచ్చుకవి యతి ప్రాయము. ఇంచుదాగమమైనప్పుడు సిద్ధియి రూపము జగణమైనచో ఆ పదము నడిపి వ్యంజనముతోడనే మైత్రిచేయవలెననియు వేఱు గణ స్వరూప మేర్పడినచో స్వరముతోఁగాని వ్యంజనముతోఁగాని మైత్రి చేయవచ్చుననియు అనంతుని యభిప్రాయము.

అనఁగా ఏకస్వరక్రియల కిండుక్కు చేరగా నేర్పడినరూపములందు వ్యంజనమైత్రియే. జగణమధ్యగతమైనదానికి వ్యంజనముతోడనే మైత్రిచేయవలెను.

“అంచితత్తిలకము శౌరి ధ

రించె ననఁగ జగణమధ్యరేఫవిరతి యో

సంచితతిలకము హరి ధరి

యించెననగ భిన్నవడికి నిత్యము చెల్లన్

చం. ద. ౧. 121.

“సిరికిఁ దొలంగి కానల వసించి”

లఘ. V. 342.

“దా । త్రిరమణుండు మేటిగ నుతించుట”

లఘ. IV. 190.

“చెప్పికొనుచుఁ దగ వసించెఁ దదీయ”

కాం. III 60

జగజేతర రూపములందు ఉభయయతి :

“వీరలు దైవశక్తిఁ బ్రభవించినవారగు పేమి సందియం

వీరమణీయకాంతి నుపమింపఁగ వేల్పుల కారె ?”

ఇందు ప్రథమపాదమున వ్యంజనమైత్రియు, ద్వితీయపాదమున స్వరమైత్రియుఁ గలవు.

“చంప నచ్చేరువఁ జప్పరంబున శయ

నించు యుధామన్యుఁ డెఱిఁగి కడఁగి”

పా. ప్తి. 1 168.

ఇందు స్వరమైత్రి పాటింపఁబడినది.

“నేఁడు నెమ్మది శయనింపఁజూచె”

లఘ. IV. 315.

ఇందు వ్యంజనమైత్రి పాటింపఁబడినది.

“ఎట్లదం । గించెనొకో శిఖండియను కృత్రిమవాయువు”

పిష్ట. ౧.

ఇచ్చట వ్యంజనమైత్రి పాటింపఁబడినది. ఈ యతిమైత్రి ఋత్వసంబంధవశానకూడ గ్రహింపఁదగి యున్నది.

ఇయుదాగమములేని యిండుగాగమములందు భారతకవులు విశేషముగా వ్యంజనమైత్రినే పాటించిరి.

ఇంచుకయేని పాపమున కెన్నడు రోయర యెల్లవారి బా

ధించి మనుష్యమాంసములు దించును గ్రొవ్వతి వానెల్లఁ గ్ర

క్రించెద నీమదాంధ్య ముడిగించెద నిప్పుద కాలుప్రోలి తే

గించెదఁ జక్కనై వియము గిట్టి రణంబున రాక్షసాధమా లది. IV. 297.

“వేఱ వానికిఁ గీడు గావింపనేల ?”

లఘ. V. 39.

“జితదైత్యుండు శతక్రతుండు నను భిషింపంగ”

లఘ. VII. 292.

“దం । దితుఁజేసి మనలఁ బెట్టించుకొనియె”

పా. ౧. 74.

“దివియు భువియును జూచి ప్రార్థించి”

విరా. I. 174.

“కలు । పించిన నొందొండ చెమటవొడమ”

విరా. II. 33.

“రంజాదుల యిందుకృతారంబునకు సబిందుకంబున కప్రే

రణంబున ద్వీరు కలకారంబగు”

బా. వ్యా. క్రియా. 71.

కనుక ఇందుగాగమమైన శబ్దములందువలెనే “ఇల్లు” చేరినవానికివి ఉభయయతిగా భావింప వచ్చును.

“చేకుట నేరినట్లు విలసిల్లునె ?”

ఆర. VI. 148.

“మూ । ర్పిల్లె నరుడు బంధులెల్లఁ జేష్టలు దక్కన్”

ప్రాణ. II. 274.

ఇట్టిపల్ల భారతకవులు వ్యంజనమైత్రియే పాటించిరి.

22. ఏకతరయతులు :

అనంతాదులు దీవిని ఎక్కటియతి యనిరి.

“మ ర ట ల వ ములన నేన

క్కరములు తమతమకెవళ్లు”

రేచన.

“మ ర వ ల ట లేకతరవకు

లరయఁగ తమతమక”

వి. పెద్దన.

ధర నెక్కటి వత్తె తగు

శ ర మ ట వలు వానిలోఁ జెలంగును లాకుకా

సరి కొయన విశ్రమవే

శ రమాదిప రెండునుం గలసివ ర్తించున్

అనంతుడు

ఓంహృదయము 1-117

రేచన పెద్దనల మతమున లరయవలు తమకుఁదామే యతిమైత్రిచెందును. అనంతుని మతమున లకలకు మైత్రి యున్నందున మఱవలు మాత్రయే ఎక్కటివకులు. కాని అనంతుడు మకారమునకు బిందువృద్ధిములైన అంతస్థములతో ఊష్ణములతో మైత్రిచెప్పెను. “ప్రకట పకార పకార ద్వీకమునకుం జను నభేదవిరతి” అనియు నాతఁడే చెప్పెను. కాఁగా అనంతుని మతమున ర, ట లు మాత్రమే ఎక్కటివరకి విర్వినవవి భావింపఁదగును. అప్పకవియు విడియే మార్గము నవలంబించెను.

“మహివి రేపాక్షరంబును మఱి శతాంగ
నామక జ్ఞానమును నవర్ణరంబులయ్యు
కావ్యములయందు నొకటికొక్కటి గలయక
తమకుఁ దామయ యగు నేకతరయకు లన”

3-85

అవి యప్పకవి స్వమతమును స్పష్టముగాఁ జెప్పెను. అప్పకవి రేఫ శబ్దరేఫములకు ప్రాస మైత్రికూడ విరాకరించెను కాని భారతకవులు రేఫశబ్దరేఫములకు ప్రాసములందు మైత్రిపాటించి యుండిరి. (చూ. ప్రాసము)

“ఞాయో కాకిట్లు రూపఱక విననోర్పెన్”

బి. III. 418.

“రాతివయిని నుప్పుగొనుట రాత్రి దధిమధూ”

అను. IV. 110.

రాయి శబ్దమున శబ్దరేఫమయినచో రెండవలక్ష్యమునను, సాదురేఫమయినచో మొదటి లక్ష్యమునను ఈ మైత్రి కలదు.

“ఎరగి ప్రియము వలికి తెరువెత్తు రిట్టిద”

అను. VII. 112.

“మఱి మ్రొక్కునది వీరి తెఱగుటదక్క”

అను. IV. 105.

‘ఎరగు’ నందు సాదురేఫమైనచో, దిక్కన్న. శబ్దరేఫమైనచో నన్నయ ఈ మైత్రి పాటించినట్లగును.

29. అభేదవిరతులు :

“వేదముఱమున వనియోరభేద యనుట
వలన వనిలోక్కదొక్కటి నిలుచువిరతి
కవవి లదలకు లళలకు నట్లకలిమిఁ
జేసి తమలోన నిదియునుఁ జెల్లుచుండు”

3-87

వనిలకు, లదలకు, లళలకు అభేదముగనుక అభేదవిరతులు మూఁడుతెఱఁగులు. వీనిలో వనిలకు, లళలకు మైత్రి భారతమునఁ గలదు.

A. వ ని లకు :

“సూన్యత । వ్రత మొకఁబావి మేలు మఱి బావులు”

అను. IV. 93.

“ప । ర్వతము గ్రహించునట్లు తన బాహుల వాని గ్రహించి

అను. I. 311.

పాండవ । వరుడగు ధర్మజున కిచ్చి బ్రదుకుము నెమ్మిన్

ఉద్యో. II. 245.

“బాధ గావించి కుడిచి శవంబు దొలుచు”

కాంతి. III. 182.

B. ల క లకు :

“లలితకృతోదరంబుఁ దరళత్రివళీయత”

అది. IV. 43.

“తే । కీరసికుండు వారి నవలీలమెయిన్”

అర. VII. 71.

“తూ । లిస వెననెంతయుం గవళించు”

విరా. II. 31.

“లీలం గేల నమర్చి మత్తగజకేళీసుందరోల్లాస”

కర్ణ. III. 210.

“త । లంచి యుత్తమగోయుగళంబు విలిచి”

కాంతి. IV. 155.

లడలకు యతిమైత్రి భారతమునఁ గనఁబడదు. కాని నన్నయ—

“నో । దుదురు సన్మును లిందుఁ గోల్పోనదుర్ గొనున్”

అది. VIII. 148.

అని ప్రయోగించెను. ‘మొనకల్’ అన్న ప్రసిద్ధరూపమునే నన్నయ్య వాడెనని భావించినచో నిచ్చట లడల కభేదయతి పాటింపఁబడినదని చెప్పవచ్చును. ఇది తప్ప లడలకభేదయతిమైత్రి యన్యత్ర భారతమునఁ గానరాదు. ప్రాసమైత్రి యున్నపట్లను ఇట్టి రూపాంతర వ్యవహారమే వాదకమగుచున్నది.

24. అభేదివర్గయతి :

“తన కరలేని బకారం

బునకు స్వవర్గములైన మొదలిలిపులు రెం

టను బైలిపి నొకటను వా

యనువ్రాయ యభేదవర్గయతి నెనయున్.”

3288

“వే । బ్బులలోపలఁ బెద్ద ధర్మువున సత్యమునఁ”

అది. V. 82.

“వె । ల్యవఁగఁ బఁచెఁ గడుఁ బాపమతిఁ”

అది. VI. 230.

“స్మితస్వాంతుఁ డనంతసంతతసమావిద్యుత”

అర. VI. 103.

“అ । పారళరావభుల సదుమ వారింపంగ”

అర. VII. 109.

“పుట్టిన సంతసంబుననువుం బరికించితిగాదె” వి. II. 278.

“మద్రే । శ్వరుడు గృపుడుం బరవఁ బరగి దివిజుల్ నెగద” తి. II. 78.

“పెనుఁబ్రాపై యుండ నేను వెఱుతునె” కాం. III 292.

సంవాసన మావహిల్లు జనపంతులు గీర్తననేయ స్వ. 92.

25 ఊష్యవిశ్రాంతిలు:

“అంత్యవర్తంబుఁబాసి యూష్యాక్షరంబు
లూష్యవిశ్రాంతిలన జెల్లు నొకటికొకటి” 3-104

హతారము తప్ప తక్కిన యూష్యములు - శ, ష, స లు పరస్పరము మైత్రినందును.
దీనికి లక్ష్యములు పుష్కలముగా గలవు.

26. సరసవళులు :

హయ లత్వమునకు శషనలు
నయవర్తన చళజరులకు నలి మధ్యమవ
ర్గయతానునాసికము ని
శ్చయముగ ద్రుతమునకుఁ జెల్లుసరసవళులనన్. 3-106

A. అ య హ లకు :

“అమరేంద్రారాకు లిట్లాహవముఖమున నేయంగఁ దత్తిక్ష” అది.

“అ కుటిలుఁ దార్యసమ్మతుఁ దహంకృతిదూరుడు” పా. I. 98.

లక్ష్యములు కొల్లులుగా నున్నవి.

B. శ ష స చ చ జ రు లకు :

“సంఘారిత దాతువిర్వర విశాలిలోచ్చయ” అది. VI. 77.

“జగతిఁ బ్రసిద్ధుఁడై వెలయు సంవరణుండు” అది. VII. 88.

“శశిరేఖ నమృతంబు జాలువాఱ” వి. I. 12.

“జననమరణాదులై న సంసారదురితములకు” వి. I. 21

లక్ష్యములు పుష్కలముగా నున్నవి

C. న ఇ లకు :

“నిషాదగణముండి ధారుణీప్రజకుఁ గడున్”

ఆది. II 59.

“వినదంబున గగన ధారుణీ మధ్యము”

ఆర. VII. 116.

“వీ ! ఇల కిచ్చునట్టి తిన్నని యెలుంగు”

విరా. II 76.

లక్ష్యములు సమృద్ధిగా నున్నవి.

27. సంయుక్తవిరతులు :

ఒకటిరెండు జడ్డలుండెడు వర్ణంబు

విశ్రమస్థలమున వెలసెనేని

నవల దాని కెద్దియైన సంయుక్తవి

క్రామసంజ్ఞచేఁ జొనంగుచుండు.

3-108

రెండు మూఁడు వ్యంజనములతోఁ గూడిన సంయుక్తాక్షరము పదాదున్నప్పుడు వాని యందలి ఆదిమధ్యాంతగతములైన యంగములలో నేయొక్కదానితో మైత్రిగల యక్షరము నైనను యతిస్థానమున నుంచవచ్చును. అప్పకవి సామాన్యముగాఁ జెప్పినను సంయుక్తాక్షరము లందు సిద్ధసంయోగములు, సాధ్యసంయోగములు - అని రెండుభేదములు గుర్తింపఁదగియున్నవి.

1. క్షమ, స్థిరము, న్వరము, జ్ఞా, స్ఫురణ, మ్లాస, భ్రమ, స్వాస, జ్ఞానము-ఇత్యాదులందలివి సిద్ధసంయోగములు.
2. దుర్బర, నన్యతి, అనుస్థానము, దుస్థిరము, ఉత్కంఠము, ఇత్యాదులు - సందివళమున నేర్పడినవి సాధ్యసంయోగములు. సిద్ధసంయోగములందేయంగముతోనైన మైత్రిచేయుట, సాధ్యసంయోగములందు పరాంగముతోడనే మైత్రిచేయుట భారతమున-విశేషించి నన్నయ రచనయందు సామాన్యలక్షణముగా నగపడును.

సంయుక్తాక్షరముతో యతిమైత్రి చెల్లించునప్పుడు భారతకవులు సాధారణముగా నీ క్రింది యంశములను పాటించినట్లు తోఁచును.

- a. స్పర్శములు, ఊష్మములు, అంతస్తములునైన వర్ణములు ఉత్తరోత్తరము దుర్బలములుగా భావించి వాని సంయోగములందు బిరుదుమైనదానికే యతిమైత్రి పాటించుట.
- b. రేఫపరసంయోగమున ప్రహవర్ణసన్ధ్యాయము ననుసరించి రేఫేతరమునకే మైత్రిపాటించుట.
- c. ఉపసర్గసంయోగములందు పదాదివర్ణమునకే మైత్రి పాటించుట.

d. సాధ్య సంయోగమువ పరవర్ణమునకే మైత్రిపాటించుట.

ఇవి యవ్యతిహారివియమములు కావు. ప్రాయోజావమునఁ జెప్పఁదగినవి. ఆ ప్రాయోజావ మైనను నన్నయ విషయముననే వర్తించును. తిక్కన యిట్టి వియతి యేదియు పాటించినట్లు కనఁబడదు.

ఈ నందర్యమునఁ దిక్కన చేసిన విశేష మొకఁడు గుర్తింపఁదగియున్నది. పూర్వ పాదాంతస్థమైన ద్రుతమును ఉత్తరపదాదివర్ణముతో సంశ్లేషముచేసి ఆయన యతిస్థానమున నణలతో మైత్రిచేయుట పెక్కుపట్ల కనఁబడుచున్నది. నన్నయ కిది యంత అభిమతముగా నగపడదు. ఆయన ఒక్కచోట మాత్రమే యిట్టి ప్రయోగముచేసెను.

“వచ్చి వదింతుఁగాక యిటు వచ్చి శ్రమంపడియున్న నిచ్చట
స్మెచ్చగు వీరిదై న సుఖనిద్రకు భంగము నేయనేర్తునే ?”

ఆది. VI. 200.

పరుషసరళములతో నిట్టిసంశ్లేషమున వింతలేదు. స్థిరములతోడి సంశ్లేషమును, ఉష్ణాంతములతోడి సంశ్లేషము అసాధారణమై అనఘాటమనిపించును. తిక్కన సర్వవిధ వర్ణములతోడను ఇట్టి సంశ్లేషమును చేసి యతివియతి పాటించితినిని తృప్తిపడినట్లు తోచును.

పాదాది సంశ్లేషము :

“నిర్వహించుచున్ భేదములేని భక్తి మతి నిర్మలవృత్తిగ విరా. I. 15.

“ఇంతకున్ మఱుచుట గల్గెనే సది విసం బనిలేదు” విరా. II. 109.

“గలిగినన్ రాని మైలుగింపు మీమొసంగలవారిన్” కర్ణ. III. 212.

“నీకున్ ఫలంబయన కలుగఁ గారణం బేమి ?” ఆను. IV. 424.

యతిస్థాన సంశ్లేషము .

“సరుఁడమై విని వచ్చె నన్నరుసకున్ సంక ప్తకలేటి” కర్ణ. II. 150.

“నను నీవప్పుడు సూతమందిరమునన్ మధ్యంబు దెచ్చున్న”

విరా. II. 158.

ఉభయత్ర సంశ్లేషము :

“కుదిన్ భరమై యుండదె యేవదంబుము రివున్ సంరంభమే

పారగన్” కర్ణ. II. 307.

“శోభిల్లుచున్ మణిదండద్భుతి మంజరీస్ఫురణమున్ సంకోలి”

శ్లో. I. 278.

ఇట్టివానిని ద్రుతసంబంధవతులని యొకతెగగాఁ జెప్పవచ్చునేమో. లేదా - ద్రుతమునకు విందుత్వము కల్పించి వీనిని విందుతులలో చేర్చవచ్చునేమో.

ద్రుతముతోడనే కాక బహువచన లకారముతోఁగూడ తిక్కన యిట్టి సంశ్లేషములు చేసెను. పాదాదియందు :

“మత్పతుల్ గీర్వాణాకృతు లేవు రిప్పు నిను దోర్లీలఁ” విరా. II. 55.

యతిస్థానమున :

“కా ఁ బ్వరమొత్తంబులు రూపదంగె సిదముల్ సుగయ్యె”

శర్క. II. 200.

పాదారంభమున వినఁబడిన శబ్దరూపి యతిస్థానమునఁగూడ వినఁబడవలెననుటయే వడి నియమ పరమార్థము. తిక్కన యవలంబించిన యీ సంశ్లేషప్రక్రియ యా యర్థమును సాధించు చునేయున్నది.

28. అంత్యోష్మసంధివడి :

“.....వర్గహల్లు
హల్లులకుఁ బై హకారంబు పొందునపుడు
కందిబంధన యంత్యోష్మ సంధివిరమ
బాఱుచే దాని తెయ్యదియైనఁ జెల్లు.

8-115

ఇట్టి వడిమైత్రి భారతకవులు ప్రయోగించినట్లు లేదు. అంత్యోష్మసంధివడియందు వర్గాక్షరమునకుఁగాని హకారమునకుఁగాని మైత్రి చెల్లనని యప్పకవి యభిప్రాయముగా అతఁడిచ్చిన లక్ష్యములవలన గ్రహింపఁదగియున్నది. ఇట్టి సంధులయందు హకారస్వరమైత్రికూడ పాటింపఁదగునని యాతని యభిప్రాయ మగునోకాదో. అనంతమాత్యుఁడు “వికల్పయతి” యని యంత్యోష్మవడినే చెప్పుచు అందు అచ్చుతోఁగూడ మైత్రి పాటింపఁదగునని లక్ష్యమున స్పష్టము చేసెను.

హయతమై పొల్లుల వికల్పయతులు చెల్లు
దేవకీనందనుఁడు జగద్ధితుఁ డనంగ
హలధరుఁడు నంగరాంగణోద్ధతుఁ డనంగ
అవని మోచినయవి కటబ్బిస్తు లనంగ

శందో. I. 128.

స్వరమైత్రిగల యంత్యోష్మవడికి ఎఱ్ఱనప్రయోగ మొకటి కనఁబడుచున్నది.

“ఏను వాఙ్మనఃక్రియల తద్దితమ కోరి”

అం. V. 21.

అంతోష్ఠ్యవః ఈషన్నితమైన సంయక్త విశ్రమభేదమే.

29. వికల్ప విరమణములు :

“వ్యాకరణసూత్రముల నంధు లతుకునపుడు

రెండువిధముల రూపములుండెనేని

వసుధ నయ్యక్కరముల కవ్వల వికల్ప

సంధివిరమణమన రెండు జరుగుచుండు

3-118

“యదో అనునాసికే అనునాసికో వా” యను సూత్రమువలన సిద్ధించు రూపములందలి సంయోగములకు యతిమైత్రి చేయునప్పుడు వర్గాక్షరమునకుఁగాని, అనునాసికమునకుఁగాని చేయవచ్చును.

ఏతత్ + మురారి = ఏతస్మరారి: ఏతద్మరారి

‘స్మృ’ యందలి న, మ లతోఁగాని ‘ద్మ’ యందలి ద, మ లతోఁగాని మైత్రిగల యక్షరిమును యతిస్థానమున నిలుపవచ్చును. అప్పకవి వికల్పవిరమణము అనంతుని వికల్పయతికంటె భిన్నము. అనంతుఁడు దీనిని యుక్తవికల్పయతి యని ఒక్క గకారమునకే పరిమితము చేసెను. బారతమున గకారయుక్తమైన దొక్కటే యిట్టి యతిమైత్రి తిక్కన ప్రయోగించినది కలదు.

“వా । జ్ఞానసములు సునియతములు గావించురు.”

కాం. V. 80.

వా గ్ఞానసములు అను వైకల్పికరూపమును స్వీకరించినచో నిది సంయక్తాక్షరయతియై విశేషమేమియు నుండదు.

అప్పుని సంధివశమున సిద్ధించిన వికల్పములకే దీనిని పరిమితము చేసెను. అన్యథా వికల్పరూపములుగల పదములనుగూడ కవులు ప్రయోగించిరి. అపదాదిగకారము వకారమగుటచే రూపద్వయము సిద్ధించు పదములనుగూడ వికల్పయతి విశేషములుగ స్వీకరింపవచ్చునేమో.

“ఏనుము సరేంద్ర విప్రుఁ డలివెన్ జమదగ్నిసుతుండు” కాం. I. 35.

“ఏంతయె కాముళ క్రి నుడివింప”

అం. VII. 69.

“పదివే । పురు గాచిన నెల్లి నైందవుని”

ద్రా. III. 346.

ఉ భ య వ కు లు

30. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దయతి :

“.....యుష్మదస్మచ్ఛబ్ద

ద్వితయమునకుఁ జైఁ ఁ బ్రాణము

లతికివ నుభయంటుఁ జెల్లు”

3-122

సన్నయప్రయోగ మొక్కటి మాత్రమే యిట్టిది కలదు. అందు వ్యంజనమైత్రి పాటించఁ బడినది. ఎఱ్ఱన ప్రయోగమున స్వరమైత్రి యున్నది.

“ప్రస్తుతపణి సత్ర భయ

త్రస్తాత్మ్యులమైన యస్మదాదులకెల్లఁ

అది-2219.

“ఒసరించితె యసఘ యస్మదుదరములోనఁ”

అరణ్య IV. 280.

తత్, ఏతత్, మత్, భవత్, త్వత్ ఇత్యాదులను అప్పకవి యేల చెప్పలేదో. అట్టివానికి అచ్చులు చేరినప్పుడు స్వరమైత్రియే భారతమునఁ గనఁబడుచున్నది.

“ఒకరునిచేతి ప్రోవునుఁ దడున్నతి ప్రావును”

ఉద్యో II. 77.

“అక్కడ లేడె వీడు భవదాత్మణఁ గోల్పడె”

ఉద్యో. II. 182.

“అ । నాకులమై నిలుచుటయుఁ దదాప్తులుఁ బ్రజలుఁ

అది. IV. 248.

31. పరరూపయతి:

“పరరూపము విత్యంబై

పరగు శకంద్యాదులకు నుభయముం జెల్లున్”

3-128

వేదండమునకు :

“వే । దండగండవిదారి మోరతరాసిగాసి భుజార్గఁ”

అది. III. 228.

“వే । దండముఖాంగముల్ తృణవిశాసముగాఁ గొని”

విష్ణు. I. 234.

“వే । దండంబుల మోటముల రథంబుల భటులఁ”

కర్ణ. II. 311

ఉభయమైత్రియున్నది.

సారంగమునకు :

సా । రంగియవోలి నుండె కురురాజ భవత్కుతునేన

మనీషకు :

- “నీ మగఁ దంత యెక్కుడె మనీషులు” అర. VI. 18.
 “మ । నీషిజనము నెప్పు మాననీయచరితా” కాం. III. 401.
 “స । న్నిహితంబవి చెప్పుదురు మనీషిజనంబుల్” కాం. III. 408.

మార్తాండ :

- “మా । ర్తాండులనఁగఁ దగిన వీరు తమలో” ఓష్య. II. 311.
 “రాత్రిపుచ్చి తోతెందు మార్తాండు లనఁగ” విరాట. IV. 254.
 “ధరణీచక్రము దిద్దిరన్ దిరిగె మార్తాండుండు” ద్రోణ. V. 377.
 “ఉ । ద్యమ బహులతమోమార్తాండ” ఉద్యో. II. 334.

గమవిక :- శకంధ్యాదులందు వ్యంజనమైత్రి పాటించుటయే బారతమున సర్వసామాన్యలక్షణముగాఁ గనఁబడుచున్నది.

32. పౌద్రియతులు :

- అంద్రమునకుఁ జేరని పరాజపులు మూఁడు
 గాక తక్కిన యువసర్గముల తలల
 స్వరము లతికిన వాని కవ్వలను నిలుచు
 నచ్చయిన హల్లయినఁ బ్రాడియతి యనంగ. 3-132

ప్ర : వ్యంజనముతో :

- “ప్రారంభ శిష్టజనపాలనసక్త” అది. I. 240
 “పౌరణాంధవజన ప్రార్థనీయు” అర. VI. 295.
 “ప్రాణము లాసుయోధనువిపాలివ యంద్రు” ఉద్యో. I. 399.
 “పార్థివ । ప్రాగ్రసరుండు ధర్మజుని పన్నిది” అర. V. 416.

స్వరముతో :

- “ప్రారంభజంబు ధర్మాధర్మములు” కాం. IV. 303.
 “ఐనవానికిఁ గామ మప్రాప్య మరయ” కాం. III. 456.
 “అనవుడు మద్రరాజమత ప్రాంబలియై” అర. VII. 236.

ప్రతి : వ్యంజనముతో :

“దానికి శివుడు ప్రత్యక్షమయ్యె”

అది. VII. 38.

“తపమున హరుడు ప్రత్యక్షమై విలిచిన”

కర్ణ. I. 205.

స్వరముతో :

“ప్ర । త్యక్షమై వరంబు లడుగుఁడనిన”

కాం. III. 378.

“ప్ర । త్యక్షమై యభీష్ట మడుగుమనిన”

కాం. VI. 247.

అతి : వ్యంజనముతో :

“అ । త్యంతపీరులులేరు భూవిదిత ప్రతాపబిల్బిద్ధతిన”

అర. III. 353.

“తగునే రాజకులప్రసూతులకు నత్యంతంబు”

అర. VI. 182

“అ । త్యంతరయంబునం దన రథంబు”

భీష్మ. III. 246

స్వరముతో :

“అ । త్యమితక క్తి మెయిన్ వెలింగినయట్టి భార్గవు”

అది III. 142.

“అ । త్యుత్తమభక్తి నేన తగ నోపి”

అర. V. 304.

“అ । త్యంతవిభూతి పెంపెనఁగునట్టి నినున్”

విరాట. I. 21.

సు : వ్యంజనముతో :

“శ్రుతులు నొపనిషదసూక్తులు గోస్వరూ

పంబులని సరోజభవుడు నెప్పి”

అను. III. 95.

సర్వముతో :

“యుగాదియం । దొదవ సృజింతు ఋగ్యజుషసూక్తులు”

అర. IV. 272.

అతి : వ్యంజనముతో :

“అ । ఘృదితుండై నిర్గమించె బుధస్థుడు”

అది. III. 125.

“ప్రీతుఁడైతి నిచ్చెద నభీష్టవరంబులు”

అర. IV. 393.

“అ । భ్యర్చితమైన భారత మపారకృపాపరతంత్రవృత్తిమై”

విరా. I.

స్వరముతో :

“ఈతెఱుగైన బొమ్మను నభీష్టముఁ జేకులు”

అర. V. 357.

“అ । భ్యంతరభూమిఁ జొచ్చి తఱియంజని”

విరా. II. 331.

“ఈయెడ కిష్ట వచ్చితి నభీష్టము”

అర్చ. II. 82.

“వేదా । భ్యసనంబులు నేయుచుండు నాతఁడు నియతిఁ”

కాం. IV. 187.

అది : వ్యంజనముతో :

దమము సంతోష మధ్యయనంబు

అర. V. 44.

ధరణివల్లభ చిత్త మధ్యాత్మమనగఁ

కాం. VI. 94.

ఆప : వ్యంజనముతో :

అపార్థీకృతజన్ముఁ డగుట పరమార్థమిలన్

అర. I. 28.

పరిగతుండగుచు నపానుఁడుండు

అర. V. 101

స్వరముతో :

అను వివేకమది యపార్థకంబు

అర. IV. 128.

అనూనహేతువులుగా నపానుఁడు నడచున్

అర్చ. II. 48.

అకటః । దీన నింకేమి యపాయమగునె ।

విరా. II. 82.

ఉప : వ్యంజనముతో :

ఉపాయము నేయుండు నన్ను బనువుండు

అది. II. 58.

పడయవచ్చునె యెన్ని యుపాయములను

విరా. II. 47.

బహువిధవ్యాహ భేదనోపాయములను

అది. V. 230.

స్వరముతో :

ఐన మఱియును బహువిధోపాయములను

అరిగె న రసమండబోపాంతమునకు

విరా. III. 48

సం : వ్యంజనముతో :

మఱవ కనుష్ఠించునది సమంజసబుద్ధిన్

అది. III. 208.

నెఱ్ఱమనమున సంతసిల్లుఁడు సమ స్తజగంబులు

అర. IV. 377.

మనమున తెట్టు లాఱుట సమ స్తము నట్టుల

విరా. III. 68;

మమ్ముఁ జేకొవి కరుణాసమగ్రబుద్ధి

అర. V. 241.

స్వరముతో :

అనవరతానంద మఖసమగ్రత యొసఁగెన్ ఆర. VII. 488.
దుఃఖేందనపావకాయిత సమీక్షణ విహ. I. 333.

అను : వ్యంజనముతో :

అకరుణాన్వితులై నీతమ్ము లతివివేకవిదూరుల్ అది. I. 85.
సేనాన్వితులై ధృత రాష్ట్ర సుతులు నిరతిశయ ఆర. V. 387.
సమన్వితయతిజనకృత్యమటు వివేకింపుదగన్ కాంశి. I. 81.

స్వరముతో :

అన్వయమున జనియించినాఁడ వక్కట ధర్మ ఆర. VI. 169

వి : వ్యంజనముతో :

వ్యపగతమైన జీవ మది వచ్చునుపాయము అది. I. 150
వ్యపేతమగునట్టి బుద్ధివైభవము ఆర. V. 90.
వీక్షణము పురుషునకగు విధము వినుము కాంశి. VI. 153.
అస్త్రవ్యస్తంబగునేని నాకు వగపు గదిరెడున్ ప్రోణ. II. 303.

స్వరముతో :

హృహాభావము సూచి నన్నసదుగా నూహించెదో భీమ! శబ్ద. II.
రణంబరయం జిత్రము నెప్పు ము తెఱఁగు సువ్యక్తంబుగా శర్ద. II. 150.
వ్యవసితవచనంబు లధమమగు లోకము కాంశి. IV. 114
ధర్మవ్యాపారజలాభిలాషినై యున్నాఁడన్ కాంశి. III. 354.
అకృతకమధురోక్తి వ్యాప్తసందీప్తసారా స్వర్గా. 97.

ఉత్ : వ్యంజనముతో :

యుద్ధమ్మున నోర్పు నాతవి మదగ్రమహాభుజశక్తి వహ. I. 181.
ధాత్రి సమస్తమున్ బృహదుదగ్రభుజాగ్రమునం ఆర. IV. 203.
దర్పమునన వర్తిల్లు మదగ్రహద్యయుఁడు విహ. I.

స్వరముతో :

ఉద్రుగతోకవహ్ని నార్యవచ్చు

୧୪. V. 121.

హరులను సూతుఁ జంపిన నుద్వగత

58. II. 240.

నిర్ : వ్యంజనముతో :

ని.రా.సంబిగుఁ బాయు నురగరక్షోభయముల్

MS II. 124.

రతికి గంధర్వపతికి నిరంతరంబు

విరా. III. 40

ని.రా.లంబనబోధఘనుడు రాజవరేణ్య

rod. IV. 358.

స్వరములో :

అనఘ యుపనేత మఱియు నిరంతరాధ్యాపకుండు

33. IV. 49.

ని.రా.గ.సు.ం.డ సద్గుణాన్వితం.డ

పల్ల. V. 180.

అపరిమితప్రకార వినిర స్తసమ స్తవికార

ಎರ, III, 288.

నిజానందోనరించి తమ్ము నరసేద ననుమీ

६५३. १. ३६८.

పరి : వ్యంజనములో :

నుచరిత్ర యుదాసీనన్యపపరీక్షనడచునే

అశ్రమ. II. 48

స్వరముతో :

ప.ర్యుషితకుష్కంబుల నుడుగవలయు

Feb. 1. 322.

పరా : వ్యంజనముతో :

ర క్తనేత్రుఁడె పరాక్రమమున

సం. 11. 269.

రావణు నేనెఱుంగుదుఁ బరాక్రమదుస్సహు

୧୪. VII. ୨୫

రథికవరుని పటుపరాక్రమంబు

[୫୩.] 105

స్వరములో :

ఇటు లంఘించిపోయి పరేతభూమి

’ विष्. II. 14.

అట్టిది యొకచూపునం ఐరానందంబున్

Co. VI. 159.

దుర్ : వ్యంజనముతో :

దురారంభున కిచ్చినం బరమదుఃఖమగన్

అను. II. 401.

స్వరముతో :

అప్రమాణమును దురాత్మకులకు

అర. I. 232.

అలపున దున్మితైవుడు దుర్మాత్ముల

అర. VI. 172.

అపోవక యునికియును దురభిమానము

ఉచ్ఛ్వా. II. 32.

అనూను డవు నీకు నీదురాగ్రహ మగునే

ఉచ్ఛ్వా. III. 330.

33 నిత్యసమాసయతులు :

ఒక్కసమనమున శబ్దయుగముగూడి

పదిము లేర్పాటుగాఁ గానఁబడని ప్రాణ

సంధులకు విత్యసమసన శ్రాంతులును న

బండవిశ్రమములు నన రెండుఁజెల్లు"

3-185

"లోకంబునఁ గరాటవ

నాకోద్వీపాంతరీప నాప్తిపదార్థా

నేకాన్యోన్య అనార్దన

నాకాదుల విత్యసమసనం బంధ్రు బుధుల్"

3-186

"అవిగ్రహో అస్యపదవిగ్రహో వా నిత్యసమాసః" అని న్యాయము ఇట్టివి కాకున్నను నింజ్ఞాసంకేతాదిరూపముల లోకకావ్యవ్యహారములందు అఖండ శబ్దములుగా భావింపఁబడుచున్న సమస్తపదములు నిత్యసమాసములుగా నిచ్చబడి గణింపఁబడినవి. కవులు అట్టివానికి ఉభయయతి పాటించినారు. సహార్థకములయిన సాంబి, సాదరాది పదములును, నాప్తి, అనేక - ఇత్యాది న జ్ఞ సమాసములును నిత్యసమాసములుగనే పరిగణింపఁబడినవి.

A. సహార్థకములు : (స్వరమునకు)

సాకారమై వచ్చి యఖిలంబుఁ జూడంగ

అర. V. 122.

అప్పుడు మందాకిని సాకారమై వచ్చి

గం. VI. 252.

అజిదున్నహండు సాంగవేద వేది

వి. V. 118.

ఇట్లనియెన్ బాంచలితోడ సాదరవృత్తిన్

వి. II. 37.

వ్యంజనమునకు :

సాంగంబులై యుండ సకలవేదంబులు

అది

సకలబుద్ధివృత్తి సాక్షి

కాం. II. 49.

సాక్షాత్కృతిఁగూర్చి నిలుచు శాశ్వతపదవిన్

అను. III. 314.

B. స జ్ఞానమాసములు :

స్వరమునకు :

అహిపతి దుష్కృతాంతకుఁ డనంతుఁడు మాకు

అది. I. 105

అ నాదరంబున నెప్పటియట్లై యున్న

సతా. I.

అప్పుడు నీవు సూదగ ననంతములై

లరణ్య. VI. 7.

వ్యంజనమునకు :

ప్రతానముల గ్రేణినేయుచు ననారతముఁ

అది. VIII. 71

నను నేసినఁగాని యనుడు నాకేశసుతున్

విరా. V. 124

స। న్నాహమహోగ్రతం జనిరి నాకవిరోధి

అర. VII 48

C. సంజ్ఞావాచక సమాసము :

నారాయణ :

నా।రాయణునట్లు వాసిగ ధరామరవంశవిభూషణుండు నా

రాయణణభట్టు వాఙ్మయధురంధరుఁడుఁ

అది. I.

నా।రాయణ విరుదాంక భీమరమణీయగుణ

అర. V. 1

అభయకారి సశేర్ష నారాయణుని

కాం. IV. 217

అతుల విజ్ఞానపునుఁడు నారాయణుండు

కాం. IV. 328

ఉభయమైత్రి యున్నది.

జనార్దన :

నగవులకేనియుఁ విను జనార్దన

అది. VI. 397.

వ్యంజనమైత్రియే కనఁబడుచున్నది.

మురాంతక - మురారి :

అరుణ కమలాక్షఁ డగుచు మురాంతకుండు

ఉద్యో. III. 364

అనవివి మోము విచ్చుచు మురారి

ము । రారాతి రహస్యమున ననంతప్రీతిఁ

స్వరమైత్రియే కనఁబడుచున్నది.

ఉద్యో. III 207

అది. VIII. 182.

ఉపేంద్ర :

వా । రేతప మాచరించిరొ యుపేంద్రుని

బ । పెద్దడు పునచక్రముంగొని యుపేంద్రుడు

ఇందువంశవిదుఁ డుపేంద్రుఁ డింద్రప్రస్థ

తిక్కన ఉభయమైత్రి, నన్నయ స్వరమైత్రి పాటించిరి.

ఉద్యో. II. 380.

క్రొ.బ. II. 112

అది. VIII. 215.

వృకోదర :

ఉన్నవీరుండు వృకోదరుండు

న । ట్లుండెడుఁగాక యేనును వృకోదరుఁడుఁ

స్వరమైత్రియే కనఁబడుచున్నది.

అది. VII. 195

ఉద్యో. II. 124.

జటాయు :

ఉ । గ్రారి విభేదవిక్రము జటాయు నెఱుంగవె

జ । టాయువనంబరగు పక్షి నరయుఁడునన్నుఁ

స్వరమైత్రియే కనఁబడుచున్నది.

అర. VI. 348

అర. VI 355

దూమాక్ష :

దూ । మాక్షివెనుక కొదిగె నంతఁ గొంత

అర. VII. 88

చిత్రాంగద :

చి । త్రాంగదయందుఁ బార్థుఁడు మహాప్రణయ

అది. VIII. 148.

విమలాదిత్య :

విమ । లాదిత్యరనూజ విక్రమాదిత్యవిధా

స్వరమైత్రియే కనఁబడుచున్నది.

అది. I. 183.

మహాశక్త :

ఉరుతరభీమరూపుఁడు మహాశక్తచనాముఁడు

అది. VI. 235

ఓడుబెఱుగు దన్నలును ఘటోత్కచుఁడుఁ దగం
స్వరమైతియే కనఁబడుచున్నది.

బ్రౌ. V. 103

దామోదర :

దామోదరుఁ డెప్పెఁ బూజ్యుఁడని యుక్తమకాకది
దామోదరఁ నీపెంపెఱుంగ నొరుల కలవియే
స్వరమైతియే కనఁబడుచున్నది.

సత. II. 18.

కాం. I. 390

పరీక్షిత్ :

పాపరీక్షితుఁ గఱచునఁజె నేఁడరిందిము నతనిఁ
స్వచారిత్రము దప్పకుండఁగఁ బరీక్షితు గాచినయట్లు
వ్యంజనమైతియే కనఁబడుచున్నది.

అది. II. 189.

అది. II. 177.

విశ్వామిత్ర :

శమహినుఁడైన విశ్వామిత్రు చేసిన

అది. II. 84

విశ్వామిత్రున కెట్లులైన సంప్రార్థనతో

ఉచ్ఛ్వా. III. 318.

వ్యంజనమైతియే కనఁబడుచున్నది. "దీనిని "విశ్వా + మిత్ర" అనుతీరుసె స్వరసంది
రహితముగనే కవిశ్రయము గ్రహించినట్లు తోచును.

దశార్ణ :

జననియుఁ బేర్మి దశార్ణరాజ

అర. II. 161;

వ్యంజనమైతియే కనఁబడుచున్నది.

దశార్హ :

అవివేకం బెఱిఁగించి తిందఱకు దశార్హుండు

సత. II. 8

స్వరమైతియే కనఁబడుచున్నది.

జాతివాచక సమాసములు :

వాతాయన :

తరుణులుఁ బతులు వాతాయనమున

సత. II. 235

వ్యంజనమైతియే కనఁబడుచున్నది.

బాణాసన - శరాసన :

బాణాసన బాణభాసతి మహాబుజుఁడై అది. V. 47.

శరాసనగురు భూరిసత్త్వ సవితకృశాంగుఁడై అది. V. 212

హరులు వేదములు శరాసనంబు కర్ణ. I. 282

శరాసనము పుచ్చికొని శర మరీ నమరై వ్రోణ. II. 373.
స్వరమైత్రియే కనఁబడుచున్నది.

నిశాట :

శరము లేయుటయు నిశాటవరుఁడు ఆర. VII. 131.

వ్యంజనమైత్రియే కనఁబడుచున్నది.

స్వాంత :

స్వాంతము బాహుగర్వమదసంతమసాంధము గాగ విరా. II. 331.

స్వాంతత్రాసకరంబునై దురభివేశంబైన యాలోను విరా. II. 327.

వ్యంజనమైత్రియే కనఁబడుచున్నది.

అక్షహిణి - అక్షహిణి :

సహస్రాక్షహిణు లట్లగుట మీరు సూదరే ఉద్యో. I. 238

కూరిమివెలయు సక్షహిణిపైఁ గొంత వ్రోణ. IV. 139.

కోరి పతులనుజేయు మక్షహిణులకు ఉద్యో IV. 109

వ్యంజనమైత్రియే కనఁబడుచున్నది.

ఏకాంత :

కామ సంభోగముల సదేకాంతగృహము అది. VIII. 74.

క్రాలుచునుండ నేకాంతయోగ ఆర. III. 319.

ఏకాంతమ యిమ్మెయిఁ వెడలి శక్కుట నీవు ఆర. V. 120

ఉభయమైత్రి యున్నది.

ధరామర :

నారాయణునట్లు వాసిగ ధరామరవంశ విభూషణుండు

రాజయోగ్యములు ధరామరార్హంబులు. కాంతి. I. 244

నన్నయ్యయందు స్వరమైత్రి, తిక్కనయందు వ్యంజనమైత్రి కనఁబడుచున్నది.

పదాతి :

దంతుల నమితపదాతుల నొడఁగూర్చి అది. II. 21
చందంబున బహులపదాతివయము ట్టో. III. 62
వ్యంజనమైతియే కనఁబడుచున్నది.

కుమార :

మానితులైన పాండవకుమారులు అది. VII. 22.
కుమారులు నీతోడి పొత్తుమనియెద మనఁగా ఉత్క. III. 343
స్వపకుమార నీవు నాకొలఁది యిట్లరయ కర్ణ. I. 308
తీక్కనయందు మాత్రమే ఉభయమైతి కనఁబడుచున్నది.

శృంగార :

శృంగారవిలాసలీల యెసఁగఁ దనముందట నున్న అది. V. 141
శృంగారమునేసి సమ్మదవికాస మెలర్పఁగ ఉత్క. IV. 118
వ్యంజనమైతియే కనఁబడుచున్నది.

సమాజ :

సమాజసురజ్ఞైజ రాజమార్తాండ అది. II. 238
మంటయుఁబోని శోర్రవసమాజము విహ. III. 228
మనుజులతోడ నిర్జరసమాజము ఆర. IV. 244
వ్యంజనమైతియే కనఁబడుచున్నది.

ఆంతరంగ :

సంతోషామృతమునఁ దేలి రంతరంగములందుఁ ఆర. VII. 198
వ్యాసంగ తరంగికాంతరంగుం దగుచుఁ విహ. II. 329
స్వరమైతియే కనఁబడుచున్నది.

కాకోదర :

కాకోదరసంహతిఁ హుతవహోగ్రసమగ్ర శిఖాచయంబులఁ అది. I. 124.
స్వరమైతియే కనఁబడుచున్నది.

సమేత :

స్మితముఖులై రి బ్రాహ్మణసమేతులు	అర. III. 375.
ఏతెంచి విసయసమేతులగుచు (ప్రాస)	అర. III. 276
సమేతంబు విను మమ్మహీధరమున	కాం. VI. 294
ఉభయమైత్రి యున్నది.	

పారావారి :

పాఠావారరవంబువోరె సనివార్యంబై	అర. II. 55
స్వరమైత్రియే కనబడుచున్నది.	

(c) ద్వీప :

ద్వీపమునం బ్రత్యోధపరిధీప్తుని	కాం. VI. 514
వివిధవత్తన వసద్వీపవర్షములతో	అర. IV. 257
వ్యంజనమైత్రియే కనబడుచున్నది.	

ద్వార :

ద్వారమునకా మహారుదీరధారలు బోరస నొల్కి	అది. VI. 302.
ద్వారమునందుఁ గాంచె ద్రుపదక్షితిపాలతనూజ	అర. VI. 144.
వజ్రలు సరపతిమందిర ద్వారభూమి	విరా III. 75
వ్యంజనమైత్రియే కనబడుచున్నది.	

అన్యోన్య :

అన్యోన్యహేతు లరగుట నన్యులుర్వి	సభా. II. 282
అక్షరప్రకరంబు లన్యోన్యము స్తకముల	విరా. V. 397.
అన్యోన్య వికాశసాయక నిరంతరం	ఓష్య. I. 261

స్వరమైత్రియే కనబడుచున్నది. విశేషించి 'అ' తోడనే మైత్రి కనబడుచున్నది.

క్యట్ ప్రత్యయాంతములు :

క్యట్ ప్రత్యయాంతపదములందు స్వరసంది లేదు. ఇవి సమాసములు కావు. ఏవియందు వ్యంజనమైత్రియే చేయవలయును. ఇవి ఉభయయతులలో శేరవు.

ఇంద్రాయితః దాంబికేయుః దుచితస్థితి	ఆం. I. 92
కుమాఃరాయితశక్తిశాలి ధృతరాష్ట్రీడు	ఆది. V. 6
భద్రాయితమూర్తియై హరిహరంబగు రూపము దాల్చి	విరా. I. 1.
సరోజాయితలోచనంబులు ప్రసన్నముఖంబు	విరా. I. 214.
శబ్దాయమాన వనవిభాగుఁ డగుచు	ఆం. IV. 152

34. దేశ్య నిత్యసమాస యతి :

రూపః బెంపః బెల్లః	
నే పఱచుట: క్రిక్కిరియుట నిల గ్రచ్చఱయున్	
రూపః, యుక్కిరి మొదలుగ	
జ్యోతిః : యివి దేశ్యనిత్యసమాసపదముల్.	3-191

అటు, ఇతీయలతో నేర్పడిన దేశ్యసమాసములందు ఉభయయతి చెల్లును. చిత్రకవి పెద్దన యన్నట్లు దీనిని దేశీయయతి యనుటయే మేలు. నన్నయ రచనయందు దిట్టివి యగపడుట లేదు. ఎఱ్ఱని, తక్కువ వీనిని ఉభయయతులుగనే ప్రయోగించిరి. యథార్థముని కివి సమాసము లనఁదగినవి కావు. భయపడు. క్రొవ్వురువంటి క్రియాపదములు. ఇంచుగాదులు చేరిన రూపములయందువలె వీనియందును ఉభయయతి చెల్లుట సహజమే.

స్వరపైత్రి :

ఉక్క్రూః దొరగించుచుం గవిబలావళిఁ ద్రుంచె	ఆం. VII. 124
క్రచ్చఱ భవదీయ రక్షణమునంద వెలుంగుచునుండు	ఆం. IV. 387
క్రచ్చఱ నిలఁ బంచి చక్కనగ మక్కడ నెవ్వరికేని	ఉద్యో. III. 381.
పొల్పఱ మఱి మ్రొగ్గనేసిన భరాదిప	కర్ణ. I. 88
క్రిక్కిరిసెన మఱి పాసినిల్చి రింతను సంత	విరా. III. 106.
రూపఱియున్నఁ గవి'యుడుకాఱుఁగాక	ఉద్యో. I.

వ్యంజనపైత్రి :

ఉక్క్రూః మఱి నీకు నీతెఱుగు గాదన కేఱలుఁదొక్క	ఆం. VI. 321
నేనలు । క్క్రూః రథసంబుమై సదరి కవ్వడి	విరా. V. 148

గమనిక :- ఏమఱు శబ్దమునకు వ్యంజనపైత్రియే కనఁబడుచున్నది.

ఏమఱు తెఱుగనియట్ల గూఢమతి నుండు

అది. VI. 165

ఏమఱిసట్లుండుఁ దృణంబుమేయు మలయుఁ మా యామృగంబు

అర. VI. 327.

మానీతోపాయవృత్తి నేమఱుట లేక

కాశి II. 187

దోరన, తెగటాఱు. - ఇత్యాదులుకూడ ఈ సందర్భమున గణింపఁదగియున్నవి.

దోరన దమయంతీ స్వయంవరమునకు

అర. II. 29

దోరన కీర్తిందిరి సంతతమైతి పదారావంబు

అది. II. 235.

వ్యంజనమైతియే కనఁబడుచున్నది.

అలయక రిపుఁ దెగటార్పవలయు

(స్వర)

కాశి. III. 38.

'అఱు'నకు 'అర్పు' ప్రేరణార్థకమని భావింపఁదగును.

ఒక్కొండు : ఒక్కొండు :

మాకొనరిన నైన్యముల్ పదునొకొంటికి

ఉక్కో VI. 140.

ఒక్కొండై నను నొవ్వఁడింతకును

కర్ణ. I. 225.

ఒక్కొండును లేదదిప : నీదు కొడుకులు

ఉ. I. 33.

"పదునొకొంటికి" దేశ్యనిత్యసమాసము కాదన్న అప్పకవి యభిప్రాయము సరికాదు. అచ్చట అఖండవడి లేదని చెప్పుటకై యాతఁడు తిక్కన స్వరప్రధానవడి చేసెనని చెప్పెను. తిక్కన ప్రయోగములను ఆతఁడు గమనించియుండిన నట్లనియుండకపోవునేమో. రూపఱు, త్రిక్రిఱియువంటివి క్రియాపదములే కాని సమాసములుకావు. 'ఒక్కొండు' అనునదియే నిజమైన సమాసము. దీనిని అప్పకవి నిరసించుట వింతయే. ఒక్క + ఒండు అనుతీరున తిక్కన్న దీనిని సమాసముగనే పరిగణించెను. అట్టిపట్ల ఉభయయతి పాటించెను. 'ఒక్క' కు 'ఒక్కొ' యను రూపాంతరమున్నది. 'ఒక్కొ' యన్న రూపమునకు నన్నయ తిక్కనలు వ్యంజనమైతియే పాటించిరి.

ఒక్కొమ్మిగిన్ బెల్లగిలంగ విట్టదలె సక్రోధాంతరంగంబునన్

కర్ణ. I. 362

కొరవుతోక్కిట నందఱు గురుననుజ్ఞఁ గొని మృగయా

అది. V. 233

35. నిత్యయతులు :

ఏని యన్ నాంధ్రశబ్దము

తో నతికన పూర్వపదము తుడి వ్రాఱికి న

చైతన్యము వ్యంజనవర్ణం

తైవరచింపుదురు విత్యయతులనుచుఁ గవుల్

3-213

ఏనికి కవిశ్రయము స్వరమైత్రియే పాటించిరి.

ఇద్దయశోర్ధు లెందేనిఁ బుట్టిరి

అది. III. 38.

ఇతరునిఁ గా ననుందలఁచెనేని

అర. VII. 47.

“ఇంపేనిఁ దురంగశాలలకునెల్లను ముఖ్యుడవై”

పా. I.

నీకిచ్చెద వగపుడుగు మింకనేనియు నధిపా

ద్రా. II. 319.

ఏనికి నేనియను రూపాంతరముగలదు. నేనికి నన్నయత్కినలు వ్యంజనమైత్రియే పాటించిరి.

ఎన్నడున్ నేని మోఘముగాదు దిగ్గరణీరవీందు

అది. VII. 143.

నీవునుఁ జూచి తట్టిసభనేని వినంబడ దేయుగంబులన్

సా. II. 96.

నిపుణతఁ దలఁకుడిగి పోరనేనియుఁ జాలున్

ద్రా. II. 399.

38. రాగమసంధి వళి :

“అలను వదంబు మొదలను రాగమంబు

వచ్చు సంధికి నుభయంబు వళికిఁ జెల్లు”

3-215

తెలుఁగున రేఫారాగమము వచ్చు సందర్భములు ఇతరములుకూడ కలవు. తిక్కన ప్రయోగములు :

అరదమునకు గవినె వాలురమ్ములు నిగుడన్

శబ్ద. I. 187.

సాత్వత్యయును రభసమున వాలురమ్ములు నిగుడన్

శబ్ద. I. 312.

రాగమసంధివళి చెప్పిన యప్పకవి బుగాగమాదులనుగూడ చెప్పియుండవలసివది. అట్టి అగమసంధివతులు భారతమునఁ గలవు. ,

బుగాగమవళి :

ఎఱుకలేని కఱకుఁబెఱు కపేక్షించె

అర. II. 81.

తరచుఁబూర్వుగార్చులపరిమళముల్లసిల్లి

పా. II. 288.

అపొదింపఁబడి మెఱుగుబద్ధముకరణిన్

కా. II. IV. 187.

సుగాగమవళి :

కావించునవియును నెఱును నోనాడునవియు
 నోన్ + అడునవి యనుకొన్నచో స్వరమైత్రి
 నోన్ + నాడునవి యనుకొన్నచో వ్యంజనమైత్రి
 (నాటునకు నాడు రూపాంతరము)

విరా. III. 162.

37. విభాగవళి :

కులసీభాషణ సంఖ్యకు
 తెలుగున, బరిమాణసంఖ్యఁ దేటపఱచుప
 ట్టల నేసీయను పదమునకు
 నలరు విభాగవళియనఁగ నచ్చునుహల్లున్
 దీనికి భారతమునఁ బ్రయోగములు లభింపలేదు.

3-218

38. నామాఖండ విశ్రమము :

అప్పు అయ్య అన్ని అర సవ్వ అమ్మక్క
 ఆయి యనుపదంబు లదుకు సంధు
 బుధయమునకుఁ జెల్లుచుండు నామాఖండ
 వకులనంగ నూదఁబడకయైన

3-221

కొమ్మనదండనాధుండు మధురకీర్తి

విరా. I. 10.

తిక్కక భారతమునందలి యీ ప్రయోగమున వ్యంజనమైత్రి పాటించెను. విర్వచనోత్తర
 రామాయణమునం దాయనయే స్వరమైత్రి పాటించెను.

“అన్నమకుం గొమ్మనమంత్రికిన్ నుకుడ దిక్కాంకుండ”

ఎఱ్ఱన క్రియాపదముతోఁజేరిన ‘అయ్య’కు వ్యంజనమైత్రి చేసెను.

చెప్పవయ్య పుణ్యసతీప్రభావంబు నాకు

ఆర. V. 3.

దీనికి “చెప్పవలయుఁ బుణ్యసతీప్రభావంబు నాకు” అని వేమూరివారి ప్రతియందలి పాఠము.

సన్నయ్య క్రియాపదముల కయ్య చేర్చిసప్పుడు స్వరమైత్రియే పాటించెను.

ఆ జరక్కారుఁ గవి చెప్పవయ్య

ఆది. II. 145.

తిక్కనయు సత్తే :

పోవన్న కుమార యట్లయిన నాయువు శ్రీయును

ఉద్యో. III. 348.

39. పంచమీవిభక్తి విరామము :

తత్పంచమః శేయతఃఽని బంచమి నన్న
సంతే సను విభక్తు లడుకునంది
మెలఁగు గృతుల పంచమీవిభక్తి విరామ
మనఁగ సచ్చసకును హల్లునకును.

3-238.

'అస్మి', 'అంతే' అని యప్పకవి చెప్పిన ప్రత్యయములను కవిత్రయము 'కన్న', 'కంతే' అనియే తావించినట్లున్నది.

క్రతువున యాజకోత్తములకంతే బ్రసిద్ధులు

అది, II, 228.

ప్రేకనయగుదాని నాకసముకంతే

అం. VII, 433.

“ఇంటం దెవులనఁ జచ్చుటకంటెం బాపంబులొందు గలవే”

ఉష్క. I, 88.

40. చతుర్థీవిభక్తి విరామము :

అప్పకవి దీనిని వీల చెప్పలేదో. దీనియందు సర్వమైత్రియే పాటించవలెనని తారతమ్యం యభిప్రాయముగాఁ గనఁబడుచున్నది.

అనఘ మామామ శకుని నాకై కదంగి

సతా, II, 174.

అని తానెలిగించి వీటికై నూర్కొలిపెన్

సతా, IV, 288.

అనలమ్మనఁ గాచికొనుటకై లెమ్మనమా

కం. III, 318.

41. కాకుస్వరయతి : స్వప్రయతి .

పరుకులతలఁగల వ్రాలకు

పలసగుదోఁ బుతము నిలిపి వానికిన్లెల్లన్

వరుదగఁ జెప్పినఁ గావ్యం

బల సవి కాకుస్వరంబుఁ బుతవళియు సగున్.

3-241

“వీతి శోక తర్క గీత దూరాహ్వాన

సంశయార్థములను జరుగుఁ బుతము”

అప్ప. 3-242

భయ శోక సంశయాదులవల్లఁ గల్గి సర్వవికారమునకు కాకువు అనిపేరు. అది అ, ఈ, ఏ, ఓ అను రూపముల త్రిమాత్రాకమై యుండును. సంబోధనమాత్రమైన స్వతముకంటె కాకు స్వరస్వతము భిన్నమైనదనియే తావింపఁదగియున్నది.

సంబోధనమున :

“అఃశ్చాయతవిమల తపోమహి

మాయన్నిధిసమ్మృ లేల మసలితి చెవుమా”

అది. I. 117.

వలతురు నాధులంటి మగువా : కడుజేలతనంబు

అర. V. 298.

నెఱ్ఱునముల్ విస్మయమందఁ జూచెదరు భామా

విరా. I. 321.

(వ్యంజనములకేష్టేత్రి)

సంప్రార్థనమున :

ఈవే సృప నీదుపుత్రిఁ గృప యేర్పడ దానముగాఁగ నావుడున్

అను. I. 53.

కొనితెఱ్ఱు చూతముగాని నీ గమనవేగంబున్

విరా. II. 89.

మనకొక్కటి నిశ్చయింపుమా తగుబుద్ధిన్

అర. VII. 44.

ప్రశ్నార్థమున :

కాదే వెలసితి నీవు ధర్మదేవత యనఁగన్

అర. VII. 229.

దీయుత యనిపలికి మఱచితే మునినారా

అది. VIII. 317.

దారాజ్యం బిచ్చిపోయిరా పోరా

ఉద్యో. II. 204.

అనుమానింపకు తోడఁబుట్టువులుగారా తున్నితూఁటాదె”

కాంతి. I. 287.

(ఉభయమైత్రి)

సంకయార్థమున :

కుసుమసముదగ్గమం బగునొకో

అది. III. 170.

నన్నుత్తల మందఁ జేయుటకునో

విరా. II. 34.

(ఉభయమైత్రి)

శోకార్థమున :

ఒక్క దనుజాధముందు మొట్టో యనంగ

అర. V. 177.

అశ్చర్యార్థమున :

‘వ్రాలినదెన వ్రాలకుండిన బలే మముబోలుటకున్”

ఉద్యో. II. 97.

42. పుత్రయుగ విశ్రాంతి .

తా మేవర్ణములయినను
జ్యోమండలమునను ప్రాణమైత్రి గలిగినన్
దామోదర పుత్రయుగవి
శ్రామములనఁగాఁ బుత్రాక్షరద్వయమమరున్ .

3-268

కాకు పుత్ర విరామములందు వ్యంజనసామ్యముకూడ అవసరము. వ్యంజనసామ్యము అక్కఱలేకయే మిత్రములైన పుత్రస్వరములకు పుత్రయుగవిశ్రాంతియందు యతి చెల్లును.

మాయరవి యేల క్రుంకఁదొ

కో యను నిట్టేల తడనెనో యను

వి. II. 312.

దీనియందు వ్యంజనమైత్రి లేదు. యథార్థమున కిది స్వరీయతులలోఁ జెప్పఁదగినదే.

43. ప్రాసయతి :

గీతముల సీసములను సంగీతములను
విరతి విడనాడి యొక్కొక్క చరణమునను
రెంటికినిఁ బ్రాసవర్ణంబు నంటఁబడుకఁ
ప్రాసవిశ్రాంతిలంఘ్య కల్పముల వాని.

3-268

తేఱగీతి, అటవెలది, సీసము మున్నగు ఉపజాతులందు ప్రాసయతులు కూర్చవచ్చును. లయగ్రాహి, లయవిభాతి మున్నగు ఉద్ధరమాలావృత్తములందు ప్రాసయతి నియతము.

ప్రాసభేదము లెన్నియో ప్రాసయతిభేదము లన్నియని తావింపఁదగియున్నది.

ర - ఋ మైత్రి :

గారవమున నిచ్చి యా ఋషితోడ

అ. VI. 37.

ద - ధ మైత్రి :

ఏడు నాటిచె దర్పంబు రూఢికెక్క

శ్లో. I. 80.

ద - ల మైత్రి :

కడగి నాకును సద్గతి గలుగవలయు

అ. II. 382.

(నన్నయ్యనియమముననుసరించి యచ్చట ప్రాసయతియే యుండవలయును)

౧ - శ మైత్రి :

చాలపెద్దయగు దయాభుగోలుతు

కాం. II. 21.

నలగి మాసిన దీపకళిక వోరె

విరా. I. 284.

అశిసీలకుటిల కుంతలములకాంతియు

అది. III. 27.

౨ - ఋ మైత్రి

ఎఱగి ప్రియమువర్కి తెరువిత్తు రిట్టిద

అది. VII. 112.

౩ - ఋ మైత్రి :

యో నీరంతరప్రమాణ సంఖ్య

అది. I. 81.

సవిందు - నిర్విందు మైత్రి :

పీకదఱిగి కాందిశీకురై రి

అది II. 100.

౪ - స మైత్రి :

చతుర్దశుల నుభయపక్షవళిత వచ్చు.

అను. IV. 147.

(చతుర్దశి + లు = చతుర్దశులు, పూర్వరూపమైన 'శి'తో మైత్రిచేసిపట్లు రావింపవలెను)

ఋయుతాయుత మైత్రి :

అతులపుణ్యమతివి పితృభక్తుడవు గాన

అర. IV. 285.

ఈద్యౌళములును సత్త్వగుణోదితములు

కాం. IV. 288.

సందిగతము :

ప్రమింగనున్న నయ్యసురతోడం గడంగి

అది. VI. 214.

అంతోష్మనంది :

ఉద్ధతులును బాహుయుద్ధపరులు

విరా. III. 114.

ఉద్ధతుండు మల్లయుద్ధప్రసాధనం

పరా. I. 201.

- ఇతర విశేషములు -

స్వరసందివళమునను, వ్యంజనసందివళమునను తెల్లబరియగుచున్న అనేకయతిభేదములను అప్పకవ్యాదులు చెప్పిరి. అట్లే సందివళమున యతిమైత్రి చెల్లుచున్న కొన్ని సందర్భములను గుర్తింపవలసియున్నది. ఈ క్రింది యాదేశములు గమనింపవలెను. అట్టి ఆదేశములు రావిచో యతిమైత్రి కుమరడుగనుక నవి గుర్తింపఁదగినవే.

ఉన్నదమాతంగము గూలనేవిన కృపాణస్పార

కర్ణ. I. 84.

వేదవిధ్యనుష్ఠానము సత్యవాక్యము దృఢవ్రతమున్	అది. I. 158.
ఎక్కుడు గర్వంబున వచ్చె మార్కొనిన రక్షణాదు	శంక. II. 192.
తేజోమయుండవు బ్రాహ్మణుండవు సువ్రతుండవు	అది. I. 154
మౌళింబుట్టినక్రియ దీధితులు నభోభాగమునన్	పరా. III. 165.
సుతచరితుండు తద్దయు మనోవ్యభి	అది. VII. 158

ఉదాహృతలక్ష్యములందు నానాసంధికార్యములవల్ల సిద్ధించిన యత్యంతస్వరూపమునుబట్టియే యతిమైత్రి చెల్లుచుండుట స్పష్టమే.

A. ఏవార్థక యతి :

పర్వంబ కడున్ మేలనగ శాంతిపర్వము వెలయున్ అది. I. 158.
నన్నయ వ్యంజనమైత్రియే పాటించెను.

ఉ - పు మైత్రి :

తర్వి నిజ్ఞైకువంశోద్భవుండు చూవె అది. VI. 154.

ఎఱునరచనయందే ఈ యొక్కప్రయోగము కలదు. దీనికి “ఉత్పలాక్షి యిజ్ఞైకువంశోద్భవుండు” అని పాఠాంతరము చూపబడినది. వేమూరివారిప్రతియందు ఈ పాఠాంతరమే ప్రధానపాఠముగా నున్నది.

B. యతి భంగములు :

భూతస్వభావంబయంద్రు కొంద అమితలేజ శంక. V. 87.

ధిక్కరించుట లోకహితంబుగాదు కర్త. III. 253.

వేమూరివారిప్రతియందు విశ్లేయిస్తుంది.

ఈ రెండింటిని ఇట్లు వవరింపవచ్చును.

భూతస్వభావము యంద్రు కొంద అమితలేజ - ప్రాసయతి

ఒరు లాఢాకరించుట లోకహితంబుగాదు.

అఖండవడి:

కవిత్రయమునా రఖండవడిని ఉపయోగింపలేదని కొందఱి యభిప్రాయము. ఈ యతి ప్రాయము వ్యాపించుటకు ముఖ్యకారణము అప్పకవి. అతనికి అఖండవడి యంగీకార్యము కానందున పెక్కు ఉతయయతిభేదముల వాతడు కల్పించేసినాడు.

మానుగ విశ్రమాక్షరసమంచితమై స్వర మూడినన్ దదీ
యానుగుణాక్షంబై కొనియైనను జెప్పగనొప్పు నీక్రియన్
భానుసహస్రభాసి వృషభాదిపుఁ డన్నటు లర్థయుక్తమై
పూనినచో సఖండవడి పొల్పుగు నాదికవిప్రసిద్ధమై

కవిజనా. P. 72.

ఇది కవిజనాశ్రయమున ప్రక్షిప్తమని పరిష్కర్తలు సూచించినారు. లింగమగుండు తిమ్మన దీనిని భీమన భండమందలిదని చెప్పి తన సులక్షణసారమునం దుద్ధరించికొనినాఁడు.

'భాను' నందలి 'భా' తో "వృషభాది" యందలి 'భా'కి మైత్రిచేయుట అఖండవడి. వృషభ + అదిపుఁడు = వృషభాదిపుఁడు అనుపట్ల స్వరసంధిగలదు. వృషభాదిప పదమును సమాసమితర పదద్వయముగా గ్రహించినచో 'భా'యందలి స్వరముతోడనే మైత్రి చేయవలెను. దానిని అఖండపదముగా గ్రహించినచో 'భా' యందలి వ్యంజనముతో మైత్రిచేయఁదగదు. అఖండ పదముగా గ్రహించి వ్యంజనములో మైత్రిచేయుటకు అఖండవడి యనిపేరు. సవర్ణదీర్ఘ సంధి, గుణసంధి జరుగు పెక్కుపదములను అఖండపదములుగా గ్రహించి అఖండవడిమైత్రి పాటించు సవకాశమును పరిమితముచేయు తలంపుతో అప్పకవి అఖండపదములుగా స్వీకరింపఁదగిన పెక్కింటిని ఉభయయతిభేదములుగాఁ జెప్పి అఖండవడియను సామాన్యయతిభేదమును తిరస్కరించెను. అఖండవడియని అన్యులన్నదానిని నిత్యసమాసయతి యనెను.

అప్పకవికి పూర్వులైన రేచన, అనంతుఁడు మున్నగువా రఖండయతి నంగీకరించిరి. అనంతుఁడు నిత్యసమాసయతినిగూర్చి చెప్పి "ఈ నిత్యసమాసయతిపే రఖండయతి" అని పేర్కొనెను. అఖండవడి వ్యాప్తిని అరికట్టుటకై అప్పింపి దానిపట్ల చూపిన విరిసనమును చక్కగా గ్రహింపక నవీన పండితులు కవిశ్రయప్రయోగములను పెక్కింటిని దిద్దివైచిరి. కవిశ్రయము అఖండవడిపట్ల విముఖులుకారు.

'వృషభాదిప'వంటి సర్వసంధిగల సమస్తపదములుమాత్రమే అఖండపదములు కావు. క్రియాపదములుగూడ అఖండపదములుగా గ్రహింపఁదగినవి కలవు. ఇంచుగ్గుతిగాఁ జూపఁ బడినవి ఇట్టివే. "చూచుచుండు"వంటి క్రియాపదములు విట్టివే. భారతకవు లిట్లేదానించినట్లు తోఁచును. ఇట్టి యఖండపదములుగా భావింపఁదగినవానియందు ఉభయయతి పాటించుట న్యాయమే. కాని సమాసములందు, క్రియారూపములందు ముత్రమేకాక వ్యస్తపదములు నందింపఁబడినప్పు డేర్పడిన యక్షరముల విషయముననుఁ గొన్నిపట్ల కవిశ్రయము వ్యంజన మైత్రి పాటించినట్లు కనిపింతుచున్నది.

"చూచె మనంబునఁ దలంచుచుండుదు నేనుక"

అది. VI. 35.

దీనిని "తలంతు జాలయక యేమన్" అని దిద్దివైచిరి.

“చూచుచుందు మనవుడు మాతలి చోద్యమందె”

అది. IV. 71.

“దృతిమంతులు బొందుదురు భేద మదిగావున”

అది. VIII. 114.

దీనిని “భేదమతి”యని దిద్దివైచిరి.

ఎదలోనిదికొని యేకాగ్రబుద్ధి నిష్ఠాత్ముడై”

అది. V. 118.

‘ఉత్కరవముల్ మహీరుహశ్శాంతములందు శిఖండి’

అం. IV. 13.

“శిఖండములందు” అని పాఠాంతరము.

ఎఱ్ఱన :

“చెప్పవయ్య పుణ్యసతీప్రభావంబు నాకు”

అం. V. 3.

“చెప్పవలయు”నని పాఠాంతరము.

తిక్కన :

“పెదబొబ్బిలను సింహనాదంబు బుల్లసిల్ల”

విం. V. 188.

“అమలమతీ నీకన్నకొడుకు లట్లరయదగున్”

ఉద్యో. II. 74.

“నామనమార దీనిఁ గనినప్పుడు”

సా. II 98.

“జనావళి పురజనులు హస్తినాపురమునకున్”

అశ్వ. IV. 93.

“మఠిఁ గింకిరిపడక యోలమానపడక”

అను I 88.

“ఆదిత్య నుదయాస్తమయ కాలముల నిద్ర”

కాం. I. 283.

(“ఉదయాస్తమగు” అను పాఠాంతరము ఆనంగకము.)

పాదారంభాక్షరక్రతికి సదృశమైనక్రతి పాదమున వియతస్థానమున వినిపించుట యతి మైత్రిలక్షణము. ఆ లక్షణము సిద్ధించు యతిమైత్రిభేద మెట్టిదైనను అంగీకరింపదగినదే యనుట పరమార్థము.

సూచికలు :

చందోమంజరి (వ్యాఖ్యానము) ; పుట - 6.

The Principles of English Metre ; P. 33.

విదాంతకౌముది : హల్పంది - 138.

Ibid : స్వాదివంది - 132.

Ibid : స్వాదివంది - 133.

Ibid : అచ్చంది - 36.

7. మహాభారతము : కల్యవర్ణము - 38 అర్క - 35, 38 వ్.

8. బాలవ్యాకరణము : వంది - 46.

వడి : పయోగ వెచిత్ర

చరణముయొక్క యగ్రమునను ంద్రమునను బ్రలిష్ఠపొందిన యక్షరము స్వీయధర్మమును జరణముయొక్క కీలరస్థానములందు నెలకొల్పి పద్యమును శ్రవ్యము గావించుటయే కాక యథాశక్తి రసాద్యర్థవ్యంజరిముగూడ కాగలుగుచున్నది. సాంస్కృతికులందు వివాదాస్పదమై యుండిన పదచ్ఛేదరూపయతిని దిరస్కరించినను ఆంధ్రులు సదృశవర్ణావృత్తిరూపమైన వడిని సర్వచ్ఛందస్సాధారణలక్షణముగా నియమించుకొని చందమునకు సౌందర్యాతిశయమును సమకూర్చుకొనిరి

పాదమధ్య పాదాంత యుక్తాదాంతములందు బహువారములు పదచ్ఛేదము గావించుటవలనఁ బద్యగమన స్వరూపము విభాగశః గోచరించును కాని పునఃపునర్యమనమువలనఁ బద్యమున సఖండరాదావాహిత కుంటుపడును. గురులముద్రమము నాశ్రయించిన పద్యగతి యతిచ్ఛేదముచేఁ బ్రస్ఫుటమగుట నత్యమ. ఇనను బ్రస్ఫుటమైనదానియందుకంటె స్ఫుటాస్ఫుటమైనదానియందు ఆతిశయముగ రిమించుట లోరిస్వరూపము. పదచ్ఛేదము తిరిస్కృతమై చారాశముగ సాగిపోవుచున్న పాదమున నొకానొకచో బాదారింభాక్షరము పునఃక్రతమై శ్రోత్రేంద్రియము చమత్కృతమగును.

“స్వరసంధ్యాస్త సౌందర్యా
త్తద్వేదే పీష్యతే క్వచిత్”

అని సంస్కృతద్వాందసికులుగూడ స్వరసంధానలబ్ధసౌందర్యమున లోయరై నిషిద్ధమైన నామ దాతుభేదమును నమ్ముతించిరి.

Rime అను చంచలక్షణమున వ్యంజనసాదృశ్యముకంటె స్వరసాదృశ్యమే రమ్యతరముగా నుండుననియు Keen - Kine అను Rime కంటె Keen - Been అను Rime శ్రవ్యతరమై వాంఛనీయమగుచున్నదిని పాశ్చాత్యుల యభిప్రాయము. ఇందిరి తత్త్వమును గుఱించి Catherine Ing - చెప్పిన యభిప్రాయము సమంజసముగ నున్నది.

“The return to the same pitch seems to be the satisfaction that the ear gets through Rhyme. The same is felt when a phrase in music returns to the same note.”

సద్యశస్వర పునఃక్రతి గానమునకుఁ బ్రాణము. గానలయానుసంధానమున శ్రోత్రేంద్రియమునకు మార్గము చూపునది అదియే. చందమునందును సద్యశస్వరావృత్తిరూపమైన వడిలయానుసంధానసాధనమని యాంధ్రులు భావించిరి చెప్పవచ్చును. 'విరమము స్వరప్రధానము' గనుక పాదమధ్యమున పాదారంభస్వరసద్యశస్వరక్రతి లయానుసంధానసాధనమే యగుచున్నది. సద్యశస్వరమనఁగా మిత్రస్వరము స్థానస్వరము సామ్యము స్వరముల మైత్రికిఁ గారణము.

స్వరోచ్ఛ్రి స్థానములు :

అ, ఆ	—	కంఠము
ఇ, ఈ	—	తాలవు
ఉ, ఊ	—	ఓష్ఠములు
ఋ, ౠ	—	మూర్ధము
౞, ౞ా	—	దంతములు
ఎ, ఏ, ఐ	—	కింఠతాలవులు
ఒ, ఓ, ఔ	—	కంఠోషములు.

స్థానసాదృశ్యమును బురస్కరించుకొని వడియందు స్వరములకు మైత్రి నిర్ణయించఁబడినది.

స్వరములలో ఏటలు గుణములనియు, ఐటలు వృద్ధులనియుఁ జెప్పఁబడుచున్నవి ఆ - ఇల సంయోగమున ఏ, ఐలు, ఆ - ఉల సంయోగమున ఓటలు నిష్పన్నములై నవి. ఏటలు ప్రశ్లిష్టావయవములు. ఐటలు విశ్లిష్టావయవములు. అనఁగా ఏటలయందు వాని యవయములైన ఆ + ఇ, ఆ + ఉ లు ప్రశ్లిష్టములై యున్నవి - అంతరము కానరానంతగాఁ గలిసియున్నవి. ఐ, ఔ లందుఁ గొంత యంతరముతోఁ గలిసియున్నవి.

"ప్రశ్లిష్టావర్ణ వేత" అని ఏటలను గూర్చియు.

"వివృతరథావర్ణ వేత" అని ఐటలను గూర్చియు.

భాష్యమునఁ వివరింపఁబడినది. "మాత్రాసంసర్గా దవరే అపృథక్ క్రుతీ" అని ప్రాచీణభాష్యము చెప్పుచున్నది. ఏట ఐటల యందు ఏటలు అవర్ణములు, అవి యపృథక్ క్రుతులు - వానియందలి యవయవములు వేర్వేరుగా వివక్షితము. "మాత్రాపాదార్థ విచ్ఛేదే గుణసాంకర్య నిబంధనః" అని విచ్ఛేదకాలప్రమాణరక్షణము చెప్పఁబడినది. ఏటలయందు వాని యవయవములైన ఆ + ఇ, ఆ + ఉ లు క్షి మాత్ర యంతరముతోఁ గలిసియుండుటచేత అవయవగుణసాంకర్యము గలిగి విభాగ మేర్పడకయున్నది. ఐ, ఔలయందు అవర్ణము వివృతరథముగా - విస్పష్టముగా వినిపించుచున్నది. వాని యవయవములు వ్యంజనసంయోగములందలి యవయవములవలెనే మాత్రాపాదాంతరములై యున్నవి. "సంయుక్తయోః వ్యంజనయోః మాత్రాపాదోఽంతరం భవేత్" అని విచ్ఛేదరహస్యము. ఏటలకు, ఐటలకు అన్యస్వరములతోడిమైత్రి నిర్ణయించుచున్నది.

యంశములు దృష్టియందుంచుకోఁబడినవి. ప్రశస్తి వర్ణములగు ఏట లకు 'అ'తో మైత్రిలేదు. వివృతరావర్ణములగు ఐదో లకు 'అ'తో మైత్రికలదు.

స్వరములందు అ, ఇ, ఉ లు క్రమముగా మధ్యము, ఉచ్చము, నీచము నని వెనుక వివరింపఁబడినది. 'ఇ' వర్ణగుణసాంకర్యముచే ఎవలుగూడ ఉచ్చములగుచున్నవి 'ఉ' వర్ణగుణసాంకర్యముచే ఒటలుగూడ నీచములగుచున్నవి. ఐ ఐలందు అవర్ణమే ప్రస్తుతతర మగుటచే వానికిఁ బ్రధానముగా అవర్ణముతోడనే మైత్రి. ఏటలతోడి మైత్రి యానుషంగికము, క్వాచిత్కము - వృద్ధిసంధియైన సందర్భములందే యట్టి మైత్రియగును. ఐదొలయందు చరమాంగములగు ఇ, ఉలకు ఐదొలతో మైత్రిలేదు.

స్వవర్ణజయతులు, హిష్మవిక్రాంతులు, అనునాసికాక్షరియతులు-మున్నగు యతిభేదములు వర్ణముల యుత్పత్తిస్థానముల, సాదృశ్యసామీప్యాదిలక్షణముల నాశ్రయించియే యున్నవనుట స్పష్టమే. కనుక సదృశక్రతుయొక్క పునఃక్రతుయు, దత్కల్పితమైన శ్రవ్యతయు యతిమైత్రి భేదముల యాశయమనుట పరమార్థము.

ఐనను శ్రవ్యతానంపాదనమాత్రమే యతిమైత్రికిఁ బరమప్రయోజనమని తలంపరాదు. రసాద్యర్థప్రసంగ మున్నపట్ల మహాకవుల రచనయందవి రసాదివ్యంజనసాధనములుగాఁగూడఁ బనికనవచ్చును. కవిశ్రయము పెక్కునందర్భములందు యత్యక్షరములను రసాదివ్యంజకములుగ నుపయోగించియున్నారు.

స్వరములందేది వడియందు నిల్చినో అది తన యుచ్చత్వాది ధర్మమును చందమున స్థాపించి వత్తయొక్క తత్కాలించి తదధర్మమును వ్యంజింప సమర్థమగుచున్నది.

“అ శౌర్యం యా సత్త్వం

యా శీలం యా పరాక్రమాభీరత్వం

యా కుద్ధవ్రత మ్మేందు న

నాశములని భీష్మః బేద్ధ నమ్మితిమిగదే”

భిష్మ. 1. 58

సర్వపాదములందును అద్యక్షరము 'అ'వర్ణ మైయున్నది. అది మధ్యస్వరము - అనగా స్వరితము. కంఠవిలవిలారమాత్రమున నుత్పాదించఁదగిన అవర్ణము సుఖప్రయోజ్యము. శోకశిథిలమైన చిత్తవృత్తియందు దృఢరాష్ట్రుడు అయత్నవిర్యర్థమైన అవర్ణమున విలంబించుచు వాక్యము నుచ్చరించుట యుచితముగానున్నది. పద్యమంతయు దీర్ఘమైన అవర్ణమయమై దృఢరాష్ట్రుని విలాసధారను వ్యంజించుచున్నది.

“ఆ రూపం బవికార మా భుజబలం బత్యంతనిర్గర్వ మా
 కూరత్వంబు దయారసానుగత మా కుంభక్తియాజ్ఞాన మా
 ర్యారంభప్రతికూలవాదరహితం బా యిగి సమ్మానవి
 స్తారోదారము మాద్రి పిన్నకొడు కేతన్మాత్రుడే చూడంగన్.

విరా. II. 209

యత్యక్షరములు స్వరితములు. అనుదాత్రములునై సహదేవదీనదశాస్కరణమునఁ జింతాలసమైన
 ద్రోపది చిత్తవృత్తిని జక్కగా వ్యక్తముచేయుచున్నవి.

“ఏల రాఁ బనిచెన్ మహీశులనెల్లఁ జుట్టమపోలె ము
 న్నేల సత్కృతిఁజేసె నిందఱ కిమ్మహారథు లుండఁగా
 నేల కన్యకనిచ్చె విప్రున కిందు నేఁడు శతుండు పాం
 చాలుఁ దిప్పుడ పీని నిర్గతసత్త్వఁజేయుడ మాజిలోన్”

అది. VII. 190

ద్రోపదీప్త్యయంవరమునకు వచ్చిన రాజులందఱును భగ్నాశులై ద్రుపదునిపైఁ జెలరేఁగి పరికింప
 నక్రోధవాక్యములందు ఉదాత్తమైన ‘ఏ’కారము వదీయం దుండుట యుచితముగనున్నది. క్రోధో
 ద్రిక్తులై రాజులందఱును ‘ఏల, ఏల’ యని యధిక్షేపపూర్వకముగ నుచ్చైఃస్వరమున ఏరా
 లాసము లాడుదుండుట యత్యక్షరముచేఁ బ్రత్యక్షకల్పముగావింపఁబడుచున్నది.

పుత్రుల కేల భేదమగు భూనుత యేనును నీవు జాహ్నువీ
 పుత్రుఁడు నుండఁగా నహితమున్ భయమున్ దొరకొన్నె నాకు నా
 పుత్రులకున్ బ్రసాదకృతబుద్ధులు వేల్పులు గాన దీనికిన్
 మిత్రనిదీ యెడంబడుము మిన్నక సంశయమంద నేటికిన్.”

నరా II. 188.

ఓన్యములై యనుదాత్రములైన ఉకారముతోడి పవర్ణములు పాదత్రయమున వదిస్తానము లాశ్ర
 మించి ధృతరాష్ట్రఁ గా వాక్యములను పానునయముగ రహస్యముగఁ బలుకుచున్నజాడను బట్టి
 యుచున్నవి.

“ఈ దుర్యోధనుఁ డింతగర్వి యగునే యీ యున్నవారెల్ల నా
 చే దైన్యంబునఁ బొందు బొప్పదవి చర్చింపంద యీ భంగికిన్
 లేదే యొందు దెఱంగు సత్కులముఁ బాలింపంగ వర్తింపరా
 దే దుష్టాత్మకు నీచు నొక్కరునిఁ బోదే భేద మీ జాతికిన్.”

ఉద్యోగ. III. 376.

వర్షపాదములందును ఉదాత్తమైన స్వరము యతియందు నిల్చి దుర్యోధనకృతతిరస్కారమున గోపించి సభయెల్ల విన నుచ్చైస్వరమునఁ బలుకుచున్న శ్రీకృష్ణదేవుని క్రోధోద్రేకాభినయము చందముచేఁ జక్కగా నిర్వహింపఁబడుచున్నది. సాక్షేపక్రోధదిక్కారవ్యంజకమై యుదాత్త స్వరము వడియందేకాక వాక్యాంతములందును ద్వజప్రాయముగ నిల్చి చందమును తనమయముగా విందుకొనుచున్నది.

స్వరప్రధానములయిన పుత కాకు స్వరయతులు రసవ్యంజములన్న యర్థము వాని నామకరణమందే కనఁబడుచున్నది.

“భీతి శోక తర్క గీత దూరాహ్వాన

సంశయార్థములను జరుగుఁ బుతము”

అని యప్పకవి పుతప్రయోగోచిత సందర్భములను బేర్కొనెను. భయశోకాదివికారములవలన స్వరమునుఁ గలుగు లాఽలమునకు కాకుపు అనిపేరు. అది తరుచుగాఁ ద్రిమాత్రాకృతరూపమై యుండును.

పుతమును, గాకువును గవిశ్రయము రమ్యముగ నుపయోగించిన పట్టులు గలవు. సంబోధన సంప్రార్థనములందలి పుతము సామాన్యముగా స్వరితమై కనఁబడుచున్నది.

అ । త్యాయత విమలతపోమహి

మా ! యిన్నిదినమ్ము లేల మసరితి చెవుమా !

ఆది. I 117.

పొష్టపత్నికుండలాహరణమునందలి కష్టమును పైలుఁ దెలుంగును. ఎఱింగియే యుదంకుని కార్యసిద్ధికి వలయు పాదనములన్నియు నాకనికఁ దెలియకుండ తానే యేర్పాటుగావించెను. నాలవ నాటి తెల్ల తిరిగివచ్చిన ప్రియశిష్యుని గాంచి పైలుఁడు మృదుహాస్యగర్భముగా సంబోధించుచున్నాఁడు.

మందులు మాకులు నుపయోగించినచో తర్తలు వకులగుదురన్న భ్రాంతికోఁ దన వశీకృతభర్తృత్వ రహస్యమునుగూర్చి ప్రశ్నించిన సత్యతామను ద్రౌపది పాదరమందహాసముగ మందలించుచున్నది —

“వలతురు నాడు లంట మగువా కడు బేలతనంబు”

ఆర. V. 208

విశ్వయగర్భమైన సంప్రశ్నమునఁగూడ ‘అ’కారపుతము వ్యంజక మగుచున్నది —

నాడు దెనలొత్తికొన్నియు ధ

రాఁ జ్యం విచ్చిఘోయిరా పోరా త

రారణ్యపీఠఁ బడియును

రాజుం జెఱకుఁబాపరా మన మెఱుంగన్.

ఉత్క. II. 204

సంశయాదులందలి కాకుపు అనుదాత్తమైన ఓకారరూపమై యుండును—

“అసదృశయౌవనంబింది యనన్యధనంబగునొక్కొ నాకు ని
క్కుసుమసముద్గమంబును నగోచరదుర్గమదుర్గవల్లరీ
కుసుమసముద్గమం బగునొకో పతిలాభము లేమిఁజేసి యొ
ప్పెసఁగఁగ దేవయాని పతి నేమితపం బొనరించి కాంచెనో

అది. III. 170

ఉత్పైజ కాకుపు—

“విశదశారదాంబుద పరివేష్టనమునఁ
బొలుచు గగనంబుప్రతిబింబమో యనంగ”

అర. IV. 147

ఉత్కృష్టకతరకోటికి సంశయరూపమైన సంభావనము సందేహసజాతీయమైన రావమే.

ఆశ్చర్యప్రశంసాదులందు ఉదాత్తకాకుపు—

“నీ వెఱుంగనియది యెయ్యది
దేవోత్తమ ధర్మగతులతెఱఁగెల్ల భవ
ద్వాదీనమగుటఁ గా
దే వెలసితి నీవు ధర్మదేవతయనఁగాన్.”

అర. VII. 220

“అనుదు ముదంబు నమ్మమియు నాత్మఁ బెసంగొన నన్నతోడ వి
ట్లను విదురుండు పెద్దవడి కక్కట నీమది కార్యవృత్తి నూ
ల్కొనియె సుయోధనుంగని యకుంతినిశ్చయమై యతండు వ్రా
లినదెస వ్రాలకుండిన బలే మముబోఁటులకుం బ్రియంబగునన్.”

ఉత్కృగ II. 87

ప్లుతయుగ విక్రాంతియందలి వ్యంజననిరాచరణము సాత్వికయథావాచక లక్షణముగా గుర్తింపవలసి యున్నది

“మాయరవి యేల క్షుంకఁదొ

కో యను విక్షేల తడవెనో యను.....”

విరా. II. 312

ఉభయయతులందలి స్వరవ్యంజనాన్యతరప్రాధాన్యముకూడ పెక్కుసందర్భములం దర్థ విశేషద్యోతకముగాఁ గవిత్రయము ప్రయోగించియున్నారు.

“పాయకపాకశాసనికి భారతమోరరణంబునందు నా
రాయణునట్లు వాసిగ ధరామరవంశవిభూషణుండు నా
రాయణభట్టు వాఙ్మయధురంధరుఁడున్ దన కిష్టుఁడున్”

అది. I. 25

నారాయణశబ్దము ద్వితీయపాదమున స్వరమైత్రితో, తృతీయపాదమున వ్యంజనమైత్రితోఁ బ్రయుక్తమై యున్నది. స్వరమైత్రి యున్నచోట శబ్దమునకు యోగిక్కార్థము ప్రధానము. వ్యంజనమైత్రి యున్నచోట పదము సంకేతమాత్రము. భారతమోరరణమున శోకావిప్లవై యున్న యర్జునునకుఁ దోడ్పడిన నారాయణుఁడు జ్ఞానమునకు నిలయమైన పరమేశ్వరుఁడు. భారతరచనమున నన్నయకుఁ దోడ్పడిన నారాయణభట్టు కేవలము నారాయణనామ సంకేతితుఁడు. స్వరముతోడి మైత్రి యున్నచో నర్థవిశేషస్ఫూర్తి యన్యత్రకూడ గుర్తింపఁదగును.

“అతులవిజ్ఞానమనుఁడు నారాయణుండు”

కాం. IV. 328

“అభయకారి సశీర్షు నారాయణుని”

కాం. IV. 217.

వ్యంజనమైత్రి యున్నచోట సంకేతమాత్రమగుటయు గుర్తింపఁదగును.

“నా । రాయణ రవిలేఖ రాజరాజనరేంద్రా ।

అర. IV. - 1

“నా । రాయణ విరుదాంక భీమ రమణీయగుణ —”

అర. V. 1

ఇట్లే మిగిలిన శబ్దములవిషయమునను బరిశీలించి స్వరమైత్రి యోగిక్కార్థప్రాధాన్యమునకును, వ్యంజనమైత్రి సంకేతమాత్రత్వమునకును సూచకములవి యెఱుంగవచ్చును.

వడియందలి యక్షరముల రసాదివ్యంజకశాలక్షణము విశ్లేయన్వేషించి కవిత్రయమువారు వడిప్రయోగమునఁ గావించిన శిల్పమును గ్రహింపవలయును.

వీరామప్రయోగము

విచ్చేదరూపమైన యతిని విడనాడుటవలన ఆంధ్రచ్చందములందు అర్థచ్చేదరూపమైన విరామమునకుఁ బ్రాధాన్యము కలుగుచున్నది. యతివలెనే విరామముగూడ ప్రయోగవిషయము. యతిచ్చేదానుసారము సంస్కృతమున శ్లోకములనుఁ బఠింపవలెను. తెలుఁగున విరామానుసారమే పఠింపవలసియున్నది. చందోఽనుసారియైన విచ్చేదనియమము లేనప్పుడు ౩వియ రసాద్యర్థానుసారముగ విరామములు నిర్మింపవలసియుండును. ఆంధ్రచ్చాందసికు లెవ్వరును అర్థచ్చేదరూపమైన విరామమును గుఱించి ప్రసంగించియుండలేదు. విరామము వడికిఁ బర్యాయ పదమన్న యభిప్రాయము వ్యక్తముచేసి యూరికుండిరి. అది సమంజసము కాదు. వడి యక్షర మైత్రీరూపము. విరామము అర్థానుదర్శకమైన విచ్చేదము. వశిస్థానమునఁ బద్యము నిజమదు విరామస్థానమున యథారసము నిర్మితీరవలయును. అట్లు నిర్మిత కాలముయొక్క ప్రమాణముపై బద్యముయొక్క లయ యేక విధముగా నాధారపడియుండును. విరామములనడిమి కాలప్రమాణము. విరామకాలప్రమాణము లయద్యోతకములై రసాద్యర్థవ్యంజకములే యగుచున్నవి.

రసప్రవణుడైన భరతముని విరామస్వరూపమును, తత్ప్రయోగోచిత్యమునుగుఱించి కావ్యకర్తకుఁ, బ్రయోగకర్తకును గొన్ని యంశము యపదేశించెను.

“విరామో హ్యర్థానుదర్శకః”

న. గ. XVII-P. 400.

“యత్రార్థస్య సమాప్తిః స్థావత్
స విరామ ఇతి స్మృతః”

న. గ. XIV-104.

అర్థసమాప్తియనఁగా అవాంతరార్థసమాప్తి యని యభిసంపూర్ణ వాఙ్మయించిరి. అవాంతరార్థసమాప్తి రూపమైన విరామము ఒకవిధమైన యతియేయని యాయన యభిప్రాయము. విరామము అని యతస్థానగతమైన యతి యనుట సమంజసమే.

“ప్రయోగీ ప్రతిపాద మంకురీకృత్య పఠన్ మధ్యే విక్రామ్యతి ।
విక్రాంతో చాత్ర వృత్తః కలగో ల్లభః కలగో ల్లభః”

N. S. XIV-P. 245.

ప్రయోక్త ప్రతిపాదమును బ్రారంభించి పఠించుచు మధ్య విశ్రమించును. అట్లు విశ్రమించినచోట వృత్తభంగముగాని, అర్థభంగముగాని అభివీరితము కావలెను. భంగమవగా విభాగము - భేదము, యతివిరామములు కలిసినపట్ల విడి కుదురును. కలియనిపట్ల యతియచ్చేదము నతిక్రమించి యైనను విశ్రమింపవచ్చుననియు, "కృచి దుపాంత్యో వా" యని భట్టకంకరాది ప్రయోగ విపులుల యభిప్రాయమనియు నభినవులు వివరించిరి.

భరతమహర్షియుఁ బాత్యంగమైన విరామమును గుఱించి చెప్పుచు "అథ విరామః అర్థ సమాప్తి కార్యపకాత్, ఛందోపకాత్, కస్మాత్, దృశ్యంతే హ్యేక ద్వి త్రి చతురక్షరా విరామాః" అనెను. విరామము సర్వవశమునఁ ప్రయోగింపవలెనుగాని ఛందోపకామునఁ గాదు. దృశ్యకావ్య విర్మాత ప్రయోగపరతంత్రుఁడు గనుక ఆతఁడు రసోచితవిరామవంతమైన వృత్తమును ఎన్నిక చేయ యత్నింపవలెననియు, ప్రయోక్త కేవలమును కవిపరతంత్రుఁడు కాక అర్థపరతంత్రుఁడై విరామము ప్రయోగింపవలెననియు నభినవు లిచ్చట వ్యాఖ్యానముచేసిరి. భరతమహర్షియు—

“సమీక్ష్య వృత్తే కర్తవ్యో విరామో రసభావతః

N. S. XVII-144.

అని కావ్యనిర్మాత నాదేశించియుండెను. రసభావవ్యంజకములగునట్లు కవివృత్తమున విరామ ములు ఏర్పాటుచేయుచుండువలెను. ఒకవేళ కవి యట్టి యేర్పాటు చేయనిచో ప్రయోక్త కేవలము ఛందోపకాఁడై వృత్తపాదసముదృవములైన విచ్చేదములందే విశ్రమింపక వాని నతిక్రమించి యైనను రసభావానుకూలముగ విరామమును బ్రయోగింపవలెనని ముని యుపదేశము.

శ్రవ్యకావ్యమైన మహాభారతమునఁ బ్రయోక్తయొక్క ప్రసక్తి లేదని భావింపరాదు రస ప్రధానమైన కావ్యము దృశ్యమైనను, శ్రవ్యమైనను ప్రయోగము నపేక్షించును. అంగనైపథ్య సత్వరూపమైన యభినయములు లేకున్నను శ్రవ్యకావ్యముని వాచికాభినయావసర మున్నది. అపఠితమైన కావ్యము అశ్రుతిమై నిరర్థకమగును. కావ్యము పఠితము కావలెను. బ్రయోగము వలన కావ్యార్థము సమ్యగభివీరితము కావలెను. రసాద్యర్థాభినయమునఁ బ్రయోక్తకుఁ దోడ్పడు తీరునఁ గవి ఛందములను రసోచితవిరామవంతములుగ నిర్మింపవలెను. యతిచ్చేదరహితము లైన తెలుఁగుఛందముల రసాదివ్యంజనసామర్థ్యము యథోచితవిరామములనే యాశ్రయించు చున్నది.

పద్యవర్తనము విరామముల నాశ్రయించి ద్రుతముగ, మధ్యముగ, విలంబితముగ నుండ వచ్చును. అల్పాక్షరి వాక్యములచే విరామములనడిమి వ్యవధి యల్పమై పద్యవర్తనము ద్రుత మగును. బహుక్షరివాక్యములచే వ్యవధి దీర్ఘమై పద్యవర్తనము విలంబితముగా భాసించును. వాక్యములు ప్రాణప్రసాదప్రమాణోపలక్షితములని వెనుకఁ జెప్పఁబడినది. విశ్వానకర్తరా జన కములయిన భావములందు అల్పాక్షరవాక్యములచే ద్రుతివృత్తియగు ఛందము ఉచితమనియు.

విశ్వానరార జనకములయిన భావములందు బహ్వక్షరవాక్యములచే విలంబితవృత్తియగు చందము ఉచితమగుననియు భావింపవలెను. విరామాశ్రిత లయలమగుజించి భరతముని యధి ప్రాయమిట్లున్నది.

“తత్ర హాస్యశృంగారయో ర్మధ్యలయః, కరుణే విలంబితః,

వీర రౌద్రాద్భుత వీభత్స భయానకేషు ద్రుతః”

నాట్యశాస్త్రము XVII-181.

ఇది స్థూలమైన సూచన. చందోవృత్తి ప్రసంగమునఁ జర్చింపఁబడిన యంశములను దృష్టియందుంచుకొని కవిత్రయమువారి విరామప్రయోగవిపుణత్వమును దిక్పాత్రముగఁ బరిశీరింపవలెను.

రత్నాదిభావములు సందారిభావముల నిమజ్జనోన్మజ్జనములచే విలంబితము క్షణక్షణపరి వర్తనశీలములై యుండును. విరుద్ధములు సవిరుద్ధములునగు భావముల సంయోగముచేఁ జిత్ర వృత్తి తరచు సంకీర్ణమై యుండును. అట్టిపట్ల చందముయొక్క యక్షర విరామాద్యాశ్రయ మైన వర్తనము క్షణక్షణపరివర్తమానమై యుండును.

“Where emotions of a varied and complex type are involved the Rhythm and verse pattern are changed with every phrase or sentence”

Shakespeare . P. 381.

అవి Henrie Fluchre చెప్పినమాట సత్యము. వత్త చిత్రవృత్తి తన్మయీభవనమున శ్రోతకుఁ దోడ్పడవలసిన చందము పత్తియొక్క చిత్రవృత్తి మారినట్లెల్ల మారవలసియే యుండును.

చ॥ ఇటు దగునయ్య కృష్ణః శమియింపుము, సాత్యకిఁ జంపినాఁడ విం

కట చనితేని ; నీదగు సహాయతఁ గౌరవనేస రూపుమా

పుట యవలిం నాకు ; ననుఁ బొల్లగఁ జేయుట నీకుఁ బాడియే

కటకటః నా పాత్రమము గానినఁ జక్రము చేత నంటితే ?

భిష్క. II, 181.

భిష్ముని సంహరింతునని చక్రము చేతఁబట్టి ముందున కుఱుకుచున్న కృష్ణుని భయసంక్ర మాక్రాంతహృదయుఁడై వారిండురు పెద్దనుఁ డవిన వాక్యమిది. ప్రార్థన, విషేదము, విశ్వ యము, దైన్యము - మున్నగు భావపరంపరచే సంక్రాంతమైన భయమువల్లఁ బలుతెఱుంగుటఁ బరిభ్రాంతమగుచున్న పాథుని హృదయముయొక్క ద్రుత, విలంబిత మిశ్రవర్తనమును చందో వర్తనమునఁ జూడవచ్చును. ‘కృష్ణః’ ‘కటకట’ అనుబయందు ద్రుతవిరామము. ‘పాడియే’ ‘అంటితే’ అనుపట్ల విలంబితవిరామము ప్రయుక్తములు కావలెను.

‘విలంబితే విరామే హి సదా గుర్వక్షరం భవేత్’

అని భరతముని యాదేశము. విరామము విలంబితమగుపట్ల గుర్వక్షరము - అనగాఁ దీర్ఘక్షరమును కవి విలంబింపవలెను. దానిని ప్రయోగము త్రిమాత్రాకృతముగా నుచ్చరింపవలెను.

హో యను ధర్మరాజితనయా యను నన్నెడఁబాయ నీకుఁ జ
న్నే యనుఁ దల్లి నేఁపఁజనునే యనుఁ గృష్ణుఁడు వీఁడె వచ్చె రా
వే యను నొంటి వోక దగవే యను నేగతిఁ బోవువాఁడ నే
నో యభిమన్యుఁడా యనుఁ బ్రియోక్తుల నుత్తరఁ దేల్చివే యనున్.

ద్రోణ II. 242

ఈ పద్యమునం దదోరేఖాంకితములైన యక్షరములన్నియు దీర్ఘమాత్రములు కావు. ప్లరములు, భరతముని పీనిని ‘కృషము’ లనెను. కృషమునఁగా విలంబితలయయనియు, నట్టి కృష్ణాక్షరములను త్రిమాత్రాకములుగా నుచ్చరింపవలెననియు నభినవులు వ్యాఖ్యానించిరి. పీనిని బహుమాత్రాకములుగ నుచ్చరించి పీనియనంతరము బహుమాత్రాక విరామము చేయవలెను. అప్పుడు విరాపధర్మము సుష్టుగా వ్యక్తిమగును. ఉత్పలమాలయందు శి అక్షరములకు చేదము తిక్కన యీ పద్యమున నొక్కయక్షర మతిక్రమించెను. ఆ యతిక్రమము శోకదీప్తివ్యంజకము. ప్లతాక్షరములమీది విలంబనమును, దదనంతరమైన విలంబితవిరామమును ఆ దీప్తికిఁ బ్రాప్తికములు. దీర్ఘ, ప్లరముల బహుశ్రయోగముచేతను విలంబితవిరామములచేతను సుత్పలమాలయందు సహజముగ నుండు దీర్ఘతరంతె సత్యంత మతిశయమైన దైర్ఘ్య మీ పద్యమున భాసించుచున్నది.

విలంబితవిరామములందు - సంబోధనాదులందు-కొన్నిపట్ల లఘుక్షరప్రయోగ ముండుటయే యుచితముగాఁ గనిపించును.

సీ॥ హా మహారాజ ! మహామహిరక్షణ

దక్షదక్షిణబాహుదండ ! దండి

తారాతి ! నిషధరాజాగ్రణి !...

అరణ్య II. 32.

‘ఇచ్చట మహాప్రాణాక్షరములు, సమాసములు ప్రాణవ్యయహేతువులై సంబోధనము లఘ్వంతమగుట సహజము. దీరచిత్తయగు దమయంతి పతిని స్మరించుచు, విక్లూర్ణుచు, సగద్గదముగ విలపించుట లఘ్వంతసంబోధనములందు సువ్యక్తమగుచున్నది.

కం॥ ఓమిర ! పనులని యార్చవు !

నీ మాటలు నిలువఁబడియెనే పనరపు !...

కథ. III. 321.

'ఏమిర' 'పసరమ' అనుపట్ల లభ్యక్షరాంతసంబోధనములు - ఆ పదముల యుచ్చారణమును శ్రుంచి వీమపేనుడు క్రోధావహేళనవికటదృష్టితో దుశ్శాసనునిమొగము దింకించుచుండిన యథి నయమును జక్కగాఁ జాటుచున్నవి. వీక్షణక్రియా తాత్పర్యమున వాగ్విచ్చేదము రసవంతముగ నున్నది.

ఉపకీచకులు కీచకునికవముతోఁ గలిపికట్టితన్ను శ్మశానమునకుఁ గొంపోవుచుండ ద్రౌపది భర్తలను బిలుచుచుఁ గావించిన రోదనము గమనింపఁదగియున్నది.

ఉ॥ ఆనతనైరి యో జయః మహాద్భుతవిక్రమః యో జయంతః దు
ర్యానవిమూర్ఛ మానరిపుమర్దినః యో విజయాభిధానః తే
జోవిహతహితప్రకటశూరగుణప్రతిధానః యో జయ
తేనః విరోధిబాహుబలజ్యంభణభంజనః యో జయద్భులాః

విరాట. III. 21.

ఈ పద్యమునకుఁ బాదములు నాలుగే. ద్రౌపదికి భర్తలు బదుగురు. బదుగురను గేకలువెట్టి పిలుచుట యీ పద్యమునఁ బూర్తికావలెను. తిక్కన ఆ పిలుపులను చక్కగాఁ బంపకము చేసెను. 'ఓ' 'ఓ' యన్న ద్రౌపది కేకలు ఒకదానికంటె నొకటి క్రిమముగా దీర్ఘతరము లగు చుండుట పంచపాదవ పర్వనాత్మకములయిన సమాసముల క్రమవర్ధనమున గుర్తింపవచ్చును. ఒక్కొక్క కేక యంతమున నలసి గద్గదపడు ద్రౌపది కంఠవ్యాపారము ప్రాస్వాంతములయిన సంబోధనముల స్ఫుటమగుచున్నది. ఈ సంబోధనముల యనంతరము వీరానువిలంబనము రస వ్యంజకమగును.

సమాసపుటనమువలన నేర్పడిన విరామములచే వర్ణవస్తుస్వరూపము సాక్షాత్కరించు నట్లు భందమును నిర్మించుటయు నొకవిధమగు శిల్పము.

మ॥ గుణరావంబుఁ గృపాణపుట్టనరవక్షోభంబునుం, గింకిణీ
కృణనవ్యావృతహేషితస్వనములున్, ఘంటావినాదాత్తపో
షణనానాపటుబృహితధ్వనియు శశ్వద్ధాదమై...

విరాట. III. 100

ఒక్కొకదానివలనఁ గలుగుచున్న ధ్వని క్రమముగ గాఢతరము, దీర్ఘతరమునై యన్యధ్వనులను గణింపవై చుట సమాసముల క్రమవర్ధనమున దర్శింపవచ్చును.

మ॥ ధరణీనాథుఁడు దానుఁ దమ్ములును దుర్జాంతోద్ధతిం గూడి మో
హర మత్కూర్ణితభంగి నేర్పికొని యుద్యద్విక్రమం చొప్ప బం

దురసంరంభత నున్నఁ జూచి బలవద్దోఁ స్తంభరీలాభయం
కరరేఖావలమానచాపుఁడయి వీకం దాఁతె నా వేనతోన్

విరాట, V, 288.

ఉత్తరగోగ్రహణమున దుర్యోధనాదుల నడునుఁ దోడించి పాఱఁద్రోలినతెలుంగును ఉత్తరుఁడు తన తండ్రికి వర్తించి చెప్పుచున్నాఁడు. దృష్టమైన యర్థమును స్మరించి, వ్యూతమైన యర్థమును యథాతథముగా ఉత్తరుఁడు తనవాక్యమునఁ బ్రతిపాదించుచున్నాఁడు. అర్జునుఁడు తన మీదికి రాఁజొపుచున్నాడని గుర్తించినంతనే దుర్యోధనుఁడు తన తమ్ములనందఱును జూట్టు చేర్చికొని రణమునకు సన్నద్ధుఁడయ్యెను. అతని నన్నాహము "దుర్దాంతోద్ధతి" "అత్యుద్ధిత భంగి" "ఉద్యద్విక్రమంబు" బంధురసంరంభత" - యనుతీరునఁ ద్రుంపులను అతుకుపెట్టి కూర్చొనఁట్లున్నది. దానిని క్షణములో భగ్నముగావించిన యర్జునుని పరాక్రమవిజృంభణము 'బల వద్దోఁస్తంభరీలాభయంకరరేఖావలమానచాపుఁడయి' - యన్నట్లు అఖండముగ, దృఢముగ నున్నది. అది యుత్తరుఁడు చూచినవిషయము. అప్రత్యక్షమున జరిగిన యీ సన్నివేశము విరాటనకుఁ బ్రత్యక్షము కావలయునన్నచో నుత్తరునివాక్యము ఇట్టి తీరున నిబద్ధము కావలయును. ఇది పద్యరచనయందలి శిల్పవిశేషము.

చందముల రిసాద్యర్థవిశేష సమర్పణానుకూల ప్రయోగశిల్పమును బరిశీలించు సందర్భమునఁ గవిశ్రయమువారి యీ దృశ్యనైపుణి యింకను విస్తరించి ప్రదర్శింపఁబడును.

రసానుశీలనము

విశేషచందములు

దండకము

దండకము గద్యపద్యభయమిత్రమైన చందోవిశేషము. పాదమునందలి యక్షరసంఖ్య ఇరువదియాటింటిని మించిన పద్యములు ఉద్భరమాలావృత్తము లనఁబడును. దండకము ఆ తెగకుఁ జెందినది. పాదనియమరహితమై యఖండదండక్యుతి యగుటచే దీనికి దండకమను నామము కలిగియుండవచ్చును. దండకములను గద్యరూపమునను, పద్యరూపమునను నిర్మింప వచ్చును

“దండకా శ్చందవృష్ట్యాద్యాః

పాదాంశ నియమోదితాః

అపాదనియమా శ్చోక్తాః

గణధా గద్యదండకాః”

1-23

అని జయకీర్తి చందోలనుకాననమున చందవృష్టి మున్నగు దండకములు పాదాంశనియ మములతోడను, గద్యదండకములు పాదనియమరహితముగ గణములతోడను జెప్పఁబడునని వివరించెను. ఆతఁడే—

“దండకా వృత్తశబ్దాదికాః పృత్తవ త్రేహిః పాదోక్తలక్ష్యేతిరా దండకాః యే తు తే గద్యపూర్వాశ్చ మాలాదికాః తే లడవా నేకధా”¹ యని వృత్తదండకములు, గద్యదండకములు నను విభాగములు పేర్కొనెను. వృత్తదండకములు సమవృత్తజాతికి చెందినవిని సూచించుచు కేదారభట్ట దండకములను సమృత్తముల యనంతరము ప్రసంగించెను.

స భ య ర తాది గణములం దేగణము నవలంబించియైనను దండకములు నిర్మింప వచ్చును. గల, లగములతోడను నిర్మింపవచ్చును. లఘువులతో నారంభించి యామీద నేడేని గణమును బహువారము లావృత్తము చేయవచ్చును. సంస్కృతాంధ్రలాక్షణికులు పెక్కు దండకభేదములు చెప్పియున్నారు. నానియందు జాతి, ఉపజాతి, వృత్త, గద్యలక్షణములైన దండకభేదములు గలవు.

అంధ్రమహాభారతమున దండక మొక్కఁడే యున్నది. అది సన్నయలచన.

“శ్రీకంఠ లోకేశ లోకోద్భవస్థానసంహారకారీ.....కారుణ్య

మూర్తి త్రిలోకైకనాథా నమస్తే నమస్తే నమః”

అరణ్య. I. 324.

పాదవిధాగవిరిహితమైన యిది గద్యదండకము. దీనియందు నూటముప్పదియాఱు తగణములు, ఒకగురువు కలవు.

“తా: గౌ కామబాణః”

2-399

అని హేమచంద్రుడు తన చందోఽనుశాసనమున కామబాణము అను దండకభేదలక్షణము చెప్పెను. అనియతసంఖ్యాక తగణములపై గురుద్వయముండుట కామబాణ లక్షణము. కాని సన్నయ దండకమున ఒక్క గురువే యున్నది. ఆంధ్రలాక్షణికల నియమమిట్లే యున్నది :

“విద్వాంసురెల్లన్ హకారంబెకానీ సకారంబెకానీ సకారంబెకానీ
వలచింపందగు స్మృందుగా నిందుఁ; గాదేని యాదిం దకారంబు కల్పించి
యామీదివెల్లం దకారంబులే మెందుగా నిచ్చకున్వచ్చునందాక నిర్మించి
గుర్వంతముం జేసినం దండకంబుండు”

అప్ప. IV. 443.

అనియప్పకవి పెక్కు తగణములపై నొక్క గురువున్న దండకమును జెప్పెను. అప్పకవి యిట్టి దండకమునకు నామకరణము చేయకున్నను హేమచంద్రునిలక్షణమునబట్టి సన్నయ రచించిన దండకము కామబాణము అని చెప్పకొనవచ్చును.

కం. ఇది నియమములేని మహా

పథమునఁ గావలసినంత వక్కాణింపన్

గొదలేక సమరు దండక

ముదదీంద్రకయాస తావకోత్తమనుతులన్.

IV. 442.

అని యప్పకవి దండకమును. తత్ప్రయోజనమును గొనియోడెను. దండకము అనంతమైన మహాపథముఁట. తృప్తికర భగవంతుని స్తుతించుకొనుటకుఁ దగిన చందముఁట.

స్తూతిఁ బాత్రమైన వస్తువునందు చిత్తమును ఏకాగ్రము కావించుట కీ దండకములు ఏకగణ బహువారావృత్తిరూపమున నిర్మితములని భావింపవచ్చును. దండకముయొక్క గతి దానియందు ఆవృత్తమైన గణముయొక్క స్వరూపమునబట్టి యుండును. అంతైకవాక్యరూపమైన దండకముయొక్క గతి వక్తయొక్క తత్కాంచిత్రగతిచే వియతమగును.

నన్నయ్య రచించిన దండకమునందు ఆవృత్తమైనది తగణము. గురుబహుళము, లఘ్వం తమునైన తగణము విలంబితావరోహణగతిగర్భము. ఉద్రేకప్రళమనరూప సుఖమయచిత్ర వృత్తిని తగణావృత్తి వ్యంజించును.

క్రోధోద్రేకమున మాయాకిరాతునితోఁ దోరిపోరి ఆకిరాతుఁడు పరిమేళ్యుఁడగుట దర్శించి, ప్రకాంతక్రోధుఁడై పరమేశ్వరాపరాధజనిత పశ్చాత్తాపకోకముచే దీప్తము, నార్ద్రము నైన చిత్రవృత్తిగల పాథునినోట నన్నయ్య యీ దండకమును పలికించెను. పరమేశ్వర దర్శనమున కృతార్థుఁడైన పాథుఁడు మృదుమందహృదయస్పంద్యుఁడగుట సహజము. మహాదేవాంకితమైన యాతని వాగ్విన్యాసము మంచమమరగతి యగుటయు సహజము.

గద్యదండకములు పాదాంతయతికములని సంప్రదాయము. సుదీర్ఘైకపాదమైన గద్యదిండి కము నిర్మించి పాథుఁడు పొంగిపొలివచ్చు తన భక్త్యావేశమును పరిమేళ్యుఁడగుట అంతరైక వాక్యరూపమున నివేదించెనని నన్నయ సూచించెను.

ప ద్య క ము

ఇది అష్టిచృందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 18 అక్షరములు. గణములు : స భ ఙ జ జ గ. పది యక్షరములమీఁద యతి.

సంస్కృతలాక్షణికులు దీనిని మంగళమంగస యని పేర్కొని నల్గక్షరములమీఁద యతి విధించిరి. ఆంధ్రలాక్షణికులు పదునొకండవ యక్షరమున పది నిలిపి పద్యకమునుపేర వ్యవహరించిరి.

నన్నయ రచించిన పద్యకము యతివిషయమున సంస్కృతాంధ్రలాక్షణికుల నియమములకు భిన్నముగ నున్నది. ఆయన ఎనిమిదవయక్షరము యతిస్థానముగఁ గాటించెను.

“కొడుకుపల్కు- పని హిడదునాక దురాత్ముఁడై
కడఁగి మీకు సపహారమునేసి చరిత్ర వె
ల్పడఁగఁబంచె గదుఁ దాపమతిన్ ధృతరాష్ట్రుఁడె
య్యెడల దుర్జనుల నేమతి సమృఁగఁబోలునే!”

అది. VII. 230.

పద్యకగతియందు చంపకమాలాలక్షణము కొంత భిన్నమైనది. సగణమువెంట నొకజగణము. పాదాంతమున లగము మన్నచో విది చంపకమాలయే యగును. ద్వితీయస్థానమున జగణతోప

మును బురస్కరించుకొని సన్నయ పద్మకమున యతి యేడక్షరములమీద వియమించుకొని యుండవచ్చును. చంపకమాలాసామ్యమున రాక్షణికులు దీనికి గూడ పదియక్షరములమీద యతి చెప్పిరి.

పద్మకపాదమందలి 18 అక్షరములలో 11 లఘువులు 5 గురువులు. చంపకమాలవలె నిదియు ద్రుతగతి, జగణబాహుళ్యము గలది.

సన్నయ రచించిన పద్మకము వ్యాసవాక్యము. హిడింబవధ యనంతరము పాండవులు కాలిహోత్రుని యాశ్రమమున కేగి యందు విశ్రమించియుండిరి. వనవాసాయాసభిన్నులై యవిశ్చిత గమ్యులై సంచరించుచున్న పాండవులకు భావికుభములను సూచించి యోదార్పుతలంపుతో వ్యాస భగవానుడు వారికి దర్శనమిచ్చును. లక్ష్మహీనులై తిరుగుచున్న వారికి తాపోపశమనము గావించుటకై మహర్షి తనంత తానై వచ్చెను. తన మనుమలకు, కోడలికి చిత్తశాంతిరమగు నుపదేశ మొసఁగుటకై తరుణాతురుడై వచ్చిన మహర్షివాక్యము ద్రుతగతియైన పద్మకమున నిబిండింపఁ బడి తత్కాలమందలి యాయన చిత్తమందలి త్వరను వ్యక్తముచేయుచున్నది. వృత్తమున పండ్రెండు పర్యాయములు గోచరింపవలసిన జగణము రెండుపర్యాయములుమాత్రమే భాసించు చున్నది. అదియు ధృతరాష్ట్రనిందాత్మకమైన పద్యపూర్వార్థమునందే. జగణస్థగనమున సతి శయముగ భాసించు భగణము పద్యమునకు అవరోహణము నాపాదించి వక్తయొక్క మధుర చిత్తివృత్తిని వ్యంజించుచున్నది.

సర్వలోకపత్నలుడైన వ్యాసభగవానుని చిత్తమున స్థాయిరావము వాత్సల్యము. ధృత రాష్ట్రనియందు తత్కాలమున జనించిన క్రోధము ఆ వాత్సల్యమునకు అంగము. భగణ, గల రూపమైన యవరోహణము వాత్సల్యమాచర్యమును, జగణరూపమైన యుత్పత్తి వాత్సల్యస్థాయి యందు సంచరించు క్రోధదీప్తిని జక్కగా వ్యంజించుచున్నది.

మ యీ భూ షణ ము

ఇది అతిశక్తిరీచందమునఁ బుట్టిసిది. పంక్తికి పదునైదక్షరములు. ర న భ భ రి గణ ములు. పదియవ యక్షరము యతి.

కేదారిగట్టు, జయకీర్తి దీనిని రమణీయక మనిరి. రమణీయకమునకు జయకీర్తి 1 వ యక్షరము యతి విరేళించెను. హేమచంద్రుడు దీనిని సుందరము అనెను. దీనినే జయకీర్తి పాదాంతయతికముచేసి మణిభూషణము అనెను. కవిజనాశ్రయమున విది మణిభూషణక్రియనఁ

బడినది. ఆంధ్రలాక్షణికు లందఱును దీనికి పదింట యతి చెప్పియున్నారు. నన్నయ్యయు పదింటనే యతి యుంచెను.

మణిభూషణము ఉత్పలమాలవంటిది. మొదటి భగణమును, చివరి లగణమును చొలగించి సచో ఉత్పలమాల మణిభూషణమగును.

ఆంధ్రమహాభారతమున కేవలమొక్కడే మణిభూషణము కలదు.

“రామవిక్రముః దశేయుః దరాతిగజావరీ
సామజాహితుఁడు సాంబుఁడు సాల్యచమూపతిన్
క్షేమవృద్ధియనువాని సత్పత్రిమసాహసో
ద్దాముఁదాతె శరదారల దారుణి గప్పయన్.”

యదుకుమారుడైన సాంబుఁడు క్షేమవృద్ధియను సాశ్వచమూపతిని దాకిన సిందర్పమున నన్నయ్య ఈ వృత్తమునుపయోగించెను. పదునైదక్షరములందు తొమ్మిది లఘువులైన సాదమ మణిభూషణగతిని కొంత ద్రుతముచేయును.

సాశ్వవిజృంభణము నెత్తిన సరికట్టి యాచక్షులకు శాస్త్రవోద్రవము చొలగింపఁగోరి యదు కుమారులు విపక్షజిహ్వాసతో బయలుదేరిరి. వారిలో సాంబుఁడు క్షేమవృద్ధివైబడుట యీ వృత్తమున వస్తువు.

“ఉత్సాహ స్ఫుర్వకృత్యేషు సత్వరా మాససీ క్రియా”² యను న్యాయమున నైరికిహింసోత్సాహాలయిన యదుకుమారుల చిత్తములు సత్వరములయి యున్నవి. సాంబుని యుద్ధోత్సాహమును వర్ణించు నీ మణిభూషణము ద్రుతగతియై లిస్యంజకముగా నున్నది.

“రామవిక్రముః దశేయుః దరాతిగజావరీ”

నన్నయ్య పద్యకమునందువలె దీవియందును యతిస్థానమును 7 వ యక్షరము చేసియుండ వలసివది. ఉత్పలమాలయందు యతిస్థానము 10 వ అక్షరము. ఉర్విలమాలయందలి మొదటి భగణమును చొలగించినచో మణిభూషణము లూపించును. కనుక మణిభూషణమున 7 వ యక్షరము యతి కాదగును. పద్యకమున నన్నయ ఇట్టిమార్గమే యవలంబించెను.

లక్షణము ననుసరించి మణిభూషణమున జగణము లేనేలేదు. అయినను పదవళమున నన్నయ్య దీవియందు జగణములను తాసింపఁజేసెను. ద్రుతగతియందు చంగునవెగిరి దుముకు చున్న యదుకుమారుల హృదయస్థితివి వృత్తమందలి యక్షరవృత్తి చక్కగా వ్యంజించుచున్నది.

రథోద్ధతము

ఇది త్రిష్టవచందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 11 అక్షరములు. రి స ర లగ గణములు. ఏడవ యక్షరము యతి.

సంస్కృత లాక్షణికులు దీనిని రథోద్ధతయని ప్రింగముతో వ్యవహరించిరి. తెలుఁగు లాక్షణికులు రథోద్ధతము అని నవ్వంసకముగా వాడిరి. అప్పకవి దీనిని పదాంతికము అనెను.

సంస్కృతలాక్షణికులెల్లరు దీనికి పాదాంతయతినే సూచించిరి. తెలుఁగున 7వ యక్షరము యతియనుట యెల్లరు సంగీకరించిరి.

18 మాత్రలుగల చరణము 4+4 లేక 5+3 అనుతీరున 8మాత్రల ఋదములు రెండుగా విభజింపఁబడి పాదపద్యము యతిచ్ఛేదముగా గ్రహింపఁబడినది. రథోద్ధతము కాలలయాన్నితమైన గేయము.

దీనిని నన్నయ్యయే ఒప్పింపర్యాయము వాడెను. అదియు సభాపర్వద్విశియాశ్వాసము చివర రాజరాజును సంబోధించుటకు, పాదమందలి 11 అక్షరములలో 6 గురువులు, కనుకనిది మధ్యగతిగల పద్యము. గురులముసమత్వమున సుఖప్రయోజ్యమై మధురచిత్తవృత్తి వ్యంజకము కాఁగలుగుచున్నది.

“విసర్గయు కైః పాదాంతైః విరాజతి రథోద్ధతా
కలాపరిచయైః యాతా లబధేవ ప్రగల్భతాం” సువృ. 2-13

“అవిసర్గైస్తు పాదాంతైః నిష్ప్రభేవ రథోద్ధతా
అప్రార్థనాప్రణయిసి మ్హసమానేవ మానిసి” 2-14

“రథోద్ధతా విభావేషు భవ్యా చంద్రోదయాదిషు” 3-17

“కలానిష్ప్రణయైస కోమలివరే విసర్గయు క్రములయిన పాదాంతములచే రథోద్ధత కోటిల్లును. అయా చితప్రణయియై ని ప్రేజయగు మానినివరే విసర్గహీనపాదాంతయైన రథోద్ధత వెలవెలబోవును. చంద్రోదయాదులగు తటస్థవిభావముల వర్ణనమందు రథోద్ధత యుచితముగా నుండును.” అని శ్రీమేంద్రమహావి రథోద్ధతానిర్మాణమర్కమును, ప్రయోగోచిత్యమును వివరించెను.

రథోద్ధత, సహజముగనే శ్రోతృచిత్రాపహరించునై న మధురవృత్తమనియు, విసర్గాంతపాదత్వమున నది అత్యంతశ్రోతృభావము వహించుననియు శ్రీమేంద్రుని యాశయము. విసర్గాంతపాదత్వము తెలుఁగుభాషయందు నెల్లదు. కనుక నన్నయ్య లమరకారవృత్తిచే రథోద్ధతను

శ్రవ్యతరము గావించెను. తన ప్రీతికి అలంబనమైన రాజరాజగుణగణములను గొవియారులు యందు రథోద్ధతను వాడి అలంబనోద్ధీపనవిలాప వర్ణనమునందును రథోద్ధత ప్రయోగార్హమే యని సన్నయ నిరూపించెను.

“హార హీర ఛవళాంకు నిర్మలో
దారకీర్తి : రణదర్శ సద్గుణా :
వైరివీర రసవైద్య : మన్మథా
కార : వీర : పరగండభైరవా :

విదా. 2-320.

పు థివి

ఇది అత్యష్టచర్పందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 17 అక్షరములు. ౩ స ౩ స యే లగ గణములు. 12వ అక్షరము యతి.

సంస్కృతాంధ్ర లాక్షణకులెల్లరు దీనిని పృథ్వియనియే వ్యవహరించిరి. ధీరతముని మాత్రము విలంబితగతి యవి పేర్కొనెను. సంస్కృతిలాక్షణకులు దీనికి 11వ యక్షరము యతిగా నిర్ణయించిరి. అంబులు 12వ యక్షరముగా పాటించిరి

.యతిరపి స్మధావా దృధా
విలంబితగతి స్తదా ద్విజైర్వామతిః”

N. S. 15, 116.

అవి ధీరతముని యతివిర్ణయము వర్ణన స్తుస్మధావానుకూలముగ చేసికొనఁదగునని కవియనికి వదిలిపెట్టెను. సంస్కృతిలక్షణమును పాటించినచో యతి లఘ్వక్షరమగును. కాని తెలుగు కవులు పయోగించిన సంస్కృతివృత్తములందు సాధారణముగా యతిస్థానమున లఘ్వక్షరముండు నాదారము కనబడదు. వృత్తము హ్రస్వముతో నారంభించినను యతిస్థానమున మాత్రము దీర్ఘమేయుండును. హ్రస్వముపై విశ్రమించి యూపిరి తీసికొని దీర్ఘముతో నుత్తరఖండము నారంభించుటయందు తెలుగుజాతి యొక నుభవిశేషమును గుర్తించినదనవచ్చును. వియతాక్షర వృత్తములం దిది సంప్రదాయమైనది. సంస్కృతిలాక్షణకులు చేసిన యతివిర్ణయమును అతిక్రమించి తెలుగుకవులు స్థానాంతరమున యతివిర్ణయము చేసికొన్నచోటల నిట్టి లక్షణము గుర్తించవగును. పృథ్వియందు 12 వ యక్షరము యతిగా విర్ణయించుటయందును తెలుగుకవు లీ యంశ

మునే పాటించి రసవచ్చును. జగజారబ్ధములయిన పద్యములు తెలుఁగుభాషకు సహజములుకావు. సూర్యేంద్రగణములందు జగణములేమి గుర్తింపఁదగును. సంస్కృతమునందును జగణముతో నారంభించు వృత్తములు తక్కువయే. ఉన్నవానియందుఁగూడ కవులు విస్తారముగా నుపయోగించినవి మిక్కిలి తక్కువ. ఉపేంద్రవజ్ర, వంశస్త, వృత్తములు రెండుమాత్రమే మహాకవులు విరివిగా నుపయోగించిరి. పంచదామరము, పృథ్వీ మున్నగునవి విరళముగనే ఉపయుక్తములైనవి.

మధ్యగురువైన జగణము ఉత్పత్తగతి గలది. ఎగిరి గంతువేసినట్లు, ఎత్తి కూలవైచి నట్లు జగణశ్రుతి యసాచారజమైన యనుభూతి కలిగించును. సరళముగా సాగుచున్న పద్యగతి యందు ఈ యుత్పత్తి యొక్కొక్కప్పుడు చమత్కారహేతు వగుటయుఁగలదు. కనుకనే తెలుఁగుకవులు కందమున ద్వితీయపాదాదిని జగణమును అప్పుడప్పుడు కోరి కూర్చుకొందురు. అట్టికూర్పు కవిత్వయము రచనయందు తఱచు విశేషభావస్ఫూర్తిక మగుటయు కలదు.

అత్యుత్కృష్టోత్సాహముచే హృదయ మొక్కొక్కతరి ఎగిరి గంతువైచినట్లు స్పందించును. అతిసాహసోపేతములైన చర్యలకుఁ గడంగునప్పుడును హృదయస్పందము ఉత్పత్త వగుట యనుభవ విషయము.

సత్వానువిదర్ధరజోవిజృంభణరూపమైన పితృప్రకోపమున నాడి మందూకప్లతగతి యగునని వైద్యశాస్త్రములు చెప్పుచున్నవి.

“పితృధికే తు చపలా నాడీ వహతి కాకవత్

బరదద్ధర సంచారా చటరావర్తికా గతిః”

— బసవరాజీయము.

ఇట్టి హృదయగతియందు పృథ్వీవృత్తము ఉచితముగా నుండునని చెప్పవచ్చును. అనఁగా ఇట్టి హృదయగతియందు కవినిబద్ధవృత్తయు, ఇట్టి హృదయగతిగల వస్తువును వర్ణించుటయందు కవియు పృథ్వీవృత్తమును ప్రయోగించుట ఉచితముగానుండును. భారతమునఁగల ౪ పృథ్వీ వృత్తములును నన్నయ్యరచనలే. అంబోకటి అరిణ్యపర్వద్వితీయాశ్వాసాంతమున నన్నయ రాజరాజును స్తుతించి సంబోధించినది. మిగిలినవి వేర్వేరు సందర్భములందుపయోగింపఁబడినవి.

1. శమికమహాముని కవజ్జగావించి శృంగిచే శపింపఁబడుటకుఁ బూర్వము పరీక్షితు వేటాడి యలయుటను వర్ణించు సందర్భమునందలిది —

“అమిత్రమదధేదీ యొక్కరుడ యమ్ముగాన్వేషణ

భ్రమాకులితచిత్తుడై పాముచున్ ముందటన్

శమీకుఁడనువాని నొక్క మునిన త్తమున్ సంతక

క్షమాదమసమన్వితున్ గనియెఁ గాసనాంతంబున్

అది. II. 187.

ఏటువది పాటిన మృగమును వెన్నాడి యడవియంతయుఁ గ్రుమ్మటి ప్రమాకులచిత్తుడైన పరీక్షితు క్షమాదమసమన్వితుఁడగు శమీకుని గాంచుట వద్ద్యాంశము. శమీకుదిర్చనము పరీక్షితు మృతికి నాంది. మృగాన్వేషణప్రమాకులచిత్తుడైన పరీక్షితుయొక్క మృగగతక్రోధోద్దిప్త హృదయగతి వద్యాదియందలి జగతోత్పత్తియందు చక్కగా తాసిండుచున్నది. మృగవహ్యాహ భంగము, తజ్జనితక్రోధము, శమీకుదిర్చనజనిత మృగదర్శనప్రత్యాశ, తద్వింగము, పునరుద్బిష్టమైన క్రోధావేశము, శమీకుమృతి, శృంగిళాపము - ఇట్లు పరీక్షిత్వంబునకుఁ గారిణపరిపర యుత్పన్నమైన యీ పుట్టుమున భిన్నవృత్తస్వీకరింపఁ జెల్పెను. విశేషించి యసాధారణము, ద్రుతోత్పత్తితవికలగతి యగు వృత్తమును స్వీకరించుట మహాశిల్పము.

“సాక్షేపక్రోధ దిక్కారే పరిం పృద్వీ భరశిమా”

II-21

అని క్షేమేంద్రుఁడు పృద్వీవృత్తవివియోగమును సూచించెను. సన్నయ్య పృద్వీవృత్తివివియోగము క్షేమేంద్రమతము ననుసరించుచునే యున్నది. శమీకునివల్ల సాక్షేపక్రోధదిక్కారము ప్రతిటింపఁబోవు పాండురాజును పర్జించుచున్నది.

2. మృగయావ్యసనమునం దిగిలి పాండురాజు మృగరూపదారులై శ్రీదించుచున్న మునిటింపకుల వదిలి, శత్రుఁడై, పశ్చాత్తప్తుఁడై, నిర్వేదావిఘ్నఁడై సకలలాకితబోగైశ్వర్యములను త్యజించి సందర్శమునందిరి. ఈ సన్నివేశము పైసన్నివేశముతో జక్కగా సంవదించుచున్నది. సన్నివేశసంవాదమును భరించునంబాదము సముచితమనిదా.

“అమూల్యమణిభూషణలబలు గజాశ్వబృందంబులున్

సమృద్ధసంధాన్యరాసులుఁ బ్రశస్తగోవర్గముల్

గ్రమలబుసను భూసురేశుల కగణ్యపుణ్యార్థియై

అమర్త్యసింధుఁ దీర్చిఁ దామవిభుఁ దత్కుదారస్థితిన్”

అది. IV. 82.

పృద్వీవృత్తమునకు జగణము ప్రాణము. ప్రతిచరణమునను ప్రతమత్పరీయస్థానముల జగణములుగలవు. యతిస్థానమును పదమధ్యస్థితము గావించినచో మూఁడప జగణమునుగూడ తాసింపఁజేయవచ్చును. పాదమునందలి పూర్వోత్తరఖండముల ప్రాసంభమున జగణము తాసింది అట్టిపద్యము శక్తిమత్తరమగును.

ఈ పద్యమున మొదటి మూడుపాదములందును ప్రారంభమున, యతిస్థానమున జగణము భాసిండుచున్నది. అపశ్యంభావియగు కాపానుభవోత్పేక్షచే గలిగిన యకాలవైరాగ్యము కారణమైన పాండురాజు త్యాగోత్సాహము, విశ్వయము ఈ జగణములందు చక్కగా భాసిండుచున్నది.

గి. పాండుకుమారుల బలపరాక్రమగుణసంపదకు అసూయాగ్రస్తుడైన దుర్యోధనుడు శకునిదుర్భాసనాదులతో భీమవధవిషయకమైన తన పాపనిశ్చయము నెఱింగింప సంకల్పమున దుర్యోధన వాక్యము —

“ఉపాంకువధఁజేసి మధ్యము మదోద్ధతుం జంపి ని
స్సపత్నముగ ధర్మనందను సకత్తు బంధించి యే
సపాండవముగా సముద్రవలయాఖిలక్షోణి మఱి
కృపాణపటుశక్తి నత్యధికకీర్తినై యేలెదన్”

అది. V. 168.

పృథ్వీరాజ్యహరణోత్సాహమును, తదంగమైన పృథానందనోపాంకువధోత్సాహమును పృథ్వీ పృత్రమున నిబంధించుట పృత్రనామాశ్రితమైన శిల్పము. “మదోద్ధతుం” ననుటయందు క్రోధము, ‘అకత్తు’ ననుటయందు ఆక్షేపము, ‘నిస్సపత్నము’ ‘అపాండవము’ అనుటయందు దిక్కారము సుష్టుగా భాసింది దుర్యోధనుని పాపనిశ్చయకారణమైన క్రూరోత్సాహము పద్యమున సమగ్రముగ నిర్వహింపఁబడినది. పద్యమందలి ముఖ్యాంశములు పెక్కు జగణములందే కూర్చఁబడుట గుర్తింపవచ్చును.

పద్యమందలి పూర్వోత్తరార్థములందు అక్షర, పదరచనా రూపమైన శిల్పమును గుర్తింపవచ్చును. పూర్వార్థమందలి మహాప్రాణవ్యంజనము, నీచమధ్యస్వరములు, వ్యస్తపదములు దుర్యోధనుఁ దావాక్యబంధములను రహస్యముగ, అనుదాత్తస్వరమున, సవిశ్వసితముగ, ససంభ్రమముగ సుచ్చరించెనని స్పష్టముచేయుచున్నది. ఉత్తరార్థమునందలి సమస్తపదములు, నాదాక్షరములు, విశేషించి చతుర్థపాదమందలి ఉదాత్తస్వరములు దుర్యోధనుఁ దావాక్యమును అనర్గళముగ క్రమవృత్తమానస్వరమున సుచ్చరించెనని స్పష్టముచేయుచున్నవి.

భీమవధ ధర్మజబంధనములు రహస్యవిషయములు. అపాండవమైన శోణిరాజ్యపాలనము ప్రకాశవిషయము. స్వరవ్యంజనవిన్యాసశిల్పము వాక్యార్థవ్యంజకమైన వాచికాభినయమునకు చక్కగా సుపకరించుచున్నది.

“అసమానైః పరై ర్ముతి పృథ్వీ పృథ్వీ పృథక్ స్థితైః”

సుప్త. 2-27.

వ్యస్తములైన యనమైనదములచే వృద్ధీవృత్తిము వృథువుగా తాసిండునని తేమేంద్రుఁ డొక రహస్యమును వెల్లడించెను. నన్నయ యాచార్యమునే వైవద్యమందలి పూర్వార్థమున ద్రుదర్శించెను.

4. జగత్కంటకులగు సుందోపసుందులనడిమి భేదముపట్టింది వారి పరస్పరసంహార మునకుఁ గారణము గాఁగల యపూర్వలావణ్యవతియగు యువతిని బ్రహ్మయాదేశమున విశ్వకర్మ సృజించు సందర్భమునందలిది.

“తిలాణుమణికోటి సంఘటిత దివ్యదేహంబుతోఁ
దిలోత్తమ యనంగ నొక్క యువతీలలామంటి ను
త్పలాక్షి సృజించె నిర్వగుణదాసి రూపక్రియా
కలాపియఁడు విశ్వకర్మ తనకౌశలం దేర్చుచు.”

అపి. VIII. 108.

ఓస్పరిగాదానురాగబద్ధులైన విశిమసములైన సుందోపసుందులను సోదరులను తన సౌందర్యముచే లోభపెట్టి వారినడుమ భేదముపట్టింది వారు పరిస్పర్శము స్పర్శించి సంహరించు కొనునట్లు చేయఁగల ఓమణిని విశ్వకర్మ నిర్మించెనటెను సుందోపసుందినిభేదనము ఆసాధారణ కర్మ. అపూర్వసౌందర్యవతిరీమాత్రమే అది సాధ్యము. అట్టి యపూర్వసుందరీరూపవిరూప మున విశ్వకర్మ ప్రవృత్తిచేసి విషయమును అపూర్వవృత్తమే దిక్కుగా ప్రతిపాదించి నమర్చు మగునని సన్నయ్య పుట్టివృత్తిము నెన్నిచేసెనొనెను. విశ్వకర్మ తనకౌశలమంతయు వివియోగించి జడములో తిలోత్తమను సృష్టించెను. లోకోత్తరవస్తువిరూపమున ఉత్కృష్టాద్భుతా బంధురమైన విశ్వకర్మ హృదయస్పందిము సన్నయ్య నిర్మించిన యా పృథ్విబంధమున ప్రతిస్పందించుచున్నది.

శి ఖ రి ణి

ఇది పదునేడవదైన యత్యుద్భవృందమునఁ బుట్టినది. గణములు యమననతలగములు.

సంస్కృతలాక్షణికులు దీనికి షడక్షరి విరితి విధించిరి. ఆంధ్రలాక్షణికులు ఒండ్రెందు మీద యతిచెప్పిరి.

రారతమున తిక్కన్న మాత్రమే ప్రిపర్య ప్రథమాశ్వాసాంతమున హరిహరనాథదేవుని సంబోధించుటకు ఒక్కపద్యమునే ఉపయోగించెను.

“తపస్స్వాధ్యాయాది క్షపితమలచిత్తప్రకలితా :

విపజ్జాలజ్వాలా విరమణసుధావృష్టిలలితా :

జపాపుష్పక్షీరచృవికిరణ సంసర్జనధురా :

సపర్యానిర్వాహప్రచురకలస స్థైర్యమధురా :

శ్లో. 1-187.

2. 3 వరణములందు ఉభయకవిమిత్రుడు తిక్కన సంస్కృతాంధ్రలక్షణములను రెంటిని మన్నించి ఏడింటను, ముదూడింటను యతిమైత్రి కూర్చినట్లున్నది. ఈ అధ్యమునుబట్టి చూడగా మందాక్రాంతా, స్రగ్వరలందువలె శిఖిరిణియుండుకూడ యతిద్వయ ముండుటయే శ్రుతి రమ్యతాతిశయకారి యనిపించుచున్నది.

“ఉపపన్న పరిచ్ఛేదకాలే శిఖిరిణీ మతా”¹ యని శ్రీమేంధ్రుడు; అశ్వాసోపసంహారమున శిఖిరిణీప్రయోగము ఉచితమే.

“శిఖిరిణ్యాః సమారోహాత్ సహజై వోజనః స్థితిః” వృ. ర. 2-31

శ్రీమేంధ్రుడు చెప్పినట్లుగా ఆ రోహణగతియైన శిఖిరిణికి ఓజోగుణము సహజము. భక్త్యా వేళమునఁ గావింపఁబడు పరిమేళ్యరస్తుతియుండు ఓజోగుణము భాసించుననుట స్తోత్రములందు సుస్పష్టమే.

“శిఖిరిణ్యాః పదై శ్చిన్నైః స్వరూపం పరిహేయతే యని” శ్రీమేంధ్రుడు హెచ్చరించి యున్నాడు. సమాసబంధురమైన రచనచే తిక్కనన్న శిఖిరిణీ స్వరూపసౌభాగ్యమును జక్కగా పోషించినాడు.

ఇచ్చదేవతాస్తుతియందలి దీప్తి క్రోధాలందలి దీప్తిపంటిదికాదు. గురుదేవాదివిషయం మైన చితియే దీప్తి. అది మధురము. భక్త్యావేళమందలి దీప్తి మాధుర్యగుణసంక్రాంతమై యుండును. తిక్కన ఓజస్వినియైన శిఖిరిణియొక్క ఓజస్సును పోషించుచు దానియందు మాధుర్యమునుగూడ సంక్రమింపఁజేసెను. ప్రథమద్విరీయ చరణములయొక్కయు, తృతీయ చతుర్థ చరణములయొక్కయు అంతిములందు లలితద్విప్రాసములు నిల్చి ఓజోమయములైన శిఖిరిణిపాదములను మాధుర్యపర్యవసాయులుగా సంస్కరించెను.

మందాక్రాంత

ఇదియును అత్యుచ్చచందమునఁ బుట్టినదే. పాదమునకు 17 అక్షరములు. గణములు మ థ న త త గగములు.

సంస్కృతమర్యాదననుసరించి మందాక్రాంతకు రెండువిరతులు, నాల్గవరములకు మొదటి విరతి. ఆ మీద మరీ ఆఱవరములకు రెండవవిరతి. అంధ్రులు పదియవరములపై ఒక్క విరతినే పాటించిరి.

ప్రీవర్ణ ద్వితీయాశ్వాసాంతమున హరిహరనాథదేవుని సంబోధించుచు తిక్కన వ్రాసిన మందాక్రాంత యొక్కదే భారతమునఁ గలదు.

“వీణానాదప్రతిమ నిగమావిర్భవత్సారపుణ్య
 శ్రేణీసంపాదితవిమలతాస్థమ నిర్లేపచిత్తి
 త్రాణక్రీడాకలన సతతోత్సాహవద్దివ్యధావా !
 ప్రాణాపానాహరణనిపుణ ప్రావణీయాసుధావా !”

ఉ II. 186.

ప్రీపర్ణమందు తానుపయోగించిన చిందిముల మాఛిర్ణ్యమును తిక్కన్న తానే ప్రశంసించు కొనుచుండెనా యవిచించుచున్న చీపర్ణము వీణానాదప్రతిమములైన వేదనాదముల లయించి నిర్మలములు సీరిప్రములునైన చిత్తములను త్రాణముచేయుట కుత్సహించినవాడట హరిహర నాథుడు. అస్వామీ తన నానావిధమధురీచ్ఛందోషయ పర్వమును విని యానందించి తిన్ను రక్షించునని తిక్కన్న యాశయము. ప్రీపర్ణద్వితీయాశ్వాసమందలి ప్రీతి రోదనములను విని కూడ స్వామీ కదిదార్శ్యధియ్యెన్న ర్థనియు ఈపర్ణమునఁ గలదు. “మోహసందైస యట్టి యేడ్పు రెండు అంటుకాక్ష పింటిమే” అని గాంధారి కురుకాంతల విలాపమామిర్ణ్యమును బ్రశం సించినది. ఆ మఛినాదములు తిక్కన్న చెవులయందు మారుమ్రోగుచు ఆయనచిత్తమును కరుణానిమయము గాచించుచుండె గాటోలు. ఆయననోట వీణానాదప్రతిమదుపరిమైస మందా క్రాంతము వెలువడెను. రోద్రరసావిష్టమైన హృదయముతో సౌప్తికపర్వమున హరిహరనాథుని స్రగ్వరావృత్తములతో సంబోధించుట యెట్టియోచిత్యమో ఇదియు వట్టియోచిత్యమే.

ప్రీపర్ణమున ప్రథమాశ్వాసము ప్రధానముగ రృతరావృతివిలాపయము. ఆతని విలాప మునందు అంతర్వాహినియై పాండవద్వేషము కలదు. ఓజఃప్రసీప్తమైన యాస్థిగత ఆతని చిత్త లక్షణము. ఆయాశ్వాసము చివర తిక్కన్న ఓజస్వినియైన శిఖిరదీప వారెను. ద్వితీయాశ్వాస మంతయు, గాంధారివిలాపము. ఆమె చిత్తము కరుణమయము. ఆయాశ్వాసము చివర మధుర మంధురమైన మందాక్రాంతమును తిక్కన్న వారెను. పర్వరసానుసారియైన పృథమును పర్వాంతమున ప్రయోగించుట ఛందోమర్మజ్ఞతకు పరకాదే.

మందాక్రాంతమున నందిమైనగతి సంపాదించుటకు క్షేమేంద్రుడు సూచించిన యుపాయ మిది —

“మందాక్రాంతవిస్తయైః చతుర్భిః ప్రథమాక్షరైః

మధ్యషష్ఠ్యైః ౭తిచతురే మందాక్రాంతా విరాజతే”

2-34.

ప్రతిచరణమునను మొదటిసార్వత్రికములు విలంబముగ నడువవలెను. అనఁగా అచ్చట సుర్యక్షరముల స్థానమున దీర్ఘక్షరములు యండవలెను. తిక్కన్న పద్య మల్లేయున్నది. కనుకనే హృదయ ప్రసాదకముగ నున్నది.

“ప్రావృట్ ప్రవాస వ్యసనే మందాక్రాంతా విరాజతే” అని తేజేంద్రుడు మేము సందేశమందలి మందాక్రాంతల రసవిద్వాహకత్వమునకు ముగ్ధుడై పలికెను. మధురమందగతియైన మందాక్రాంత విప్రలంఘమునందును, కరుణమునందును ఉచితముగ నుండునుట సత్యమే. తిరుణసతరంగిణియగు ప్రిపర్యముయొక్క పర్యంతమున మందాక్రాంతనే వాడి కవిబ్రహ్మ యాచిత్యమును పాటించెను.

మణిమాల

ఇది ప్రకృతిచ్చందమునఁ బుట్టిసది. పాదములకు 21 అక్షరములు. గణములు స జ స జ స జ స. 10 అక్షరముల మీద యతి.

సంస్కృతచ్చందోలాక్షణికు లెవ్వరును ఈ వృత్తమును జెప్పినట్లు కనిపించదు. మణిమాలయనుపేరి వృత్తమును పల్వరు లాక్షణికులు చెప్పిరికాని దాని లక్షణము వేరు.

పండ్రెండవ ఛందమునఁ బుట్టిన ఒక మణిమాలను జయదేవ, హేమచంద్ర, కేదారభట్ట, జయకీర్తలు పేర్కొనిరి. దానిలక్షణము - గణములు - త య త య. పాదాంత విరతి.

హేమచంద్ర కేదారభట్టలు అలక్షరములకు విచ్చేదముకూడ చెప్పిరి.

పదునెనిమిదవ ఛందమునఁ బుట్టిన మణియొక మణిమాలను హేమచంద్ర జయకీర్తలు పేర్కొనిరి. దాని లక్షణము :—

గణములు : త థ త థ త థ స. పదునొకం దక్షరములకు విచ్చేదము.

తిక్కన ప్రిపర్యప్రథమాశ్వాసమున నొక మణిమాలను రచించెను.

“ధవదీయసూను లరినై న్యపంత్రిఁ గొని కార్చి రెల్లఁ బొగడన్
వివిధామృతమయ సాంద్రవృష్టిఁ దెగటాటి పెంపుమిగులన్

దివికేఁగి యందు మహాసీయతేజ మెనగంగ హృద్యబలభిఁ
ద్రువసౌఖ్యనంపదలు గాంచి తోషమునఁ దేలి రేల వగవన్"

ఉ. I. 108.

సజ, సజ, సజ స యనుతీరుని నమాక్షరమాత్రాసంఖ్యాతిములైన యావృత్తులతో
నడచు నీవృత్తమున యతిస్థానము 11 వ యక్షరమగుటకంటె 13 వ యక్షరమగుట యుచిత
మనిపించును. తారలయాన్వితమైన గతిని భండించి చంద్రమాలాదుల కోవలో వీనిని జేర్చఁ
గోరి యాంధ్రులు పదిపై యతినిల్పిరేమో. లేని గుర్వక్షరముపై యతినియపు నాచరిమువెంట
నిట్లు చేసిరో. ఎట్లయినను పదునొకట యతి యశ్రవ్యమనఁగి తప్పదు. తిప్పిన్న పదునొకడవ
యక్షరమున యతిమైత్రి పొందినను ఒండ్రెండక్షరములమీద విచ్చేదమునుగూడ కొంతవఱకు
పొందిండుచేత ఈ ఒడ్యమున గతిభంగముగాని శ్రవ్యతాభంగముగాని కలగలేదు.

జగజ నగణము లారోహణగతులు. తిన్నయమైన మణిమాలావృత్తము ఓటోగుణ
వ్యంజకము.

"దీప్త్యాత్మవిస్తృతే ర్దేయః

ఓడో వీరరసస్థితిః"

మమృట. 8-80

అను న్యాయమున మణిమాల వీరరసవ్యంజకము. అనుగా చిత్రిమునకు చిట్టిప్తి, ఉన్నతి
గలిగిండునది.

గీ. తనుజతోకా ర్తయైన గాంధారిఁ జూచి

యడలు తనిదు చిత్తంబున నిలికయిల్ల

నలరఁదేర్చుగఁ దలచి రా నల్లఁజేరి

యమ్మహాదేవిరోద.

ఉ. II. 107.

కృపాచార్యుఁడు పరికినవాక్యము ఈ వృత్తము. తోకముచే క్రుంగిపోవుచున్న గాంధారిహృదయ
మునకు దీప్తి, వీరత చేతాదురుటకు కృపాచార్యుఁడు లయాన్వితమైన యారోహణగతిని ఆశ్ర
యించి హితవాక్యము నుచ్చరిండుట పరమోపితముగ నున్నది. కృపాచార్యుఁడు తానే తోకా
త్తుఁడై యుండియు లేని యత్సాహమును దెచ్చికొని పరికిన దీప్తవృత్తిమే చెప్పుచున్నది. లక్షణము
ననుసరించి పాదమున మూఁడుజగణము ఇందవలసియుండగా లక్ష్యమున నొక్కఁడును రూపు
కట్టుటలేదు. పదవ్యవస్థాపకమున జగణములన్నియు శరలములై నగణములకు పూర్వాపరము
లందు అంగమాత్రములైనవి. జగణముయొక్క యుత్పత్తి వృత్తి రస్తాయయైన తోకాంసతచే
విర్వీర్యమైనది.

“సుకుమారరసస్యాత్ర రజయై వృత్త ముద్దతం
వాక్యాకేనైవ గళితం కవినా నీత మల్పితాం”

అని కేయేంద్రుడు సరుషవృత్తసరళీకరణమర్మమును వివరించెను. ఓజస్వియైన వృత్తమును పదసాకముచే తిక్కన్న యార్జముచేసి సుకుమారచిత్తవృత్తి వ్యంజనయోగ్యము గావించు కొనినాడు.

మంజుభాషిణి

ఇది అతిజగతీచ్ఛందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 18 అక్షరములు. గణములు - స జ స జ గ. 8 అక్షరముల మీద యతి

సంస్కృతలాక్షణికులు దీనిని విలంబిత, కనకప్రభ, జయ, నందిని, మనోవతి, సుమంగళి, ప్రదోదిత, సునందిని మున్నగు భిన్నభిన్న నామములతో వ్యవహరించిరి. మంజు భాషిణి యన్న వృత్తరత్నాకరనామమునే ఆంధ్రులు చేపట్టిరి. సంస్కృతమున దీనికి పాదాంత ముననే విరతి. ఆంధ్రమున 8వ యక్షరము 7వ యక్షరమైనచో శ్రవ్యతరముగా నుండును.

భారతమున శ్రీపర్వప్రథమాశ్వాసమందలి 83వ పద్యము ఒక్కడే మంజుభాషిణి. అది తిక్కన్నరచన.

మంజుభాషిణి మణిమాలాపూర్వఖండమని సులభముగ గుర్తింపవచ్చును.

“ధనమంతయుం బొలియ దారుణంబుగాఁ
దనయప్రజంబుఁ దెగ దెస్య మారఁగాఁ
దన బంధులందఱు మృతంబు బొంద నె
వ్వనినైన శోకమను వహ్ని కాల్యదే :”

ఇది వ్యాసమహర్షితో ధృతరాష్ట్రుని దవినవాక్యము. పుత్రశోకాదులైన ధృతరాష్ట్రుని ఓదార్పుటకు వ్యాసభగవానుడు రాగా “గద్గదిక నెయిగు రాయపడ” ధృతరాష్ట్రుడు పలికిన వాక్యములందీదియొకటి. శోకమును అగ్నిగా, సాగరముగా రూపించుట కావ్యపరిపాటి. శోకాగ్ని చిత్తమును తప్తముచేయును. శోకాగ్ని యార్జము చేయును. తత్కాలమున ధృతరాష్ట్రుని శోకమును వహ్ని కాల్యుచున్నది. ధృతరాష్ట్రుని చిత్తము శోకతప్తమకాక వ్యాత్తప్తముగూడ నైయున్నది. “ధవంబిది కాల్యనే ? తండ్రి !” యని ఆయన వాపోయెను. శోకతాప వ్యాత్తాప

ములచే దృఢరాష్ట్రాన్ని చిత్తము అత్యంత ముత్తప్తమైయున్నది. అట్టిచిత్తవృత్తి మంజురానికి వృత్తమందలి యక్షరవృత్తియందు సుస్థుగా రాసింబడుచున్నది. మణిమాలాబంధమైన మంజురానికి గతి ద్రుతారోహణమున ఓజస్విని. కనుక జ్వలితహృదయస్సంద వ్యంజిని.

దోధకము

ఇది త్రిష్టుప్చందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 11 అక్షరములు. గణములు : ధి భ థ గగ. 8 అక్షరములమీఁది యతి. సంస్కృతిమున పాదాంతమున యతి.

రేచనాదులు దీనిని తోధకము అనిరి. అనంతకుఁడు, చిత్రకవిపెచ్చన, తోదకము ; అప్ప కవి చోదకము ; లింగమగుంట తిమ్మన తోవకము అనిరి. సంస్కృతిప్రాకృతములందు విర హాంత పింగళాదులు దీనిని తరంగక, తిత్తక, బంధ నామములతోఁగూడ వ్యవహరించిరి. అన్యులు దోధకమనిరి.

తిక్కన్న దీనిని ప్రీతపర్వప్రథమాశ్వాసమున రెండుసర్గాయములు వాడెను. తన్నోదార్ప వచ్చిన వ్యాసమహర్షితో "గద్గదిక నెలుగు రాయడ" కోరాట్టాడగు దృఢరాష్ట్రాఁడు శరికినది మొదటిది. అదృఢరాష్ట్రా నోదార్పించు వ్యాసమహర్షి పలికినది రెండవది.

దోధకమును గుఱించి శ్రీమేంద్రుని పలుకిరి :

"దోధక తోటక సర్కుట యుక్తం
ముత్తకమేవ విరాజతి సూక్తం
సర్విషయస్తు రసాదిషు శేషం
సర్వియమశ్చ సదా వినియోగః"

3-23

దోటక తోటక సర్కుటములు ముత్తకములైన సూక్తులందే చక్కగా కోటిల్లును. రసాదులందు పివితి బాచిత్యవియతి లేదు.

"త్ర్యక్షరైః త్ర్యక్షరైః లేవ
చ్యేరైః రాధాతి దోధకం
అతోఽరైః రిచితైః ద్వాపి
య(గ)రిం తాం మివోజ్జతి"

2-9

త్ర్యక్షర విచ్చేదములచే దోధకము కోటవహించును. అంతకంటె అల్పములు పదికములునైన విచ్చేదములు దోధక రయను లుంజించును. అవి దోధకవిర్యాణమున శ్రీమేంద్రుని యుపదేశము.

తిన్నన్న దోధక నిర్మాణవిషయమునఁగాని, వివియోగవిషయమునఁగాని, క్షేమేంద్రుని యభిప్రాయములను పూర్తిగా మన్నించినట్లు తోచదు. దోధకము సర్వబంధాదులయందు ఉచితము గాదని, వస్తురసభావాది వ్యంజకతయందు దోధకమునకు విలక్షణమైన సామర్థ్యము వీదియు లేదని క్షేమేంద్రుని యభిప్రాయము. శ్రవ్యక్షరచ్ఛేదములచే దోధకము శోభిల్లునని క్షేమేంద్రుని యాశయము.

దోధకము మహాకావ్యబంధమునఁ బ్రయోగించుచున్నదనియే తిక్కన్న భావించెను రస వ్యంజకత్వమున, విశేషించి కరుణరసవ్యంజకత్వమున నది సమర్థమనియు ఆయన భావించెను.

మమ్మటుఁడు హతవృత్తమను కావ్యదోషమునుగూర్చి వివరించుచు రసాననుగుణత్వరూప హతవృత్తదోషమునకు ఉదాహరణముగా —

“హస్యప హామధ హాకవిబంధో” ఇత్యాది దోధకవృత్తమును చూచి “హాస్యరసవ్యంజక మేతద్వృత్తమ్” అని తీర్మానము చేసెను.

పదెన్నామ్ అను అంగ్లచ్ఛందోవేత్తకూడ ఇట్టి యభిప్రాయమునే ప్రకటించెను.

“If ye use too many dactils together
ye make your musike too light and of
no solemn gravitie.. .. .”

Elizebethen Lyrics, P. 55.

ప్రదీప, ఉచ్ఛ్వాసకాదులగు కావ్యప్రకార వ్యాఖ్యానములందును ఈ యంశము సమర్పింపఁబడినది. “హాస్యే దోధరస్య ప్రతిపదవిచ్ఛేదిత్వే నానుగుణ్యం” అన్నమాట ఉదాహరణకోక విషయముని సత్యమే కావచ్చును. ప్రతిపదవిచ్ఛేదిత్వ యొకప్పుడు మాధుర్యవ్యంజకము కావచ్చును గాని సర్వదా హాస్యరసవ్యంజకమే కావలెనని నిశ్చయింప నలవికాదు రసరత్నజ్ఞశేఖరుఁడైన తిక్కనశోకార్ధుఁడగు దృఢరాష్ట్రుని వాక్యమును దోధకమున నిబంధించి హతవృత్తదోషమునకుఁ బాల్పదెనని భావించుట సాహసమేయగును.

నాటకాశ్రమంబిది దోధకవృత్త లక్షణక్షణ్ణోకములు ఈ సందిర్భమునఁ గొంత తోడ్పడఁగలవు.

“అచ్యుత చతుర్థ మంర్విం చ సప్తమం దశమం తథా
గురూణి త్రైపుధే సాదే యత్ర స్యుః దోధకంతు తత్”

XV. 37.

దీనికిఁ బాఠాంతరము —

‘భౌతుభగావితీ యస్య గణా న్యుః
స్యాచ్చ యతి త్రిచతుర్వి రథః

త్రైపుర మేవహి తత్ కలు నామ్నా
దోభకవృత్త మితి ప్రవచంతి"

XV. 33.

ద్వితీయచరణమునకు "పాలవచ్చ గతిః స్థలితా స్మారా" అని మునియొసారిము రిలదు :

"ప్రస్థలితాగ్రహితి ప్రవిచారం
మిత్రివిమూర్ఛిత గాత్రవిలాసం
పశ్య విలాసిని కుంజర మేతల
దోభకవృత్త మితి ప్రవరోతి"

XV. 34.

దీనిలో 38వ శ్లోకము ప్రక్షిప్తమును భావమును క్లింపిరిక్కిరిమై యున్నది. దీనియందు లక్షణము ప్రతిమంతోఁ బెప్పఁబడియున్నది. ఇది భరితమరిదిరుద్ధప్రక్రియ గినుఁ అభిగత గుప్తపాప రీ శ్లోకములను భరితవృత్తిమున కాపని రరింపురించుచున్నది. విశేషించి దోభక లక్షణము దీనియందు సరిగాఁ బెప్పఁబడిలేదు. దోభకము ర్విభవభలంబునుఁ బుట్టినది. అనగా పాపమునకు || అక్షరము బండును.

"చాతు ర్థిగా ఇతి యన్య గదాః స్మృతాః" అన్న లక్షణమునుబట్టి దోభకమున గణములు తభత గ కావలసివచ్చును. అట్లయిన పాపమునకు అక్షరములు ఏదీయే యగును. లక్షణలక్ష్య ములను రిరిపెచ్చిన ఈ శ్లోకమున 1, 3, 4 పాపములందు ఏదుగాంచేసి అక్షరములున్నవి. రెండవ పాపమునమాత్రము ఏదీయే ఉన్నవి. ఇట్లనేదిభవం నీ శ్లోకము దుష్టమై యున్నది.*

"చాతు ర్థిగా ఇతి యన్య గదాః స్మృతాః" అని మొదటిపాపమును సమరించి "పాలవచ్చ గతిః స్థలితా స్మారా" అన్న పాఠాంతమును ద్వితీయపాపముగా స్వీకరించినచో నీ శ్లోకము దోష రహిత మగుటయే కాక గుణవంతముకూడ కాగలదు. దోభకము రరింపుమును స్థలితగతి యనుటయే దీనియందరి గుణము. భరితమున క్లింపిమైన లక్ష్యముకూడ ఈ యర్థమునే సమర్పించుచున్నది.

"తౌట్రువడుచున్న ముందటికావ్య గలనై, దుటముచే రింపుడుఁడునున్న మేనియెయ్యా రిముగలనై యీ కుంజరము దోభకవృత్తము చేయుచున్నది చూతుము" అని శ్లోకభావము.

"దుర్" చాతువునకు కోఁబండు, కోఁబండు ఇత్యాదులందును. దుర్భిరసమునకు Troubled, Perplexed, Turbid అన్న యర్థములు Moner Williams నిఘంటువునకు ర్దొసఁగఁ

* ఈ శ్లోకము నాచారము చేసిగోని అచార్య రెలాంకరగారి "జయచామర" అను గ్రంథము (పుట 124) నందు భరతముని దోభకమును 'భరతగ' అని లక్షణము చెప్పిట్లు వ్రాసిండు.

బడినవి. దోధకమనఁగా ప్రకోపకము, ప్రజోభకము సనియర్థములు చెప్పుకొనవచ్చును. దోధక గతి స్థలితఃపూర్ణితగతి యని భరతుని యభిప్రాయము స్పష్టము. మందమందముగా దోధకములతో (స్థలములతో) దోధకము గీయమానమగునని యభినవగుప్తులు వ్యాఖ్యానించిరి.

భగణము ద్రుతావరోహణగతి గలది. తన్మయమైన దోధకమును ద్రుతావరోహణగతి గలదియే. పాదాంతగురుద్వయముచే పర్యంతవిలంబనముకూడ భావింపఁదగును. మూర్ఛదేరి “గద్గదిక నెలంగు రాలపడ” ధృతరాష్ట్రుఁడు పలికిన వాక్యము స్థలితఃపూర్ణిత పర్యంత విలంబిత గతి యగుట సహజము.

“మానుష జన్మము మాన్యవివేకా :

మానసదుఃఖ నమాజము నెల్లం

దాన ఘటించుచు దైన్యము దెచ్చుం

గాన భవంబిది గాల్చినె తండ్రి :”

శ్రీ. I. 62.

సమాజము, ఘటించు, భవంబిది యన్నపదములందు జగణస్వరూపము భాసించి, పద్యమున క్రమముగ నుండవలసిన యవరోహణమును భంజించుచు, గతియందు స్థలనముతోడి కౌపనమును వ్యక్తముచేయుచున్నది. పాదములందలి పదక్షేపరూపవిరామములు ఉత్తరోత్తరపాదములందు క్రమాధికనంభ్యాకములై వాక్యచ్ఛారణమున క్రమముగ నేర్పడుచున్న విలంబనమును బట్టి యిచ్చుచున్నవి. ప్రథమపాదము ద్వీవిరామము, ద్వితీయపాదము త్రివిరామము, తృతీయపాదము చతుర్విరామము, చతుర్థపాదము పంచవిరామము నగునట్లు పదములు వ్యవస్థాపితములై యున్నవి.

త్ర్యక్షరాత్మక ప్రతిపద విచ్ఛేదమునకు అంతగా నవకాశమీయని యీ దోధకము హాస్యవ్యంజక మగుటలేదు. శోరమూర్ఖులనువి గళితహృదయ నిర్గతమైన స్థలితరంపితవాగ్ధతినే వ్యంజించుచున్నది.

నియత రసవ్యంజకతా లక్షణము లేని దోధకము ప్రకరణబలమున నే రసమునైన వ్యంజింపఁగలదేమో; రసభంజకముగామియే భంగ్యంతరమున రసవ్యంజకమగుట కావచ్చుఁగదా!

తిక్కన రచించిన రెండవదోధకము వ్యాసవాక్యము. (శ్రీ. I. 71). ధృతరాష్ట్రవచనమునకుఁ బ్రతివచనమైన ప్యాసమహర్షి వాక్యములందు దోధకము రూపొందుటకుఁ గారణము ఉత్తిప్రత్యక్షులయందు పరస్పరప్రభావజన్యమైన యక్షరవిన్యాససామ్యమును రూపొందించు లోకధర్మమే. చందస్సంవాదశిల్పము స్థలాంతరమునఁ బ్రసంగింపఁబడినది. వాక్యశ్రుతివల్ల వక్తృచిత్తవృత్తి గుర్తించి యట్టి వృత్తినే యవలంబించి వాక్యవిన్యాసముచేయుట వ్యాప్రయోగ విషయాలగు ఘహాపురుషులకు సహజము.

తో ద క ము

ఇది జగదీశ్వరమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 12 అక్షరములు. గణములు : న జ ణ య. విదక్షరముఁ మీద యతి.

హేమచంద్రుడు, కేదారభట్టు కామరసము అనియు; జయశ్రీ లలితపదయనియు దీనిని వ్యవహరించిరి.

దోదశివృత్తపాద ప్రతిమాక్షరమైన గురువును రెండు లఘువులుగా మార్చినచో తోదక వృత్తిపాద మేర్పడును. దోదశ తోదకముల సంబంధము ఉత్పలచంపకముల సంబంధమువంటిది. పాదాదిగురువును రెండు లఘువులు చేయుటవల్ల గణప్రియమంతయు మారినట్లు కానియగును. చంపకోత్పలముల విషయమున నీ మార్పు ఆరానొచ్చుమే యైనను తోదక దోదశిముల విషయమున పాదమార్చి మే యనఁదిగియున్నది.

11 అక్షరముల దోదకపాదమున 6 గురువులు, 6 లఘువులు. వీనుక అక్షరాశ్రితమైన గతి మధ్యమము లేక తావద్ధృతము.

12 అక్షరముల తోదశిపాదమున 4 గురువులు, 8 లఘువులు కనుక దీనిగతి ద్రుతతరము.

ప్రసిద్ధ ప్రళమాణ్వాసమున 81 వ పద్యమొక్కఁడే చారతమందరి తోదశివృత్తము. వ్యాసభగవానుఁడు ధృతరాష్ట్రునకుఁ గాంచిన హితదోహయందు భరమవార్య మీతోదశివృత్తము. దోదనాధరమైన తుదాదాతువునుండి నిష్పన్నమైనది తోదశిశబ్దము. తోదకమనఁగా దోదరమే.

“తిమరమ తప్పలఁ దా రెరియంగా

వినులమఠీ : యిటు పీరికినై శో

కమున ఁహింపఁగఁ గాదు మనంబుఁ ;

సముదర మి ద్రుతి కాంతము సుమీర్

ఉ - 1 - 81.

అక్కదోషదగ్ధులైన పుత్రులకొకై కోరించి తన చిత్తమును దహించుకొనక కాంతివహించుట వివేకమని వ్యాసమహర్షి ధృతరాష్ట్రుని ప్రదోషించుటయందు తోదకము ఉచితమనియే చెప్పఁ దగును. యతి, విరామముల సంవాదమున వృత్తగతియందు సమత సిద్ధించి వచ్చియైన మహర్షి యొక్క సమచిత్తతన వ్యక్తముచేయుదున్నది. కోకము అన్నపదము ద్వితీయ శ్లోకీయ పాద ముల నడుగు విధర్తిమై కోకమును భంజింపుమన్న వక్త యర్చిప్రాయమును స్ఫుటికరింతుడున్నది.

తోటకము

ఇది జగత్సర్వవస్తువులను బట్టిగది, పాదమునకు 12 అక్షరములు. గణములు : స స స స, 8 అక్షరములమీద యతి. సంస్కృతమున పాదాంతయతి.

సంస్కృతలాక్షణికులచే ప్రపంచాది, సందిపి, భిత్తరము, అను నామములచే వ్యవహరింపబడినది. భరత, పింగళ, జయదేవ, జయకీర్తి, హేమచంద్రాదులు పలువురు తోటకనామముననే వ్యవహరించిరి.

సగణము ద్రుతారోహణగతి గలది. తదేరపయమైన తోటకము అట్టిగతికలదే. పాశ్చాత్యుల దిట్టిగతిని Anapaestic గతియందురు. Anapaestus అనిగా సగణము.

1. Iambic	—	లగ	—	అరోహణము
2. Trochaic	—	గల	—	అవరోహణము
3. Anapaestic	—	స	—	ద్రుతారోహణము
4. Dactylic	—	భ	—	ద్రుతావరోహణము
5. Amphibrachic	—	జ	—	ఉల్లేఖరము.

ఇవి యాంగ్లవృందములందు ప్రసిద్ధములైన లయలు. Anapaestic గతి "Swift and forcible" అనగా ద్రుతము, ఓజస్వియని ఆంగ్ల రసజ్ఞుల యభిప్రాయము. (Hudson P. 156). అరోహణరూపగాధత్వము ఓజస్సు అని భారతీయలాక్షణికులును అభిప్రాయము న్యక్తపరిచియున్నారు.

క్రోధ, ఓయ, శోభి, జగుప్పాది భావములచే చిత్తము ఉద్బిగ్నమైపెప్పుడు వాక్యమునందట్టిగతి భావించును. ఉద్బిగ్నమనగా ద్రుతారోహణమే కదా.

ఆంధ్రభారతమున మూడు తోటకపైత్తిములు గలవు. అందొకటి సన్నయ్యది. రెండు తిక్కన్నవి. సన్నయ్య తోటకము రాజరాజనరేంద్ర సందోధనాశ్వాసమైనది. ఆదిపర్వ ప్రథమాశ్వాసాంతమందలి 181 పద్యము. ఆశ్వాసాంతముల విశేషవృత్తసంపరమున కివికి కామచారము సంప్రదాయ మంగీకరించినది.

తిక్కన్న తోటకములందొకటి పులిశోకార్చుడయ్యు లోకము విడువని దృతరాష్ట్రానకు విడుదుడు సంపాదకహసము తెలుంగెలింగించు సందర్భమునందలిది. దుఃఖవిహితమైన సంపాదకహసమున బయించుచున్న యొక విప్రునకు ఆ గహసమున ననేక భయంకరమృగములు, పలువురు తెక్కలిరాంధ్రులు గోచరింపగా నాతనియందు గలిగిన భీభరము తోటకమున వర్ణింపబడినది.

“గరుపాటని మేను ప్రతింపమునన్
దారి తొట్టువనన్ బడముల్ : రాలిగల
జొర నెట్టాటు లేదు ననువ్వుయన్
భరిమొందినఁ జేర్చిదు చిత్తమురొన్”

ఉ. I. 46.

ఇది ప్రతింపములు విప్రసిద్ధావావేశమునకు చెప్పుములు. యితరేశమున నుత్తమము నుత్కంఠ
పితమున నె విప్రసిద్ధ చిత్తస్థితి పృథ్విమందిరి యుత్తరస్థితిగలియుండు ప్రతిబింబించుచున్నది.

చతుర్థాశ్రయమైన సంగము పర్యగతియందు సామ్యము ప్రతిష్ఠింప యత్నించుచుండ
నానాభావమైన పదార్థము దానిని పరిగమించేయుచున్నది. గుణవిశేషమున భార్యాపమున లాభ
లయాస్థితిముగ సాగవలసిని పర్యగతి పరివిశేషమున శివలితమై విప్రసిద్ధముల తొట్టుపాటును
పృథ్విమందించుచున్నది. తర్వాదాపరిగమన జేర్చితి పరితమైన పద్యముయొక్క స్థితిని,
గోత్రముయొక్క గతిని చూపించుచు పరిమితి అర్థానుభూతి మై కల్పించుచున్నది.

తర్కించు తెలివితోటము గలవారి వాగ్యము.

“నరితలమును శిష్యులు నెప్పునయూ
నిల్చురై ప్రలులలైదు పీరి పం
నల్లరియలలు గిడుల జెడఁబున్నవి నూ
చితె నర్కాలు దై పముచెల్లుఁ గటా !”

ఉ. II. 122.

ఉత్పన్నమైన పృథ్విమందించుచున్నది. సర్వములన్ని వాచ్యములతో పరిపూర్ణుని బడియున్న
ప్రదానార్థమును ముందమును పరిపరిచి పరిపరిచి గలవారి యన్న వాగ్యము.

చతుర్థాశ్రయమైన సంగ సంగములతో నిర్మలమైన తోట పాపమును పరిశుభ్రపర్యే
పము గలసామ్యమును ప్రతిష్ఠింపగలదు. అపరాధపర్యేపములే వాచ్యము పరిపరిచియున్న
గలియుండు వైర్యమేర్పడును. పర్యేపసామ్యమును సంగములు చుట్టుకొనినదో తోట
పృథ్విగతి పరిపరిచుగలదు. తర్కించు తోటమును ప్రతాపావళిగతి పర్యేపగా బాహుండు
దగిలును. ముహూర్తములపర్యేపమును మాలిమాలితి సమరహము గోచరించుచున్నది.
ప్రదానార్థమును పరిపరిచివై పరిమితియొక్క సర్వమును గలవారి చిత్తమున నాపర్యేపించు
చున్న యుక్తావామి దిద్దుకొనియున్నది. పరిమితి యాచార్యుని ప్రవృత్తిపర్యేపసామ్యము
మున బింబించుచున్న విషాదములే దిద్దుకొనియున్నది. చంద్రవృత్తియు వక్త్రచిత్త
వృత్తియు పరిపరిచింపవలయును నుందియున్నది పరిపరిచి పరిపరిచియున్నది వాచ్యమును.

భోగము లనుభవించుచున్నారని మణిమాలావృత్తమున బ్రతిపాదించి దానివెంటనే స్వాగతవృత్తమున పీఠమరచుచుండి నీ కుమారులందఱును సూర్యగతి సందిరి అదే యంశమును భంగ్యంతరమునఁ జెప్పుచున్నారు. ప్రాతిపదిక ద్రుతగతియైన స్వాగతము కృపుని కృత్రిమోత్సాహమునకు చక్కఁగాఁ దగియున్నది. కౌరవుల వీరస్వరూపాత్ర స్వాగత వృత్తవర్ణితమగుటవల్ల స్వర్ణమునకు వారు స్వాగతులను భావము ప్రతీతమై ముద్రాలంకారము ద్వవించుచున్నది.

“సారాధాద్యైః విసర్గాంతైః సర్వపాదైః సవిభ్రమా

స్వాగతా స్వాగతా భాతి రవికర్మవిలాసిని”

2-15

యని క్షేమేంద్రుఁడు స్వాగతవృత్తమున సవిలాస మందగపనము సాదించు నుపాయము ఉపదేశించెను. రసనిర్వహణ ప్రవచములైన సన్నయ లిక్కసల స్వాగతవృత్తములు శ్రవ్యతామాత్ర ఫలమైన ఈ యుపదేశమును అనువ ర్ణించెడు.

ప స మ యూ ర ము

ఇది శబ్దరీప్యందిమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 11 అక్షరములు. గణములు : భ జ స స గ గ. 8 అక్షరములమీఁది యతి.

సంస్కృతచ్ఛాందసీకులు దీనిని ఇంటిపదన, కాలత, మహిత, పరిసుందిరి, స్థలిత యను నామాంతరముల వ్యవహరించిరి. జయకీర్తిమాత్రము వసుమయూర మనెను.

భారతమున మువ్వరు రిపులును ఒక్కొక్క వనమయూరము వ్రాసిరి. ఇది మంగళ మహాశ్రీపృథ్వుతముయొక్క ఉత్తరఖండిమని సులభముగ గుర్తింపవచ్చును. అయగ్రాహి వృత్త పాదోత్తరఖండిముతోటి దీని సాదృశ్యాతిశయమును సుగ్రహము.

మంగళమహాశ్రీ :— భజసస । భజసస । గగ

అయగ్రాహి :— భజసస । భజసస । భయ

ఇది అక్షరద్విందిముగా నిబంధించఁబడినను పరిమార్చిమునం దిది మాత్రాద్వందమే.

“పోర నొది లస్తపరివారిముగ పీఠో

దారిలఁ బయిదికిఁ బదందిదక ద్వివ్యథ

వైరితిరి నొది తెగువలగుట మేలు

రీసరమణతోటి కని వేదములు సెప్పుగా”

3 + 2 = 5 మాత్రం యావృత్తులలో విడి అండగతిని నడచుటకు సృష్టము. ద్రుతావరోహణ గతియందు విలంబితలయాత్మకమైన యీ వృత్తము సత్వానువిధమైన తమోగుణమును వ్యంజించును. అనిగా సుఖమయమోహావస్థను వ్యంజించును.

మంత్రమయములయిన యష్టములు దాశీ రచరింగమున పీఠమలమునందుట శ్రియులకు పరమధర్మమని వేదప్రామాణ్యమును దేర్చావిత్తిపాదార్థ్యంబు గాంచారి సూరార్యవాక్య మీ వసమయూరివృత్తము. ధర్మవిషమైన గాంచారి హృదియమునకు వేదప్రామాణ్యసహితముగఁ బునరుత్తమైన పీఠమృతల యశోధ్యుత్పత్తియందు హత్తివల్లున్నది. శోధి మోహించియైన యామెకు పుత్రుల స్వల్పప్రాప్తినిశ్చయహేతుకమైన పృథ్వి కలుగుచున్నది.

గాంచారిహృదియగతి శోధిస్తాయిచే పరిపూరితమయిందిగా పుత్రుల స్వల్పప్రాప్తిజ్ఞానము వల్ల గిరిగిని హిమయి దానియందు కొలంపర్చి సుతాపిండుచున్నది.

వైష్ణవశాస్త్రమున సంకల్పబోధాపమైన శరీరపరమమునకు పిత్రమనియు, వర్ణపరమమున మైనదానికీ పితమ లేద శ్లేష్మము అనియు వేద్య. పిత్రము ఉష్ణము, ద్రుతము; దివము శీతము మంచము. పిత్రనాడి మందాతిగిరియని చెప్పబడినది.

“కథేన దుష్టనాడీ తు హంస కుర్కుడు గామిస

కపోత మందిసంచారా వహారీతి విశిష్టయః”

దాసప. 1-52

పిత్ర శ్లేష్మ సాంకర్ష్యమున ..

“మలదారాచిగళం నాడీం మయా రాదిగరం తదా

పిత్రశ్లేష్మ నిమగ్నాశాం ప్రాహు రైర్విద్యవిశాలదాః” దాసప. 1-53

హిమయశోభాపమైన గాంచారి హృదియము, అట్టిదేయైన చిత్తపాదార్థ్యని హృదియముతో ఈ వసమయూరివృత్తమున సంపదించుచున్నది. మేహవృత్తమైన దుర్బలమున హిమమున వర్తించు వసమయూరిమయిండ్రి అండగతియైన పృథ్విమునుదోరిన చిత్తపిత్రమును వసమయూరివృత్తమున సేదించింప చిత్తబ్రహ్మ ముద్రాలంకారధర్మవిసహితముగ సంకల్పింపుము చెలయించెను. “పిరిందిరీ” “పిరిందిరీ” అనుస్మరముల జగదావధానసృష్ట మందూరిగతి గుర్తింపబడును.

అతిపిత్త వంతమాత్సానిమనవం వెన్నయ్య వ్రాసిన వసమయూరివృత్తము రాజరాజ స్తుతిరూపము.

అరణ్యవర్ష షడ్భాగ్వాసాంతమున పల్లవ వ్రాసిన వసమయూరివృత్తముకూడ రాజరాజ స్తుతిరూపమే.

నర్కుటము

ఇది అత్యష్టచ్చందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 17 అక్షరములు, గణములు :
న జ థ జ జ ల గ. 10 అక్షరములమీఁద యతి.

అష్టకవిమాత్రము కోకిలకాకము అనెను. సంస్కృతచ్ఛాందసికులు అవితథ, నర్కట
కము, కోకిలము, అవియు వ్యవహరించిరి కోకిలకమునకు 7 అక్షరములమీఁద, 13 అక్షరముల
మీఁద విరతులు.

చంపకమాల పాదాంతమందిరి నాక్షరములను విడిచినచో సర్కుటమగునని గుర్తింప
వచ్చును. 17 అక్షరములలో 12 లముపులయిన నర్కుటకము ద్రుతగతిగలదినియును స్పష్టము,
ధారతమందిరి రెండుసర్కుటములును తిక్కన రచించినవే.

ప్రసిద్ధప్రథమాశ్వాసమందిరి 113 వ పృథము సర్కుటము.

“వినుము పురుత్తనూభవుఁడు విశ్రుతధర్మగతిం

జనక కురుక్షితిశ్వరుని జంపె గదాసమరం

బున; నది యే మెఱింగి చని, పోయినరేయి గడుం

గనలున ముట్టి ముప్పురముఁ గ్రౌర్య ముదగ్రముగఁ”

గాంధారి నోదార్పనంబర్పమున కృపాదార్యుఁడు పలికిన వాక్యమిది: ‘కురుకుమారుల మరణంబు
సంభావనీయంబ’ యని గాంధారికి నచ్చబర్కి యామె చిత్తమునంబలి శోకమునకుఁ గొంత యుప
శమనముగల్గించి అయినను దుర్యోధనవధమున భీముఁ డధర్మపథము నవలంబించెనని యామెకుఁ
బాంధవులపైఁ గొంత కోపముపుట్టించి యామీఁది ఆశ్వత్థామాదులగు తాము గావించిన సౌప్తిక
ప్రళయర్యను వివరించువాడై కృపుఁడు ఈ వాక్యమును బలికెను.

మహాదారులము, పాపిష్ఠమునైన ఉపపాండవుల సౌప్తికవధమును న్మరించియు, రిత
శ్రవణమున గాంధారి కుపచియై తమ్ము నిందించునో యన్న సంకయముచేతను కృపునిహృద
యము తటతట గొట్టుకొనియుండవలయును. పరిమార్ధర్యమైన యుపపాండవసౌప్తిక సంహార
మును విని ధృతరాష్ట్రుఁడు హర్షించినను గాంధారి హర్షింపదని కృపుఁడెఱుఁగును. తాము కావించినది
వధయేయైనను “నమరంబు సేసితిమి” అనుటయు, వత్తవ్యాంశమును సాగదీసి, యొక
వచనఖండముచే సంధింఘటదీన రెండు పృథములలో ప్రసరించి మఱియొక వచనఖండమున
ముగించుటయు కృపుని హృదయమందిరి తదబాటును వ్యక్తముచేయుచున్నది.

చంపకమాలయొక్క యనమక్రరూపమైన సర్కుటపృథము, అనమాప్తమైన అందలి
వాక్యమును నీ యంశమును బలపఱచుచున్నది. ద్రుతగతియైన సర్కుటమున “తనూభవుఁడు”

యతిచ్చేదముచే నేర్పడిన దీని పూర్వఖండము 'మణిగజవికర' మనియు, ఉత్తరఖండము 'చిత్రపద' మనియు స్పష్టము. లఘువృత్తర్వయసంధానమున నేర్పడిన యిట్టి దీర్ఘవృత్తములు పెక్కు గలవు. సంధింపఁబడిన ఖండములు కొన్నిపట్ల విషమగతులు. బంధురమున నుభయ ఖండములును చతురస్రగతులే. అందు పూర్వఖండము ద్రుతతరిగతి; ఉత్తరఖండము ద్రుత గతి. పూర్వఖండము సమగర. ఉత్తరఖండము అవరోహణగర. చిత్రపదనామకమైన యుత్తరఖండమున దోధరిమనకంటె అంతమందలి యొక్కగురువే తక్కువ. కాఁగా బంధుర వృత్తము మణిగజవికర దోధరివృత్తముల సంధానరూపమని చెప్పఁదగును.

భారతమున రక్కస ఓచించిన బంధురవృత్తి మొక్కఁడే కలదు.

“సరల రథములును నఖిలగజములున్
 సర్వహయంబులతో బెరియన్
 శకలములుగ భద్రనిరర ముఖిమున్
 జావగ ద్రౌపది పుత్రులతో
 నొకఁడును బ్రదుకక పొడిపొడియుగ న
 య్యుర్జితి వారలమామల మ
 స్తరములు గడమవదక వడి బరిగా
 సంరసమందఁ డొకావతతులొ”

ఉ. I. 115.

“పాండివశిలించున” అశ్వత్థామాదులగు తాము గావించిన ప్రాచీనిద్వంసక చిర్ర స్వరూపమును కృష్ణుడు గాంచారికి పర్జించిచెప్పి వాక్యమిది. తత్కాలమున కృష్ణునిచిత్తవృత్తి తత్కర్మాచరణకాలములకులే కేవలక్రోధోర్వాహమయముకాదు. స్వయంబృతి రౌద్రకర్మస్మరణ జనితీద్రీప్తి యొనఁపం. చిర్రులముగఁ బాండివులకుఁ గల్గి శోచిక్రోధములభావనవలన యిందుచేఁ దొడిసూపుచున్న దోధములవలన కృష్ణుని చిత్తమును బర్యాయప్రమమున నాప్రియచుచున్నది. “ధర్మవ్రాదులదారిబదిరి చొంగుట ఓరులగు మూఁగ గ్రహింపఁదై యున్నయది.” యను కృష్ణుని యనంతలవాక్యమువలన నిట్లాహింసవలసియున్నది.

రౌద్రకర్మాచరణకాలమున చిత్తయొక్కయు, చిత్తవ్యవకాలమున ద్రిష్టయొక్కయు, స్మరణకాలమున స్మృతియొక్కయు, శ్రవణకాలమున శ్రోతయొక్కయు, చిత్తస్పందము నదృశమే యనఁదగును. సర్వనాశనమైన పాండివశిలించును గాంచారికి భావగోచరమగునట్లు కృష్ణుడు వర్ణింపెను. అవర్జనము పూర్వార్థము సర్వలమువైన మణిగజవికరముగా నేర్పడిన బంధురవృత్తమున విలంబింపఁబడినది. ద్వితీయాశ్వాసారంభమున గాంచారి పౌలికలను దర్శించి నప్పుడు ఆమెకు దృష్టిగోచరమైన తత్స్వరూపమును దిక్కన్న మణిగజవికరముననే విలంబించి

యుందుట ఆయన వర్ణనానుగుణవృత్తప్రయోగనిష్ఠజరతు నివర్తనము. తత్త్వసముదాయగర్భిత యామే శోకభయములు అవరోహణగరియగు రయగ్రాహయందు పర్జింపబడినవి. శోకము, భయము depressing feelings అని థార్వెన్¹⁰ ప్రభృతులు వర్ణాదించియుండిరి. శోకభయములు అపండిమున చిత్తగతిని ప్రేతముచేయుననియు, ప్రేమముగ మిలకెడి. అపరోహణము మును అపాదించుననియు జీవితర్థమైన స్తత్త్వవేత్తల యుద్ధప్రాయము. శ్రోతభయములు విరుద్ధములు, విరుద్ధగతనంకరిమగు బంధువిప్రేత్తమున శ్రోతభయనిలబడి త్రవ్వత్తిని వ్యంజించుచు యుచితిము.

బంధువిప్రేత్తమున 8 అక్షరములమీద, 15 అక్షరములమీద యక్షులుండుట సమంజసము. తిక్కన్న మణిగవనిరితాగమన యందని పాటింపింపను మొదటి మూడుపాదములందు విరామరూపిదేవమును పాటింపెను.

ద్రుత విలంబితము

ఇది జగత్తచ్ఛందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 12 అక్షరములు, గుఱములు 3 న భేదము, 8 అక్షరములమీద యుచి.

భుతముని దీనిని హరిజన్మితమనెను. నాటకం. V. 68. ప్రాకృతిమైలగళమున నది సుందరి యని పేర్కొనబడినది.

ద్రుతవిలంబితమున మొదటి యాక్షరములలో బదులములు గనుక గతిప్రేతము. చివరి యాక్షరములలో గురులములును సహసము రినుక గురులములు. ఆయనను ఇది ద్రుత విలంబితము అని పిలువబడుటకుఁ గారణము లేకపోలేదు. అల్పాక్షరమైన పాదమున గురులము పులనంబు సహసమేయైనను గురువులే బలీయములై పాదగతియందు విలంబితముగాఁ జూపినఁ జేయును. రినుక ద్రుతవిలంబితమందలి యుద్ధిత్తముయొక్క గతి విలంబితమే.

భాతమున రెండు ద్రుతవిలంబితములు గలవు. అందొకటి పెన్నయ్య అద్వివిద్విత్తీయా శ్వాసాంతమున రాజరాజును సంబోధించినది.

రెండవది తిక్కన్న శ్రీపర్వప్రథమాశ్వాసమున వ్రాసిన 119 వ పద్యము.

“చనగ నాతడు సాత్త్విక వాయునల
దనుడు గొండివి దమ్ములు సూరెలల
జనిరి ; ద్రావని సంధ్యతపోరయై
చవియెఁ బుచ్చపుఁజొనలు నుట్టువాన్”

దృతరాష్ట్రుడు గాంధారిపహితుడై పీలికలనికిఁ బోవుచుండెనువార్తను విని కోకార్డు లగు నా వృద్ధదంపతులయం దక్కటికము అగ్రలముకాఁగా తానును వారిని దర్శింపవలెనని ధర్మ జాడుకూడ "కదలుందని పలికి చనియెఁ గలనివలనికిన్". అయినయు, ద్రౌపదియు జనిన తెజఃగును ఈ ద్రుతవిలంబితము వర్ణించుచున్నది. 'పలికిచనియెఁగలనివలనికిన్' అన్నవాక్యము వల్ల ధర్మజాడు దిగ్గజలేచి చరచర త్వరితగతిని నడచిపోయెనని విదితమగుచునేయున్నది. వృత్తము పూర్వార్థమున సోదరానుగతుడైన ధర్మజాని ద్రుతగమనము, ఉత్తరార్థమున సబంధు శ్రీక, సంధ్యతోకయైన ద్రౌపదీదేవి విలంబితగమనమును వర్ణింపఁబడినవి. పురుషనహజ మైన ద్రుతగతి, శ్రీనహజమైన విలంబితగతి క్రమబద్ధములై ద్రుతవిలంబితమున వర్ణింపఁబడుట మిక్కిలి యుచితముగా నున్నది.

“ప్రారంభే ద్రుతవిన్యాసం పర్యంతేషు విలంబితం
విచ్ఛిత్త్యా సర్వపాదానాం ఖాలి ద్రుతవిలంబితం” 11

అని షేషేంద్రుడు ద్రుతవిలంబితవిరూపమున శ్రవ్యతాపాదసరహస్యమును వివరించెను. ఛంద మునకు అర్థానువర్తనమే ముఖ్యధర్మముగనుక తిక్కన పాండవుల సామూహికయానమును సూచించునాడై ప్రథమద్వితీయపాదముల సంచారమును అవిచ్ఛిన్నముగ వివరించెను.

శుద్ధ విరాటి

ఇది పంచ్చంద్రమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 10 అక్షరములు. గదములు : మ స జ గ. 5 అక్షరములమీఁద యలి.

సంస్కృతలాక్షణికులు దీనిని శుద్ధవిరాట్ అని వ్యవహరించిరి. దశాక్షరపాదమైన ముక్కునకు విరాట్ అని వైదికచ్చందఃపఠారిష. “విరాజో దిశః” అని పింగళుడు.

పదియక్షరముల పాదమున అమృతగురువులుగల దీని గతి యలివిలంబితము. భయోకోకాది భావభారమున మందమైన హృదయస్పందము శుద్ధవిరాటియందలి యక్షరబంధమును బోలియుండు నని భావింపఁదగియున్నది.

అంద్రమహాభారతమునం చొక్కఁడే శుద్ధవిరాటి కలదు. అది తిక్కన రచించినది. శ్రీహర్ష భవాగ్వాసమున 125 వ పద్యము.

“ఉల్లం బప్రియమొందఁ, గ్రొత్త సం
దిల్లన్ నెవ్వగ, దీనవస్తుడై

యొల్లంటోవును నుచ్చె నవ్విటుం దల్లం గొగిలి నా నృపాలకున్"

"పుత్రకోకాద్వందగు పాండురాజపుత్రుండు పుత్రకోకార్తిం బొగులు విచిత్రపీఠ్యపుత్రకడకుం జని తత్పార్శ్వవర్తులచేత నావేదితుండగుచు నాహివల్లభు పాదంబులకుం బ్రజతుండగుటయు" పుత్ర హంత సమక్షమున హతపుత్రుడైన దృతరాష్ట్రుడు పునరుద్బుద్ధికోకావేగమున మూర్ఛాకల్ప మైన యవస్థనంది యక్రితకో మెల్లగా నాతనిని గొగిలించుకొనుట యిందు వర్ణింపఁబడినది. విరాఠీతము నవరోహణాఁమునైన నెప్పతపాదగరి శోభాఁమున మూర్ఛాకువైన హృదయ మును బట్టియిచ్చుచున్నది.

మ చ గణ ని త ర ము

ఇది అశిశ్వరీప్రబంధమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 16 అక్షరములు. గణములు : స స న న స. 8 అక్షరములమీఁది యతి.

సంస్కృతమునఁ గొందఱు దీనిని మఱిగుఱవికరము అనిరి. స స న స స - గణయుక్త మైన పాదము యతిచ్చేచిదేచిములనుబట్టి భిన్నవృత్తములుగా సంస్కృతలాక్షణికులచే వర్ణింపఁ బడినది.

స స స స స — 7 మీఁద విచ్చేదము - చంద్రవర్త్య, చంద్రావర్త, శశికలా.

— 8 మీఁద విచ్చేదము - చాలా, శచిద, స్రక్.

— 4, 6, 9 మీఁద విచ్చేదములు - రుచిర

చతురస్రగతియందు నాలుగు అపృక్తజగల మఱిగఱవిరిపాదలక్షణము సరి, సరి, సరి, స యవిచ్చేసినచో గత్యనుసారియై సమంజసముగ నుండెడిది.

మఱిగఱవికరము తిక్కన్న రచించినది శ్రీపర్వద్వివేచితాశ్వాసమున 31 ప పద్యము ఒక్కఁడే. దీని స్వరూపప్రయోగోచిత్యాదిరీతి సులాంతరమున విపులముగ వివరింపఁబడినది. (చూ చందస్సంవాదము)

ప్ర హ రణ క లి త ము

ఇది శిశ్వరీప్రబంధమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 14 అక్షరములు. గణములు : స స క న న గ. 7 అక్షరములమీఁద యతి.

జయశ్రీ దీనిని ప్రహరణకలిర యనెను. సంస్కృతమునఁగూడ విచ్చేదము ఏదేని యక్షరములకే.

ఇది మఱిగణవికరము వంటిదే. మఱిగణవికరమున 14 లఘుపులపై నొక్కఁడే గురువు. ప్రహరణకలిరమున ఆఠేసిలఘుపులపై నొక్కగురువు చొప్పున రెండుక్షరములు. ఈ రెండు వృత్తములును చతురస్రగతియందు నాల్గవృత్తులు గలవే. రెండును ద్రుతగతి గలవే. ప్రహరణమనఁగా చేదము. విచ్చేదకలిరమని దీనియొక్కము కావచ్చును.

శ్రీహర్ష ప్రథమాశ్వాసమునందలి 18వ డ్యము ఒక్కఁడే ప్రహరణకలిరము. అది తిక్కన రచన.

"ఇది యిటు లగుట ధైర్యిగి పలికె నా
విదురుఁడు సభఁ గోవిదులు చొగడఁగా ;
సది వినియును నే నడఁపన దురితం ;
దొడఁపెఁ గలఁక ; నేదొలయ చుండునే ?"

తన పాదములకు మొక్కి పెక్కుచున్న ద్రౌపది నూరార్చుచుఁ గొన్నివాక్యములు పలికి తనకును ద్రౌపదికిని పుత్రశోరిరిప్పితమైన యపస్థాసామ్యమును బేర్కొని యట్టియవస్థకుఁ దన యుపేక్షయే కారణమని గాంచారి పలుకు నందిర్చుచుది. కౌరవపాండవపంచనాళన కారణమైన దారుణరణస్మృతిమున గాంచారి హృదయమున నొదవిన కలది యీ యక్షరశకలముల వికల గతియందు స్ఫుటమగుచున్నది. ప్రథమాశ్వాసమునందలి యీ ప్రహరణకలిర ద్వితీయాశ్వాసాదియందలి మఱిగణవికరమునకు నాంది యగుచున్నది. చందోహసమున నిర్వహింపఁబడిన యంశాపకాప్రక్రియ యొకచదుర్కారవిశేషము.

ఈ వృత్తమున యతిస్థానమున లఘుక్షర ముండుట యసాధారణవిషయము. మఱిగణ వికరమునను నిట్లేయున్నది. దీనియందు మాత్రాగణాశ్రితమైన గతికి ప్రాచాన్యమీయఁబడినది.

మే ది ని

ఇది అష్టవిధమునఁ బుట్టినది. పాదములకు 16 అక్షరములు. గణములు : స జ థ జ ర గ. 16 అక్షరములమీఁది యతి.

సంస్కృతచ్ఛాందసీకులలో హేమచంద్ర కేదాభట్టలుమాత్రమే దీనిని వాచిని యనుపేరఁ బేర్కొనిరి. ఆంధ్రులలో అప్పకవియొక్కఁడు దీనికి వాచి యనికూడ పేరిడెను.

విచ్చేదవర్యంత మిది చంపకమాలయే. చివర గతి మారింది. చంపకమాలాగతి యాంధ్రులకు చిరపరిచితము. వ్రయతరమునై యున్నది. ఆరద్దమైన చంపకమాలాగతి విచ్చేదానంతరము భగ్గుమై తెలుగుచెవులకు మేదినివృత్తగతి యాకాభంగకారి యగుచున్నది. పర్యంతగతి భంగమున నాకాభంగమును వ్యంజించుటకు మేదిని యుచితమైనవృత్తిమని విశ్వయింపవచ్చును.

భారతమున శ్రీపర్వప్రతిమాశ్వాసమందిరి 16?వ పుష్పమొక్కదేఁ మేదినివృత్తిము. అది తిక్కన్న రచన.

“విను మిటు రేటికిం జనిన వృత్తి మూది యల్లన్ :

జనము నులిండు నీడు గురు సార దీర బుద్ధిన్ :

విను సతికాంతచిత్తయని నిక్క మేను గంచున్

మనమున ; నిట్టి నీకగునె మత్సరంబు వత్సాన్ :”

ఇది వ్యాసభగవానుని వాక్యము. తనకుఁ ప్రణయలైన పాండవులను పుత్రమాతకులన్న కోపము దీపింప దీపింపఁజొల్లక శపింపఁబూని ధర్మజాని సంబోధింప నుంకిండు గాంధారిచిత్త పృత్తిని దివ్యబోధమున నెఱింగి తత్క్షణమ యచ్చటఁ బ్రత్యక్షమై వ్యాసభగవానుఁ డామె కాప వ్యవసాయమును వివారింది. సగౌరవసౌంత్వసవరసములు గొప్పిసరికి తరవసాసుమునఁ బరికిన వాక్యమిది. గాంధారి కాంతచిత్తతయందు దనకుఁగల ప్రత్యయము అప్పటి యామె కాబోధ్యమ కావడమునఁ బంగమగుట వ్యాసమహర్షి గాంధారికి అతృప్తితోఁ దెలుపుచున్నాఁడు. అదగ్గపడు లైన తన పుత్రులను జంపిరని ధర్మపరులయిన పాండవులను శపింపఁబూనిఁ గాంధారి ధర్మ పంగమనకు బడిగట్టి న్యవృత్తిపంగము గావించుకొని వ్యాసమహర్షికి చిత్తభంగము గలిగింది నది. మహర్షి తన పగ్గచిత్తవృత్తిని వ్యక్తముచేసిన వాక్యము పగ్గపృత్తియైన పృత్తముగా బూపొందుట యతి సహజము. దార్మిము, సుపరిచితమునైన గాంధారివృత్తమునఁ గలిగిన పంగమనకు వ్యాసమహర్షిపొందిన యతృప్తి ప్రార్థనమైన చంపకమాలాగతి పంగమగుటచే శ్రోతచిత్తమునఁ గలిగిన యతృప్తితో నీమేదినివృత్తమున సంపదించుచున్నది.

“ఏటికిఁ జనిన పృత్తిమూదిన యల్లన్” అను వాక్యమున చంపకమాలాగతినే యూది తదృశంగమునకు అర్హనేరియని తిక్కన తెలుగులను మందలించుచు “నీడు గురుసారదీరబుద్ధిఁ జనము నులిండుగా” అని పర్యంతగురుదాహశ్యసన్నివేశముచే, గురువు, దీరము, సారము నైన మేదినివృత్తమును తాత్కాలికమైన యతృప్తివిపిడి తెలుగులు విన్నపైత్తురు లెమ్మని యూరదించుచుండెనా యనిపించుచున్నది. విదారకమతీయయములయనఁ యద్దిరమత్స్యకులు మహాకవులకు అయత్నపిద్యములుగదా!

ప్రణవము

ఇది పంక్తిచ్ఛందమునఁ బుట్టిసది. పాదమునకు 10 అక్షరములు. గణములు : మ న య గ.
5 అక్షరములమీఁద యతి.

భరతముని ఓనిని కువలయమాల యనెను.

N. S. XV.

సంస్కృతలాక్షణికులును, ఆంధ్రలాక్షణికులందు అసంతాదులు కొందఱును ఓనిని పణ
వము అనిరి. స్వరూపమునుబట్టి చూచినచో పణవము అను బొవమికనామమే యుచితముగా
నున్నది. పణవము అనఁగా హరుక్క యను వాద్యవిశేషము.

గురువులచే ఆద్యంతముల స్థూలమై సదుడు లఘువులచే సూక్ష్మమైన యాకారముగల
పణవవృత్తము హరుక్కను బోలియుండును. శ్రీవర్ణప్రథమాశ్వాసమున తిక్కన్న రచించిన
146 వ పద్యమొక్కఁడే భారతమందలి పణవవృత్తము.

“నీ యుల్లం బొక నియతిం గార్వం

బాయ త్రంబుగ ననుసంధింపం

జేయం జాలవు ; చెడుతెర్వుం బోఁ

బాయం ద్రోవవు ; బలిమిం బుత్రున్”

క్రోధోన్మత్తుడై భీముని యాయనప్రతిరూపమును గొఁగిటఁబట్టి పొడిపొడియొనర్చిన ధృతరా
ష్ట్రుని అవహేళనపూర్వకముగ నుండిరించుచు నిండించు శ్రీకృష్ణుని వాక్యమిది. కౌరవవంశ
నిర్మూలనమునకు ధృతరాష్ట్రుని లోభము, పుత్రవ్యామోహము, అనిశ్చితచిత్తత్వము గారణము
లని శ్రీకృష్ణుడు ఖండితముగఁ జాటుట పణవవృత్తమున నిబంధింపఁబడినది. లఘుమధ్య
మైన పణవవృత్తగతి రగణగతివంటిది. ఆద్యంతాదోహమైన రగణగతి దోలాగతిపద్యమై
యాదోహనాత్మకముగ నుండును. ఉచ్ఛమచ్ఛందిస్సంప్రదాయవిరుద్ధముగ నీ పణవవృత్తమునఁ
గూడ లఘుక్షరము యతిస్థానమున నిల్చుట గుర్తింపవలెను.

అనిశ్చయదోలాగతియైన ధృతరాష్ట్రుని చిత్తవృత్తిని అట్టి గతిగల పణవమున ప్రతిపా
దించుట యుచితమే.

ప్ర గ్వి ణి

ఇది జగత్పంచమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 12 అక్షరములు. గణములు : ర ర ర ర. 6 అక్షరములమీఁద యతి.

నాట్యోత్తమున పద్మవియవియ, ప్రాకృతి పైంగళమున లక్ష్మీదంయవియ విది పేర్కొనఁ బడినది.

రగదైత విర్వికమైన స్రగ్వీణి అందరరంగమాలా దోలనమునుబోలిన దీరవిలంబనగతి గలది. దోలాగతివలె విద్రుపుచ్చు లక్షణముగలది. ఉద్విగ్నచిత్తమును మందీకరించి ప్రసన్నము చేయునది.

కారతిమున రెండు స్రగ్వీణివృత్తములు గలవు. అందొకటి యారణ్యవర్ణ పంచమాశ్వాసమున రాజరాజను స్తుతించుచు ఎల్లన్న వ్రాసినది. రెండవది శ్రీపర్వ ప్రథమాశ్వాసమున తిక్కన రచించిన 140 వ పద్యము.

“ఏము నీవుత్రుచే నెన్నియే భంగులగా
వేమఱుం బాటు నీవెంట బావించుచుగా
సామసంపాదివై నైపు మా తప్పులగా
ఓమహాత్వంబు నందిల్లు నీకిమ్మెయిగా”

ఓమసేనువి యాయనప్రతిమను చూర్ణముగావించి శ్రీహింసాపూర్తికి లోలోస హర్షించుచు పైకి విచిత్రోక్తము నటించుచున్న ధృతరాష్ట్రుని కౌటిల్యమును అపహసించుచు, అదర్శ క్రౌర్యమును అందించుచు నమచిత్తుడవు గమ్మని యుపచారపదన సహితముగ శ్రీకృష్ణుడు నిర్మల వాక్యమిది. ఏకగద్యవృత్తమైన వృత్తమున గతిసామ్యము స్వరసిద్ధము. సమగతి యైన వాక్యశ్రవణము శ్రోతచిత్తమున సమతను ప్రతిష్ఠింపజేయుదును సమస్యందియైన హృదయము దీమహాత్వసంభారయతము కాఁగలదు. శ్రీకృష్ణుని వాక్యార్థము సిద్ధించుటకు వాక్యము సంపూర్ణ యక్షరగతి సంపాదము రూపమున సహజించుచున్నది. భంగ్యంతరిమున స్వపక్ష పర పక్ష దోషములను సమబుద్ధితో బావింపి పొందుపుత్రులను తమింది ప్రకాశించిత్తుడవు గమ్మని శ్రీకృష్ణుని వాక్యము బోధించుచున్నది. దుర్యోధనాదుల దోషములను పొందుపులు తమిందిరా : ప్రతిజిహ్వానువులై నూర్చుకు కారవులను వదిలించరా : అట్టి పాండవులను ధృతరాష్ట్రుడేలె తమింపవలె : తమయందులేని పాపము సమ్యక్ కుపదేశించుచు, చేయవలసినదంతయుఁ జేసి, మా తప్పులను నైపుమనకుయందు విగూఢమైన పత్రతయిస్తున్నది. అది శ్రీకృష్ణుని వాక్యమైన స్రగ్వీణిగతియందు మన్నది. బుజంగప్రయాతముసందలి పత్రత రాయామాత్రముగ స్రగ్వీణి యందుండుట యనుభవవేద్యము.

భుజంగప్రయాతము

ఇది జగదీశ్వరమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 12 అక్షరములు. గణములు : య య య య. 7 అక్షరములమీఁద యతి.

భరతముని ఓవిని అప్రమేయ యని వ్యవహరించెను. “స్రగ్వీణీ” పదము స్రగ్వీణీవృత్త గతిసూచకమైనట్లు ‘భుజంగప్రయాతం’ పదము భుజంగప్రయాతగతిని సూచించుచున్నది. పితృగణ దత్తుర్వారావృత్తిచే నిర్మింపఁబడిన వృత్తపాదములు తాలలయాన్నితగతికి అనురియుండును. అట్టి వావియుండు యతిచేదము అవృత్తియంతముకూడ అగును. అట్లుకానిచో తాళపాతము, యతి చేదము కలియక గతి కుంటువదును. స్రగ్వీణీయు, భుజంగప్రయాతమును షడక్షరచేదమునఁ దాళలయకు అమరునవి. స్రగ్వీణీయందు ఆఱక్షరములపై యతిని పాటించిన తెలుఁగువారు భుజంగ ప్రయాతమున నేడక్షరములపై నేల పాటించిరో! యతిస్థానమున గుర్వక్షర ముండవలెనన్న యధి ప్రాయముచేఁ గావచ్చును.

భుజంగప్రయాతము విలంబనమున నారోహణగతిగలది. దైన్యసంతాపముల మిశ్రణమున హృదయగతి విలంబితారోహణము గావచ్చును.

మహాభారతమునఁగల రెండుభుజంగప్రయాతములును దిక్కన శ్రీపర్వమున రచించినవే. మొదటిది ప్రథమాశ్వాసమున 88 వ పద్యము.

“విసీతుండవై దర్శవేదిత్వబుద్ధిఁ
దనర్పొందు నీవిట్లు దై న్యాతిరేకం
బునందొంది శోకాగ్నిఁ దొక్కంగఁ గుంతి
తనూజాగ్రజం దాత్మఁ దాఁ గుందకున్నే.”

పుత్రశోకినంత చిత్తిత్రుఁడై పశ్చాత్తాపజనిత మరణవాంఛాదీనుఁడై యున్న ధృతరాష్ట్రుని ఓదార్పుచు వ్యాసమహర్షి పలికిన వాక్యమిది. పుత్రహంతలని పాండవులయొడ ధృతరాష్ట్రునకు ద్వేషము గలుగించని వ్యాసమహర్షి యభిప్రాయము. విధివారచిత్తుఁడైన వ్యాసమహర్షి చిత్త స్పందగతిని ఈ వృత్తగతియం దన్వేషించుట వ్యర్థము. మహాకవి, సర్వజంతుహృదయజ్ఞుఁడైన యా మహర్షివ్యాసమున పర్వవస్తవస్తావరాచలనము సమాలోచింపఁదగును. ఈ వాక్యార్థము ధృతరాష్ట్రుని తత్కాలావస్థ. దైన్యముచే నలనము. శోకాగ్నిచే దీప్తమునైన ధృతరాష్ట్రుని చిత్తావస్థ విలంబితారోహణగతియందు సుష్టుగా రూపించుచున్నది. కవివిధదవత్త మహాకవియైనప్పుడు అతని వాక్యమున అర్థానుగుచ్ఛంద స్తవము అత్యంతము సహజమగును గదా

రెండవ భుజంగప్రయాతము శ్రీపర్వ ద్వితీయాశ్వాసమందలి 108 వ పద్యము.

“కురుక్షేత్రనాథుండు గోరంగ మైత్రీః
 దురం చార్చితా నేర్పుతో సారథిత్యం
 బరిత్రేణనంత్రానియై పూని కర్ణం
 బరిక్షేపితుంజేనై దాషాస్త్రపంక్తిః”

రచరింగమున మృత్యులై పడియున్న మహావీరులను వారిమిట్టఁజేరి విలపించుచున్న వారి పతీసుతాది బంధునిర్గమణను దిలకించుచు గాంధారివిలాపముచేయు నెందరియును నిది శత్రువిషయమున గాంధారీ వాక్యము. ధర్మజుని పక్షమునఁ జేరిపట్టునన్న శత్రుఁడు దుర్యోధనుని కుటలనీతిలోఁబడి యాతని పక్షమునఁ జేరును. అరివిపక్షమును నుండియే తనకు తగునయయమున సాయము చేయుమని కోరిన ధర్మజుని కుటలనీతిలోఁబడి పట్టునకు ఉత్సాహభంగము గావించుట లింగీకరించును. పైకి కౌంపపక్షమందుండి లోలోని పాండవపక్షమునకుఁ బోర్చుదిన శత్రుని ధర్మరాజు స్వయముగ సంహరించెను. పట్టిమెరిపమునకుఁ గాచుకొనెనై శత్రుని మరణమునుగుఱించి గాంధారి విలాపము ఉపవాచమాత్రమే. మోటలందు మార్చెను, మెనునందు క్రోధము - బహిరింతర్లక్షణ విరోధరూపమైన కౌటల్యుచ్యుట నిందియున్నది. కోకాలారమున విలంబితమైన గాంధారిహృదయగతి మిత్రప్రోహితమైన శత్రువిఁజూచి యింతురీ లోషదీపితమై యారోహణభావము పొందినది. తామసమైన కోపమున రాజునిమైన క్రోధము సంక్రమించి గాంధారి హృదయగతి మందమయ్యు డీప్తమైయుండెనని గుర్తింపవచ్చును. విజయముఁ బ్రధానమైన తత్వము వాతశ్లేష్మము. వాతశ్లేష్మనాదీగతిని గుఱించి బసవతాతీయ పర్వము —

“దుఃఖగాదిగతిల నాదీల రాజహంసగతిల తథా” | ౨౫౪.

వాతనాది 'వ్యాధి'ప కుటిలా సదా' యని వర్ణించిరినది. శత్రువిషయరీతిరీతికోరవ్యంజకమైన గాంధారి వాక్యము వ్యాధిపరై కుటిలగతియైన దుఃఖంగప్రయాతమున విబండించఁబడి గత్యాశ్రయము, నామాశ్రయమునైన చందశ్శిల్పము నిర్వహింపఁబడినది.

ఇం ద్ర వ జ్ర

ఇది త్రిపుటచందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు || అక్షరములు. గణములు , త త ఖ గగ. 7 అక్షరములమీఁది యతి.

గురుబహుళమైన ఇంద్రవజ్ర విలంబితగతి.

“శిష్యాణా ముపదేశార్థే వృత్తి రిష్టా విలంబితా”

యనున్యాయమున ఉపదేశవాక్యమున వక్త యుచ్చారణగతి విలంబితముగా నుండవలెను. మహాభారతమున శ్రీపర్వప్రథమాశ్వాసమునఁ దిక్కన రచించిన 28 వ పద్యమొక్కఁడే ఇంద్రవజ్ర. అది శోకాశ్రాంతుడై యంతఃపరితాపపీడితుఁ డగుచున్న దృతరాష్ట్రునికు జగదనిత్యత్వ వర్ణనాత్మకముగ నై రాగ్యము నుపదేశించు విదురుని వాక్యము.

“చింతాపరత్వంబునఁ జెందు దుఃఖ

త్రాంతత్వ ; ముర్రీశ్వర : తానఁ గీడుం

జింతింపఁ దార్యాత్ముఁ ; డచింతనుండై

యంతఃపరీతాపము నార్పఁజాలుగా”

శోకనంతావోద్విగ్నమైన దృతరాష్ట్రుని హృదయగతిని మండిపించి యుపశాంతము గావించుటకు విదురుఁడు తన యుపదేశవాక్యమును విలంబితపృత్తితో నుచ్చరింపవలెను. అట్టి విలంబితోచ్చారణమునకు వృత్తమునందలి యక్షరములు సహకరింపవలెను. అభినయమర్మజ్ఞుడైన కవి వాక్యార్థవ్యంజక వాచితాభినయమున పల్లకు సౌలభ్యము సమకూర్చు నిక్షరవిన్యాసముగల వృత్తమును ఎన్నికచేయును. పల్లెకప్రపణుడైన తిక్కన యభినయమార్మికతకు ఆయన సర్వరచనయు నిదర్శనమగుట జగద్విఖ్యాతముకదా !

ఉ పే ం ద్ర వ జ్ర

ఇది శ్రీష్టపంచదమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 11 అక్షరములు. గణములు : జ త జ గ గ. 7 అక్షరములమీద యతి.

పదునొకండక్షరములలో ఐదు లఘువులుగల ఉపేంద్రవజ్ర మధ్యగతి. లఘ్వారంభ మగుటచే ఆరోహణగతి. జగదాహుళ్యమున ఉత్పత్తగతి.

మహాభారతమున శ్రీపర్వ ప్రథమాశ్వాసమునఁ దిక్కన రచించిన 188 వ పద్యమొక్కఁడే ఉపేంద్రవజ్ర.

దృతరాష్ట్రుని క్రోధమునకు ఆయనప్రతిరూపమును ఎరవైచి భీముని రక్షించుకొని యాయనప్రతిమాథంజనమునఁ గనిదీర్చికొంటినని లోలోన హర్షించు చీకరాజును అవహేళన చేయుచుఁ బలికిన శ్రీకృష్ణదేవుని వాక్యమును తిక్కన ఉపేంద్రవజ్రయందు నిబిందించెను.

“మరుత్తనూజం బొరిమాస్సు జూచుగా

బరిస్సురత్ కోవనిబద్ధుడై యి

ద్దవావిభుండం చిది తల్గనే సం

స్మరించి యీకోవు నమర్చికొంటిగా”

జగజముయొక్క ఉత్పత్తి యెత్తికూలవై చిసెట్లుండి యాశేషవ్యంజకమగునని వెనుక చెప్పబడినది. ఈ పద్యమున జగజ్జుల అతిశయముగ భాసించుచుండుట స్పష్టము. ఉద్దిష్టకార్యనిర్దిచేగలిగిన శ్రీకృష్ణుని యుక్త్యాహము ఆరోహణగరియందు వ్యక్తిమగుచున్నది. “మరుత్” “స్మరత్” అను పదములందరి పదుషవ్యంజనశ్రుతి శ్రవణోద్వేగియై దృఢరాష్ట్రాని హతాదుర్భిత క్రోధాగ్నిస్ఫురితమును సుష్టుగా వ్యంజించుచున్నది. అంతియకాని మరుత్, స్మరత్ పదములు ప్రతిద్వంద్వభావమున భీమదృఢరాష్ట్రస్థానీయతను బిజించి పర్యర్థమును అత్యంతిల్యము చేయుచున్నవి.

గురులప్యక్షరి సంఖ్యాదృష్టిచేమద్యగతియైనను ఈ యుపేంద్రవజ్ర ద్రుతగతిగా భాసించుచున్నది. మరుత్, స్మరత్ పదముల శత్రంతిత్వ మా ద్రుతికిఁ గారింపని భావించనగుచున్నది.

నిసర్గల్లదబందమైన పృథమును ఉత్తేజము చేయుటకు కేమేంద్రుఁ యొక యుపాయమును దెలిసినాడు.

“కాలిన్ శ్లదబందైవ స్వభావేన విభావ్యతే

ఉత్తేజయేత్ తాం యత్నేన మందదీపశిఖామివ॥”

2-10

“శత్రంతాక్షరసంయోగైః కించిత్ కార్కశ్యకారిభిః

అంతే విదర్షవీయైశ్చ కాలిన్ యాతి దీప్తితాం॥”

2-11

ఒకకాలిని విషయమే కాదు నిర్విపృత్తిముల విషయము ఏంటే. తిక్కిన్న యీ మార్గమునే యవలంబించి మద్యవృత్తియైన ఉపేంద్రవజ్రయందు కొంత ద్రుతత్వమును భాసింపజేసెను.

“ప్రయోగార్థే కు మద్యమా” యని వాక్య ప్రయోగమున మద్యవృత్తియైన యుద్ధాఘోషము ఉచితమని చెప్పబడినది. వాక్యప్రయోగవిషయమైన శ్రీకృష్ణుని వదనమును మద్యవృత్తి యందే విబంధించి కవిబ్రహ్మ యౌచిత్యమును పాటించెను.

సామాశ్రితమైన యౌచిత్యముగూడ ఈ పృథప్రయోగమున భాసింపఁదగియున్నది. శ్రీకృష్ణుడు మాయోపాయవిషయము. ప్రతిపక్షభంజనమునం దాయన ప్రయోగించు వక్త్రాయుధము ఉపాయమే. ఆయన చక్రమువలె వ తిరుగుకలదుకాని ఆయన యుపాయమునకుఁ దిరుగు

లేదనుట పురాణప్రసిద్ధము. ఉపేంద్రుని వజ్రాయుధము ఉపాయమేయన్న భావమును సూచించు తీరున తిక్కన శ్రీకృష్ణుని యుపాయవర్ణనమును ఉపేంద్రవజ్రయందు నిబంధించుట చమత్కార కారి యగుచున్నది.

ఉ ప జ్ఞా తి

ఇది త్రిష్టవచందమునఁ బుట్టింది. పాదమునకు 11 అక్షరములు. గణములు : 1, 3 పాదములు - జ త జ గగ. 2, 4 పాదములు - త త జ గగ. 7 అక్షరములమీద యతి.

ఉపజాతి యను పదము బుశ్రవృత్తిజాతికి సామాన్యవాచకము. ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రలయు, ఇంద్రవంశ వంశస్థలయు మిశ్రణమున నేర్పడినవానిని ఉపజాతులని సామాన్యముగ సంధురు. కాని హేమచంద్రుడు కావ్యానుశాసన ద్వితీయాధ్యాయమున ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రల లక్షణముచెప్పి

"ఏతయోః పరియోక్త సంకర ఉపజాతి శ్చతుర్థకా" అని 156 వ సూత్రమునఁ జెప్పెను. దీనిపై లఘుటీక :

"సర్వజాతీనాం ఉత్తాదీనాం ప్రాయో గాయత్ర్యాదీనాం ఇతఃపరాసాం జగత్కాదీనాం ర్విత నామాకృతనామ విసద్యత ప్రస్తారిరూప స్వస్వపాదానాం స్వల్పభేదానాం సంకరః ఉపజాతి రితి బహుశ్రుతః ప్రాచీనః"

సర్వదృష్టములందును స్వస్థానపరిస్థానములైన పాదముల సాంకర్యమున ఉపజాతి వృత్తము లనంతములు కల్పింపవచ్చును. సాంకర్యము అల్పభేదముగల పాదములకే చేయవలెను. చంపకోత్పలములకు, శార్దూలము త్రేటములకు సాంకర్యము చేయవచ్చును.

మహాభారతమునఁ దిక్కన్నచే రచింపఁబడిన ప్రథమశ్వాసముందలి 64 వ పద్య మొక్కఁదే ఉపజాతివృత్తము. దీని ప్రథమ తృతీయపాదములు ఉపేంద్రవజ్రా సంబంధులు. ద్వితీయ చతుర్థపాదములు ఇంద్రవజ్రా సంబంధులు. ఇట్టి యుపజాతివృత్తమునకు విపరీతాభ్యాసకీ యని సంస్కృతలాక్షణికులు పేరిడియున్నారు.

ప్రథమ ద్వితీయపాదములు ఇంద్రవజ్ర, ద్వితీయ చతుర్థ పాదములు ఉపేంద్రవజ్రయైన యుపజాతివృత్తమును వారు అభ్యాసకీ యనిరి. తిక్కన్న వ్రాసిన యుపజాతి విపరీతాభ్యాసకీ.

"మునీంద్ర నిర్వాగ్యత ముట్టి చావుం
గానేరదయ్యెం ; గడుగట్టి చిత్తం

జలధరవృత్తపాదము ఏర్పడును. ఉత్పలమాలాగతి యాంధ్రులకు చిరపరిచితము, ప్రియము నైనది. అట్టి యాంధ్రులచేతి జలధరముయొక్క గతియందు వెలితి వెంటనే గోచరించును.

భారతమునఁ దిక్కన్న రచించినవే రెండు జలధరములు గలవు. ఒకటి శ్రీపర్వ ప్రథమా శ్వాసమందలి 148 వ పద్యము.

“స పలుకెల్ల నిక్కమ యనింద్యగుణాః
యా పురుషార్థహాని సుతు లీల్గుటకుఁ
దాపముబొంది తార్కి దిగద్రావి మహా
కోపుఁడనైనఁ బాటిరె ; తగుఁ గినియన్”

ఇది ధృతరాష్ట్ర వాక్యము. వీముని ఆయనప్రతిమను భంజించి ఆతనియందుఁ దనకుఁగల క్రోధమును బయటఁజెట్టికొని వెంగలియైన ధృతరాష్ట్రుని ప్రతిహింసాప్రవృత్తి యధర్మమని శ్రీకృష్ణుడు పలుకెఱుంగుల నిరూపించి మందలింపఁగా ధృతరాష్ట్రుడు తన తప్పిదము నొప్పికొనుచు శ్రీకృష్ణునితోఁ బలికిన దీని వాక్యము. నలుగురలోఁ దన కుటిలబుద్ధి బయటఁబడినది. తాను నిందాభాజనుఁడైనాఁడు. తప్పనిసరియై ధృతరాష్ట్రుడు తన తప్పిదము నొప్పికొనుచున్నాఁడు.

“అకార్యకరణజ్ఞాన గురువ్యతిక్రమ ప్రతిజ్ఞాభంగాదేః

చేతస్సంకోచః ప్రీతా”

— కావ్యానుశాసనము

తన యకార్యకారణము తనకుఁ దెలిసిరాఁగా ధృతరాష్ట్రుడు తత్కాలమునఁ బొందిన భావము ప్రీతి. అది చిత్తసంకోచరూపము. శోకస్థాయికి అంగముగా జవించిన క్రోధమువల్ల అకార్యకరణము గావించి తజ్ఞస్యమైన ప్రీతివల్ల ధృతరాష్ట్రుడు చిత్తసంకోచము పొందినాఁడు. తన యపరాధమును అంగీకరింపక తీరక అనిష్టముగా సంగీకరించుచున్నాఁడు. క్రుంపులు క్రుంపులైన వాక్యములలో తన దోషమును అంగీకరించుచున్నాఁడా ; అనిపించునట్లుగా అసమాప్త సహజగతియగు జలధరవృత్తమున వాక్యమును బయటచున్నాఁడు.

‘భ’గణ బహుళమైన జలధరము స్థలితగతి - అనఁగా అవరోహణగతి. ప్రీతిచే దిగంబడుచున్న హృదయస్పందనమునకుఁ దగినది.

రెండవ జలధరము శ్రీపర్వప్రథమా శ్వాసమందలి 184 వ పద్యము. అది వీమనేనవాక్యము.

“అనభలోని కట్లు ద్రువదాత్మజః దాః
గాసిగ నీర్చి వర్షాబువఁగాఁ గినుకన్
‘జేసిన బానకై పెదవిఁ జేర్చితి దు
శ్వాసను శోణితం ; విది నిజం బరయన్.”

దుర్యోధనాదులు క్రూరులుగనుక వారిని రణమునఁ జంపుట యుచితమేయైనను దుశ్శాసనుని కోరి తము ద్రావుట “వృకవిధ మనురథంగి” యని తెగవాడిన గాంధారితోఁ దనవర్య కేవలము నటన యనియు, ప్రతిజ్ఞాపాలనార్హము అట్లు చేయవలసివచ్చినదనియు భీముఁడు సమాధానము చెప్పు చున్నాఁడు. ధృతరాష్ట్రుని భుజిలముకంటె గాంధారి తపోఽలము కోటిమడుగులు గొప్పదని భీముఁడెఱుంగును. ఆమె మాటలయందు కోపము కనిపించినంతనే అతఁడు భయకంపితుఁడై పోయెను. వినతుఁడై యామెకు సమాధానముచెప్పెను. దుర్యోధనుని యూరుఁజనమును ప్రతిజ్ఞావిర్యహదముపేరి సమర్థించుకొనెను. సహేతుకమైన యా సమాధానమును గాంధారి యంగీకరించెను. అయినను ఆయమకు భీమునిపైఁ గోపము తీరలేదు. మరల నొక నేరము మోపినది. అది దుశ్శాసన దుర్బిషాసము. “అది వృకోదరుఁడు : వృధివిఁడు మనురథంగి” యన్న యామె మాటలయందలి పాదస్వమునకు భీముఁడు మరిలఁ గంపించిపోయియుండును. తాను చెప్పఁబోవు సమాధానము ఆమెకు నద్భుతో లేదో? శంకావికర్కభయనంకులమైన చిత్తముతో భీముఁడు దుర్బిషాసము ప్రతిజ్ఞాపాలనమునకై చేసిన యభినయమమాత్రమే యని చెప్పినాఁడు. బ్రహ్మాస్త్రమునకును బెదరించి భీముఁడు గాంధారియెదుట నిదగదలాడుచు ఎక్కిసవ్యాము వికల గతియై క్రుంపుట క్రుంపులవలె నుండుట సహజము.

ఉత్పలమారే వ్రాఁచుక ఈ రెండు సందర్భములందును తిక్కన యుత్పలమాలాఖండ ములను వ్రాఁచుట విశ్వప్రయోజనాపేక్షచేతనే యని భావించఁదగియున్నది.

క్రొంచపదము

ఇది సంకృతిభృందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 24 అక్షరములు. గణములు : భ మ స థ స న న య. 10, 18 అక్షరములమీఁద యుండు.

జయకీర్తి దీవిని హంసపదము అనెను. హేమచంద్ర శేడాభిజ్ఞాదుల హంసపద దీవి కంటె భిన్నము. ఆంధ్రలాక్షణికులు హంసపదము ప్రత్యేకము చెప్పినట్లు కనిపించదు.

జయకీర్తి హంసపదమునకు 6, 10, 18 అక్షరములమీఁద మూఁడు యతులు విధించెను. (చందోనుశాసనము : 2 - 255)

పింగళుఁడు మొదలు సంస్కృతచ్ఛాందపితు లందఱును క్రొంచపదము తెప్పిరి. కాని యది అధికృతిభృందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 26 అక్షరములు. 6, 10, 18 అక్షరములమీఁద యుండు. తెలుగు క్రొంచపదముయొక్క ఉపాంతగురువు సంస్కృతక్రొంచ పదయందు లఘు ద్వయమైనది. రెండింటికి విధియే భేదము. కన్నఁడులు సంస్కృత లక్షణమునే యవలంబించిరి.

సంస్కృత కన్నడ క్రౌంచపదముల యుత్తరఖండము కేవలము మణిగణవికరము. పూర్వఖండము మత్రావృత్తము. తెలుగు క్రౌంచపదమున ఉత్తరఖండము కొంచెము మారిన మణిగణవికరము ఉపాంతలఘుద్వయము గురువుగా మారినది.

మత్రా మణిగణవికరములు కలిసి క్రౌంచపదయగును. సంస్కృతమున రీ అక్షరముల మీద జై బడిన విరతియందు ప్రాసమును కన్నడులు పాటించిరి, అది చూచియే కావలె జయ కీర్తి తన లక్ష్యలక్షణాత్మక క్రౌంచపదయందు రీ అక్షరములపై ప్రాసమును పాటించెను. "క్రౌంచ పదం చాత్ కించ మసౌ ఛ్వా త్రినగంగురు శరశర వసుయతయః" అని జయకీర్తి లక్షణము, లక్ష్యము.¹² "క్రౌంచపదా ఛ్వా స్సౌ సనస్స ఇషు శర వసు ముని విరతి రిహాభివేత్"¹³ అన్న కేదారభట్టగాని యితరులుగాని, జయకీర్తివలె ప్రాసమును పాటించలేదు.

అంధ్రలాక్షణికులందు గణ, యతి నియమములందు ఏకాభిప్రాయమున్నను రీ అక్షరముల మీది ప్రాసమును అప్పకవి యొక్క యుమాత్రము ఒప్పలేదు. ఆ ప్రాసమును పాటించినచో సంస్కృతమునందువలె రీ అక్షరములమీదకూడ యతి పాటించినట్లే యగును.

శివిజనాశ్రయని క్రౌంచపదలక్షణము గల ప్రాస యతి నియమములందు సమగ్రమై యున్నది. ప్రాసశ్రయమున యతిమైత్రి పాటించబడుటచే శివిజనాశ్రయని లక్షణమునుబట్టి వృత్తద్వయమధికతమైన క్రౌంచపదమునకు ఏకవృత్తత్వము సిద్ధించుచున్నది. లిక్కన్న క్రౌంచ పదము శివిజనాశ్రయని మార్గమునే అనువర్తించినది. ఉత్తరఖండమున వడిమైత్రియున్నను పాదాద్యక్షరముతో నుత్తరఖండాద్యక్షరము మైత్రిపొందని కారణమున నన్నెచోదని క్రౌంచపద మున రెండువృత్తములు నతుకుపెట్టినట్లే యున్నవి.

క్రౌంచపదమందిలి ఖండములు రెండును పదునాడేసి మాత్రలు గలవి. చతురస్రగతి గలవి. పూర్వఖండగతి గుర్వక్షర బాహుళ్యమున విలంబితము; ఉత్తరఖండమున గతి లఘు క్షర బాహుళ్యమున ద్రుతము. అత్యంత విలంబితము, అత్యంత ద్రుతమునై న అతివిరుద్ధగతులు క్రౌంచపదమున సందింపబడినవి.

అంధ్రమహాభారతమున శ్రీపర్వ ప్రథమాశ్వాసమునఁ దిక్కన్న వ్రాసిన 108 వ పద్య మొక్కడే క్రౌంచపదము.

“కౌరవసేనావీరులు లావుం గడిమియు జలమును గడక యెలర్పఁ
 పీఠతసొంపుం గ్రూరతపెంపుం దెగువయు నెఱవఁగఁ దెరలక వీరకా
 డోరనఁ ద్రోవంగా రభసం బేపును గలితనమును బొలుపు వహింపకా
 వారు భయంబుం గూరుటకుం గావలసెను రుధిరము వదనము నేర్పకా”

ఇది గాంధారీ కావలెను. దేని ఓముని వాక్యము. గదావిభక్త్యమును త్యజించి మర్యాదముని యూరువులు భంజించినందులకు గాంధారీ కోపించి యిదిగా ఓముడు ధియింపితురై ప్రతిజ్ఞా పారసమునకు ఆత్మరక్షణమునకు, తానప్పుడట్లు చేయవలసినదెన్నెని చెప్పి యెట్లో ఆమె కావమును దిప్పించుకొనెను. ఆమె దుశ్శాసనుని వక్షాభరణము, రుద్రపానము, వ్యతివేదిము, అనుభరించి యని చెప్పుట ఓముని “వ్యక్తివేది :” యని సక్రోధిముగ నెఱింగించెను. ఓమునకు మరల భయ మయ్యెను. ప్రతిజ్ఞాపారస ప్రాంత్రాణములే దీనిని గారడములని ఓముడు గాంధారీ సమాచారము చెప్పుచున్నాడు. ప్రతిజ్ఞాపారసమును దుప్పరిహేతువును బెదిరుబెదిరుగా జలధరవృత్తముననివేడించ ప్రాణరక్షణమును ప్రబలహేతువును క్రౌంచపరివృత్తముని వర్ణించుచున్నాడు.

కొలవనేనావీరులు తనపైకి దుమికివచ్చుట, తాను ధియింపితురై వారిని బెదిరించుటకై చిత్తిమును వదిలమునఁ జేర్చుట యన్న విరుద్ధాంశద్వయమును వ్యజించుకీరుని ఓముడు విలంబితర, ద్రుతతర గతులచే ప్రతిభదములవలె భాసించు వాక్యవృందములతోఁ బలుకుచున్నాడు.

కొలవనేనావిష్టులని తస్మాంతరమైన ఓముని త్రవిద్రుతిని, ఓమోన్మాదివిజృంభణమును తస్మాంతరమైన కొలవనేనా విద్రవమును విశ్రాంతపదము ప్రత్యక్షము చేయుచున్నది. నహాజీవీరుఁడయ్యె తత్కాలమున భయరంపితురైని ఓముని అస్థిరచిత్తావసరము ఈ శ్రాంతపదగతి యందు గుర్తింపఁబడియున్నది. క్షణక్షణ విచిత్రమాన వీరిత్వ ఓరుత్వ సన్నిపాత లక్షణవ్యంజముగా శ్రాంతపదము సంతాపించి పడియున్నది.

శ్రాంతపదపృథముని రెండుపాదములు గలిసి యొక ఆర్థాగీతి యగును. యతి ప్రాసాక్షర మైత్రిని చూచుకొన్నచో లింగమే యగును. శ్రాంతపదపాదపద్మయము వియతాక్షరమైన యార్థాగీతియని దీనిభావము.

ధాన్యరవిలసితము

ఇది అభిక్తివృందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 26 అక్షరములు గణములు : 4 స జ య భ స స స గ 12 అక్షరములపీఠి యతి.

సంస్కృతిలాక్షణకు దీప్తిమైయు జెప్పినట్లు లింగించుడు శ్రాంతపదమువలె నిదియు రెండు లఘుపృథముల సంధానమున నేర్పడినట్లు తోచును. భవజయ, భవసంగ యనుతీరున శ్రుతిసుభగములయన రెండులఘుపృథములు దీనియందు లక్షించఁబడియున్నవి సంస్కృతాంధ్రలాక్షణకు లెవ్వరును వీనిని జెప్పకుండుట వింతగా మన్నది. భవసంగ యనుపృథము హరవిజయమును సంస్కృతకావ్యమున ముపయోగించఁబడినట్లు H. D. Valankar వ్రాసినాడు.

ఖండమునకు పదునాడేసి మాత్రలుగలిగి భాస్కరవిరిపితము చతురస్రగతిని నడచును. రెండుపాదములు కలిసినచో విదియు ఆర్కాగీతి యగును.

పూర్వఖండమున 4. ఉత్తరఖండమున 31 గుర్వక్షరములుగల యీవృత్తపాదము ఉభయ ఖండములందును ద్రుత, ద్రుతతరగతులు గలది. భయశోకాది సంతాపకరభావముల యుత్కటా వస్థకు ఇట్టిగతి యుచితము.

ఆంధ్రమహాభారతమున భాస్కరవిరిపితవృత్త మొక్కడేకలదు. అది ప్రీవర్సద్విశీయా శ్వాసమునందలి 50 వ పద్యము.

“కౌరవన్యపతి తనూజశతంబుఁ గంటె పవనసుతు పటుభుజలీలా
ఘోరతఁ దడబడ మేదినిమీఁదం గూఁతె; వికటముఖ కరచరణత్వం
జేరికయిన గనుగొన్న విషాదం బెంతయు మది నొలయఁగ
బ్రియకాంతల్
చేరి విలపనము దద్దయు నార్తిం జేయఁగ నునికి వనట తిరిఁబెట్టఁ”

దుర్యోధనుని శవమును దిలకించి శోకతప్తయై యనేకభంగుల విలాపంబుచేసి తక్కటి తనయుల డెస నాలోకించి విప్లుదేవునితో గాంధారి పలికిన వాక్యమిది. దుర్యోధనునకై యనేకభంగుల విలపించి యిండుక యుపశమించిన గాంధారిహృదయము తక్కటిపుత్రులఁ దిలకించినంతనే పునరుద్ధిపితశోకతాపంబున మరల ద్రుతగతి యగుట యీవృత్తగతియందు గుర్తింపవచ్చును.

“వీరికై నఁ గనుగొన్న విషాదము” గలిగించు దృశ్యము వర్ణించు నీవృత్తము విషాద భావవ్యంజనము కావలెను.

“మానసో వివిధ స్పృహః విషాదః” అని భావప్రకాశము.¹⁴ మనస్సు వివిధముగఁ జలిండుటయే విషాదము. గురువులు, లఘువులు నందందుఁ బ్రోవులువదియున్న యీవృత్తగతి చంచలమై యుండుటచే విషాదవ్యంజనమున సమర్థమై యున్నదనియే చెప్పవలెను. “తిరివెట్టుట” యనఁగా నుడివెట్టుట, చిత్తభ్రమణము. చంచలగతియైన వృత్తియు చిత్తభ్రమణవ్యంజకమే. ఈవృత్తమునఁగూడ పూర్వఖండమున ఏడక్షరములపై ప్రాసయతిని పాటించియుండిన గతి హృద్యతరమై యుండెడిది.

స ర సి జ ము

ఇది సంకృతివృందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 24 అక్షరములు. గణములు : మ త య స న న న న. 9, 17 అక్షరములమీఁద యతులు.

సంస్కృతలాక్షణికు లెవ్వరు వీవృత్తమును తెప్పించిరి కనుబడదు. క్రౌంచపదమునందు వలె దీవియందును ఉత్తరఖండము మణిగణవికరమే. క్రౌంచపదపూర్వఖండము ముక్తావృత్తము కాగా సరసిజపూర్వఖండము సుందరలేఖావృత్తము. సుందరలేఖావృత్తము "మాత త్యా వ్రత్యేత్ సుందరలేఖ" (2-74) అని జయకీర్తిచేత మాత్రమే లక్షింపఁబడినది. తెలుగులాక్షణికు లెవ్వరును దీనిని జెప్పలేదు.

క్రౌంచపదమునందువలె దీవియందును పూర్వఖండమున నాల్గవలమీఁద ప్రాసయతి పాటించఁబడినది. కవినాశ్రయుఁడాదిగా ఆంధ్రలాక్షణికులెల్లరును వీలక్షణము చెప్పుటన్నమ లక్ష్యములందు పాటించియున్నారు. క్రౌంచపదపాదమందలి ద్వితీయతృతీయాక్షరములు లఘు పులు. ఈ రెండునుగలిసి సరసిజమున వొక్కగురువైనవి. క్రౌంచపదమందలి ఉత్తరఖండో పాంతగురువు సరసిజమున రెండులఘువులై యాఖండము కుదరమైన మణిగణవికరమైనది.

ఆంధ్రమహాభారతమున సరసిజవృత్తము తిక్కనకృతమైనది యొక్కఁడేకఁడు. అది ప్రిపిర్విద్వితియాశ్వాసమందలి 37 వ పద్యము.

"శ్రీరమ్యత్వంబారఁగఁ బెం పూర్తితముగ మణివిరచిత మటటములుం
దారుల జూడన్ సారవిభూతిన్ ధరణిపు లనిమిషభవ నిభు లగుదున్
భూరిప్రీతిన్ సూరెలఁ గొల్వన్ భువనవినుతిమగు పొలుపువలెయ ము
స్వరాజుండున్; దారుణదై వం నిటు నటచునె తుది వితనిఁ గటకటా!"

ఇది గాంధారివాక్యము. శ్రీరమ్యత్వంబారఁగఁ పెంపూర్తితమైన దుర్యోధనదక్రవత్రి హిత పూర్వవై భవమును స్మరింపు గాంధారి మందరీరోదాత్త చిత్తస్పందములు. ఆ చక్రవత్రి పర్వ మానకోపవీర్యావప్తను దిలకించు ఆమె చిత్తస్పందద్రుతియు వృత్తముయొక్క పూర్వోత్తిర ఖండములందు సుష్ఠుగా కానింపబడున్నవి. దుర్యోధనదక్రవత్రి స్థితివిసర్గయుమును వర్ణించుటకు కవిబ్రహ్మ గతివిసర్గయుముగల వృత్తమును ఎన్నిక చేయుట వృత్తప్రయోగచిత్యపరిశ్లాసమునకు వికషాయమానముగ నున్నది.

"మణివిరచిత మటటము"లన్న పదము ఉత్తరఖండమైన మణిగణవికరనామమునందలి యేకదేశమును ముద్రించి ముద్రాంశకారమును ద్వనించుచున్నది. వృత్తపాదము సగమువఱకుఁ గల గతిగౌరవము ఆకస్మికముగ లాఘవముపొంది గతివృత్తమున కటకటా యనిపించుచున్నది.

సరసిజమునందును పాదద్వయముకలిసి యార్యాగీతియగుట గుర్తించఁదగును.

అంబురుహము

ఇది కృతిచ్చందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 20 అక్షరములు. గణములు : భ భ ఓ భ ర స ల గ. 12 అక్షరములమీఁద యుతి.

సంస్కృత లాక్షణికులలో నీవృత్తమును జెప్పినవారిద్దరే. అందు జయకీర్తి భాసుర మనియు, హేమచంద్రుడు సందకమనియు దీనిని జేర్చొనియున్నారు.

ఇది మానిసిపూర్వఖండమును, మత్తకోకిలయుత్తరఖండమును నతుకగా నేర్పడినది. పూర్వఖండమున చతురస్రగతియు, నుత్తరఖండమున మిశ్రగతియుఁ గలది.

ఆంధ్రమహాభారతమున రెండు అంబురుహవృత్తములు గలవు. అందు ఒకటి సన్నయ్య సభాపర్వప్రథమాశ్వాసాంతమున రాజరాజనరేంద్రుని సందోదించినది. రెండవది శ్రీపర్వప్రథమాశ్వాసమునఁ దిక్కన రచించిన 177 వ పద్యము.

“పెద్దయుఁగలము వారలఁ జూడఁగఁ బ్రేముడించుచు దుర్బా
పద్దళ నొందుట సమ్మహితాత్ముల పట్టులందఱు ద్రుంగుటన్
దద్దయు శోకమునం దొరి నశ్రుల ధారలొల్క వగర్చుతో
సద్దురవస్థతెలుగు గనుంగొని యంతకంటెను నార్తురై”

“కుంటిదర్శనంబు సేయరన్నా” యన్న గాందారిపనుపునఁ దన దెనకు వచ్చుచున్న కొడుకులం జూచుచు కుంటిపడిన యపస్త నీపద్యము వర్ణించుచున్నది. కుంటి చిత్తిమున విజయాన్నితులైన పుత్రుల సందిచ్చినమునఁ బ్రీతియు, వారిపట్టులందఱును ద్రుంగిరికదా యన్న శోకమును మిత్రములయి యున్నది. పుత్రులతోడి చిరసమాగమజనితమైన యానందము చివరకు తత్పుత్ర శోకస్మరణజనితదుఃఖముతో మిత్రమగుట వృత్తిగతియందు స్ఫుటముగ భాసించుచున్నది.

పూర్వఖండముంతయు చతురస్రగతియందు నుడచినది. ఉత్తరఖండాయందు దానిలో త్ర్యస్రగతి కిరిసినది. చతురస్రగతి మధ్యమము, త్ర్యస్రము ద్రుతము. మిశ్రభావమున మిశ్రగతి యుచితమ. “వగర్చు” “తెలుగు” “కనుంగొని” యను పదములయందు స్ఫురించు జగజ్జుతి మహారమైన చిత్తవృత్తియందు శోకోద్వీప్తసంత్రమణమును సూచించుచున్నది. దుఃఖము వలన కన్నీరుగార్చుచు కుంటిదేవి వగర్చుట (వెక్కుట) జగజ్జుత్తియందు వ్యక్తమగుచున్నది.

ల య వి భా తి

ఇది తీర్థరమాలావృత్తము. పాదమునకు 31 అక్షరములు. గణములు: స న న స న న స న న 9, 18, 27 అక్షరములమీద యుండు.

దీనిని సంస్కృతలాక్షణకు లెవ్వరును జెప్పినట్లు కనబడదు. పంచమాశ్రామములైన యావృత్తులతో కందగతియందు శాలిలయాస్వితముగ నెడచు నీవృత్తిమునకు శ్రీతిములలో లక్షణముచెప్పబడి నమంజుముతాను. ఆ శ్రీతిములగతి ననుసరించి నచో దీని యందులి లయ భాసించదు.

సలల, భల । సలల, భల । సలల, భల । నలల, గగ

అనుతీరున నీవృత్తిము నడచును. ఇట్టిగతిగల విగత ద్వితరవిగతి యనుబడును. లయవిభాతి పాదము చివరి ట్కిచ్చాశ్రీ చేసినచో విజయధ్రుతిగతి యగును. 31 అక్షరములలో బడే గురువులగుటచే అక్షరాశ్రీతిపైన యావృత్తిగతి యర్థ్యంతరమైనదిని స్ఫుటము. కాని పంచ మాశ్రామములయిన యావృత్తులతో శాలిలమాణమున నడుచు దీనియందులి శాలాశ్రీతిపైనలయ విలంబితమే. అపవృత్తులన్నియు గుర్వక్షరములతో నారంభించు లయగ్రాహిగతియందు అవరో హణభార్యలపైన ప్రవరించును. లయవిభాతియందు దీని యంతగా భాసించదు. పైగా పద స్వరూపవళమున అరోహణముభాసించు సవరాళముకూడ కలదు. కనుక లయగ్రాహి శోక ద్రుతికీ, లయవిభాతి యుత్పాదాద్రుతికీ దగియుండునని భావించవచ్చును.

కాలితిముని లయవిభాతులు రెండు కలవు. రెండును చిక్కిన చివసలే. ఒకటి ప్రియ్య ప్రథమాశ్వాసమందలి 131 వ పద్యము.

“పెరుగగగ నిజాంగములు నరభస పరిన్మురణ

మొడుగుగ, జనావలులు నిరుపమవిధం ది

న్నరవితి బలంబునగగ గరయుగము తోలెదయ

నురము నిదియల, బెలుదల దొరంగగగ దొరిన్ నె

త్తురులు ముఖరంధ్రములఁ దరవళిత మానసము

దొరయుటకుఁ దొచ్చియును నరిగొనగగ గంటిన్

వరసుతున కివ్వదను పరమ పదవిన్ మగుదఁ

గురుస్మపతి యాప్రతిమఁ దొరి నిటులు వుచ్చెన్”

“చళసమాససామణనమానబలుందగు నయ్యందస్మపతి గంధపహసంబసప్రసరితాశంబులగ్నంబు నేని పెంపున వివరహర్షంబునొంది”న తెలుగు వీరయవిభాతి వర్ణించుచున్నది. క్రోడోత్క

టము, హర్షనిర్వరమునైన దృతరాష్ట్రుని హృదయగలియొక్క త్వర వృత్తగలియందు చక్కగా వ్యక్తమగుచున్నది. క్రూరోత్సాహరూపమైన క్రోధము హృదయమును సత్వరముచేయును. రోద్రకర్మవిర్వహణోద్భూతమైన హర్షముకూడ అట్టిదే. క్రోధముచే జ్వలితము, హర్షముచే లఘువునైన హృదయగలి యలిత్యరాన్నితమగుట సహజము. వాక్యార్థమువలెనే వాక్యమందలి యక్షరవృత్తియు శ్రోతహృదయమును దడదడలాడించునట్లున్నది. విజాంగ"ములు "పరిస్పృత" "జనాపయ" అను పదములందు జగణము భాసించి, దృతరాష్ట్రుని హృదయము యొక్క ఉత్సాహోత్ఫుల్లిని వ్యక్తముచేయుచున్నది.

రెండవ అయవిభాతి ప్రీత్యర్పద్వితీయాశ్వాసమందలి 73 వ పద్యము—

“అరయ నిది పెద్దయని పరులమొనఁ జిత్తమున
సరకుగొన కుగ్రమగు బరవస మెలర్పన్
ద్వరితగతిఁ జొచ్చి కురువరుఁడు దలరన్ గవిసి
కలితతులు, దేరుల నికరములు దురంగో
త్కరములును గాల్చలము నెరవులును గీటడఁగ
శరగురుఁడు గర్జుఁడును గురునతుఁడు మద్రే
శ్వరుఁడు గృపుడుం బరవఁ బరగి దివిజుల్ పొగడ
ధరఁబడి ముకుంద ! మన నరతనయుఁ డొప్పెన్”

దప్పిగూర్చి నిదురవోయినవానివలెఁ జెలువమింతయుఁ దొలగి రణస్థలిఁ బడియున్న 'యభిమన్యుకుమారుని దిలకించి యాతని లోకోత్తరపరాక్రమమును వర్ణించుచు గాంధారి విలపించుచున్నది. కురుక్షేత్రమున మృతులైనవారిలో అభిమన్యునకు విలక్షణమైన ప్రాధాన్యమున్నది. అతని పద్మవ్యాహలేదనవృత్తాంతము యుద్ధపర్యమందలి సర్వవీరకృత్యములకును కిరీటము వంటిది. గాంధారి యావృత్తాంతమునే ఈవృత్తమున స్మరించి యభివర్ణించుచున్నది. ఉదాత్తమైన వస్తువును పర్ణించుటకు ఉదాత్తమైన వృత్తము ఉపయోగింపఁబడినది.

అత్యదోష మావంతయులేక పరులద్రోహమునకుగురియై కౌరవుల యధర్మయుద్ధమునకుఁ బ్రత్యక్షనిదర్శనమై పడియున్న యభిమన్యునిఁ దిలకించి గాంధారిహృదయము కరుణాతురమై విద్రుతమగుట "రలమన" వ్యంజనసహితమైన ద్రుతగలియందు గుర్తింపవచ్చును.

ల య గ్రా హి

ఇది ఉద్ధృతమాలావృత్తము. పాదమునకు 30 అక్షరములు. గణములు : ర జ న న ర జ న న నే ర య. 8, 16, 24 అక్షరముల మీద ప్రాసయతులు.

సంస్కృతలాక్షణికులలో దీనిని హేమచంద్రుడు వృత్తిలలితము (2-383) అనియు, జయకీర్తి పృథ్విలలితము లేక లలితస్మృతిము (2-271) అనియు పేర్కొనియున్నారు.

“వృత్తలలితం లలితస్మృతమపి సుందరం

యా త్రవరసం ర జ న నా ర జ న నా డ్యో”

అను జయకీర్తి లక్ష్యలక్షణవద్యము అంధ్రలాక్షణికులు చెప్పిన ప్రాసయతి నియమమునుగూడ చాలవఱకు పాటించుచున్నది. లయగ్రాహియంటి “విరామములు చెంచిననుమి” యని చిత్రకవి పెద్దనయు, “అందముగఁ బ్రాసములు గ్రందుకొను” నని యనంతామాత్యుడును చెప్పి యున్నారు. యరిస్థానమునఁ బ్రాసయలని పాటించుట అంధ్రులవిశిష్టలక్షణము కనుక లయగ్రాహి దేశీయమైన చంచమే. మాత్రాప్రమాదమున కాలలయావ్యతిరేకముగ నెడఁచు దీనిని వృత్తిములతో లక్షణము జెప్పుట యసమంజసము.

ధరి ధరి ధరి ధరి ధరి ధరి ధరి గగ

యనుతీరున పాదమును విభజించుట లయానుగుణముగ నుండును. పంచమాశ్రయములైన యావ్యత్తులతో నడచుటచే దీనియందలి లయవిలంబితము. దీర్ఘాక్షరానంతరం బ్రాప్తాక్షర నివేశనము వల్ల దీనిగఁగి యవరోహి, లఘుదాహాళ్యముని ద్రుతము. స్పృటకాలలయావ్యతిరేకమైన యీ వృత్తమును లయగ్రాహియనుట యుచితముగనున్నది. ద్రుతావరోహణమున మఱచిలలితగిరియైన దీనిని వృత్తిలలితము, లలితస్మృతిము అనుటయు సరిసముగినున్నది.

అంధ్రమహాశాతమున నన్నయవి మూడు, లిక్కిన్నవి నాలుగు, ఎఱున్నది యొక్కఁడు మొత్త మెనిమిది లయగ్రాహియన్నవి. లక్షకన్న లయగ్రాహిలను గుఱించి స్థలాంతరమునఁ జర్చింపఁబడినది. (చూ. చందస్సంవాదము). నన్నయ్య రచించిన మూడింటిలో నొకటి బొమ్మఁడు గావించిన సూర్యస్తవమునందు, రెండు వసంతర్తువర్ణనమునందు వినియోక్తము లైనవి. దేవతాదిస్తుతులయందు కాలలయావ్యతిరేకమైన లయగ్రాహి చిత్రైత్యాగ్రశంపాదకమై చిక్కిరియుచితముగనుండును. విస్తృతమైనవృత్తము లలితస్మృతగఁగిచే హృదయమున లలిత గతి నాదనముచేసి ద్యేత్యద్యేయలయసంపాదకము కాగలదని తానింపఁదగియున్నది.

(చూ. ఆరణ్య. 1-10)

శృంగారాదిమధురరసముల యభివ్యక్తికి సహకరించు తటస్థవిభావముల వర్ణనమునందును లయగ్రాహి సర్వధా సమర్థమే యని సన్నయ్యప్రయోగము నిరూపించుచున్నది.

(చూ. ఆది. V. 138, 139)

వసంతావిర్భావమును మధువముల సుగీరవిసదమ్మలు, కోకిలకులమ్మల రణమ్మలు, మధురమ్మలై చ్యాపింపగా విస్తారమణియమైన శతశృంగపర్వతారణ్యమును సన్నయ లయ గ్రాహియందు వర్ణించెను. చందనతమాలతరులందు, కడగీపండులందు, అనిమీలదరవిందము లందు, సందశతపుష్పమరరిందములందుఁ దగులుచు నమందగరి వీచు మందలయానిలయమును సన్నయ్య మరియొక లయగ్రాహియందు వర్ణించెను. "మందమలయానిల మమందగతి" వీచుట విలంబితలయాన్నితమైన లయగ్రాహి ద్రుతరావరోహణగతియందు సదచుటవంటిదే.

హేరతబోనిపుడై యున్న పాండరాజు చిత్తమును రత్నావిర్భావము అంతంతమాత్ర మునఁ గాదు. అలంబన ఉద్భవనసామగ్రియేకాక తటస్థసామగ్రియు సమ్మోహనదక్షము కావలసి యున్నది. సన్నయ్య యట్టిసామగ్రిని సమకూర్చు యత్నమునకు అంగముగా నీ లయగ్రాహి వృత్తమును స్వీకరించెను. తటస్థవిభావవర్ణనమును సన్నయ్య యిట్టి చందాశిల్పము నవలంబించుట దుష్కంఠచరిత్రమునఁగూడ గుర్తింపవచ్చును.

ఆరణ్యపర్వసప్తమాశ్వాసమున ఎల్లన్న రచించిన 78 వ పద్యము లయగ్రాహి. ఈవృత్తము రావణప్రబోధితుడై కుంభరర్థుడు రామలక్ష్మణులతో యుద్ధముచేయఁబోవుటను వర్ణించుచున్నది. "ఉదార భుజసారణ విదూరిత చిగంతుడు", "పదభార వినమహ్నిభారుడు" నగు కుంభరర్థుని ఆయతభుజములను, గురుచరణములకు స్వరూపమాత్రముచే రూపించుటకు లయగ్రాహి సమర్థమే యనవచ్చును.

వ స ం త తి ల క ము

ఇది శర్వరీచందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 11 అక్షరములు, గణములు ; త థ జ జ గ గ. 7 అక్షరములమీఁద యతి.

ఇది సింహాన్నత, సింహాద్భుత, ఉద్ధరిణి, మధుమాధవి, శోభితతి, కర్పొత్పల మున్నగు నానానామములచే వ్యవహరింపఁబడినది. సంస్కృతలాక్షణికులు దీనికి పాదాంతయతినే భావించి నట్లు తోచును.

11 అక్షరములలో నగము గురువులు, నగము లఘువులునై న వసంతతిలకము మధ్యగతి కావలయును. కాని ఆద్యంతముల గుర్వక్షరసమావేశ ముండుటచే పాదమున విలంబితాంతోక

గతి భాసించును. పరిష్కరిస్తావశమున జగదములు విరాక్తిరములై నచో ఆపరోహణ మతిశయముగ భాసించును జగదములు ఆక్తిరములయినచో ఆరోహణము అతిశయించును.

వసంతతిలకావృత్తి వివిధోద్ధృతిరమును గుఱించి ప్రాచీనుల యదప్రాయములు తిన్నములుగ, విరుద్ధములుగ నున్నవి.

“నాయకావర్ణనే కార్యం వసంతతిలకాదికం” అను¹⁵ కాత్యాయనుడు చెప్పినది యతివశగుత్తవాదులుదాహరించెరి. తిలకముని లక్ష్మిము శృంగుననాయకనే వర్ణించుచున్నది.¹⁶

“వీరే వసంతతిలకాదయః” భోజమహోరాజు.¹⁷

“వసంతతిలకం భాతి సుందరే వీరకాద్రియోః” కేమేంద్రుడు.¹⁸

“మహారాయం యాసదాచ్యుత

మాలతీ చ ప్రహర్షితీ

మంజుభాషిణ్యపి శ్చయా

వసంతతిలకా తథా”

అచ్యుతరాయలు

సాహిత్యసాం 7-158.

భారతీయల యదప్రాయము వీసరీ పన్నముగా నున్నది. ఆంధ్రభారతమున నున్నయ్యది మూడు, తిక్కన్న పర్వతీ ముల్లము నాల్గు వసంతతిలకావృత్తిము లున్నవి. సన్నయ్య ప్రాసిన మూడింటిలో రెండు రాజరాజును సుందోదించుటకు ఆంధ్రవర్ష ద్వీపయాత్యాసారములను చొరటియు, ఆంధ్రవర్షవర్షవర్షయాత్యాసారములను పర్వతీయునువర్షములయినవి. మూడవది ఆంధ్రవర్ష వర్షయాత్యాసారముల 29 వ పర్వము.

అనయం జన్మ సన్నుత

నా బంధు లందఱు మనలమున నే మనారె

ట్టిదాని మూర్ఖులు నెచ్చెరు దీలచిహ్నం

గా మద్దిపుట్టు : నని కన్న మనలములోనకా”

కన్యాసహజమైన వాంఛమున ప్రార్థించుగా ప్రత్యక్షమైన మూర్ఖుని ప్రసారమున, దనకు సద్యోజాతుడైన పుత్రుని బంధువీరచే నింటికి, దీనికానిపోజాలయ్యు, మూర్ఖునమతేజా, దైని యా పసికందును అచ్చట దీలచిహ్నంజాలయ్యు బుంత వంతుని చగచుట వన్నయ్య వనంత తిలకమును పెట్టిరియెను. పెన్ను జగదములు పిహితములై నను స్వస్థానమున బలముగా నిర్వివ

రెండు జగణములు జనావదభీతి, పుత్రహతభీతి కుంతి హృదయమును చకితముగావించినతరును బట్టి యిచ్చుచున్నవి. జగణద్వయకల్పితమైన యారోహణముచే వృత్తమునఁ గొంత దోలాగతి భాసించి కుంతిదేవి యప్రాప్తవిశ్వయమైన చిత్తస్థితిని వ్యక్తము చేయుచున్నది.

తిక్కన రచించిన వసంతతిలకావృత్తము ప్రథమాశ్వాసమందలి 10 వ పద్యము.

“హా పుత్రవర్గ మిటు లారడిఁబోవ దీప్త
వ్యాపార మేది మది పందుచు దీనవృత్తిఁ
బ్రాపించి యన్యు లకృపఁ బరికింప నింకే
నోపఁ భవం బెదలియుండఁగ జీవితోడఁ”

విప్రులార్తిగూరి, ధృతిదూరి, ధరణిగూరి, తలబోర్చుకొనుచు ధృతరాష్ట్రుఁడు సంజయు నితోఁ బలికిన వాక్యమిది. దీప్తవ్యాపారమేదుట యనఁగా ఓజోనాశము పొందుట. (ఓజో దీప్తబలే¹⁹) దీనవృత్తి న బ్రాపించుట యనఁగా ఆలస్యరూపమైన మాంద్యమును పొందుట. ఓజో విపర్యయము అవరోహణము, మాంద్యము విలంబనము. జగణతిరోధానమున వసంతతిలకమున విస్తేజమై మందగితగతియగును. తిక్కన్న జగణములను నిరాకరించి యీ వసంతతిలకమున అవరోహియైన విలంబితగతిని భాసింపఁజేసెను. ధృతరాష్ట్రుఁడు చింతాలనుఁడై తలవచ్చు కొనుచు బలికిన యీ వాక్యముయొక్క గతి యలసము, గతము నగుట నై జము.

వసంతతిలక నిర్వాణమందలి పుర్యములను క్షేమేంద్రమహాశివి యిట్లు వివరించెను.

“వసంతతిలకాస్యాగ్రే సాకారే ప్రథమాక్షరే
ఓజసా జాయతే కాంతిః సవిరాసవిలాసిః” 2-20

“ఆకారేపి కృతే పూర్వం బందే లల్పపదపేళరే
వసంతతిలకం ధత్తే నిర్గంది రమణీయతాం” 2-21

వసంతతిలకముయొక్క ప్రథమాక్షరము ఆకారమై బంధము సమాసభాయిష్టమైనచో (ఓజ స్సమాసభాయస్త్యం) కాంతియను గుణము చక్కఁగా విరాసముపొంది యందగించును.

ప్రథమాక్షరము ఆకారమేయైనను లఘుసుఖమారపదములచే గ్రందిరహితమైన వసంత తిలకము మాధుర్యగుణమును పొందును. (మాధుర్యం రమణీయతా)²⁰

నన్నయ్య తిక్కనలు వసంతతిలకమునందు ఓజస్సును భంజించి మాధుర్యమును వ్యంజిం చుటకు ఈ పుర్యములనే కాక మర్మాంతరములనుగూడ ఆశ్రయించిరని గుర్తించితిమి.

మా ని ని

ఇది ఆత్మతీర్థపుండరీకమునకు బుట్టినది. పాదమునకు 22 అక్షరములు. గణములు : భ భ భ భ భ భ భ గ. 12 అక్షరములమీద యతి. 6, 12, 18 అక్షరములమీద యతులు.

సంస్కృతలాక్షణికులు దీనిని మదిరి. లతాకుసుమ. సంగత నామముల వ్యవహరించి యున్నారు. వియతగతియగుటచేత గావలె వారు యతివిధేకము ప్రత్యేకముగా జేయలేదు.

మానినియందు పన్నయ 12 అక్షరములమీద నొక్కయతినే పాటించెను. సన్నెచోదరును అట్లే చేసెను. తిక్కన తాను వ్రాసిన మూడు మానినిపృథ్వులలో రెండింటియందు ఒక్కయతినే పాటించెను. మూడవ దానియందు 6, 12, 18 అక్షరములమీద మూడు యతులు పాటించెను.

రవిజనాశ్రయమునందు రక్షణము 12 మీద నొక్కయతినే చెప్పబున్నను లక్ష్యముని 6, 12, 18 మీద మూడుయతులు పాటించబడియున్నవి.

“కారముల్ క్రియ గొన్న నేటి భ
కారము లొక్కటి సకారముతో
గాలిపమై చనగా యతి పండ్రెడః
గొన్న మానిని కామిసభా :”

రవిజనాశ్రయము.

అనంతరు :

“చెన్నుని నల్లిక నేవగుట ద్వల
నెల్లు రుద్రయ చిత్రయతుల్
పన్నుని నొలది ప్రభాసుర పిత్రమ
ఫలగగ మానిని భవ్యమగుఁ”

“ప్రభాసురపిత్రమ” అన్న మాటను ప్రభాసురపిత్రమమని గ్రహించినచో 12మీద యతి వియత మనియు, 6, 18మీద యతులు వై చిత్రహితములనియు అనంతరు యతిప్రాయముగా గ్రహింప వచ్చును.

చిత్రవి పెద్దన —

పద్మగురుల్ రవినేని రసత్రయ
నే న్నది మానిని శిల్లదన

అవి మానివియందరి యతిసంఖ్య వై కల్పికమని స్పష్టముచేసెను. వైచిత్రీసంపాదనార్థముగాని ప్రయోజనాంతరాపేక్షచేగాని కవి యతిత్రయమును స్వేచ్ఛానురోధముగఁ బాటించవచ్చును. లేదా మానవమృదు.

భారతమున నన్నయ్యవి రెండు, తిక్కనవి మూడు మొత్తము ఐదు మానినీపృత్తములు గలవు. అదిపర్వ చతుర్థాశ్వాసమందలి 20 వ పద్యము మానివి —

“ఏచి తనర్చి తలిర్చిన ట్రోవుల నిమ్మగులావుల జొంపములం
బూచిన మంచి యశోకములకా సుర పొన్నలఁ దొన్నల గేదగులం
గాచి బెడంగుగఁ బండిన యా సహకారములం గదళీతతులం
ఱాచుచు చీనుల కింపెనఁగన్ వినుచున్ శుభకోకిలసుస్వరముల్”

మాలినీనదీతీరమున, తిద్దాశ్రమోప్రాంతమున దుష్కంఠమహారాజునకు స్వాగతిపఱచించిన నందనదైత్రరథనమాసమైన పసిమును వర్ణించుచున్న పృత్తమిది. మృగయాభేదమున నలసి యున్న దుష్కంఠునకు తాపాపనోదనముగావించి మంగళస్వాగతపూర్వకముగ నృత్తగీతముల తీత్రరంజనము నలుపుచున్న యావనము బాచికకుంతలా దుష్కంఠపరిణయమునకు పెండ్లిపందిరి వలెనున్నది. ఓగ్రదైత్రనిర్మితిమై యవరోహణగతియందుండవలసినపృత్తము పదవ్యవస్థాపకమున జగణ, సగణ స్వరూపనిర్వాసమై యారోహణగతి సంక్రాంత మగుచున్నది. ఏకగణాపృత్తిచే నమగతియై ప్రసాదగుణమును, అవరోహణములందు మాధుర్యమును ఆరోహణములందు ఓజస్సును సంక్రమింపఁజేయుచు పృత్తము శ్రోతృచిత్తమును మాధుర్యపీపితము చేయుచున్నది. చతురస్రగతియందు స్ఫుటతాలరియాన్నితమైన భండము హృదయసుధావహమై శృంగారతటస్థ విభావపర్ణనమునకుఁ దగియున్నది.

సన్నయ్యరించిన రెండవమానినీపృత్తము ఆదిపర్వము ఆష్టమాశ్వాసమందలి 81 వ పద్యము. “వరాద్రమప్రణయ వశ్యతాఖిలరాజన్యలయ సుఖంబుండిన” తమపాలికి ప్రీతితోఁ జనుదెంచిన నారదమునీంద్రుని పొందవులు నసంధిములై సత్కరించుట యీ పృత్తమున వర్ణింపఁబడినది. చతురస్రావరోహణగతి ప్రసాదమాధుర్యములను, ఎడనెడరానించు జగణము తీర్చిదిద్దే ఓజస్సును వ్యంజించుచున్నది. సుఖంబున్న పొందవులు ఆకస్మికమైన దేవముని యాగమనమున భక్తిసంక్రమావేశము పొందుట పృత్తిగతియందు సువ్యక్తిమగుచునే యున్నది.

తిక్కన ప్రివర్ణ ప్రథమాశ్వాసమున వ్రాసిన 90 వ పద్యము మానివి.

“కావున నీదెస నాతనికిఁ విముఖత్వము గల్గదు రక్తిమెయి
దా వినయంబైనయందు గొనియాడుట తప్పదు, కాంచెదఁ నాతనిపై

సీవును నెయ్యము గారుజకర్తమునెక్కొని చిమ్మలు పెట్టికుడు
వేపురపెట్టుగ నంతరికర్మము నుచి నిల్పుము పెంపొందుకా"

హతులైన పుత్రకులపట్ల కోరికగ్నిని, పుత్రహంతకులపట్ల ద్వేషాగ్నిని జల్లార్చుకొని ప్రసన్నులైత్రుండవై పాండవులపట్ల పుత్రవార్పిణ్యము నలవలచుకొనుమని వ్యాసదగవారుడు ధృతరాష్ట్రున కుపదేశించు సందర్భమునందిరి వాక్యము. తదాదుడు, తరుణాశువునైన దివ్యజాతు పుత్రశతముచూడూడైన తన పెదతండ్రిని పరిమదిత్ర్యుదితిములతో నాదరించుననియు, ధృతరాష్ట్రుడును మృతిపుత్రశతమును మఱి పాండవపరిచియునే పుత్రసహస్రముగాఁ బ్రేమించుట యలవలచుకొన్నచో జీవితశేషము ప్రసాదమయితిమగా నుచివోగలదనియు వ్యాసని వాత్సల్యము, మధ్యాహ్నోహామన స్ఫుటలయాన్వితమై, గతిగల చందము వాత్సల్యమును సర్వదా సమర్పించుచున్నది సంద్యవస్తయు సర్వదా అవరోహణమునే ప్రవలవలచు జగజస్సూర్తి లేకమునుగూడఁ దిరియై త్రినిబ్బటలేదు. గంగాదివిహారసంవాదము చిశేషముగాఁ దాటింపఁబడి ప్రచ్ఛిన్నపితృహాస మోహిన్యమునకు అన్యస్తగఃకర్తవ్యహాస మోహిన్యము పోషింపఁగుచున్నది.

శ్రీపర్వద్విద్యోతయాశ్వాత్వాత్మునఁ నిర్మలవ్రాసిన 12వ పర్వమువారి మానసికవృత్తిమే. అనుపులంబానియిది అసంకరాంతులుపాయుని నిజరంగమునఁబరియున్న మహాపీఠులను దిలకించి గంధారి పరిమదిత్ర్యుని విలాసుడునైన వాక్యమున తిక్కన మానసికవృత్తమున నిబలించెను.

"కూలియుఁ గాంఠ యగుర్చుగఁ దేజము గుంటు పహ్నులు క్రూరభా
జాల మదంగియుఁ జాయ పెరిగెడు చలదము నొందిరి

శబ్దముఁ దాం

చాయలఁ గట్ట మఁ జొవగుంటును కాలసంపుండు; సజలమున దీ

చాయలు మరిప్రభల గదచెదఁ గుణధ్రుని గింపె

మధురమిరుకా"

యత్రయసహితమైన యా మానసికవృత్తమును తిక్కన ప్రత్యేకమైన యాసవేశముతో విర్ణయించిట్లు తోచును. అన్యమానసికవృత్తములందు 12 వై నాకర్మయంతినే పాడించి యాదుర్భావోపమానాక్రమే 8, 12, 18 అక్షరములపాద మూడుయరులను పాడించుటకు పెద్దవస్తుగతమైన యుదాత్తతమే కావలసిని భావించిరియన్నది. రజరంగమందిరి శోభి య జగుప్పా. ప్రేరకములయిన దృశ్యములను గంధారి తొలిచూపునఁ జాలెను. మరచూపునఁ కోరివ్యాకులరై విలసింపు తన కోదండ్రును. రణహతులై పడియున్ననుహాపీఠులను జూచెను. శ్రీకృష్ణుని

యవతారప్రయోజనమును ఆయనకు వర్ణించిచూపెను. శోకాలసమైన గాంధారిహృదయమున మృతపీఠుల మహావీరకృత్యముల స్మరణవల్ల కొంతహర్షత్వర తత్కాలమున సంక్రమించుటచే చుద్యగతి భాసిండుట సహజము. ఉదాత్తప్రకృతియైన గాంధారి శోకమునకు హర్షము అంగమై వృత్తముయొక్క యవరోహణగతియందు అసక్యదవభాసిత జగజస్ఫూర్తికి గారణమగుచున్నది. బీష్మక్రోడాదులవల్ల, విశేషించి యభిమన్యునివల్ల గాంధారికిగల యత్యంతమైన ప్రీతి సమాంతర స్థానత్రయ పునఃపునరావృత్త సరూపస్వరవ్యంజన రూపమైన యతిత్రయముచే శ్రుతిరమ్యమైన ఈమానినీవృత్తమున వ్యక్తమగుచున్నది.

ఉక్కెన్న రచించిన మరియొక మానినీవృత్తము ప్రీతవర్వద్వితీయాశ్వాసమందలి 31 వ పద్యము.

“జూడమునప్పుడు సర్వజనంబులుచూచి భయంపడి యిప్పని యి
మేదిని నేనలకుం గురుకోటికి మృత్యువుగాని నిజం బలతిం
దోదని యాదరె ? యమైయి నాదగు బుద్ధికి దోచిన సత్యము దా
మోదర పాటిలదే ? కొడుకంచుఁ బ్రియోక్తులు వర్కినఁ
బెంపునెడున్”

రణమున కెత్తివనుచు భక్తితో, దన్ను జూడవచ్చి యాశీర్వదించుచుని దుర్యోధనుడు ప్రార్థించుటయు, ధర్మ మేపక్షమందుండిన నాపక్షమునకు జయమగునని తాను పలుకుటయు వివరించి, “ఇట్లననేల యంటేని” అని ఈ మానినీ వృత్తమున గాంధారి తాను దీవనకుం జొరని కారణము వివరించుచున్నది. జూడమునప్పుటి దుర్యోధనాదుల యధర్మకార్యములను చిలకించి సర్వజనులును కౌరవనాశనము తప్పదని పలికిరి. ధర్మమే జయించునని తానును ఎఱుంగును అధర్మపరుడై స పుత్రుని విజయవిగమ్యుని యాశీర్వదించి తనమాటను వమ్ముగావించుకొనుటకు గాంధారిహృదయ మంగీరింపలేదు. ఎతివ్రతాత్వమహత్వముగల తనపదకు అలభ్యముకొరకు అనిన గాంధారి యభిమాన మీ వాక్యమున స్పష్టమగుచున్నది. “కొడుకంచుఁ బ్రియోక్తులు వర్కినఁ బెంపునెడున్” అన్న గాంధారి మానిని. ఆమె వాక్యమును మానినీవృత్తమున నిబంధించుట స్పృతనామాశ్రితమైన యీచిత్కము.

కవిరాజ విరాజితము

ఇది విశ్వశిష్యుండమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 28 అక్షరములు. గణములు : న జ జ జ జ జ జ రగ. 7, 18, 18 అక్షరములమీఁద యుండు.

దీనిని హేమచంద్రుఁడు హంసగతియనియు, జయకీర్తి మహాశిరుశిరియనియు న్యవహరించిరి. చందోమంజరియందు ఇది శ్రవణాధరణ మనఁబడినది. "విరాజితము" అని నామాంతరముగూడ పేర్కొనఁబడినది.

మానినియందలి మొదటియక్షరమైన దీర్ఘమును రెండు ప్రాస్యములుగా మార్చినచో కవిరాజవిరాజితము పేర్పడును. స్వల్పమైన యీ మార్పువలన గణక్రమమంతయు మారి పద్యగతియందేదో విపరీతమైన మార్పు వచ్చినట్లు శ్రాంతిఁగొల్పును. శిల్పరచంపరిముల భేదమెట్టిదో మానినీ కవిరాజవిరాజితముల భేదమును అట్టిద. పాదప్రతిమాక్షరమును మార్చినందువలన పాదమంతయు మారిపట్లు శ్రాంతిఁబడును. గతయందు రయయందు పారమార్థికమైన మార్పేడియు లేదు.

కవిరాజవిరాజితము మానినివలెనే చతుఃస్రగతియందు కాలరయాన్నిరమై నిడుడును. కాలరయానుగుణమైన దీని లక్షణము నల ద త ద త త త త అని యుండవలెను.

మానినివలె నిదియు యుక్తత్రయముల మగుట శ్రవ్యతాంశయహేతువై కాలరయార్థకరాపాదకమై సమంజసముగ నుండును. మానినియందు ఒక్కయతినే చెప్పిన లాక్షణికులుగూడ కవిరాజవిరాజితమును మూఁడుయరులు చెప్పిరి. రెండింటను మూఁడుయరులు చెప్పబడే న్యాయము. అయినను దాదాపు యుక్తత్రయమును ఏదాపగా స్వీకరించినట్లు కనిపించును.

దాదాపు సన్నయ్య కించునవి రెండు. తిక్కన్న కించునవి నాలు మొత్తము అటు కవిరాజవిరాజితములు గలవు. సన్నయ్య రెండింటను 18వై నొక్కయందే పాటించెను. తిక్కన్న మూడింట సన్నయ్యనే యనుసరించినను ఒక్కదానియందు యుక్తత్రయమును పాటించెను.

సన్నయ్య కవిరాజవిరాజితములు రెండిను కవివ్యాసులే. మొదటిది ఆదిపర్వ చతుర్థాశ్వాసమునందలి 21 వ పద్యము.

"చని చని ముందట నాజ్ఞహవిర్ధృత సౌరభధూమ లతాతరులన్
 టెనఁగిన మ్రాకుల కొమ్మలమీఁద సపేతలతాంతములై నను దా
 యని మధుపప్రవరలలులఁ జూచి జనాదిపుఁ డుత నెఱింగెఁ దపో
 వనమిది యల్లరై దివ్యముసీండ్లు వివాసము దా నగునందు నెడన్"

చూచిన నదీతీరమందలి సుందరవనముల రమణీయభావముచే నాకృష్టుడై చనిచని దుష్కంతుడు కన్వాశ్రమమును దరియించి యిందు వర్ణింపఁబడినది. దీనిముం దొక మానినీ వృత్తము గలదు. పృథ్వులు రెండును సాదృశ్యాతిశయము గలవి. వానియందు వర్ణింపఁ బడిన వస్తువుకూడ సదృశమైనదే. మానినియందు పుష్పపరి, శుకకోకిలాలాపములచే నేత్ర శ్రోత్రేంద్రియములకాహ్లాదము గలిగించుచు శృంగారభావమునకుఁ దగిన యుపవసప్రకృతి వర్ణింపఁ బడినది. దానిచెందునన్న యీ రివిరాజవిరాజితమున గతపత్రపుష్పఫలమయ్యు ఆజ్యహావిగ్రం ధముచేఁ జిత్తమును బరవశము గావించుచున్న రణ్యతపోపప్రకృతి వర్ణింపఁబడినది. శృంగార రసోచితమైన ప్రవృత్తిసౌందర్యము శాంతరసోచితమైనదిగాఁ బరిచయించుట వృత్తపరిణామముచే నమర్చింపఁబడినది. హృదయసౌభావత్వమున తుల్యమయ్యు బహిర్లక్షణములచే భిన్నముగ భాసించుచున్న దృశ్యద్వయమును అట్టివేయైన పృథ్వుద్వయమున వర్ణించుట ఇచ్చటి చమత్కారము. అక్షదాసుసరణమున భాసింపవలసిన పెక్కు జగణములు దదవ్యవస్థాపకమున నణచి వేయఁబడినవి. భాసించుచున్న జగణములు దుష్కంతుని హృదయమును రణ్యదర్శనకురూపాలా విరూపమునకు తేత్రమును పదినుచేయుచున్నవి.

అరణ్యులవృత్తము ద్వితీయాశ్వాసమున దమయంతీచరిత్రమున సన్నయ్య యింకొక కవిరాజ విరాజితము రచించెను. అజగద్రగ్నమైన దమయంతిని మృత్యుపునుండి కాపాడి, యామె సౌందర్యముచేత నానందించఁబడి యెరి రీరాతును ఆమెపై ముడుచుకొని తనకోరిక నామె తెలిం గించుట సన్నయ్య రివిరాజవిరాజితమున వర్ణించెను.

రజనిరరా సనఁ దీనపయోఽరరాజిత రాజసుతన్ విలసత్
గజనిరగామిని జలదనుగుడి బ్రహ్మతకంఠిసమన్వితఁ బరి
రజఃపఃలోచనఁ జూచి కిరాతుఁడు కాము నిశాతకరాహతుఁడై
అజహృదయుఁ బెట్టిఁగించె లతాంగి కనిద్యుఁపరిత్రకు వేడుకతోన్"

అంబు, II. 81.

దమయంతీ రూపసౌందర్యము కిరాతుని హృదయమునఁ గల్గించిన చతురుచ్చలలిత పృత్తి పర్యగతియును చిక్కుగా భాసించుచున్నది. 'దమయంత్యాలంబునమైన రితిభావముచే ముఱుపై నాదిప్రతిమ, నాతివిలంబితమునైన కిరాతుని హృదయగతి తాలలయాన్వితత్వమున స్ఫుటప్రాయమైన ఈ పృత్తిగతియందు స్ఫుటముగ గోచరించుచునే యున్నది. తరుచైన జగణ స్ఫూర్తి కిరాతుని వేడుకను వ్యుఁజించుచున్నది.

రిక్కున్న రచించిన కవిరాజవిరాజితములు నాల్గును పాత్రవాక్యములే. ప్రీతర్య ప్రథమా శ్వాసమందలి రెండును విదురవాక్యములు. ద్వితీయాశ్వాసమందలి రెండును గాంధారివాక్యములు.

సంసారగహనమునఁ దిరుగుచు మోహకూపమునందలి తలక్రిందై వ్రేలుచుండియు నుత్సాహముతో మధుచారఁ గ్రోలుచున్న విప్రుని కోపనీయావస్థ స్వీయావస్థాసంవాదిమున హృదయమును హరింపఁ గలుగఁగలదియై యా విప్రుని సంసారమోక్షప్రకారముఁ దెలుపుచుని ధృతరాష్ట్రునకు విడుమఁడు చెప్పిన నమాదానము కి విరాజవిరాజితము.

“అనవుడు విట్లును సన్నరపాలున కాలఁచుఁ మోక్షమునర్థి జగత్
జనులకు బట్టుచు నున్నదిఁ గోరి వికారము లాదిరిసంద్యకుడై
యగును : నుడి న్నరిమైన తవలఁబున కచ్చగు నియ్యిరిహాసము దో
ధనమహనీయ విరలఁబునఁ జెప్పి రుద్రాత్త గుణాశ్రయరా మహితా”

శ్లో 1. 81.

ః కిగతమృదుఃపాదిరావసరే రాసితిమైన యురినిండును సత్త్వమునఁ జనున సత్త్వమునఁ గా సమత్వమే. కూపఁగిరియై నె ప్ప్రసయపన్న పని ధృతరాష్ట్రునిను “అనయముఁ గృప వుట్టె.” ప్పిం సత్త్వలక్షణము. ధృతరాష్ట్రుని యప్పటి యుపసను జూచి విడుమఁడు ప్పింపవట్టెను. కింహవేశమును సత్త్వస్థిరినిందిన ధృతరాష్ట్రునకు సంసారతత్త్వమును విప్పిచెప్పి యా సత్త్వస్థితిని దృఢీకరము చేయువలెని విడుమని కాంక్ష. కినుచి వాక్యార్థమును హృదయమును హత్తునట్లు ప్రతిపాదించువాడై విడుమఁడు మమకరించిరిగతియైన చింతము సెలవలించెను. వార్తార్థ్యంబును వాక్యార్థబోధనమహిమ గలది. జ్ఞానులు తిరిగిబోయెను దానినింట్లును దోధనమహనీయమైన యతిహాసనాల్లము సెలవలించి తిత్తోడదేశము చేయుదురు. వార్తాంతరాలయైన యిరిహాసమువలన వాదకాలంకాలయైన చింతముగూడ దోధనమహనీయము. పత్తియొక్క అదర సందర్శించిత్తిమునకు సుందరిగతియైన చింతము సల్పఁజేర్చియైన పంపము. వికారియైనవాడు లోకులకు బ్రహ్మానందమునందు అర్పివట్టెను వార్తామును తిచ్చిదోసనమర్పయైన చిందముచే సుందరిముగావింతురు. చింతస్సుందరివార్తామునందు సాచియైన శ్రోత్రించిత్తిము తిచ్చిభావన యం దాచిము విహించును. ఇతిహాసములమున పర్తియైన యుత్తము పని సత్త్వస్థితియై యై పరహృద్గ్రహణమునఁ గుహించియైన ధృతరాష్ట్రునకు ఆ పత్తినిం వి ప్పిరతంబుచేయుటకై విడుమఁడు తన వాక్యగతిని స్ఫుటరయాన్విలముగ నుచ్చరించెను. ఈ యొక్క కివిరాజ విరాజితమునదే యద్రయవియమహిమ కావించుటయందు తిక్కన్న యాశయ పెట్టినిని భావింపఁగలయున్నది. నహించుందరిగతియైన వృత్తమును యోగ్రయముచే సెలవలించి శ్రోతకు రంజనాశయము నుత్పాదించవలెనన్న పత్తియన్నమే శిల్పము.

కన వార్తాపొందింకమున బద్ధాచియైన ధృతరాష్ట్రునకు విడుమఁడు ఆ యతిహాసము యొక్క పరమార్థము అభివ్యక్తిముగా వివరించుటకు గచ్ఛము సవలించెను. అది విని ధృతరాష్ట్రుడు “హిరి ముపదేశించిరి నీ వరినిర్మలచిత్తవృత్తి వగుట.....ఇంకను కెప్పుడు ధృతి

కారకవచనపద్ధతిన్ విశదముగన్" అని విదురునిఁ బ్రార్థించినాఁడు. అప్పుడు విదురుఁడు చెప్పిన సమాధానవాక్యముగూడ కవిరాజవిరాజితమే.

“అసయము లోలతమై విషయప్రచయంబును దు స్తరపంకమునన్
ముసుగుచుఁ దేలుచునుండఁగఁ గాలము ముట్టి రుజ్జు జర నెవ్వగపై
కొన దొరకొల్పి శ్రమంబున సంగము త్రొవ్వును తెల్పును బాపి ప్రయో
జనరహితంబుగఁజేసి యపాత్రపుఁ జా వొనరించుఁ గురుప్రవా!”

శ్రి. I. 55.

సమచతురస్రగదిచేఁ దన చిత్తస్పందములందు ఏరాగ్రతారూపమైన ధృతిని ఆధానము చేసి కవిరాజవిరాజితచందమునందు ధృతరాష్ట్రుఁ డాసక్తుఁడైనాఁడు. చురుకగతియైన యట్టి వాగ్విన్యాసము మరలమరల విన నభిలషించినాఁడు. విదురుఁడది గుర్తించియే ధృతికారకవచన పద్ధతియైన కవిరాజవిరాజితముననే తన సమాధానమును చులల ఆరంభించెను. విదురుఁడింకొక రహస్యమునుగూడ గుర్తించెనని చమత్కారముకొఱకు బావింపవచ్చును. యతిశ్రయముచే నత్యంతసుందరమైన చందము ధృతరాష్ట్రుని చిత్తమును శరీరమాత్రమైన శబ్దముదెనకు మితి మీరి యాకర్షించుచున్నది. ధృతరాష్ట్రుని ముసుపు తన వాక్యార్థమున లగ్నమగుటయే విదురునకు ఆభిమతము. కనుక ధృతరాష్ట్రుని కోరికమేరకు కవిరాజవిరాజితముననే వాక్యమును నడుపుచు ఏకయతిపాలనమున దాని సౌందర్యాతిశయము నరికఁడెను. కానిచో తిక్కన్న యింతనన్నిహితముగా నున్న యీ రెండుపద్యములందు యతివిషయమున నిట్టిభేదము నేలచేయవలెను? వస్త్రైక్య సూచకముగా పృతైక్యముతోపాటు ప్రాసైక్యముగూడ గుర్తించవచ్చును.

ప్రీత్యర్థద్విశీయాశ్వాసమందలి రెండుకవిరాజవిరాజితములును గాంధారీవాక్యములు. ఒకటి ద్రోణశరపాతితుఁడై యున్న విరాటునిఁ దిలకించి గాంధారి విలపించినది. దీనియందు విరళముగ బాసించిన జగణములు దీర్ఘములయిన గురుపులవలన అతీప్రములయి వృత్తముయొక్క యవ రోహణమునకు అంతరాయముగలిగింప నుత్పత్తి లగుటలేదు. ద్రోణునిచే ధర్మహర్గమున హతుఁడైన వృద్ధవిరాటుఁడు గాంధారీహృదయమును శోభార్చమునుమాత్రమే కావించెను.

శ్రి. II. 83.

తనచేఁ జావనున్న సాత్యకిని రక్షించుటకై యర్జునుఁడు తనచేయి నఱుకఁగా నాశ్వర్థ విచారస్థుఁడై యున్న తన శిరమును సాత్యకి నఱుకఁగా గూలియున్న భూరిశ్రవునిఁ జూచి గాంధారి విలపించిన వాక్యమందలి కవిరాజవిరాజితము గాంధారీకోకమునఁ గలిసిన ద్వేషమును గూడ వ్యంజించుచున్నది.

“సాత్యకి యేషుని క్రుంచె శిరంబు కడంగిః జగం

బున నొరులంత నిక్కవృత్తిఁ గర్మము పొంతనుఁ బోదురెః”

ఉ. II. 131.

అన్న భాగమునందలి యల్పవ్యవహిత జగదములు అర్చపరిణామానుగుణమైన చందోగతిపరిణామమును చక్కగా వ్యక్తముచేయుచున్నవి.

స్వగత

ఇది ప్రకృతివృందమునఁ బుట్టింది. పాదమునకు 21 అక్షరములు. గణములు : మ ర డ న య య య. 7, 14 అక్షరములమీద యుండు.

21 అక్షరములలో 12 గురువులుగల స్వగతాగతి విరిందితము. సదిమి యాక్షరములు లఘువులగుటచేత స్వగతాగతి రగణగతివంటిది. జగదగతికంటె విపరీతమైనది. మొదటి యేడక్షరములలో అక్షుగురువులు. సదిమి యేడక్షరములలో ఒక్కగురువు. చివరి యేడక్షరములలో ఐదుగురువులు గలిగి. పిదపి యక్షరములమీద విచ్ఛేదములుగల స్వగతియంపి లయను నిరూపించు యతి సంగీతకావ్యపరిణామయందు వేదిమధ్యయంపి యనఁబడును.

స్వగతావృత్తవినియోగమునుగుఱించి ప్రాచీనుల యభిప్రాయములు వివిధములుగా నున్నవి.

“పీఠస్య భుజదండానాం వర్ణనే స్వగతా రచేత్” అని కాత్యాయనోక్తిగా చందోగమైన శరీరాశ్రయసంభూతిస్థానమును వివరించు సుందర్యమున అభినవగుప్తపామి యదాహరించెరి.²¹

“సావేగజవనాచీనాం వర్ణనే స్వగతా మతా” యని²² క్షేమేంద్రుడనెను. “శృంగారాదౌ పృష్ఠీ స్వగతాచీనాం” అని కావ్యప్రకాశవాత్సలగు ప్రదీపిష్ఠ్యోకాచలండు నర్కాసఁబడినట్లు నామనాచార్యులొక్కరే ఉద్ధరించియున్నారు.²³ “తాద్రే స్వగతాదయా” అని భోజమహారాజు తెలిపియున్నారు.²⁴

“గుర్వక్షరప్రాయకృతం వీరత్నే కరుడే తథా

కదాచి ద్వీరకౌద్రాణ్యం యదా ధర్షణజం భవేత్”²⁵

అని భరతముని చెప్పుటవల్ల గుర్వక్షరప్రాయకృతమైన స్వగత కరుడ వీరత్వ వీర తౌద్రములందు యదావచరము ప్రయోగింపఁదగినదని యాయన యభిప్రాయముగా మాహింపఁదగును.

చిత్తవృత్తిపరిస్పందము మన్మథవాహియైనచోట గుర్వక్షరప్రాయవృత్తము ఉచితము. తరుణ బీభత్స రాద్రముల ఒకానొకదశయందు చిత్తస్పందము మందమగును. అట్టిదశయం • దారసములను వ్యజించుటకు గుర్వక్షరప్రాయమైన స్రగర సమర్థమగును.

ఆంధ్ర మహాభారతమున —

సన్నయ రచించినది 1

తిక్కన్న రచించినది 9

ఎఱ్ఱన్న రచించినది 2

మొత్తము 12 స్రగరాపృతములు గలవు.

స్రగర అసంస్కృతవిరామయైనచో శోభించునది తే మేంద్రుడనెను. ఏదేసియక్షరములకు స్ఫుటమైన విచ్చేదముండినచో స్రగరయొక్కగతి స్పష్టముగా నుండుననుట సత్యము. కాని విచ్చేదనియతి తెలుగున లేదు. విశేషించి వృత్తమును స్వస్వరూపముతో ప్రదర్శించుటయందు శిల్పములేదు. దానిని రసోచితమైనదరున భిన్నగతుల నడిపించుటయందే కవినైపుణ్యమున్నది. విచ్చిన్నములయిన ఖండములను కలిపికుట్టి యఖండపాదముగా నిర్మించుటయు వ్యంజకతాదృష్టిచే నిర్మాణశీల్పమే.

“అంతం గెంతేయుఁ డత్యాయతయకుఁడు సరుంబల్లి పాంచాలదంతి

ద్వాంతలంబుఁ దాని వాహోత్తమతుహినతతిఁ దద్యదోచారతా

సంతానంబుఁ శరాంకు చ్చయవిభవమునఁ

శాంతిఁ దొందించెయ్యద్యత్

ద్వాంతరాతిప్రదుంధై తనరుచు వెలిఁగెఁ దద్రణయోమవీధిన్”

అపి. VI. 80.

అతిపర్వపంచమాశ్వాసమున సన్నయ్య పాండురాజు దిగ్విజయవృత్తమును మహాస్రగరయందు నిబంధించెను. అలవయాశ్వాసమునఁ బాండవిమహర్ష్యముని ద్రుపద సేనావిజయమును స్రగరయందు నిబంధించెను. రణవ్యోమవీధియందు ద్వాంతరాతిప్రదుంధై తనరుచు వెలిగిన యర్జునుని పరాక్రమవిస్తృతిని విస్తారగంభీరమయిన పృతమున పర్ణించి కుమారుడయ్య నర్జునుఁడు పాండురాజునంతటి ప్రరావళియని సన్నయ సూచించెను.

తిక్కన్న సౌప్తికవర్ణమున రచించిన స్రగరల యౌచిత్యమునుగుఱించి స్థలాంతరమునఁ (బ్రసంగిం...బడినది. (చూడు: చందిస్సంపాదము) విరాటపర్వమునఁ దిక్కన్న రచించిన స్రగర యొకఁడుగలదు.

“మోక్షప్రకృంగ రంగ స్మరుకరవతిరి మానసాకృష్టివిద్యా
కలిస్సారాజ్ఞరేఖాంజలిపుట పుటనాదారుపాలస్తలశ్చ
పాలశ్రేణి వికలాంబకకుముదివనీ దాంధవాయ త్త చంద్ర
శ్రీరీలాగా రకాంతిస్మితవదనరుచిస్సీతు నాగేంద్రకేతున్”

పితా. III. 78.

భరతముని గతి లయాశ్రితమైన వృత్తిప్రయోగచిత్తమును ప్రకాశించినను చంద్రావ్రత
రణమున నానావృత్తిములకు లక్ష్యములను విడిచిపెట్టి ప్రధానముగా నెవరించినిపెద్దిరి వృత్తి
నామసార్వత్రియైతియైన యర్థమును వృత్తనామ ముద్రాపూర్వకముగ వినిపించుటయేయని
చెప్పవచ్చును. స్రగ్వరయనగా మాలమదరించునదని యర్థము. భరతముని స్రగ్వరావృత్తిలక్ష్య
మునం దీయర్థమునే వచుచుచెను.

“ఏతై ర్నానాప్రకారైః కుసుమసురభిరి ర్విప్రచీరైశ్చ తై నైః

వాసంతైః పుష్పబృందైః సరవరః పసురా స్రగ్వరేవాద్యై ర్భిః”

N. S. XV. 131.

ఇట్లు వృత్తనామాంతిము, పుత్తనామార్చి, మర్త్యమునగుటలు లక్ష్యము నిర్మించుటవల్ల
వాక్యార్థము చందోనువర్తియగునని యర్థమిప్పుడు ఒకచోట వివరించిరి.

“సాక్షి ద్దృశంతిరితేవ విభాతి నారీ”

N. S. XV. 88.

యన్న వసంతతిలకాలక్ష్యపద్యములంద యర్థవద్యాః— “సాక్షిదిరి చందోనువర్తిని త్యక్తః”
అని. “స్రగ్వరేవ” యన్న మాటకును అర్థమిదే యనవచ్చును.

తక్కున్న “మోక్షప్రకృంగరంగస్మరుకరవతిరి” త్యాదిస్రగ్వరావృత్తిమున వృత్తనామైక
దేశమును ముద్రించి సామంతరాజుల ప్రసంగింపజాలను ప్రసంగించి భరితముని మార్గానుసర
ణమున వృత్తిచిత్తమును బాటించెను. గుర్తితరహాశ్యమున దీర్ఘాత్తగతియైన వృత్తిమున
దుర్వ్యోధనవక్రపత్రి వైభవోదాత్తతను వర్ణించుటయు, వర్ణ్యవస్తూదాత్తతకు దగిన తెలుగున
వృత్తిమంతయు చేసినమానవదీతముచేయుట, అంత్యానుప్రాసమును వృత్తావసానమున పరాక
వలె వినిపి దుర్వ్యోధనుని నాగేంద్రకేతుత్వమును స్మరింపజేయుట ఈ స్రగ్వరయందు గుర్తింప
దగిన యితర శిల్పరహస్యములు. “స్రగ్వంగరంగస్మరుకరీ” యన్న పదముకు వికాలమై
నానామూలికాలంకృతమైన రాజన్యమౌళులనెదు వికాలనాట్యరంగమున ముకురవతిరి స్మృత్తగన
ములను ప్రవర్తింపజేయుటను స్మరింపజు డెచ్చుచున్నది. ఏకవమానపటనము సాంధవసరోక్ష
మున నఖండముగ పాగుచున్న దుర్వ్యోధనుని వైభవమును దలపించుచున్నది.

సంజయని రాయబారపు బంధారము బయటఁ బెట్టుచు ధర్మరాజు దుర్యోధనుని మూర్ఖత్వముఁ దలచి "వెడవెడ యలుక వొడమినఁ" బలికిన వాక్యములలోఁ బొందుపుత్రప్రతాప ప్రళంసాత్మకమయినది స్రగరావృత్తము. వెడవెడపొడమిన యలుకకింతటి దీర్ఘ గంభీరవృత్త మక్కఱలేదు. కాని యిట్టి వాగ్వృత్తి నవలంబించుటయందు ధర్మజానకు విగూఢమైన యాశయ మున్నది. తన నల్వరుతమ్ముల మహాప్రతాపము నేకవాక్యమునఁ బ్రతిపాదించి, యిట్టిప్రతాపమే విజృంభించుట యనివార్యమైనచోఁ గొర్రెపులకు సర్వనాశము తప్పదని కౌరవదూతకుఁ దోషింపఁ జేసి బెడరింపుమాత్రమున యుద్ధమును నివారించవలెనని ధర్మజాని యాశయము. కనుకనే ఆయన యంతటి యావేశముతో స్రగరావృత్తమును బ్రయోగించి వెంటనే "కాపున" అని త్ర్యక్షర మాత్ర ప్రమాణమైన పదనమును బలికెను. ఆద్యంతముల విస్తరించి, వడుము ప్రన్ననై న స్రగరా పంక్తి గాండీపమువలె, భీముని బాహదండములవలె, వేదండద్వంద్వమువలె నుండుట పద్యపాద స్వరూపదర్శనమున బాపుకులు గుర్తింపఁగలరు. వర్ణ్యవస్తుస్వరూపావధానకమైన యిట్టి వృత్త ప్రయోగమే భండారీతియందర్భవ్యక్తి యను గుణముగా వివరింపఁబడినది.

కాంతిపర్వముద్వితీయాశ్వాసమందరి 440 వ పద్యము స్రగర. సోదరులయిన సదముఁ డును, దముఁడును అంబరీషుని సేనాపత్యగు సుదేవునిచే హతులగుటఁగాంచి విదముఁడను దాన వుఁడు సుదేవునిపేర "బాహుసముల్లాసిత మనరుదిరాసిప్రదాదాసురుండై" విజృంభించుట తిక్క న్నచే స్రగరయందు వర్ణింపఁబడినది.

ఎఱున్న వ్రాసి స్రగరలు రెండును అరణ్యపర్వ సప్తమాశ్వాసమందన్నవి. వానిలో మొదటిది శ్రీరామచంద్రునితో హనుమ పలికిన వాక్యము. (7-16)

"దుర్గారవారోపు గంభీరాలంఘ్య ప్రౌఢవేగంబగుచు... బిట్టలోకింపంగనుగ్రంబగు జల నిధి"ని పర్ణించుటకు హనుమంతుఁడు విస్తారగంభీరమయిన స్రగర నుపయోగించుట వర్ణ్యవస్తు నదృశ్యమగుచున్నది. సావేగసాగుకల్లోలమాలావర్ణనమున స్రగరాప్రయోగము క్షేమేంద్ర మారానుసారి.

సప్తమాశ్వాసమందరి 91 వ పద్యముకూడ స్రగరయే. లంకాబంటుకుడైన హనుమం తుఁడు ఉద్యల్లముగిమనోల్లాసియై చంచల్పజరచితమహాహిరుహందైత్తి ధూమాక్షిని వ్రేయుట ఎఱున్న స్రగరయందు వర్ణించెను. పీఠభుజదండవృత్తమున స్రగర యుచితమనిన కాత్యాయన మతము నిచ్చుట యనునందింపఁదగును.

మ హా స్ర గ్ధ ర

ఇది ఆశ్వుతివృందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 22 అక్షరములు. గణములు : స త త న
స ర ర గ. 8, 16 అక్షరములమీఁద యుండు.

సంస్కృత లాక్షణికులలో మహాస్రగ్ధరను జెప్పినవారు హేమచంద్ర జయశీర్షు లిద్దరే.
కేదారజ్ఞుకూడ మహాస్రగ్ధరను జెప్పెనుగాని దానిలక్షణము ఇది కాదు.

కావ్యాలంకారమున ప్రథమాశ్రితమైన గురువును తెండు లఘువులుగా మార్చినచో మ రేత
వృత్తమైనట్లు స్రగ్ధరయే పాదప్రథమ గుర్వశ్రితును తెండు లఘువులుచేయుగా మహాస్రగ్ధర
యగును. గురులఘువులసంఖ్య సమానమై మహాస్రగ్ధరగతియందు కొంత ద్రుతి కలిగినట్లుగును.
మధ్యమున ఆఱు లఘువులు ప్రోవుపడుట స్రగ్ధరయందువలె దీనియందును అద్యంతములందు
విలంబము. నడుమ ద్రుతి విచ్చడి గురులఘుసంఖ్యాసమత్వమున మొత్తముపాదమున తానింప
వలసిన మధ్యగతి తానిండు. కనుక స్రగ్ధరా మహాస్రగ్ధరలకు చిహ్నాద్వితీయమున నెన్నఁదగిన
భేదము కానరాదు. సంస్కృతలక్షణికులు మహాస్రగ్ధరను ప్రత్యేకించి పేర్కొనఁజూరక
ఇదియే లాఙముకావచ్చును. మత్తేభవిక్రీడితముకూడ కావ్యాలంకారికముకంటె అంత విన్నము
కానఁడువల్లనే సంస్కృతలక్షణికులుగాని కవులుగాని దానియందు ప్రత్యేకాభినివేశము చూడక
కావ్యాలమునే అపరిచిరి. చిహ్నభావాది వ్యంజకతయందు స్రగ్ధరామహాస్రగ్ధరలకు భేదములేదిని
తానిండుటయే యుచితము.

అంద్రభారతమునందలి మహాస్రగ్ధరలు మొత్తము 21. అందు —

సన్నయ్య రచించినది — 2

తిక్కన్న రచించినది — 16

ఎఱ్ఱన్న రచించినది — 2

అదిపర్వ పంచమాశ్వాసమున 101 వ పద్యము స్రగ్ధర. దిగ్విజయయాత్రాసందర్భమునఁ
బాండురాజు భుజవీర్యమును వర్ణించుటకు స్రగ్ధరను వినియోగించి సన్నయ్య లాఙ్యాయనోక్త
మార్గము ననుసరించి వృత్తాచిత్యమును పాటించెను.

అదిపర్వ ద్వితీయాశ్వాసమున భేదదానవయ్యుధమున నరనారాయణులు ప్రదర్శించిన ప్రతాప
మును సన్నయ్య మహాస్రగ్ధరయందు వర్ణించెను. (అది. II. 22)

“అమరేంద్రరాకు లిట్లాహవముఖమున నే యంగఁ దత్తిక్షణాణ్ణో
 ఘముఘారంబై సురానీకముపయఁ బెలుచన్ గప్పినన్ జూచి దైత్యో
 త్తములం గోదండచక్రోద్యతభుజులు మహా దారుణుల్ పీరలక్షి
 రమణుల్ దుర్వారవాత్సరయమున నరనారాయణుల్ దాకి రల్కన్”
 అచి II. 22.

కోదండ చక్రోద్యతభుజులగు నరనారాయణులు దుర్వారవాత్సరయమున దానవులందాకుట ఈ
 వృత్తమునఁ బ్రధానవస్తువు. ఈ వృత్తవినియోగము కాత్యాయన షేషేంద్రుల యుపదేశములను
 అనుసరించుట స్పష్టము.

ఎఱ్ఱన్న ఆరణ్యపర్వ పంచమాశ్వాసమున వ్రాసిన 421 వ పద్యము మహాస్రగ్ధర. భీమ
 నకుల సహదేవులు గంధర్వులతోఁ బోరుసందర్భమున వారియుబ్బును, నరభనగతిని పర్ణించుటకు
 ఎఱ్ఱన్న మహాస్రగ్ధరను ఉపయోగించెను. “రౌద్రే స్రగ్ధరాయః” అను తోజరాజోపదేశమును²⁶
 ఇది యనుపర్ణించుచున్నది.

ఎఱ్ఱన్న రచించిన రెండవ మహాస్రగ్ధర ఆరణ్యపర్వ సప్తమాశ్వాసమందలి 87వ పద్యము.

“విశ్వగ్రననరస లసత్కాలమేఘంబ పోలెన్ ఘనగర్జాఘోష మొప్పన్” భూమాఖండ
 పీఠారంభుడై నకల హరిచమూసంఘమును విహ్వలము గావించిన తెఱఁగు పర్ణించుటకు ఎఱ్ఱన
 మహాస్రగ్ధర నుపయోగించుట యుచితముగనే యున్నది.

తిక్కన్న సౌప్తికపర్వమున నుపయోగించిన మహాస్రగ్ధరల యౌచిత్యము స్థలాంతరమున
 వివరింపఁబడినది (చూ. ఛందస్సంవాదము). ఆయన శాంతిపర్వమున, (II. 434) స్వర్గారోహణ
 పర్వమునఁగూడ ఒక్కొక్క మహాస్రగ్ధరను ఉపయోగించెను.

స్వర్గారోహణపర్వమందలి 34 వ పద్యము—

“వసురుద్రాదిత్య గంధర్వ గరుడ
 భుజగవ్రాతముల్ వైభవం బు
 ల్లసిసం బొందంగ, సిద్ధుల్
 మనముల ముదముఁ బల్లివింపంగ, సాధ్యుల్
 హాసితస్వాంతంబులం బెల్లలమికొనంగ న
 త్యాదరోక్కర్షముల్ పాం
 దునుతోపాంతంబునం బిందుకొని నిలిచి చూ
 డుక్కుల్ తదంగంబు గప్పన్”

ఉదాత్తవస్తువర్ధనమును ప్రగృహవృత్తియు నమర్శముగా మండునవి దుర్యోధన వైధివర్ధనమునఁ దిక్కున్న విరూపించెను. ద్యుజావి రోకోత్తర వైధివర్ధనమున మహావ్రగ్ధరి నువయోగించి తిక్కున దుర్యోధనవి లోకి వైధివమును స్వరంతుఁ దెచ్చుచున్నట్లు తోచును. అదంతరసహిత మైన దుర్యోధనవైధివమును వర్ధించు స్వగ్రియందు తిక్కున చూపినశిల్పము ద్యుజావి విరాడం దువైధివము వర్ధించు మహావ్రగ్ధరియందు చూపలేదు. ఆ చూపకుండుటయే శిల్పము. దివ్య మైన ద్యుజావి వైధివము స్వయంవిరాజమానమైనది. దానిని వర్ధించు వాక్కునకు అలంకారాంతరావ్యక్తము లేదు వాక్కునే అలంకరించు ఆయన వైధివమును వాక్కులచే నలంకరింపఁ బూనుట యవివేకమని తిక్కున్న భావము.

మత్తకోకిలము

ఇది దృశ్యప్రపంచమునఁ బుట్టింది. పాపమునకు 18 అక్షరములు : గలములు : రి స జ జ డ రి. 10 అక్షరములమీఁది యుండు.

దీనిని మిగిలుట పాపసప్తము అని. హేమచంద్రుడు ఉత్తరము అని. జయకీర్తి మారిరోత్తరమాలియని, కేదాదత్తు పాపసప్తము అని వ్యవహరించిరి. 8, 18 అక్షరములపై విచ్చేడిము చెప్పిరి. సంస్కృతలాక్షణికులలో జయకీర్తియొక్కదే మత్తకోకిలమును మత్తమును చెప్పెను. దాని లక్షణము సఢ జ రి. హేమచంద్ర కేదాదత్తులు దీనినే ప్రియంబుల యనిరి. ఆంధ్రలాక్షణికులును ప్రియంబులయే యనిరి.

ఇది త్ర్యంబుకరప్రగతుల సంస్కృతమున నేర్పడిన మత్తకోకిలి నదియను. ఆ మత్తకోకిలి 7 మాత్రలు. (3 + 4)

గలడ గలడ గలడ గలగ యని దీనికి లక్షణముచెప్పినదో దీనియందలి తాలలయను చూపించినట్లయ్యెడిది. వాచాంతమున నొకగుడుపుగాని తెండు లుడుపులుగాని చేరినదో ఏదేని మాత్రల యావృత్తులు నాల్గు భూతియయ్యెడివి.

18 అక్షరములలో 10 లక్షణముగలదే దీని యక్షరగతి యందు ప్రథమము. సప్తమాత్రాక ఖండావృత్తియగుటచే తాలాశ్రయమైన లయ విలంబింపదు. కనుక మహాభావానేతమున హృదయము ఇంటిక తిప్పిరిగిరియైనప్పటికి వ్యంజింపబడు దీప్యతము తగియున్నదని భావించుచును.

ఆంధ్రమహాభారతమున మొదట 17 మత్తకోకిలవృత్తములు గలవు. వానిలో—

సన్నయ్య రచించినది	—	28
ఎఱ్ఱన్న రచించినది	—	13
తిక్కన్న రచించినది	—	8

నన్నయ్యయు, ఆయనమార్గము ననుసరించి యెఱుఁగనయు మత్తకోకిలములను ఎక్కువగా వాడిరి. తిక్కన్న చాల తక్కువగా వాడెను. కవిశ్రయము ఈ వృత్తము నెట్టి సందర్భముల నుపయోగించిరో పరిశీలించవలెను.

నన్నయ్య :

1. పాములనేల చంపఁబూనిరివని భయపడి యడిగిన దుండుభమునకు కోపముతో దురుఁడు సమాధానము చెప్పట.

అది, I, 153.

2. ఋత్విజుల యనుమతితో జనమేజయుఁడు సర్పయాగము గావింప కృతవిశ్చయఁ దగుట.

అది, II, 207

3. ఆదిపర్వ తృతీయాశ్వాసాంతమున రాజరాజస్థుతి.

4. పాడియాలకై తాను ద్రుపదుని యాచింపఁదోవుటను గుఱించి ద్రోణుఁడు భీష్మునకుఁ జెప్పట.

అది, V, 218.

5. ద్రోణుని శిక్షచే అర్జునుఁ డందఱకంటె గొప్ప విలుకాఁడగుట.

అది, V, 245

6. పితృదేవతలతో దొర్వుఁడు తన ప్రితిజ్ఞనుగూర్చి చెప్పట.

అది, VII, 141.

7. ద్రౌపది నర్జునున కిచ్చినందుకు రాజులందఱు ద్రుపదునిపైఁ గోపించుట.

అది, VII, 188.

8. కొంఱులు పాండవులు నన్నభేదిభావము తనకు లేదని భీష్ముఁడు ప్రకటించుట.

అది, VIII, 29

9. సుభద్రను హరించిన యర్జునునిపై బలదేవాదులు ఆగ్రహించుట.

అది, VIII, 205

10. అభిమన్యుఁడు వేదధనుర్వేదాది విద్యలు నేర్చుట.

అది, VIII, 227.

11. ఆదిపర్వ - అష్టమాశ్వాసాంతమున రాజరాజ స్తుతి.

12. రాజసూయము చేయనిశ్చయించి ధర్మజుఁడు శ్రీకృష్ణుని దయను గొనియాడుట.

పరా, I, 275.

13. ధర్మజునకు భీష్ముఁడు అర్హుడనయోగ్యులను దెలుపుట.

పరా, II, 4.

14. కులదూషకుడైన దుర్యోధనుని అర్జునునిచేఁ జంపింపుమని విదురుఁడు దృతరాష్ట్ర నకు రహస్యముగ బోధించుట.

పరా, II, 180.

15. విదురుఁడు విశ్వుని ధర్మవిర్ణయమును బొగడుట.

సదా. II. 236.

16. అడవుల కేఁగుదున్న పుత్రులనుగూర్చి విలపించు కుంతి శ్రీకృష్ణుని ప్రార్థించుట.

సదా. II. 256.

17. మహాపీరులయిన పాండవుల కెట్టి యాపదలును రాఁజాలవని విదురుఁడు ధృతరాష్ట్రునితో ననుట.

అం. I. 46.

18. దిద్పాలకులు విన్ను గోరుచున్నారని నలుఁడు దిమయంతికిఁ జెప్పుట.

అం. II. 49.

19. దిమయంతి యదవిలో నొక యాశ్రమముఁ గాంచుట.

అం. II. 97.

20. నలుఁడు పుష్కరినితోఁ జెందపసారి జూచిమాడుట.

అం. II. 323.

21. బాలకేయదంతు జంపటకై సముద్రజలము ద్రావమని యగస్త్యునిఁ బ్రార్థించి విష్ణువు ముసులను ప్రోత్సహించుట.

అం. III. 16.

22. ఋష్యశృంగమహిమచే అంగదేశమును వాసితిరియుట.

అం. III. 113.

23. హనుమంతుఁడు పీఠునిని సాయమచేయుదునని చెప్పుట.

అం. III. 352.

24. తామే కొరవల గెలుపఁగలమని పీఠుఁడు హనుమతో ననుట.

అం. III. 363.

25. సాగరికాపహరణ సంధర్పమున పీఠుఁడు కుదేరి పేవకులను దీర్చిరించి పలుకుట.

అం. III. 382.

26. పన్నుఁ బట్టకొన్న యజగదిముతో పీఠుఁడు తాను పొందుపుత్రుఁడైన పీఠుఁడగుట పేవరించుట.

అం. IV. 107.

విజ్ఞానము :

1. నారాయణుఁడు మార్కండేయునకుఁ దనప్రణామమును చెలుపుట.

అం. IV. 266.

2. నారాయణుఁడు మార్కండేయునకుఁ దనప్రణామమును చెలుపుట.

అం. IV. 279.

3. మార్కండేయుఁడు చర్మజానకు కలిధర్మములు తెలుపుట.

అం. IV. 305.

4. శబరుడు వామదేవుని యశ్వములను దాచికొనుట. ఆర. IV. 340.
5. కువలాశ్వుడు విష్ణువును స్తుతించుట. ఆర. IV. 378.
6. కువలాశ్వుడు విష్ణువును స్తుతించుట. ఆర. IV. 378.
7. ఇంద్రుడు కేశితో యుద్ధముచేయుట. ఆర. V. 180.
8. హైహయశ్రయందైన పరాభవమును వైచి దుర్యోధనుఁ దెట్లు బ్రతుకఁగలిగెనని జనమేజయుఁడు వైశంపాయను నడుగుట. ఆర. VI. 4.
9. సన్యాసిరూపమున నున్న రావణుఁడు సీతకుఁ దన్నెఱింగించుట. ఆర. VI. 358.
10. వానరసేనావర్ణనము. ఆర. VII. 64.
11. వానరసేన లంకపై విజృంభించుట. ఆర. VII. 68.
12. యక్షుఁడు తాను ధర్ముఁడగుట ధర్మజ్ఞున కెఱింగించుట. ఆర. VII. 462.
13. ధర్మజుఁడు ధర్మనిఁ గొనియాడుట. ఆర. VII. 468.

తిక్కనము :

1. విదురుఁడు ధృతరాష్ట్రుని యవివేకమును నిందించుట. తీ. I. 21.
2. విదురుఁడు వార్తకృమును వర్ణించుట. తీ. I. 41.
3. ధర్మరాజు పశ్చాత్తప్తఁడై గాంధారితోఁ బాడుట. తీ. I. 175.
4. గాంధారి ద్రౌపది నూరార్చుట. తీ. I. 183.
5. కూరసేనుని శవమునుగాంచి గాంధారి విలపించుట. తీ. II. 68.
6. భగదత్తుని శవమునుగాంచి గాంధారి విలపించుట. తీ. II. 108.
7. శకుని శవమునుగాంచి గాంధారి విలపించుట. తీ. II. 138.
8. ధృష్టద్యుమ్ను పుత్రుల శవములనుగాంచి గాంధారి విలపించుట. తీ. II. 144.

కారణమునందిరి వదలదీయేడు మత్తకోకిలములు నానావిధములయిన నందిర్యములందు నానారసార్థముల విర్యహాదమునం దుపయోగములై యున్నవి. నైవసమున, ఉపదేశమున, కథనమున, వర్ణనమున, సంభాషణమునఁ దెక్కు లెఱుగుల నీవృత్తి ముపయోగియై యున్నది. క్రోధము, శోకిము, ఉత్సాహము, పశ్చాత్తాపము, ప్రేమము, హర్షము - మున్నగు పెక్కు భావములను వ్యంజించువ్యాము కీర్తనమున నిబద్ధములై యున్నవి. యథానము, యథావసరము కవిత్రయ మీ వృత్తము నెట్లువిశ్రింది, యంతరించి వినియోగించిరో దిక్పాత్రము పరిశీలించు :

“మానితంబగు నారెపోమహిమం ద్రిలోకపరాధవల
దేను జేయఁగఁటాని చేసితి నిట్టి చొక్కఁజ్జరిజ్జ మున
దీనినెట్లులు గ్రమ్మఱిలతు మదీయధాపతి మెన్నఁడు
న్నేని మోఘముగాదు దిగ్విరటిరీపించి రెఱుంగఁగానొ”

లం. VII. 143.

దొడ్డుఁడు తన ప్రతిజ్ఞనుగింపించి పిత్రిదేవతల కెఱిగించెను. బరికినవార్యముది. తపోఽహంకారము, క్షత్రియులపట్ల క్రోధము వీరింపఁ బరికిన యీ వార్యమునం దేరుజగదములు రూపించుట యుచితముగా నున్నది. మత్తకోకిలమునఁ బాపమునకు రెండుజగదములు శాస్త్రముచే విధింపఁబడియున్నవి. కాని నన్నయ వార్యమునఁ బ్రకాశించి జగదము లవికాపు. ఇవి యీవన వాఙ్మయమునఁ బరికిన తపోఽలంకరుని వార్యమున స్వయముగ నిర్మించినవి. మత్తకోకిల గర్వమునను దివ్యరూపము న్నరతత్వము సహజముగ నుండివలెను. అట్టిగతి మోక్షవ్యవస్థలకు లక్షణము. దొడ్డునిమదిము దుఃఖాయము. తినుచి నన్నయ నిరసమును ఉల్లేఖింపఁగా తానెఱుఁజేసెను. యరిస్తానమునఁ బాపము ధన్యులుగాఁడఁ దాపోగ్ధాఁడమునాది దుఃఖోపైయగుచున్నది. ఇట్లు నన్నయ మత్తకోకిలమునకు సహజమైన సుఖమో మోఘమును భంజించి దీప్తమాట ర్యమును వ్యంజించెను. దొడ్డుని వార్యమునందిరి క్రోధము స్వరూపింబలంబులఁబ్రావృత ప్రతిజ్ఞా కథనాత్మకమయిన దీప్తహృదయము. దీప్తహృదయే గిచ్చము. “గర్వో దుఃఖః ప్రధాన శ్రీవిద్యా సత్కులతాదిజః”²⁷ అన్న సాహిత్యపరమజోక్తిని, “గర్వో అజినరావణ్య బలైశ్వర్యాది ర్మదః”²⁸ అన్న దశరూపిజోక్తిని వ్యరింపవలెను. తపోఽలంకరుని వార్యమును ఇట్టి మత్తకోకిలావృత్తమున విధించిండుట యుచితముగ నున్నది.

“ధారుణీధరః ధర్మతత్వనిధానః దానపదర్పణం

హారః వారిజనాథః బంధుజనానురంజనకారిః పి

కారణంబునజేసి మాకు జగంబునంగల భూపతుల్
భూరివిక్రమవశ్యులైరి విభుత్వ మేర్పడుచుండఁగఁ"

సభ. I. 278.

రాజసూయాధ్వరము చేయుచుని తన్నుఁ బ్రోత్సహించిన శ్రీకృష్ణదేవుని గొవియాయుడు ధర్మజుడు పరికిన వాక్యమిది. దీనియందు తొంగితొంగి చూచుచున్న జగజములు ధర్మజుని ప్రభావ శ్రీజనితమైన మృదుగర్వమును సుకుమారముగ వ్యజించుచున్నవి. "గూఢాహంకార రూపమైన²⁹ యంతర్మదము దీరోదాత్తనాయక లక్షణము. ధర్మజుఁ డట్టివాఁడు. ఆయనవాక్యము నట్టిద. తమ సర్వాధ్వరయుమునకును తన సోదరుల ప్రభావము, శ్రీకృష్ణుని కరుణావిశేషము గారణమని ధర్మజుఁ డెఱుంగును. కనుక ఆయన శ్రీకృష్ణ ప్రళంసారూపవాక్యమున నాత్మోత్కర్ష దోఁబాదు లాడుచున్నది. స్తుతి ద్రితివ్యంజకము. ఈ స్తుతివార్యము విశేషించి మృదువుగ నలకరింప బడియున్నది. "చారుణీ" "కారణం" అనుతీరునఁ బ్రథమ తృతీయ చరణములును, "హారవా", "భూరివి" అనుతీరున ద్వితీయ చతుర్థ చరణములును ద్విప్రాసాలంకార ఘటితములై యున్నవి. 'ధర' - 'ధర్మ'; 'విధాన' - 'దాన'; 'సంహార' - 'వారిజ' - ఇత్యాది పదముల సన్నివేశమున ముక్తపదగ్రస్తాలంకార వ్యాయలు శ్రుతిగోచరము లగుచున్నవి. సంక్షోభనబహుళమై పద్యము సవిరామ సుకుమారముగ నడచుచున్నది. సర్వదిగ్విజేతయై రాజసూయాధ్వరము గావింపనున్న ధర్మజునిసోఁటఁ దత్కాలమం దీ ముక్తకోకిలాచ్చందము పరమోచితమై యున్నది.

శ్రీమద్రామాయః కథనసందర్భమున నెఱుగన లంకానగరాక్రమణమున వానరసేనల విజృంభణమును ముత్తకోకిలమున వర్ణించెను.

"తాలసాలశిలాగ్రహస్తు బుడగగోత్రమహీధరో
త్తాలదేహు లనేకవర్ణులు ధారితాఖిలదిబ్బాభా
దీలవాలశిఖాగ్రు బుగ్రగదీరసత్త్వులు వానరుల్
కాలకల్పలులు పేర్చి సంతసవట్టి రాహవకేళికః"

లరణ్య VII. 44.

సంగరోత్సాహమునఁ జెంగుచెంగుని దుముకు వానరపీఠు' లీ ఛందమునందలి జగజములం దగ పడుచునే యున్నారు. గుర్విక్షరములు పెక్కు దీర్ఘక్షరములై తాలములయు, వానరుల వాలము లయు, దేహములయు ఉత్తాలత్వము సుష్టుగా రూపింపఁబడుచున్నది. లకార ప్రాసానుప్రాసము వానరుల యుత్సాహసందమును, "గ్ర" పునరావృత్తి వారి శత్రుభీకరత్వమును ధ్వనించుచున్నవి. ద్యృఢములు, మితేదీర్ఘములునై వ సమాసములు వీరులయొక్కయు, పూర్వాహముయొక్కయు దార్యమును భాసింపఁజేయుచున్నది. జగజనహితములైన సమాసము లొక్కొక్కటి యొక్కొక్క మహాతరంగమువలెఁ బొంగి సాగుచున్నది. ఈ పద్యమునం దిట్లు నిర్వహింపఁబడిన వానరసేనా

విజృంభణమునం దెఱ్ఱవార్యునకు "పనసాగర వీచివికానరేఖఁ గానఁగ నయ్యె" నట (86 వ పద్యము).

"జీవమేటికి రాజ్యమేటికిఁ జెల్లుఁ జుట్టల విద్దలం
జావఁజూచినయట్టి ద్రోహికి సర్వసంపద లేటికిఁ
నావుదుఁ మఱుమాటలాడఁగ నాలుకొదక యుండి య
ద్దేవి యూర్పు నిగిడ్చెనుష్ణము, దీర్ఘముం, బరుషంబుగన్"

ఉ. I. 175.

"క్రోధపరుషాక్షరంబుల సమ్మహాశాపరూప మున్నవాడనిన" "భయంపిత గాత్రుండగుచుం జేతులు మొగిచి సవినయంబుగా మెత్తనిపాటల" పర్యజుఁడు గాంధారితోఁ బలికిన వాక్యమిది. వృత్తమునఁ బూర్వార్థము ధృష్టవాక్యము. సవినయముగ నాయనపలికిన మెత్తనివాక్యమునం దొక్క జగణముగూడ పింపబడదు. గల, భ, గల, భ రూపములఁ బదములు పుటితములై మత్తకోకిలమునకు సహజమైన యవరోహణాత్మకమిశ్రగతి సుఖుగా రూపుదాల్చినుంది. క్రోధ పరుషమైన గాంధారి చిత్తవృత్తియందలి త్వరయంతయు పర్యజుని వాక్యమందలి యవరోహణ ప్రభావముచేతను సప్తమాత్రాములయిన యావృత్తుల విలంబితవర్తన ప్రభావముచేతను బూర్తిగా గళితమైపోయినుంది. ఆమె చుఱుమాటలాడ నాలుకొదక ఉష్ణము, దీర్ఘము, పరుషము, నగు ఊర్పు నిగిడ్చినుండఁట. ఆయూర్పే అక్షరసహితమైన వాక్యముగా రూపొందినచో నెట్లుండునో భావుకు యాహింసపలసియున్నది. ఆ యూర్పును దిక్కునయే ఛందోమయవాక్యముగఁ దీర్చియుండినచో ఛండిఃపీఠమరహస్యమొరఁడు లోకమునకు లభించియుండెడిది.

"అంగదంబులుఁ గింకణంబులు హారవల్లులు నాదిగా
సంగకంబు భూషణంబులు హారికాంతి వెలుంగఁగా
సంగరాంగణ భూమికిందను చారుధావ మలంక్రియా
సంగతింగలిగింప నొప్పిరి శౌరి చూచితె పీఠలఁగా"

ఉ. II. 145.

"ద్రోణ బాణ సంఘీటితప్రాణులై పడియున్న" ధృష్టద్యుమ్ను సందనులను జూపి గాంధారి శ్రీకృష్ణునితోఁ బలికిన వాక్యమిది. సమరతలమున పీఠశయనమందియున్న పుత్రపౌత్ర బంధుజనులను దిలకించి, తిలకించి, వారికై విలపించు నారీజనముల శోచాలాపములు విని విని గాంధారి హృదయము కరుడరసనిర్వరమై యున్నది. ఆమె యాత్మశోకదుఃఖమును మఱచి యన్యశోక తాదాత్మ్యమునఁ బరహర్షి మధిరచిత్తయై యున్నది. శత్రుమిత్రభేదము పిన్మిరించి రణవిహతులై పడియున్న వీరులనెల్లరను పరమప్రితితోఁ బ్రశంసించుచున్నది. పీఠమరణమునందిన బాణరగు ధృష్టద్యుమ్నుసందనులను ప్రశంసించు గాంధారివాక్యము తాలలయాన్వితమై మధుర

గీతమువలె శ్రవణానందకరమగుచున్నది. నారీజనకోకాలాపములం దీ యంశము లోకప్రసిద్ధమై యున్నది.

గాంధారికి యుద్ధభూమి తొలుత దీభత్వభయానకదృశ్యమయముగ గోచరించెను. క్రమ క్రమముగ నాస్తి మాటి సమరభూమి సమలంకృతమైన యొక రంగభూమివలె నామెకు భాసింపఁ దొడఁగినది. ఆమె యిప్పుడు ప్రేక్షకస్థానీయ. నానావిధములయిన భూషణములు తమ గాత్రముల సలంకరించుచుండ రణభూమిఁ బడియున్న వీరకుమారుల చారుభావము సంగరాంగణ భూమికి అలంక్రియాసంగతిం గలిగించుచున్నదట. సమలంకృత సమరాంగణ వర్ణనాత్మకమైన గాంధారివాక్యమును సమలంకరించి కవిబ్రహ్మ తన శిల్పపారంగతత్వమును జాటుకొనినాడు. ప్రాసస్థానమందలి బిందుపూర్వక గతారము స్థానాంతరములందుఁ బునఃపునరావృత్తమై యను ప్రాసాలంకారమును రూపించుచు రమణీయముగ సలంకృతమైన సమరాంగణమునఁ గాంస్యతాల ధ్వనులను రంగురంగుని వినిపించుచున్నది.

త ర ల ము

ఇది అతివృత్తిచృందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 19 అక్షరములు. గణములు : స భ రి స ణ జ గ. 11 అక్షరములమీఁది యతి.

సంస్కృతమున హేమచంద్ర జయీర్తులు మూలమే దీనిని జెప్పిరి. మత్తకోకిలపాద ప్రథమాక్షరమైన దీర్ఘమును రెండు హ్రస్వములుగా మార్చినచో తరలము ఏర్పడును.

3 + 4 = 7 మాత్రల యావృత్తులతో నిదియు మత్తకోకిలవలె మిత్రగతియందు నడచును. లక్షణమున గోచరించు భేదము మత్తకోకిలా తలలములకు గతియందు, లయయందు గోచరింపదు.

స భ గలభ గలభ గలగ యనుతీటను లక్షణము విధించినచో తాలలయాన్వితమైన దీని గతిని మోచించినట్లయ్యెడిది. 19 అక్షరములలో 12 లమువులైన దీనిగతి ద్రుతిమని చెప్పఁ దగును. సప్తమాత్రాఖండాప్యత్తి యగుటచే తాలాశ్రయమైనలయ విలంబితము. కనుక తరలముకూడ మత్తకోకిలమువలె మధురభావముచే త్వరితగతియైన హృదయస్థితిని వ్యంజించుటకుఁ దగియున్నదిని భావించవచ్చును.

తరలము అనఁగా చంచలము, తరంగితము, కంపితమునని యర్థములు. తరలవృత్త గతియు సట్టిదే. హర్షాదులవల్ల హృదయగతి చంచలమైన యవస్థను వర్ణించుటకు తరలము తగియుండునని చెప్పవచ్చును.

ఆంధ్రమహాభారతమున మొత్తము 38 తరలవృత్తములు గలవు. వీనిలో—

సన్నయ్య రచించినవి — 25

ఎఱ్ఱన్న రచించినవి — 8

తిక్కన్న రచించినవి — 5

తరలవృత్తిమును సన్నయ్యయు, ఆయననుసరించి ఎఱ్ఱన్నయు ఎక్కువగా నుపయోగించి సట్లు సృష్టమే. తిక్కన్న శ్రీపర్వముందే తరలములు వాడెను.

కవిత్వము తరలవృత్తము నెట్టిసందర్భముల నుపయోగించిరో పరిశీలించవలెను.

సన్నయ్య - 25

1. హరిహరాజగజాననార్కాది దేవతలను స్తుతించుట.

అది, I, 21.

2. పదునెనిమిదినాళ్ల జరిగిన భారతయుద్ధము - సేనాపతులు.

అది, I, 87.

3. వినతి, కద్రువ తమకుఁ బుత్రులను ప్రసాదించుచుని కళ్యపునిఁ గోరుట.

అది, II, 3.

4. ఆస్తీకుఁడు సర్పయాగమున జనమేజయుని ఓవించుట.

అది, II, 224.

5. తన్నుఁ గోరిన పరాశరునితో మత్స్యగంది మొట్టెట్టుకొనుట.

అది, III, 40.

6. దేవయాని యయాతికిఁ దన్నెఱింగించుకొనుట.

అది, III, 142.

7. గంగాజలములకు సేతువులు కట్టుచున్న భీష్ముని శంలనుఁడు చూచుట.

అది, IV, 164.

8. కిందముఁడు పాండురాజును శపింపఁబోవుట.

అది, V, 51.

9. దుర్యోధనుఁడు పురోచనుని లక్కయిల్లు గట్టఁబంపుట.

అది, VI, 133.

10. భీముఁడు బాగుగా భుజించి బతునిఁ జంపఁబోవుట.

అది, VI, 283.

11. ద్రౌపదిజన్మకాలమునం దామె రూపవర్ణనము.

అది, VII, 19.

12. నారదుఁడు ధర్మజ్ఞులకు సుందోపసుందకథఁ జెప్పవచ్చుట.

అది, VII, 90.

13. సౌభద్రతీర్థమున స్నానమాదఁబోవు అర్జునుని మునులు వారించుట.
అది. VIII. 148.
14. జరాసంధునిఁ గృష్ణుఁడు మందలించుట.
సభా. I. 181.
15. రాజాలను బలియిచ్చుట తగదని కృష్ణుఁడు జరాసంధునితో ననుట.
సభా. I. 192.
16. అర్జునజితులై యుత్తరకురుభూముల రాజులు ధర్మజానకు కప్పమిచ్చుట.
సభా. I. 240.
17. యాగభంగముగాకుండ రాజాలను వారింపుమని ధర్మజుఁడు భీష్మునిఁగోరుట.
సభా. II. 35.
18. పాండవులు జూదమందోడిన రాజ్యమును ద్రౌపది సంపాదించి యిచ్చుట.
సభా. II. 268.
19. పాండవు లడవులపాలగుటకు కుంతి శోకించుట.
సభా. II. 287.
20. పాండవులప్రతిజ్ఞలు విని ధృతరాష్ట్రుఁడు విలపించుట.
సభా. II. 310.
21. పాండవులను బలిపంపుమని విదురుఁడు ధృతరాష్ట్రునితోఁ జెప్పుట.
సభా. II. 314.
22. భీమకిష్కిరులు పోరాడుట.
అర. I. 118.
23. ఇంద్రుఁడు అర్జునునిఁ దొగడుట.
అర. I. 374.
24. బలరాముఁడు దుర్యోధనుని దండించి పాండవులకు రాజ్యమిత్తుననుట.
అర. III. 188.
25. సౌగంధికరక్షకులు భీముని నిరోధించుట.
అర. III. 360.

ఎఱ్ఱన్న - 8

1. కువలాశ్వఁడు రాక్షసులఁ జంపఁబోవుట.
అర. IV. 403.
2. ఇంద్రుఁడు కుమారిస్వామి నేదిరించుట
అర. V. 217.
3. అర్జునుఁడు గంధర్వులతోఁ బోరుట.
అర. V. 420.
4. పరాభవశిస్తుఁడై యన్న దుర్యోధనుని శకుని మందలించుట.
అర. VI. 32.
5. స్వప్నమునఁబోని రాక్షసులు దుర్యోధనునకు ఉత్సాహముకలిగించుట.
అర. VI. 48.

6. ద్యుమత్యేనుడు కొడుకునుగానక విలపించుట.

అర. VII. 270.

7. కొలనియొద్దనుఁ బడియున్న తమ్ములఁగాంచి ధర్మజుఁడు విలపించుట.

అర. VII. 403.

8. ఆశ్వాసాంత పద్యము.

అర. VII.

తిక్కన్న - 5

1. శోకవికలాత్ముడైన ధృతరాష్ట్రుని వర్ణన.

శ్రీ. I. 4.

2. దుర్యోధనకళేబరముఁ జూచి గాంధారి విలపించుట.

శ్రీ. II. 27.

3. దుశ్శాసనకళేబరముఁ జూచి గాంధారి విలపించుట.

శ్రీ. II. 63.

4. అభిమన్యునిగూర్చి ఉత్తిర విలపించుట.

శ్రీ. II. 79.

5. కర్ణునిగూర్చి కుంతి విలపించుట.

శ్రీ. II. 174.

కవిప్రయమువారి తరలవృత్తప్రయోగము నానారసభావములం దిగపడుచున్నది. రతి, విన్మయము, ప్రీతి, హర్షముమున్నగు మధురభావములందును, శ్రోధము, కీతి, దుఃఖము మున్నగు దీప్తభావములందును తరలవృత్తప్రయోగమున్నది. మ్రుతకథనమున, త్రియాత్యరా వర్ణనమున, దరలప్రయోగము కనఁబడుచున్నది. కొన్నియెడల నామముప్రయుఁ గలదు. తిక్కన తరలములన్నియు శోకతరళ చిత్తవృత్తివ్యంజకములుగానే యున్నవి.

“కనియె ముందట నమ్మహీపతి గాంగనైరతభూములం
బనుగొనం ధను వధ్యసించుచు బాణసంహతి నేతుల
ఘనముగా సమరాపగౌఘము గట్టియున్న కుమారు స
త్యసము నాత్మసమాను నాత్మజ నాపగేయు మహాయుధుఁ”

అది. IV. 185.

“కని పుట్టినవాఁడ చూచినవాఁడుగావున నప్పు దెఱుంగనేరక విన్మయాకురితచిత్తుడై యుండె”. శరసేతుబంధనమున గంగాప్రవాహము సరికట్టియున్న యాత్మవధ్యులుడైన బాణంగాంచి హర్ష, విన్మయ, శంకాకులుడైన శంతనుని చిత్తవృత్తివి మిశ్రగతిచేఁ దరలవృత్తియైన వృత్తమున వర్ణించుట యాచిత్యభాసురముగ నున్నది. అనుస్వారానునాసిక వృత్తిసహితమైన మహాప్రాణా క్షరానుప్రవేశము విన్మయహర్షామోదమును జక్కగా వ్యంజించుచున్నది.

“ధరణిలో గల రాజులెల్లను దారుణక్షయకాలసా

గరములట్లు గలంగి రిప్పు మఖప్రయోగము విఘ్నముం

దొరయకుండఁ బ్రదాపకారము వృష్టకుండఁగ నీవు చె

చ్చెరఁ బిరామహ పీరి కిచ్చటఁ జిత్తశాంతి యొనర్చవే,”

సదా. II. 35.

“సరలక్షత్రియకోభంబు సూచి భయసంక్రమాక్రాంత హృదయుండయి” ధర్మరాజు బీష్మునితో సన్న వాక్యమిది. ఎడనెడ జగజన్మరూపము భాసించి ధర్మజుని యాగభంగ భయోత్పత్తిని వ్యజించుచున్నది. ప్రానమందరి రేపము స్థలాంతరములందు విరళముగ ననువృత్తమై ధర్మజుని చిత్తతాళ్యమునఁగొంత పారుష్యరూపమైన దీప్తిని స్ఫురింపఁజేయుచున్నది. విస్మయతాళ్యము కంటె భయతాళ్యము భిన్నమగుట వర్ణభేదముచే సూచింపఁబడినది.

“ఇది మనుష్యకృతంబు గాదు సురేంద్రకిన్నరపన్నగ

త్రిదశనిర్మితమైన కర్మము దీని నెంతయు నేర్పడం

బిదపఁ జూచెదఁగాక యందు విభీతిదూరుఁడు సీరువ

ట్టిదపఁ దత్సరిలాశయంబు సముత్సుకుండయి చొచ్చినఁకా”

అంశ్య. VII. 403.

“పద్మాకరరూపంబునందు నిద్రావిపకులుంటోలెఁ బడియున్న తమ్ములంగని దుఃఖితుండై” ధర్మజుఁడనిన వాక్యమిది. ధర్మజుని దుఃఖమున విస్మయము, వీరి మిశ్రితములయియే యున్నవి. వాక్యారంభము జగదబహుళమై విస్మయభయోద్రేకమును వ్యక్తముచేయుచున్నది. కాని ఆయన ‘విభీతిదూరుఁడు’ కనుక నాయుత్సృతి వెంటనే యుఁగిపోయినది. తాళ్యమునందును దీరత్వము వీడని ధర్మజుని శీలమునకుఁ దగిన ట్టిపద్యము గాంధీర్యము నొలుకఁబోయుచున్నది. ‘కిన్నర పన్నగ’ ‘నిర్మితమైనకర్మము’ సనుపట్టుల శబ్దాలంకారము నిర్మింపఁబడి వాక్యము ఆమహాప్రభువు యొక్క చీపురుషలక్షణమును, మూర్తిమత్త్యమును స్ఫురింపఁజేయుచున్నది. ప్రయత్న నిర్మితమైన కర్మము శిల్పమనఁబడును. ప్రయత్ననిర్మితమైన యిచ్చటి యలంకారము భీమాదుల యవళదశాగతి త్రిదశకుటుటిశిల్పమనుటను ధ్వనించుచున్నది. ఎల్లన యీతరకవృత్తనిర్మాణము రమణీయశిల్పమై యాశ్చర్యముగొలుపుచున్నది.

“పొరిని వారలచేరి యున్నతభూరుహాయుధము” పర

స్వరకతోరశిరఃస్థలంబులపై వడిం బడి మత్తకుం

జర శిరఃపతితంబులై న లసస్మృతాళములట్లు జ

ర్గితమయ్యెఁ దదారవప్రతిశబ్ద మొప్పనగంబులఁకా”

అర. I. 118.

“దారుణభంగిఁ బొంగి కిమ్మిరనమీరసూనులు నమీరవిభూతవయోదులట్లయై” “యొక్కముహూర్తంబు వృక్షయుద్ధంబు” సేసినతెఱంగు నన్నయ తరలవృత్తమున వర్ణించెను. కిమ్మిర నమీర కుమారుల దారుణభంగియైన పొంగు దీవియందలి యేడుజగణములలోఁ జూడవచ్చును. కావున విధించినపట్టులందుఁ గాక స్థలాంతరములం దాజగణములను స్ఫురింపఁజేసి నన్నయ పద్యమునఁ గాంతియను గుణమునుఁ బుష్కలముగ నాధానముచేసెను. ప్రాసమునందలి రేఫము స్థలాంతరముల బహువారములావృత్తమై “తదారవము” పద్యమునఁ బ్రతికల్పింపబుచ్చుచున్నట్లున్నది. పద్యము చెంగుచెంగున దుముకుచు ‘ముహూర్తంబు’ మాత్రన ముగిసినదా యనిపించుచున్నది. హ్రస్వగురువులచేత వృత్తగమన మతిత్వరావ్వితమగుచు వర్ణితమైనభీమకిమ్మిరుల రణక్రియా త్వరను చక్కఁగా రూపించుచున్నది.

“అరులనెల్లను గెల్చి మేదినియంతయుం గొని తేజముఁ
నిరియుఁ బెంపును గీర్తియుఁ విలసిల్లగా మనుచుండియుఁ
బురుషసింహులు పొందుభూవరపుత్రు లక్కట మోదముం
బొరయనేర్తురె నిన్నుఁ గోల్పడిపోయి పుష్కరలోచనా”

ఉ. II. 80.

అభిమన్యునిగూర్చిన యుత్తర విలాసవాక్యమిది. చందమునందలి తాళాశ్రయములయిన యక్షరావృత్తులు విశేషభాగము విభాగః గోచరించి తాలనిరూపితమైన లయ పద్యమున స్ఫుటముగ బాసించుచున్నది. శోకైకతానమైన యుత్తరచిత్రవృత్తి ఇట్టి స్ఫుటలయాస్విత మధురపద వృత్తిచే శ్రోతృచిత్రమునఁ జక్కఁగా సమర్పితమగుచున్నది. తాలపాతానుకూల పదవివేకము సహృదయశ్రోతైకతానతానంపాదకమై వాక్యసమర్పితమైన యర్థమున చిత్రమున కేకాగ్రవ్యాప్తిని సమకూర్చుచున్నది.

“తరళదీధితిపుంజ నిర్భరదారుణాయుధపాణురై
తెరలఁ ద్రోచి దివౌకసుల్ పఱతెంచి యార్చుచుఁ దాకి రా
శరవణోద్భవు నాతఁడుం దగ సంభ్రమస్ఫుటరోషవి
స్ఫురితనిష్ఠురహాసజృంభణముఁ వహించినఁ జెచ్చెరకా”

అరణ్య. V. 217.

“సంభ్రమస్ఫుట రోషవిస్ఫురణము”నఁ దరళవృత్తత్వరగతి యుచితమ. దివౌకసులు పఱతెంచు త్వర యెట్టిపద్యగమనమున స్ఫుటమగుచున్నదోఅట్లే జగజన్మగమనముచే శరవణోద్భవుని నిష్ఠుర హాససూచితమైన యనుద్రిక్తవిశ్చలస్థితియు వ్యక్తమగుచున్నది. ముద్రాణంకారము చందోమణమునకుఁ బ్రస్తుటమైన శోభను గలిగించుచుండుట సులక్షణీయము.

ఉ త్సాహము

ఇది జాతివృత్తము, ఏడు సూర్యగణములపై నొక గురువు. ఐదవగణము మొదటి యక్షరము వడి.

“జాతి రాత్రిత్రాకృతా భవేత్”

చందోమంజరి. 1-4

“జాతి రాత్రిత్రాగణాశ్రితా”

జయకీర్తి. 1-20

“మాత్రాభిర్గణనా యత్ర
సా జాతి రీతి కాశ్యపః”

అగ్నిపురాణము

“ఉపగణమాత్రాభిరన్వితా జాతిః”³⁰

వృత్తము, జాతి యన్న లౌకికచ్ఛిందోభేదములందు వృత్తము అక్షరసంఖ్యాతము. జాతులలో ప్రాసనియమములేనిది ఉపజాతులు. గురులమువులలో ప్రథమపాదాదియందు ఏదియుండునో తక్కినపాదములయందును అట్లే యుండవలెనని జాతులకు నియమము. ఉపజాతుల కీనియమము లేదు.

ఉపజాతులను ప్రాసము, పాదాద్యక్షరనియమము పాటించి జాతులుగా మార్చుకొనవచ్చును. అట్లే సర్వపాదములందును గురులమునివేశము ఏకరూపముచేసి జాతులను వర్ణవృత్తములుగా మార్చుకొనవచ్చును.

• ఉత్సాహము వృత్తముకాదనియు జాతియనియు పై నియమభేదములవల్ల స్పష్టమే. కాని వృత్తకల్పము కేదారభట్టాదులు నిర్వపద్యములకు సామాన్యవాచకముగా నుపయోగించియున్నారు. వర్ణమాత్రాచ్యుందము లన్నింటిని వర్ణించిన తనగ్రంథమునకు కేదారభట్టు వృత్తరత్నాకరమని పేరుపెట్టెను. ఆ గ్రంథమున జాతిభేదములనుగూడ వర్ణించెఁగదా! శ్రవ్యత దేనియందు వర్ణించునో అది వృత్తమని యభినవు లన్నమాట సమంజసముగనున్నది. అట్టివృత్తము అక్షరగణాన్నితమైనచో అక్షరవృత్తము, మాత్రాగణాశ్రితమైనచో మాత్రావృత్తము. ఉత్సాహము మాత్రావృత్తము అనఁదగును. కందము చతుర్మాత్రాగణనిర్మితమైనట్లు ఉత్సాహము త్రిమాత్రాగణ నిర్మితము. మాత్రాసంఖ్యాసమకములైన గణములతో నిర్మించినపద్యములు జాతులు. చతుర్మాత్రా నిర్మితమైన కందము, త్రిమాత్రాక గణనిర్మితమైన ఉత్సాహము జాతులలో విలక్షణమైనవి. వీనిని తత్సమజాతు లనఁదగును.

“ఉహ నేడకాగ హగణమొందె నగణమొందెఁద

త్సాహచర్యమొందె గురుకసహితముగ నొనర్చు ను

త్సాహమయ్యె—”

కవిజనాశ్రయము. పుట. 47.

అంద్రలాక్షణికులందఱు విదేశీయ లక్షణముచెప్పిరి. సంస్కృతలాక్షణికులలో ఉత్సాహవృత్తమును జెప్పినవాఁడు జయకీర్తి యొక్కఁడే.

“ఉహితోక్తితో గలాంశసప్తకం నిరంతరం ;
గో హి నైదనే ; సకారసప్తకం యదా ౭ భవా ;
వ్యాపితం తదుభయిశ్రనప్తకం యదా తదో
త్సాహ మాహు రుత్సవం చ గోగ్రహాదికే బుధాః”

VI. 30.

గల సగణములం దేయొక్కదానిచేనైన ఉత్సాహమును నిర్మింపవచ్చును. రెండిటి సాంకర్యమునను నిర్మింపవచ్చును.

ఏడు గలములమీఁద గురువు గలది ఉత్సాహమే. అయినను —

“ఏడుహమ్ములుగా గముగా వదెన్నిదిగా సుగంధికిగా”

అని చిత్రకివి పెద్దన చెప్పినేల :

లక్షణసార సంగ్రహము. పుట. 88.

“అనతారి రేచ హంసయాన కొప్పు గుంజర
స్తానవిశ్రమంబు గో ర జ ద్వయంబు రేఫతో

పుట. 23.

అని కవినాశ్రయుఁడు చెప్పినేల :

“అవిరళమతి కురుకువరదుఁడని విచికిరిత బదుమూ

డవయెడ వడి యిరువదియొకలఘువు గము బలుకనగుగా”

4-848

అని యప్పకవి చెప్పినేల :

ఏదీనగణములపై గురువు అనఁగా -

ఏడు హగణములపై గురువు - సుగంధి

ఏడు సగణములపై గురువు - విచికిరిత

అనుటయందు సామంజస్యము లేదనవలయును.

అట్లే ర జ ర జ ర యన్నచో హంసయాన యనుటయు నసమంజసమే; ఏడు హముల మీఁద గ యన్నచు ర జ ర జ ర యన్నను ఒక్కటియే. అక్షరవర్గీకరణభేదమే కాని యక్షర శ్రమభేదము లేదు. కనుక సుగంధి, హంసయాన, విచికిరిత యన్నవి యుత్సాహవృత్తభేదములే

కాని అన్యవృత్తములు కావు.* ఈ తీరున వృత్తభేదము చెప్పఁబావినచో కందము, గీతము, అటవెలది, సీసము మున్నగువానియందు అనంతభేదములు చెప్పవచ్చును.

ఏడు త్రిమాత్రాక ఖండములపై నొక్కగురు వుండుట ఉత్సాహవృత్త లక్షణము. అనఁగా ఉత్సాహము త్ర్యసగతివృత్తము. ఆ వృత్తియందలి మూడుమాత్రలు నగణముగాని, హగణముగాని కావచ్చును. నగణ మావృత్తమైనచో గతి ద్రుతతరమగును. హగణ మావృత్తమైనచో గతి మధ్యమగును. నగణ హగణములు పర్యాయవృత్తములయినచో గతి ద్రుతమగును. త్ర్యసగతియగుటచే లయ ద్రుతమే. గలాంశబాహుళ్యముచే అవరోహణము కలుగును. అవరోహణమున ద్రుతగతి గనుక మధురభావములచే త్వరాన్నితమైన చిత్తవృత్తిని వ్యంజించుటకు ఉత్సాహము యోగ్యము అగునని భావింపఁదగును.

అంద్రమహాభారతమున 18 ఉత్సాహవృత్తములుకలవు. వీనిలో —

నన్నయ్య రచించినవి — 4

ఎఱ్ఱన్న రచించినవి — 2

తిక్కన్న రచించినవి — 7

తిక్కన్న యుత్సాహవృత్తము లన్నియు శ్రీపర్వమందే యున్నవి.

ఉత్సాహము వీరరస స్థాయిభావము. నామసామ్యమునుబట్టి ఉత్సాహవృత్తము ఉత్సాహ స్థాయివ్యంజకమని విశ్వసింపఁబడుచున్నది. ద్రుతగతిచేతకూడ ఈ వృత్తము ఉత్సాహవ్యంజకము కాఁగలదు. అవరోహణగతి యైనప్పుడు యుద్ధోత్సాహవ్యంజనమున నంత సమర్థము కాఁజాలదని చెప్పవలసియుండును. యుద్ధవీరుని హృదయగతి యెఱోమయమైన యారోహణ రూపమున నుండవలెఁగదా !

కవిత్రయ మీవృత్తము నెట్టి సందర్భముల నుపయోగించిరో పరిశీలింపవలయును —

నన్నయ్య — 4

1. కురుకుమారులు ద్రుపదుని బంధించి తేఱోపుట.

ఆది. VI. 85.

2. భీముడు పూర్వదిక్పతుల నోడించుట.

సభా. I. 244.

* నాల్గొకపాదములందును గురులముక్తమ మొక్కతీరుననే యుండిన యుత్సాహభేదములను వృత్త భేదములుగా నిబంధించుట యీ లాక్షణికుల కాత్పర్యము కావచ్చును.

3. ఆశ్వాసాంతమున రాజరాజస్తుతి.

సత. II. 821.

4. ఆశ్వాసాంతమున రాజరాజస్తుతి.

ఆర. I. 400.

ఎఱ్ఱన్న - 2

1. రామునిఁ బరాభవించుటకుఁ దోడ్పడుమని రావణుఁడు మారీచు నడుగుట.

ఆరణ్య. VI. 318.

2. రామరావణుల ద్వంద్వయుద్ధము.

ఆరణ్య. VII. 76.

తిక్కన్న - 7

1. సంసారగహనమున కూసమునఁ బడియుండి విప్రపుండు మధుధారలు గ్రోలుట.

శ్రి. I. 48.

2. కోకము మానుమని వ్యాసుఁడు దృతరాష్ట్రునకు బోదించుట.

శ్రి. I. 88.

3. కౌగవనాశనము దేవగుహ్యమని వ్యాసుఁడు దృతరాష్ట్రునకుఁ బెలుపుట.

శ్రి. I. 85.

4. గాంధారి బాహ్లికుని శవమును గాంచి విలపించుట.

శ్రి. II. 98.

5. గాంధారి పైంద్రపుని శవమును గాంచి విలపించుట.

శ్రి. II. 100.

6. గాంధారి జయశ్చేనుని శవముని గాంచి విలపించుట.

శ్రి. II. 141.

7. గాంధారి సుకేతుని శవమును గాంచి విలపించుట.

శ్రి. II. 152.

మువ్వరలో తిక్కన్నయే ఉత్సాహవృత్తము నెక్కువ పర్యాయములు వాడెను. ఆయన రచించిన ఏడు ఉత్సాహవృత్తములును కరుణరసప్రధానమైన శ్రీపర్వమునందే యుండుట ముఖ్యముగా గమనింపఁదగిన విషయము.

నన్నయ రచించిన యుత్సాహవృత్తములు నాల్గింటిలో రెండు రాజరాజస్తుతియందు విని యుక్తములు. మిగిలినవానిలో నొకటి కురుకుమారులు గురుదక్షిణగా ద్రుపదుని బంధించి తెత్తుమని యుత్సహించి బయలుదేరుటను వర్ణించునది.

దాస, ధర్మ, దయా యుద్ధాది భేదములచే వీరము బహుప్రకారములై యున్నదని రస దార్శనికులు వివేచించిరి. బహుప్రకారమయిన వీరమునకు స్థాయియైన యుత్సాహముకూడ

బహుప్రకారమునుట న్యాయము. దానదయావీరములకు స్థాయియైన యుత్సాహము కుద్ధసాత్వికము. యుద్ధవీరస్థాయి రజోబహుళము. ఉద్ధతపీరులందు అదియే తమోనువిధమై క్రోధకల్పమగును. ప్రతినాయక వధాంతమైన వీరము తద్విజయమాత్రాంతమైన వీరముకంటె పరుషతరము. అవరోహణద్రుతగతియైన యుత్సాహవృత్తము దీప్తవీరరసవ్యంజనమున సమర్థము కాఁజాలదు. అట్టి రసములందు వినియుక్తమైన యుత్సాహము గతిత్వరచేత రసవ్యక్తికిఁ గారణము కాకున్నను సహకారి కాఁగలదనియు, అట్టి వృత్తవినియోగము నామాశ్రితమైన అర్థ చమత్కారజనకము మాత్రమే యగుననియుఁ జెప్పఁదగును.

“ఉత్సాహ స్సర్వకృత్యేషు సత్వరా మానసీ క్రియా
సహజాహార్యభేదేన స ద్విధా పరికీర్తితః”

(భావప్రకాశము : 84 పుట)

నన్నయ్య రచించిన మొదటి యుత్సాహవృత్తమందలి కురుకుమారుల యుత్సాహము ఆహార్యము - కృత్రిమము - ఆభాసము. కురుకుమారుల ద్రుపద విజయయాత్ర నిష్ఫలమై వారి యుత్సాహము ఆభాసముగాఁ బరిణమించుటచేత నన్నయ్య ఆ సందర్భమున నుత్సాహవృత్తము వాడుట యుచితముగ నున్నది. ఉత్సాహవృత్తము ఉత్సాహభాసవ్యంజకమని నన్నయ్య భావించి యుండెనని యూహింపవచ్చును. ఆ సందర్భమున అర్జునుని వాక్యములు (88, 89, పద్యములు) దీనిని సమర్థించుచున్నవి.

“ఏల దీని నెడయుఁజేయ నీక్షణంబ యేఁగి పాం

చాలుఁ బట్టితెత్త మధికశౌర్యలీల మెఱయఁగాఁ

బోలు ననుచుఁ బెరిఁగి రాజపుత్రు లరిగి యార్చి పాం

చాలుపురము ముట్టికొని రసంఖ్యబలసమేతులై ”

అది. VI. 65.

ఈ యుత్సాహమునఁ బాండవులు పాల్గొనకుండుటయు గుర్తింపవలెను.

నన్నయ్య సభాపర్య ప్రథమాశ్వాసమున భీముని పూర్వ దిగ్విజయ యాత్రాఫలితములను వర్ణించుచు వ్రాసిన 244వ పద్యము ఉత్సాహము. ఇది భీముని యుత్సాహమును కాక ఉత్సాహ ఫలమును వర్ణించుచున్నదని గుర్తింపవలెను. విశేషించి ఇది కవివాక్యము. ఉత్సాహాయగు నాయకుని చిత్తము కార్యముయొక్క ఆరంభావస్థయందు ఆరోహణగతి. నిర్వహణావస్థయందు అవరోహణగతి యగుట సహజము. ఫలప్రాప్తిచే నాయకుని చిత్తము, తత్సంవాదమున భావుకుడైన కవిచిత్తము అవరోహణద్రుతగతిచే మాదుర్యయుక్తములగునను భావము మర్మజ్ఞులెఱిఁగినయంశము. నన్నయ్య రసభావమర్మజ్ఞత కీ యుత్సాహవృత్తప్రయోగము ఒక చక్కని నిదర్శనము.

ఎఱ్ఱన్న శ్రీరామచంద్రునిఁ బరాభవించు యత్నమునఁ దనకుఁ దోడగుమని రావణుడు మారీచునిఁగోరు సందర్భమున నుత్సాహవృత్తమును వ్రాయుటయందును నిగూఢశిల్పము గలదు. స్వయముగ కార్యము విధిపాఠపఠేని యిచ్చటి రావణుడు సచివాయత్తసిద్ధి యగుటచే మధ్యముడు; కుటిలసీతి యగుటచే అధముడు ననఁదగిన నాయకుడు. వాని యుత్సాహము దుర్బలము. కృత్రిమమునై పరినిర్వహణనమర్థము కాఁజాలదు. వ క్తయైన రావణుని చిత్తస్థితి యిది. ఇఁక శ్రోతయైన మారీచుడు వీరపుష్పాత్తము కట్టిపెట్టి నిర్వేదముచే మునియైనవాఁడు. రావణుని వాక్యము వానియందు ఉత్సాహమును వ్యంజించుటకు మారుగా భీతిని రేకెత్తించినది. నగణబాహుళ్యమున త్వరాతిశయత్వము ప్రాపించిన యిచ్చటివృత్తము రావణుని వీరముకంటె అవిమృశ్య కారితారుపమైన సాహసమును సమర్పించుచున్నది. ఎడనెడ భాసిండుచున్న జగజన్మరూపము రావణుని చిత్తమందలి దీప్తినిఁ బట్టియిచ్చుచున్నది. యుద్ధవీరము వ్యంజించుటకుఁ గావలసిన దీప్తిని జగజన్మరూపచే ఎఱ్ఱన యీ వృత్తమునకు సమకూర్చెను.

రామరావణద్వంద్వయుద్ధ సందర్భమునఁ దాను ఉపయోగించిన ఉత్సాహవృత్తమున నెఱ్ఱన మిక్కిలి ప్రయత్నపరుఁడగుట గుర్తింపవచ్చును.

“అమరవైరివిభుఁడు దళరథాగ్రసుతుఁడు నేపునఁ
సమరసత్సతాపకోప జాజ్వలత్ శరీరులై
తుములబాణపటలవృష్టిఁ దొప్పఁదోగి యిరుర్ముఁ
దమక మేది తమక తమక తనిసి రాహవంబునఁ”

ఆర. VII. 78.

ఇదియు నగణబాహుళ్యమున ద్రుతతరగతి యగుచున్నది. “నత్” “జ్వలత్” అను రీతా రాంతపదములు ఆ ద్రుతికి కార్కశ్యమును అపాదించుచున్నవి. “ప్రతాప” “శరీరు” అన్న పదములు జగజ్జ్వలించి గలిగించుచున్నవి. ఇట్లు వృత్తమునం దారోహారూపమైన ఓజస్సు ఉత్పన్నమై సమానభూయ స్వరూపమైన యోజస్సుతోఁ గలిసి వర్ధిల్లినది. ఇంతవఱకు ద్వంద్వ రణారోహణము. వృత్తము నుత్తరార్థమున రణముయొక్క అవరోహణము జగణ నిరాకరణమున గుర్తింపవచ్చును. నాయకప్రతినాయకులు తీవ్రరణముచే అలసిపోవుటను ఈ వృత్తము వర్ణించుచు చిత్తస్పంద ప్రకోపప్రళయములను అక్షరవిన్యాసశిల్పముచే రూపించుచున్నది.

ఉత్సాహవృత్తము వీరరసవ్యంజకమును లోకసామాన్యమైన యభిప్రాయమునకు విరుద్ధముగా తిక్కన కరుణరసప్రధానమైన ప్రియత్వమున ప్రత్యేకాభినివేశముతో ఏడు పర్యాయములు నయ్యోగించుట వింతఁగొలువక మానదు. నామాశ్రితమైన వృత్తప్రయోగచిత్త్యమున నాయనకు ప్రత్యయము లేదనుట స్పష్టము. రసప్రవణుడైన ఆయన చిత్తవృత్తివ్యంజకమయిన యక్షరవృత్తియందే తత్పరుఁడగును. అట్టి అక్షరవృత్తికి చాందసీకు లొసంగిన నామముల సార్థక్య

మునం దాయనకు ఆసక్తిలేదు. ఎచ్చటనైన వృత్తనామాశ్రితచమత్కృతి నాయన ప్రదర్శించినచో అది ఆమెషంగికమే.

ద్రుతము, అవరోహియైన గతిచే మధురసుకుమార చిత్తవృత్తిని వ్యంజించుటకు సమర్థమైన ఉత్సాహవృత్తము మధురములయిన కరుణాంతాదులను వ్యంజించుటకే సమర్థమై యుండునని యాయన యభిప్రాయముగా గ్రహింపఁదగియున్నది.

సంసారగహనమున విపత్కూపమునఁ బడి తలక్రిందై వ్రేలుచుండియు మధుసందయము నుండి తొలుగు మధుధారల నానుచు, జీవితాళ విదువని విప్రుని యవస్థను తిక్కన్న యుత్సాహవృత్తమున నిబంధించెను.

“ధరణీనాథ ! వినుము మధువుధార లెల్లపొద్దునుం
దొరగుచుండ నతఁడు వాని దోహలమున నానుచుం
టారయ దెప్పు తృప్తి; వగలప్రోకయైనయట్టి దు
స్తరపుటున్కి కొల్లఁబాటుఁ దక్కఁ దీంచుకేనియున్”

శ్లో. 1. 48.

ఇది విదురవాక్యము. వద్యుడైన విప్రుని చిత్తవృత్తి శ్రోతయైన ధృతరాష్ట్రునకు సాక్షాత్కరించునట్లు వర్ణించుట విదురుని యాశయము. ఆ విప్రుని “చేతోవృత్తంబు వికలాయత్తంబై” యుండెననియు, అయినను అతఁడు “జీవితాళయు విదువండు” అనియు తిక్కన్న అనంతరగద్యమున వివరించెను. నగణ గలముల మిశ్రణమున విదురునివాక్యము వికలమై యుండుట గుర్తింపవచ్చును. అయినను దానియందు అష్టాదలక్షణము స్ఫుటముగనుండుట గల షట్కనిర్మితమై యక్షరగతిసామ్యప్రతిష్ఠితమైన చతుర్థపాదమున గుర్తింపనగుచున్నది. పృథగ్గణత్వ, పృథక్పదత్వ రూపమైన మాధుర్యగుణము పద్యమం దంతటను భాసించి మధువుధార లెల్లపొద్దునుం గురియుటను దలపించుచున్నది. ఉత్సాహార్థకమైన దోహలశబ్దము ముద్రాంకారము ధ్వనించుచున్నది. క్లేశసహిష్టుతారూపమైన యుత్సాహము వర్ణితమగుటచే నామసార్థక్యము నిరూపితమగుచున్నది. “పు” “ప్తి” యను ఓఽన్యసంయోగములు మధుధారల నానుచుండియుఁ దృప్తిఁబొరయకఁ బెడవులను దడవికొను విప్రుని యతృప్త్యనుభావమును ప్రత్యక్షము చేయుచున్నది. వర్ణ అక్షర గణ పాద వృత్త పర్యంతవ్యాప్తము, నామాది గతి పర్యంతమునైన శిల్పమీ పద్యనిర్మాణమున అర్థ, రస, అవస్థా నిర్వాహకమై వినిపియున్నది. ఈ యుత్సాహవృత్తమున నిబద్ధమైన విప్రుని వృత్తమును విని యాతని చేతోవృత్తమును గ్రహించిన ధృతరాష్ట్రునకు ‘చిత్తమున ఉత్సాహము పుట్టలేదు. “మనమునఁ గృప పుట్టెడు” అని యాతఁడు వక్తయైన విదురునితో ననుచున్నాఁడు. అతని చిత్తము ఉత్సాహదీప్తము కాలేదు. కరుణార్ద్రమైనది. ఆ వృత్తాంతమట్టిది. ఆ వృత్తమట్టిది. విదురుఁడు మహాయోగి. వశీకృత చిత్తుఁడు. చిత్తవశీకరణ దక్షిఁడు. నర్వజంతు హృదయమర్మ మెఱింగినవాఁడు.

“హృదయే చిత్తసంవిత్” అన్న యోగసూత్రమునఁ బఠంబిమహర్షి¹ స్వహృదయమున చిత్తవిరోధముచేసిన యోగికి నర్వజంతుచిత్తసంపేదనము గలుగునని వక్కాణించెను. రసమయుఁడైన తిక్కన్నయు మహాయోగియే కదా !

తిక్కన్న రచించిన రెండవ యుత్సాహవృత్తము వ్యాసవాక్యము.

“నీవు ధర్మభంగి నెఱుంగనేర్తు; నీతికౌశలం
భావపాల్లు నీదు మనమునందు; గాన నేను శో
కాచిలత్వ ముడువఁబూని యరుగుదెంచితిఁ నురా
భావజనిత దుఃఖవార్ధిపార మెయ్యు పుత్రకా”

శ్లో. 1. 88.

విదురబోధచే నీషడుపశమితశోకుఁడయ్యు నంతలోనే మరల శోకావిప్లవై మూర్ఛమునింగిన ధృతరాష్ట్రునికి చిత్తతాపోవశాంతి ప్రసాదించ వచ్చిన వ్యాసభగవానుడు శోకతాప పశ్చాత్తాపములచే గలఁగియున్న యాతని హృదయమును బ్రసన్నమొనర్చుటకుఁ బలికిన వాక్యమిది.

విదురవాక్యమందలి యుత్సాహమునకు, దీనికి అక్షరవిన్యాసభేదమున్నది.

“క్రిమాన్యత్వం పరిణామాన్యత్వే హేతుః” అను సిద్ధాంతము ననుసరించి అక్షరవిన్యాసభేద సహిష్టువులగు ఉత్సాహాదివృత్తములందు అక్షరక్రమభేదమువల్ల పరిణామభేదము సంభావనీయమగుచున్నది. విదురుని వాక్యమున తొమ్మిది నగణము లుండుటచే అక్షరగతిద్రుతముగా నున్నది. వ్యాసవాక్యమున నగణములు అయిదే యగుటచే ద్రుతి కొంతతగ్గి గలస్వరూపముయొక్క యావృత్తికి అంతరాయము అల్పమై గతియందు సామ్యము ప్రతిష్ఠపొందుచున్నది. పద్యగతి మధ్యావస్థకు నన్నిహితమై ప్రసాదమాధుర్యగుణవ్యంజక మగుచున్నది. “శోకాచిలత్వ ముడువఁ బూనిన” మహర్షివాక్యమున విట్టిగుణము భాసింపవలసియే యున్నది. దీనికిముందు ధృతరాష్ట్రుఁడు పలికినవాక్యములు తోడక, మంజరాపిణి, ఉపజాతి వృత్తములందున్నవి. ఆ వాక్యములు శోక పశ్చాత్తాప దైన్యములచే వ్యాకులవిలంబితగతి యైన చిత్తమును వ్యంజించునని, అట్టి ధృతరాష్ట్రుని హృదయగతియందు సామ్యమును నెలకొల్పుట, ద్రుతి నుత్పాదించుట వ్యాస వాక్యమునకుఁ గర్తవ్యము. వ్యాసవాక్యము అవరోహిగతిసామ్యము గందగుటచే చిత్తప్రళమనమునకు సమర్థమైయున్నది.

మూఁడవ యుత్సాహముగూడ వ్యాసవాక్యమే. పై యుత్సాహచ్ఛందోపయవాక్యముచే శోకాచిలత్వ ముడిపి భూకాచిలత్వత్వమును, కౌరవనాశనావశ్యంభావితా విరూపకముగు దేవగుహ్యగతియు బోధించి వ్యాసమహర్షి ధృతరాష్ట్రునిచిత్తమున జన్మించిన ప్రశాంతిని సుస్థిరముచేయువాఁడై మరల ఉత్సాహచ్ఛందోబద్ధమైన వాక్యమును పలికెను.

“వినుము నారడుండు దీని వినఁగఁ జెప్పె ధర్మనం

దనున, కతని మనము కరుణఁ దవిలియున్ని హింసకుం

గొనకొనంగఁ జొరమి నతఁడు కురుకులంబుతోడి పొం

దునక వడదె జగముమెచ్చఁ దొడఁగి పెక్కుభంగులఁ”

ఈవృత్తమున పదునైదు నగణములు గలవు. వానిలో విశేషభాగము ద్వితీయ, తృతీయ, చతుర్థ వరణముల పూర్వార్థములందు సమావిష్టములై యున్నవి. పద్యము క్రమముగా ద్రుత్యతి శయమొంది సమస్పందమైన ధృతరాష్ట్రుని చిత్తమున ద్రుత్యాదానము చేయుచున్నది. ఆ ద్రుతి యందు పృథగ్జనపదత్వలభ్యమైన మాధుర్యమునుగూడ సంక్రమించుచున్నది. దుర్యోధ నాదులదెస శోకమును, ధర్మజ్ఞాదులయెడ క్రోధమును విడిచి పాండవులపట్ల పుత్రత్వబుద్ధి తావింపుమని బోధింపఁబోవువాడై వ్యాసమహర్షి ధర్మజ్ఞాదులపట్ల ధృతరాష్ట్రునకు కృపపుట్టుటకుఁ దగిన చిత్తభూమికను సిద్ధముచేయుచున్నాఁడు. మాధుర్యముతోపేతమైన చిత్తద్రుతి శృంగార కరుణ శాంతాదులకు ఉచితమైనదని యాలంకారిక సిద్ధాంతము.

“ఏనిది యంతయు నెఱుఁగుదుఁ

గాన వృధా శోకవహ్నిఁ గాలమికిని నీ

మానసమునఁ గృపకలిమికి

గా నొడివెతిఁ దేవగుహ్యగతియుఁ దెలిపెతిన్”

అని మహర్షి తనవాక్యముల ప్రయోజనమును తానే తెలుపుచున్నాఁడు.

.. తిక్కన్న రచించిన కడమ నాటగు ఉత్సాహవృత్తములు మృతులై పడియున్న బాహ్య, పైంధవ, జయతేన, సుకేతులను దిలకించిన గాంధారి విలాపవాక్యములందు వర్తించుచున్నవి.

మృతులైన మహావీరులను దర్శించి వారి ప్రతాపతేజోవైభవాదులను స్మరించినప్పుడు గాంధారిచిత్తస్థాయియైన శోకమున నానా విధములయిన భావాంతరములు సంభరించుట, మృతులు తన కత్యంతాపులైనవట్ల శోక ముత్కటమగుట, తనవలె బంధుమిత్రాదులైన ప్రియ రోదన ములు విన్నప్పుడు చిత్తము కరుణార్జునుగుట గాంధారివిలాపరూపములైన యుత్సాహవృత్తము లందు గుర్తింపవచ్చును.

బాహ్యకునిగాంచి గాంధారి “పున్నమనాటి చందురునివంద మమరెఁ జూడు మిక్కుడు వృద్ధనాననంబు” అని శ్రీకృష్ణునకుఁ జూపుచు హర్షమిశ్రితమైన శోకముతోఁ బలికినవాక్యము ఉత్సాహము.

“వాఁడిమగఁడు నిద్రవోపు వాటుమృగమువోలెనై

వీఁడె బాహ్యకుండు వృష్టివీర చూడు చచ్చియుం

బోడి దొంగకున్నయట్టి పొల్పున వెలుగు; వె
న్నీడితండు బలములెన్నియేని; బెల్ల ద్రోచినన్"

నాగే నజములగుటచే దీవిగతి మధ్యమ మనఃదగియున్నది. అట్టిగతి ప్రసాదవ్యంజకము. బాహ్యకవదనదర్శనమున గాంధారిచి త్రమున హర్షభావము సంచరించినది.

"ప్రసత్తి రుద్యరాదిభోః హర్షః" అని ధనంజయుఁడు. (దశరూ. 411) సైంధవకళేబర దర్శనమునను గాంధారివిలాస ముత్సాహవ్యంజకముననే విబంధింపఁబడినది.

"తనయుఁ గాచుపనికిఁ బూని ధర్మపుత్ర వాయుసం
దనులు గవలుఁ జేయఁగలుగు దండిమగలు నేనలం
గొని వడింగదంగ సరకుఁగొనక నిల్చి యొక్కఁడున్
బెనఁగి యాగె సైంధవుండు బిరుదు దక్షిణుంగదే!"

ఉ. II. 100.

తన యల్లుడైన సైంధవునిఁ గాంచినప్పుడు గాంధారిహృదయగతి త్వరితతరచుగుట సహజము. ఈ వృత్తమందలి పదినగణములచే నది సువ్యక్తమగుచున్నది. గాంధారిచి త్ర మందలి త్వర యుత్సాహవ్యంజకముగామి స్పష్టమే. అది కరుణావిర్భావభూమికయగు చి త్రద్రుతి లక్షణము.

దుర్యోధనాదుల మృతగాత్రములను దిలకించినప్పటి గాంధారిచి త్రము శోకమయము. ఆ శోకము ఆమె స్వీయముగనుక పరిమితమై భావదళ నతిక్రమింపదు. అన్యమృతులను దర్శించి నప్పుడు గాంధారిపొందిన శోకము సాధారణకృతమైనది. పరగతశోకభావనచే భావితమై సత్వో ద్రి త్రమైన యామె చి త్రమునందు ప్రతిబింబితమైన శోకము పుష్టమైనకొలఁది రసత్వము పొంది యాస్వాదయోగ్యమగును. ఆమె సహృదయస్థానీయ.

జయశ్శేనునిచుట్టుఁ జేరి విలపించు నాతని భార్యల దీననాదములు వినుచు గాంధారి తన యప్పటి చి త్రవృత్తిని తానే యొకయుత్సాహవృత్తమున వర్ణించుచున్నది. తిక్కన్న రససిద్ధాంత గర్భిత మీవృత్తము.

"మానినీజనంబు నేరి మగధనాథుఁడగు జయ
శ్శేను చుట్టు నేడ్వ నధికదీననాదములకు నా
మాననంబు సాంద్రకరుణమయతఁ జెందె; మోహనం.
బైన యిట్టియేర్పు లెందు నంబుజాక్ష వింటిమే?"

ఉ. II. 141.

ప్రపాదమాధుర్యగుణములకు విధియైన యీ పద్యము గాంధారి తత్కాలకరుణరసపార వశ్యమును చక్కగా వ్యక్తముచేయుచున్నది. మోహనములైన జయతేననకున్న రోదననాదములు గాంధారీహృదయమునఁ బ్రతిధ్వనించి యామె వాక్యమందలి వర్ణ వివ్యాసమునఁ బ్రత్యక్షమై శ్రోతకు పరమాప్లవము ప్రసాదించుచున్నవి. ఈ వృత్తమందలి యక్షరములలో సగమువఱకు అనువాసికములు, విందుపూర్వకసరళములు నగుట నులుపుగా గుర్తింపవచ్చును. మిగిలినవానిలో కూడ పెక్కు సరళములు, అంతస్థములు నగుట గమనింపవచ్చును. గాంధారీవాక్యములమునఁ దిక్కున్న ప్రవచించిన యాయన రససిద్ధాంతమును బ్రపంచించుట కిది యదనుకాదు.

ధృష్టకేతువును, అతని పుత్రుఁడగు సుకేతువును దిలకించి గాంధారి పలికిన వాక్యముకూడ ఉత్సాహవృత్తమే. బాహ్యకదర్శనముమొదలు క్రమముగా గాంధారి నత్యాతరేకము పొంది నహృదయస్థానీయతను ప్రాపించినది. ఇప్పుడు మరల ఆమె యామెయే యగుచున్నది.

"అతని నందనుఁడు సుకేతుఁ డల్లవాడె ద్రోణపా
తిరుఁడు వీనిఁ జూడఁగా మదిన్ సుయోధనుండుఁ ద
త్సుతుఁడు దోచుచున్నవారు; శోకవహ్నితాప మూ
ర్ఛితముగాగ బంధుజనుల చిత్త మెంతకుండునో!"

ఉ. II. 152.

ధృష్టకేతు సుకేతులను జూడఁగనే గాంధారిచిత్తమున సుయోధనుండు నతని సుతుఁడు లక్ష్యణకుమారుఁడును తోచుచున్నారు. వారు తోచుటతో ఆమె చిత్తమున మరల శోకము దీప్తమై వహ్నియగును. "మదిన" "సుయోధనుండు" అను పదములయందలి లగన్వరూపము ఆరోహణాత్మకమైన యోజనమును క్షణమాత్రము మెలపించుచున్నవి. అణఁగాలియున్న శోక వహ్నిని ఊర్జితముచేయు దీప్తియే ఓజస్సు.

త రు వో జ

ఇది జాతిచ్ఛందము. ద్విపద పాదద్వయము 'తరువోజ ఏకపాదము. ఇట్టిపాదమున రెండేసి గణములమీఁద మూఁడుయతు లుండును. ప్రాసనియతి కలదు. సర్వపాదములును ప్రథమపాదము ననుసరించి గుర్వాదులో లఘ్వాదులో కావలయును. తరువోజ జాతిచ్ఛందమే యైనను కంద, ఉత్సాహములవలె మాత్రానమకములయిన గణములతో నిర్మింపఁబడినది కాదు. కనుక జాతులలో విడి దేశ్యజాతి యనఁదగియున్నది. అనఁగా ఉపగణవిర్మితమయ్యు పాదాద్యక్షర స్వరూపనియతి, ప్రాసనియతి కలదియని యర్థము. అక్కరలు విట్టివే.

అవియతాక్షర సంఖ్యాకములు, విషమమాత్రాక్షర సంఖ్యాచరణములునైన దేశ్యతాతి, ఉపతాతులకు గతినియిలేదు. కవీచ్ఛానుగుణముగ గురులమువిన్యాసక్రమ భేదములచేతను, గురులఘుస్యతర ప్రాధాన్యముచేతను నానావిధములయిన గతులు దీనియందు సంభావ్యము లగుచున్నవి. వీనియందలి లయయు కవీచ్ఛాదీనమే.

గణక్రమమున భేదమున్నను పాదప్రమాణమున సీనము తరువోజయు నమానములే. రెండింటను ఆశీంద్రగణములు రెండు సూర్యగణములే కలవు. సీనమునం దాశీంద్రగణములును పరునగానుండి వానిమీద రెండు సూర్యగణములు పరునగా నున్నవి. తరువోజయందు మూడింద్రగణములమీద నొక సూర్యగణము మరల మూడింద్రగణములమీద నొక సూర్యగణము నున్నవి. సీనపాదఖండములలో ఒకదానియందు నాల్గింద్రగణములు మరియుకదానియందు రెండింద్రగణములు రెండుసూర్యగణములు నుండుటచే ఆ రెండుఖండములు నమములుగావు. తరువోజయందు ఖండద్వయము నమానమే. కనుకనే రెండుఖండములను రెండుపాదములుగా పరిగణింపవలెగును. దేశీయచ్చందములందు సీనము, అటవెలది ఆర్తనమవృత్తము లనఁదగును. తరువోజ నమవృత్తము. పాదఖండద్వయము ముమ్మూర్తుల వీరియందుటవల్లనే తరువోజ పాదమున అఖండైకత్వభావము కలుగదు. అట్టిభావము కలిగించుటకే స్థానత్రయమున యతిపైత్రి విధింపఁబడినది. సహజముగనే ఏకత్వముభాసించు సీనపాదములం దిట్టినియతి యక్కఱలేకపోయినది. ద్విపదచరణములు రెండు కలిసి తరువోజ చరణమైనదా ? తరువోజ చరణమొక్కఁడు తునిసి ద్విపద చరణములు రెండైనవా ? యర్హ యంశమున పుతభేదములు గలవు.

తరువోజలో సగము ద్విపద యనుమాటకంటె ద్విపదకు రెట్టింపు తరువోజ యన్నమాటయే స్వాభావిక మనఁదగియున్నది. అల్పాక్షరపాదములను సంధించి యధికాక్షర పాదములుగా నిర్మించు సంప్రదాయము సంస్కృతమునందును విస్తారముగా గనవచ్చుచున్నది. క్రౌంచపదము బంధురము మొదలగున విట్టివే.

“ప్రమాణికా పదద్వయం వదంతి పంచదామరం” అన్న పంచదామర³² లక్షణము ఈ సంప్రదాయమునే లక్షించుచున్నది.

హయప్రదార, మధురగతి, ద్విరదగతి హరిణగతిరగదలు ద్విగుణితములై క్రమముగా తురగవల్గన హరిగతి, జయభద్ర, వృషభగతిరగద లగుటయు ప్రసిద్ధమే.

“తురగవల్గనంబు రెంటితోడ విజయమంగళంబు” ఆప్పకవి³³

“ద్విరదగతి రెట్టింప విజయభద్రము చెల్లు” ఆప్పకవి³⁴

ఇత్యాదిగా రగదలకు లక్షణము చెప్పబయు సంప్రదాయమే.

గాయత్రీచ్ఛందమే అదిమచ్ఛందమనియు తక్కినవన్నియు దానినుండియే పుట్టినవనియు వైదికచ్ఛందసంప్రదాయ ముండనేయున్నది. దీర పాదములయిన చందములను శ్రుంచి హ్రస్వ

పాదములయిన చృందములు సృష్టించిరనుట స్వభావమునకును, సంప్రదాయమునకును అనుగుణముగాఁ దోచదు.

అల్పాక్షరములయిన రెండుపాదములతో ముగియు ద్విపదలో ముక్తకములైన సూక్తులను చెప్పవచ్చునుగాని మహాకావ్యమున విపులార్థములయిన వాక్యములు నిబంధించుట సాధ్యముకాదు. "ద్విపదకు ద్విపదకుఁ దెగఁ జెప్పవలయు" నన్నసంప్రదాయము ద్విపదకు మహాకావ్యమందు ప్రయోగమును విషేధించునదిగా నున్నది. ఎచ్చటికచ్చట తెగిపోవు ద్విపదలందు నిబంధింపఁ బడిన మహావాక్యమునకు ఐక్యము సిద్ధింపదు. కనుకనే ద్విపదను కావ్యచృందముగా నుపయోగింపఁదలఁచిన సోపనాథుఁడు "తెగఁజెప్పవలయు" నన్నసంప్రదాయమును దెగఁగొట్టివై చినాఁడు. ఎనిమిది ద్విపదచరణములను గలిపి రెండేసిపాదములకుఁ గల ప్రాసను విడిచి యతిని కూర్చి ఏకతలాపించు నాల్గుపాదములతో విస్తృతవస్తువిషేదమునకుఁ దగినట్లుగా తరువోజ నిర్మింపఁ బడినది. ఎత్తుగీతియతోఁ గలిపిన సీసముకంటె ఇది చిన్నది. దేశీయపద్యములందు ఉత్పలాదులప్రమాణముగల మధ్యాక్కఱకంటె ఇది పెద్దది. భిన్నపరిమాణములుగల యర్థములను ఏక వాక్యముగా నమర్చించుటకు అనురూపములయిన వివిధప్రమాణములుగల పద్యములను సృష్టించుకొను యత్నముయొక్క ఫలితములే సీసము, తరువోజ.

తరువోజను నన్నెచోడఁడు తరువద యని వ్యవహరించెను. తరువోజ ద్రువపద వికృతి యని పండితుల యభిప్రాయము. ద్రువలు పెక్కుతెలుగులవి కలవు. అవి గేయములు. తరువోజ యొకప్పుడు గేయమే యైయుండుననుటకు విన్నకోట పెద్దన వాక్య మార్ధము. ప్రియ రోళ్ళకడ పాడుకొనుటకు తరువోజ యనువైనదని పెద్దన్న యనెను. "తలకొని తలఁబ్రాలు దంపెడిచోటఁ, తరులుచే సొంపుదనరుఁ దర్వోజ" (కావ్యాలం. 8-50). తననాటి సంప్రదాయమునే ఆతఁడు పెర్కొనియుండును. నన్నయ్యకుఁ బూర్వమునుండియు కాసనములందు కూడ తరువోజ యుండుటయు, పాల్కురికి సోమనాథునినాటివఱకు ద్విపదయునికి మృగ్యమగుటయు తరువోజ ప్రాచీనతను, ద్విపద యర్వాచీనతను స్థాపింప నమర్థములు కావు. కాసనములందుఁగాని, కావ్యములందుఁగాని ద్విపద కాన్వింపమికి కారణము దాని ముక్తకసూక్తియొగ్గమైన అల్పపరిమాణతయే యనఁదగియున్నది. శ్రమాపనోదనార్థము ప్రియ రోకంటిపాటల కాలమునకుఁగూర్చి పాడుకొను మధురోక్తులకు మాత్రమే ద్విపదప్రయోగము పరిమితమై యుండెననియు, అట్టి సూక్తులవశమున నేకవాక్యత్వ - ఏకపాదత్వము ప్రాపించిన తరువోజ కావ్యాదప్రయోగయోగ్యతను గడించెననియు భావింపఁదగును.

ఆంధ్రమహాభారతమున మొత్తము 18 తరువోజలు కలవు. వానిలో -

నన్నయ్య రచించినవి - 12

ఎఱున్న రచించినవి - 2

తిక్కన్న రచించిన - 5

కవిశ్రయము తరువోజను ఎట్టియెట్టి సందర్భములందుపయోగించిరో పరిశీలించవలెను.

నన్నయ్య - 12.

1. జరక్కారువు కన్యాన్వేషణము చేయుట. అది. II. 161
2. కర్మిష్ట యయాతిని పతిగాఁ బడయవలెనని చింతించుట. అది III. 172
3. కుంతి కర్ణజననమునకుఁ జింతించుట. అది. V. 23.
4. పాండురాజు కుంతిని పంకానముపడయుమని వేడుట. అది. V. 145.
5. కణికుఁడు దుర్యోధనునకు నీకులు చెప్పనారంభించుట. అది. VI. 101.
6. దుర్యోధన ధృతరాష్ట్రులు పాండవులను రాజ్యభ్రష్టులనుజేయ నాలోచించుట. అది. VI. 128.
7. బకునిబారిఁ బడవలసివచ్చి బ్రాహ్మణుఁడు చింతించుట. అది. VI. 248.
8. ధృష్టద్యుమ్నుఁడు ద్రౌపదీన్వయంవరపణము ప్రకటించుట. అది. VII. 169.
9. సుభద్రాపరిణయానంతర మింద్రుఁడు అర్జునుని ప్రశంసించుట. అది. VIII. 195.
10. ప్రాతికామి ద్రౌపదితో ధర్మజుఁడు జూదమున నోడినతెఱఁగు వివరించుట. సతా. II. 207.
11. కాము నరనారాయణులగుట శ్రీకృష్ణుఁడు పార్థున తెఱఁగించుట. అర. I. 132.
12. ఇంద్రాదులను వరింపుమని నలుఁడనఁగా దమయంతి దుఃఖించుట. అర. II. 47.

ఎఱున్న్ - 2.

1. మార్కండేయుఁడు ధర్మజునకు కలిధర్మములు చెప్పనందర్పమున. అర. IV. 308.
2. శ్రీరాముని యార్తనాదము విని సీత విలపించుట. అది. VI. 380.

తిక్కన్న - 4.

1. విదురుఁడు ధృతరాష్ట్రునకు సంపారగహనకథను చెప్పుట. తీ. I. 44.
2. ద్రౌపదిని పరాధివింపఁదగదని గాంధారి దుర్యోధనునితో చెప్పుట. తీ. II. 58.

3. విదురభీష్ముల హితములు విననందుకు గాంధారి వశ్యాత్తాపపడుట.

ప్ర. II. 157.

4. కర్ణుని స్మరించి ధర్మజుడు శోకించుట.

ప్ర. II. 181.

5. ధర్మజునకు భీష్ముఁ డేకాదశరుద్రులగుణించి చెప్పట.

అను. II. 58.

తరువోజ యలసము, సుకుమారమునైన చందమని కవిశ్రయమువా రభిప్రాయపడినట్లు వారి ప్రయోగమునుబట్టి యూహింపఁదగియున్నది. చింత, శంక, దైన్యము, గ్లాని, శోకము మున్నగు సలసచిత్తవృత్తులందే తరువోజలు తఱచుగాఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నవి. విశేషించి భారతమందలి పందొమ్మిది తరువోజులలో నేడు తరువోజలు ప్రీతివాక్యములై యుండుటచే విన్నవోట పెద్దన యన్నట్లు ప్రాజ్ఞులైన మృదువృత్తముగాఁ గవిశ్రయము భావించిరనికూడ తలంపఁదగియున్నది.

శర్మిష్ఠ స్వగతము (ఆది. III. 172), కుంతిస్వగతము (ఆది. V. 28), మాద్రీ స్వగతము (ఆది. V. 145), దమయంతి విచారము (ఆర. II. 47), సీత విలాపము (ఆర. VI. 380), గాంధారి వశ్యాత్తాపము (ప్ర. II. 58, 157.) ఇవియన్నియు ప్రీతి చింతలనవాక్యములై యున్నవి. పురుషుల వాక్యములందును జీంతాదిభావములందే తరువోజ యగవడుచున్నది. జరత్కారుని కన్యాన్వేషణము (ఆది. II. 151), ప్రాతికామి ధర్మజుని యోగిమినిగుణించి ద్రౌపదికిఁ దెలుపుట (సభా. II. 207), బకునివారిఁ బడవలసివచ్చినందులకు విప్రుఁడు విచారించుట (ఆది. VI. 250), కర్ణమృతికై ధర్మజుడు శోకించుట (ప్ర. II. 181) - శోక శంకాద్యలసభావములందే తరువోజప్రయోగ మగవడుచున్నది.

“అనవరతప్రతాపాసఖేదమున నతికృశంబగుచున్న యంగంబునందుఁ

దనరి యేర్పడ సిరల్ దద్దయుముదిమిఁ దలవడంచుకునుండఁ

దన పితృవరుల

ఘనముగా నూర్వాభిగమనులఁ జేయఁ గడఁగి వివాహంబుగా

జరత్కారుఁ

దనముండు దనకీర్తి కనురూపమైన యట్టికన్యక గానఁడయ్యె

మర్త్యమున”

ఆది. II. 152.

ఇందలి యింద్రగిణములందు పెక్కు పంచమాశ్రాకములు; త, ర, నగ రూపములు. కనుక పద్యము మందముగా నడచుచున్నది. తిరిగి తిరిగి యలసిన జరత్కారుని యవస్థను జక్కఁగా వ్యంజించుచున్నది. “అలస్యం శ్రమ గర్భాద్యైః”³⁵, “శ్రమః ఖేదో అధ్వరత్కాదేః”³⁶ అను

సాహిత్యదర్పణోక్తుల విద్యుట స్మరింపవలెను. అధ్యగమనశ్రమరూపమైన జరక్కారుని యాలస్యము, హితానాప్తిరూపమైన చింతయు నీ తరువోజ మందగమనమున సుఖముగా గుర్తింపనగుచున్నది.

“ఏ నేడ నింద్రుడు లేడ వారలకు
నెప్పుడు మ్రొక్కుదు నేను నీ ధనము
భూనాథ సీగుణంబులు హంసచేతఁ
బొలుపుగా విని మనంబున నిల్పియున్న
దాన భవన్నిమిత్తమున నిట్లఖిల
ధారుణీనాథసార్థంబు రావింపఁ
గానిష్ట వలనె లోకభ్యాతకీర్తి
కరుణించి పతిబుద్ధిఁగావింపు మిందు”

ఆరణ్య. II. 47.

దీనియందు పదునొకండు ర తలును, నెనిమిది సల నగలును గలవు. అనఁగా గుర్వక్షరసంక్రాంతి లభికముగా నున్నదని యర్థము. అందువలన బిద్యమున విలంబనాతిశయము గలిగి దమయంతి యొక్క చింతాశోకదైన్యకృతమైన యలసహృదయవ్యాపారము సుఖగా నిర్వహింపఁబడుచున్నది.

“కురురాజు మొదలైన కొడుకులనెల్లఁ గోల్పోవుటిప్పుడు గోవింద కలిగె
నరిగితి సంధిసేయగరాకయున్న నట యప్పు నీ చెప్పఁజైనదికాదె
పరమహితంబుగఁ బలికిరి గంగపట్టియు విడుదుండు పాటించి పెక్కు
వెరవుల నొత్తిన విననైతి నా వివేకుల చూపేల వృథవోవనేర్చు”

శ్రీ. II. 158.

ఇందు నలము రైదు, భగణము లాఱు, సల నగము లేడును గలవు. అనఁగా లఘుక్షరము లభికముగా నున్నవి. కనుక నీ పద్యముయొక్క గమనమున ద్రుతి యతిశయముగ భాసించుచున్నది. ఆ ద్రుతి “పశ్చాత్తాపదుఃఖము” వలననైన చిత్తత్వర. “చిత్తస్థాయియైన పుత్ర శోకం బదరి యలఁతిగాని యలఁతఁబెట్టి” గాంధారి యీ మాటలని యూరకున్న దనుటవలన గాంధారి చిత్తత్వరదుఃఖకరమైన దీప్తిరూపమేకాని యాహ్లాదకరమైన మాధుర్యరూపము కాదని గుర్తింపవలెను.

“ఏల యమ్ముని నాకు విచ్చె విమృంశ్ర
మిమ్మంశ్రకత్తి యే నెఱుగంగవేడి
యేల పుత్రకుఁగోరి యెంతయు భక్తి
నిను దలంచితఁ బ్రీతివినుడును నాకు

నేల సద్యోగర్ప మిచ్చెఁ గుమారుఁ
 దేల యప్పుడ యుదయించె వింతెట్లు
 లీ లోకపరివాద మే నుడిగింతు
 నింతకు నింతయు నెఱుంగరె జనులు"

ఆది. V. 28.

ఈ తరువాతయందు మత్తకోకిలాసంక్రమణకల్పితమైన గమనచమత్కారము గుర్తింపఁ దగియున్నది. ప్రథమపాదమున "ఏలయమ్ముని", ద్వితీయపాద పూర్వఖండమున "ఏలపుత్రకుఁ గోరి యెంతయు", ద్వితీయపాదోత్తరఖండమున "నిను దలంచితిఁ బ్రీతి నినుఁడును", తృతీయ పాద పూర్వఖండమున "నేల సద్యోగర్ప మిచ్చెఁ గు" - ఇత్యాది స్థలములందు మత్తకోకిలా వృత్తముయొక్క గమనమాధుర్యము సంక్రమించియుండుట స్పష్టమగుచున్నది. వృత్తమున వృత్తాంతరానుప్రవేశముచేత వత్తయైన కుంతీదేవియొక్క విస్మయభావమునఁ బ్రీతి, వీరి, శోకాది భావాంతరసంక్రాంతి చమత్కారముగ వ్యంజింపఁబడుచున్నది. పదవ్యవస్థావళమునఁ దరువాత మత్తకోకిలాభ్రాంతిని మాటిమాటికీ గలిగించుచున్నది. విరుద్ధవిరుద్ధ నానాభావసాంకర్య చిత్రితమైన కుంతీదేవి తత్కాలచిత్తవృత్తి రమ్యముగ ద్వనితమగుచున్నది.

మా లి ని

ఇది అతిశక్తిరీచ్యందమునఁ బుట్టిసది. పాదమునకు 16 అక్షరములు. గణములు : న న మ య య. 8 అక్షరములమీద యతి.

భరతముని దీనిని నాందీముఖియని పేర్కొనెను. ర మ గణయుక్తమైన యొక షడక్షర పాదవృత్తమును భరతముని మాలినియనెను.

16 అక్షరములలో 8 లఘువులుగల దీనిగతి మధ్యమ మనవలసియున్నది. అయినను మొదటియెనిమిది అక్షరములలో ఆఱు లఘువులు. చివరి షడక్షరములలో ఐదు గురువులు నగుటచే నీవృత్తగతి ప్రారంభద్రుతి, పరింతవిలంబము గలదని చెప్పఁదగును. పాదగతి స్వరూపము ఆరోహి యనియు స్పష్టము. ద్రుతి, యారోహణము గల చిత్తవృత్తులకు ఈవృత్తము యోగ్యమని భావింపఁదగును.

మాలినినిర్మాణమర్కములను క్షేమేంద్రమహాకవి సువృత్తలికమునుండిట్లు వివరించెను.

"విసర్గహీనపర్యంతా మాలిని న విరాజితే
 చమరీ చిన్నపుచ్చేవ వల్లి వాలానపల్లవా"

“ద్వితీయార్థే సమస్తాభ్యాం పాదాభ్యాం మాలిని వరా
ప్రథమార్థే సమస్తాభ్యాం పాదాభ్యాం మవరా మతా”

II. 23.

“అజ్ఞో వ్యలక్ష్య మాలిన్యాం వీణాయామివ విస్వరం
శ్రుత్వైవోద్వేగ మాయాతి వాచా వక్తుం న వేత్తి తం.

II. 24.

విసర్గంతపాదత్వముచే మాలిని ప్రకాశించునన్నమాట యంద్రమునఁ బాటించవీలుకానిది. మాలిని యందలి యారోహణరూపమైన యోజనస్సు విసర్గంతమువల్ల అతిశయము కావచ్చును. అట్టి యోజోగుణము అక్కఱలేనప్పుడు విసర్గమును విసర్జించుటయే శిల్పము. విసర్గహీనాంతమైన మాలిని చిన్నపుచ్చమైన చమరివలె, అలాసపల్లవమైన వల్లివలె నుండుననుట యతిశయోక్తి. ఆంద్రమున మాలినియందు ఓజోగుణాతిశయము భాసింపఁజేయుటకు వ్యంజనాంతపదబాహుళ్యము చాలునని చెప్పవచ్చును. ప్రథమ ద్వితీయపాదములు విచ్చిన్నములు, తృతీయ చతుర్థపాదములు సంయుక్తములు నై నచో మాలినియందు వైచిత్రీ కలుగుననుట నిజమే. వీణయందువిస్వరమువలె మాలిని నడకయందు లక్షింపరాని శ్రవణోద్వేజిత యొకకారణమునఁ గలుగవచ్చును.

“త్వ దుపగత సమృద్ధేః ప్రేయసీ శ్రోత్రియస్య” 2-25

అన్నచరణమున “త్వ దుపగత” అన్న యక్షరసంపుటియందు దోషము కలవనియు, అది గురు లఘూదివియమభ్రష్టము కాకున్నను శ్రవణోద్వేగి యగుచున్నదనియు, క్షేమేంద్రుడు సూచించెను. మాలినిపాదములమున దవళమైన యక్షరసంపుటి ద్వితీ చతుర్థాది సంఖ్యాక్తిముగా నుండవలెనేకాని ఏకాక్షరమును ఉండరాదనియు పాదద్వైతమాక్షరము సంయుక్తమై యుండరాదనియు క్షేమేంద్రుని యాశయము కావచ్చును. ఉదాహృత శ్లోకపాదగతియందలి యశ్రవ్యత యిట్టి యక్షరనివేళమువల్లనే కలుగుచున్నది.

మాలినిసృత్త వినియోగమునుగుఱించి క్షేమేంద్రుని యభిప్రాయ మిది.

“కుక్యాత్ సర్గస్య పర్యంతే మాలినిం ద్రుతకాలివత్”

III. 19.

సర్గాంతమున మాలినిని ద్రుతకాలవంతమగునట్లుగా విబంధింపవలెనని క్షేమేంద్రుని యాశయము. ద్రుతకాలవంతమగునట్లు చేయుటయనఁగా లఘువర్ణఘటిత సమాసభూయిష్ఠము చేయుటయని క్షేమేంద్రుని యాశయముగా భావింపవలసియున్నది. ఇట్లయిననే ద్రుతారంభమైన మాలిని గతి సమాసఘటిత లఘువర్ణోద్భారణమందలి వత్సరోద్భారణముచే సుమగా నిర్వహించబడును.

అంధ్రమహాభారతమున మొత్తము 54 మాలినివృత్తములు గలవు. వానిలో —

నన్నయ్య రచించినవి - 7

ఎఱ్ఱన్న రచించినది - 1

తిక్కన్న రచించినవి - 46

నన్నయ్య - 7.

1. అమృతహరణార్థము గరుడఁడు బయలుదేరఁగా స్వర్గమున నుత్పాతములు పుట్టుట.
అది. II 81.
2. భావనుఁడను ఇంద్రకింకరుఁడు గరుడవి మార్కొనుట.
అది. II. 98.
3. శతశృంగమున నర్జునుఁడు జన్మింపఁగా దేవత లానందమున నృత్యగీతాదులు నడుపుట.
అది. V. 127.
4. అదిపర్వషష్ఠాశ్వాసాంతమున రాజరాజస్తుతి.
అది. VI. 308.
5. సుభద్రాపరిణయానంతరము ఇంద్రుఁ డర్జును నభినందించి స్వర్గమున కేఁగుట.
అది. VIII. 186.
6. భాండవదహనార్థమై యగ్నిదేవుఁడు బ్రాహ్మణవేషమున కృష్ణార్జునులఁ జేరవచ్చుట.
అది. VIII. 234.
7. రాజసూయానంతరము నానాదేశాధీశులు ధర్మజుని అభినందించుట.
సభా. II. 76.

ఎఱ్ఱన్న - 1.

1. ఆరణ్యపర్వచతుర్థాశ్వాసాంతమున రాజరాజస్తుతి.

ఆర. IV.

తిక్కన్న - 46.

విరాటాది స్వర్గారోహణాంతములయిం న పదునైదు పర్వములందలి నలువదియఱు ఆశ్వాసముల యంతములందు హరిహరనాథదేవతాస్తుతి.

సర్గపర్యంతములందుమాత్రమే మాలిని ప్రయోగింపఁదగ్గదవి చెప్పినేకాని రసభావాద్యో చిత్యమును క్షేమేంద్రుఁడు చెప్పలేదు. ఎఱ్ఱన్న, తిక్కన్నయు నట్లేచేసిరి. నన్నయ్య మాలినికి అర్థరసాదివ్యంజకతా సామర్థ్యమునుగూడ భావించెను. తన యేడు మాలినివృత్తములలో అఱింటిని కథాశరీరమునందే విలంబించెను. హర్ష భయ క్రోధాది చిత్తత్వరోత్పాదక భావముల యందు మాలిని ప్రయోగింపఁదగ్గదవి యాదికవి సంభావించెను.

“సురపతి సభ జూడం జూడ సంగరవృష్టల్
గురినె కులిశధారల్ కుంతితంబయ్యె దిక్కుం
జరమదము లడంగెన్ సర్వదిక్పాలకాంతః
కరణములు భయోద్వేగంబునన్ సంచలించెన్”

అది. II. 81.

ద్రుతము, ఆరోహియైన మాలినిగతియందు సర్వదిక్పాలకాంతః కరణములయందలి భయోద్వేగము సువ్యక్తమగుచున్నది. ఉత్ + వేగము అనగా ఆరోహణాభిముఖమైన త్వరితగతి. హలంతాక్షరబాహుళ్యము ద్రుతికి, విసర్గాంతపదము ఆరోహణమునకు మెఱుగుపెట్టుచున్నది.

భౌవనగరుదుల యుద్ధము :

“పరకు కులిశ కుంత ప్రాస బాణాసనోద్యత్
పరిఘ కణప చక్ర ప్రస్ఫురత్ బాహుసేనా
పరివృతుఁడయి తాకెన్ భౌవనుండన్ మహాకిం
కరుఁడు సమరకేళి గర్వితున్ వై నతేయున్”

అది. II. 87.

శత్రుల హలంత పదములు, పాదారంభముల త్ర్యక్షర వర్గీకరణము పద్యగతిని ద్రుతతరము చేయుచున్నది. యుద్ధపీఠోత్సాహమునకు యోగ్యమైన ద్రుతి, ఆరోహణగతి వృత్తమున చక్కగా నిర్వహింపఁబడినవి.

అర్జునజన్మసందర్భమున దేవతల సృష్టగానప్రవర్తనము, రాజసూయయాగసమాప్తి యనంతరము రాజన్యుల యభినందనము హర్షతరంగిత చిత్తవర్తనమునకుఁ జక్కఁగాఁదగి యున్నది. ఒకానొక మహావిషయము నిర్వహింపఁబడిన యనంతరము మాలిని యుపయుక్తమై క్షేమేంద్రుఁడు సూచించిన సర్వపర్యంతోపయోగిత్వమునుగూడ ఈ రెండుఘట్టములందు నిర్వహించుకొన్నది. సుభద్రాపరిణయాంతమున నింద్రుఁడర్జునుని అభినందించుటయందు మాలిని వృత్తము సుపయోగించుటయు నిట్టిదే.

“మహాశ్రాంతు లిలన్”, “తేజు బెనఁగ” “ముదముతో” అగ్నిదేవుఁడు కృష్ణార్జునులను దాయవచ్చుట మాలినియందు వినిందింపఁబడినది. ఆరోహి, ద్రుతారంభము, విలంబపర్యంతమునైన మాలిని యర్థానురూపముగ నుండుట అగ్ని శ్రాంతుఁడయ్యి, దీప్తమైన యానందముతో వచ్చెనన్న వాక్యార్థభావనవలన విదితమగుచున్నది.

విజృంభణ, తిక్కిన్నయ మాలినివృత్తమును క్షేమేంద్రమతము ననుసరించి యాశ్వాసాంతములందే యుపయోగించిరి. కృతిపతి గుణాభినందనాత్మకములయిన యాశ్వాసాంత పద్య

ములు ముఖ్యముగ కవిప్రితి వ్యంజకములు. అర్థవిరపేక్షమైన సౌందర్య మాపద్యములందు దీపింపఁజేయుటకు కవి ప్రయత్నించును. అవి శ్రోతయైన కృతీశ్వరుని చిత్తమును స్వరూప మాత్రముచే రంజించి మధురీకరింపవలెఁగదా !

48 ఆశ్వాసముల యంతములందు 48 మాలినివృత్తములు వ్రాసిన తిక్కన్న వానియందు తన పరమార్థప్రతిభావిలాసముతోపాటు మధురవాగ్విలాసమునుగూడ తీరుతీరుల యందములతో శిల్పించెను. రసానందవ్యూహపుడగు ("రసాత్మకః" - కర్ణ. I. 320) హరిహరనాథదేవుని భజనమున ఆ మహాకవివృద్ధయ మానందపరవశమై సుందరచృందోమయవాక్యములతో నాదేవుని గీర్తింప నుత్సహించియుండవలె. వివిధవిచ్ఛేదభంగిమలతో, చిత్రవిచిత్రానుప్రాసవిన్యాసములతో ఆయన యాశ్వాసాంతమాలినివృత్తములు భక్తిరసము జాలువార్చుచున్నవి. వానియందలి ప్రాస భంగిమలను విభజించి ప్రదర్శింపవచ్చును.

1. సర్వపాదాంతానుప్రాసము :

"త్రిజగదవననిత్యక్రీడనోద్యుత్ప్రమోదా !
రజనిచర విఘాతారంభ లీలావినోదా !
భజన నిరతసౌఖ్యప్రాప్తిజాగ్రత్ప్రసాదా !
నిజతనువిభవోస్మీలనాచ్చిన్ననాదా !

ఇట్టివి - విలాస - III, V ; ఉద్యోగ - III ; శల్య - I ; కాంతి - II ; ఆశ్వ - I, III ; అను - II ;
మౌనం - I. ఆశ్వాసాంతములఁగలవు. మొత్తము 8.

2. ప్రతిపాద సమఖండాంతానుప్రాసము :

"సదయవిమలదృష్టి : సంశ్రేణిఃప్రవృష్టి :
హృదయకమలవాసా : యద్ధమాయావిలాసా :
విదితనిఖిలభూతి : విశ్వరజై త్తహేతి :
సదసదుపచిదాత్మా : సంభృతానందవర్త్తా :

ప్రతిపాదమును సమఖండములై యనుప్రాసయుక్తమై యున్నది. ఇట్టివి 18 కలవు.

3. ప్రతిపాద విషమఖండాంతానుప్రాసము :

"నిరతిశయమహతోన్మేష : విర్భూతదోషా
విరతిహృదయరమ్యావేళ : విత్యప్రకాశా :

భరితభువనతేజోభవ్య : యోగానుభావ్యా :
స్ఫురితగుణసమశ్రీపుణ్య : నైర్గుణ్యగణ్యా :

ప్రతిపాదమును విచ్ఛేదమునతిక్రమించి ఖండితమగుటచే ఖండములు విషమములగుచున్నవి.
ఇట్టివి 6 కలవు.

4. చతుర్థపాద ఖండాంతానుప్రాసము :

"త్రియుగకమలవిధీదీప్తసంచారలీలా
వియమితపవనాత్మాగ్నిప్రభాస్నిగ్దసంగా
స్మయవికచమహాబ్జన్వైరమాదీప్తకదారో
దయమయమధురాత్మా : దర్శితానందవర్త్మా :

అశ్వ. IV. 287.

5 ప్రతిపాదోపాంతానుప్రాసము :

"త్వరితవిహితగాఢధ్యాయసమ్మోద వాదా :
స్ఫురదరిధృఢకూలస్ఫూర్తిసంశస్త హస్తా :
తరణిశశిమయోదారతాచిత్ర నేత్రా :
పరమనియతినిస్థాభవ్యహృత్పద్మ పద్మా :

అను. IV. 451.

6. ముక్తపదగ్రస్తము :

"ప్రణమదవసవిద్యాప్రాధసంరూఢకాంతి
ప్రణుతచరణపద్మా : పద్మజాతిత్వసతోష్ఠి
షణచతురదయావిస్ఫూరితాలోక : లోకా
పణనిపుణజనాంచదృక్తి విక్రీతమూర్తి :

వివా. IV. 277

7. పాదద్వయాంతానుప్రాసము .

"అకృతకమధురోక్తిష్టాప్త సందీప్తసారా :
సకలభువనరక్షణారి కుంభద్విహారా :
కుకజనకమనీషాకుద్ధబుద్ధానుభావా :
సకృపకృతవిలాసా : సంభృతానందభావా :

సర్గ. 97

ప్రపర్యద్వితీయాశ్వాసాంతమునం దిట్టిదే కలదు. ప్రి - II. 187.

అ క్క ర లు

అక్కరలు ఐదు విధములు :

1. మహాక్కర, 2. మధ్యాక్కర, 3. మధురాక్కర, 4. అంతరాక్కర,
5. అల్పాక్కర.

కన్నడమున వీనికి వరుసగా :

1. పిరియక్కర, 2. దొరెయక్కర, 3. నడవణక్కర, 4. ఎడెయక్కర
5. కిరియక్కర.

యవిపేళ్ళు. దొరెయక్కర యనగా పాదమందలి ఖండవ్యయము సమానముగ నుండునదని యర్థము. అదియే తెలుగున మధ్యాక్కర యనఁబడినది. జయకీర్తి దీనిని "సమానాక్షరం" అని పేర్కొనెను.

"రతిపతిగణయుగ్మా ద్రతితః స్మరయుగ్మం రతిరపి చ పునః

ప్రతిపాదం వర్తతే యస్మిన్ తత్సమానాక్షరం నామ

శ్రుతికాంత మక్షర దక్షై రాదృత మసగాఖ్యాకవినా

ప్రతిపాదితం నను కర్ణాట కుమారసంభవకావ్యే.

7-9

కన్నడమున దొరెయక్కర లక్షణమిదియే. జయకీర్తి రతి - మదనగణములు కన్నడమున బ్రహ్మవిష్ణుగణములు. తెలుగున నవి సూర్యేంద్రగణములకు సమానములు. కన్నడమున గగ, సగణములుకూడ బ్రహ్మగణములే. తెలుగున గల నగణములు రెండే సూర్యగణములు. కన్నడమున మ సగములుకూడ విష్ణుగణములే. తెలుగున వివి యంద్రగణములలో గ్రహింపఁ బడలేదు. కనుక కన్నడమందలి యక్కరలకు తెలుగునందలి యక్కరలకుఁ గొంతభేదము ఏర్పడినది.

మధ్యాక్కరలను నన్నయ విరివిగనే ఉపయోగించెను. ఆయన యే లక్షణము ననుసరించెనో తెలియదు. మరియు రేచన మాత్రము —

"సురరాజు సురరాజుఁ గూడి । సూర్యుతో నొడఁబడి మఱియుఁ

గరమొప్ప నిప్పొట నాటు । గణముల మధ్యాక్కరంబు

విరచింపఁ బంపెఁ బ్రావళ్ళు । వెలయుఁ గవిజనాశ్రయండు

సురుచిరంబుగను నుకల్పి । శోభితం బగునట్లుగాను"

శాక్యధికారము

అవి మధ్యాక్కరకు లక్షణముచేప్పెను. “విరచింపఁబె” నని తానే యీ అక్కరలక్షణమును ముమ్మొదటిపారిగా కాపించుచున్నట్లు రేచన సూచించినాడు.

మధ్యాక్కరయందు :

2 ఇంద్ర - 1 సూర్య : 2 ఇంద్ర - 1 సూర్య

అనుతీరున గణము లుండును. ప్రాసములు, వరులు నుండును. వడి యెచ్చటనుండునో రేచన చేప్పలేదు. ఉత్తరఖండారంభమం దుండునవి మధ్యాక్కరయను నామమునుబట్టి యూహింపవలెను. రేచన లక్ష్యమునం దట్లే యున్నది.

నన్నయ మధ్యాక్కర లిలక్షణమునకుఁ బూర్తిగా లోఁబడినట్లు కనిపించదు. అయిన రచించిన శిశి మధ్యాక్కరలోఁ గొన్నింటఁ గొన్నిపాదములు రేచన లక్షణములకు లొంగుటలేదు. కన్నడ మధ్యాక్కరలక్షణములను నన్నయ యనువర్తించెనని తలంకమన్న ఆ లక్షణములకును గొన్నిపాదములు లొంగుటలేదు. నన్నయకుఁ బూర్వము కాసనములందు మధ్యాక్కర లున్నవి. అవి యేలక్షణము ననుసరించినవో స్పష్టముగఁ దెలియవచ్చుటలేదు.

3. శే. డేకుమళ్ళ రాజగోపాలరావుగారు, బ్రహ్మశ్రీ వజ్రు చిన్మీతారామస్వామిశాస్త్రిల వారు, శ్రీ కోరాడ రామకృష్ణయ్యగారు, డాక్టరు గిడుగు వేంకట సీతాపతిగారు కాసనములందును, నన్నయ రచనయందునుగల మధ్యాక్కరలకు లక్షణ సమన్వయముచేయుటకు చాల శ్రమపడిరి.¹⁷

కన్నడ తమిళ సంప్రదాయపద్ధతుల నవలంబించి నన్నయయక్కరలకు లక్షణము సమన్వయించుటకు పీఠండుఁబడిన ప్రయత్నములు పూర్తిగా ఫలించలేదు. ఏవిధముగాఁ జూచినను గొన్నిచరణములు లక్షణమును తిరస్కరించుచునేయున్నవి. కొన్నింటికిఁ భ్రాంతరములు స్వీకరించినచో లక్షణము సరిపోవుచున్నది. ఈ మార్గములన్నియుఁ బరిశీలించి ఎట్లును లక్షణ సమన్వయముగాని పాదములలో నన్నయభాషాప్రయోగవైఖరికి, అర్థవృద్ధికి భంగములేనితీరున స్వల్పములయిన సవరణలుచేసి డాక్టరు దివాకర్ల వేంకటాచార్యగారు పెక్కు మధ్యాక్కరలకు సార్వత్వము పొందించినారు.¹⁸ లక్షణముకుదురవి పదునాఱు చరణములలో పదింటిమాత్రమే సవరణలు సూచించి డా॥ అచార్యగారు అతీటినిమాత్ర మట్లే విడిచిపెట్టినారు. ఆయాతీటినిఁ గూడ నీ క్రిందితీరున సవరింపవచ్చును.

1. భూపాల నీకు నిక్కోమలియందుఁ బుట్టిన సుతుఁడు

అది. IV. 177

సవరణ : భూపాల । నీకుని । క్కోమ । లివలనఁ । బుట్టిన । సుతుఁడు

2. ఏమేమ మున్ను పూజింతుము రుద్రు నిందవి వేడ్క .

అర. II. 258

సవరణ : ఏమేమ । మున్నుపూ । జింతు । ముగ్రుని । నిందవి । వేడ్క

3. అరుణస రోరుహ దళమృదులంబులై న యి త్తరుణి

అర. III. 289.

సవరణ : అరుణస । రోరుహ । దళమృ । దులములై । నట్టియి । త్తరుణి

4. నీ పరోక్షంబున రాజు గావలయు నెమ్మి నిట్లీగ

అది. IV. 177.

సవరణ : నీపరో । క్షంబునఁ । గావ । లయురాజు । నెమ్మిని । ట్లీగ

5. అరిగె నీశానుదిక్కునకు నీయనుజుఁ డనిలవేగమున

అర. III. 373

సవరణ : అరిగెనీ । శానుది । క్కునకు । నీతమ్ముఁ । డనిలవే । గమున

6. అమరంగ ధర్మపు రక్షించుఁ ప్రీతి నని శత్రులందు

అర. I. 225

సవరణ : అమరంగ । ధర్మపు । ప్రీతి । రక్షించు । ననిశత్రు । లందు.

వడివిషయమునఁగూడ నన్నయ మధ్యాక్కరలు రేచన లక్ష్యమునకు విరుద్ధముగ నున్నవి. రేచన నాల్గవచరణము మొదట వడి సూచించెను. నన్నయ యైదవగణముమొదట వడి పాటించెను. నాల్గవగణముమొదటఁ బాటించుటయే సమంజసము. రెండింద్రగణములపై నొకసూర్య గణము చొప్పున రెండు ఖండములుకలిసి మధ్యాక్కర యగును గనుక రెండవఖండము మొదటి యక్షరమున వడిమైత్రి యుండుటయే న్యాయము. ఎఱున తానువ్రాసిన ఒక్కమధ్యాక్కరయందు నాల్గవగణము మొదటనే వడి నిల్పెను. పంచమగణాదియందు వడిమైత్రి పాటించి మధ్యాక్కర పాదమున నఖండత భాసింపఁజేయుట నన్నయ యాశయము కావచ్చును. నాల్గవగణము మొదట వడియున్నచో విచ్ఛేదములేకున్నను సరూపవర్ణావృత్తివలననే, ఖండద్వయము వేరువేరుగా భాసించియుండెడివి. చంపకమాలాదుల కోవలో దీనినిగూడ చేర్చవలెనన్న యభిప్రాయముతో నన్నయ వడినియతి యిట్లు చేసికొనియుండును.

తరువాతయందలి పూర్వోత్తరఖండములలో నొక్కొక్కఖండమునుండి యొక్కొక్క యింద్రగణమును విడిచినచో మధ్యాక్కరయగును. పూర్వఖండమందలి యతి విడిచి యుత్తర ఖండమందలిదానిని మాత్రమే విలిపినచో నన్నయ్య మధ్యాక్కర యగును. నడుమ నొకటిరెండు గణములను విడిచి యన్యవృత్తముగా రూపించుట పద్మకము, నర్కుటము, మేదిని, మణిభూషణము మున్నగువానియందుఁ జూడవచ్చును.

“మందాక్రాంతా భవేన్మధ్యే శాలినీ పూరితాక్షరా”

సుప్పత్ర III. 44.

ఇత్యాదిభావన సంస్కృతవృత్తవిరూపణముననుఁ గలదు.

మధురాక్కరలు తారతమ్యమున మూడే యున్నవి. అందు నన్నయ దొక్కటి, ఎఱ్ఱనవి రెండు.

1 సూర్యగణము - 9 ఇంద్రగణములు - 1 చంద్రగణము.

నన్నయ, ఎఱ్ఱన నాల్గవగణము మొదటనే వడి పాటించినారు.

అక్కరలు తరువోజకంటఁ గొంచెము చిన్నవి. తేటగీతికంటఁ గొంచెము పెద్దవి. ఉత్పలకార్థులముల ప్రమాణముగలవి. తేటగీత్యాదులందువలెనే వీనియందును ద్రుతవిలంబాది వృత్తులు లక్షింపఁదగియున్నవి. ఇదవ్యవస్థాపకమున ఆరోహణాదులును గుర్తింపఁదగును.

తిక్కన్న అక్కరలను వాడలేదు. ఎఱ్ఱన్న యత్యల్పముగ వాడెను. 48 అక్కరలలో 40 నన్నయ్యవే. వానిలో 39 మధ్యాక్కరలు, ఒకటి మధురాక్కర, ఎఱ్ఱన్న వాడిన మూడింటిలో ఒకటి మధ్యాక్కర, రెండు మధురాక్కరలు.

ప్రాసనియమము గలవికనుక వివి సీసగీతాదులకంటె విలక్షణములై దేశ్యభాష లనఁదగి యున్నవి. విషమమాత్రాగణనిర్మితములు గనుక వివి యుత్సాహాదులకంటె విలక్షణములు.

నన్నయ, ఎఱ్ఱన వీని నీక్రిందినందర్పములం దుపయోగించిరి.

మ ధ్యా క్క ర లు

నన్నయ్య - 39.

1. కళ్యపునకు బ్రహ్మ సంజీవనమంత్ర మిచ్చుట.

అది, II. 185.

2. పాండవు లరణ్యాజ్ఞాతవాసములు నిర్వర్తించి యుద్ధమునకు సిద్ధపడిరని చెప్పుట.

అది, III. 19.

3. దుష్యంతవిరాకృతయై శకుంతల తన దురదృష్టమును దూఱుకొనుట.

అది, IV. 108.

4. గంగను బెండ్లాడుమని ప్రతివుఁడు శంతనునకుఁ జెప్పుట.

అది, IV. 142.

5. సత్యవతికిఁ బట్టిన పుత్రకుఁడు యువరాజుగావలెనని దాశరాజు శంతనునిఁగోరుట.

అది, IV. 177.

6. వ్యాసుఁడు అంబికకుఁ బుత్రదానము చేయవచ్చుట.

అది, IV. 254.

7. లక్కయింటఁ గాలిబోయినవారు పాండవులేయని వారణావతపౌరులు దూఱిండుట.

అది, VI. 186.

8. తనకు బదులు భీముని బకాసురునికడ కంపుటకు విప్రుఁడు నిరాకరిండుట.

అది, VI. 278.

9. నందినియను హోమధేనువు వర్ణనము.
అది. VII. 89.
10. వసిష్ఠుని మరణయత్నము.
అది. VII. 122.
11. వసిష్ఠుని మరణయత్నము.
అది. VII. 123.
12. భృగుపత్ని అంధులైన క్షత్రియులకు బొర్డుని మహిమను దెలుపుట.
అది. VII. 133.
13. అర్జునుడు కర్ణుని అధిక్షేపించుట.
అది. VII. 202.
14. నీ కోరికఁ దీర్చఁజాలనని యర్జునుఁ డులూచితోఁ జెప్పుట.
అది. VIII. 133.
15. హరిశ్చంద్రుని మహిమ యేమని ధర్మజుఁడు నారదునిఁ బ్రశ్నించుట,
సభా. I. 82.
16. విదురుఁడు దుర్యోధనుని లోభమును నిందించుట.
సభా. II. 182.
17. ద్రౌపది శ్రీకృష్ణుని స్తుతించుట.
అరణ్య. I. 134.
18. ద్వైతవనమున ఆశ్రమ తులై యుండవలెనని ధర్మజుఁడు తమ్ములకుఁ జెప్పుట.
అరణ్య. I. 200.
19. శత్రులందు సమబుద్ధికూడదని ద్రౌపది ధర్మజునకుఁ జెప్పుట.
అరణ్య. I. 225.
20. అనుత్సాహము కూడదని ద్రౌపది ధర్మజునకుఁ జెప్పుట.
అరణ్య. I. 234.
21. ఉత్సాహము, కృషి ఫలప్రదములని ద్రౌపది ధర్మజునిఁ బ్రబోధించుట.
అరణ్య. I. 235.
22. అర్జునుఁడు తనస్సనుండి తిరిగిరాలేదని భీముఁడు చింతించుట.
అరణ్య. I. 392.
23. దమయంతి హంసను ప్రార్థించుట.
అరణ్య. II. 22.
24. చేదిరాజమాతకు దమయంతి తనసంగతి చెప్పుట.
అరణ్య. II. 118.
25. ఋతుపర్ణుని సేవింపుమని కర్ణోటకుఁడు నలునకుఁజెప్పుట.
అరణ్య. II. 129.
26. దమయంతి విదర్బరాజపుత్రియని చేదిరాజమాతకుఁ జెప్పుట.
అరణ్య. II. 149.

27. నలుని రథచోదననై వుజ్జము.

అరణ్య. II. 170.

28. రుద్రపూజా సంక్రమము.

అరణ్య. II. 250.

29. అగస్త్యునిమహిమ నెఱింగింపుమని ధర్మజుడు రోమకునడుగుట.

అరణ్య. II. 320.

30. పిత౦దఱువుత్రులు కావలెనని యగస్త్యుడు లోపాముద్ర నడుగుట

అరణ్య. II. 351.

31. ఋష్యశృంగుడు వేళ్యతోఁ బయకుట.

అరణ్య. III. 97.

32. మాందాత వర్షము కురియించుట.

అరణ్య. III. 206.

33. ధర్మజుడు ద్రౌపదికష్టములు చూచి పరితపించుట.

అరణ్య. III. 299.

34. హనుమ శ్రీరామునిఁ బొగడుట.

అరణ్య. III. 381.

35. భీముడు సౌగంధికము తేఁబోయెనని ద్రౌపది ధర్మజునితోఁ జెప్పుట.

అరణ్య. III. 373.

36. తన్నైత్తికొనిపోవుచున్న జటాసురుని ధర్మజుడు చిక్కరించి పలుకుట.

అరణ్య. III. 386.

37. అర్జునుడు తిరిగిరాలేదని ధర్మజుడు తపించుట.

అరణ్య. IV. 3.

38. పరిక్రమి.

అరణ్య. IV. 49.

39. భీమఁ డజగరముచే నేలబద్ధుడయ్యెనని జనమేజయుడడుగుట.

అరణ్య. IV. 103.

ఎఱ్ఱన — 1.

40. కల్కిమూర్తి కరియుగఘన ధర్మము ప్రతిష్ఠించుననుట.

అరణ్య. IV. 310.

మ ధు రా క్క ర లు

నన్నయ్య — 1.

1. కణ్వుడు ప్రిపురుసులకు ఎవరెవ్వరు గురువులో చెప్పుట.

అది. IV. 49

ఎఱ్ఱన - 2.

2. శ్రీరాముడు దిగులుతో ఆశ్రమమునకుఁ దిరిగివచ్చుట.

ఆరణ్య. VI. 352.

3. కర్ణుని జన్మరహస్యము దెలుపుమని జనమేజయుఁ దడుగుట.

ఆరణ్య. VII. 308.

కోపము, పశ్చాత్తాపము, దుఃఖము, ప్రబోధము, ప్రార్థనము, అధిక్షేపము, విస్మయము, నింద, స్తుతి ఉత్సాహము, రతి, విభావవర్ణనము - మున్నగు పెక్కువిషయములందు ఆత్మరలువయోగింపఁబడినవి. అయినను వ స్తురసభావములకుఁ దగినతీరున నాయాత్మకరలు విర్మింపఁబడినవని యరికించి తెలిసికొనవచ్చును.

“వదలక మరణార్థియగుచు మునినాథవరుఁడు చా నొక్క

నది నుదగ్రగ్రాహవతిఁ ప్రవేశించినను ముని నంట

నది యోడి శతవిధంబులఁ బరిద్రుతయయి స్థలంబయిన

నదియాదిగాఁగ శతద్రునామయై యన్నది యొప్పె”

అది. VII. 122.

పుత్రశతమరణార్థుడై ప్రాణత్యాగదీక్షవేగమున నదియందురికిన వసిష్ఠమహర్షిని ఆ నది శతద్రుతమై యంటక రక్షించిన విధము ఈ యక్కర వ్యాఖ్యము. మరణోద్ద్యమమున నుత్కటవేగమయిన మహర్షి హృదయగతియుఁ దన జలముల మునింగి మహర్షి మరణించునన్న భయావేగమున శతద్రుతమైన నదియొక్క చలనద్రుతియు, పద్యమునఁ జక్కఁగా విర్వహింపఁబడినవి. ఈ యంశము ప్రతిపాదింపఁబడిన మొదటి మూఁడు పాదములందలి 81 యక్షరములలో 14 మాత్రమే గురువులు. “ఉదగ్ర” “ప్రవేశించి” “విధంబుల” “పరిద్రుత” “స్థలంబయిన” ఈ పదములందలి యుత్పత్తి వసిష్ఠునియొక్కయు, నదియొక్కయు హృదయోద్వేగమునుఁబట్టి యిచ్చుచున్నది. మూఁడుపాదముల యారంభములందు ‘నది’ యను శబ్దమువదలక పొదుగుఁబడి వసిష్ఠుని వదలని మరణవాంఛను వ్యంజించుచున్నది.

ఈ మధ్యాక్కరవెంటనే నన్నయ మఱియొక మధ్యాక్కరవ్రాసెను. వసిష్ఠుఁడు తన యంగములు పాశములచే బంధించుకొని యింకొకనదిలో దుముకఁగా నది యా పాశములు విడిచి మునిని తీరమునఁ జేర్చి విపాళయను నామము నందుటనుగూడ నన్నయ మధ్యాక్కరయందే విబంధించుట తుల్యార్థమునకు తుల్యవృందమును వినియోగించు శిల్పము.

“ఘనపాశములఁజేసి యెల్ల యంగములఁ గలయ బంధించి

కొని యొక్కనదిఁ జొచ్చిమునిఁగినను వంతఁ గూరి యన్నదియుఁ

దన దివ్యశక్తి సహృదములు విడిచి తన్నునినాడుఁ
బనుగొనఁ దీరంబుఁ జేరఁబెట్టి విపాశనఁ బరఁగె"

అది. VII. 123.

పాశబంధన విమోచన వృత్తాంత ప్రతిపాదకమైన యీ పద్యమున గుర్వక్షరములు మూడింటి నొకవంతున్నవి. పద్యము కొంతసాగి నడచుచున్నది. విపాశ శతద్రువంత యధీరకాదు.

"ఇది మహోగ్రాటవి సింహశరభోరగేంద్రకార్థుల
మదగజాకీర్ణంబు దీనిలోన నేమటకుండవలయు
నదియునుంగక వరప్రయోగమాయలు గల వెఱిఁగి
మది నుండునది యన్న నన్న కిట్లను మమవనందనుడు"

అం. I. 200.

ఇది మత్తేభమో, కార్థులమో యను భ్రాంతిఁ గొలుపుచున్నది. ఇంద్రగణములలో రగణ తగణముల నెక్కుడుగా నుపయోగించి అక్కరయందు దైర్ఘ్యము, విలంబము వాసింపఁజేయ వచ్చును. 'ఇది మహోగ్రాటవి' 'శరభోరగేంద్రకార్థుల' 'మదగజాకీర్ణంబు' అనుపదసంపుట ములం దారోహణము స్ఫుటముగనున్నది. విలంబనమున నారోహణముగల యీ అక్కర వర్ణ్య వస్తువునందలి గాంధీర్యమును జక్కఁగా వర్ణించుచున్నది.

"మృదురోమములును శంకునిభకర్ణముల్ మెత్తని వలుద
పొదుగును నిడుదచన్నులును గుఱువలై పొలుచు కొమ్ములును
సదమలశరదందుశంఖనిభమైన చాయయుఁ గలుగు
మొద విది నిది నేరినట్లు నేరె నిమ్మునికిఁ బుణ్యమున"

అది. VII. 99

సల సగ సల భగణముల బాహుళ్యమున అక్కర యిట్టి లఘుగమనము గలదగును. పరమ మృదువు సాధువునగు నందినీదేనువు సుకుమార సుందర రూపుమును వర్ణించు నీ యక్కర సంయుక్తాక్షరవర్ణనమున సరళనాదానునాసికములవల్ల సుకుమారము మధురమునై యున్నది సర్వకామప్రదయయిన ఈ దేనువు దనకుఁ గావలెనని విశ్వామిత్రుడు "కుతూహలహృదయం" డయినాడట. వస్తువర్ణనాత్మకమయిన వృత్తమందలి యక్షరవృత్తి దద్దర్శనవళమున ద్రష్ట యందుఁగల్గిన హృదయవృత్తిని జక్కఁగా వ్యంజించుచున్నది సందినీదర్శనమున విశ్వామిత్రుని చిత్తమునం దెట్టి ద్రుతవృత్తి జన్మించినదో అట్టివృత్తి నందినీవర్ణనాత్మకమున సహృదయని హృదయమున వ్యక్తముకావలెను.

"మాయావి మా యాయుధములు మా కిచ్చి మాతో రణమ్ము
నేయు మివ్వెధమునఁ బోవఁ దగదంచుఁ జిక్కనై యనుర

నాయకబాహుండు గరము భరముగా నదిమె ధర్మజుడు
మాయావియగు వాని గమనవేగంబు మందమై యుండ''

అర. III. 388.

ఆయతబాహుండై స ధర్మజుడు భరముగా నదిమి జటాసురుని వేగము మందమైయుండఁజేసినాఁడట. ధర్మజుని యాయతబాహుత్వము, జటాసురు గమనమాంద్యము ఈ యక్కరయందు ప్రత్యక్షమగుచునే యున్నవి. రాక్షసునిఁ జిక్కఁగా నొక్కొక్కనొక్క నొక్కచు 'మాయావి-మాయాయుధములు - మాకిచ్చి - మాతోరణము - సేయుము' అను ధర్మజుని వాక్యోచ్ఛారణ ప్రక్రియ 'మా' యను నక్షరముతోడి వాక్యబంధారంభము చక్కఁగా నభిసంబంధించుచున్నది. పాద, పాదబంధ, పద, వాక్యబంధములు ప్రస్ఫుటాంతరములై ధర్మజుని ధీర ప్రసన్నచిత్తమును ప్రతిబింబించుచున్నవి.

రసమునకు, సర్వమునకు శక్తిమంతమైన వాహికగా ఛందమును మలచికొని పద్యమును శిల్పించు నిట్టి నైపుణిని సర్వత్ర ఇట్లే యనుకరింపవలెను.

మంగళమహాశ్రీ

ఇది ఉత్కృతిచ్ఛందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 28 అక్షరములు. గణములు : భ జ స న భ జ స న గగ 8, 18 అక్షరములమీద యతులు.

. సంస్కృతలాక్షణికు లెవ్వరును దీనినిఁ జెప్పినట్లు కనఁబడదు. భజనన భజనన భయ యను లక్షణముగల లయగ్రాహిని నృత్తలలితమునపేర వారు చెప్పియున్నారు. దానికిని మంగళ మహాశ్రీకిని పాదాంతమునఁ గొంచెము భేదమున్నది. గతి, లయ యొక్కఁడే.

దీనికిగూడ భల భల భల భల భల భల గగ యనుతీరున లక్షణముచెప్పినచో దీనియందలి కాలలయను వ్యక్తముచేసినట్లయ్యెడిది. 8 + 2 = 10 మాత్రల యావృత్తులతో అవృత్తికి ఒక్క గురువు, మూఁడులఱువులు చొప్పుననడచు దీనిగతి అవరోహణమున ద్రుతము. కాలాన్వితలయ విలంబితము. అర్ధమధురచిత్తవృత్తిని వ్యంజించుట కీవృత్తము సమర్థమగును. మంగళనంద ర్పములం దీవృత్తము వినియోగింపఁ దగినదని నామాశ్రితమైన యాచిత్యము స్పష్టము.

ఆంధ్రమహాభారతమున తిక్కన్న రచించిన చొక్క మంగళమహాశ్రీ వృత్తమే కలదు. అది ప్రివర్తద్వితియాశ్వాసమందలి 28 వ పద్యము. దుర్యోధనుని కఠేంద్రమును దిలకించి శోకాతి రేకమున మూర్ఛిల్లి తెలిసి, పలుతెఱంగుల విలపించి తననమీపమునకు వచ్చిన శ్రీకృష్ణదేవునితో గాంధారి దుర్యోధనునిగుఱించి పరికినవాక్యమును తిక్కన్న మంగళమహాశ్రీ వృత్తమున వినిం దించెను.

ఈతఁడు రణంబునకు నెత్తివసుచుండియును
 నెంతయును భక్తిగని నాకుం
 బ్రీతియొనగం బలికి ప్రేమమొలయం దొగడి
 పెద్దయు విసేతినిరకుండై
 జేతులుమొగిల్చి జయసిద్ధియుగ దీవన వి
 శిష్టదయ నిమ్మనిన "ధర్మం
 బే తల సనూనమగు నిద్దజయ మారలకు
 నెట్లయిన సిద్ధమగు" నంటిగా.

రణసన్నద్ధుడై విజయాశీర్వాదము నర్పింప వ్రിയమధుర వినయపచనపరుడగుచుఁ దనకు
 మొక్కిన దుర్యోధనుని స్మరించి గాంధారిహృదయము అర్చిమడుపుమైనది. అట్టి చిత్తవృత్తి
 యందు ద్రుతాపిరోహణమున విలంబితవృత్తియైన వాక్యము పెడబట యతినహజము. శోకిస్తాయి
 యందు తాత్కాలికహర్షము వ్యధిచారి. విలంబితమైన యావృత్తియందు ద్రుతము. అవరో
 హియుఁగు అక్షరగరి శోకాలసమైన చిత్తమందలి తాత్కాలిక హర్షావేగమును చక్కగా నిరూ
 పించుచున్నది.

కాలియాన్వితమైన యీ పద్యము సంస్కృతలాక్షణికులచేఁ జెప్పబడనికారణమున కుద్ద
 దేశీయమని భావింపఁదగియున్నది. మార్గచ్ఛందమన్న గౌరవము గలిగించుటకుగా దీనిని దేశీయ
 లాక్షణికులు అక్షరచ్ఛందముగా విబంధించియుందురు. మంగళమహాశ్రీ వృత్తమును మొదట
 కావ్యమున వాడినవాడు సన్నెదోదమహాకవి. కావ్యాంశమున మంగళాదరణమును మంగళ
 మహాశ్రీ వృత్తముననే విబంధించు సంప్రదాయమున కాలఁదే మూలపురుషుఁ డనవచ్చును. కాని
 యీ వృత్తస్పష్టికూడ తదుపజ్ఞమే యనుట సమంజసముకాదు. అంధ్రచ్ఛందోలాక్షణికులలో
 ప్రాచీనతముడైన కవిజనాశ్రయ మల్లియరేచనయే మంగళమహాశ్రీని లక్షించియుండెను.

సూచికలు :

1. జయశ్రీ - ఛందోసుకాసనము 6 - 34
2. భావప్రకాశము : పుట 34
3. సువృత్తలికము : 3 - 20
4. Ibid : 2 - 32
5. Ibid : 3 - 21
6. Ibid : 2 - 40

7. కావ్యప్రకాశము : vii - 219
8. సువృత్తలికము : 3 - 23
9. Ibid : 3 - 23
10. Expression of Emotions : P. 83 - 86.
11. సువృత్తలికము : 2 - 13
12. జయకీర్తి : 2 - 258
13. వృత్తరత్నాకరము : 3 - 104
14. భావప్రకాశము : 2 వ అధికారము
15. నాట్యకావ్యము : xiv - పుట 248
16. Ibid : xv - 88
17. శృంగారప్రకాశము : (కావ్యానుశాసనమునం దుద్ధరింపఁబడినది - పుట. 336)
18. సువృత్తలికము : 3 - 19
19. అమరకోశము :
20. సాహిత్యదర్పణము : 3 - 97
21. నాట్యకావ్యము : xiv - పుట 248
22. సువృత్తలికము : 3 - 22
23. కావ్యప్రకాశము : vii పుట 330 (Published by BORI)
24. శృంగారప్రకాశము : (కావ్యానుశాసనమున పుట 336)
25. నాట్యకావ్యము : xvi - 116
26. శృంగారప్రకాశము : (కావ్యానుశాసనమున - పుట. 336)
27. సాహిత్యదర్పణము : 3 - 154
28. దశరూపకము : 4 - 18
29. దశరూపకము : 2 - 4
30. ఆంధ్రద్రావిడసాహిత్యము (అప్పకవి యుద్ధరించినది. 4 వ అధ్యాయము)
31. పాతంజలయోగసూత్రములు : విభాగ. 34 సూ.
32. చందోమంజరి : 2 - 4
33. అప్పకవీయము : 4 - 483
34. Ibid : 4 - 485
35. సాహిత్యదర్పణము : 3 - 155
36. Ibid : 3 - 146
37. తెలుగులో చందోమంజరి : పుటలు, 204 - 208
38. సన్నయభారతము : పుటలు, 909 - 921,

సామాన్యచందములు

శార్దూల విక్రీడితము

ఇది అతిదృఢిచ్చందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 19 అక్షరములు. గణములు : మ న జ న త త గ. 12 అక్షరములమీఁద యతి.

“శార్దూలవిక్రీడితం మ్నా జ్ఞా తౌ గా దిత్యబుషయః”

విం. పం. 8.22

సంస్కృతాండ్ర ద్వాందవికులండు నీ నామమును, ఈ లక్షణమును అనువర్తించిరి. సంస్కృతమున నీ వృత్తమునకు విపులప్రచారముగలదు. రాజశేఖరాది మహాకవులు గొందఱు దీనినత్యంతము అభిమానించిరి. మత్తేభము నణగద్రొక్కి యిది సంస్కృతకావ్యములందు స్వేచ్ఛా విహారము గావించినది. విశేషించి ప్రాచ్యులైన గౌడియుల కిది పరమప్రీతిపాత్రము.

“శార్దూలలీలా ప్రాచ్యేషు” అని కాత్యాయన వచనము.

నాట్యశాస్త్రము, XIV.

19 అక్షరములలో 11 గురువులుగల శార్దూలపాదగతి విలంబితము. సర్వాంతమధ్య రోహణములైన మ న జ గణములు పూర్వబంధమున నన్నివిష్టములగుటచే ఆరోహణము, అంతావరోహణములగు తగణద్వయముయొక్క నన్నివేళముచే పర్యంతమున వింతుక అవరోహణము భాసించును. ఆరోహణాత్మకవిలంబనము శార్దూలవృత్తలయలక్షణమని సారాంశము.

“శౌర్యస్తవే నృపాదీనాం శార్దూలక్రీడితం మతం” అని క్షేమేంద్రుఁడు స్తవ, సదివ, సామంతాదుల నానారూపములయిన శౌర్యములవర్ణనమున కవి శార్దూలవృత్తము నుపయోగించ వలెననెను. శౌర్యము వీరరౌద్రాదుల ఁకుసలక్షకముగా గ్రహించి ఆ రసములందలి నానావిధ భావములయు, అనుభావములయు వర్ణనమున శార్దూలవృత్తముయొక్క యౌచిత్యమును భావింప వలసియున్నది.

19 అక్షరముల పాదమున 12 అక్షరములవఱకు అవిచ్ఛిన్నోచ్చారణము విధింపఁబడుటచే శార్దూలవృత్తము వక్తృప్రాణగ్రాంతికరము. దుఃఖావహము, ఓజోవిర్వర్త్యము. అట్లే శ్రోతృ శ్రవణోద్వేజకము. ఓజోజనకము. దీర్ఘ సమావహుటాత్మక విధిరామవాక్యనిర్మాణప్రవణులైన

గోడీయలకు శార్దూలవృత్తము ప్రేమపాత్రమగుట సహజము. గుర్వక్షరబాహుళ్యమున, పాదంబరమైయుండుటలనఁగూడ గోడీయాదరపాత్రమగుట యుచితము. “గోడేష్వక్షరదంబరః” అని అభియుక్తోక్తి.

ఆంధ్రమున శార్దూలవృత్తప్రయోగవైరళ్యమునకుఁ గారణము దాని గుర్వక్షరబాహుళ్యము ఓజోమయత్వమును అని భావింపఁదగియున్నది. ఆంధ్రులు చతురలిలితమధురమైన వైదర్భి మార్గప్రియులు. ద్వితీ గురుకములయిన పదములు ఆంధ్రమున దుర్లభములు. దుష్కర ప్రాసమువలె శార్దూలవృత్తమును విశిష్టప్రయోజనాపేక్ష యున్నచోటనే అవశ్యంభావితమై యుపయుక్తమగుచున్నదని చెప్పవచ్చును. సంస్కృతసాహిత్యమునందు అనాదృతమైన మత్తేభము ఆంధ్రులచే నత్యంతము అదృతమైయుండుటకు దానియందలి నాఠిప్తమైన యోజనస్ఫూరణమని తలఁపఁదగియున్నది.

చిత్తస్పందము లత్యంతము దీప్తములైనప్పడు, అత్యంతము మందములయినప్పుడు శార్దూలవృత్తవినియోగము కనఁబడుచున్నది. చిత్తస్పందము మస్వరావాహిత్యైసిట్లు గుర్వక్షర ప్రాయములైన శార్దూలవిక్రీడితాదులు ప్రయోగార్హములని భరతమునియు ఆయన సనుసరించి యభినవగుప్తులును ఉపదేశించిరి. అట్టి చిత్తస్పందము సాధారణముగ కరుణాదులం దుండు ననియు పీఠకౌద్రాదులందుఁగూడ కరణరసమయమున నట్టి చిత్తస్పంద ముండవచ్చు ననియు వారే యుపదేశించిరి.

శార్దూలవిక్రీడితప్రయోగము సర్వత్ర చేయవచ్చునని భోజమహారాజునెను. ఓజోజనక భావములందును ఓజోఽతివ్యయాసంతరావస్థలందును శార్దూలవిక్రీడితము ప్రయోగార్హము.

శార్దూలవిక్రీడిత నిర్మాణమర్థములనుగూర్చి డి. మేండ్రుని హాళవి సుపృతతిలకమునఁ జెప్పినమాటలు గుర్తింపఁదగియున్నవి.

“సాకారాద్యక్షరైః పాదపర్యంతైః స్వవిసర్గకైః
శార్దూలక్రీడితం ధత్తే తేజోజీవిత మూర్జితం”

II. 35.

పాదాదులయందలి గుర్వక్షరములు ‘అ’కాలరూపములయినచో, పాదాంతములందు విసర్గములన్నచో శార్దూలము ఉర్జితమైన తేజోజీవితమును ప్రాపించును. ఇట్టి శార్దూలవృత్తమే నృపాదులౌర్యస్తవములందు ప్రయోగింప నర్హమైయుండునని డి. మేండ్రుని యాశయము గావలయును.

“విసర్గసియస్కోత్యేన పాదైర్నిమ్నైస్తై రివ
శార్దూలక్రీడితం యాతి పాతే సాయాసరామివ”

III. 38

పాదాంతములందలి విసర్గములు 'ఓ'భావమును పొందినచో శార్దూలము కుంటినదక నడచును. తత్పక్షము ఆయాసకరమగును. అదియందువలె అంతములందును గురువులకుబడులు దీర్ఘములున్నచో శార్దూలమున విలంబనమే భాసిండునుగాని యోజన్యు భాసింపఁదని క్షేమేంద్రుని భావము. ఇట్టి శార్దూలవృత్తములు అనోతోరూప చిత్తస్వంధవిలంబనాత్మకములైన రిరుదాదులందు వినియోగింపఁదగినవని యూహింపఁదగును.

“విచ్చిన్నపాదం పూర్వార్థే ద్వితీయార్థే సమాసవత్
శార్దూలక్రీడితం భాతి విపరీత మతోఽధమం”

II. 37.

పూర్వపాదద్వయమున వ్యస్తపదములు, పాదాంతవిరామము నుండవలెను. ఉత్తరపాదద్వయమున త్రిమపర్తిమాన సమాసమిటనముచే త్రిమవర్తమానవిరామవిలంబనము సిద్ధింపవలెను. తృతీయపర్తిపాదములు సుశ్లిష్టములై యుండవలెను. ఇట్లున్నచో శార్దూలము స్వరూపముచే శోభించును. దీనికి విఘ్నేరీతి ముగ నున్నచో అపమముగా నుండును. అనుఁగా పీఠికాద్రాదులందు త్రిమపర్తిమానమైన యోజన్యును వ్యంజించుటకు త్రిమపర్తిమాన గాఢబంధమున శార్దూలవృత్తము యుక్తిముగానుండునని గ్రహింపవలెను. అప్పుడును నిరసించఁబడిన శీఘ్రశార్దూలమునకుఁ గూడ రసాంతరములందును, వాని యవస్థాంతరములందును ప్రయోజన మున్నదినియే భావించవలయున్నది.

భింతాభినవక్షేమేంద్రాదుల యుపదేశసారము నిట్లుగా గ్రహింపవచ్చును.

1. విసర్జనీయాః ప్లాసీయ శషరేఫాదిపరిచి ప్రాస్వగుర్వక్షిరదాహాశ్యముచే ఓటోమయ విలంబనమును భరించి పీఠికాద్రాదీధర్మాది రసములను —

2. అనుస్వారానునాసి రవర్గాదిపరిచి దీర్ఘగుర్వక్షిరప్రాచుర్యముచే మాఘర్యమయవిలంబనమును భరించి రిరుదాదురూపి రసములను —

3. అనుయ్యుక్తి దీర్ఘక్షరప్రాచుర్యముచే ప్రసాదమయవిలంబనము వహించి నాతిమిఘర నార్యోతోభావిమలను — వ్యంజించుటకు శార్దూలవృత్తము సమర్థమైయుండును.

నానావిధములయందు యట్టి శార్దూలవృత్తములు స్వరూపానురూపములయందు యంతరములు భరించి యత్యంతము శోభిల్లుచు స్వధర్మనిర్వహాఽపక్షములందు యుండును. ప్రాసానుప్రాస, యతి, విరామ, ముఖ్యములవలె ముఖ్యములైన శేష్యములచే శార్దూలవృత్తమును మహాకవులు రసవిశేషనిర్వాహముగ నిర్మించుకొనవచ్చును. శార్దూలము పీఠికాద్రాదీగల వృత్తమే యైనను క్షేమేంద్రుఁడు చెప్పినట్లు వాచ్ఛానిముచేత రవి దానిని అఘీరిము, అనుద్ధరిము చేయఁగలఁడు. ఆ చేయుటయే శిల్పము.

అంధ్రమహాభారతమునందలి శార్దూలవృత్తములు— $158 + 1 = 159$.

నన్నయ్యవి	—	18 + 1 శ్లోకము
ఎఱ్ఱనవి	—	18
తిక్కనవి	—	122

నన్నయ, ఎఱ్ఱన, తిక్కనల శార్దూలవృత్తప్రయోగప్రవణత 4 : 10 : 7 అను నిష్పత్తి యందున్నట్లు వారువారు రచించిన గద్య పద్య సంఖ్యలయందలి శార్దూలవృత్తసంఖ్యలనుబట్టి నిర్ణయింపవచ్చును.

మువ్వరు కవులయొక్కయు శార్దూలవృత్తవినియోగము ఇట్లున్నది—

వీరరాజములందు	అన్యములందు		
నన్నయ	7	11	= 18
ఎఱ్ఱన	4	14	= 18
తిక్కన	72	50	= 122

నన్నయ, ఎఱ్ఱన తమ శార్దూలములలో సగమునకు తక్కువగా వీరాదులందుపయోగించిరి. తిక్కన సగమునకు ఒక్కరిగా వీరాదులందుపయోగించెను. ఐదు యుద్ధపర్వములను ఆయన రచింపవలసివచ్చుటయే ఇందుకుఁ గారణమని భావింపవచ్చును.

నన్నయ్య కావ్యారంభశ్లోకము శార్దూలము. ఆది. II. 228 వ పద్యము వ్యాస స్తుత్యాత్మకమైన శార్దూలము. ఎఱ్ఱన ఆర. VII. 142 వ్యాసవర్ణనాత్మకము. తిక్కన్న విరా. I. 3; కాంతి. VI. 478; వ్యాస స్తుత్యాత్మకములు. కాంతి. I. 388; V. 630; ఆను. II. 478; IV. 285; ఆశ్రమ. I, II, ఆశ్వాసాంతములు. మౌనల, మహాప్రస్థానపర్వాంతములు హరిహరనాథ స్తుత్యాత్మకములు. ఇవియన్నియు శార్దూలవృత్తమునకు స్వాభావికమైన యోజోగుణము కలవియే. వాక్యాకమాధుర్యముచే నోజోదీప్తియు చిత్రసుభావహమగునట్లే పద్యములు నిర్మింపఁబడియున్నవి.

పరాశర్యవచఃపయోనిధిసుధాభంగీ : దయానంగి : దు
ర్వారాశేషవిపద్విదారణవిహారా : చిన్మయాకార : వి
స్తారోదారగుణత్రయస్ఫుటవిశేషా : నిర్గుణాశ్లేష : మా
గరీతోజ్వలతత్వధాన్వర : నిజాగారాత్మకత్రీశ్వరా :

దర్శాధర్మవిదూరనీతిపరవిద్యచ్చిత్తయోగీ : జగ
న్నిర్మాణస్థితితంత్రసంహరణధూర్నిర్వాహరాగీ : మహా
శర్మాపాదసపాదపద్మ : సుతపఃస్వాధ్యాయసద్భా : మనోం
తర్ముద్రాంతికాపలత్వలసితా : దాంతిస్సుబోద్ధాసితా :

అను. II, 478.

కాలస్వైరవిహరభంజనకళాకౌతూహలస్తవ్య : దు
శ్శీలాంతఃకరణావిభావ్య : కరుణాశ్రీమందిరాపాంగ : మం
త్రాశీవావ్యనుధామయాంగ : పవనవ్యాపారరోఢక్రియా
కాలిస్వాంతసముల్లసద్విహరణా : సంసారనిస్తారణా :

మొసల. 224.

భావనారమణీయమైన ఈ పద్యము చంద స్తవ్యోపవిషత్తు. కాలముయొక్క స్వైరవిహర రూపమైన వాక్యమును భంజించుట యొకకళ. అందలి కౌతూహలము చందశీర్షి లక్షణము. వివిధభంగుల కాలవిహరము విభజించి సౌందర్యవిశేషములు భాసింపజేయవలెను. వానిచే పరమేశ్వరుని స్తుతింపవలెను. కాలస్వైరవిహరభంజనాత్మకమే పవనవ్యాపారరూపమైన వాక్రసార విరోధక్రియ. అట్టి క్రియయందు కుశలమైన స్వాంతమునందే రసమూర్తియైన స్వామియొక్క విహరములు సముల్లసించును. ఆస్వామి విహరవిలాసములు దుశ్శీలాంతఃకరణములకు భావింప శక్యముగానివి. శీలమే శిల్పమనఁబడినది. అశిల్పి లయాత్మకమైన పరమేశ్వరవిహరసౌందర్యమును భావింపఁజాలడఁట. అట్లు భావింపఁగలవాడే సంసారమును విస్తరింపఁగలడఁట. చందోరసజ్ఞుడే ముక్తుఁడు.

‘పారాశర్య వహఃపయోవిది సుభాతంగీ’ :- ఇత్యాదినంటోదసలన్నియు సువిభక్త, వియత సమాహితవాక్రసార పరిణతఫలరూపమైన పరమేశ్వరుని యానందాంశనే వ్యక్తముచేయుచున్నవి.

ఆవియతస్థానములయ్య ససాధారణస్థానములై యనంతస్రకారములయిన ఈ వృత్తములందలి యనుప్రాసములు అనందమయుడైన పరమేశ్వరుని యనంత విలాససౌందర్యమును వెల్లార్చుచు శ్రోత్రరసాయనములగుచున్నవి. తిక్కన్న కాంతిపర్వాదిగా హరిహరనాథుని తఱచు కాద్యలవృత్తముల స్తుతింపనారంభించెను. ఆశ్రమవాస, మోసల, మహాప్రస్థానములందు స్వామి స్తుతి కార్యలవిక్రీడితములందే విబింబింపఁబడియున్నది.

“పారాశర్యుని కృతీయయి

భారతమనుషేరః బరగు పంచమవేదం

బాధాధ్యము జనులకు త

దొరవ మూహించి నీవఖండితభక్తిన్"

విరా. I.

"తెనుగుజాన వినిర్మింపఁ దివురు టరయ

భవ్యపురుషార్థతరు పక్వఫలముగాదె :

దీని తెడ నియ్యకొని వేద్యనూని కృతిప

తిత్వ మర్థించి వచ్చితిఁ దిక్కశర్మ !"

విరా. I.

మహాభారతాంధ్రీకరణము తిక్కన్నకు స్వామికార్యమై ఏర్పడినది. అంధ్రావళితోపాటు హరిహరనాథదేవుఁడును మోదముం దొరయవలసియున్నది. ప్రార్థనమైన మహాకార్యము ఫలోన్ముఖమగుచున్నది. మహాప్రస్థాన, స్వర్గారోహణములు తిక్కన్నకు దర్శనగోచరములగుచున్నవి, ఆయన చిత్తముయొక్క విస్ఫూర్తి, ఉన్నతి, దీప్తమధురోత్సాహరూపమున చరమ పర్వాంతములందు శార్దూలవిద్రీడితములు గావించినది.

"సాత్యవతేయ సంస్కృతిశ్రీ విభవాస్పదంబయిన చిత్తముతోడ మహాకవిత్వ దీక్షావిధి నొంది" మహాభారతార్థమును సంగతముగావించునని తిక్కన్న ప్రతిజ్ఞచేసెను. వ్యాసభగవానుని స్మరణమున ఆయన చిత్తమున మాధుర్యము దీప్తివహించును.

"విద్వత్సం స్తవనీయ భవ్యకవితావేశుండు విజ్ఞాన సం

పద్విభ్యాతుఁడు సంయమిప్రకరసంభావ్యానుభావుండు కృ

ష్ణద్వైపాయనుఁ డర్థి లోకహితనిష్ఠం బూని కావించె ధ

ర్మాద్వైతస్థితి భారతాఖ్యమగు లేఖ్యంబైన యామ్నాయమున్"

"విద్వన్నోదవివాయి నిర్మలవచో విస్ఫూర్తివిభ్యాతుఁ గృ

ష్ణద్వైపాయను నీవెఱుంగుము విభుఁ నారాయణుం గా; విప

శ్చిద్వింద్యంబగు భారతాధ్యయనముం జేయంగ శక్తుండు; ధ

ర్మాద్వైతుండు సరోజలోచనుఁడ కాకన్యుండు తద్వాచ్యుడే!"

కాం. VI. 476.

వ్యాసస్మరణమునఁ దిక్కన్నచిత్తమున సుతస్సమగు వృత్తిసాదృశ్యమువృత్త. ప్రాసముల యైక్యమువల్ల సుఘృగా వ్యక్తమగుచున్నది. వ్యాసస్మరణమున నన్నయ తిక్కనల హృదయస్పందములు సంవాదసుందరములగుటయు నన్నయగారి 'దవ్య' ప్రాసయుక్త శార్దూల వృత్తినిబద్ధమైన వ్యాస స్తుతి నిరూపించుచున్నది.

“విద్యన్యుఖ్యుఁడు చర్యమూర్తి త్రిజగద్విఖ్యాతతేజుండు కృ
ష్ణద్వైపాయనుఁ డేగుడెంచె సుతశిష్యబ్రహ్మసంఘంబుతో
సద్వంధ్యుండు సదన్యుఁడయ్యె.....

అది. II. 228.

తిక్కన్న తన యవతారికయందు—

“ఆదరణీయ సారవివిదార్థగతిస్ఫురణంబు”.....ఇత్యాదిపద్యముని సన్నయ్యను వర్ణించి.

“వైదికమార్గనిష్ఠమగు వర్తనముం దగ నిర్వహించుచున్”

ఇత్యాది పద్యమునుఁ దన్ను వర్ణించుకొని పృత్యైక్యముచేత, ప్రాసైక్యముచేత తమ పర
స్పర సాచ్యశ్యమును వ్యర్థముచేసెను.

ఈ పద్యములు రెండును వ్యాసపర్వ నాత్మక కాట్టాలవృత్తిముల సన్నిధిని సన్నిసెపుడు ఆ
మహర్షి సన్నిధానమున సీమహాకవుల విసితత్వము తడింకైతి దేశత్వము ప్రస్ఫుటములగుచున్నవి.
'ద్య'ప్రాసమున 'ద'ప్రాస మంశమాత్రమకదా.

చందోగ చృందోలంకారాదినిష్ఠమైన వ్యంజితాసామర్థ్యము బహుధా గవేషింపఁబడిగి
యున్నది.

నానారసార్థవ్యంజనమున నానావిధముల కాట్టాలవృత్తినిర్మాణమును ఆమహాకవులు కావించుట
గుర్తింపవలెను.

“ఆ నాఁ యణపాంగవేయి గుణమాహాత్మ్యచుండోత్సన్న చి
త్తానందం దొనరింపఁగా జనుల రద్ధాలచుప్రకాశంబుతో
మానై సాత్యవతేయ డివసదిజన్మ శ్రీమహాభారత
భాగ్యనాభ్యామృతసూతి యొప్పు నిఖిలాఘద్వాంతవిష్టంబునీయై”

అది. III. 21.

“క్షోణీచక్రభరంబు క్రక్కదల దిక్కుల్ మోయఁగా నార్చి య
క్షీణోత్సాహసమేతులై రయమునన్ గీర్వాణులుం బూర్వగీ
ర్వాణవ్రాతము నట్టిఁ ద్రచ్చునెడఁ దద్వాక్యశృష్టనాగానన
క్రేణీప్రోద్ధ విషాగ్నిదూమవిరతుల్ నేనెన్ బయోదావళిన్”

అది. II. 12.

“ప్రీతుండై చనుదెంచె నాశ్రితజనాభీష్టక్రియాశీలుఁ డు
 ద్గీతామ్నాయుఁడు, విర్విధాతదురితక్షేతుండు, యోగామృత
 స్పీతస్వాంతుఁ డనంతసంతతసమావిర్భూత కారుణ్యదా
 రాతోయస్సువనైకశీలుఁడగు పాశర్యుఁ డచోప్రీతిన్”

లఠ. VI. 103.

“సింగం బాకటితో గుహాంతరమునం జేడ్చాటుమై నుండి మా
 తంగస్ఫుర్జితయూధదర్శన సముద్యక్తోద్ధమై వచ్చు నో
 జం గాంతారనివాసభిన్నమతి నస్మత్సేనపై వీఁడె వ
 చెప్పె గుంతీసుతమధ్యముండు సమరస్థేమాభిరామాకృతిన్”

విరా. IV. 95.

“దుర్వారోద్యమ బాహువిక్రమరసాస్తోక ప్రతాపస్ఫురత్
 గర్వాంధప్రతివీర నిర్మధనవిద్యాపారగుల్ మత్పతుల్
 గీర్వాణాకృతు లేవు రిష్టా నిను దోర్లీలన్ వెనన్ గిట్టి గం
 ధర్వుల్ మానము ప్రాణముం గొనుట తధ్యం బెమ్మెయిన్ గీచకా !”

విరా. II. 172.

“అరూపం బవికార మాధుజబలం బత్యంతనిర్గర్వ మా
 కూరత్వంబు దయారసానుగత మాకుంభక్రియాజ్ఞాన మా
 ర్యారంభప్రతికూలవాదరహితం బాయీగి నమ్మానవి
 స్తారోదాత్తము మాద్రిపిన్నకొడు కేతన్మాత్రుఁడే చూడఁగన్”

విరా. II. 209.

“భీష్మద్రోణచృపాది ధన్వినీకరాభీలంబు దుర్యోధన
 గ్రీష్మాదిత్య పటుప్రతాపవినరాకీర్ణంబు శస్త్రాస్త్రా
 రోష్ణస్పార చతుర్విధోజ్జ్వలబలాత్యుగ్గిం బుదగ్రధ్వజా
 ర్చిష్టత్వాకలితంబు నైన్య మిది యే జేరంగ శక్తుండనే ?”

విరా. IV. 52.

“పుష్టోదంచిత సారవీరససంపూర్ణాంగమున్ సంగరా
 వష్టంభోజ్జ్వలవీరరేఖయును భాన్వద్వాహసంవర్గనో

శ్లోష్టన్యందనమున్ గనద్దనువు నుద్దీప్తవ్యజంబున్ దగన్
దృష్టద్యుమ్నుఁడు వొల్చె నై జవిలనత్తేఱోవి-జగ్గతిన్"

పీఠ్య. I. 117.

శ్రేణీబద్ధమై ప్రదర్శింపఁబడిన యీ శార్దూలాష్టకము జాతితః ఏకమయ్యు వ్యక్తితః భిన్న మగుట ప్రత్యక్షమైన యనుభవము.* చాందసికులు జ్ఞానమాత్రప్రతిపత్తికొఱకై లక్షణనిరూపణము గావించిన జాతిమాత్రములుకాక ఇవి తజ్జాతిలక్షణసంపన్నములయ్యు, విశేషలక్షణాన్వితములయిన వ్యక్తులగుటయు, తత్రప్రత్యక్షమునఁ గల్గి ననుభవములు భిన్నములగుటయు శ్రోత సులభముగ గ్రహింపఁగలుగుచున్నాఁడు.

సన్నయ భారత ప్రశంసాతత్వమైన శార్దూలవృత్తము సంయుక్తాక్షరవైరల్యముచే నుహితార్చ్యము. అందు విరళముగనున్న సంయోగములుకూడ తై ప్రము లనఁబడు యోగసంయోగములు - విశేషించి యౌకారవకార పరసంయోగములు. అనఁగా పద్యమున గుర్వక్షరము లనఁ దగినవానిలో పెక్కు దీర్ఘములు - ఆ దీర్ఘములుకూడ ఆయత్నముగ నుచ్చరింపఁదగిన కంఠ్య స్వరకృతములు. కంఠ్యేతరస్వరములు మిక్కిలి తక్కువ. అక్షరఘటనము ఎడనెడ విర్విరామము, ఎడనెడ చిచ్చిన్నము. అక్షరములయందు హెచ్చములు, ఆహెచ్చములు సమములై బంధమున గాఢత్వతై దిల్యసంస్థ వరూపమైన ప్రసాదము అనుభావ్యమగుచున్నది.

ధీరమంధరగమనమున చంద్రికావిహారము గావించు ప్రసన్నశార్దూలమిది. మహాభారత మనెడు లోకోత్తర వస్తుభావనమున ధీరము శాంతమునైన న వక్తయొక్క చిత్తివృత్తిని రూపించుచున్నది. "చిత్రానందం బొనరించు" లక్షణము వృత్తమున నిండరియున్నది.

సముద్రమధనవర్ణనాతత్వమైన శార్దూలమునందలి యక్షరములు నానావిధస్వరవ్యంజనములచే విర్మింపబడియున్నవి. పెక్కు అక్షరములు రేఫపూర్వపరసంయోగముచే ఆత్మంతము పరుషములై యున్నవి. ఇట్టి యక్షరముల అసక్యదావృత్తిచేత పద్యగమనము కంటకశిలామయ ప్రదేశసంచారమువలె దుఃఖావహమగుచున్నది. 'భరంబు' 'సమేతు' 'విషాగ్ని' యనుపట్టుల జగణములాపించి దేవదాసపదీరుల యక్షిణోత్సాహము వ్యంజించుచున్నది. స్థానకరణప్రయత్నాది భేదమున బహుధా భిన్నములయిన వ్యంజనద్రవ్యములు నానావిధస్వరముల విర్జిల్ విన్యాసముచే వృత్తమున గమనవిశేషమును సాధించుచున్నవి. సాగర మథనోత్సాహులయిన గీర్వాణపూర్వ గీర్వాణుల తత్కాలవిశిష్ట చిత్తవృత్తిని మధ్యమాసమహాసముద్రభావనవల్ల ఘోర్ తమగుచున్న కవిచిత్తనృపందవృత్తిని పద్యము సుమధుగా వ్యక్తిముచేయుచున్నది. మహాసాగరమున మంధరా

* లక్షణముచే నిర్దిష్టమైన పద్యము జాతిమాత్రము. ఆ లక్షణము ననుసరించి కవిచేత నిబంధింపఁబడిన పద్యము వ్యక్తి. ఎడమములందు జాతి. వ్యక్తిభేదము పింగళవృందశ్యామ్ర వ్యాఖ్యయందు హలాయుదుఁడు సూచించెను. కావ్యము ననుసరించువల్ల ఈ ప్రధానము ప్రయోజనకారి.

చలముయొక్క గురువిలంబితమైన వర్తనము వృత్తముచే భావుకచిత్తములందు రూపుకట్టుచున్నది.

కృష్ణదైవపాయనవర్ణనాత్మకమైన ఎఱ్ఱన శార్దూలము నాతిదీర్ఘసమాసమటితమై, శ్రమవర్జమాససమాసమై, నాతిమధురము, నాతోజస్వీయునై 'ప్రీతుండై' చనుదెంచిన యా తేజస్వి సమున్నతమూర్తికిఁ దగినట్లున్నది. వ్యాసభగవానుని స్మరణమున కవిత్రయముయొక్క హృదయము దీరమంధరగతిగలదై మాధుర్యదీప్తమగుట వారి శార్దూలములు నిరూపించుచున్నవి.

హిమవన్నగముపై విడిసియున్న పాండవులకు దర్శనమిచ్చిన వ్యాసభగవానుని మూర్తి విశేషమును దిక్కన శార్దూలమున వర్ణించెను.

“బాలార్కదుర్జివుంజ పింజరజటాభారంబు ప్రావృద్ధున
శ్రీలీలం బ్రహాసించు సంగమును రోచిఃస్ఫారదండంబు ను
స్థిలస్థిలమృగాజినాంబరమునై నిర్వాణదాసక్రియా
శీలుండై స వ శాత్మజుడు విచ్చేనెన్ గృహలోలుండై”

లక్ష్మ. III. 147

వ్యాసమహర్షివలెనే ఈ వృత్తముగూడ నిర్వాణదాసక్రియాశీలమై శ్రవ్యము మధురమునై యున్నది. కృపాలోలుడైన వ్యాసుని మఱిచి త్రవృత్తికిఁ దగినవిధమున నీ శార్దూలవృత్తము యొక్క ధౌర్ధత్యము వాక్పాకముచే గళితమై సౌకుమార్యమాధుర్యములు భాసించుచున్నవి.

నృపాదుల శౌర్యస్తవమునందే కాక మహిమాన్విత ద్రవ్యగుణక్రియల స్తవమునందుఁ గూడ శార్దూలవృత్తము వినియోగింపఁదగినదేయని కవిప్రయము నుపదేశము. భారతమహిమ, వ్యాసమహిమ ఇత్యాదులు గమనింపఁగలెను. చంద్రరూపకాత్మక భారతస్తుతియందు వ్రసన్న మాధుర్యము, సూర్యరూపకాత్మక వ్యాసస్తుతియందు దీప్తహృద్యము.

ప్రళంసారూపమైన స్తుత వర్ణన స్తుతి లోకోత్తరలక్షణప్రతిపాదకము. అది పెక్కు చిత్తమందలి వికాసరూప విస్మయవ్యంజకము. విస్మయము సుకుమారభయగర్భితమని మనస్తత్వవేత్తల యభిప్రాయము. గురుదేవాదుల సమక్షమున స్పృహలు కృతకభయమును సుకుమారముగ సేవించింపఁబరెనని భరితమని చెప్పెను. మృషభయనదృశ్యమైన విస్మయమునందలి వృత్తి సుకుమారమఱివిలంబనరూపమై యుండునని భావింపఁదగును.

ఉత్తరగోగ్రహణనందర్శనమునఁ గురుసేనుపైకి దుమికివచ్చుచున్న యర్జునుని లోకోత్తర వీరకర్మవర్ణనము ద్రోణాచార్యుని నోట శార్దూలవృత్తరూపము దరించినది. శౌర్యస్తవమున వినియోగింపఁదగిన శార్దూలము విసర్జనీయోపధ్యానీయ శవరేపాది పరకప్రాస్యగుర్వక్షరబహుళమై నిర్విరామదీర్ఘనమానమై యోజోమయవిలంబితవృత్తియై యుండవలెను. ద్రోణవాక్యమున

నీ లక్షణములు లేవు. అనుస్వారాదిపరక దీర్ఘగుర్వక్షరములు తలచిన యున్న ప్రోవాద్యము అద్భుతరసవ్యక్తికి దగియున్నది.

అజ్ఞాతవాసమున నవసియుండి కురునేనాపీరులకుఁ దన నానాత్మశక్తిముల పటిచు రుచి చూపి బుద్ధిచెప్పఁదలచి యుత్సాహముమై నుబికించుచు నరునునకు ఆదితో గుఱుంతరమునఁ జేర్చడియుండి మదమాతంగమూఢపర్వసమున సముద్యక్తోద్ధమై వచ్చు సింగముతోడి సావ్య శ్యము నిబంధించు వాక్యము కార్పూలవృత్తమగుటచే ఓట యాచిత్యము. ఆ యర్థమున కుదయించిన క్రోధము వచంతముగాఁ బిద్రావణాంతమే యగుటచే కార్పూలముయొక్క సహజమైన యోజనస్సు సంహారముగ పట్టమున భాసింపఁగి సింగముయొక్క ఉదాత్తగాంధీర్యము మాత్రమే భాసింపఁటయు నొక యాచిత్యవిశేషము. “వచ్చునోజన్” అన్నచోట ‘ఓజ’ శబ్దము ఉపమా వాచకమాత్రమ కాదు. ఓజోరూప సమాసధర్మవిశేష వాచకమని గ్రహింపవలెను. సింగము యొక్క ఓజస్సు కార్పూలముయొక్క ఓజస్సునింటె భిన్నము. మొదటిది ఉదాత్తము, రెండవది ఉద్భ్రతము. అర్థమగుచు వచ్చునోజ సమర్థమేమిరాదుముగ నున్నది. ఆ భీలము, సభిరాదుము నై న యర్థమని కొర్రు నైవము ఓజోమాఘిర్యసమప్రధానమైన వాక్యమున బర్తమగుట యుచితము. విశేషించి ఓష్యప్రోలునోట అట్టివాక్యమే ఆ సన్నివేశమున రోదెల్లును.

చిరకాలమునకుఁ గన్నులపండువుగా నగపడిన ప్రియమయ్యని గాంచి ప్రోలునిది త్రము ఆర్తము, దీప్తిమునై నది. అజ్ఞాతవాసస్మృతిచేఁ గరుణము, ప్రకృతవిజృంభణముచే విస్మయము, వాత్సల్యముచే రితి. ప్రతిపక్షపీరుఁడగుటచే ఉత్సాహము - ఇట్లు పెక్కుభావములు ప్రోలునిది త్రమునఁ దెంగుచున్నవి. వానివ్యక్తి మాధుర్యగుణముక్రితమైన కార్పూలవృత్తము.

ప్రథమపాదము సంయుక్తాక్షరహితము, విరామబహుళమునై ప్రసాదమాఘిర్యములను, ద్వితీయపాదము సంయుక్తాక్షరబహుళమై మోజోగుణమును, తృతీయపాదములు సమగురు దీర్ఘక్షరములు నాతిర్హిత సమాసఘటితములునై దీప్తిమాధుర్యమును వ్యంజించుచు తత్తదవాంతర వాక్యసమర్పితములయిన భావమలను సుభుగా నమర్చించుచున్నవి. తిక్కన్న ఈ ఓడ్యనిర్మాణమున చూపిన శిల్పము వర్ణ్యుడైన యర్థమని క్రీవారల్పమైన పరాక్రమమునకు, పక్షయైన ప్రోలుని చిరప్రాప్తప్రియశిష్యధర్మసంస్కృతమైన మధురదీప్తిచిత్రివృత్తిని ప్రాణప్రతిష్ఠ చేయుచున్నది. తృతీయపాదములందలి సందిగతప్రాసము అర్థసమర్పణప్రాధమ్య యున్నది. తృతీయపాదాదియందు ‘ఓజన్’ అని పదము విడిగి ఉపమానమైన సింగముమీదినుండి యుపమేయమైన యర్థమనిమీదికి శ్రోతచిత్తమును చమత్కారముగ దుమికించుచున్నది. ఇంక శ్రోత దృష్టియందు నిలుచువాఁ డర్థమందే. చతుర్థపాదము నారంభమున ‘వచ్చెన్’ అని పదమువిడిగి సమర్థమేమిరాదుమాకృతియైన యర్థమని చెంగునదుమికివచ్చు నోజను రూపించుచున్నది. ఈ పద్యము ఆంధ్రకావ్యరసజ్ఞుల రసనాగ్రముల విరంజితము నర్పించుచుండుటకీ శిల్పమే కారణము.

కీచకభర్తృనమున ద్రౌపది ప్రయోగించిన “దుర్వారోద్యమ” ఇత్యాది కార్డులవృత్తము యొక్క నిర్మాణమునందు తిక్కన యదృశమైన శిల్పము ప్రదర్శించెను.

“విచ్చిన్నపాదం పూర్వార్థే ద్వితీయార్థే సమాసవత్
కార్దూలంక్రీడితం భాతి విపరీతమతోఽధమమ్”

II. 87.

అని క్షేమేంద్రుని యుపదేశము. తిక్కనదర్శన మందుకు భిన్నముగా నున్నది. క్షేమేంద్రుడు అదమమని తెగడిన నిర్మాణమునే తిక్కన్న మహాశిల్పముగా విచట ప్రదర్శించెను. ద్రౌపదీవాక్యము పూర్వార్థమున అవిచ్చిన్నసమాసవంతము, ఉత్తరార్థమున అసమస్తపదము, విచ్చేదబహుళమునై యున్నది. కీచకుని నీచప్రసంగము వినివిని యెట్లును వాఁడాప్రసంగమును మానఁడని నిశ్చయించుకొని చిరము నిరోధించుకొన్న క్రోధమును ద్రౌపది యొక్కసారిగా వాగ్రూపమున బహిర్గతముచేసినది, చిరనిరుద్ధక్రోధప్రవాహముయొక్క యుద్గతి ఆరంభమున అత్యంత మోజోచుయమగుట సహజము. ఆ మోజోలక్షణము అవిచ్చిన్నకల్లోలాయమాన దారాపాతము, ఓజోవ్యయమునఁ గ్రమముగ వాగ్విచ్చేదము. క్రమవర్ధమాన క్రోధాద్యుద్వేగ నిర్వహణమున క్షేమేంద్రుని యుపదేశము గ్రాహ్యము. చిరనిరుద్ధ క్రోధావేశముయొక్క హఠాదుక్రాంతియందు అది త్యాజ్యమే. తిక్కన్న నిర్మాణమే యిచ్చట ఉపాదేయమగుచున్నది. పద్యమందలి స్థాయ్యక్షరము రేఫము. మూర్ధన్యమైన రేఫము ఆగ్నేయము. అది శ్రుతినికర్తన చిత్తసంతాపనశీలమని యధినవులు. అట్టి రేఫము బహువారావృత్తిచే స్థాయిత్యమును, ప్రాసాక్షర యోగముచే వుష్ణిని పొంది పద్యమున దీప్తిని చక్కగా వ్యాపింపఁజేయుచున్నది. దంత్యత్వముచే కాలిన్యలక్షణమృలయిన తవగ్గక్షరములు అనువాదిభావమున రేఫకృతదీప్తిని పోషించుచున్నవి. ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయపాదములందు వడి ఉకార అకార ఈకారయుక్తమై ద్రౌపది వాక్య చ్చరణము అనుదాత్తస్వరమున నారంభించి క్రమముగ ఉచ్చస్వరత్వమును దాల్చుచున్నదని సూచించుచున్నది. ప్రాసాక్షరము రేఫసరసంయోగముచే పరుషతరమై దారుపిందధర్మమును వ్యంజించుచున్నది. “దుర్” అన్న యుపసర్గము వాక్యారంభమునందుండి కీచకదూషణరూప వాక్యోత్పత్తికి బీజత్వము ధరించుచున్నది. పూర్వపాదద్వయము హలంతత్వముచే తీక్షణమై యున్నది. పద్యపూర్వభాగమున సుదీర్ఘ సమాసము పాండవుల ప్రతివీరవిరోధనవిద్యాపారగత్వమును వ్యంజింపగా ఉత్తరార్థము చిన్నాంగమై భీమకృత్ కీచకమానప్రాణాంగ భంగక్రమమును ప్రత్యక్షము చేయుచున్నది. హేషాక్షరబాహుళ్యముచే పద్యమున గాఢత్వరూపమైన ఓజస్సు మూర్తీభవించుచున్నది.

ఈ పద్యమునఁ దాను గావించిన శిల్పము తిక్కనకే మెచ్చుకొల్పియుండవలయును. కామ కీచకుని భంగించినతెలుంగును భీమసేనునకుఁ జెప్పు నందర్పమునఁ దిక్కన ఈ పద్యమును యథారూపముగ ద్రౌపదిముఖమున బునరుక్తముచేసెను. భర్తృసమాప్రప్రయోజనమైన వైశి

క్రోధమును - అమర్షము వ్యంజించుటకు శార్దూలవృత్తవిరూఢ మెట్లుండవలెనో చిక్కన శిల్పించి చూపెను.

విరటువిపాల గోపాలవృత్తి నవలంబించి నవయుదున్నవరమనుకుమారుడైన నహదేవుని దయపీయదళను స్మరించి ద్రౌపది శోకించువాక్యమును చిక్కన శార్దూలవృత్తమునఁ దీర్చెను. "అరూపం బవికారము" - ఇత్యాదిపద్యమున స్థాయిస్వరము ఆకారము. ఆకారము స్వరితమని శబ్దతత్త్వవేత్తల మతము. కంఠబిలవివారమాత్రోత్పాద్యమైన దాని యుచ్చారణము సుఖవిర్వర్త్యము. గుర్వక్షరపై రళ్యమున పద్యగతి సరళముగానుండుట, యదోచితవిరామములచే విశ్వాన ప్రసారము సుకరమగుట, దీర్ఘక్షరబాహుళ్యముచే ఆక్షరవృత్తి విలంబమగుట - ఈ సర్వమును స్వీయదీనదళాకతనమునకు అంగముగా భూతపూర్వవైభవ స్మరణరహిత నహదేవప్రకృత దీన దళావర్ణనముచేయు ద్రౌపదివాక్యమున అనోజోరూపమైన ఆలస్య, ధైర్య, చింతాది వ్యభిచారి భావసంక్రాంతమైన శోకమును చక్కగా నిర్వహించుచున్నది.

కౌరవసేనలు ఉత్తరమున గోగ్రహణము గావించెనని యంతఃపురమునఁ గాంతాజనముతో సల్లాసవిసోదములఁగాలముగదపుచున్న యుత్తరకుమారునకుగోపాలురు విన్నవింపఁగా సహజబీరు వయ్యు నబలాజనములయెదుటఁ దెచ్చికోలుబీరిమున వీరాలాపములాడి బృహన్నలాసారశిక్తమైన రథమెక్కి పురమువెడలి ఫల్గును నైపుణంబున వల్లదళ్వంబగు రథంబురయంబునకు మెచ్చుదు పరేతవిలయప్రాంతప్రదేశంబు సేరంజని—

సీ॥ అభినవజలధర శ్యామంబులగు నెడ లాకుఁజొంపంబుల ననుకరింప
సాంధ్యరాగోపమచ్చాయంబులగుపట్లు కిసలయోత్కరములఁ గ్రేణివేయ
రాజమరాళ గౌరములగు చోటులు దఱచుఁబూఁబొదల చందంబునొంద
హారీద్రరుచి నమానాకృతులగు తావు లడరెడు పుష్పిడులట్లు మెఱయ

గీ॥ గలయనెగసి ధరాధూళి లలితవసము
దివికి సలిఁ గాపువోయెడుతెఱఁగు దార్ప
గోగణము ముంగలిగ నేల గోడివడఁగ
నడచు కౌరవరాజునైస్యంబుఁ గనియె

విరా. IV. 50.

కం॥ కని యుత్తరుండు గరుపా
తీన మేనును దలఁకు మనము తిచ్చవడిన చూ
పునునై తొట్రుపడచు ని
ట్లనియె దిగులుసొచ్చి యా బృహన్నలతోడన్॥

కా॥ భీష్మ ద్రోణకృపాది ధన్వనికరాభీలంబు దుర్యోధన
గ్రీష్మాదిత్య పటుప్రతాపవిసరాకీర్ణంబు శస్త్రాస్త్రాశ్రయి
రోష్యస్పార చతుర్విధోజ్వల బలాత్కుగ్రం బుదగ్రధ్వజా
ర్విష్మత్కాలితంబు నైస్య మిది; యేజేరంగ శస్త్రుండనే: 52

ఈ ఘట్టము తిక్కన్నగారి నాటియరచనాశిల్పమునకు చక్కని లక్ష్యము. పల్లముని నైపుణమున వల్లదశ్యమగు రథగమనమును మెచ్చుచున్న యుత్తరునకు అల్లంతదప్పుల నెదుట చిక్కగా నెగయుచున్న రథాధూళి యగపడెను. అది గోగజముద్రోలికొని రయమున నడుగు చున్న కురుసేనలు లేచిన ధూళియని వానికి దోచలేదు. నానావర్ణచిత్రమైన యాధూళి యాకాసమున తెగయుట లలితవసము దివికి గాపువోపుటగా ఆతఁడుత్రేక్షించుకొనెను. తాను సమరాంగణమునం దుంటినన్న జ్ఞానము వానికి లేదు. ఉద్యానవనమున విహరించుంటినన్న భ్రాంతి వాని నావరించియుండెను. ఆ ధూళి యాకాసమున తెగసినంతనే ఆకస్మికముగఁ గొరవపేస వానికి అక్షిగోదరమయ్యెను. వాని భ్రాంతి వడలెను. మేను గరుపాలెను. మనము తలఁతెను. చూపు తీర్చవడెను. హృదయము తొఱుపడెను. చిత్తమున దిగులుసొచ్చెను. ఇట్టి సాత్వికభావ పరంపరాపూర్వకముగ భీత్యంగమైన విషాదవ్యభిచారిని వ్యంజించు ఉత్తరుని వాగనుభావాభినయమున తిక్కన 'భీష్మద్రోణ' - ఇత్యాది శార్దూలవృత్తమును వినింపించెను.

రూపరదిదృశ్యవై ప్రేక్షకగృహమునం దాసీనుడై చిత్రవర్ణరఙ్గజీయమైన యవనికను దిలకించుచు తద్రామజీయరరాపరవళుడై యానందించుచున్న సామాజికుఁడు ఆకస్మికయవనికా లిరస్కందమునఁ బ్రత్యక్షమైన భయంకరదృశ్యమును దిలకించి యెట్టి యనుభావములు పొందునో ఈ సన్నివేశము నిరూపించుచున్నది. లలితవసరూపమైన యవనిక రూపకము శృంగారరసాశ్రయమున్న సూచన చేయును. తద్రసాస్వాదనానుకూల మకుమారచిత్రవృత్తిని సామాజికుని యందు ఉత్పన్నముచేయును యవనికాపసర్పణమున శృంగారవ్యంజకదృశ్యము సామాజికున కిష్టము. భయానకదృశ్యప్రత్యక్షమున రసభంగమై సామాజికుని చిత్తము విషాదోద్విగ్నమగును.

ఈ ఘట్టమున ఉత్తరుఁడు తనకుఁ దాను సామాజికస్థానీయుఁడు. సామాజికునకు నట స్థానీయుఁడు. ప్రకృతిభీదవయ్యు కృరకదీరతతో బయలుదేరిన యుత్తరునకుఁ దానో చూడఁ దోపుచున్నట్లుండెనే కాని ఏదో చేయఁదోపుచున్నట్లు లేదు. ఆ చూడఁదోపునదియు విసోదప్రాయ మనియే అతని భావన. ధూళితెల తొలఁగునప్పటికి ఆతని భ్రాంతి తొలఁగినది. అచింతితోపసతమైన భయంకరదృశ్య మారని చిత్తమందలి వికాసమును భంజించినది. మధురసుకుమారవికాసము దీప్తవశవిస్తారరూపముగఁ బరిణమించినది. ఆకస్మికభయావిప్లవడైన యాతఁడు ఆత్మరక్షార్థము ఉపాయాన్వేషణపరుడయ్యెను. ఉపాయాభావమున చింతలనుఁడయ్యెను. తనచిత్త వికారమును వాగ్రూపమున బృహన్నలకు వ్యక్తముచేసెను. ఉత్తరునిచిత్తము చతుర్విదబలాత్కుగ్రమైన కౌరవరాజునైస్యదర్శనమున తదాకారాకారితమైయుండుట యాతని చిత్తమునకు ప్రతిబింబమైన వాగనుభావమున స్పష్టమగుచున్నది.

రూపకలమున చిత్రవర్ణ కిసలయకుసుమాది మందరవస్త్రాశ్రయితే వసంత దుర్భావన చేయుచున్న యుత్తరునకు తదవసర్పణమున నాకస్మిక గ్రీష్మర్తుదర్శనమగుట పద్యార్థమున మలక్ష్యమగుచున్నది. దుర్యోధనుడు గ్రీష్మాదిత్యుడుగా, శస్త్రాస్త్రశాలములు ఉష్ణస్ఫూర్తిగా, ఉదగ్రదృఢములు అర్చిష్మంతులుగా రూపముదార్చి యుత్తరునకు తురుసేన దావాగ్నివిజృంభణముగా భాసించెను. ఆతపి భావనయందలి లలితవస మాదావాగ్నియందు దగ్ధమైపోయెను. “బిష్మ” “గ్రీష్మ” “ఉష్ణ” “అర్చిష్మత్” శబ్దములు భయంకరమైన గ్రీష్మమున ఉష్ణలమైన యర్చిష్మ ద్విజృంభణమును సువ్యక్తముచేయుచున్నవి. పద్యమందంతటను విందారి, ప్రాసస్థానమున ప్రతిష్ఠపొందిన యూహ్యాక్షరములు తురుసేనయందు రూపింపఁబడిన యర్చిష్మదూష్మలతను సుపుగా సమర్పించుచున్నవి.

ఉత్తరుని చిత్రస్థాయియైన భీతి పద్యారంభాక్షరమైన ‘భీ’చేత, పదియందావృత్తమైన “భీ” చేత చమత్కారముగ వ్యంజింపఁబడుచున్నది. ఇది యొక విధముగా భావముద్రాలంకార మనఁ దగియున్నది.

భయానకరసమును, భయభావమును గుఱించి భరతాదులు వివరించిన లక్షణములను ఇచ్చట ననుసంధింపవలెను.

“అథ భయానకోనామ భయస్థాయీభావాత్మకః । స చ వికృతరవ సత్వ దర్శన, శివోలూక త్రాసోద్వేగ కూన్యాగారాణ్యగమన స్వజినవథ బంధ దర్శన క్రుత్తికథాదిభి ర్విభావైః ఉత్పద్యతే । తస్య ప్రవేపిత కర చరణ నయన చపల పులక ముఖవైవర్ణ్య స్వరభేదాదిభి రనుభావై రభి నయః ప్రయోక్తవ్యః । భావాశ్చాస్య స్తంభ స్వేద గద్గద రోమాంస పేషధు స్వరభేద వైవర్ణ్య శంకా మోహ దైన్య వేగ చాపల జడతా త్రాసాపస్మార మరణాదయః” ॥

న. క. VI. P. 328.

“రాద్ర్యశక్త్యా తు జనితం చిత్తవైక్లబ్యం భయం”

సాహిత్యదర్పణము, 3-179

“రాద్ర్యదర్శనాదిభి రనర్థాశంకనం భయం

ప్రతాపరుద్రీయము - రసప్రక, 14.

అత్యవినాశహేతువగు రాద్రవస్త్రసాక్షాత్కారమున శీవుఁడాత్మరక్షాత్పర్యముచే సుపా యాన్వేషణచేయును. భయము వీధప్రకృతి. భీరువులం దది త్రాసమనఁబడును.

“అకస్మికభయా చ్చిత్రక్షేపః త్రాసః”

ప్రతాపరుద్రీయము - రసప్ర, 82.

“త్రాసస్తు చిత్తవిజ్ఞో భీరోః హేరేక్షణాదినా”

పాహిత్యసారము. 4-170.

హేరవస్తుదర్శనమున భీరువుచిత్తమునఁ గల్గె వికారము త్రాసము. అది జ్ఞేయాత్మకము. ఆత్మరక్షణార్థముపాయాన్వేషణముచేసి యుపాయ మెద్దియు లభింపనప్పుడు గల్గె భావము విషాదమనఁబడుచున్నది.

“ఉపాయాభావజన్మా తు విషాద స్సత్వసంక్షయః

నిశ్వాసోచ్ఛ్వాస హృత్తాప సహాయాన్వేషణాదికృత్”

పాహిత్యదర్శనము. 8-187

“మానసో వివిధ స్సాదః విషాదః” అని కారదాతనయుఁడు విషాదమునందలి చిత్తవృత్తి స్వరూపమును వివరించెను. (భావప్రకాశనము-ద్వితీయాధికారము). సత్త్వసంక్షయము వలన మనస్సు దృఢత్వములేక వివిధముగ బ్రకంపితమగును. శరీరమునకు గ్రమముగఁ బడు త్వము తప్పిపోవును. ‘సాదో గాత్రాణాం స్రవతా’ అని యభినవులు సర్వాంగములు క్లతము లగుట సాదమనిరి.

వాఙ్మతము. VI పుట. 327.

రౌద్రదర్శనజమైన భీతి భీరుత్వవిశిష్టమై త్రాసమైనది. ఉపాయాన్వేషణమున ఆలస్యాత్మకమైన చింత, ఉపాయాభావమున జ్ఞేయాత్మకమైన విషాదమైనది. స్థాయియైన భయమున, త్రాస, చింత, విషాదములు సంపరించుచున్నవి. ఇది యుత్తరుని చిత్తవృత్తి. అతని వాగ్విస్తరియం దిది ప్రవర్తించుట సులభముగ గుర్తింపఁదగియున్నది.

భయభావావేశమున హృదయస్పందనము అతివేగముగా నుండునని యభినవులు. “నన్న ముఖోష హృదయస్పందన రోమోద్గమైశ్చ భయం”¹ అను భరతోదాహృతమైన అనువంశ్యార్థ యందలి ‘హృదయస్పందన’ మును ఆయన “హృదయస్పందన మతివేగేన”² అని వ్యాఖ్యానించెను. భరతమునియు అతనువాహించిత్తస్పందాత్మకములయిన రౌద్రభీరుత్వభయానకములందు లఘుక్షరప్రాయకృతమైనవృత్తము ప్రయోగింపఁదగినదని చెప్పెను. భయావిష్టమైన హృదయముయొక్క వృత్తి ప్రారంభమున ద్రుతముగానుండి క్రమముగ నత్వక్షయమువల్ల విలంబితమగునని డార్విన్ ప్రభృతులు నుడిచిరి.

భయము తమోగుణప్రధానము. తమోవిజృంభణమున చిత్తమునందలి రజస్సుయొక్క వర్తనము క్రమముగ భారము, అలసము నగును. తమస్సు గురువు, వరణకము నమట స్మరింపవలెను. తనభారముచే అది రజస్సుయొక్క గతిని నిరోధించును.

ఆకస్మికభయావేశమున, ఉత్తరునకు వాత్సల్యభవ మయ్యెను. ఆ దశయందుఁ గలిగిన పులక, హృదయస్పందన, స్థిమితాలోకన, సంక్రమాది చిత్తగ్రాహకములను భావములను తిక్కిన

“కవి యుత్తరుండు” అను పద్యమున వర్ణించెను. తమోభారము నెదిరించి రజస్సు కొంత విజృంభించి సత్యము కీడించుటచే అలసమగును. తమోభారమున మందముగ వర్తించును. అట్టి యవస్థయందు ఉత్తరుని వాగనుభావము ప్రవృత్తమైనది. ఆత్మరక్షణోపాయాభావజనితమైన విషాదము భయస్థాయీయందు నంచరించు దశయందలి యుత్తరుని వాగ్వృత్తియందు విషాదలక్షణము లనేషింపఁదగియున్నవి.

“విశ్వాసోద్ధ్వానతాపకృత్” “సత్యసంక్షయః” అని విశ్వనాథుఁడు విషాదలక్షణము నిర్వచించెను.

సాహిత్యదర్శనము. 3-187.

సాహిత్యసారకర్త భయము రాజనతామసమని పేర్కొనెను. కాని విప్రీకృత్యమైన భయము ఉత్కటావస్థయందు తామసతామసమనుట యుచితము ఉషము, భారము, అలసము నైన ప్రాణప్రసారము దాని లక్షణము. ఉత్తరుని వాక్యమందలి ఉష్ణమూర్త్యాక్షరములు, మహాప్రాణాక్షరములు, స్వరముల గమనమునకు విరోధము, భారము కల్పించి, యుష్ణతను, విలంబనమును ఉత్పాదించుచున్నవి. మహాప్రాణాక్షరములు ప్రాణవ్యయాతిశయహేతువులగుటచే ఉత్తరుని విశ్వాసము పాదోపాంతముననే విచ్ఛిన్నమగుచున్నది. నిర్విరామ వాక్యోద్ధారణము నందలి యాతవి యత్నము కదముట్టఁజాలకున్నది.

పాదక్రయమున ప్రారంభములందును యతిస్థాములందును ఇ యీ ఏలు నివిష్టములై యుత్తరునివాక్కు ఉదాత్తస్వరమున నుచ్చరింపఁబడుటను సూచించుచున్నవి. “భీష్మ” “గ్రీష్మ” “ఊష్మ” “అర్చిష్మత్” శబ్దములు కంఠోష్ణతాలాది ముఖాంగముల శోషణమును వ్యంజించుచు భయాభినయమునకు సహకరించుచున్నవి. పద్యారంభావసానములు ఈ ఏ అను ఉదాత్తస్వరము లగుటయు గుర్తించఁదగియున్నది. ఉత్తరుని యీ వాక్యము వర్ణ్యవస్తు స్వరూపస్వభావవ్యంజకమై యర్థానురూపముగను, వత్సవిత్తవృత్తివ్యంజకమై రసానుసారముగను నిర్మింపఁబడి పరమోత్తమమైన చందశ్చిల్ప మవహించుకొనుచున్నది.

భయానకస్థాయీయైన భయము జన్మించుటకు “వికృతరవసత్వాదిదర్శనము” ఒకకారణముగా భరతముని పేర్కొనెను. ఆ యుత్థిప్రాయమునే జగన్నాథపండితుడు “వ్యాఘ్రదర్శనాది జన్మా” అని మఱింత స్పష్టముగఁ బేర్కొనెను. శక్రసేనాదర్శనజన్మమైన యుత్తరుని భయము కార్థూలవృత్తరూపము దాల్చి సహృదయుల హృదయమున భయభావముయొక్క యుగిక్కు దోషధకుఁ గారణమగుచున్నది.

సమరప్రస్థానారంభమునఁ జతురంగబలసమేతుడై యున్న ధర్మజున కభిముగఁ జను దెంచు సర్వసేనాపతి ధృష్టద్యుమ్నునిఁ దిక్కన—

కం॥ సాష్టాంగమేఱగి సమరా
వష్టంబంటొప్ప దివ్యవాహనలీలో
త్కృష్టగతిన్ ముంగలిగా
ధృష్టద్యుమ్నుండు పొలిచెఁ దేజోమహిమన్॥

ఉద్యో IV. 129.

అని కందపద్యమున వర్ణించెను. ఆ ధృష్టద్యుమ్నుఁడే రణారంభమునఁ గురుక్షేత్రమునఁ గొరవసేనకబిముఖుఁడై చనునప్పుడు తిక్కన—

కా॥ పుష్టిదంచిత సారవీరరససంపూర్ణాంగమున్ సంగరా
వష్టంబొజ్జల వీరరేఖయును భాస్వద్వాహసంవల్లనో
త్కృష్టస్యందనముగా గనద్దనువు నుద్దీప్తధ్వజంబుందగగా
ధృష్టద్యుమ్నుండు వొల్చె నైజవిలసత్తేజోవిరాజదగ్గతిగా

భిష్మ. I. 117.

అని కాద్యాలవృత్తమున వర్ణించెను. సప్తాక్షహీణులకు అధిపతియైన మహాప్రభువు నెడుట వినీతుఁడై సాష్టాంగమేఱగు ధృష్టద్యుమ్నుని యాకృతి కందము. అది యాతని వినయ సంకుచితమైన మూర్తి. వైరిసేనాబిముఖుఁడైన యాతని వీరాకృతి కాద్యాలవృత్తము. వీరరస సంపూర్ణమై విజృంభించిన ఆతని నైజవిలసత్తేజోమయమూర్తి యది. ఒక్కఁడే ధృష్టద్యుమ్నుండు. అనన్తాభేదమున ఆకృతిభేదము. మూర్తినోష్ణ్యనయృత్తాక్షరప్రాసము ధృష్టద్యుమ్నుని యజ్జవేదికాసంభవత్వలబ్ధమైన సహజతేజోవ్యంజకము. మహాప్రభువైన ధర్మజాని యెదుట ఆ తేజము వినయనంక్షిప్తము. వైరిసేనయెదుట వీరావేశమున విస్తారవిజృంభితము. వీరరసవిభావపర్ణనాత్మకమైన ఈ కాద్యాలమున దీర్ఘరూపగురువులకంటె సంయోగపరశ్రాన్య రూపగురువులు అధికముగనుండి ధృష్టద్యుమ్నునిమూర్తి భిన్నకాళికాయి పీనత్వలక్షణమని స్ఫురింపఁజేయుచున్నవి.

“సాకారాద్యక్షరైః పాదపర్యంతైః స్పన్విసర్గతైః
కాద్యాలక్రీడితం ధత్తే తేజోజీవిత మూర్జితం”

2-35

అని క్షేమేంద్రుండు సహజతేజోవైభవముతోఁ బ్రకాశించుతీరున కాద్యాలము విర్మిండు మర్మము నుపదేశించెను. సంయోగపరములు, వ్యంజనాంతములునైన యక్షరముల బాహుళ్యము చేతకూడ కాద్యాలము నైజవిలసత్తేజోవిరాజదగ్గతి గలదియగునని తిక్కన నిరూపించెను.

శల్యపర్వద్వితీయాశ్వాసమున గదాయుద్ధారంభమున దుర్యోధననాకృతము—

కా॥ పూహాభావము చూచి నన్ననదుగా నూహించెదో భీమ! మ
ద్బాహుచండిమసార దుర్దమగదాదండంబు దృవ్యద్భవ

ద్వేషోల్లాసము నెట్లు దీనదళకుం దేనోవునో చూడుమీ!

యాహో పుట్టెడు లాతిచూపఱకు హాహో పుట్టు మీ వారికికా

శ్లో. II. 243

సంయోగపరప్రాప్త్యాక్షరవై రళ్యముచే ఓజోలబ్ధి నందఃజాలని యీ కాద్ధులము అనం యు క్తదీర్ఘాక్షరబాహుళ్యమునను, అందందు - విశేషించి ప్రాసస్థానములందు మహాప్రాణమైన హాకారవిన్యాసముచేతను కైదిల్య రూపమయిన ప్రసాదమును ఆతిశయముగ భాసింపఁజేయు చున్నది. హాకారము విశ్వానరూపప్రాణవ్యయద్యోతకమనియు, విస్మయ భయ శోక క్రోధ వ్యంజకమనియుఁ జెప్పఁబడినది.

శత్రుభీతుడై, రణరంగమునుండి పలాయితుడై, ప్రహదమున దాగియుండి ధర్మజాని కూలములవంటి యధిక్షిపవాక్యములు విని యభిమానము రేగి మరుపు వెడలివచ్చి దురహంకార వళమున భీషణితో గదాయుద్ధమునకుఁ బూని నిల్చి భీముని వీరాలాపములకు దుర్యోధనుఁడు పలికిన ప్రతివీరాలాపమిది.

“పలుకుల వెఱపించెద వా

కొలఁదియె దుర్యోధనుండు!”

అన్న దుర్యోధనుని పలుకులందలి వీరము కృతకము. అక్షతగాత్రుఁడు, విజయోత్సాహి యైన భీమునిఁజూచి క్షతగాత్రుండు పరాజయభిన్నుడైన దుర్యోధనుని యంతరంగమున భీతి కలుగుచునే యున్నది. దానిని కప్పిపుచ్చి—

“వ్యూహభావము చూచి నన్ననడుగా నూహించెదో భీమ!”

నిన్నెట్లు దీనదళకుఁడెత్తునో చూడుము అని తెచ్చికొలుగంభీర్యముతోఁ బలుకుచున్నాఁడు. ‘భీమ’ యన్ననంటోధనమే దుర్యోధనుని విగూఢమైన భయమును వ్యంజించుచున్నది. “భవద్దే హోల్లాసము” అన్నమాట యా భయమునకుఁ గారణమును దెలుపుచున్నది.

అనంయుత ‘హ’కారము కంఠ్యము. కంఠబిలవివారమాత్రమున బహిర్గమించునది. ఈ పద్యమందలి —

“అహో పుట్టెడు లాతిచూపఱకు హాహో పుట్టు మీవారికిన్”

అన్న వాక్యమందలి ‘అహ’ ‘హాహ’ శబ్దములు ఆశ్చర్యభయశోకములకు ఉపలక్షకములు.

“సంవృతే కంఠే నాదః క్రియతే; వివృతే శ్వాసః” అను న్యాయమున కంఠ్యములయిన అ-హాలయందు ‘అ’ నాదము, ‘హ’ శ్వాసము. ‘అహ’ నాదశ్వాసాక్షరసంపుటి ఆశ్చర్యము. ‘హాహ’ కేవలశ్వాసాక్షరసంపుటి భయము శోకము. అనంయుతకంఠ్యహాకారము దుర్యోధన

వాక్యమున ప్రాస, యతిస్థానములందు రూపొంది విగూఢభయాత్మక పవిత్ర్యపిత వాక్రప్తకారమును సూచించుచున్నది.

“హకారం పంచమై ర్యుక్తం
అంతస్థాభిశ్చ సంయుతం
ఉరస్యం తం విజానీయాత్
కంఠ్య మాహు రసంయుతం”

పాణినీయ శ్లో - 18.

అను శిక్షవాక్యముననుసరించి వర్గపంచమాక్షరసంయుక్తమైన హకారము ఉరస్యము. ఔరస్యమునకుఁ గారణము హృదయోద్ధమైన రంగనామకానుస్వారసంయోగము. ఉరస్యమైన హకారము మాధుర్యయుక్త వీరరసవ్యంజకమని తిక్కన్నగారి ఈ క్రిందిపద్యమువల్ల గ్రహింపఁ దగును.

“అంహోమర్దనుఁ దాజనార్దనుఁడు మాద్యద్భీష్మకుంభీంద్రుపై
సింహోల్లాసవిధాసియై కవియు నుత్సేకంబు నాటోపమున్
రంహస్సుర్తియు దీప్తమూర్తియును సంరంభంబుఁ జూడన్ జగ
త్సంహరోన్ముఖుడైన రుద్రుక్రియ రౌద్రప్రక్రియన్ బొల్చినఁ”

బిష్ణు. II. 158.

శ్రీకృష్ణదేవుని భీష్మాలంభనసంరంభము అహర్యరౌద్రమేకాని నహజముకాదు. కనుకనే కౌరవసేనలకు రౌద్రప్రక్రియం బొల్చినను ప్రతిపీరుడైన భీష్మనకు అందు మాధుర్యమే గోచరించినది. సింహోల్లాసవిధాసియై కవియు శ్రీకృష్ణుని యుత్సేకసంరంభములు శార్దూలవృత్తమున నిబంధింపఁ బడుటయందలి చమత్కార మిట్లు భావింపఁదగియున్నది. శ్రీకృష్ణుని విజృంభణముని మాద్యత్కుంభీంద్రుడైన భీష్మనకు సింహోల్లాసమే గోచరించి ఆయన “ప్రియంబున సంధ్రమంబులేక” యుండెనట, “లేళ్ళగమివంటి” నుయోధను నగ్రపైనికులు పులిఁబోడఁ గన్నట్లు తలంకి కలంగిరఁట. అనుస్వారయుక్తమైన హకారము ప్రాసమునందుండి ‘సింహ’ నాదమును వినిపించుచున్నది. పద్యమందంతటను నిండియున్న యనుస్వారములు మాధుర్యమును వెల్లివిరియఁజేయుచున్నవి. గుర్వక్షరములందు రగపాలు దీర్ఘాక్షరములే యగుటవల్లను విరామబాహుళ్యమువల్లను వికాసరూపమైన ప్రసాదము స్ఫుటమగుచున్నది. ఇట్లు గుణత్రయాన్వితమైన ఈ పద్యమున చతుర్థపాదమునందలి రేచనయోగపరహ్రస్వాక్షరవ్యంజితమైన దీప్తి పరమేశ్వరుడైన శ్రీకృష్ణదేవుని కాత్కారికమైన యహర్యక్రోధమును రూపించుచున్నది.

మ త్రేభ విక్రీడితము

ఇది కృతివృందమునఁ బట్టినది. పాదమునకు 20 అక్షరములు. గణములు : స భ గ న మ య వ. 18 అక్షరములమీద యతి.

ఈ వృత్తమునకు సంస్కృతవాఙ్మయమునఁ బ్రచారములేదు. సంస్కృతకవు లివృత్తము విర్యపాంపదగిన కర్తవ్యమునుగూడ కాద్యులవిక్రీడితముమీదనే యుంచిరి. ఆంధ్రమున కాద్యులవిక్రీడితముకంటె దీనికే ప్రచారమెక్కువనివిచును.

ఆంధ్రమహాభారతమున మొత్తము 988 మ త్రేభవృత్తములు గలవు.

సన్మయవి - 81

ఎఱునవి - 88

తిక్కనవి - 288

ఇరువదియక్షరములందు పదిగురువులుగలి దీనియందలి యక్షరవృత్తి విలంబితమనఁదగి యున్నది. స మ య వ గణముల యునికివల్ల గణాశ్రితమైనగతి యారోహి. అతిక్రాంత మధ్యమైన యతియు ప్రాణప్రసారభారకరము. హృదయస్పందములయు విశ్వానములయు విలంబితమందప్రచారములను వ్యజింపుట కీవృత్తము యోగ్యమని భావింపవచ్చును. భయ, శోక, క్రోధ, విస్మయ, జాగుప్సాది భావములందు చిత్తస్పందవిలంబనము వ్యజింపుటకు మత్రేభము ఉచితమనఁదగును.

పరబ్రహ్మకరణస్మరణపూర్వకమైన వీరరౌద్రవాగ్ద్యాపారమునందును విలంబితవృత్తి యైన మత్రేభము తగియుండునని మునివచనప్రమాణమున భావింపఁదగియున్నది.

“శిష్యాణాం ఉపదేశార్థే వృత్తి రిష్టా విలంబితా” అను శిష్యవచనానుసరణమున ఉపదేశ వాక్యమున మత్రేభవిక్రీడితము ఉచితమనఁదగియున్నది.

ఉత్తిమ, మధ్యమ, నీచప్రకృతులకు సహజములయిన గతులు విలంబిత. మధ్య, ద్రుతములని మహర్షిచేసిన వియమమునుబట్టి చూచినచో ఉదాత్తప్రకృతుల స్వస్థవాక్యములందును మత్రేభవిక్రీడితప్రయోగము ఉచితమనఁదగియున్నది. అట్లే గంభీరద్రవ్యగుక్రియా వర్ణనము నందుఁగూడ మత్రేభవిక్రీడితముయొక్క భౌచిత్యము సంభావింపవలసియున్నది.

వీరరౌద్రాదులందే మత్రేభకార్యులములు ఉచితములన్న యభిప్రాయము పరిశీలనశ్చమము కాదు. కవిత్రయము మత్రేభవృత్తవివియోగమును వీరరౌద్రములకే పరిమితముచేసియుండలేదు.

సన్మయరచించిన 81 మత్రేభములలో 21 మాత్రమే వీరరౌద్రాదులం దుపయుక్తము నయినవి. మిగిలిన 40 అన్యరసభావవస్తువులందే వివియుక్తములయినవి. ఎఱున రచించిన 88

మత్తేభములలో 28 మాత్రమే వీరరౌద్రములందును, తక్కిన 48 అన్యరసాద్యర్థములందును వినియోగింపఁబడినవి. తిక్కనరచించిన 288 మత్తేభములలో 146 వీరరౌద్రములందును, 44 తదనుబంధిభావములందును 80 అన్యరసభావములందును వివియుక్తములయినవి. యుద్ధపంచక మందలి 148 మత్తేభములలో 18 మాత్రమే వీరరౌద్రేతరములందు వివియుక్తములుకాగా కాంతి త్రయమునందలి 48లో 38 వీరరౌద్రేతరములందే వివియుక్తములయినవి. ఈ 38 లో పెక్కు సీతిధర్మోపదేశములకు వినియోగింపఁబడినవి.

అర్థవిశేషసమర్పణాపేక్షచే కవిత్రయము యదోచితముగ నలంకరించిన మత్తేభములు పెక్కుగలవు. వృత్తి, రీతి, యతి, విరామము, ప్రాసానుప్రాసములు - వీనిలో కొన్నింటినో అన్నింటినో ఆశ్రయించి మత్తేభమునందు నానారసాద్యర్థ సమర్పణ సామర్థ్యము నాధానము చేయుటయందు కవిత్రయముచేసిన శిల్పము పరిశీలింపఁదగియున్నది.

అలంకృత మత్తేభములు

1. పాదచతుష్టయ ద్విప్రాసము :

“అమలాచారపవిత్ర భూసురవరేణ్యాగారపుణ్యప్రదే
శములం దధ్యయనారవంబు విధివత్సాహస్యదాస్యస్త్రీశ్చ
ద్విములున్ మంగళతూర్యఘోషములు నుద్యతౌతుకాశీర్నినా
దములున్ రమ్యతరంబులయ్యె ధరణిన్ దద్రాజ్యసంవృద్ధితోన్”
అది. V. 4.

విచ్చిన్నము గావచ్చిన కురువంశము నుద్ధరించుటకై జన్మించిన ధృతరాష్ట్రపాండురాజులు దినదినప్రవర్ధమానులై సకలరాజవిద్యల నభ్యసించుచుండఁగా పంశవర్ధనులైన యాకుమారుల వృద్ధి జగదానందవర్ధనమై ధరణి వేదమంగళాశీరా దములతో రమణీయతరమయ్యెనను సంశ మునువర్ణించు స్వీకర్యమయొక్క ధీరమంధరగమనము చతుష్పాదసంవేశిత ద్విప్రాసముచే శ్రవ్యతరమై యర్థసమర్పకముగనున్నది.

2. పూర్వోత్తరపాదద్వయముల లిన్నము :

“వితతానేకమృగాకులంబును సదావిరూపతనానాతరు
వ్రతతీపుష్పసుగంధబంధురకుభావాసంబు బ్రహ్మర్షిసం
శ్రితపుణ్యాశ్రమమండలంబు నగుచుం తెల్వొందు నక్కానలో
ధృతపుణ్యుల్ విహరించి రేవురును గుంతీపుత్రు లిచ్చాగతిన్”

అర. VI. 142.

అరణ్యముయొక్క చెల్లును అందు పుణ్యులైన కుంతిపుత్రుల స్వేచ్ఛావిహారమును వర్ణించు ఈ పద్యమున మృగములను వృక్షములను వర్ణించు పూర్వపాదద్వయమునను, బ్రహ్మర్షులను, పాండవులను వర్ణించు ఉత్తరపాదద్వయమునను, ద్విప్రాసము ఇంచుక భేదిల్లియుండుట అర్థోచితముగనున్నది. సర్వపాదములు సరింకృతములైన ఈ మత్తేభము అరణ్యసౌందర్యమును, అందు పాండవుల ఆనందమందవిహారములను డక్కగా వ్యంజించుచున్నది.

3. యుగయుక్తాదముల భిన్నము.

“గదనేర్పెక్కుడు గల్గు దర్పపునుఁ దీకౌరవ్యరాజన్యుఁ డు
 స్మదలీలన్ బయి నట్లు బిట్టుఱికినన్ వంచించి బో కిట్లు నే
 యుదెఁ నీవాటునఁబెన్దొడల్ విఱిగి వీఁ డుర్విం బడెన్; మాకు నొ
 ప్పదలిర్పన్ బులకాంకురంబు రెసగం బో విప్పుడుం జూడుమా !”

శ్లో. II. 317.

భీమగదాహతిచేఁ దొడలువిఱిగి దుర్యోధనుఁడు నేలఁగూలఁగా పరమానందాశ్చర్యములతో భీముని అభినందించు రాజన్యుల వాక్యమిది. మత్తమాతంగనదృశ్యులైన భీమదుర్యోధనుల గదాయుద్ధక్రీడ మత్తేభవిక్రీడితమున వర్ణించుట యొక చమత్కృతి. ఆ యిరువురును పుత్రులగుటచే ఆ మత్తేభము అలంకృతమగుట యుచితము. ఆ యలంకరణము పాదద్వయములం దీవద్భిన్నమగుటయు ప్రతిద్వంద్వితావ్యంజకము. భీమవిజయానందితులయిన రాజన్యుల యభినందనవాక్యము అలంకృతమైన ఉత్తర యానందాశ్చర్యముల సమ్యగర్పణమున సామర్థ్యవిశేషమును సంపాదించుకొనుచున్నది.

4. అద్యంత మధ్యపాదద్వయభిన్నము :

“వివిధోత్తుంగతరంగఘట్టన చలద్వేలావనైలావరీ
 లవరీలుంగలవంగ సంతతలతాలాస్యంబు రీక్షించుచున్
 ధవళాక్షిల్ చని కాంచిరంత నెదురం దత్తీరదేశంబునం
 దవదాతాంబుజఫేనపుంజవిభు నయ్యశోత్తమున్ దవ్వసల్”

అది. II. 30.

సాగరతీరమున లతాలాస్యము రీక్షించుచు విహరించుచున్న వినతాకద్రువలు అకస్మికముగ నుచ్చైశ్రవమును దింకించుట యీ పద్యమున వర్ణింపఁబడినది. అమృతసౌందరమైన యుచ్చైశ్రవోదర్యము అమృతహరణవర్యసాయి యగుటచే నీ పద్యము సన్నివేశవిశిష్టతావ్యంజకముగ విరాజిల్లినట్లు నాద్వంద్వించినది. లతాలాస్యములను ధవళాక్షిలయిన వినతాకద్రువలు తిరికించినట్లు యర్థము. ఒకతరు ద్విప్రాసముచేతను, వివిధోత్తుంగతరంగములు, తద్విరోగత

డిండిరబంధసదృశమగు తురంగము ప్రతిపాదింపఁబడిన భాగములు ఒకతరు ద్విప్రాసముచేతను అలంకృతములై వర్ణ్యవస్తుగతసాదృశ్యము సువ్యక్తము చేయఁబడుచున్నది. పాగరతరంగము లయు, బండ్ర తురంగముయొక్కయు గమనభంగులు దీర్ఘాక్షర, అనుష్టూరపరకగుర్వక్షర ములచేఁ జక్కగా వ్యంజింపఁబడుచున్నవి. ఈ యక్షరములచే పద్యమందంతటను సుష్ఠుగా నిర్వహింపఁబడిన యవిరుద్ధ భారమయమంధరమధురగతి ఏలాలవలీలతల సుకుమారవిలంబిత లయాన్నితలాస్యమును, తద్దర్శనజనితానందపారవశ్యధీరములైన వినతాకద్రువల నవిలాససంచార ములును సమగ్రముగ రూపింపఁబడుచున్నవి.

“వివిధోత్తంగ తరంగ ఘట్టన చలద్వేలావనైలావలీ” అను పాదమున అకారాద్యోకార పర్యంతములయిన వివిధస్వరములు విచిత్రముగఁ బ్రయత్నములై తరంగవైవిధ్యము చమత్కారముగ భాసించుచున్నవి.

6. పాదత్రయ త్రిప్రాసము :

“జననీ సీవమృతంబు దెమ్మనిన యా సత్యోక్తి వాడించి యేఁ,

జని నానావిధకర్మకర్మకుఁడనై సాధించి వే తెచ్చితిన్

విను నానీ యొడబాటు నెల్లె జనులన్ విన్నించితం దెల్లగా

వినతం దోడ్కొనిపోయెదన్ మనమునన్ విభ్రాంతి లేకుండుమీ”

అను. I. 283.

ఈ పద్యమున రమణీయమైన త్రిప్రాసము పాదత్రయమున మిక్కిలి చమత్కారముగ నిర్వహింపఁబడి చతుర్థపాదమున నిపుణముగ త్యజింపఁబడినది. “తెమ్మమృతమున్” (అను. I. 212) అన్న కద్రువకోరిక యక్షరశః తీర్చి “మాటవెర వేపార” వంచకురాలయిన యామెను వంచింది మాతృదాస్యవిముక్తి సాధించిన గరుడుని వాక్యమిది. కద్రువను మాటమై నొడివిన గరు డుని వాక్చమత్కృతిని కవిబ్రహ్మ రమణీయ శిల్పముగఁ దీర్చెను. “ఒడఁబాటు చెల్లె” నని చెప్పివేయుటతో మాటమై నొడుచుట వూర్తియయ్యెను. వాక్చమత్కృతి యాపై నవనరములేదు గనుక ప్రకాంతమైన త్రిప్రాస ముపనంహరింపఁబడెను. ఆ యుపనంహరముకూడ “విను” అన్నమాటతో అద్యక్షరసంవాదముగల “వినతన్” అన్నపదముతో నాతిక్రత్యాభంగకరముగ నిపుణముగఁ జేయఁబడినది.

నిర్వహింపఁబడిన మూఁడుపాదములందును అత్యంతచమత్కారముగ నిర్వహింపఁబడిన దనియు గుర్తింపవచ్చును. పాదత్రయమున త్రిప్రాసమును నిర్వహించిన యక్షరముల సంపుటి కరణ చమత్కృతి—

జ న నీ

జ ని నానా

వి ను నానీ

పాదద్వితీయాక్షరములందు స్వరక్రమము ఒక చమత్కృతి. పాదతృతీయ చతుర్థాక్షర సంపుటి ప్రథమపాదమున “నీనీ” ద్వితీయపాదమున “నానా” యన్న యొడంబడిక, తృతీయ పాదమునం దాయొడంబడిక చెల్లుట. ప్రథమపాదమందలి ‘నీ’ని గెల్చి ద్వితీయపాదమందలి ‘నా’ తృతీయపాదమున ప్రథమస్థాన మాక్రమించుట - ఈ సర్వమును విచారరమణీయమైన యక్షరవిన్యాసచమత్కారము. వినుచున్న కద్రువ ఈ యక్షరవ్యూహమునఁ దగుల్కొని విశ్రాంతమైయుండఁగాఁ దన మాటనేర్చుకొని సామర్థ్యము నెఱింగిన గరుడఁడు ఆ నేర్పు నుపసంహరించి “విశ్రాంతిలేకుండుమీ” యని కద్రువను హెచ్చరించుట న్యయంకృతచమత్కార పరిజ్ఞానలక్షణము. ఈ “మాటనేర్చునకున్ లోకము మెచ్చ” ననిక విబ్రహ్మ తరువాతిపద్యమునం దనుటయు నిట్టి గడుసుదనమే. నానావిదకర్మకర్మతత్వమనఁగా శిల్పపారగత్యమని గ్రహింపవలెను. ఎల్లరకుఁ దెల్లమగునట్లు పలుకఁబడిన యీ పద్యమునందలి యక్షరవృత్తి, అవాంతర పాక్యవిరామవృత్తియు, విలంబితమై యర్థానురూపమై యున్నవి.

8 ప్రథమతృతీయపాదములందు :

“పటుబాణాహతి ద్రోణియంగము చలింపంజేసి తచ్చాపము

త్కటవేగంబునఁ ద్రుంచినన్ గినిసి యాతం దొండువిల్లెత్తి యు

ద్భటబాహుబలశౌర్యముల్ నెఱపె నాదైత్యుండు నైనన్యూబు నొ.”

చుటయుం జచ్చుటయున్ మహిపతికి మెచ్చుంబ్రీతియుం జేయఁగా.

ద్రో. V. 78.

ఇది యశ్వత్థామయు ఘటోత్కచుండును బోరుట వర్ణించుచున్నది. ప్రథమపాదమున ఘటోత్కచుని ప్రతాపము, తృతీయపాదమున దానిని విజయించిన యశ్వత్థామశౌర్యమును ప్రతిపాదించఁబడినవి. ఆ రెండుపాదములందే ద్విప్రాసములు వివిష్టములై ప్రతిభటుల ప్రతాప శౌర్యమును వ్యంజించుచున్నవి. •

అంత్యప్రాసాలంకృతమత్రేభములు కవిశ్రయము రచించినట్లు కనఁబడదు. అంత్యానుప్రాసరమణీయమైన మత్రేభమొకఁడు తిక్కన రచించినది కాంతిపర్వమునఁ గలదు.

“అటవీదేశములందు బాధబహులాయాసంబులం గంది దు

ర్వుటమత్స్యేశ్వరవేవఁ గుంది బహుసంగ్రామంబులన్ విద్విష

“వలుం దెక్కడచూచె నొందెద ననేవ్యక్తజముల్ పుట్టివే
 ఫలితంబై వరశాఖలోప్పగ ననల్పప్రీతి సందించుచుఁ
 విలసద్వాయ నుపాశ్రితప్రతతికిన్ విశ్రాంతిగావింపఁగాఁ
 గల యీభూజము వంటకట్టియలకై ఖండిపఁగా నేటికిఁ”

వి. II. 186

విరాటుని వధించుటకు వృక్షాన్మూలనోద్యక్తుఁడగుచున్న భీముని వారించుచు ధర్మజుఁడన్న వాక్య మీ పద్యము. ఆశ్రయద్రుంసనరూపమైన యధర్మమునకుఁ బూనిన భీముని యుత్సాహ త్వరను భంజించు విలంబితవృత్తిచేత, ఆతని తత్కాలాకృతియందలి మదమాతంగత్వమును వ్యంజించు నామోచిత్యముచేత ఈ పద్యము ధర్మజునినోట మిక్కిలి శోభిల్లుచున్నది. అప్రస్తుత ప్రశంసారూపమైన యిందలి ఉక్తివైచిత్రి యెంత రమణీయమో, భీమునియందు మత్తేభత్వము నారోపించు రూపకాలంకారధ్వనియు, తన్మూలకమైన పృథ్వి నామముద్రాలంకారధ్వనియు సంత రమణీయములు.

చింత, దైన్యము, నిర్వేదము, సాంత్యనము, శోకము, భయము, శృంగారము, ర్వానము, తత్త్వబోధ, అభ్యర్థనము, మున్నగు పెక్కు అనోజఃస్వరూపములగు భావములందు విభావవర్ణనమున కవిచేత, అనుభావమున పాత్రలచేత మత్తేభవృత్తము ఉపయోగింపఁబడినది. ఇట్టిపల్లవీరోధాత్మవ్యక్తులయందు అనోజఃస్వము చిత్తస్పందమందవర్తనమాత్రముననే వ్యక్తమగుననియు అనుదాత్మవ్యక్తులందువలె ఆవరోహణగతిరూపము ధరింపదనియు గుర్తింపవలెను. కనుక ధీరవ్యక్తుల చింతాశోకాదిభావముల వ్యక్తియందు మత్తేభవృత్తము తన గమన మందరతచే సమర్థమే యగుచున్నది. అట్టి మత్తేభముల గతియందు ఆరోహణము తిరస్కృతమై మాంద్యముమాత్రమే ప్రస్ఫుటమగును.

శృంగారవిభావవర్ణనమున :

“వనజాతాయతనేత్రు నున్నతబృహద్వక్షఃస్థలుఁ నింహసం
 హసనుఁ బాండవసింహముఁ హృదయజన్మాకారు నుద్యన్మహా
 శనికల్పస్థిరబాహుఁ జూచుచు మనోఽతాగ్నిసంజాతవే
 దనయై రాక్షసి కామరూపధర మర్త్యప్రీత్యరూపంబుతోన్”

అ. VI. 189

ధీరోద్ధతుఁడైన భీమసేనుఁ డిచ్చుట శృంగారనాయకుఁడై ధీరగంభీరగతియైన మత్తేభ వృత్తమున వర్ణింపఁబడినాడు. ఉత్తరాకల్యాణ సందర్భమునఁ గవిబ్రహ్మకూడ అభిమన్యుని వర్ణనము మత్తేభమునందే తీర్చెను.

“హరిమేనల్లుడు జాహవీర్యపటుశౌర్యస్ఫూర్తి త్రైలోక్యసుం
దరుఁడాచారపవిత్రుఁ డచింతకళాదక్షుం డుదారుండు కా
తరనందక్షకుఁ డార్యసమ్మతుఁడు విద్యావైభవోల్లాసి య
త్యురుతేజుండు వరించుఁగాక యభిమన్యుం డీసరోజాననఁ”

వి. V. 363.

“శిఁగబోడి మృదులపాణిఁ గుమారుండు మెలపుమై గ్రహించెఁ బల్లవాలంబిమ త్రేభరిల”
అని తిక్కన్న యభిమన్యుఁ డుత్తరపాణిని గ్రహించిన దృశ్యమును వర్ణించెను. అభిమన్యుని
మూర్తియందు మ త్రేభరిలానము తిక్కన్న దర్శనమున రూఢమైయున్నదని భావింపఁదగును.

ధీరపురుషుల శౌర్యస్తవమందేకాక సౌందర్యవిలాసాదిస్తవమునందును శార్దూలమువలె
మ త్రేభముకూడ సమర్థమగునని భావింపవలెను.

“మనువంశంబునఁ బుట్టి సర్వజనతామందారమై నేలయె
ల్లను బాలించి జగత్ప్రయాప్తజుతలిలం బొల్చె దుర్యోధనుం
డను రా జవిభునొప్పు సర్మదకుఁ గామావేశముం జేసినఁ
వనితారూపముదాల్చి పొందె నతనిఁ వైదగ్ధ్యహృద్యంబుగఁ”

అను. I. 44.

శృంగారప్రసంగమునం దుపయుక్తములయిన యీ మ త్రేభములు వాక్సాకవళమునఁ
మాధుర్యగుణము సంక్రమించి యోజోదీప్తి మందగించి సుందమందగకులై యుంట్ల ప్రత్యక్షమ.
ధీమాభిమన్యు దుర్యోధనులను వర్ణించు వివిక్రమముగ మార్దవాతిశయముగలవై ధీశోద్ధత, ధీరో
దాత్ర, ధీరలలిత శృంగారనాయక వర్ణనములకుఁ దగిన స్వరూపములను ధరించుయుటయు
గు ర్తింపవచ్చును.

నిర్వేదమున :

“కలదే యిమ్మెయి పౌరుషంబు జగతిం గారుణ్యమేపార ని
ప్పులు గిట్టిచ్చునె ఘేనుఁ నాదుచరితఁబుల్ నిందకుం బట్టులై
తలఁపఁ వచ్చిన నింతకీడగునె యేతత్కూరతామోరచే
ష్టలు మానంగలవాఁడఁ బక్షి గురువై సంధించె సద్బోధముల్”

కంఠి. III. 325.

వ. అని యంతరంగంబున వైరాగ్యంబు నిరంతరంబగుటయు సంత

నిలువక

“ఇది యిట్లానిని బంధులం దొఱగి తాని యగ్నిలోఁ గూలె నొ
 ప్పిదమైయుండఁగ నిట్టితెంప యొలయం బెంపారు వైరాగ్యసం
 పద పాపంబులనెల్లఁ దుర్గంపఁగ మహాప్రస్థానపుజ్యత్వ మొం
 దెద నేనిప్పుడ యంచు మానసము శాంతింబొంద నిర్వోహుఁడై” 327

తనయాకలిం దీర్చ మేని నగ్నికర్పించిన కవీతముయొక్క త్యాగవీరమునుగాంచి బోయ
 “విస్మయంబున మనమానఁగఁ గొంతసేపు మాన్పడియుండి” పలికిన వాక్యములివి. విస్మయ
 ముచే న్నబ్బఁడైన బోయ హృదయస్పందమాంద్య మీ మత్రేభముల గమనమున స్ఫుటమ.
 కవీతి త్యాగమునకు విస్మయము, ఆత్మక్రొర్యమునకు జగుప్ప గలిగి తదుభయఫలముగా జన్మిం
 చిన వైరాగ్యమునఁ జిత్తశాంతి యుదయింపఁ బ్రసన్నమధురహృదయుఁడైన బోయ వాక్య
 ద్వయమున ననుస్వారాంతాక్షరములు క్రమవర్థమానములగుట గుర్తింపవచ్చును. సంయుక్తా
 క్షరపైరళ్యమున రెండవవాక్యము ప్రసన్నతరమై చిత్తశాంతివ్యంజకమగుచున్నది. ‘తెంప’
 ‘పెంపారు’ ‘సంపద’ ‘తుంపఁగ’ అన్నపదములందు విందుపూర్వకపకారము పునరావృత్తమై
 కిరాతునిచి త్తమున శాంతమాధుర్యము స్థాయిత్వముబొందుటను సూచించుచున్నది. పద్యమునఁ
 దామనవ్యంజనములు పరిత్యక్తములగుట నిర్వోహత్వలక్షణము.

శోకమున :

దీరోదాత్రపురుషుల శోకమునందును మత్రేభవిక్రీడిరము తన దీరోదాత్రగతిచే నమంజ
 నమే యగుచున్నది.

“గురుకారద్వితముఖ్య యోధవరసంగుప్తంబు నిర్వేద్య ము

ద్ధుర మానైన్యము దానిఁజొచ్చి ననుఁ బీఠితుంజేయఁగాఁ బూని యొ
 క్కరుఁడు గోవులలోను జొచ్చు బలుసింగంబొక్కొన నట్లుసొ

చ్చి రయంబార ననేకవీరశిరముల్ చెందాడె నుద్దండుఁడై”

[ద్రోణ. II. 188.

అభిమన్యుమరణానంతరము శివీరమునకుఁ దిరిగివచ్చి “తమ్మునిదెవ కూరిమి నారంగూ
 రిన వగపెంపున దైర్యంబుసొంపఱి వివర్ణవదనుండై” ధర్మరాజు విలపించిన వాక్యమిది. అతి
 లోకమైన యభిమన్యుని పరాక్రమస్వరూపూర్వకముగ ధర్మరాజు విలపించుచున్నాఁడు. “గోవుల
 లోను జొచ్చుబలుసింగంబొక్కొన” యని యుత్పేక్షితమైన యభిమన్యుని యుద్ధక్రిడాస్మృతిచే
 ధర్మరాజునిశోకము దీప్తమైయున్నది. ప్రథమపాదమందలి యోజిన్వినియైన గాధబిందము పద్య
 వ్యూహముయొక్క యభేద్యతను, అనంతరపాదములందలి వ్యస్తపదములు పద్యవ్యూహము
 నవలీలంబొచ్చి చీల్చిచెందాడిన యభిమన్యుని పరాక్రమవిలాసమును వ్యంజించుచున్నవి. వైవర్ణ్య

రూప సాత్వికతావానిష్టమైన ధర్మజ్ఞాని పదనమునుండి యీ వాక్యము భావనాదృష్టమైన యర్థము ననుసరించి ప్రసరించినది. అభిమన్యుని మరణముకంటె తత్కార్యమైన యర్థమనిదుఃఖము ధర్మజ్ఞాని నత్వానిష్టమని గావించినది. ఆ నత్వావేశమున నాయన స్మృతిరూపభావనాగోచరమైన యర్థమును యథాదృష్టముగ వ్యాహరించెను. ఇట్టివి అర్థానురూపవృందోపయోగ వాక్యములు.

ఉదాత్తపురుషుల దీప్తకోకవ్యక్తిస్వరూపమును (ప్రో. IV. 20) ధృతరాష్ట్రవాక్యమునందును జూడవచ్చును. పశ్చాత్తాపరూపకోకదీప్తిని ధర్మజ్ఞానివాక్యమున (కాం. I. 198) ననుకరింపవచ్చును.

హర్షమున

“అనినన్ మెచ్చి వృకోదరుం దీరఁడు కార్యం వింతదెల్లఁబుగాఁ
బొనరఁబుల్కనె యంచుఁ బేరెలుఁగు సొంపుఁబొంద వత్తఁబుపొ
ల్కున దర్పఁబొలయంగ నంగములకుం బొంగార నుద్బంహిత
ధ్వనియై పొల్చు మహోగ్రసింధురముచందం బొంది
యొప్పెన్ గడున్”

ఉద్యో. III. 148.

“ప్రసత్తి రుత్సవాదిభ్యో హర్షః”⁶ అను న్వాక్యమున హర్షము చిత్తప్రసాదరూపము. ఉత్సవాదిజన్యమగుటచే నట్టి ప్రసాదమున మాదుర్యము సహజముగనుండును. నందికఁ గౌరవు లియ్యకొననిచో సమరమున వారినందఱును సంహరింతునని పలికిన యర్థమనివాక్యము విని హర్షావేశము నందిన భీముని వర్ణించు నీ పద్యమును దిక్కన్న ప్రసన్నమధురముగా నిర్మించెను. ఖండి పూర్వకాక్షరములు తఱవై, వ్యస్తపదములచే దీర్ఘతరమై పద్యము విలంబితవృత్తియందు మిశ్ర గతియై హరవికాసమునఁబొంగి యుగ్రనుండరమైన మదగజము ననుకరించుచున్నది.

రౌద్రవిభావమున :

“వికటభ్రాకుటిమోరపాలకలిత స్వేదోద్బటుండుం జల
ద్వికృతోష్ఠద్వయుఁడుం బ్రమర్దనదళావిర్భావసంభావితాం
గతుఁడుఁ జిత్తవిదాహదోహలనమగ్రోద్ధవేగుండునై
జకవిధ్వంసకుఁ డయ్యెడన్నిలిచె శుంభస్మూర్తిస్సూర్తితోఁ”

విరా. III. 25.

ఉపకీచకులు కీచకువిభవముతోఁ దన్నును గట్టివైచి శ్మశానమునకుఁ గొనిపోవుదుండ డ్రౌపది యాక్రోశించుట విని భీముడు శ్మశానమునకుఁ బరువిడి యుపకీచకవిధ్వంసమున కుద్యు

త్తుడై నస్థితి నీ మత్రేభము వర్ణించుచున్నది. గాఢబంధత్వరూపమైన యోజిన్యు విందారి. యందందు “ప్రమర్దన” “విదాహ” “సమగ్ర” మున్నగుపదములందు జగజమురూపుగౌవి మహా ప్రాణాక్షరములు మెండై క్రోధావేశమున సోష్ణవిశ్వాసముగ, గురువుగఁ బదప్రక్షేపముగావించు మదగజస్వరూపము పద్యమున సమగ్రముగఁ జీత్రితమైయున్నది.

భయానకవిభావము :

“ఇదే గంధర్వులువచ్చి ముట్టికొని రింకెట్లొక్కొయంచుఁ భయం
బొదవం బిల్లములందు దాగియు సమీపోర్వీజముల్ పాక్రియుం
జెదరం బాఱియు నీరుసొచ్చియును నిశ్చేష్టం బదద్వంద్వముల్
గుదివద్దం బెగదొందియుఁ భరితసంక్షోభాత్ములై రచ్చుటఁ”

వి. III. 28.

భీమసేనుని రౌద్రాకారమును గాంచి భీతిచే సంజీభితచిత్తులై పలుదెఱుంగులఁ బలాయితులైన యుపకీచకుల నీ పద్యము వర్ణించుచున్నది. సర్వపదము లేకపదముగా ముద్దగట్టి దృఢ బంధమైయున్న భీమరౌద్రరూపవర్ణనాత్మకమైన పద్యముతోఁ బోల్చిచూచినచో ఒకక్రోవయుఁ దెన్నును లేక చెదరి పాఱిన యుపకీచకులను వర్ణించు పద్యమునందలి విక్షిప్తపదసంతాన శిథిలమైన బంధముయొక్క యౌచిత్యము సువ్యక్తమగును.

నీతి, ధర్మప్రబోధములం దుపయుక్తములయిన మత్రేభములు తత్తదర్థములను చందో బంధముచే సంవరణముచేయుటయే ప్రయోజనముగాఁ గలవి. అట్టిపట్ల వక్త యథాభావచి వృత్త ప్రయోగముచేయును. ఉపదేశమున విలంబితవృత్తి సంప్రదాయానురోధియే కదా !

భీష్మ. I. 205, 214 : అను. V. 254 : శాంతి. I. 138 : II. 280, 291; V. 121 : ఉద్యో. I. 358 - ఇత్యాదులు నీతిధర్మబోధాత్మకములు.

చంపకమాల

ఇది ప్రకృతిస్వందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 21 అక్షరములు. గణములు : న జ భ జ జ జ ర. 10 అక్షరములమీఁద యతి.

సంస్కృతసాహిత్యమునం దప్రసిద్ధమైన చంపకమాల యాంధ్రసాహిత్యమునం దత్యంత ప్రసిద్ధి వహించినది.

విశ్వేదవశమున పాదఖండములు తుల్యప్రమాణములగుటచేతను. పాదమునందలి గురు లముపుల విన్యాససామంజస్యమువల్లను చంపకమాలావృత్తపాదము మిక్కిలి సుఖముగఁ బ్రయో గింపఁదగియున్నది. 21 అక్షరములలో 14 లముపులయిన దీవిగతి మిగులద్రుతము. లఘు క్షరప్రాయమైన ఈవృత్తము చిత్రవృత్తి యతను వాహియైనపట్టులందు - అనఁగా వీరరౌద్రాదు లందు ప్రయోగింపఁదగినది. సమాంతరవివివిష్టములయిన గుర్వక్షరములు చంపకమాలాద్రుత గతియందు విలంబనము ఆదానముచేసి కొంతవరకు సామ్యము భాసింపఁజేయుటచేత ద్రుత్యలి ముఖమైన సమగతిగల రత్నాదిభావములందును ఈవృత్తము బ్రయోగింపఁదగియున్నది. లక్షణ మునుబట్టి చంపకమాల జగణమయము. అనగా ద్రుతోక్లుప్తగతి గలది. కాని పదమట నావశమున జగణములు స్థగితములై భగణములు రూపుకట్టవచ్చును. అట్టిచంపకమాల ద్రుతావ రోహణగతి గలది యగును. ద్రుతియందు ఉత్పత్తి భాసించినచో వీరాదులు. ఆవరోహణము భాసించినచో శృంగారాదులు చంపకమాల నిర్వహింపఁగలదని భావింపవలెను.

శృంగారహాస్యాదులందే కవిశ్రయము చంపకోత్పలములను విశేషముగఁ బ్రయోగించి యుండిరిని కొందఱనుట యంగీకార్యముకాదు. భారతమున శృంగారహాస్యములకు స్థానమే అత్యల్పముగ నున్నది. చంపకోత్పలముల ప్రయోగము చూడ అత్యధికముగనున్నది. ఆంధ్ర మహాభారతమునఁ గవిశ్రయమురచించిన చంపకోత్పలములు మొత్తము 2888. మొత్తముపద్యము లలో సుమారు ఐదవవంతుగా నున్నవి. ఇన్నిపద్యములు నిర్వహింపదగినంత హాస్యశృంగార ములు భారతకథయందు లేమి యెల్లరకుఁ దెల్లము. ప్రధానముగా భారతమునందున్నవి వీరరౌద్రము లనియు నెల్ల రెఱింగిన విషయము. ఈ రసముల నిర్వహణమునందే కవిశ్రయము చంపకోత్పల ములను బహుధా ప్రయోగించిరిని ఆవృత్తముల సంఖ్యాభాహుళ్యమువల్ల ఊహింపవలసియున్నది. యుద్ధపర్వములందే 700 చంపకోత్పలము లున్నవి. అనఁగా భారతమునందలి చంపకోత్పలము లలో సుమారు మూడవవంతు యుద్ధపర్వములందే యున్నవి. ఇది భరతముని యాదేశము ననువర్తిండు ప్రయోగపద్ధతి.

వీరరసప్రధానమైన పద్యవ్యాహువృత్తాంతమున మత్తేభకార్థులములు అనలులేవు. చంపక ములు 21, ఉత్పలములు 10 ఉన్నవి.

అభిమన్యుపద : మొత్తము 180 గద్యపద్యములు —

గద్యములు	- 47	సీసము	- 9
కందములు	- 28	గీత	- 8
చంపకములు	- 21	అ. వె.	- 7
ఉత్పలములు	- 10		

గద్యములుబోగా మిగిలిన 83 పద్యములలో 21 చంపకములు, 28 కందములు, అత్యంత త్వరాస్వితమైన యావృత్తాంతమునందలి క్రియావరంపరాత్వరసు, అందలి నాయకప్రతినిధులు

చిత్తస్పందత్వరసు వ్యంజించుటకు లఘువైన కందము లఘ్వక్షరవిహితమైన చంపకము తగి యున్నది.

సన్నయ్య గరుడోపాఖ్యానముకూడ వీరరసప్రధానము. అందును శార్దూలములు లేవు. మత్తేభమొక్కఁడే కలదు. మొత్తము గద్యపద్యములసంఖ్య 87. వీనిలో 86 గద్యములుపోగా

కందములు - 33	సీనములు - 3
చంపకములు - 6	గీతము - 1
ఉత్పలములు - 8	అటవెలది - 1
మాలినులు - 2	మత్తేభము - 1

గద్యములుపోగా మిగిలిన 62 పద్యములలో కందములు, చంపకోత్పలములు. మాలినులు గలవి 48 కలవు. మత్తేభమొక్కఁడే యున్నది.

- పర్వక్రమమునఁ జంపకమాలాప్రయోగము -

అది :	141 -	నదా :	42 -	అరణ్య :	194
విరాట :	138 -	ఉద్యోగ :	97 -	భీష్మ :	62
ద్రోణ :	137 -	కర్ణ :	119 -	శల్య :	97
పౌష్టిక :	34 -	ప్రీ :	— -	కాంతి :	121
అనుశా :	78 -	అశ్వ :	68 -	అశ్రమ :	16
మౌనల :	23 -	మహాప్రస్థాన :	12 -	స్వర్గా :	9

ఎఱున్లు - 135

సన్నయ - 242

తిక్కన్న - 1004

రతి, ఉత్పాహము, క్రోధము, శోకము, హర్షము, అవేగము, సంభ్రమము, ఔత్సు క్యము, భయము, ఉగ్రత, మున్నగుభావములు ఉత్కటావస్థయందు చిత్తద్రుతిహేతువులగును. కవిత్రయ మిట్టిభావముతోడనే చిత్తస్పందత్వరసు వ్యంజింపవలసినవట్ల తరుచు చంపకమాలా వృత్తమును ప్రయోగించిరి.

“ప్రకటితకోపవేగమునఁ బద్మదళాయత నేత్రముల్ భయా
నకతరలీలఁ దార్చె నరుణద్యుతి సుదృఢమై త్రిశాఖమై
భ్రుకుటి లలాటదేశమునఁ బొల్చెఁ బ్రిహతితటి త్రిమార్గగా
సుకృతిఁ బ్రభంజనప్రియతనూజున కంతకమూర్తి కయ్యెదన్”

శివునిపైఁ గోపమువట్టి భీముఁడు దరించినభయంకరమూర్తి యందు వర్ణింపఁబడినది. లక్షణముననుసరించి పాదమునకు వాల్గచొప్పున వదునాఱుజగములు చంపకమాలయందు రూపుగొనవలయును. కాని వానిలో సగము భంజింపఁబడినవి. భీముని క్రోధమంతయు సాత్త్వికాభినయరూపముననే వ్యక్తమగుచున్నది. అంగికమైన యభినయములేదు. అంత మహా క్రోధమును విష్క్రియమై నిర్వీర్యమైనది. అచరితార్థమై సత్యస్థితియందే యున్న క్రోధవేగమును వన్నయ జగజన్మగనముచేసి వేగముమాత్రమే భావించునట్టి చంపకమాలయందు వర్ణించెను.

శివుఁడు రాజమార్గమున ద్రౌపదిని బరాభవించుటఁ దిలకించిన భీముని క్రోధమును దిక్కన్నతూడ చంపకమునందే వర్ణించెను.

“కనుఁగొని కోపవేగమునఁ గన్నుల నిప్పులురాల నంగముల్
గనలఁగ సాంద్రఘర్మసలిలమ్ములు గ్రమ్మ నిశాంతదంతపీ
దనరటదాస్యరంగవికట ట్రుటఁబీ చటుల ప్రవృత్త న
ర్తన ఘటనా ప్రకార భయద స్ఫురణా పరిణద మూర్తియై”

పా. II.

ఇదియు క్రోధవేగముయొక్క సాత్త్వికాభినయమే. అజ్ఞాతవాసమున భీముఁడు తన క్రోధోద్రేకమును సంయమించుకొనక తప్పదు. ఎంతసంయమించుకొన్నను అది శరీరమునందగపడకమానదు. నన్నయతిక్కనలు వర్ణించిన భీమకోపమునకు అలంబనభేదకృతమైన భేదమున్నది. శివునిలాంబనకమైనదానికంటె సతీపరాభవకారియైన శివునిలాంబనకము తీవ్రతరము. అయినను రాజసూయసభయం దది ప్రకటితము కావచ్చును. ప్రకటితమైన ఆకోపవేగమును నన్నయవర్ణించెను. అజ్ఞాతవాసమున ప్రకటము కారానికోపముయొక్క అని వార్యవ్యక్తిని తిక్కనవర్ణించెను.

తిక్కన్న చంపకమున జగణములు ఇంచుమించుగా వన్నియు నగితములైనవి. శకలితములైన ఆ జగణముల యంగములు పూర్వోత్తరగణములకుఁ దగుల్కొని భగణ సగణములు రూపొందినవి.

“కోపవేగమునఁ గన్నుల నిప్పులురాల”

“సాంద్రఘర్మ సలిలమ్ములు గ్రమ్మ”

అనుతీరున పద్యపూర్వార్థమున గల భగణ రూపమున నవరోహణము స్ఫుటమై యుత్ఫలతమగుచున్న హృదయగతిని అఁచి కాంతముచేయు భీముని యత్నమును సూచించుచున్నది. అఁచరాని యుత్ఫలతి ‘నిశాంత’ ‘ప్రవృత్త’ ‘ప్రకార’ పదములందు తలయెత్తుచున్నది. అఁచబడిన యుత్ఫలతియంతయు ఆరోహణరూపము దరించి పద్యమును తరార్థమందలి సగణావళాసమునకుఁ గారణమైనది.

**“వికట భ్రుకుటీ చటుల ప్రవృత్త న
రైన ఘటనా ప్రకార భయద స్ఫురణా పరిణద మూర్తియై”**

అన్నవాక్యమునందలి పదములు పెక్కు సగణరూపమున నున్నవి. అణచరాని కోపముయొక్క వేగము భీముని క్రమవర్తమాన భయంకరాకారమున పర్యవసించుట వద్యమందలి క్రమవర్తమాన వాక్యప్రమాణమునను గుర్తింపవచ్చును.

ద్వితీయచరణోపాంతమందలి ‘నితాంత’ పదమున నారంభమైన భీముని మూర్తివిజృంభణము పద్యాంతమున ఆకసమంత యేత్తయినది. జగణములం దుప్పొంగుచు సగణములం దారోహణముపొందిన భీముని మూర్తిపరిణాహమును తిక్కన్న యొకసీసమున వర్ణించెను. తెలుగుచందములందు అత్యంతమైన యాకారపరిణాహముగలది సీసమేకదా.

‘నితాంత దంత పీడన రఠదాన్యరంగ వికట భ్రుకుటీ చటుల ప్రవృత్త నరైన ఘటనా ప్రకారము’ అక్షరఘటనాప్రకారమున ప్రస్ఫుటమగుచున్నది. “నితాంత దంత పీడనమున” విందుపూర్వక దంత్యాక్షరములు మర్దకదణంధణలు మొలయించుట - వికట భ్రుకుటీ చటుల ప్రవృత్తనరైనమున మూర్ధన్యపరుషటకారవృత్తి శ్రుతికటువులైన పదఘట్టనములను దలపించుట యక్షరములచే పర్యవస్తుసాక్షాత్కారము చేయించు మహాశీలము.

భీమునిక్రోధము నరైనకాలయందు కీచకుని వధించుటయందు పర్యవసించునన్న యుత్తర కథార్థధ్వని యర్థగతమైన రూపకముచే సాధింపఁబడుచున్నది. నృత్యలీలాయమానమైన యక్షర ఘటన యాధ్వని స్ఫుటికరణమునకుఁ జక్కగా సహకరించుచున్నది. చటులనటనస్ఫోరకమైన యక్షరఘటనకు, చంపకమాలయే తగియున్నది. దానినెన్నిక చేయుటయు కవిశీలమే.

కాంతి, ఔదార్యము అను గుణములు, ద్రుతవృత్తి - కోపమును వ్యంజించును. చిత్త వికారము ఉత్కటమైనప్పుడు చిత్తవృత్తి వేగయుక్తమగునని తిక్కన యభిప్రాయము —

“ఘనతర కోపవేగమునఁ గన్నుల నిప్పులురాల”

ద్రోణ. I. 287

“ఘనతర శోకవేగమునఁ గన్నుల నీకులునించి”

భీష్మ. III. 158.

అన్నసందర్భముల గుర్తింపదగియున్నది. చిత్తద్రవ్యము శోకసాగరమగ్నమై కరగును, శోకానలత వ్రమి దీప్తమగును. దీప్తమైన హృదయముయొక్కగతి ద్రుతము, ఉత్కటమునగును. అనఁగా త్వరితము చపలమునగును.

వ॥ దనుజబండికుండయి పడియున్న యయ్యిరావంతు శరీరంబు గనుంగొని యా ధనంజయుండు.

చ॥ ఘనతర శోకవేగమునఁ గన్నుల నీకులునించి యా సుయో
ధను నవిసీతియున్ విదప ధర్మతనూజుఁడు నందిగోరి వ
ల్కిన తగవున్ గడంగి యవికిన్ దలకొన్న విశోధ్యమంబుఁ దోఁ
చిన మదిఁ దిట్టచున్ వినుతినేయుచు రోయుచు నుండె నయ్యెడన్"

వ॥ ఇట్లు పుత్రశోకానలసంతప్తచిత్తుండగు సవ్యసాచిం జూచి...

తనపుత్రుడైన యిరావంతుఁడు అలంబిసుఁడను రక్కసునిచే విహతుడై పడియుండగా దిలకించిన యర్జునుని చిత్తవృత్తి యాపద్యమున వర్ణింపఁబడినది. శోకానలతాపమున సత్వర మైన చిత్తవృత్తి చంపకమాలావృత్తమునందలి యక్షరముల సత్వరవృత్తిచేతనే నిర్వహింపఁ బడుచున్నది. అర్జునుని శోకమునఁ దత్కాలమున, చింత, స్మృతి, అమర్ష, హర్షము, పశ్చాత్తాపమునను భావంతరములు సంబరించుచున్నట్లు వాక్యార్థమువల్ల గ్రహింపవచ్చును. "కన్నుల నీకులునించి" యన్న యక్షరముల ద్రుతావరోహణమున శోకము, "అ సుయోధను నవిసీతి యున్" అన్న యక్షరములందు శత్రుస్మృతికల్పితమైన యారోహణము, "విదప అన్న నగణ మున విక్రాంతియు" ధర్మతనూజుఁడు నందిగోరిపల్కి నతగవున్" అన్న యక్షరములందు అవ రోహణారోహణ పరమానరూపమైన సమాధియు, "కడంగి యవికిన్ దలకొన్న విశోధ్యమంబు" అన్నయక్షరములందు ఉత్పత్తిసహితమైన యారోహణమును, స్ఫుటముగగు ర్తింపఁదగియున్నవి. మృతపుత్రదర్శనము శత్రుకృతాపమానస్వరణము, ధర్మజాని శాంతిస్వరణము, తనయొద్దో న్నాదస్వరణము, దాని ఋణామానుభవము - ఇవియన్నియు క్రమముగా అర్జునునిచిత్తమున సంబరించుచు తచ్చిత్తవృత్తివర్ధనాత్మకమైన వృత్తమునందలి యక్షరముల నిరంతరపరిణామ శీలియైన వర్తనమున గుర్తింపనగుచున్నవి.

నియతగురులముక్తమమైన వృత్తమునం దా యక్షరముల వర్గీకరణవైచిత్ర్యచేత చిత్ర గతులు భాసింపఁజేసి క్షణక్షణవివర్తమానమైన చిత్తవృత్తివి వ్యంజింపఁజేయవచ్చును. అక్షర పుటనాశ్రయమైన యీనైపుణ్యము శిల్పము.

"నలదమయంతు లిద్దరు మనఃప్రభవానల బాధ్యమానరై
సలిపిరి దీర్ఘ వానధనికల్ విలసన్నవనందనంబులన్
నళినదళంబులన్ మృదుమృణాళములన్ ఘనసారసాంతులన్
దలిరులశయ్యలన్ సలిలధారలఁ జందనచారుచర్చలన్"

అర. II. 24.

ఈ పద్యమునందలి 28 గురువులలో 11 మాత్రమే దీర్ఘములు. తక్కినవి వ్యంజనాంత హ్రస్వములు. కాఁగా పద్యగతి మిక్కిలి ద్రుతమైనది. క్షణవిలంబనమును నహింపని రతిత్వర

యక్షరవృత్తియందు చక్కగా నిర్వహింపబడినది. వలదమయంతుల మదనాలతాపమును ఏక వృత్తమున వర్ణించి నన్నయ వారి పరస్పరానురాగసాదృశ్యమును, విరహతాపసాదృశ్యమును జక్కగా వ్యంజించెను. “మనఃప్రభవానల” మన్న యక్షరసంపుటియందలి విసర్గపరకగురుత్వమున జగణము అత్యంతము ఉచ్చము, దీప్తమునై విరహానలోద్రేకమును కూపుకట్టించుచున్నది. అయినను ఈ సంతాపము మధురమైనది కనుక పద్యమందంతటను సరళానునాసికాక్షరములు, సళినదళములవలె, కప్రపుణిలుకులవలె, చివురుగుత్తులవలె, శీతలజలకణములవలె వెదవల్ల, బడి సౌకుమార్యమాధుర్యములు వెలార్చుచున్నవి.

“రయవిచలత్తురంగమ తరంగములన్ మదనాగనక్రసం

చయముల సంచరచ్ఛటుల నై నికమత్స్వములన్ భయంకరం

బయి యదువృష్టిభోజ కుకురాంధకవాహినియుం గలంగె ని

ర్దయతరరోషమారుత నితాంతసమీరితమై క్షణంబునన్”

సర్. II. 88.

శ్రీకృష్ణునకు అర్ఘ్యప్రదానము చేసినందులకుఁ గోపించి శిశుపాలాదులు యుద్ధసన్నద్ధులు కాఁగా యదువృష్టిభోజకుకురాంధక సేనావాహినియు నిర్దయతరరోషమారుతసమీరితమై కలంగిన తెఱంగు నీ పద్యము వర్ణించుచున్నది. సర్వసేనాంగములయొక్క యుద్ధప్రీత్యాహము వర్ణించు నీ పద్యము వర్ణనానురూపముగ నున్నది. “తురంగమ తరంగము”లను పట్ల జగణ ద్వయము ఆశ్చర్యపరిచి, “నితాంత సమీరితమై క్షణంబునన్” అనుపట్ల జగణశ్రయము ఆప్లతిఁ గారణరూపమైన రోషహతాదుద్ధతిని వ్యక్తముచేయుచున్నది. యదువీరుల విజృంభణము రోష ప్రేరితము, శత్రుభయంకరణమాత్ర పర్యవసాయి. రౌద్రకర్మాంతము కాదు గనుక యీ విజృంభణమున దీప్తి యురికట్టఁబడి మాధుర్యము ఆధానము చేయఁబడినది. యకారప్రాసము, విందు పూర్వాక్షరదాహశ్యము, పద్యమున సౌకుమార్యమాధుర్యములను వ్యంజించుచుండ స్వల్పములయిన మహాప్రాచోష్ఠములు వానియందు అల్పియమైన యోజకాంతులను సంక్రిమింపఁజేయుచున్నవి. జగణముచేత నృత్తలీలాస్ఫూర్తిగలిగి యదుసేనావిజృంభణమున ఉత్సాహమాధుర్యమే ఆతిశయముగ భాసించుచున్నది.

“అతిరుచిరాగతుండయిన యాతనికిన్ హృదయప్రమోద మా

తతముగ నవ్వనంబున లతాలలనన్ మృదులానిలాపవ

ర్జితకుసుమాక్షతావళులు సేనలు వెట్టినయట్టిరైరి సం

పతదళినినినాద మృదుభాషల దీవనలొప్పించుచున్”

ఆది. IV. 17.

ఈ పద్యమున దుష్కంతమహారాజునకు మాలినీతీరమందలి నందనచైత్రరథసదృశమైన వనము సాదరమధురముగ నెఱవిన స్వాగతి వర్ణింపఁబడినది. పదనాణుజగణములు విహితము

లైన చంపకమున దూరదూరములం దే రెండుమూఁడో మందముగఁ బ్రకాశించుచున్నవి. వనంజున లతాలలనలు సుకుమారక్రియోన్ముఖులై సేనలువెట్టి దీవనలిచ్చుటకుఁ గావలసినంతమాత్రమ యుత్పత్తి యాదానము చేయఁబడినది. సేనలువెట్లుట, దీవనలిచ్చుట యవరోహణమృదుదురముగ జరిగినవి. గల భగవంతునియందు విడివడుచున్న పదములు పృథక్పదత్వరూపమాదుర్యమును వ్యంజించుచున్నవి. 'లతాలలన' లందు 'అలిసినినాద'ములందు సౌకుమార్యమాధుర్యములు గోచరించుచున్నవి. అచేతనద్రవ్య చేతనీకరణమాత్రమునకు జగణములు నిలుపఁబడినవి.

“బహువనపాదపాద్మీ కులపర్వత పూర్ణసరస్వరస్వతీ
సహిత మహామహీభర మజస్రసహస్రప్రణాళిః దార్పి దు
స్సహతరమూర్తికిన్ జలదిశాయకిః బాయక శయ్యయైన య
య్యహివతి దుష్కృతాంతకుఁ దనంతుఁడు మాకుఁ బ్రసన్నుఁ
దయ్యెడున్”

అది. I. 106.

పూర్వార్థమున సంయుక్త, మహాప్రాణోష్మాక్షరముల బాహుళ్యముచే పద్యమున అత్యంతమైన భారము ప్రస్ఫుటముగ గోచరించుచున్నది. సమాసఘటితములయిన పదములు పర్వతారణ్యాది ద్రవ్యములచే నిమిదమైన మహీస్వరూపమును వ్యంజించుచున్నవి. సహింపరాని భారమునకుఁ దోడు దుస్సహతరమూర్తియైన విష్ణువునుగూడ అదిశేషుఁడు మోయవలసివచ్చినది. క్లేశసహిష్టతారూపమైన ఆయన యుత్సాహము తఱుచైన లగ జగజ స్వరూపములందు స్ఫుటమగుచున్నది. గురుకార్యభారనిర్వహణమునందలి యుదంకుని యుత్సాహము శేషుని యుత్సాహమువంటిదే. భారవశమునఁ గ్రుంగుచున్న యజస్రసహస్రప్రణాళి శేషుఁడు పూర్వార్థసహితముగ విస్తరించి యెత్తిపట్టుకొనుచున్న యనుభవము అక్షరదర్శనమునందు శ్రోతకుఁ గలుగుచున్నది. తక్షకునివెంటఁ దగిలి పరువిడివచ్చిన యుదంకుని వాక్యమందును శ్వాసాతిశయము - వగర్పు ఊష్మసహితజగణములందు స్ఫురించుచున్నది.

“జలదిశాయకిఃబాయక శయ్యయైన” అనుపట్టిన శేషుఁడు క్లేశమంతయుఁ దాను సహించి విష్ణుదేవునకు మృదువైన శయ్యయైనతెలుగు లముయకారసహిత భగవంతులం దనుభవగోచరమగుచున్నది. అట్టి దుష్కృతాంతకుఁడైన యనంతుఁడు మాకు ప్రసన్నుఁడు గావలెనన్న యుదంకుని ప్రార్థనమున లోకభరణమందలి శేషునియుత్సాహము ధర్మోద్ధారణమునందును బ్రవర్తించుఁగాక యన్నభావము కలదు. పూర్వార్థమున ఓజస్సహితమైన యుత్పత్తి వరసపాదమున మాధుర్యసహితమైనది.

అర్థప్రసారమునంటి యక్షరములు ప్రసరించి చందముయొక్క రసనిర్వహణసామర్థ్యము వేనోళ్ళఁజాఁబడుచున్నది. అదికవి యనల్చుమైన యీ భందశిల్పము అలోచనామృతము.

“అరిది తపోవిభూతి నమరారుల బాధలు పొందకుండఁగా
 నురగులనెల్లఁ గాచిన మహోరగనాయకుఁ డానమత్కుర
 నురమకుటాగ్ర రత్నరుచిశోభితపాదున క్రద్దినందనే
 శ్వరునకు భూషణంబయిన వాసుకి మాకుఁ బ్రసన్నుఁడయ్యెడున్

అది. I. 106.

అరిది తపోవిభూతిచే నురగులనెల్లఁ గాచిన మహోరగనాయకుని లోకోత్తరతపశ్చర్యా జనితమైన యద్భుతమును వ్యంజించు జగణములుతప్ప ఈ పద్యమున ఉత్ఫుల్లియంతయుఁ దిరోహితమైనది. అదిశేషుని శ్లేశము వాసుకికి లేదు. ఈశ్వరశిరోభూషణమై ఆయన సుఖముగా నుండెను. ఉత్తరార్ధమంతయు నవరోహణబహుళమై యున్నది. వర్ణ్యులయిన అన్నదమ్ముల స్థితిభేదము వాక్యములందలి గతిభేదముచే సుష్టుగాఁ బ్రకటింపఁబడుచున్నది. పై పద్యమందలి మహాప్రాణాక్షరబాహుళ్య మీ పద్యమునఁ జాలవఱకు త్యజింపఁబడి యుదంకుని నిశ్వాసాయాన క్రమప్రళమనము వ్యక్తమగుచున్నది.

“అవిరళసూర్యమండల సహస్రసమప్రభమై ధనంజయు
 ప్రవరు కరమ్మునన్ వెలుఁగు పాకుపతామ్రముఁజూచి దైత్యదా
 నవసుర యక్షరాక్షసగణమ్ము కరమ్ము భయమ్ముఁబొందె నం
 దవనియు దిద్దిరందిరిగె నద్ధిశిలోచ్చయనంచయంబుతోన్”

అర. I. 882.

ప్రథమపాదమందలి మూఁడుజగణములు ధనంజయుని చేతియందలి పాకుపతామ్రప్రతాప దీప్తిరూపములు. అవి యాలంబనముగ దైత్యదానవులందుఁ గలిగిన భయోద్వేగరూపములు మూఁడవపాదమందలి మూఁడుజగణములు. బాహ్యార్థవృత్తియు తత్సన్నికర్షమున జనించిన చిత్తవృత్తియు సదృశములగుట చక్కగా నిరూపింపఁబడినది.

“అరదము చిత్రసంచరణ మక్కజమై విలసిల్లఁ దేరులుం
 గరులును మోటకంబులును గాల్చులముం దనచేత గూలఁగాఁ
 బొరలగఁ మేదినిం దునియప్రోవుభాగా రుధిరంపురొంపి బ్రుం
 గ రణవిహారముంజలిపెఁ గౌరవనాథ యనేకభంగులన్”

శబ్ద. I. 245.

పద్యమందలి పదములకూర్పులందు చిత్రవిచిత్రములైన గతులు యుద్దిష్ఠిరువి రథచిత్ర గతులను సూచించుచున్నవి. పద్యగమనమందలి యనేకభంగులు అక్షరసన్నివేశములందలి ప్రాణస్పందముల వైచిత్ర్యిబట్టి యనుశీలింపఁదగును. సంయోగవర్ణనమున లమువులయిన

యక్షరములు పద్యగమనమును మిక్కిలి లఘువు. ద్రుతము గావించుచు ధర్మజాని రణవిహార లాఘవ త్వరలను బట్టి చూపుచున్నది.

“అవిమిషసంఘమెల్లను భయంబునఁ జేవ్వలుదక్కి యధ్వరం
బు నడవ నేర్పులేది కురుభూవర చిత్రగతప్రకారము
య్యెః నడరి యేనె నా క్రతువు నీకుఁడు దెందముగాడఁ బాటిపో
యే నది మృగంబు చందము వహించి హఠాశనసంయుతంబుగన్”

సౌప్తిక II. 123.

‘అధ్వరంబు నడవ’ ననుచోట పాదద్వితీయాక్షరము పాదమై చంపకసహజగతిని భంజిం చుచు నడపునేర్పు లేదుటను సూచించుచున్నది. ‘చిత్రగతప్రకార మయ్యె’నని పాదప్రథమాక్షర మున వాక్యము విరతమై యస్తానవిచ్చేదమున అశ్రవ్యమైన పద్యము ఆకస్మికాధ్వరవిరామకృత మైన యాశాభంగమును సూచించుచున్నది. ఓశోరహితమై యలసమై స్తబ్దమైన క్రతువును ఈకుఁడు దెందము గాడనేపినాఁడట. అనఁగా చైతన్యస్థానము ఉజ్వలమై దీప్తమగునట్లు కొట్టినాఁడట. అది మృగంబు చందంబు వహించి హఠాశనసంయుతంబుగఁ బాటిపోయెనట. ‘మృగంబు’ ‘వహించి’ ‘హఠాశన’ పదములందలి హృదయస్థానమైన ప్రాణములు దీప్తములై జగజములు రూపుదాల్చి హరిజముయొక్క గరియందలి యుత్పత్తిని రూపించుచున్నవి. అక్ష రములందు పద్యార్థము గణ, విరామముల నాశ్రయించి రమ్యముగ వ్యంజింపఁబడినది.

“అలసవిలాసలాలసరసాన్విత లైన నితంబిసీజనుల్
వలసిన భూరివిస్ఫురిత వస్తుసమగ్రములైన గ్రామముల్
వలసిన సుల్లసన్మణిసువర్ణ విభూషణగోధనావళుల్
వలసినఁ గోరు మిచ్చెద ద్రువంబుగ నావుడు నాతఁ డిట్లనున్

ఆర. VII. 859.

అలసోకగా ద్విత్రిప్రాసమును నిర్వహించి ఎఱ్ఱన యీ చంపకమును పరమరమణీయము గావించెను. బ్రాహ్మణరూపదారియై వచ్చిన యింద్రునితో దానవీరుడైన కర్ణుడనిన వాక్యమిది. ఎఱ్ఱన్న ఈ పద్యము విట్లంకరించి బహుప్రయోజనములు పొందించెను. ఏది వలసినను ఇత్త నన్న వాక్యమున నవాంతరభందములన్నియు పద్యభావసానములగుట, అవియు పాదాంతముల వచ్చినిలుచుట, లఘుసుకుమారవర్ణమయము లగుట — ఈ సర్వము కర్ణుని దానవీరస్థాయి మాధుర్యవ్యంజకములు. క్రోత్పచిత్తమును వాక్యమాధుర్యముచే హరించి, ప్రతిభుతవస్తు సంవరణమునఁ బరిరోచనకరణ మీ వాక్యవిన్యాసతాత్పర్యము. మూఁడుపాదములందును ప్రతిపా దింపఁబడిన వస్తువులయొక్క గుణభేదము. అక్షరగుణభేదముచే నమరింపఁబడుచున్నది. దానో త్సాహము ప్రతిపాదమునను జగజములందు భాసించి చతుర్థపాదమున “ద్రువంబుగ” పదమున

దృఢమగుచున్నది. 'వలసిన' యన్నపదము పునఃపునరావృత్తమై కర్ణుని యర్థివాంఛాపూరణ దీక్షను బలపరుచుచున్నది. ఇంత యలంకృతమై ప్రలోభపెట్టుచున్న యీ వాక్యమునకు ఇంద్రుడు తొంగకుండుట ఆయన కుండలాహరణదీక్షకుఁ బోషకమగుచున్నది.

“సరసురసిద్ధకింపురుష నాగనభశ్చరముఖ్యులెల్ల నీ
కరుణయ వేచి మంద్రుఁ ; త్రిజంగములు నీ కులికాభిరక్షణ
స్ఫురణనచేసి సుస్థిరతఁ బొందుఁ బురందర! సర్వలోకసుం
దర! శరణులు నాకగుము దానవసూదన! పాకశాసనా!”

అది. II. 47.

సూర్యతాపతప్తలై గరుడుని వీఁపునుండి యవనిపైఁ బొఱఁగి మూర్ఛితులై యున్న కొడుకులంజూచి “కద్రువ కడునలిగి గరుడునింబదరి యతిభక్తి వింద్రు నారాధించుచు” బలికిన వాక్యమిది. పుత్రులపట్ల శోకముచే, గరుడునిపట్ల కోపముచే, వింద్రుని పట్ల భక్తిచేఁ దత్కాలమునఁ గద్రువహృదయగతి యతిత్వలాన్నితమై యుండుట సహజము. పద్యమం దాత్మర ప్రస్ఫుటమగుచున్నది. రేఫానుప్రాసము దీప్తినహితమైన షీద్రగతిని, విందుపూర్వకదకారములు భక్తి మాధుర్యమును, బిద్యగతియందు యథావసరము సంక్రమింపఁ జేయుచున్నవి.

ఉ త్ప ల మాల

ఇది కృతివృందమునఁ బుట్టినది. పాదమునకు 20 అక్షరములు. గణములు : భ ర న భ భ ర ల గ, 9 అక్షరములమీఁద యతి.

పలువురు సంస్కృతలాక్షణికు లివృత్తమునకు లక్షణముచెప్పిరి. అయినను సంస్కృతమున దీనికిఁ బ్రయోగము మిక్కిలివిరళము. తెలుఁగున చంపకమాలవలె నిదియు విస్తారముగ నుపయోగింపఁబడియున్నది.

ఇరువదియక్షరములలో నెనిమిదిగురువులు పండ్రెండు లఘువులుగల యుత్పలమాల పాదము మధ్యగతి గలదని చెప్పవచ్చును. లక్షణమునుబట్టి భగణబహుళముగనుక అవరోహణముగలది. అనఁగా ప్రసాదమాధుర్యవ్యంజకమైన గమనముగలది.

భగణమును స్థగితముగావించి యుత్పలమున జగణమును భాసంఁజేసినచో ఉక్లుప్తి యుత్పన్నమై వీరరౌద్రరసముల విర్వహణముకూడ పాద్యమగును.

ఉత్పలమాయను నామము ఈ వృత్తము సుకుమారార్థములయందే వినియోగింపఁదగిన దన్న భావము గలిగించుచున్నది. భారతమునందలి యుత్పలమాలావృత్తములు ప్రాయశఃకముగ శృంగారాదిరసములందే వినియోగములయొన్నవను నభిప్రాయమునకు ఇదియే కారణముగాఁ దోచుచున్నది. ఇది పరిశీలనక్షమమైన యభిప్రాయము కాదనవలసియున్నది. కవిశ్రయము ఉత్పలమాయను నానారసములందు ప్రయోగించియున్నారు. భిన్నరసములందు ప్రయుక్తములయిన యుత్పలములందు పదవ్యవస్థాపకమున భిన్నగతులను వారు భాసింపఁజేసిరని పరిశీలించి గుర్తింప వచ్చును. శాస్త్రవిహితమైన యక్షరసరంపరాక్రమము ననువర్తించుచు కవులు ఆ యక్షరసమూహనము భిన్నవిధముల గావించి యొకేవృత్తమున భిన్నగతులు భాసింపఁజేసి భిన్నరసముల నిర్వహణమునఁ దగినసామర్థ్యమును అధానముచేయుట ఇతరవృత్తములందువలె ఉత్పలమునందును గుర్తింపఁదగియున్నది.

“రాజ । కులైక । భూషణుడు । రాజ । మనోహరు । దన్య । రాజ । తే
జోజయళాలిశౌర్యుడు వికుద్ధయశశ్శరదందు చంద్రికా
రాజితసర్వలోకుఁ దపరాజితభూరిభూజాకృపాణదా
రాజలకాంత శాత్రవపరాగుడు రాజమహేంద్రుఁ డున్నతి॥”

ఈ పద్యమందలి పదవ్యవస్థ లాక్షణికోక్తమైన గణవ్యవస్థతో వివరించుచు తదుద్దేశ్యగణ వ్యవస్థాపలమైన గతివిశేషమును రూపింపఁజాలకున్నది.

“పాములు । తేళ్లునుం । బసులు । పండులు । గుక్కలు । మీలుఁగోళ్లును॥
జీమలు । కాకులుం । గ్రములుఁజింకలు । నక్కలుఁగొంత । నక్కలున్”
ఆంధ్ర II. 117.

ఈ పద్యమునందలి పదవ్యవస్థ లాక్షణికుని గణవ్యవస్థ ననువర్తించుచు తాదృశానువర్తన లభ్యమైన గతిని సాదింపఁగలుగుచున్నది. అయినను ఉత్పలమున అవరోహణాత్మకమైన మద్య గతిని ఈ రెండును సాదించుట లేదనియే చెప్పవలెను.

“ఏనును । బాండు । నందనులు । నిమ్మునిమ్ముఖులు । సింహ । లోక । సం”

ఈ పాదమున పదస్వరూపమైన యక్షరసమూహనమున సాదృశ్యము విశేషముగ నున్నది. అట్టి సాదృశ్యము గతియందు సామ్యమును రూపించుచు శ్రుతిసుభావహమగుచున్నది. సుకుమార మైన యవరోహణము సుష్ఠుగా భాసించు నిట్టి యక్షరములకూర్చు గల యుత్పలము శృంగారాది మధురరసములందు యోగ్యమైయుండును. జగణ సగణములు భాసించు ఉత్పలగతియందు కాంత్యో దార్యగుణములు వ్యక్తములై యట్టికూర్చు ఉత్సాహ హర్షక్రోధావేగాదులగు దీప్తభావములందు యోగ్యమైయుండును. నానారసవ్యంజకములగునట్లు ఉత్పలములను విర్మించుటయందు కవిశ్రయ మే శిల్పమార్గమునే యనుసరించిరి.

పర్వక్రమమున ఉత్పలమాలాప్రయోగము

అది : 104	సభా : 42	అరణ్య : 185
విరాట : 150	ఉద్యోగ : 114	భీష్మ : 54
ద్రోణ : 82	కర్ణ : 69	శల్య : 48
సౌప్తిక : 22	ప్రీ : —	కాంతి : 59
ఆను : 89	అశ్వ : 29	ఆశ్రమ : 10
మౌసల : 12	మహాప్ర : 8	స్వర్గా : 5

నన్నయ్య — 185. — తిక్కన్న — 696.

ఎఱ్ఱయ — 126. — మొత్తము 1007.

కవిశ్రయము ఉత్సాహ క్రోధ హర్ష గర్వ మదోగ్రతాది భావములను వర్ణించుపట్ల ఉత్పలమున జగణ నగణ స్వరూపములను భాసింపజేయుట యీ క్రిందినందర్పములందు గుర్తింపవచ్చును.

“ఆ నహషాత్మజుండగు యయాతి యభిజ్ఞ ధనుస్సహాయుడై
యానత శాత్రవుండు మృగయారసలోలనిబద్ధ బుద్ధి న
క్కాననమెల్లఁ గ్రుమ్మటి నికామ పథిశ్రముఁ దేగుదెంచె నం
దానలినాషియున్న విపినాంతరకూప తటంబునొద్దకుఁ”

అది. III. 189.

మృగయారసలోలుడైన యయాతియొక్క యుత్సాహము ప్రథమపాదమందలి జగణ శ్రయమునందు సువ్యక్తమగుచున్నది. కాననమెల్లఁ గ్రుమ్మటి నికామపథిశ్రమచే అలసిన యయాతియొక్క గ్లాని చతుర్థపాదమునందలి జగణభావమున గుర్తింపఁదగును. ‘తటంబు’ నందలి జగణము జలస్థానదర్శనజన్యమైన హర్షలక్షణము.

“దాని శరీర సౌరభము దాని విలోల విలోకనంబులుఁ
దాని మనోహరాకృతియు దాని శుచిస్మిత వక్త్రకాంతియుఁ
దాని విభానముం గడు ముదంబునఁ జూచి మనోజ్ఞానసం
. కాన హతాత్ముడై నృపతి దానికి నిట్లనియెన్ శ్రీయంబునన్”

సత్యవతిసౌందర్యదర్శనమున శంతనుని చిత్రమున మత్సన్నమైన రత్నస్థానము ఈ వృత్తమందలి జగణములచే సువ్యక్తమగుచున్నది. సత్యవతి సౌందర్యలక్షణము లొక్కొక్కటి కంట(బడుచుండ దానితోపాటు మదనబాణములు నొక్కొక్కటి శంతనుహృదయమున నాటుచుండెను. ఆ బాణపాతమువల్ల ఆతని చిత్రవృత్తియందుఁ గలిగిన యుత్పత్తి జగణము. ఉద్బుద్ధరతియందు నందరిందు హర్షావేగములు ఈ యుత్పత్తిచేఁ జక్కగా నిర్వహింపఁబడినవి. మొదటి మాఁడుచరణములందలి బడుబండములు 'దాని' యను పదముతో ఆరబ్ధములగుట, వానియందు సదృశస్థానముల జగణము రూపితమగుట - సత్యవతిసౌందర్యలక్షణముల తొల్యమును, వానివల్ల శంతనుచిత్రమునఁ గల్గిన వృత్తితొల్యమును వ్యక్తముచేయుచున్నవి. సత్యవతి సౌందర్యలక్షణము లైదు వరుసగా శంతనుని కన్నుల(బడుచుండ మన్మథునిబాణములైదు వరుసగా ఆయన హృదయమునఁబడినను. పద్యమున విచ్చేదవిరామములు, పాదబండద్వయ ప్రారంభాక్షరములు, సమాసములై పద్యమున సమతాగుణమును ప్రతిష్ఠించుచున్నవి. ఇట్టి సమతాగుణము పద్యప్రయోగమును స్థులవంతముచేయును.

ఉత్పలమున ప్రతిబింబము 'భ'గణముతో నారంభించునని లక్షణము చెప్పుచున్నది. నన్నయ ఆ భగణములను 'గం'ములుగా గత్తిరించి శేషించిన లఘువును అనంతర 'ర'గణముతో నతికించి దానిని 'జ'గణముగా రూపించెను. అవరోహణముచే సుకుమారము కావలసిన పాదగమనమున ఉత్పత్తిచే చాపల్యమును, ఈషత్ పారుష్యమును గల్పించెను. రూపిం...బడిన జగణములందలి గురువులు మృదువ్యంజనసహిత దీర్ఘ స్వరకల్పితములో, అనుస్వారాంతత్వకల్పితములో యగుటచే వానిచే వ్యంజింపఁబడిన శంతనుని హృదయోత్పత్తి సుకుమారమధుర వికాసరూపమని సూచింపఁబడుచున్నది.

క్రోధోత్పత్తియందలి జగణనిర్మాణముకూడ పరిశీలింపఁదగియున్నది.

“దారుణిరాజ్యసంపద మదంబునఁ గోమలి కృష్ణఁ జూచి రం
భోరు నిజోరు దేశమున నుండఁగ విల్చిన యద్దురాత్ముడు
ర్వార మదీయ బాహుపరివర్తిత చందగధాభిఘాత భ
గ్నిరుతరోరుఁ జేయుదు నుయోధును నుగ్రరణాంతరంబునఁ”

ద్రౌపదిని దనకొడపైఁ గూర్చుండరమ్మని సంజ్ఞచేసిన దుర్యోధనుని తానిరణమునఁ దొడలుచుఁగొల్పి చంపుదునని భీముఁడు సర్వజనభయానక క్రోధవివశుడై పరికిన ప్రతిజ్ఞా వాక్యమిది. ప్రతిజ్ఞాకరణమాత్ర నిర్వహణయైన భీమునిక్రోధము తత్కాలమునం దకృతార్థమగుటచే సభాజనులందు భయము నుద్బోధించుటకు హేతుత్వమును ప్రాపించి విశ్రమించుచున్నది. సభాజనులభయము పుష్పింపందక అల్పాయునైనది. ఇట్లు ఈషత్ పుష్పమైన క్రోధము అపుష్పమైన భయమున కంగమై యుభయమును రవస్థితివి జేరజాలక యణగిపోయినవి. విప్రీయమైన

క్రోధము పద్యమందలి గుర్వక్షరాలృత్వముచేత పుష్టినందఃజాలకున్నది. అనఁగా జగజావధాన కృతమైన యుక్తపులి పరుషగుర్వక్షరలభ్యమైన యోజిస్తున్న ప్రాపించుటలేదు.

“మోరపరాక్రముల్ ప్రబలకోపపరుల్ పృథుసారభూరి భూ
మీరుహపాణు లుద్ధతు లమిత్రవిఘాతలు వీరబృంద బృం
దారకు లార్చుచొందొరులఁ దాకిరి దారుణభంగిఁ బొంగి కి
మ్మీరనమీరసూనులు నమీరవిధూతపయోధులట్లయై”

ఆర. I. 117.

“మోరపరాక్రములు” “ప్రబలకోపులు” రౌద్రవిభావములు. దారుణభంగియైన వారిపొంగు. రౌద్రవిజృంభణము, పొంగు అనఁగా విప్లవము. రౌద్రవిప్లవ జగజ్జోక్తులయందు రూపింపఁబడినది.

“భూరి బలండు పాండవుఁ డపూర్వతపంబొనరించుటం దదీ
యోరుతపఃప్రభావ దహనోత్థితధూమ చయంబు లంబు దా
కారములై వనాంతరముగప్పె జగత్ప్రయనాథః తత్తపో
భారము సర్వజీవుల కపార భయావహ మధ్వుతంచినఁ”

ఆర. I. 298.

భయము రౌద్రోద్భూతము, అద్భుతము, వీరోద్భూతము అద్భూతము అపాయశంకాన్వితమైనచో భయమగును. అర్జునుని యుగ్రతపన్నువలనఁ బుట్టిన దహనధూమములు సర్వజీవులకుఁ దొలఁత భయమును, విదవ ఆశ్చర్యమును గలిగించెను తొలుతఁగలిగిన భయము అపాయశంకామాత్రము, పిదప అర్జునుని తపోవీరకృత్య మాలంబనముగ నెలకొన్నరావ మధ్వుతము. ఆ యద్భుతహేతువు “అపూర్వతః” అని చెప్పఁబడినది. భయసమ్మితమైన యద్భుత మిచ్చట రజోవిజృంభణాత్మకమైన జగణములందు ప్రదర్శింపఁబడినది.

“దంతిఘటల్ మహోగ్రనముదగ్రతతో నదతేర దర్పదు
ర్దాంతగజాధిరోహణ నితాంతసముజ్వలభంగిఁ బ్రౌఢవి
క్రాంతివీలాసమొప్పగ నఖండితపౌరుషుడైన భీముఁడ
త్యంతసముద్ధతిం గవినె నస్మదనీకము సంచలింపఁగఁ”

కర్ణ. I. 75.

కులూతదేహాధీశుడైన క్షేమధూర్తిని సంహరింపఁజేయు భీమసేనుని వీరమూర్తి యీ పద్యమున వర్ణింపఁబడినది. ఆలంబనవిభావమాత్ర వర్ణనముచేయు వీ పద్యము స్వీయగమన మందలి పునఃపునరుక్తపులిచేత. వర్ణ్యవస్తు చిత్తస్పందమును ప్రస్ఫుటముగ వ్యంజించుచువాక్యార్థమును ఊర్ధ్వముచేయుచున్నది.

కోకమన నవరూపమైన వాగ్వాపారమునందును ఇట్టి జగదావధానము గుర్తింపవచ్చును

“గోత్రముహా మహాధర నిఖంజములన్ వివినంబులన్ గురు
క్షేత్రమునం బ్రహ్మ గతిభేదననొప్పి నహాశ్మనేనుదై
దాత్రిఁ బరిత్రమించు బలదర్ప పరాక్రమదక్షఁ దీక్షణ
కోత్రవిభుండు తక్షకుఁడు కూరుఁడు మాకుఁ బ్రసన్నుఁడయ్యెడుగా”

కోకమునం దుత్పలమున భగణము న్యస్వరూపమున విర్వి యా వృత్తమునకు విసర్గమైన
యవరోహమును భాసింపఁజేయును. కోకవిధాన నానాత్వమునుగుఱించి భరతవచనము :

“అథ కరుణోనామ కోకస్థాయిభావప్రభవః । న చ కాప క్లేశ వివిపతితేష్టజనవిప్రయోగ
విభవనాశ వధ బంధ విద్రవోపమాత వ్యసననయోగాదివి ర్విధావై । నముపజాయతే。”

N. S VI. P. 317.

నానారూపములైన విభావములు కారణములుగా సుత్పన్నమైన కోకము నానావిధములుగా
నుండును. పుత్రాదుల మరణమువల్ల జన్మించిన కోకమునకు, పుత్రాదులవధవల్ల జన్మించిన
కోకమునకు భేదమున్నది. మరణజనితకోకము కేవలము అర్ధగ్రస్తుతియైయుండును. వధజనిత
కోకమున వధకర్తవట్లగల క్రోధము కలిసియుండుటచే ద్రుతియుండు దీప్తియు సంక్రమించియుం
డును. పుత్రకోకము వీరపురుషాశ్రయమైనది దీప్తము, వనితాశ్రయమైనది కేవలము అర్ధగ్రమునై
యుండును.

అభిమన్యునిమృతికి కోకించు సుభద్రాద్వనుల విలాసవాక్యములం దిట్టిభేదము గుర్తింప
వచ్చును. అద్దనకోకమునకు విభావము అభిమన్యువధ. సుభద్రకోకమునకు విభావము అలి
మన్యు మరణము.

“హాయను ధర్మరాజశనయా యను నన్నెడఁబాయ నీకుఁ జ
న్నే యనుఁ దల్లి నేపఁజనునే యనుఁ గృష్ణుఁడు వీఁడె వచ్చె రా
వే యను నొంటివొక దగవే యను నేగతిఁ బోవువాఁడ నే
నో యభిమన్యుఁడా యనుఁ బ్రియోక్తుల సుత్తరఁ దేల్చివే యనుగా
ద్రోణ. II 242.

యతిచ్చేదస్థానమున ‘తనయా’ ‘చనునే’ ‘తగవే’ అను పదములందు సగణము రూపు
కట్టి యద్దనకోకమునఁ గొంచదీప్తి గోచరించుచున్నది. సుభద్రావిలాసవాక్యమున భగణము
లన్నియు న్యస్థానములందు రూపుకట్టి పద్యముమ సర్వదా అవరోహమయము చేయుచున్నవి.

“అక్కట పుత్ర విన్ను గవినంతియ పుణ్యమ కావి నాకు నీ
వెక్కుడు భక్తి నేసి నను నెప్పుడు నారయ నీ కుమారకుర్ర

మక్కువ నాకడం దిరుగ లాలన సేయుచు నుండునట్టి యా
మిక్కిలి నోము లేద యిటమీదకి నెవ్వరు దిక్కు నెప్పుమా;

ద్రోణ. II. 332.

ఉత్పలమాలయందు కాపు మెన్నికగణములను విడిచినదో అన్నియు స్వస్థానములందు
రూపము ధరించియున్నవి. వృధగగణత్వరూప విరామబాహుళ్యలక్షణమున సోలుచు సొక్కుచు
సుభద్ర వాక్యబంధముల నుచ్చరించుట వ్యక్తమగుచున్నది.

అద్భుతహర్షలక్షణముగా జగజావభాసనమునకు బృహన్నల యర్థనుండవియెఱింగి యుత్త
రుఁడు అద్భుతహర్షము బుప్పొంగఁ బలికిన వాక్యమును పరిశీలించవచ్చును.

“బాహు నమగ్ర శత్రుమదభంజనకౌర్య నమస్త లోకచే
కోహరమూర్తి నీవిటులు దోచుట నాకు బ్రసన్న విస్మయక
దేహముతోడ భాగ్యమయదేవత సన్నిధి సేతగాదె; స
మోహమువానెఁ జిత్తము ప్రపాద రసశృంగారబొంది పొంగెడున్
విరా. IV. 150.

కురుక్షేత్రమున శ్రీకృష్ణవిశ్వరూపము దర్శించి యద్భుతహర్షావిష్టరైన యర్థనుఁడు
పలికిన వాక్యము.

“మోహతమంబు వానెఁ దుదిముట్టిన నీదు ప్రవృత్తి పీతసం
దేహుఁడనైతి గాఢపరిదీప్త మహాకృతి గాంచి బోధన
న్నాహ నిరామయ స్థిర మనస్థితిఁ బొందితి సర్వలోకని
ర్వాహ వినోద నీవిమలవాక్యముచొప్పున నెల్లఁజేసెదా”

భిష్మ. I. 228.

సన్నివేశసంవాదమున వృత్తసంవాదము - ఆ వృత్తమున అవిద్యమానములైన జగణ
ముల యతికయావభాసనము, ప్రాసమున హకారనివేశనము చక్కనివిల్పము.

వారిసుగ్రీవులు బాహయద్ధకౌతుకమతులై యుండొరుందాకిపోరినతెఱుంగు ఎఱ్ఱున యుత్పల
మాలావృత్తమందలి పదవర్తనమున స్ఫుటముగ దర్శింపవచ్చును.

“ఓండొరుఁ బట్టుచుం దిగుచు చొండొరుఁ బాయుచు వ్రేయుచున్ మహో
ద్ధండత నొండొరుం దొలఁగఁ దాకుచు నీగుచు లోగుచున్ జలం
భొండొరు మీరు చొండొరుల యుద్ధతి నై పక వీఁకఁబోరి రా
బండలభానుసూను లవిబండిత చండభుజాప్రకాండతన్”

ఆరణ్య. VI. 383.

పద్యపూర్వార్థమున లాక్షణికోక్తగణములు పదములయందు నృప్తముగ రూపుకట్టియున్నవి. మల్లయుద్ధారంభమున వీరు లొకరినొకరు కడియించు పాయుచు శాస్త్రచోదితవిధానమున బరస్పర మాక్రమింపయత్నింతురు. క్రమముగ మధ్యభాగమున పరస్పరాక్రమణప్రవణులై శాస్త్రవియమములు భంజించి విద్యాప్రదర్శనముకొలుగు కాక స్వీయబలప్రదర్శనమునకై పెనంగుదురు. పద్యము సుత్రార్థమున గణము లొకదానితోనొకటి పెనపై చుకొనిపోయి వారినుగ్రీవుల ఎడతెగనిపెనకు వను సూచించుచున్నది.

నానావిధములయిన యర్థములను సమర్పించుటకుఁదగిన సామర్థ్యవిశేషమును స్వీయశిల్పముచేఁ గల్పించి యుత్పలముచేతనే భారతకవులు నానారసార్థములను నిర్వహింపఁజేసిరి.

“పండిన శోకభారమునఁ బ్రాణవిమోక్షముగోరి కంఠదే
శంబున రాయిగట్టుకొని సన్మునినాథుఁడు విశ్చితాత్ముఁడై
యాబుదిఁ జొచ్చినం గడు భయంపడి వార్తి లనకతరంగహ
స్తంబుల నెత్తి పెట్టెఁ దన నైకతతీరముఁజేర నమ్మునిఁ”

అది. VII. 120.

వసిష్ఠుఁడు సముద్రముఁ జొచ్చువఱకుఁ బద్యమునఁ బదములు అవరోహణముచేయుచున్నవి. ‘భయంపడి’ యను పదమున సాగరుని భీతియు ‘వార్తి’ యను పదమున సాగరుని భయస్తంభపిండితాంగతయు గోచరించుచున్నవి. “లనక తరంగ హస్తమ్ముల”నన్న పదములందలి యారోహణము “ఎత్తి పెట్టె”ననుచోట అవరోహణము సాగరుఁడు వసిష్ఠునిఁ జేతులతో నెత్తి తీరమునఁ బెట్టినతీరు స్ఫుటముగ నభివీతమగుచున్నది. వాక్యము నాశ్రయించిన రూపకము వాచకముచేఁ జక్కగా నభివీతమగుచున్నది.

“పైఠివడిపోయెఁగాక ధృతరాష్ట్రుడు గన్నదియేమిఁ యా సభం
దావలదన్నఁ గీడుదుగదా! పతి లేడనఁబడ్డ కాంత నేఁ
దీవు కనుంగొనంగఁ బతియేదైఱ నొప్పెఁ; బతుల్ విజృంభిత
శ్రీ విలసిల్లు కామినులు చేడ్చడి రిట్లపతిత్వదీనతఁ”

కర్ణ. III. 224.

తనచేఁ జచ్చిపడియున్న దుశ్శాసనుని జూచి “కనలదఁగక” భీమసేనుఁడు పరికినవఱకు రివి. “పైఠివడి” “ధృతరాష్ట్రుఁడు” అను పలుకులందలి లేపనంయోగము భీముని దంతపీడన పూర్వకమైన యుద్ధారణమును సూచించుచున్నది. “పతుల్ విజృంభిత శ్రీ” యనుపల్ల కొరవుల యైశ్వర్యమదోద్రేకము అతివచుక్కారముగ దానించుచున్నది. తత్సమరణమున భీమసేనుని చిత్తమునఁ గలిగినదీప్తి యలక్ష్యక్రమమున స్పష్టగా వ్యక్తమగుచున్నది. పద్యమందలి పైఠి, అ సభన, కా వలదన్న, కీడుగదా, - అను పదములందలి దీప్తిములు అభినయవశమున ప్లత కల్పములై భీముఁ డా యక్షరములను పాచి పల్కినకాడ గోచరించుచున్నది. క్రోధము కృత

ఇది స్కంధకాలక్షణము. పాదాంతగురుత్వము, విషమస్థానజగణవిషేధము, వృష్టస్థాననియతనల జగణాన్యతరత్వము విందుఁ జెప్పఁబడకున్నను గాథాలక్షణమునుండి వాని నాకర్షించికొనవలయును. ఇట్టి లక్షణములుగల ప్రాకృతస్కంధకమే ఆంధ్రమునఁ గందము అను పేర వ్యవహరింపఁబడినది.

అర్యలకు, గాథలకు లక్షణము 'అర్థము'నకుఁ జెప్పఁబడినది. అవాంతరపాదవ్యవస్థానియమము చేయఁబడలేదు. అర్యాభేదమైన పథ్యార్యకే అవాంతరపాదవ్యవస్థ నియమింపఁబడినది. తక్కిన యార్యాభేదములకు లేదు.

“త్రిషు గణేషు పాదః పథ్యా ద్యేద”

4-22.

ఉభయార్థములందును మూఁడుగణములకుఁ బాద మేర్పడినచో, అర్య పథ్యార్యయగును. “పాద గ్రహణం యత్యుపలక్షణార్థం” అని హలాయధుఁడు ‘పాద’ శబ్దమును వ్యాఖ్యానించెను. అనఁగా మూఁడుగణములకుఁ బాదము విడిగినచో అర్య పథ్యయగునని భావము. ఇట్లు పదచ్ఛేదమువలన పాదమురూపిండుట యుభయార్థములందు సంభవించినప్పుడే పథ్య మేర్పడును. ఏ యర్థమున స్థితి లేకున్నను పథ్యాత్వము భంగపడును. పథ్య కాని అర్య విపుల. విపులాత్వము పూర్వార్థమందున్నది అదివిపుల; ఉత్తరార్థమందున్నది అంత్యవిపుల; ఉభయార్థములందు నున్నది ఉభయవిపుల.

విపులయైన యర్య యపథ్యయని పింగళుఁడు నిశ్చయించుట మిగుల నరసముగనున్నది. మూఁడేసిగణముల యనంతరము పదచ్ఛేదవశమున విశ్రమించుట కవకాశమిచ్చు అర్యవాగింద్రియమునకు, శ్రోత్రేంద్రియమునకుఁ బథ్యగా నుండును. అట్టిలక్షణము లేని యర్య విపులయై పతనశ్రవణములందు అపథ్యగానుండును. ‘త్రిషు గణేషు’ అనఁగా ‘మూఁడేసి’ గణములకు అని భావించినచో అర్యా, గాథలయందలి యర్థభాగముల గణవిభాగము 3 + 3 + 2 అనుతీరున నేర్పడును. ఆంధ్రలాక్షణికు లిట్టియర్థమునే గ్రహించినట్లు తోచును.

సంస్కృతమున అర్యలకుఁగాని, ప్రాకృతమున గాథలకుఁగాని యతినియమ మున్నట్లు కనఁబడదు.

జనాశ్రయుఁడు ఉభయార్థములందును మూఁడుగణములపై యతియుండినచో అర్య పథ్యార్యయగునని చెప్పెను. (“పథ్యోభయో ప్రిః 5-28”). “త్రిషు గణేషు పాదః” అను పింగళసూత్రమున కిది యనువాదమాత్రమే. జనాశ్రయిని సూత్రము నందలి యతి పాద విరూపకమేకాని పాదమధ్యపదచ్ఛేదరూపము కాదు. సంస్కృతమునఁ బ్రాసనియమ మేపద్యము నకును లేదు. ఐనను జయకీర్తి యొక్కఁడు స్కంధకాలక్షణము చెప్పుపద్యమునఁ బ్రాసమును కూడ పాటించెను. అతని లక్షణపద్యమిది—

తమచాతుర్యుడు వివిధా

గమవిహితశ్రముడు తుహినకరుఁ డురుకాంతిన్.

ఆది. I. 4.

'త్రి శర గణంబుల' ననిచెప్పుటచే 'రేచన పథ్యాకందమునకే లక్షణము చెప్పినట్లు (తోచుచున్నది. మూడుగణముల కొకపాదము ఐదుగణముల కొకపాదము చొప్పున కందార్థము రెండుపాదము లగును. రెండవపాదమున మూడుగణములపై వడి యుండవలెను. సన్నయ యాదికందము పథ్యాక్షణముల ననువ ర్తించు చున్నదనియే చెప్పవచ్చును. పూర్వార్థమున పదచ్చేదము స్పష్టమే. ఉత్తర్థమున "పూర్వాంతవత్ స్వర స్సందౌ"¹ అను యతిరహస్యము ననుసరించి వివిధా + గమ అని విచ్చేదము చేయవచ్చును. ఉభయార్థములనడుచు "ఉపసర్గాంతఃచేదః"² అను వికల్పమువలన ఉత్ + తమ అని విచ్చేదము చేయవచ్చును. సన్నయగాని, ఇతరాండ్రకవులుగాని పర్వద పథ్యాకందములనే వ్రాయలేదు. విపులాకందములే సార్వత్రికములైనట్లు కవిపించును. ఇతరపద్యములందువలెనే కందపద్యమునందును కవులు పదచ్చేదరూపయతిని పాదాంతములందును బాటించియుండలేదు.

ఏంగళముని యార్యయందు పథ్యా విపులా భేదములనేకాక జగజవిన్యాసము నాశ్రయించి మరల నొకభేదకల్పనము గావించెను. అర్థమున ద్వితీయ చతుర్థగణములు గురుమధ్యగత జగజములైనచో నట్టియార్య చపలార్య యనఁబడును. (4-24) ఈ లక్షణము పూర్వార్థమందున్నది ముఖచపలః ఉత్తర్థమందున్నది జఘనచపలః ఉభయార్థములందు నున్నది మహాచపలః.

చందముయొక్క యాహ్లాదనోజ్జ్వలనోద్దీపనాది ధర్మములను బురస్కరించుకొని ముని చేసిన యీ పథ్యా విపులా చపలావిభాగము రమణీయముగా నున్నది.

భేదత్రయసాంకర్యమువలన ఆర్యాభేదములు పదునాఱు భావింపఁబడినవి —

1. పథ్య 2. ఆదివిపుల 3. అంత్యవిపుల 4. ఉభయవిపుల 5. ముఖచపలాపథ్య
6. జఘనచపలాపథ్య 7. మహాచపలాపథ్య 8. ముఖచపలాదివిపుల 9. జఘనచపలాదిపుల
10. మహాచపలాదివిపుల 11. ముఖచపలాంత్యవిపుల 12. జఘనచపలాంత్యవిపుల 13. మహాచపలాంత్యవిపుల
14. ముఖచపలోభయవిపుల 15. జఘనచపలోభయవిపుల 16. మహాచపలోభయవిపుల.

కందమునందును ఈ భేదములు భావింపఁదగియేయున్నవి. ఈ భేదములవల్ల గందమున గణపాదవ్యవస్థాభేద మేర్పడి, యందువలన గతిభేదములు భాసిం చి భిన్నరసభావాద్యర్థవ్యంజన సామర్థ్యము గలుగును.

యదోచితవిరామములేఁ బథ్యాకందము మాధుర్యగుణవ్యంజకము కాఁగలదు. విర్విలా మత్వముచే విపులాకందము ఓకోగుణవ్యంజకము కాఁగలదు. జగజావృత్తిచే నుత్పలకగతియగు

చపలాకందము నానారసములందు విశిష్టచిత్తావస్థను వ్యంజింపఁగలదు. విషమస్థానజగణము కందపద్యగమనమునకు ఎంతభంజకమగునో సమస్థానజగణ మంతరంజకమగును. రసప్రసంగము లేని పట్టలందును జగణకల్పితమైన కందగమనవాచల్యము చమత్కారకరమే యగుచున్నది.

ద్వితీయ చతుర్థస్థానముల జగణము గురుమధ్యగతమై యుండినచోఁ జపలాత్వము సిద్ధించునని పింగళముని చెప్పెను. దీనివలన నితరగణములు - జగణములకుఁ బూర్వాపరములం దుండవలసినవి - కొన్నికూడ నియతములగుచున్నవి.

ప్రథమగణము గగమో సగణమో కావలెను.

తృతీయగణము గగమే కావలెను.

పంచమగణము గగమో భగణమో కావలెను.

కాని చపలాత్వము జగణాశ్రితముగనుక గురుమధ్యగతము కాని జగణమువలనఁగూడ చపలాత్వము సిద్ధించుననియే భావింపవచ్చును.

1. పథ్య :

వీరైలులుఁ బౌరవులును భారతులును గౌరవులును బాండవులుననన్
వీరులయి పరఁగిరిది నయపారగ భవదీయపంశపరిపాటి మెయిన్.

ఆది. IV. 119.

2. ఆదివిపుల :

ద్రోణ ద్రోణజ కృప గీర్వాణనదీజాంగపతు లవశ్యమును భవ
ద్బాణహతిఁజేసి సమరక్షణిఁ బరిక్షిణబలు లగుదు రపజితురై.

ఆరణ్య. IV. 88.

3. అంత్యవిపుల :

అశౌర్యం బాసత్వం బాశీలం బాపరాక్రమాభీలత్వం
బాకుద్ధవ్రత మెందు ననాశములని భీష్ముఁ బెద్ద నమ్మితిమిగదే.

భీష్మ. I. 66.

4. ఉభయవిపుల :

నా దివ్యాత్మంబులు బాహాదర్యము నింకఁ గల్గునా గురుఁడాజిన్
దా దిక్కుమాలి పగతునిచే దైన్యముఁబొందెనటె యిసీ యేమందున్.

ద్రోణ. V. 338.

5. ముఖపలాపత్య :

హరిమేని కాంతియును నరు కిరీటరత్నాంకువులును గిఱిగొన రథర
ధ్యరుచులు బెరసి విచిత్రస్ఫురణంబునఁ దేజరిల్లెఁ జూడు కుమారా :

కర్. III. 147.

6. జఘనచపలాపత్య :

మహిమఁడు బలమేర్పడ నమ్మహిధరమున్ వైచె నయ్యమరనై న్యముపై
మహి నంచలింపఁగా దళసహస్రయోధవరు లపుడు సమసిరి దానన్.

ఆర. V. 278.

7. మహాచపలాపత్య :

బృహదద్విమేఖలాభిలమహీతలక్షత్రవర సమక్షమున మహా
మహిమాన్వితుఁగా నన్నునుమహీకుఁగాఁ జేసి తతిసమర్థత వెలయన్.

ఆది. VI. 50.

8. ముఖచపలాదివిపుల :

మనుజేంద్ర సర్వమాయాపనోదనంబయిన యగ్నివాణంబున న
ద్దనుజవినిర్మిత మాయావినివర్తనఁ జేసితిని సవిస్మయమతిన్.

ఆర. I. 189.

9. జఘనచపలాదివిపుల :

ఇనరుచిఁ బాషాణము రశ్మినిరూఢంబై నయట్ల చిత్తము సద్భా
వనమున సదాత్మకంబగు ననామయస్థితికి మూలమది మనుజేంద్రా :

కాం. V. 529.

10. మహాచపలాదివిపుల :

అనిచెప్పి చూపి యభిమన్యునిఁ జూచితె చంద్రుఢంగి నుజ్జ్వలకాంతిన్
దనరెడుఁ దదంశజాతుండనూనధృతిశాలి వీడెయంచుం జూపెన్.

స్వర్గా. 80.

11. ముఖచపలాంత్యవిపుల :

కరుణించి యిందు నాకుంబురోహితినిఁగాఁగ మీ సుపుత్రుఁ బవిత్రున్
బరమతపోనై ప్తిగు భాసురయమనియమాభిరాము సోమశ్రవసుఁగా.

ఆది. I. 88.

12. జనుచపలాంత్యవిపుల :

అది పాపము దానికి నామది నెప్పుడు వగతు విమలమానస యక్కి
డు దొలంగునట్లుగా సత్పరార్థదానములు చేయు తాత్పర్యమునన్.

అశ్రమ. I. 153.

13. మహాచపలాంత్యవిపుల :

నృపధర్మ వైశ్యధర్మములపాపకర్మములు జీవనాభావము పా
లువడిన బ్రాహ్మణునకు సరకపాతమగు కూడకర్మకర్తృత్వమునన్.

కాం. V. 493

14. ముఖచపలాంత్యవిపుల :

ధరణీతలంబు నిర్ధారరాష్ట్రముగఁజేసి యనము ధర్మైకధురం
ధరు ధర్మతనూజువసుంధర కధిపతిఁజేయకుండఁ దగునే మనకున్.

అం. III. 163.

15. జనుచపలాంత్యవిపుల :

భువనోపప్లవ సమయోద్భవభానునితప్రభా విభాసితుఁడయి భా
ర్గవుఁ డూరుదేశమున నుద్భవించె మహివెలుఁగుచుండఁ బ్రభుఁ
దౌర్వ్యఁడనన్.

అది. VII. 136.

16. మహాచపలాంత్యవిపుల :

సరనాథ యమృతమగు నున్నరూపు గనుదీపు మరగు నాశెప్పిన యి
స్సరమేతిహాసవాక్యోత్కరంబు నర్థంబు చిత్తగతమగుచుండన్.

కాం. V. 333.

గమనిక : పింగళముని చెప్పిన చపలాంత్యమునుఁ బూర్తిగా ననువర్తించు లక్ష్యములు కవిశ్రయరచనయందు దగవడుటలేదు. పైన చూపఁబడిన లక్ష్యములు పింగళంత్యమును కొన్ని కొంతవఱకును, గొన్ని చాల వఱకును ననువర్తించుచున్నవి. జగణముయొక్కయుఁ, బాదాంత విచ్ఛేదముయొక్కయు నునికిపైనాధారపడిన యీ భేదముల రసాద్యర్థానుకూలవివియోగము యథావసరము అందందు విరూపింపఁబడును.

పింగళముని యార్యయందు జగణకృత దాపల్యమునుమాత్రమే లక్షింపెను. ద్వితీయ చతుర్థస్థానములందు నలాదిగణము లుండినచోఁ గలుగు భేదముల నాయన ప్రపంచించలేదు. అంద్రలాక్షణికులలోఁ జిత్రకవి పెద్దన యొక్కడు సరి చతుష్కంధము, జగణ చతుష్కంధము నని రెండు కందభేదములను తెప్పినాడు—

“నలమది రెండవగణమై

తొలఁగక యఱునున్న నలచతుష్కంద మగుఁ

వెలయఁగ నటువలె జగణము

తొలఁగక యుండిన జగణచతుష్కందమగున్”

లక్షణ. సార. 2-91.

పెద్దన చెప్పిన యీ లక్షణము చిత్రకవిత్వజాతికిఁ జెందిన చతుష్కందసంబంధి. అయినను నల జగణములు అఱువస్థానమునందేకాక స్థానాంతరములందుఁగూడ వివేకింపఁబడినచోఁ గందమున గతివిశేషములు భాసిండునని దీనివలన గ్రహింపవచ్చును. ఒక్క నల జగణములనేకాక భ జ న నలములం దేగణమునైనను నియతస్థానములందుఁగాని, అనియతస్థానములందుఁగాని బహు వారము లావృత్తములుచేసి కందపద్యమును తద్గణమయముగాఁ జేయవచ్చును. విశిష్టగణయయ మైన కందపద్యము విశిష్టప్రయోజనసాధకము కాఁగలదనియు భావింపవచ్చును.

విషమస్థానములందు జగణనిషేధమును, పాదాంతగురుత్వవిధిని దృష్టియందుంచుకొని కందపద్యమున నొక్కొక్కగణమును బెక్కుపర్యాయము లావృత్తముగావింపవచ్చును. ఆ కంద మును ఆ గణనామముతోఁ గలిపి వ్యవహరింపవచ్చును. ఇట్లు గగ కందము, నల కందము, భ కందము, జ కందము, స కందము సాధ్యములగుచున్నవి.

కుఱుచకందము, నిడుదకందమునని మఱిరెండు కందభేదములను జెప్పిన చిత్రకవి పెద్దన యిట్టి భావనకలవాఁడే యనిపించును.

హరివర ముప్పదినాల్గి

క్షరముల కందంబు కుఱుచకందంబన ని

ద్దరఁ దగు, నఱువదిరెండ

క్షరముల కందంబు నిడుదకందంబయ్యెన్.

లక్షణసార. 2-98.

నిడుదకందమనఁగా నల కందమనియు, కుఱుచకందమనఁగా గగ కందమనియు గ్రహింపఁ దగును.

ప్రాకృతపైంగలమున స్కంధక ‘బహు సంభేత’ అని చెప్పఁబడినది. ఆ సంభేదము లన్నియు అక్షరసంఖ్యాభేదకల్పితములు. అట్టిభేదము లిరువదియైదివి చూపఁబడినవి, ఉభ యార్థములందునుఁ గలిసి ముప్పదిగురువులు. నాలుగులఘువులు గలది నందస్కంధక. ఇంత కంటె నొక్కొక్కగురువు తగ్గినచో భద్ర, శేష, సారంగ మున్నగు స్కంధకాభేదము లేర్ప డును. రెండుగురువులు, అఱువదిలఘువులు గలది శశిస్కంధక.

ప్రా. పై. 1-75.

ఈ భేదము లన్నింటికిని స్ఫుటమైన సామర్థ్యభేదము గుర్తింపపాద్యముగాకున్నను కందము యొక్క విరుదత్తనము, కుఱువదనము - అనఁగా లఘుక్షరప్రాచుర్యము, గుర్వక్షరప్రాచుర్యము రసాదివ్యంజన సామర్థ్యవిశేషము కలవనియే గుర్తింపవచ్చును.

సర్వలము, సర్వగురు కందము లనంభవములు. పాదాంతగురుత్వవిధివలన సర్వలము కందము, వృష్టస్థాన సలజగజాన్యతరత్వవిధివలన సర్వగురుకందము అనంభవము లగుచున్నవి. జయకీర్తి యీ యంశమును పుంటాపథముగ వక్కాణించెను.

సర్వలముస్కందో ఒసౌ

గుర్వంతాష్టమగణత్వతో నాస్తి భృశం

సర్వగురు ర్నాస్తి తదా

పూర్వమతాన్నియత పృష్టజన్యగణత్వాత్.

5-14

కందమున గగాదిగణముల యావృత్తి యీ విధముగ సాధ్యమగును : -

గగము — 14 పర్యాయములు (వృష్టస్థానమున విషిర్దము)

భగణము — 12 పర్యాయములు (వృష్టాష్టమస్థానముల విషిర్దము)

నగణము — 11 పర్యాయములు (వృష్టస్థానమున విషిర్దము)

జగణము — 8 పర్యాయములు (విషమస్థానములందును బాదాంతమునను విషిర్దము)

సలము — 14 పర్యాయములు (పాదాంతమున విషిర్దము)

ఈ గణము లిన్నిపర్యాయములు అవృత్తములయిన పద్యములు శాస్త్రములందు లక్ష్య రూపమున నుండవచ్చునుగాని కావ్యములందిట్టివి దుర్లభములు. బాహుళ్యమును బురస్కరిండు కొని యీ క్రిందివానివి గగాదికందముల కుదాహరణములుగా గ్రహించవచ్చును.

గగ కందము :

అంతం గుంతీ నందనకాంతా చింతా మహాంధకారముతో న

త్యంతంబు మచ్చరించెనొ సంతమనంబనఁ బ్రభాతసమయం బయ్యెన్.

విరా. III. 35.

ఇందు ఏడు గగములు గలవు.

భ కందము :

పాయక యుండుదు రాక్షస

మాయల సమరంబునేసి మనుజుల విగతో

పాయులఁ జంపుదు భక్షణ

నేయుదు నమరాదులకు నజేయుఁడ నెందున్.

అర. I. 113.

ఇందు తొమ్మిది భగణములు గలవు.

స కందము :

శరమోక్షణవేగవిరంతరమందలితోరుచాపదందుఁ డకాండో

ద్వరదండధరుఁడపోలెనుహరినందనుఁ డాకె ద్రుపదుఁ డత్యుద్ధతుఁడై .

అది. VI. 85.

ఇందు నగణము రెనిమిది గలవు.

జ కందము :

కావునఁ బ్రభుత్వ సంపదనీవిభఁ డాదీనదియెల్ల నెగ్గుగొనక నా

చేవినుము నీదుప్రతిసకునేయది నేయనగు దాని నేర్పడ ననఘా :

కర్ణ. III. 88.

ఇందు జగణములు నాలుగు గలవు.

నల కందము :

హరుశరమును నరుశరమునుసరినిరుపక్తియులు దాకి జవమఱి శరసం

భరమునఁ దిరిగె వరాహముశరనిధిమథనమునఁ దిరుగ తైలముపోలెన్.

అర. I. 308.

ఇందు పది నలములు గలవు.

గగకందము కాఝాలమునకు, సకందము మత్తేభమునకు, నలకందము చంపకమునకు, భకంద ముత్పలమునకు, జకందము పృద్వికి సంక్షిప్తరూపములుగా భావింపవచ్చును. అనఁగా నా వృత్తము రెట్టిసందర్భములందుఁ బ్రయోగార్హములో యట్టిసందర్భములందు గగాదికందము లను బ్రయోగార్హములగునని కాత్పర్యము.

ఆర్యావిర్యాణమునఁ వింగళముని మఱికొన్ని వియమములనుగూడ విధించెను.

1. పూర్వార్థమున ఆఘవగణము నలమైనచో ఆ గణమందలి రెండవలఘువుతో పదము ప్రారంభింపఁబడవలెను.
2. ఏడవగణము నలమైనచో దానియందలి మొదటిలఘువుతోడనే పదము ప్రారంభింపఁబడవలెను.

3. ఉత్తరార్ధమున బదవగణము నలమైనచో దానియందలి మొదటిలమువృత్తోదనే పదము ప్రారంభింపఁబడవలెను.

ఏం. ప. 4-18, 19, 20.

పదవివేచనమునఁ బద్యమునందు గతిభంగముగలుగకుండ నివారించుటకే పింగళముని యీ పదారంభవియతి చేసెనని యూహింపవచ్చును. ఈ వియమముల నతిక్రమించిన పద్యము లందు గతిభంగము గోచరించుచునేయున్నది. పింగళముని కొన్ని స్థానములందే - విశేషించి నలమునకుమాత్రమే ఈ పదారంభవియమము చేసెను. తక్కినగణము లాయాస్థానములందుఁ బ్రయోక్తములయినప్పుడు పదారంభ మెట్లుచేయవలెనో ఆయన చెప్పలేదు.

పింగళముని చేసిన యీ పదారంభవియతిని భరతమునియు (నా. కా. XV - 201, 202), జనాశ్రయుఁడును (జనా, V - 25) యతివియతిగా తావించినారు. అది సమంజసముగాఁ గను పట్టదు. పింగళుఁడు ఏ లమువునఁ బదారంభముండవలెనని చెప్పినో దానినెనుక యతి యుండు నని జనాశ్రయుఁడనెను. అనంతాదులు కొందఱు తెలుఁగులాక్షణికులు విశ్లేషించిరి. (చం. దర్ప. III. 3.) ఓలేపద్యమున యతివియతి వికల్పితమగుటయు, నా వియతియు నొక్క నలమునే యాశ్రయించియుండుటయు నంగీకరింపవీరుగాని యంశములు. పింగళమునిచేసిన పదారంభ వియతి గతిభంగవివారకయేకాని యతిచేదనియామకము కాదు. సర్వలమైన న నలమునందే గతి భంగమున కవకాశమెక్కుడగుటచేతఁ బింగళముని దానినే ప్రధానముగాఁ జేర్చొనియుండును.

పింగళముని దిట్టాశ్రమముగాఁ గావించిన యీ పదారంభవియమము దాక్టర్ గిరుగు వేంకట సీతాపతిగారు విపులీకరించి కందపద్యమున శ్రవ్యతాసిద్ధికిఁ బదవ్యవస్థ యెట్లుండవలయునో నిరూపించిరి. విశిష్టసరిశీలనాఫలమైన వారి నిరూపణము మిక్కిలి ప్రతిభావంతముగన్నున్నది. "తెలుఁగు చందోరీతులు" అను గ్రంథమున (131 నుండి 155 పుటలవఱకు) వారు ప్రతిపాదించి నిరూపించిన సిద్ధాంతముయొక్క సారాంశమిది :

సర్వభాషలందును ఉచ్చారణవశమునఁ బదగతములగు కొన్నియక్షరములమీఁద ఊచిక (Accent) యుండును. ఈ యూచికలు పాదారణముగాఁ బదములయొక్కయు, బదభింధములయొక్కయు ప్రారంభములను సూచించును. ఊచికలతోడి యుచ్చారణము భాషావ్యవహారమున కొకయందమును, వర్తవిశేషమును గలిగించును.

1. పదాద్యక్షరముమీఁద పాదారణముగ ఊచిత యుండును.
2. గుర్వక్షరములమీఁదకూడ ఊచిత యుండును.
3. పదాద్యక్షరము లమునై, ద్వితీయాక్షరము గురునై నచో ద్వితీయాక్షరముమీఁదనే ఊచిత యుండును.
4. గుర్వక్షరములమీఁది యూచిత దానియందలి ప్రథమమాత్రమీఁదనే యుండును.

భాషకు నిసర్గములయిన యాత్రలకు పద్యగతిని నియమించు సామర్థ్యముకలదని పింగళమునిచేసిన సూచనను డాక్టర్ సీతాపతిగారు సోపన తికముగ వివరించి విరూపించినారు.

సర్వవతుర్మాత్రాగణవిర్మితమైన కందము చతురస్రగతిగలది. పదవ్యవస్థాపకమునఁ జతురస్రగతి ములుగుపడి త్ర్యసాదిగతిభేదములు కందమునఁ గలుగుచుండును. ఒక్కొక్కప్పుడు గతిభంగమై యశ్రవ్యముగావచ్చును. కందము శ్రవ్యగతిమంతయు కావలెనన్నచో దశమందలి ముప్పదిరెండు మాత్రలలో వేనిమీఁద ఊతయుండవలెనో, వేనిమీఁద ఉండరాదో, వేనిమీఁద వికల్పముగ నుండవచ్చునో డాక్టర్ సీతాపతిగారి ప్రణాళిక తెలుపుచున్నది.

* ఊతయొక్క విధికి గుర్తు

• ఊతయొక్క నిషేధమునకు గుర్తు

? ఊతయొక్క వికల్పమునకు గుర్తు

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16

17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31, 32

ఈ ప్రణాళిక పిండితార్థమిది :—

1, 9, 13, 19, 22, 25, 29, 31 + 32 మాత్రలమీఁద ఊతలు విధిగా ఉండవలయును.

2, 4, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 29, 30 మాత్రలమీఁద ఊతలు ఎంతమాత్రము నుండరాదు.

తక్కినమాత్రలమీఁద ఊతలు యుండవచ్చును, లేకుండవచ్చును.

పింగళముని 22, 25 మాత్రలయందు పదారంభము కావలెననుట యచ్చట ఊతయుండవలెననుటయే. 17వ మాత్రలయందును ఊతయుండవలెననియే పింగళుని యాశయముగా గ్రహింపవచ్చును. 1, 13 మాత్రలు, పథ్యయందు పాదారంభములేకనుక పదారంభములే యగుచున్నవి. వానిమీఁదకూడ ఊతలుండవలెనని పింగళుడు సూచించినట్లే యగుచున్నది. 9, 19, 29, 31 మాత్రలవిషయము పింగళుఁ డేమియుఁ జెప్పలేదు. డాక్టర్ సీతాపతిగారి పరిశీలనవలన ఆ లోపము పూర్తియైనది.

“త్రిషు గణేషు పాదః” “నస్తమః ప్రథమాది” అను పింగళసూత్రములే ఆంధ్రకందమందలి పాదవ్యవస్థకు, యతివ్యవస్థకు మార్గము చూపినవని భావించవలసియున్నది.

డాక్టర్ సీతాపతిగారి ఊతలప్రజాళికను అనువర్తించిన కందములందు నడక అందముగా నుండుటయు, సమవర్తింపనివానియందు నడక చెడుటయు వాడుచున్న లక్ష్యములవలన స్పష్టమగుచున్నది. అయినను అందముగాఁ గనిపించు ఆ నడకలన్నియుఁ గందమునకు పహజములయిన చతురస్రములే యని చెప్పవలయునవడదు. కొన్నిత్ర్యస్రములు, కొన్ని మిశ్రములును కనిపించుచున్నవి.

కందమునఁ బదవ్యవస్థ యెట్లుండినను నక్షరముల కూర్పుమాత్రము నాల్గేసమాశ్రయ ప్రమాణము విభాగకః గోచరించునట్లే యుండవలయును. అనఁగా —

4-5 : 8-9 : 12-13 : 16-17 : 20-21 : 24-25 : 28-29 మాత్రయకలిసి ఏకాక్షరమునం దుండరాదు. అట్లుండినచోఁ బద్యము నడువదు. ఏ మాత్రలమీద ఊతయుండవలెనో అవియుఁ దమ వెనుకనున్నమాత్రతోఁ గలిసి ఏకాక్షరము కాఁగూడదు. కందమునందన్నియుఁ జతుర్మాత్రాగణములని చెప్పఁబడుచున్నది. అయినను నైదవగణము పంచమాత్రాకము, అఱవగణము త్రిమాత్రాకమునని భావింపవలసియున్నది. కనుకనే అఱవగణముయొక్క ద్వితీయమాత్రతోఁ బదము ప్రారంభముకావలెననుట. పంచమ షష్ఠగణములు రెండునుగలిసి 5 + 5 అనుతీరున నెనిమిదిమాత్రలుగా నుండవలయును ప్రథమపాదగతికంటె ద్వితీయపాదగతి భేదిల్లి మఱికొంతదూరము సాగుటకే యీ వ్యవస్థ యవసరమగుచున్నది. అఱవగణము విడిగా నలమో జగణమో బయుండవలెననియు దాని రెండవమాత్రతోడనే పదప్రారంభముకావలె ననుటయు నీ గతిభేదసిద్ధికావకే. అఱవగణము పరిమైనచో అది జగణతుల్యమైన నలమైయుండవలెనని డాక్టర్ సీతాపతిగారనుటయు నిందులకే. అన్యస్థానములందలి నలముల తొలిలమువునందే పదప్రారంభించును. అఱవస్థానమందలి నలమునమాత్రము రెండవలమువునందే పదప్రారంభము కావలెను.

చతుర్మాత్రాప్రమాణములైన పదములచే నిర్మింపఁబడిన కందమే చతురస్రముగా నడచును. లేనిచోఁ ద్ర్యస్రాదిగతిభేదములు గలుగును.

పాయక । యుండుదు । రాక్షస

మాయల । సమరంబు । నేసి । మనుజుల । విగతో

అర. I. 113.

చతురస్రగతి దీనియందు స్ఫుటముగా నున్నది.

ప్రమద । మొసగ । విదురు । బనిచి

సముచిత । మగునర్చ । నంబు । సంకర్షణపూ

అర్య. III. 164.

ప్రథమపాదమునఁ ద్ర్యప్రగతి యనివార్యమగుచున్నది.

ద్విరదలబుల । నరదంబులఁ

దురగంబులఁ । గాల్పలములఁ । దూర్యంబుల । సీ

కాంఠి I. 352.

దీనియందు షడ్భాత్రాప్రమాణమైనగతి సులక్షణీయమే. ఇట్లు పదస్వరూపాత్రితములయిన ద్రుత విలంబితాది గతిభేదములను గందమునఁ గల్పించుకొనవచ్చును. పదవ్యవస్థాపకమునఁ గందమున గతివిశేషములు సాధ్యములనియు, పఠితీయందు గణముయొక్క గణత్వముకంటెఁ బదముయొక్క పదత్వమే స్పృహతరముగా భాసించుననియుఁ బింగళునిపూచనలు, డాక్టర్ సీతాపతిగారి పరిశీలనము నిరూపించుచున్నవి.

పద్యగతి నిరూపకములయిన పదములందే గణస్వరూపదర్శనముగలిగి లక్షణానుక్రమలయిన గణములయన్నికి పద్యగతియందనుభూతమగును. పద్యముయొక్క రసాద్యర్థానుకూలత పదస్వరూపనిరూపితములైన యక్షరపిండముల గమనమునుబట్టియే నిర్ణయింపవలసియుండును గాని లక్షణోక్తములయిన గణములచేతఁ గాదనుట పరమార్థము.

సంస్కృతమునం దార్యకుఁ బ్రాకృతమున గాథకుఁగల ప్రాముఖ్య మాండ్రమునఁ గందమునకుఁ గలదు. కందము రచించినవాడే కవియని యాంధ్రజనవాదము. ఆంధ్రీకృతార్యా గీతయైన కందము చంపక శార్దూలాది వృత్తములయొక్కయు, గీతసీసాద్యుపజాతులయొక్కయు లక్షణములకు నంగమస్థానము. ఉత్తరదక్షిణభారత మధ్యస్థమైన యాంధ్రజాతియొక్క ఉభయ సంస్కృతీనమేమీకనముకుఁ జిహ్నము కందము. నన్నయ తిక్కనల యుభయభాషా కావ్యరచనాగ్రీవితత్వమునకు, సుభయకవిమిత్రత్వమునకు విదర్శనము కందము. అల్పాక్షరముల ననల్పార్థరచనకుఁ గందము పరమసాధనము. వియమబాహుళ్యముచే వియామకము, వియతస్వేచ్ఛకు యోగ్యమునైన చందఃక్షేత్రము కందము. ఉపదేశప్రధానములైన రచనలయందు కందము సర్వసమర్థమైనదని కవివ్రతయము బహుధా నిరూపించియున్నాడు.

సంస్కృతమునందు అనుష్టుప్పుయొక్క యుపయోగములనుగుఱించి క్షేమేంద్రుడు చెప్పిన యంశములన్నియు నాండ్రమునఁ గందమునకుఁ జక్కగావర్తించును.

(సువృత్త. III. 6, 9, 16, 29.)

“అనుష్టుప్ సతతానక్తా సాధినందస్య నందినీ

విద్యాధరస్య వదనే గుళికేవ ప్రభావభూః”

III. 29.

అని క్షేమేంద్రుఁ డనుష్టుప్పునుగుఱించి యన్నమాట కందమువిషయమునను సత్యము. తనయందు సతతానక్తఁడైన కవినొక కందమత్యంతము శక్తిమంతమై ప్రసరించుట విశ్కమ.

కవిశ్రయము భారతమున రచించిన కందములు 7094 - మొత్తము గద్యపద్యములలో రమా రమి మూడవవంతు. వీనిని వారెన్నియో తెలుగుల నడిపించి ఉపదేశమునకు, గతనమునకు, వర్ణనమునకు, రసవీక్షణమునకు, శీలచిత్రణమునకు, సంభాషణమునకు, ఉపన్యాసమునకు - ననంత విషయముల సమర్పణమునకు, బరమసాధనముగా నుపయోగించుకొనిరి.

ఇన్ని కందములందు వారెన్నిగతివిశేషములను భాసింపజేసిరో తెలుగువారి తెలుకయే. విశేషించి తానొక్కడే 6394 కందములు వ్రాసిన తిక్కన యెన్నితెలుగులనో కందమును నడిపియుండవలెను.

“ముందఱఁ జను దినములలోఁ గందమునకు సోమయాణి ఘనుఁడందురు” అని కుంద వరపు కవిచౌడప్ప సోమయాణికందముల యందమును బ్రకాశించెను. నన్నియ కందములును నందమునఁ దీసిపోవునవికావు. అందమే యాయన చందములన్నింటికీని బ్రాణము.

అతిమానుష మత్యద్భుత మతిదుష్కరమైన కేశవార్జునకృతి గో
పతి చూచిమెచ్చి సురపరివృతుడై చనుదెంచెఁ గృష్ణవిజయులకడకుఁ.
అది. VII. 318.

పద్యముయొక్క యెత్తుగడ మహాతరంగము లువెత్తుగ నటకలుపెట్టుదు నుదికివచ్చుతెలుగును దోపింపజేయుదు వర్ణాంశమును జక్కగా నమర్పించుచున్నది. షడ్భాక్రాకాండావృత్తిచే పాదము దుమికివచ్చుచున్నట్లున్నది.

బృహదభిమేఖలాభిలమహీతలక్షత్రవరసమక్షమున మహా
మహిమాన్వితుఁగా నన్నునుమహీకుఁగాఁజేసి తతిసమర్థత వెలయఁ.
అది. VI. 50.

గణవశమునఁ, బదవశమునఁ వెక్కుబడణములు రూపొంది పద్యమునఁ బునఃపునరుత్పత్తి గలిగి పద్యగతి చిత్తమును జమత్కృతము గావించుచున్నది. హర్షాశ్చర్యములతోఁ గద్దనిచి త్ర మెట్లు తరంగితము, దీప్తమునగుచున్నదో జగణములందుఁ సగణములందుఁ జూడవచ్చును. ‘నన్నును’ అన్నపదమందలి సముచ్చయమువలెనే భగణముకూడ ‘అధమకులఁజను, నవమానగళితచిత్తుఁ డనునగు నన్ను’ అనుసర్థమును అవరోహణముచే వ్యంజించుచున్నది. మహిమాన్వితుఁగా ఆను పదములు సగణములై కిద్దవి చిత్తస్పందముల యారోహణమును బట్టియుచ్చుదున్నవి. పద్యము నకు అందముతోపాటు వ్యంజకతాసామర్థ్యము నుండవలయును.

నీయెడఁ జంచలయయ్యెనుశ్రీ; యెవ్వరి నచలవృత్తిఁ జెందెడు; విది య
ఛ్చైయున్నవారి నిట్టులునేయఁదె; యేనిక నేమి నేయుదు నదిపా ;

పాదాంతము సతిక్రమించి యుత్తరపాదారంభాక్షరముమీద మిశ్రమించుట తిక్కనకలవాటు. అట్టివిరామమువలనఁ బద్యగమనమునఁ గలుగు చమత్కారము రసితజనవేద్యము. అపాదారణతయే చమత్కారహేతువు. దుర్యోధనసార్వభౌముని సామ్రాజ్యలక్ష్మి తొలంగిపోయినదని యశ్వత్థామ దుఃఖించుచున్నాడు. “సీయేదఁ జంచల యయ్యెను శ్రీ” - విషాదాశ్చర్య స్తబ్ధుడైన యశ్వత్థామకు మాటపెగులలేదు. పాదారంభమున విలిచిన శ్రీ వెంట విలంబితవిరామము (దీర్ఘాక్షరాంతర దీర్ఘవిరామము) స్తంభమును సాత్త్వికభావమును వ్యజించుచు రసవివ్యంధియగుచున్నది. సీయేదఁ జంచల యయ్యెను - అను భగజత్రయమున నవరోహియగుచున్న యశ్వత్థామచిత్త వృత్తి యనిష్టాశ్చర్యముచే శ్రీయందు స్థంభించుట - ఆ శ్రీ వాక్యాంతము. పాదారంభము నగుట - వీనివలన దుర్యోధనుని భూతపూర్వవైభవము ఒక్కసారి ధ్వజమువలె కన్నుల యెదుట విప్పరినట్లుగుచున్నది. పద్యమందలి పదములు లఘువులై పద్యమున బహువిరామము లేర్పడి యశ్వత్థామవాక్యోచ్ఛారణమునందలి గాఢద్యమ చక్కగా నభిసీతమగుచున్నది.

గో వగ్నిమయ మమృతమయమో వసుధాదీశ వినుము హోమవిధాన

శ్రీవాహిని నిచ్చెన త్రిద కావాసంబునకుఁ బూజ్య మమరులకై నఱ.

అను. II. 277.

పద్యారంభాక్షరముమీదివిరామము అత్యంతమునసాదారణము. ఇచ్చటదనన ర్వశక్తిమత్తమును, సర్వమయత్వమును స్థాపించుకొనుచు గో శబ్దము పద్యారంభాక్షరముగా నిల్చి పద్యగమనమునకుఁ జమత్కృతి నాపాదించుచున్నది. ‘గో’ యన్న యక్షరమును విడిచియుఁ బద్యము నడచుచున్నది గాని యది లేనిదే గతికిఁ బూర్ణతలేదు.

తిక్కన యితరపద్యములందువలెనే కిందమునందును బ్రాసములను తఱచు నంధిగతములు గావించును. అందువలనఁ బద్యమునకు ఒకవిధమైన దుమకు గలుగును - ఒక్కసారి తువిసి మరలఁ గలిసినవాయ పద్యగమనమున గోచరించును.

సంజయ మురభంజనుని ధనంజయుని జీరికింగొనఁడు కర్ణు డిం

ద్రుం జెనకియైన గెల్తుననుం జచ్చెనె యట్టివాడునుం గయ్యమునఱ.

కర్ణ. I. 20.

“గెల్తుననున్” అనుతెలుఁగున వాక్యవసానాక్షరము చతుర్థపాదారంభమున నిలుచుట, ‘అనున్’ అను ప్రతిజ్ఞార్థకపదము తృతీయచతుర్థపాదములందును విభక్తమగుట - కర్ణుని యంద్రవిజయ కథనాత్మక ప్రతిజ్ఞాభంగమును తత్కారణమున దృతరాష్ట్రునకుఁగలిగిన యాశాభంగమును, ననిష్టాశ్చర్యమును జక్కగా వ్యంజించుచున్నవి. ‘అనున్’ అనంతరము పూర్ణవిరామము (వాక్యవసాన విరామము) ఏర్పడి దృతరాష్ట్రుని కంఠవిరోధమును బట్టియుచ్చుచున్నది.

వినుఁ దక్కనుటకు మూలంబనఁపఁబగు తపమ యగుట నతినిష్ఠఁ దపో
దననమ్యగ్నిద నముపార్జనం బవశ్యంబు వలయు నన్మతులారా :

అశ్వ. II. 202.

తృతీయపత్తపాదముల - విశేషించి చతుర్థపాదముయొక్క - గతి యతివిచిత్రముగనున్నది. కందమునం దిట్టి యారోహణ మసాధారణము. చతుర్థపాదాది జగణమందలి తుదిలమువు ఉత్తరపాదాది విలిచి తగణమును రూపించుచున్నది. జ, గగములు పదవశమున లగ తగణములై చక్కని యారోహణము సిద్ధించినది. పరతత్త్వదిర్భిన్నమునకుఁ దపస్సముపార్జనముయొక్క యావశ్యకమును హృదయమున తెక్కుతీరునఁ జెప్పుటకై యీవిచిత్రమైన యారోహణ మిచ్చట నవలంబింపఁబడినది.

ఇట్లే పెక్కుపద్యములందు అర్థరసాద్యనుకూలములయిన గతివిశేషములను గుర్తింప వచ్చును.

భారతమున మూడింట నొకవంతు కందములు, ఒకవంతు గద్యములు, తక్కినవృత్తము లన్నియుఁగలిసి యొకవంతు. శాస్త్రోహసకావ్యమైన భారతమందలి శాస్త్రభాగమును గందముల చేతను, ఇతిహాసభాగమును గద్యములచేతను, కావ్యభాగమును నానావృత్తవిశేషములచేతను, కవిత్రియము నిర్వహించిరని స్థూలముగ భావింపవచ్చును. అయితే యిది కేవలము స్థూల భావనయే.

భారతమందలి యేడువేలకుఁ దైఁబడిన కందములన్నియు శాస్త్రోపదేశమునకే వినియోక్తములు కాలేదు. నానార్థములను వర్ణించుటకు, నానారసభావములను వ్యంజితుఁ జెక్కుకందములు వినియోగింపఁబడినవి. సంస్కృతాండ్రలాక్షణికులు సూచించిన రిహస్యములనుబట్టి చూచినచోఁ గందము ననేకప్రకారముల విర్మింపవచ్చునని తేలిసదిగదా. గగ, నలముల ప్రయోగభాహుళ్యము వలన విలంబిత ద్రుతపృథులను, భ స జ గణముల ప్రయోగభాహుళ్యమువల్ల అవరోహణారోహణోత్పతకగుణలను గందమున భాసింపఁజేయవచ్చును. ద్విత్రి చతురాద్యక్షర పదవిశేషము వలన, విరామ, కాకువిశేషములవలన, ద్విత్రి ప్రాసాద్యంశకారములవలన బహుభంగులయిన భమత్కృతులను గందపద్యమున వెల్లయింపవచ్చును. సర్వరసభావవిర్వాహముగఁ గిందమును విర్మింపవచ్చును. కందమునఁ గవిత్రియము చేయవిల్పము లేదు. కందముచే నాకు చేయింపని పని లేదు.

కందమున వివిధగతివిశేషములను మెఱయించుటయందుఁ గవిత్రియమునకు శ్రవ్యతా విశ్లకంఠె రసాదివ్యంజకావిశ్లయే యెక్కుడని పరిశీలనవలన గుర్తింపనగుచున్నది. కొన్ని విర్మాణవిశేషములు పరిశీలించిచూతము —

కడువడి వడముడియును గవ్వడియు నతని గావఁబూని వచ్చిరయేనిఁ
జెడుదురు మచ్చాపంబునవెడలు వివిధవిశిఖిఖిల వేడిమిచేతఁ.

కర్త. II. 181.

అద్యంతపాదములు లఘుమయములైన యిది నలకంద మనవచ్చును. ప్రథమపాదమునందలి ద్రుతతమమైన యక్షరవృత్తి వాక్యార్థానుగుణముగనున్నది. తృతీయపాదమందలి యక్షరవృత్తి ద్రుతిదరిగి స్వార్థమును సమర్థించుచున్నది. ప్రథమపాదమందలి చతురస్రగతికంటె చతుర్థ పాదమందలి త్ర్యస్రగతి ద్రుతతరము. తమ బావమఱియైన ధృష్టద్యుమ్నునిఁ గాపాడుకొనుటకు వడిమడియుఁ, గవ్వడియు వచ్చుచున్నవడి ప్రథమపాదమందున్నది. వారివడివి భంగపఱచు అశ్వత్థామ విశిఖములవడి చతుర్థపాదమందున్నది. “వెడలు వివిధ విశిఖి ఖిలం” అను పదముల కూర్చున నిరంతరశరవరంపరాద్రుతగతి ప్రస్తుటమ. ధృష్టద్యుమ్నురక్షణమున భీమాద్దుల యొక్కయు, దత్తురాక్రమప్రతిభిఘానయందు అశ్వత్థామయొక్కయు ఉత్సాహసత్వరములైన చిత్తవృత్తులను బద్యమునందలి యక్షరవృత్తి సుఘ్నగాఁ బ్రతిబింబించుచున్నది.

శ్రాంతంబయ్యెను వాహనసంతానంబెల్ల నిపుడు సంధ్యాసమయం

నింతట నేటికి నని సాలింతముగా కింకఁ బోర రెన్నెయున్నే ?

శిష్య. II. 340.

దినమంతయు యుద్ధముగావించి దినాంతమున శ్రాంతుడైన శాంతనవుని వాగనుభావమిది. నలు బదిరెండక్షరములలో విరువదిరెండు గురువులుగల యీ పద్యము విలంబితవృత్తి. మండికృత దీప్తియైన చిత్తవృత్తికి వ్యంజకము. ఇందలిగురువుల గురుత్వము అనుస్వారాంతత్వకల్పిత మగుటచే అక్షరవృత్తియందు మాధుర్యము సంక్రమించుచున్నది. కౌరవసర్వసేనాపతియగు శాంతనవుడు స్వయముగ శ్రాంతుఁడయ్యె. అత్యశ్రాంతిని విస్మరించి వాహనసంతానశ్రాంతిని స్మరించుటచే ఆయనచిత్తము కరుణార్ద్రమైయున్నది. ఆయార్ద్రగతియొక్క లక్షణమే మాధుర్యము. వీరరౌద్రాదులందలి విలంబితవృత్తికంటె విడి భిన్నము.

ఈ పద్యమునకు ముందు మూఁడుకందము లున్నవి, అవి యుత్తరోత్తరము ద్రుతతర గమనముగలవి.

వైరింపక యే దైఱఁ గురువీరాగ్రణి యరువదేనువేల రథంబుల్

పోరికిఁ బరికొల్పిన విసారగతిం గూడి కవిసెఁ బాఠునిమీఁదన్.

శిష్య. II. 337.

కడువెనఁ గవిసినయవి గ

వ్వడి బాణాశ్వల లదర వడి దావాగ్నిఁ

మిదుతలు వొలిపినక్రియఁ బొడి

బొడియయ్యెం గురుబలంబు పొంగడఁగంగఁగ.

పిష్ట. II. 838.

కురుబలంబుల విస్ఫారగతియు, దానిని బొడిబొడిచేసిన పార్థుని బాణగతియు నొకదానికంటె నొకటి త్వరితతరమగుట పద్యములందు సాక్షాత్కరించుచునేయున్నది. అట్టిసమయమున సూర్యస్తమయమును తటస్థవిభావమును వర్ణించునది మూఁడవకందము. లిక్కనదృష్టితో సూర్యుఁడు కురుపాండవయుద్ధవృత్తాంతమునఁ దటస్థవిభావముకాదు. సర్వకర్మసాక్షి, ధర్మపక్ష పాతియైన యాదేవుఁడు కురుక్షేత్రసమరాంగణమందలి యుద్ధతంత్రమంతయు పీక్షించుచునే యుండును. ఆయనయే యథార్థమున రణకర్మప్రపవర్తకుఁడు. ఆయన యుదయాత్మ్యదయాస్తమయములు రణవ్యాపారవియామకములు ధర్మపక్షము భంగమగునన్న సూచన యగిపడినచో ఆయన సమరవిరామసూచన చేయును. ఇరువదేనువేల రథములతోఁ గురుసేన పార్థుని జాట్లు ముట్టినది. ఎంతమహావీరుఁడైనను బాధన కది భారమే. సూర్యభగవానుఁడు రణవిరామ సూచనఁ గావించినాఁడు. సూర్యోదయాస్తమయములనుఁ దిక్కిన యుద్ధసర్వములందు చక్కగా వర్ణించెను.

“కిరణంబు లడఁగి యంతకునరుణత్వము మెఱయఁ దరణి

యపరాద్రిశింః

స్ఫురణను నధికరణాలంకరణం బొనరించుటయును గాంగేయుఁడెడన్”

పిష్ట. II. 839.

సమరమారంభమై యొడుదినములే యైనది. గెలుపొటముల స్వరూప మింకను నేర్పడుట లేదు. ఉభయపక్షములు ఆనందోత్సాహములతో యుద్ధముచేయుచున్నవి. రణ మింకను క్రీడా కల్పముగనే యున్నది. దివసావసానమున యోధులెల్లరు సంతృప్తులై రణముసాలించుచుండిరి. అట్టిసాయంసమయవర్ణనము యుద్ధపీఠుల ప్రముదితచిత్రవృత్తికిఁ దగినట్లు రమణీయమైన కిందమునఁ గావింపఁబడినది. పాదచతుష్టయమున విర్మింపఁబడిన ద్విప్రాసము, నాతివిర్యోదయమైన యనుప్రాసము భండమును జక్కగా సరింకరించి హృద్యము గావించుచున్నవి. రక్తరంజిత గాత్రులై, యుద్ధక్రీడచేఁ దనిసి యింక నవిసాలింతమను తలఁపునావిన యోధుల ప్రకాంత ప్రజ్వలనములగు హృదయములకుఁ బరమాహ్లాదకరమైన సంధ్యాసమయమును కవిబ్రహ్మ చక్కగా సరింకరింపఁబడిన కందమున వర్ణించెను. “అధికరణాలంకరణము” అన్న యర్థమును బద్యవిర్మాణము సుష్ఠుగా నమర్థించుచున్నది.

అట్టిసంధ్యాసమయము నవధరించి గాంగేయుఁడు సేనలం దివియించినాఁడు. సమరము విరమించి నెదురు లెవరిపీటికి వారు పోవుటయు నొకకందమున వర్ణింపఁబడినది.

సమర క్రీడన లీలం దమక తమక తనిసి మరలి తమ తమ యావా
సములకు మరలి రుభయనై న్యముల జనంబులును దీవియలు వెలుఁ

గంగాఁ.

టిక్క. II. 342.

“తమక తమక తనిసి మరలి తమ తమ యావాసములకు” అను కూర్పు నైవికులు చిన్నచిన్న
గుంపులుగట్టి శిథిరములకు మరలిపోవుతెఱఁగును కన్నులకుఁ గట్లునట్లు రూపించుచున్నది.

“అనిన విని యన్నరేండ్లుం దనుజసహితముగఁ బ్రభూతహర్ష సమున్మీ
లనకలనా సంవేశితమనన్కుండై యాతనికి నమస్కృతిచేసెఁ.

అను. II. 129.

గంగాస్తోత్రసహితమగు వితిహాసమును భీష్ముఁడు చెప్పఁగావిని ధర్మజుఁడు పొందినహర్ష
మీపద్యమున వర్ణింపఁబడినది. ద్రుతియు, నెడనెడ నుత్పత్తియుఁ గలిగి పద్యగతి ప్రభూత
హర్షావేశితమనస్కృతను వ్యంజించుచున్నది. హర్షసమున్మీలన జగజమునందలి యుత్పత్తియందు
గుర్తింపవచ్చును. జగజచతుష్కృత్యైవ యీకందము మహాచపలాంక్షణములు గలది.

బహుబంధు మరణశోకప్రహతవివేకమయి ధర్మరాజునకు మనో
మహిమ వికలమయ్యెం బరమ హితవచోవృత్తిఁ దేర్చు మహితవిచారాః

కాం. I. 223.

ఇది యర్జునుఁడు శ్రీకృష్ణునితో ననినమాట. ఉత్తరార్ధము. త్ర్యస్రగత్యనుప్రవేశమువలనను,
'పకమ' పదము తృతీయచతుర్థ చరణములనడుమ ఖండితమగుటవలనను, చతుర్థపాద ద్వితీయ
మాత్రమీది యూనికవలనను బద్యగతి వికలమై ధర్మజుని మనోధర్మవైకల్యమును బట్టియిచ్చు
చున్నది. “పరమ హిత వచోవృత్తి” చేత ధర్మజుని మనోవైకల్యమును దొంగింపుము అన్న
పలుకులు ఛందోరహస్యగర్భితములు. అది గ్రహించి శ్రీకృష్ణుఁడు “వదనంబు విరిదమ్మి
చందంబు నొంద మధురాక్షర విన్యాసంబుగా” ధర్మజునితో విల్లసినాఁడు.

“పురుషవ్యాఘ్ర ! మనంబు గుండ వగలం బొందంగ నీకేల ? సం

గరకేలిఁ భవదీయబంధు లతిలోకంబైన పెంపొప్పఁ బో

యిరి నాకంబున కట్లుఁగాక కల గాదే రాజవృత్తంబు దా

నరయఁ రాజుల యేల యేజనులు నిత్యాయుష్యులే చెప్పుమా :

కాం. I. 225.

ఈ మత్తేభమున మధురాక్షరవిన్యాసము గలదని తిక్కన యభిప్రాయము. ఉపనాగకరోచితము
లయిన వర్ణములీ పద్యమునం దంతగాలేవు. “మధురాక్షర విన్యాసంబుగా” అను పమానమున

మధురకల్పము అక్షరములకుఁ గాక తద్విన్యాసమునకు విశేషణమగుచున్నది. అక్షరవిన్యాసమే “వచోవృత్తి” - చందమునందలి యక్షరములకూర్పు. అక్షరములకూర్పు లేక బంధము చందో వృత్తి యనఁబడినది. శ్రీకృష్ణుని వాక్యమందలి యక్షరవిన్యాసము పరమపాతముగా - అనఁగా మధురముగా మందవలెను. వృతత్వదత్తరూప మాధుర్యము ఉదాహృత మత్తేభమునందలి విక్రాంతిబాహుళ్యమున స్పృహముగ దానించుచున్నది పదవిక్రాంతికిఁబోదు అవాంతరవాక్యవిరామ ములును బిద్యమును మాధుర్యగుణోపేతము గావించుచున్నవి.

“పతిఁ బదసి సుతులఁ బదయఁగ
సతివలు కోరుదురు; కోరినట్లుల తనకుఁ
బతిఁ బదసి సుతులఁ బదనెను;
సతు లీ భారవికి భాగ్యసంపద నెనయే ?

అది. III. 171.

ఇందు ప్రథమకృతీయచరణములు సమకార్యవిశిష్టములై “కోరినట్లుల” యన్నయర్థమును సమర్థించుటయు, ద్వితీయచతుర్థచరణములు సాదృశ్యాలృపచే “ఎనయే” యన్న యర్థమును సమర్థించుటయు స్పష్టమ.

చల్లని దక్షిణ మారుత మల్లన వీతెంచె తగిలి యా లలనాద
మ్మిల్ల కునుమాంగరాగ సముల్లసన సుగంధియగుచు మునివరుమీఁదఁ.

అది. IV. 40.

భగణ బాహుళ్యమున నవరోహణరూప సౌకుమార్యము. మధ్యవృత్తిచేఁ బ్రసాదమును వ్యంజించు పద్యము వాక్యార్థసమర్పణ సమర్థమై శిల్పమగుచున్నది. ఉగ్రతపోమగ్నుఁడైయున్న విశ్వామిత్రుని చిత్తమున సుకుమారము. ప్రసన్నమునైన వృత్తిని గలిగిండుటకు మేనకచేసిన యత్నమునకు చందము చక్కనిదోహదము చేయుచున్నది.

ఆయుష్మంతుఁడవై లక్ష్మీయుత బాల్యంబునంద మీ యన్వయరా
జ్ఞాయత్త మహాభారం బాయతభుజ నీవు తార్చి తలిపిత్తుఁడవై.

అది. II. 202.

దీర్ఘాక్షరబాహుళ్యమునఁ బద్యము శార్దూలకావకసదృశమై కుమారజయమేయుని మహిమను ప్రతింబుచున్నది. “శార్దూలప్రవే నృపాదీనాం శార్దూలక్రీడితం మతం” అని క్షేమేంద్రుఁడనఁ గదా. (సువృత్తలికము III. 22.) ఈష్యమహాప్రాణాక్షర యోగముచే వీ పద్యమందలి విలంబనమునఁ గొంత యోజోగుణము గోచరించుచున్నది.

అంతం గుంతీనందన కాంతా చింతా మహాంధకారముతో న

త్యంతంబు మచ్చరించెనొ సంతమనం బనఁ బ్రభాతసమయం బయ్యెన్.

విరా. III. 35

తీవ్రపథ మైనది. ప్రభాత మగుచున్నది. కుంతీనందనకాంతా చింతామహాంధకారముతోపాటు సంతమనము తొలఁగిపోయినది. ద్రౌపదియొక్కయు, బాండవులయొక్కయు చిత్తములు కలఁకదేరి ప్రసాదమాధుర్యమయములైనవి. ఈ భావనచేఁ గవిచిత్తముగూడ ప్రసన్నము, మధురమునై యున్నది. ఆ లక్షణము లీ ప్రభాతవర్ణనాత్మక పద్యముననున్నవి. ఇరువదియొక్క గురువులుగల యీ కందము గగకంద మనఁదగినది.

శరమోక్షణవేగ నిరంతరమందలితోరు చాపదండుఁ డకాండో

ద్ధుర దండధరుఁడు పోలెను హరినందనుఁ దాఁకె ద్రుపదుఁ డత్యుద్ధతుఁడై
ఆది VI. 35.

పదవళమున ముఖగుపడి యీ పద్యమునఁ దొమ్మిది సగణములున్నవి. అవి పదస్వరూపము లందే గోచరించినచోఁ బద్యమునందు ద్రుతమైన యారోహణము ప్రస్ఫుటమైయుండెడిది. మఱి యొకక్షణములోఁ బాద్మని చేబద్ధఁడుకాఁబోవు ద్రుపదుని యుద్ధక్రీడయందు దీప్తిరహితమైన త్వరను మాత్రమే స్ఫురింపఁజేయుట నన్నయ యాళముకావచ్చును.

హరు శరమును నరు శరమునుసరి నిరుపక్కియలు దాఁకి జవమఱి శరసం

భరమునఁ దిరిగె వరాహముశరనిధి మధనమునఁ దిరుగు కైలమపొలెన్
ఆరణ్య I. 308

పదునొకండు నలములుగల యీ పద్యము అత్యంతము ద్రుతగమనముగలది. వరాహము గిర గిరఁ దిరుగుటయందలి త్వరను జక్కగా స్ఫురింపఁజేయుచున్నది. అర్థము దెలియకున్నను నక్షరముల గతినిబట్టియే యర్థస్వరూపము గోచరింపఁజేయు నిట్టిచందోనిర్మాణ మొకవిధమగు నర్థవ్యక్తియను గుణముచే శోభిల్లును. చిత్రకవి పెద్దన చెప్పిన నిడుదకందములతెగలోని దీ పద్యము.

కందమున దీర్ఘపాదమందలి పదమూడవమాత్రపై వడి యుండును. ఆ మాత్రపై నూనిక యున్నచోఁ బద్యగతి శ్రవ్యముగనుండును. అన్యఁగా వడియందు పదాద్యక్షరమో, పద ఖండాద్యక్షరమో, గుర్వక్షరమో ఉండవలయును. ఊనికలేని యక్షరము వడియందున్నచో గతి యందు భంగముగోచరించును. అట్టి గతిభంగమును భారతకవులు అచ్చటచ్చటచ్చట రసభావ విశేషవ్యంజనముకొఱకు ఐదిపూర్వకముగఁ గల్పించినట్లు తోచుచున్నది.

అనఘాః యా యజ్ఞము విధి

ననాథ ఋత్విక్రప్రయోగ సంపూర్ణంబ

య్యను గదచననేరదు నడు

మన యుడుగును బ్రాహ్మణోత్తమ విమిత్తమునన్.

అది II. 210.

సర్వయాగకాల విర్మాణము జరుగుచుండఁగా నొకవాస్తువిద్యావిపుణుండైన పౌరాణికుండు జనమే జయంతోఁ బలికిన వాక్యమిది చతుర్థపాదమున వడి పదాంతలమువుపై విలిచినది. పదాంతలమువు బొత్తిగా నూపికయుండని యక్షరము. కనుక గతిభంగమై పద్యమశ్రవ్యమైనది. నప్తమ గణము నగణమగుటచే అశ్రవ్యత కొంతతగ్గినది. నలమైనచో అశ్రవ్యత యతిశయమగును. భావినర్వయాగభంగమీ యతిభంగముచేతను, 'నడిమికి' అను పదము నడిమికి విఘటించేతను జక్కగా సూచింపఁబడుచున్నది. జనమేజయమనకు అపత్యమైన యర్థము పౌరాణికునిచే నశ్రవ్యమైన ఛందమునఁ బ్రతిపాదింపఁబడినది.

తనపలుకు లోకమెల్లను గొనియాడఁగఁదగిన లోకగురుఁ డీ యమనం
దనుఁ డేమేవురమును సీతనుమధ్య వివాహమయ్యెదమని పలికెడున్.

అది VII. 249.

లాట్టురుళ్ళ వరంబగునపుడు ఎదగాగమంబగును. 'ఎదము'నందలి దకారము ప్రత్యయమధ్యగతలమువు గనుక ఊపికలేనిది. అది వడియందు విల్చి గతిభంగకారి యగుచున్నది. ద్రౌపదిని పార్థుఁడు వివాహమాడునని యాశించిన ద్రుపదునకుఁ దామేవురును నామెను బెండ్లాడఁదలఁచినట్లు ధర్మజుఁడు ప్రకటింపఁగాఁ గలిగిన యాశాభంగము ఈ యతిభంగముచేఁ జక్కగా సూచింపఁబడినది. పరమధర్మపరుఁడని ప్రసిద్ధికెక్కిన ధర్మజుఁడు పల్కినపల్క లోకవిరుద్ధమై ధర్మభంగకారి యగుచున్నదన్న ద్రుపదుని యంతర్గతభావమునుగూడ ఛందమందలి గతిభంగము వ్యక్తముచేయుచున్నది. ధర్మభంగములేనిచోఁ బాండవులేవురు ద్రౌపదిని వివాహమాడుట ద్రుపదున కనిష్ఠముకాదు. కనుకనే యిచ్చటి యతిభంగము నాత్యశ్రవ్యమై యున్నది.

యతియందు రాకునామభేదము విషిద్దమైనను గ్వాచిత్కముగ సంగీకరింపఁబడినది. "ప్రత్యయాదో...క్వచిత్" అని క్రియాపదమునకు ప్రత్యయాదిచ్చేద మంగీకరింపఁబడినది. స్వరసంధియందు ఉత్తరపదాదిస్వరమునకుఁ బూర్వాంతపద్యావ మంగీకరింపఁబడియుండుటచే (పూర్వాంతవత్స్వరస్సందో) 'అయ్యెదము'నందు 'ద' ప్రత్యయాదిగా గ్రహింపఁదగియున్నది. కనుక అల్పమైన యూతగరదై పద్యమందలి యశ్రవ్యతను గొంతపఱకు తగ్గిండుచున్నది.

ఏనును గడ్డుఁడు దమ్ములునా నలువురు వీరులైన నటుసూడు పృథా
సూనుల నెట్లు జయించెదనో నమ్ముము నాబలంబును గలితనంబున్.

శబ్ద. I. 22.

'బలంబును' అను పదమందలి సముచ్చయార్థకమైన 'ను' వదీయండు విల్పి గతిభంగ మాపాదిండుచున్నది. పదునాల్గవమాత్రమీడ (దీర్ఘపాదమున) ఊత సర్వతా విషిర్దము. ఈ పద్యమందది పదారంభాక్షరమై యూతగలదై యున్నది. తనుక అశ్రవ్యత యతిశయముగా తాసిండుచున్నది. దుర్యోధనుని యూరుభంగవృత్తాంతము విని విలపించుచు ధృతరాష్ట్రుడు యుద్ధారంభమున దుర్యోధనుడు తనతోఁ బలికిన ప్రగల్భవాక్యమును స్మరించుచున్నాడు. తన బలమును నేర్పును సమ్ముచు వి తండ్రికి నచ్చఁజెప్పుచున్న దుర్యోధనుని వాక్యమున యతిభంగము గండస్థానీయమై నెలకొనియుండుట చమత్కారముగనున్నది.

“తుదాదయో న ప్రయోక్తవ్యాః విచ్ఛేదా త్పురతః” “దాదయః ప్రాక్పదాంతవత్”
అను యతిరహస్యముల విటస్మరింపవలెను. సప్తమగణము నలమగుటయు, దదారంభమునఁ బ్రాక్పదాంతసమమైన సముచ్చయము విలుచుటయు సత్యంతాశ్రవ్యతాహేతువు లగుచున్నవని గు ర్తింపవలెను.

అన నప్పలుకులు వెడవెడవిని యావిభుఁ డల్లఁ గన్నువిచ్చిన వదనం

బునఁ జూడ్కినిలిపి కలకజతనయుం డిట్లనియె గద్గదగళుండగుచున్.

పొత్తిక. I. 218.

చతుర్థపాదమున వదీ పదాంతాక్షరమున విల్పి గతిస్థలనము గలిగించుచు తొడలువిఱిగి పదీయున్న రాజరాజునుగాంచి కోకావిష్టుడైన యశ్వత్థామ గళమునఁగలిగిన గాద్గద్యరూపస్థలనమును జక్కగాఁ బట్టిచూపుచున్నది.

కవిత్రయమువారి కందములందలి గతిభంగములు పెక్కుపట్టుల రసాదివ్యంజనముకొఱకు బుద్ధిపూర్వకముగఁ గావింపఁబడిన శిల్పవిశేషములగుట యీ విధముగ ననుశీలించి గ్రహింప వచ్చును.

అ ల ం కృ త క ం ద ము లు

కవిత్రయము పెక్కుకందములను ఛందోలంకారమందరములుగా విర్మించి వానిని రసాద్యర్థవిశేషనమర్పణమున వినియోగించియున్నారు. ఛందోలంకరణసమీక్షనందర్పమున నలంకరణప్రకారములు వివేచింపఁబడియున్నవి. కందములందు వాని ననుశీలించవలయును. అర్థసమర్పణమున కెంతవఱకవసరమో యంతవఱకే పద్యము నలంకరించుట కవిత్రయవిధానము. అతివిరహము వారికి నమ్మతము కాదని గుర్తుండుకొనవలయును.

ద్విప్రాసములు :

మకరవ్యూహంబనియెడు మకరాలయ మపుడు దర్పమహిమోజ్జ్వలుఁడై
మకరక్రీడం జండతమకరాభీలముగఁ జొచ్చె మారుతి యదిపా :

శిష్య. II. 276.

నిర్మింపఁబడినది మకరవ్యూహము. దానియందు మకరాలయారోపణము గావింపఁబడినది. దానిం
జొచ్చు భీముని గమనము మకరక్రీడతో నుపమింపఁబడినది అతఁ డద్దానిని జండతమకరాభీ
లంబుగాగఁ జొచ్చినాఁడు. ఇట్టిపద్యమున సర్వము మకరమయముగానున్నది. మకరశబ్దము
సర్వసాధారణములందును నిల్చి ద్విప్రాసమును రూపించుచు పద్యమందలి మకరమయమైన
యర్థమును సమర్థించుచున్నది. వాఙ్యాశ్రితములయిన రూపకోపమలకు వాచకాశ్రితమైన ద్విప్రా
సము తోడై పద్యమును సుందరశిల్పముగాఁ దీర్చి పర్వ్యాంశమునకు శోభాతిశయము నాపాదించు
చున్నది.

పలుకులు వృధగా నన్నుంబలికితి ము న్నింకనెన్ని పలుకవలసినం

బలుకుము నీకేఁ దెగ నాయలవుఁ జలము నీవెఱింగి తఁతియదాచున్.

కర్త. I. 188.

నీవు వాచాలుఁడవు. నేను కార్యశీలిని అని కర్ణునియుద్దేశము. నకులుని వాచాలత్వము పాదత్రయా
రంభముల నావృత్తమైన 'పలుకు' అను ద్విప్రాసముచే వ్యంజింపఁబడుచున్నది. చతుర్థపాదము
నం దా ద్విప్రాసము విరమింపఁబడి కర్ణుని వాచాలతావైముఖ్యమును ద్వసించుచున్నది. అనతి
నిర్వహణముకూడ సప్రయోజనమే.

నేఁడి బ్రాహ్మణుచేతం బోఁడిమి నెడి యేను జిక్కిపోవకయుండన్

వేఁడిమి మెఱయుశరంబుల వాఁడిమి సొంపెల్లఁ జూపవలయుంజుమ్మి :

ద్రోణ. I. 232.

బ్రాహ్మణుడైన ద్రోణునిచేఁ బరాభూతమైన ధర్మజనియందలి జిత్రము పలుకుచున్నది. నాబోఁ
డిమి పెడకుండ నీవు నీవేఁడిమి మెఱయు శరముల వాఁడిమిని చూపవలయునని ప్రభువైన ధర్మ
జుఁడు సర్వసేవనియైన ధృష్టద్యుమ్ను నాదేశించుచున్నాఁడు. చుమ్మి యనుమాటయందలి యాఞ్ఞా
దార్థ్యము పాదత్రయమందలి ద్విప్రాసముచే ధృఢతరముచేయఁబడుచున్నది. పద్యార్థము అలం
కారముచే నుజ్జీవితమగుచున్నది.

ధరణీసురధనహరణముదురితతమము: నృపున కధికదోషము; సృగగో

హరణమువలె విప్రస్వాహరణము భూపాలవరున కాపదఁదెచ్చున్.

అను. II, 446.

వ॥ అనియె; నివ్యాక్యంబు నీకుం జెప్పవలవ; దైన నితిహాసావసానవర్తి
యగుటంజేసి వినిపించితి.

అను. II. 441.

ధర్మజీసురధనహరణము దురితతమమనియు, నట్లుచేయవలదనియు ధర్మజ్ఞున కుపదేశించవలసిన
యవసరములేదు. ఉపదేశప్రధానమైన యితిహాసముయొక్క యవసానమున నాయితీహాసమునకు
సారభూతమైన నీతివాక్యము వినేయశిక్షార్థము వర్తించును. ధర్మజ్ఞుడు వివేకుడు. అయినను
నితిహాసావసానమున నవశ్యంబొందియై వర్తించు నీతివాక్యమును సంప్రదాయానురోధముగ ఆయ
నకుఁగూడ చెప్పవలసియేయున్నది. ఆ నీతి యిచ్చట విషేధరూపమై యవత్యమైనది కనుక
దానిని "నిర్వరమధురతాతిహృద్యాక్షరంబు" (480 పద్యము) గావించుట వాక్యవైపుజ్యులక్షణము.
శ్రోతయైన ధర్మజ్ఞునిచిత్తము అవత్యమైన నీతివాక్యముయొక్క అర్థమునందుకంటె శబ్దమునందే
అతిశయముగ రమింపవలెనని వక్తయైన భీష్ముని యాశయము. కనుక నీతివాక్యము నాయన
'నిర్వరమధురతాతిహృద్యాక్షరంబుగా' విర్నించెను.

నాచే నీ ప్రాణంబులు నీచే నా జీవితంబు నిజమున్నవి; యు

న్నీచత యవకార్యము రాజోచిత కర్మకృతనిశ్చయముఁడ వగుమున్నపా :

శ్లో. II. 77.

దుర్యోధనుఁడు మరుపు వెడలివచ్చి యుద్ధమున కాయత్తుఁడగునట్లు ప్రేరేపితై యుద్దేశించఁ
బడిన యీ వాక్యము ధర్మజ్ఞునిచే బుద్ధిపూర్వకముగ నలంకృతిమైనది. 'నాచే నీ' 'నీచే నా' యన్న
యక్షరసంపుటలు నేనా, నీవా యన్నట్లు స్పర్థించుచు వాక్యార్థమును నమర్థించుచున్నవి. ఉత్తరా
ర్థమానందలి ద్విప్రాసముగూడ వాక్యార్థమున కుద్దీప్తిగలిగించుచు వాక్యార్థసామంజస్యము శ్రోత
చిత్తమున కెక్కువట్లుచేయుచున్నది.

శ్రీనాథమూర్తి విబుధనిధాన మహాదానతర్పితద్విజవర వే

గీనాథ పార్థనిధ యభిమానమహార్జున మహేంద్రమహిమాతిశయా :

అది. V. 1.

'శ్రీనాథ' 'వేగినాథ' పదములు రాజనరేంద్రుని యైశ్వర్యప్రాభవముల తౌల్యమును వ్యంజించు
చున్నవి. 'విబుధనిధాన మహాదాన' 'అభిమానమహార్జున' అను పదములచేతఁ గల్పించఁబడిన
ద్విప్రాసము ఆయన యైశ్వర్యప్రాభవముల వలముల తౌల్యమును వ్యంజించుచున్నది. సదృశ
క్షరావృత్తిచే సుందరమైన పద్యము నన్నయ ప్రభుప్రీతిని చక్కగా వ్యక్తముచేయుచున్నది.

ఇమ్మెయి వేగినఁ బొందవులెమ్మెయిఁ గార్యంబునదపి రెఱిఁగింపుము: చి

త్తమ్ము గలంగెడు సంజయ నమ్మితి నగ్గురుఁడు గాచెనా మిమ్మెల్లన్ :

బ్రో. III. 4.

'ఇమ్మెయి'నన్న పూర్వవృత్తాంతావధారణము ననంతరము సహజముగ నుత్పన్నమైన 'ఏమ్మెయి' నను ప్రశ్నము ఉత్తరకథాశ్రవణ కౌతూహలవ్యంజకమై పాదారంభమున నిల్చి దృశ్యరాష్ట్రాని తదేకపరత్వమును జాటిచెప్పుచున్నది. 'చిత్తము గలంగెడు' 'కాచెనా' యను దృశ్యరాష్ట్రాని చిత్తజ్ఞభము, అతురత యీ ద్విప్రాసప్రతిష్ఠకు నై సర్గికహేతువులై యలంకారమును పార్థకము చేయుచున్నవి.

పొలియించితి నే గుఱ్ఱుంబులఁ దేరుల కుఱికి యింక భూరిరయమునన్

బొలియింపవలయుఁ బ్రాణంబులు దాచిన వళమె పొందుపుత్రుల

గెలువఁ.

కం. I 344.

పదివేలగుఱ్ఱములతోఁ బాండవసేనపై కరిగి వందగుఱ్ఱములతోఁ దిరిగివచ్చి "పొలియించితి నే గుఱ్ఱంబుల" నని దుర్యోధనునితోఁ బలుకుచున్న శకునియొక్క వాక్యమునఁ గొటిల్యమున్నది తృతీయపాదమునం దావృత్తమైన పొలియింపవలయు నన్న క్రియ ద్విప్రాసమును రూపించుచుఁ దేరులనుగూడ నాశనముచేసిరాఁదలఁచినాఁడని వ్యక్తమగుచున్నది.

గెలుపుము శత్రుని నీ వనిపలికి ముకుందుండు నన్నుఁ బనిచినఁ వాడ

ప్పలుకులకు నసత్యత్వముగలుగఁగ నేర్చునొకొ దై వపుటనబలమునన్

కం. I. 288.

'గెలుపుము శత్రుని నీవు' అనిన శ్రీకృష్ణుని పలుకు వేదము. దాని ననుష్ఠించి దాని యవితథత్వమును స్థాపించుట ధర్మవిక్రూఢైన ధర్మజాని యాశయము. 'పలుకు' అన్న పదము పాదారంభములం దావృత్తమై విధిబోధనము ననుష్ఠించుటయందలి ధర్మజాని శాత్పర్యమును వ్యక్తము చేయుచున్నది.

పర్వి సభాప్రత్యుతిగ నవపర్వములను విస్తరిల్లి పండితచేతో

నిర్వృతిఁ జేయుచు రెండవపర్వము నా రమ్యమగు సభాపర్వ మిలన్

అది. I. 38.

రసాద్యర్థప్రసంగములేవి యిట్టిపట్టులందు వాక్యమును శ్రవ్యతరము గావించుటయే ఛందోఽలంకారమునకుఁ బరమార్థము. ఇట్టిపట్లఁ బ్రాసమువలె ద్విప్రాసముగూడ తేవలశ్రవ్యతయందే విశ్రమించును.

జ్ఞోజీవల్లభ వినుమేఁబ్రాణముతో నుండ నిన్నుఁ బట్టికొనఁగ నా

ద్రోణునకకాదు సగణస్థాణునకై నను వళంబె తలఁకేమిటికి

ద్రోణ. I. 120.

ప్రతిజ్ఞావాక్యమునఁ బ్రధానభాగము ద్విప్రాసమణితమై వత్తయొక్క దీక్షదార్థ్యమును నిరూపించుచున్నది. ఇది లోకగోచరమైన యర్థము.

అంత్యప్రాసములు :

అంత్యప్రాసాలంకృతములై న కందములను నన్నయయు, నెఱ్ఱనయు విర్మించియుండలేదు. తిక్కన ప్రత్యేకాభివేళముతో హరిహరనాథస్తుత్యాత్మకములయిన యాశ్వాసాద్యంతకందములలోఁ బెక్కింటిని చిత్రవిచిత్రముగ నలంకరించెను. ఆయనకు సర్వపాదాంతగతమైన యంత్యప్రాసమునందుకంటె పూర్వోత్తరపాదద్వయభిన్నమైనదనియందే మక్కువ యెక్కుడని తోచుచున్నది.

పరమప్రేమాస్పదమైన వ్యక్తిని సంబోధించునప్పుడు వాక్కు సమలంకృతమై శ్రోతృచిత్రాపహరణి యగునట్లుండుట లోకమునఁ బ్రసిద్ధమైయున్నది. తిక్కన్నయుఁ దన యిష్టదైవమైన హరిహరనాథుని సంబోధించుటయందే స్వామిచిత్రమును హరించు నాశయముతో సంబోధనాంతముల నలంకరించెను.

కిమస్థిమాలాం కిము కౌస్తుభం వా

పరిష్క్రియాయాం బహుమన్యనే త్వం ?

అను తన యలంకృతశ్లోకమునకే మెచ్చిన యాదేవుని చక్కగా సమలంకరించిన పద్యములతో మఱింత యలరింపవలెనని తిక్కన యాశయముకాఁబోయి. ఒక్కొక్క యాశ్వాస మారంభించునప్పుడు తదాశ్వాససమ్యుజ్జ్వితప్రహణమునకుఁ దోడుపడుననియు, సమ్యుజ్జ్విత్యుద్భవమైన యాశ్వాసమునంతమునఁ దన్నిర్వహణమునకుఁ దోడ్పడెననియుఁ దిక్కన యాస్వామిని భక్త్యావేళమునఁ గీర్తించువేళ ఆయనవాక్యములు తమంతటకామేయలంకృతములై యావిర్భవించెనా యనిపించును.

తాను దలపెట్టిన వాఙ్మయమహాధ్వరము ఒక్కొక్కమెట్టు ముందునకు జరుగుచున్నకొలందియుఁ దిక్కన సోమయాజి యానందభరితుఁడగుచుఁ బరమేశ్వరసంకీర్తనరూపములయిన పద్యములను చిత్రచిత్రముగ నలంకరింపసాగెను. సదృశస్వరవ్యంజనసంపుటలు అంతమందుగల సంబోధనలు సంకీర్తనమున వత్త వాగింద్రియమునకును, శ్రోత శ్రోత్రేంద్రియమునకును ననల్పమైన విశ్రాంతిని గలిగించును, చిత్రమున కేతాగ్రతను బ్రసాదించును. భందముయొక్క యాహ్లాదకతారూపమైన ధర్మమును దిక్కన స్వామి సంబోధనలందు యదాశక్తి విర్వహించి భందోమయవాక్యమునకుఁగూడ చారితార్థ్యము గల్పించెను.

వాచ్యవాచకన్విష్టమైన సౌందర్యము పరాకాష్ఠనందిన సోమయాజి హరిహరార్చనాచ్చందములు ఆంధ్రమున ఋక్పూర్ణవాచ్యములు. ఆర్థము, శబ్దము నీవా నేనా యని పందెములు చఱచికొన్నట్లు అందము లొలుకఁబోయి సోమయాజి హరిహరస్తుతులు సంకీర్తనపరులకు గాయత్రములయిన మంత్రములు.

శబ్దాలంకారములయిన యంత్యానుప్రాసములుగల కందముల కిచ్చట ప్రసక్తిలేదు గనుక చందోల్లంకారములయిన యంత్యప్రాసములుగల కందములే దిష్టాంత ముదాహరింపఁబడుచున్నవి.

1. దీర్ఘపాదముల యంతములందు :

అంతఃకరణచతుష్టయ కాంతిసముద్యద్వివేకసంపద్యేద్భ్యాః :

చింతాతంతుక్రుటనాత్యంతవిదగ్ధైకభజన తత్పరహృద్భ్యాః :

విరా. IV. 276.

2. ఉత్తరపాదద్వయాంతములందు :

హృదయసరసిరుహమధుపాస్పదవిహృతివిశేష నిహతపాపోన్మేషాః :

వదనసముత్థితవేదాః మదవదసురహరణకరణ మంత్రవినిదాః :

ద్రోణ. II. 332.

3. పూర్వపాదద్వయాంతములందు :

అశ్చర్యకరణకరుణాః నిశ్చలకుచిహృదయభావనీయవిహరణాః :

పశ్చిమనాదీనరణపురశ్చరణద్యేయః భక్తరమణవిధేయాః :

శంక. I. 404.

4. పూర్వోత్తరపాదద్వయతిన్నము :

సురనికరానందకరాః సురారికాంతావిలాస శోభాపహరాః :

కరుణాసక్తమనస్కాః సరిద్వరాబర్హిబర్హ చారుశిరస్కాః :

బొప్పిక. II. 136.

సూచికలు :

1. వింగళచ్చందశ్శాస్త్రము : 6 - 1 (హలాయురవ్యాఖ్య)
2. Ibid : .. (టీక)
3. భారవ్యాకరణము : .. క్రియా - 23
4. వింగళచ్చందశ్శాస్త్రము : 6 - 1 (టీక)
5. Ibid : .. (హలాయురవ్యాఖ్య)
6. Ibid : .. (టీక)
7. Ibid : .. (హలాయురవ్యాఖ్య)
8. భారతము : విరాట : I - 11

సీ స ము

అనియతాక్షరమాత్రాసంఖ్యాకమైన సీసము కుద్దదేశీయచ్ఛందము. సీసము, తత్సజాతీయములగు అటవెలఁది, తేటగీతము ఉపజాతు లనఁబడుచున్నవి. వీని నిర్మాణమునం దుపయుక్తములగునవి ఉపగణములందలి సూర్యేంద్రగణములు. గురులఘుక్షర వివేకక్రమరాహిత్యమువల్ల ఈ పద్యముల నిర్మాణమునఁ గవికి అపారమైన స్వేచ్ఛకలదు.

“అనియతగణైః ప్రాసో వా యతిర్యా”

యని దేశీయచ్ఛందస్సామాన్యలక్షణము. సీసము, అటవెలఁది, తేటగీతి యీ లక్షణము ననువర్తింతును. ప్రాసనియముముగల దివ్వదయు, దానికి రెట్టింపైన తరువోజయు దేశీయజాతులనఁబడినవి.

అతీంద్రగణములపై రెండు సూర్యగణములు చేరి యేర్పడిన పాదములు నాల్గింటినికూర్చి యాపీఁద ఒక అటవెలఁదినో, తేటగీతినో చేర్చినచో సీసపద్యము ఏర్పడును. స్వీయపాదములు నాల్గింటిపై గీతిపాదములు నాలు చేరఁగా నేర్పడిన సీసపద్యము విజమునకు పద్యద్వయ సమాహారమేకాని యేకపద్యముకాదు. విస్తృతమైన వివేకకృషి ఏకాన్వయముగాఁ బ్రతిపాదించుటకై సీసపద్యము కల్పింపఁబడియుండును. మఱియొకరచనఁ జూచినచో విశిష్టగణవిన్యాసముగల మూఁడు అటవెలఁదులు గలిసి సీసపద్యమైనదియుఁ జెప్పవచ్చును. ఎనిమిది ద్విపదచరణములు తరువోజయైనట్లు పండ్రెండు అటవెలఁది పాదములు సీసపద్యమైవని యూహింప నవకాశమున్నది. ఆంద్రదేశ్యపద్యము లన్నింటికంటె విస్తృతమైనది సీసము.

తెలుఁగుసీసము సంస్కృత శీర్షకభవమన్న యభిప్రాయమున్నది. శీర్షకపదము నాట్యశాస్త్రమున (శి2 అధ్యాయము) భరతమహర్షిచే నుపయోగింపఁబడినది. ఆయన శీర్షకమును వేర్వేరుములం దుపయోగించెను.

(అ) శీర్షకము పదునెనిమిది ద్రువాంగములలో నొకటి.

(ఇ) శీర్షకము ఒక ద్రువాభేదము.

పాదమున నాల్గమాత్రంగణములు $7\frac{1}{2}$ ఉండును. అనఁగా పాదమునకు 30 మాత్రలు. పాదమునందు 21 మొదలు 26 వఱకు అక్షరములుండును. చపలాశీర్షకము, స్థలితశీర్షకము అని శీర్షకములు రెండువిధములు. స్థలితశీర్షకము సంకృతిచ్ఛందమునందలిది. పాదమునకు 24 అక్షరములు. 1, 4, 7, 10, 11, 24 అక్షరములు గురువులు. తక్కినవి లఘువులు.

(ఉ) శీర్షకము భంగ్యంతరమునఁ జేయఁబడిన మఱియొక ద్రువాభేదము. శిరఃస్థానమున అనఁగా శారవ్యరమున గానముచేయఁబడు నొకవిధమైన ద్రువకు శీర్షకమనిపేరు.

నానావృత్తవివిష్ణున్నములగు పాదములతో శీర్షకములను నిర్మింపవచ్చునని భరతముని చెప్పెను. (32 ఆధ్యాయము) శీర్షకమును కాళభేదము ననుసరించి కూర్చిఁబడిన గీతమును భరతముని శీర్షకనామమున వ్యవహరించియుండునని కొందఱి యాహు. ఎట్లయినను, భరితుని శీర్షకమునకు ఆంధ్రుల సీనమునకు నెట్టిసంబంధము లేదని చెప్పవలసియున్నది.

ఆంధ్రసీనమునందు పాదమున 30 మాత్రలుండుట సంభవమేయైనను 21 అక్షరములుండుట అసంభవము. సీనపాదమున 22 అక్షరములకు తక్కువ యుండుటకు వీలులేదు.

శీర్షకమున పద్యభేదమును గూర్చి ముమ్మొదిటఁ బ్రసంగిన చాందసీకుఁడు జనాశ్రయుఁడు. ఆతఁడు చెప్పిన శీర్షకలక్షణమునకు తెలుఁగు సీనపద్యలక్షణమునకు సంబంధము కనిపించదు.

పాదమున నాలుగు లేక ఐదు మాత్రలగణములు అఱు కలది అధికాక్షర. ఇందు నమస్థానముల జగణముండరాదు. తృతీయస్థానమున జగణమే ఉండవలెను. పాదాంతమున నెగముగాని, రగణముగాని ఉండవలెను. సగ ర గణములు ఒకప్పుడు పాదాదియందును ఉండవచ్చును. ఇట్టి యధికాక్షరపై ఒకగీతిక వ్రేర్చినచో శీర్షకమేర్పడును. లలిత, సుభద్ర, రవిద్రుమ, వంశపత్ర, కుంజర, షంకః తిస్స దంతమాలలు శీర్షకభేదములు. పాదమున కేడుగణములుగలది లలితశీర్షకము, ఒక్కొక్కగణము పెరుగుటచే భద్రాదిశీర్షకము లేర్పడును. శీర్షకమందలి గీతిక ఆర్యాభేదమే. శీర్షకము నిర్ణాయకామధ్యమైనచో త్రికలయమనఁబడును. అనఁగా అధికాక్షరకు గీతికకు మధ్య నిర్ణాయకయను పద్యమును చేర్చినచో మొత్తము మూడునుగలిపి త్రికలయమను పద్యమగును.²

జనాశ్రయవి శీర్షకమునకు ఆంధ్రసీనమునకు లక్షణమునం దెట్టిసామ్యమునులేదు. తెలుఁగు సీనమున జగణము వివిధము. సీనపాదాంతమున సగ రగణము లేన్నఁడును సంభవింపవు.

కర్ణాటలాక్షణీకుఁడు నాగవర్మ తన భంబోఽంబుధియందు సీనపద్యమును రఘటాభేదముగాఁ జెప్పినాఁడు. 6 మాత్రల గణములు అఱును, 3 మాత్రల గణములు రెండును కలిపి ఏర్పడినపాదములు నార్లిండిమీద ఒక అటగీతి చేరినచో సీనపద్యమగును. అటగీతియనఁగా ప్రాసవినియముగల అటవెలఁదియే. నాగవర్మచెప్పిన సీనమునకు ప్రాసవినియము కలదు. నాగవర్మ లక్షణమునుబట్టి సీనపాదములందు నాల్గమాత్రల గణము యండుటకు వీలులేదు. ఐదు మాత్రలగణము లెట్టివైనను ఉండవచ్చును. సీనపాదములపై అటవెలఁదినే చేర్చవలెను. తేటగీతివి చేర్పరాదు. అనఁగా ఒకతీరు పాదములు నాల్గూర్చి అమీద ఇండుమిందు అట్టివేయిన

పాదములు మఱిరెండు చేర్చవలెన్నమాట. ఇట్టియాచారము ఉదాహరణములందు కనబడుచున్నది. ఒక కళికమీద ఒకయుక్కళికను చేర్చుట ఉదాహరణ లక్షణము. కళిక యనఁగా రగడ, ఉత్కలిక అర్ధరగడ. ఇట్టిసంప్రదాయము ననుసరించియే తెలుఁగున సీసపాదములపై అటవెలఁదిని చేర్చు ఆచారము తొలుత పుట్టియుండును. ఎట్లయినను నాగవర్మ చెప్పిన సీసమునకు ఆంధ్రసీసమునకు సంబంధము చాలతక్కువ.

జనాశ్రయని చందమును చూచియే తాను చందోఽనుశాసనము రచించితినిని చెప్పికొన్న జయకీర్తి కర్ణాటశాత్యధికారమున —

“సంస్కృతవాచ్యార్యాద్యాః

ప్రాకృతవిషయే తు గళితకాద్యాః ఐహుథా

కర్ణాటకే లక్షరార్యాః

విషయే.....శీర్షకాదిజాతయ ఉదితాః”

అని శీర్షకమును జాతిగా భేదొనెను. జయకీర్తి 11 వ శతాబ్దినాటి కర్ణాటకైనపండితుఁడు. కర్ణాటాంధ్రములందు నాఁడు వ్రసిద్దిగన్న అక్షరాచ్చందములను అతఁడు వ్రసంగించెను. సంస్కృతమున ఆర్యాదులు, ప్రాకృతమున గళితకాదులు, కర్ణాటకమున అక్షరారులు జాతులఁట. లక్షణపద్యమున నాల్గవపాదమున నక్షరలోపమున్నది. “విషయేఽంధ్రే” అన్నచో అక్షరమూర్తి యగును. అప్పుడు ఆంధ్రవిషయమున శీర్షకాదులు జాతులని యర్థమువచ్చును. 11 వ శతాబ్దినాటివాడే యగు రేచన సీసగీతాదులను శాత్యధికారమందే చెప్పెను.

“ఉపగణమాత్రాభి రవ్వితా జాతిః”³ అను న్యాయమున సూర్యేంద్రగణనిర్మితమైన సీసమును జాతియన్నను దోసములేదు. ప్రాసముండుట జాతిలక్షణముగా ఆంధ్రచ్చాందసికులు పేర్కొనిరి. తెలుఁగున సీసగీతాదులకు ప్రాసము నియతముకాదు. కనుక ఇవి యుపజాతులనఁబడినవి. ప్రాసముండుట, లేకుండుట మాత్రమే జాతికి, ఉపజాతికి భేదమైనచో నన్నయ్యరచించిన సర్వప్రాస, వృత్తప్రాస సీసములు జాతులే యనవలసియుండును.

జనాశ్రయని యభిప్రాయమునుబట్టి చూచినచో శీర్షకమును నామకరణమునకుఁ గారణము ఊహింపవీలగును. ఒకవిధమైన లక్షణముగల పద్యముపై వేఱొకవిధమైన లక్షణముగల పద్యమును చేర్చినచో రెండునుగలిసి శీర్షకమును పద్యభేదమేర్పడును. రెండవపద్యము మొదటిపద్యమునకు శిరోభూషణమువలె నుండును. కనుక మొత్తముపద్యమును శీర్షకమని వ్యవహరింపవచ్చును. శీర్షకమునకు వికృతి సీసకము.

“సీసకంబులు కత్తకంబులు” (శర్మ. II. 250) “వాని శీర్షకంబు” (అశ్వ. IV. 118) అని తిక్కన ప్రయోగములు కలవు.

అనంతామాత్యుడు సమసీనమునుగుఱించి జెప్పుచు విట్లు చమత్కరించెను—

“ఒప్పుననుచుఁ బొనఁగఁ జెప్పిన సీనంబు

పవీడియగు ధరిత్రఁ బద్యనాథ”

ఇట్లనుటవల్ల సీనము అను పదమునకు ఆ పేరుగల లోహచుర్మయము, సుందరముగ విర్మింపఁబడినచో సీనమే పవీడియగుననియు అనంతుని యభిప్రాయముగా గ్రహింపవలసియు న్నది. లోహనామముననుసరించి సీనపద్యమునకు నామకరణము చేయఁబడినదనుట సమంజసముగాఁ గనిపింపదు.

అధికాశ్చరి, విర్తాయక, గీతిక - ఈ మూఁడును కలిపి యేకపద్యముగానేర్పడి “త్రికల యము” అనఁబడునని జనాశ్రయుఁడు చెప్పెఁగదా! సదృశలక్షణములుగల భిన్నపద్యముల సందానముచేత విస్తృతములయిన విద్యాంతరములను స్పష్టింపవచ్చునని జనాశ్రయుని లక్షణము వల్ల గ్రహింపనగుచున్నది భిన్నచందములందుఁ బుట్టియు లక్షణసాదృశ్యము కొంతకలిగిన వృత్తపాదములను నందించి నానావిధములయిన యుపకౌతులను నిర్మించుట సంస్కృతిమున ప్రసిద్ధమైన యాచారమే. ఇట్టి పాదసాంకర్యము యథార్థమున వేదములందే యున్నది

పద్యముపై పద్యముచేర్చుట యను పద్ధతి నమసరించి ఉత్సాహముమీఁద గీతిని చేర్చినను శీర్షకము ఏర్పడును. అట్టిది విషమసీనమని లాక్షణికులు వ్యవహరించిరి మాత్రాసమకములగు సూర్యగణములతో విర్మింపఁబడిన యుత్సాహముమీఁద విషమమాత్రాములయిన సూర్యేంద్ర గణములతో విర్మింపఁబడిన గీతిని చేర్చుగా నేర్పడిన పద్యమునందలి గతి కొంతవిషమముగ నుండును. ఉత్సాహమున త్రవ్వనమైనగతి గీతియందు భంగమై పద్యము తిశ్రవ్యమగును. మొదెము, శిరముకూడ సూర్యేంద్రగణములతోడనే నిర్మితములయినచో వాని సమ్మేళనమున నేర్పడిన శీర్షకము సమగతిగలది యగును. అట్టిదానిని లాక్షణికులు సమసీనమని వ్యవహరించిరి. సమసీనమే గతిసాదృశ్యమున శ్రవ్యముగనుక విశేషప్రచారమునందినది. విశేషించి సీనపాద ములమీఁద అటవెలఁదిపాదములు చేరినచో పద్యమందంతట అతిశయమైన గతిసామ్యము సిద్ధిం చును. కన్నడమునను, తొలివాళ్ళ ఆంధ్రమునను విదియే ఆచారమైయుండును. తరువాత అర్థ ప్రతిపాదనవై చిత్రీకౌఱకు గీతియందు కొంచెము గతిభేదము గోచరింపుట చమత్కారహేతువై అటవెలఁది స్థానమున తేటగీతినుండు ఆచారమేర్పడియుండును. కన్నడమున సీనపాదములమీఁద అటగీతియే ఉండవలెనని నియమము. ఆంధ్రమున విషమసీనవిషయమున ఉత్సాహముమీఁద అటవెలఁదియే ఉండవలెనని అనంతామాత్య, చిత్రకవిపెద్దనాదుల విషమసీనలక్ష్యములవలన ఊహింపఁదగియున్నది. సమసీనములందును సన్నయ్యనాఁడు అటవెలఁది ప్రయోగమే సర్వసాధారణమైనట్లు ఆయన సీనములే స్పష్టముచేయుచున్నవి. ఎత్తుగీతివిషయమున కవిత్రయ ప్రయోగము ఇట్లున్నది —

	అటవెలది	తేటగిరి	మొత్తము
నన్నయ	225	26	251
ఎఱ్ఱన	62	40	102
తిక్కన	369	788	1152

కవిశ్రయసీసములందు అటవెలది, తేటగిరి నిష్పత్తి.

నన్నయ	9	:	1
ఎఱ్ఱన	6	:	4
తిక్కన	1	:	2

కవిశ్రయమువారి అటవెలది యభిమాననిష్పత్తి.

నన్నయ	—	ఎఱ్ఱన	—	తిక్కన
18	:	8	:	1

నన్నయ సీసమున గతిసామ్యము నెంతయభిమానించెనో తిక్కన్న గతివైషమ్యము నంత యభిమానించెనని గుర్తింపవచ్చును.

సీ స భే ద ము లు

అంద్రమహాభారతమునఁ బ్రయోగింపఁబడిన సీసములన్నియు సమసీసములే. సమసీసము లందును సర్వలఘుసీసము, గురులఘుమిశ్రసీసము ననుభేదములు లాక్షణికులందఱును గుర్తించిరి. భారతకవులు ప్రయోగించిన సీసములన్నియు గురులఘుమిశ్రసీసములే. వీనియందును యతిప్రాసవిన్యాసభేదములచేఁ గొన్నిభేదములు ఏర్పడుట లాక్షణికులు గుర్తించి నామలక్షణములు నిర్దేశించిరి. విషమసీసము, సర్వలఘుసీసము కాక లాక్షణికులు పేర్కొన్న సీసభేదములు—

రేచన :

ప్రాససీసము, అక్కిలిప్రాససీసము, అవకలిసీసము, వడిసీసము, అక్కిలివడిసీసము.

విన్నకోట పెద్దన :

ప్రాససీసము, అక్కిలిప్రాససీసము, అవకలిసీసము, అక్కిలివడిసీసము.

అనంతుడు :

సమప్రాససీసము, అక్కిలిప్రాససీసము, అవకలిప్రాససీసము, వృత్తప్రాససీసము, సర్వతఃప్రాససీసము, వడిసీసము, అక్కిలివడిసీసము.

చిత్రకవి పెద్దన :

సమప్రాససీనము, అక్కిలిప్రాససీనము, వృత్తప్రాససీనము, సర్వతఃప్రాససీనము, వడిసీనము, అవకలివడిసీనము.

అప్పకవి :

అక్కిలిప్రాససీనము, వృత్తప్రాససీనము, సర్వతఃప్రాససీనము, వడిసీనము, అవకలివడిసీనము.

కస్తూరి రంగకవి :

అవకలిప్రాససీనము, వృత్తప్రాససీనము, సర్వతఃప్రాససీనము, సర్వవడిసీనము, అవకలివడిసీనము, అర్థసమప్రాససీనము, అవకలిసమసీనము, సమనామప్రాససీనము, ఉత్సాహవేదండము, గీతరహిత చతుష్ప్రాససీనము.

సీసపద్యభేదములను పేర్కొనుటలో ఈ లాక్షణికులందఱును అక్కిలి, అవకలి యను రెండుమాటలను వాడియున్నారు. ఒకలాక్షణికుఁడు అక్కిలి యన్నదానిని ఇంకొకఁడు అవకలి యని యుండుటయు వారి లక్ష్యలక్షణముల పరిశీలనవల్ల గుర్తింపనగుచున్నది. ఈ పదముల యర్థమేమో చందోలక్షణవిమర్శకులెవ్వరు వివరింప యత్నించినట్లు కనఁబడదు. ఆదిలాక్షణికుఁడైన రేచన ప్రయోగవైఖరినిబట్టి వీని యర్థములు ఊహింపవీలగుచున్నది.

1. అవకలిసీనము.
2. ప్రాససీనము.
3. అక్కిలిప్రాససీనము.
4. వడిసీనము.
5. అక్కిలివడిసీనము.

అని రేచన ఐదువిధములైన సమసీనములను పేర్కొనెను. కాని లక్ష్యములు మూడింటికే చూపెను. ఆయన యిచ్చిన లక్ష్యములనుబట్టి గ్రహించఁదగిన యంశములు —

1. అవకలి సీనము :

సర్వదశములందును తిన్నాక్షరములతోడి ప్రాసయఁతులు ఉండును.

2. ప్రాస సీనము :

సీసపూర్వదశములందును గీతసర్వదశములందును ప్రాసముండును. సర్వదశములందును సాధారణయతియే యుండును.

3. అక్కిలి వడిసీనము :

సర్వదశములందును సాధారణయతిమైతియే ఉండును. ప్రాసముగాని ప్రాసయతిగాని ఉండవు. సీసపాదములందు ఒక్కొక్కపాదమున దశద్వయమునందు ఏకయతిమైతి యుండును.

గమనిక : ముద్రితప్రతియందీది అవకలివడిసీసమవీ యున్నది. కాని రేచనచెప్పిన భేదములలో అక్కిలివడిసీసమున్నదిగాని అవకలివడిసీసము లేదు. కనుక దీనిని అక్కిలివడి సీసమనుటయే యుచితము.

యతి, ప్రాస, ప్రాసయతి యను మూడువిశేషములకు రేచన మూడులక్ష్యములు చూపె నని దీనివల్ల గ్రహింపవలగుచున్నది.

1. అవకలి సీసము — ప్రాసయతి ప్రధానము
2. ప్రాస సీసము — ప్రాస ప్రధానము
3. అక్కిలివడి సీసము — యతి ప్రధానము.

అని రేచనయుద్దేశముగాఁ దోచుచున్నది. అక్కిలివడిసీసమును అక్కిలిసీసమనిగాని వడి సీసమనిగాని పేర్కొనవచ్చును. రేచన లక్ష్యములనుబట్టి చూడఁగా అక్కిలి యనఁగా ప్రథమాక్షరమైత్రి యనియు, అవకలి యనఁగా ద్వితీయాక్షరమైత్రి యనియు నూహింపవలగు చున్నది. అప్పుడు రేచనయుద్దేశమున ఐదు సీసభేదముల నామములు, లక్షణములు విట్లుండ వచ్చును—

1. అక్కిలి సీసము (వడిసీసము)

సర్వదళములందు సాధారణయతిమైత్రియే యుండును.

2. అవకలి సీసము :

సర్వదళములందు ప్రాసయతిమైత్రియే యుండును.

3. ప్రాస సీసము :

సర్వదళములందు ప్రాసముండును. యతిమైత్రిగాని ప్రాసయతిమైత్రిగాని ఉండవచ్చును. ప్రాసనియమములేనిచో నిదియే సమసీసమగును.

4. అక్కిలిప్రాస సీసము :

సర్వదళములందు సాధారణయతిమైత్రి యుండును. ప్రాసనియమముకూడ ఉండును.

5. అవకలిప్రాస సీసము :

సర్వదళములందు ప్రాసయతిమైత్రి యుండును. ప్రాసనియమముకూడ ఉండును.

అక్కిలియనఁగా తమిళమందలి 'మొనై' వంటిదనియు, అవకలియనఁగా "ఎదుగై" వంటిదనియు గ్రహింపఁదగును.

రేచన సీసములందు తానించిన యైదుభేదములును మిక్కిలి సమంజసములై యున్నవి. అనంతరలాక్షణికులు యతి, ప్రాసము, ప్రాసయతి విస్మయించుటయందు కొన్నియవాంతరభేద

ములు కల్పించిరి. వారికల్పనలకు ఆధారములు లేదనలక్ష్యములందు కొంతవఱకు లక్ష్యములగుచున్నవి.

సర్వయత్నిసమున యత్కక్షరమైత్రివిషయమున సర్వదళములందుఁగాని, కొన్నింటఁగాని లక్ష్యము కల్పింపవచ్చును. తరువోజు, నైగర మున్నగు విహయతికపద్యములం దిట్టిలక్షణము వియతమైయున్నది.

సర్వప్రాసయత్నిసమున విట్లే ప్రాసాక్షరమునం దై క్యము విన్నవిదములఁ గల్పింపవచ్చును లయగ్రాహియందిది వియతమైయున్నది.

ప్రాసవియము సర్వదళములందుఁగాని, కొన్నింటఁగాని పాటించవచ్చును. తరువోజు పూర్వార్థములందే ప్రాసముందును, ఉత్తరార్థములందుండదు.

ఇట్టి యవాంతరభేదకల్పనమున పూర్వలాక్షణికులు సుస్పష్టమైన యొకమార్గము ననుసరించిసట్లు కనఁబడదు. నామములందు సామ్యమున్నను లక్షణములందు వైషమ్యము తఱచుగాఁగనఁబడుచున్నది. రెండేసిదళములం దేకయతిమైత్రిగలదానిని అనంతాదులు వదీసీసమనిరి. అప్పకవి వదీసీసమున కీవియములేదు. అనంతుఁడు అక్కరివదీసీసమన్నదానిని అప్పకవి వదీసీసమనెను. అవకలిప్రాససీసమని అనంతుఁడన్నదానిని అప్పకవి అవకలివదీసీసమనెను. వదీసీసములందలి యవాంతరభేదములను అప్పకవి చక్కగా గుర్తింపలేదనవలసియున్నది. లేదన చూపిన మార్గమున సీసభేదములను కల్పించుటయందు అనంతామాత్యునిపద్ధతియే కొంతవఱకు స్ఫుటముగ, సమంజసముగ నున్నది. సీసములు వస్తవిధములనియు, వానినే కర్ణాసనాదికపీంధ్రులు వ్రయోగించిరనియు అప్పకవి గొప్పగాఁజెప్పికొన్నమాట సత్యమునకుఁ జాలదూరము. నన్నయ వ్రయోగించిన సీసభేదములకు అప్పకవిచెప్పినవానికే సంబంధము చాలతక్కువ.

అనంతాదుల సీసభేదకల్పనము ప్రధానముగా ప్రాసవిన్యాసభేదము నాశ్రయించియున్నది. సీసమున ప్రాసవిన్యాసము పెక్కుతెఱఁగుల చేయవచ్చును. అందు ముఖ్యమైనవి—

1. సీసపాదములు నాల్గింటి పూర్వదళములందుమాత్రమే ప్రాసముగలది.

ఇది లాక్షణికుల వృత్తప్రాససీసము.

2. సీసగీతముల పూర్వదళము లాఱింటమాత్రమే ప్రాసముగలది.

ఇది లాక్షణికుల సమప్రాససీసము.

3. సీసపాదముల సర్వదళములందుమాత్రమే ప్రాసముగలది.

లాక్షణికులు దీనిని చెప్పలేదు. సన్నయరచనయందున్నది. దీనిని దేశవృత్తప్రాస సీస మనవచ్చును.

4. సీసగీతముల సర్వదళములందును ప్రాసముకలది.

ఇది లాక్షణికుల ఆక్కిలిప్రాససీసము. దీనిని సర్వప్రాససీసమనుట తగును.

5. గీతి సర్వపాదములందుమాత్రమే ప్రాసముగలది.

లాక్షణికులు దీనిని చెప్పలేదు. నన్నయరచనయందు దున్నది. దీనిని గీతిప్రాససీస మనవచ్చును.

గమనిక : 3 వ భేదమున పూర్వోత్తరదళముల భిన్నప్రాసాక్షరములు బుంధవచ్చును. ఇట్టిది తిక్కన రచనయందున్నది. (విలా. II. 208.) 4 వ భేదమైన సర్వప్రాససీసము సర్వ ప్రాసయతికముగూడ అయినచో లాక్షణికులుచెప్పిన సర్వతఃప్రాససీస మగును. 3 వ భేదమే ప్రాసయతికముగూడ ఐనచో దేశసర్వతఃప్రాససీస మనవచ్చును. నన్నయ, తిక్కనల రచనలయందు దిట్టిదికలదు.

యత్యక్షరవిన్యాస భేదములవల్ల గూడ సీసభేదములు సాధింపఁదగియున్నవి. రేచన, అనంతఃకూ చూపిన ప్రాససీసలక్ష్యములందు రెండేసీదళములకు ఏకయతిమైత్రి యున్నది. ఇట్టి మైత్రి దళచతుష్టయమున, సర్వదళములందు సీసదళములందు గీతదళములందు పాటించి సీస భేదములు కల్పింపవచ్చును. అట్టి భేదములకొన్ని కవిశ్రయరచనలయందు కలవు.

నన్నయ రచనయందుగల సీసభేదముల నన్నింటిని నిరూపించుటకు పూర్వలాక్షణికులు కావించిన సీసభేదకల్పనము సమర్థముకాకున్నది. ఆయన సీసభేదములను విశేషముగఁ బరిశీలించి యా భేదములు ప్రాసయతి - యతివిన్యాస భేదమునాశ్రయించి యున్నదని యూహించి ఇటీవల డాక్టర్ గిడుగు సీతాపతిగారు ఒక ప్రణాళికను రూపొందించినారు. గీతసహితమైన సీసపద్యము నకు దళములు పండ్రెండు. సీసదళము లెనిమిది, గీతదళములు నాలుగు - పీనిలో యుగళము లందుఁగాని, అయుగళములందుఁగాని, సర్వదళములందుఁగాని ప్రాసయతినో, సాధారణయతినో వాడవచ్చును. అట్లు వాడుటవల్ల ఏర్పడఁగల భేదములు పదునాఱు. నన్నయ ఇట్టిప్రణాళిక ననుసరించి సీసభేదములు కల్పించుకొని వానిని నియతముగా పాటించెను. ఈ దృష్టితో సీతాపతి గారు నన్నయ సీసభేదములను నిరూపించు షోడశసీసపక్షమును సిద్ధపఱచి యప్పకవీయపీఠిక యందు ప్రదర్శించిరి. (పుట. 66)

షో డ క నీ స చ క్ర ము

నీనము గీతి	1 యతి యతి	2 యతి ప్రాసయతి	3 యతి యతి-ప్రాసయతి	4 యతి ప్రాసయతి-యతి
నీనము గీతి	5 ప్రాసయతి యతి	6 ప్రాసయతి ప్రాసయతి	7 ప్రాసయతి యతి-ప్రాసయతి	8 ప్రాసయతి ప్రాసయతి-యతి
నీనము గీతి	9 యతి - ప్రాసయతి యతి	10 యతి - ప్రాసయతి ప్రాసయతి	11 యతి - ప్రాస యతి-ప్రాసయతి	12 యతి - ప్రాసయతి ప్రాసయతి-యతి
నీనము గీతి	13 ప్రాసయతి - యతి యతి	14 ప్రాసయతి - యతి ప్రాసయతి	15 ప్రాసయతి - యతి యతి-ప్రాసయతి	16 ప్రాసయతి - యతి ప్రాసయతి-యతి

యతి - ప్రాసయతి యన్నసూచనకు పూర్వదశములందు (అయుగ్గళములందు) పాదారణ
యతి, ఉత్తరదశములందు (యుగ్గళములందు) ప్రాసయతి యుండునని యర్థము.

యతిస్థానమున పాదప్రథమాక్షరమునకు మిత్రమైన యక్షరమునుండుట పాదారణయతి
యనియు, యత్యసంతగస్థానమున పాదద్వితీయాక్షరమును అవ్యుత్తముచేయుట ప్రాసయతియనియు
గుర్తుంచుకొనవలెను. పాదమనఁగా నచ్చట దశమని యర్థము.

ప్రాసయతియొక్క యథార్థస్వరూపమును విష్కర్షచేయుపద్యమును లక్షణచూడామణియం
దలిదని లింగమగుండు తిమ్మన యుదాహరించెను.

తే. గీ. పాకకాననమకుఁడు లోకై కవీరుఁ
దనఁగఁ దగుఁ బ్రాసవిరతు లిద్దలరునేనిఁ
జారుతరహాసకీర్తిప్రచారుఁ దనఁగఁ
ప్రాసయతికాదు; వధువు, పంకజాక్ష.

ప్రాసయతియొక్క విలక్షణత యందు చక్కగాఁ బ్రతిపాదించఁబడినది.

“పాకకాసననుతుఁడు లోకైకవీరుఁడు”

ఇందు యతిమైత్రిలేదు. ప్రాసమైత్రియున్నది. కనుక విడి ప్రాసయతి.

“చారుతరహాసకీర్తిప్రచారుఁ డనఁగ”

ఇందు యతిమైత్రి యున్నది. ప్రాసమైత్రి యున్నది. ప్రసక్తము యతివిషయముగనుక విచ్ఛిద్ర యతిమైత్రియే ముఖ్యము. కనుక దీనిని యతిభేదములలో వర్గయతి యనవలయును. ప్రాసమైత్రి యున్నను అప్రసక్తముగనుక ఉపేక్షణీయము. శాస్త్రీయమైన యీ భేదము పాటించవలసియే యున్నది. కాని సీతాపతిగారు దీనిని పాటించలేదు. పాటించవలె నన్నచో వారుచేసిన నన్నయ సీసవిభాగవివేకము కొంత దెబ్బతినిపోవును. పాటించనక్కఱలేదన్నచో వారు సర్వయతికములుగా పరిగణించినవానిలో కొన్ని అన్యభేదములలో చేరవలసియుండును.

నన్నయ రచించిన కొన్ని సీసములందు పైనియమము ననుసరించి సందేహాస్పదములయిన పద్యములు కొన్నియున్నవి. అనఁగా సాధారణయతిమైత్రి, ప్రాసయతిమైత్రియుగల దశములు కొన్నిపద్యములందున్నవి.

ఉదాహరణమునకుఁ గొన్ని :

అది. 1. 7 : గీతిచివరిదశము - అయినను ఇది ప్రాప్రా. యనఁబడినది.

.. .. 32 : సీసము 1, 3 దశములు - అయినను ఇది యాయ. యనఁబడినది.

.. .. 34 : సీసము 1, 4 దశములు - అయినను ఇది ప్రాయ. యనఁబడినది.

.. .. 118 : సీసము 2, 4, 5 దశములు - అయినను ఇది యాయ యనఁబడినది.

ఇట్టివికము పెక్కుపద్యములు కలవు. వీనియందు సీతాపతిగారు వారిపథకమునకు సరిపడు నట్లు వీలునుబట్టి యతిమైత్రిగానో, ప్రాసయతిమైత్రిగానో గ్రహించిరి.

ఛాక్టర్ సీతాపతిగారి పరిగణముననుసరించి ఆయాభేదములందు నన్నయరచించిన సీసపద్యముల సంఖ్య—

(1)	158	(2)	3	(3)	2	(4)	2
(5)	3	(6)	33	(7)	1	(8)	4
(9)	16	(10)	5	(11)	1	(12)	×
(13)	21	(14)	×	(15)	×	(16)	2

(అచ్చకవీయ పీఠిక : పుట 56)

పదనాణభేదములలో నన్నయ పదమూడుభేదములే ప్రయోగించెను. 12, 14, 15 భేదములను ప్రయోగింపలేదు. యతిగా, ప్రాసయతిగాకూడ చెల్లు సందర్భములను యథేచ్ఛముగా గ్రహింపవలయునచో ఒకటవ భేదమునందలి మూడుసీనములను 3 వ భేదమునందు చేర్చవచ్చును. (ఆది. 11. 34; ఆర. 1. 30; ఆర. 11. 194).

ముద్రితప్రతులందలి పాఠములనుఁబట్టి చూచినచో, గొన్నిపద్యములు అవి చేరఁదగిన విభాగముల లక్షణములందు కొంతకొంతయున్నవి. పాఠాంతరములను స్వీకరించిన నట్టివానిలో కొన్ని నిర్దుష్టములగును. మఱికొన్నింటిని నవరించి తుదిచేయవలసియున్నది.

దా॥ సీతాపతిగారి పథకము సారాంశము, ప్రాసయతి యను రెండంగములనే పరిగ్రహించి ప్రవర్తిల్లుచున్నది. ప్రాసమునకు దీనియందు స్థానములేను. కాని నన్నయసీనములలో, గొన్నింటి ప్రాసమునుగూడ పాటించెను. పూర్వలాక్షణికులు ప్రాసవిన్యాసముచే సీనములు భేదిల్లుననియే భావించిరి. పూర్వలాక్షణికుల సీనభేదకల్పనమువలె సీతాపతిగారి కల్పనముకూడ నన్నయ సీనభేదముల విలక్షణతను సమగ్రముగ విరూపింతుటకు సమర్థమగుటలేదనియే చెప్పవలసియున్నది.

ఆదిపర్వము ద్వితీయాశ్వాసమందలి 21 వ పద్యము—

సీ॥ అంత దేవాహతు లమృతంబు గానక
యెంతయునరిగి బలీంద్రుఁగూడి
మంతనంబుండి యమర్త్యులకోడి వీ
త్తింతియదాలు వింకేల యనుచు
సంతనకట్టి యుత్సాహసమేతులై
యంతంబులేవి రథాశ్వములను
దంతుల నమితపదాతుల నొడఁగూర్చి
యంతకాకారులై యార్చి యమర

అ. వె పరులఁ దాకి యేసి ధురుతరళరపక్ష
జాతవాతరయ విధూతమగుచుఁ
జెడర జలదపంక్తి జెడర వజ్రాయుధు
హృదయ ముదిలకొనఁగఁ ద్రిదళగణము.

సీనపాదములందు యతులు, గీతపాదములందు ప్రాసయతులు నుండుటచే విది 2 వ భేదమునఁ జేరవలయును—

అదిపర్వము, అష్టమాశ్వాసమునందలి 26 వ పద్యము—

సీ॥ ఆర్యవృత్తుండు రాజాధిమవర్జితం
దభిమతనంబుండుఁ దైనవాఁడు
గుణవంతులగుచున్న కొడుకులుగలవాఁడు
పాంచాలుఁ డేల యప్పొందుసుతుల
వినయసంపన్నుల విరుచువాఁడగు మఱి
పాండునందను లేకపత్నియంద
కరమనురక్తులు గావునఁ దమలోన
నేల భేదిల్లుడు రెన్నఁదయ్యు

ఆ. వె. నొక్కసతికిఁ బతులుపెక్కిండ్లు రగుటిది
సతులకొక్కెగాన యతివ కృష్ణ
సుందరాంగి వారియందేల యపరక్త
యగు మనోముదంబు దగులుఁగాక.

సీసపాదములందు యతులు, గీతిపాదములందు ప్రాసయతులు, నుండుటచే నిదియు 2 వ భేదమునందే చేరును. కా॥ సీతాపతిగారు ఈరెంటిని రెండవగదియయందే పెట్టిరి, వారిపథకమున సీరెంటియందు ఏకభావనయే కాని సన్నయపథకమునం దీరెంటికి భేదములేదనుట సాహసము యగును. మొదటిదానియందు సీసదళము రెవిమిదింబు ఆయన ప్రాసమును ప్రతిష్ఠించెను. రెండవదానియందు దట్టివనిని చేయలేదు. అట్టిచో సీరెండును ఒకతెగకే చెందుట యాయనకు నష్టతమని యెట్లుచెప్పవచ్చును ?

కా॥ సీతాపతిగారు గణించని ప్రాసవిన్యాసవిశేషమును భేదకలక్షణముగా పూర్వలాక్షణికులు గణించిరి. గణించి మొదటిసీసమును వృత్తప్రాససీసమని విరేళించిరి. అనంతాదులు సీసవిభాగములు కల్పించునప్పుడు వారిదృష్టియందు ప్రధానముగ నిల్చియున్నది ప్రాసమేయనుట సాహసముకానేరదు. ప్రాసనివేళవై చిత్రనిబట్టి సీసభేదములుచేసి ఆభేదములందు యతి, ప్రాస యతి నివేళవిశేషములనుగూడ కొంతవఱకు వారు గుర్తించిరి.

ప్రాసాక్షరనివేళము, దళద్వయయతిమైత్రి యనులక్షణములు తరువోజయందుఁగలవు. ఏకయత్యక్షరమైత్రి దళద్వయమున కేకపాదత్వభావన కల్పించును. ప్రాసనివేళము సర్వపాదములకు సాదృశ్యము నిబందించి పద్యమున అబంధత తానింపఁజేయును.

ఉత్పాహముపై గీతినిచేర్చినట్లే తరువోజమీదను గీతినిచేర్చి యొకవిధమగు సీసమును నిర్మింపవచ్చును. అప్పుడదియు వృత్తప్రాససీసమే యగును. అగీతి వనదగీతియైనచో అసీసము సర్వప్రాససీసమగును.

“యతులు ప్రాసంబు లిష్టసంగతుల నడవ
నదియే నమసీనము.....”

అని రేచన నమసీన పామాన్యలక్షణము చెప్పెను.

“అనియతగణైః; యత్స్యా ప్రాసో వా”

అని పాల్కూరికి సోమనాథుడు దేశ్యుండో లక్షణసూత్రముల నుదాహరించెను.

గణములు, యతిప్రాసములునను విషయమున ననియతత్వము దేశీలక్షణము, అనియతత్వమనగా కవిద్వానశత్వము. నర్వవిషయములందును వియతత్వము మార్గలక్షణము. వియతము మార్గము, అనియతము దేశి. అనియతములై దేశీయములయిన సీసగీతాదులందుకూడ నన్నయ వియమములు పెట్టుకొనెను. “యతులు ప్రాసంబు లిష్టసంగతుల నడవ” ననగా క్రమవియమరహితముగా యతులను, ప్రాసలను, ప్రాసయతులను ఉపయోగించుటయే నన్నయ లావింపలేదు. యతిప్రాసలను సీసగీతాదులందు పెక్కుతెలుగుల “సంగతములు” చేయవచ్చును. అనగా పెక్కుతెలుగులయిన యతిప్రాససంగతులందు కవి తనకిష్టమైన తెలుగులను స్వీకరించి సీసగీతాదులను విర్మించుకొనవచ్చును. నన్నయ యతిప్రాయ మిట్టిదని ఆయన సీసములను, గీతములను, అటవెలదులను పరిశీలించి వానియందలి యతిప్రాససాంగత్యవైచిత్ర్యములను గుర్తించి నప్పుడు స్ఫురింపకమాకదు. ప్రాసాదుల వివేళవై విధ్యమున వన్నయ్య యవలంబించిన మార్గమునుబట్టి సీసమువేలు, గీతివేలునవి ఆయన లావించినట్లు తోచును. రేచనాదుల ప్రాససీస విభాగమును అట్లే తోచింపజేయును. లేచిచో వృత్తప్రాససీసము ఎట్లు సంగతమగును? సీ. యతి. గీ. ప్రాసము ఇత్యాదులెట్లు సంగతమగును?

అనియతములయిన దేశ్యుండములం దిట్టివియమములను కోరికోరి కల్పించుకొని నన్నయ యంతశ్రమపడనేల? తమిళుల మోనై తొడై భేదములు, కన్నడసీసముల ప్రాసవియతి ఆయనకు కొంతవఱకు ప్రోత్సాహకములయి యుండవచ్చును. అంతేకాక తననాటి యాంధ్రపండిత లోకమున నెలకొనియున్న మార్గాభిమానముకూడ దీనికి గొంతకారణమని తలంపవలగుచున్నది. నన్నయనాటికి వియతమైనమార్గమునకే పండితలోకమున గౌరవము. అనియతమైన దేశి పామర లోకమునందే ప్రచారమందుచున్నది. నన్నయ పండితపామరరంజకముగ భారతము నాంధ్రీకరింపవలయును. ప్రభావరంజకములయిన దేశ్యుండములనుగూడ తన గ్రంథమునఁ బ్రతిష్ఠింపవలయును. వానికి పండితాదరము సంపాదించుటకై వానియందు కొన్నివియమములు బొప్పించవలయును. పండితజనాదరణసంపాదనార్థము నన్నయ లావించిన దేశ్యుండముల మార్గీకరణ ప్రయత్నఫలములే ఆయన విర్మించిన సీసగీతభేదములు. వియతములై యవి శ్రవ్యతావిశేషలబ్ధి నంది యక్షరరమ్యతావిష్కరణ పామరులకు రిచుజీయతరములయ్యెను. మార్గలక్షణములై పండితుల యాదరణమునకుఁ బాత్రములయ్యెను. అనంతరకవులవలె సీసగీతాదులందు యతి -

ప్రాసయతులను క్రమరహితముగ నన్నయ ప్రయోగింపకుండుటకు ఆయన దేశీచ్ఛందోహార్గి కరణాభిలాషయే కారణమని భావించుట యసంగతము కాఁజాలదు.

నన్నయ ప్రయోగించిన సీసభేదములకు ఉదాహృతులు :

1. యతి । యతి :

సీ॥ ధర్మతత్వజ్ఞులు ధర్మశాస్త్రంబని
యధ్యాత్మవిదులు వేదాంతమనియు
నీతివిచక్షణుల్ నీతిశాస్త్రంబని
కవివృషభులు మహాకావ్యమనియు

* * *

ఆ. వె. వివిధవేదతత్వవేది వేదవ్యాసుఁ
దాదిముని పరాశరాత్మజుండు
విష్ణునన్నిభుండు విశ్వజనీనమై
పరగుచుండఁజేసె భారతంబు.

ఆది. I. 32

ఇట్టివి 165 కలవు. (చూ. అనుబంధము)

2. యతి । ప్రాసయతి :

సీ॥ అర్ధరాత్రమునప్పు డందుల కేతెంచె
గజయూధములు జలకాంక్షఁజేసి
యంబుది విమలతోయంబు లాస్వాదించఁ
జనుదెంచు జలధరసమితియట్లు

* * *

ఆ॥ అఱచి ప్రాణభీతిఁ బఱచి మహిజంబు
లెక్కి రండుగొంద ఋక్కడంగి
చనుప యిట్టిపాట బెనుపటి యవినీతు
పిరియుఁబోలె నడఁగి విరిసిచనియె

ఇట్టివి 3 కలవు.

3. యతి । యతి - ప్రాసయతి :

సీ॥ అనఘు వేదాధ్యయనానక్తు నారభ్య
మాణమహాధ్వరు మనుచరిత్రు

సర్వవర్ణాశ్రమ సంక్షణక్షము
సత్యసంధామ సజాతశత్రు

* * *

అ॥ అన్నరేంద్రునందు నాహుర్వ తలకల
దైందవాతపంబునందుఁ ద్రి
సమమకా నమస్తజనులచిత్తంబు లా
నందరసభరంబు నొందఁదలె.

అది, VIII. 32.

ఇట్టివి 6 కలవు. పద్యమందలి దశములన్నింటను యతిమైత్రీయేయుండి గీతియందలి యుగ్దశములు రెండుమాత్రమే ప్రాసయతిమైత్రీయున్న యీ ఛేదమున గణంపఁచగ్గఱియ్యత లేదనవలసియున్నది.

దాక్కడు సీతాపతిగారి లెక్కకు ఇవి 2 మాత్రమే.

4. యతి । ప్రాసయతి - యతి :

సీ॥ ఆయంబునందు నాలవభాగమొండె మూఁ
దవభాగమొండె నందప్పమొండెఁ
గాని ఓక్కిలియేఁగాదు వ్యయంబని
యవధరించితి బుద్ధి నవనినాథ

* * *

అ॥ గురుల వృద్ధశిల్పవర వణిగ్నాంధవ
జనుల నాశ్రతులను సాధుజనులఁ
గరుణఁ జేదటికము పొరయకుండఁగఁ బ్రోతె
సకలజనులు విన్ను సంస్తుతింప.

పద. I. 47.

ఇట్టివి 2 మాత్రమే కలవు.

5. ప్రాసయతి । యతి :

సీ॥ ఆయురర్థులకు దీర్ఘాయురవాప్తియు
సర్వార్థులకు విపులలారములును
ధర్మార్థులకు నిత్యధర్మసంప్రాప్తియు
విసయాధులకు మహావిసయమతియు

ఆ॥ భక్తియుక్తులైన భాగవతులకు శ్రీ
వల్లభుండు భక్తవత్సలుండు
భవభయంబులెల్లఁ బాపి యిష్టార్థనం
సిద్ధిఁ గరుణతోడఁ జేయునట్లు.

అది. I. 84.

ఇట్టివి 3 మాత్రమే కలవు.

6. ప్రాసయతి । ప్రాసయతి :

సీ॥ తనకులబ్రాహ్మణు ననురక్తు నవిరళ
జపహోమతత్పరు విపులశబ్ద
శాసను సంహితాధ్యాను బ్రహ్మాండాది
నానాపురాణవిజ్ఞాననిరతు

* * *

ఆ॥ నిత్యసత్యవచను మత్యమరాధిపా
చార్య సుజను నన్నపార్యఁ జూచి
పరమధర్మవిదుఁడు వరచకుక్యాస్వయా
భరణుఁడిట్టులనియెఁ గరుణతోడ.

అది. I. 8.

ఇట్టివి 3కి కలవు. సర్వదళములందును ప్రాసయతి పాటించఁబడిన యీతెగ పద్యముల నిర్మాణమున నన్నయ అతిప్రయత్నపరుడై యుండెననుట స్పష్టము. ప్రయోజననిరపేక్షముగ నిట్టియత్నము ఆయన చేసియుండదు గనుక నిర్మాణవిశేషయక్తములయిన ఈపద్యముల యొక్క ప్రయోజనవిశేషములు పరిశీలించవలసియున్నది.

7. ప్రాసయతి । యతి - ప్రాసయతి :

సీ॥ అనిన నారదమహాముని పల్కుచేకొని
తమలో నొడంబడి విమలబుద్ధి
నేవురయందును ద్రోవడి ప్రితితో
నొక్కొక్కయింబఁ దానొక్కయేఁడు

* * *

ఆ॥ సేవసేయుదును విశేషవ్రతంబులు
దీరవృత్తి జయపువారు గాను
శున్మునీంద్రునొద్ద నమయింబుసేరిరి
రాజసుతులు పాండురాజసుతులు.

అది. VIII. 115.

ఇట్టిది ఇదియొక్కదే కలదు. గీతియందలి ద్వితీయచరణము "దీరవృత్తి జలుపుతిరుగాను" అని పఠించినచో విదికూడ ప్రాయ అను 6 వ భేదమునఁ జేరిపోగలదు.

8. ప్రాసయతి । ప్రాసయతి - యతి :

సీ॥ అంగనాజనుల యుత్తంగసంగతకుచ
కుంకుమచందన సంకములయు
వారివ ధమ్మిల్ల భారావకలితది
వ్యామోద సవపుష్పదామములయు

తే॥ అనిలుడను దూత వోయి తోడ్కొనియుఁ దెచ్చె
దేవయానిపారికి మృగశృష్టజేసి
కానసంబునఁ గ్రుమ్మరుచాని పీరు
నతిపరిశ్రాంతుడైన యయాతినంత.

అది. III. 158.

ఇట్టివి 4 కలవు.

9. యతి - ప్రాసయతి । యతి :

సీ॥ ఇంద్రసహసున కిందీవరశ్యామ
సుందరాంగున కింద్రవందనునకు
దేవిగాఁ గ్రితితో డీని నీఁగాంచితి
నవియున్నచో విచిత్రసకు నిట్లు

ఆ॥ శత్రురోహితుండు దావిట్టునియె న
ప్పొందపులగుఱించి బహువిధంబు
లగు విడుత్రములు సయంబునఁ జూచితి
నెగులేదు వారికెల్ల లగు.

అది. VII. 24.

ఇట్టివి 18 గలవు.

10. యతి - ప్రాసయతి । ప్రాసయతి :

సీ॥ ద్వైపాయనుండును భౌముండునాదిగా
భూసురుల్ సూత్రవిన్యాసమమరఁ

జేసి శాంతికవిదుర్ సేయంగ సుప్రళ
స్తంభై న రమ్యదేశంబునందు

అ॥ పురముతోఁ గుబేరుపురముతో వరుడేంద్రు
పురవరంబుతోడ నురగరాజు
పురవిభూతితోడ నురువిలాసంబుల
సరియనంగ నొప్పు ధరణిమీద.

అది. VIII. 70.

ఇట్టివి 6 కలవు.

11. యతి - ప్రాసయతి । యతి - ప్రాసయతి :

సీ॥ పుణ్యకర్మంబులు వొలిసిన నుర్వికి
నేతెంచునట్టి యయాతివోలె
భూషణదీప్తులు వొలియంగ వివృతకే
శాంబరుండయి సౌంధకంబువలన

అ॥ శార్దూ : మప్రియావసన్నదేహుండనై
యుడిగి రథముమీదఁ బడితి నేను
దానిఁజూచి భయము దగిలి మత్తై న్నయంబు
దల్లడిల్లి యులిసెఁ బెల్లరేఁగి.

అరణ్య. I. 191.

ఇట్టిది ఇదియొక్కచే కలదు. సమతాగుణవిశిష్టమైన ఈ భేదమును సన్నయ్య విశేష
ముగా నుపయోగింపకుండుట శోచనీయము.

12. యతి - ప్రాసయతి । ప్రాసయతి - యతి :

ఈ భేదమును నన్నయ వాడినట్లు కనఁబడదు. ఇంతకంటె అరమ్యములయిన భేదముల
నుపయోగించియు నన్నయ ఈ భేదము నుపయోగింపకుండుట శోచనీయము.

13. ప్రాసయతి - యతి । యతి :

సీ॥ ఇమ్మహాభారతం బిమ్ములఁ బాయక
విహితావధానులె వినుచునుండు

వారికి విపులధర్మాచరణసంసిద్ధి
యగుఁ బరిమార్చుచు యశ్రమమున

* * *

అ॥ దాసములను బహువిధక్రితుహితజప
బ్రహ్మచర్యములను బడయఁబడిన
పుణ్యఫలముఁ బడయఁబోలు సశేషపా
పక్షయంబునగు శుభంబుఁబెరుగు.

అది. I. 72.

ఇట్టివి 21 కలవు.

14. ప్రాసయతి - యతి । ప్రాసయతి :

ఈ భేదమునుగూడ సన్నయ వాడకుండుట శోచనీయము.

15. ప్రాసయతి - యతి । యతి - ప్రాసయతి :

ఈ భేదముగూడ రహ్యమైనదే. సన్నయ దీనిని వాడకుండుట శోచనీయము.

16. ప్రాసయతి - యతి । ప్రాసయతి - యతి :

స॥ కలహంస పరికిస పలుకులు గడియించు
పడి దాని పోయినవలను చూచుఁ
బలుచును సఖులతో లలితాంగి మిన్నర
యలయుచునుండుఁ దా ననుదినంబు

* * *

... ... పరదేనామ

అ॥ నంద బుద్ధినిలిపి కందర్పకాశిత
యగుచునున్నయది భరాదినాథ
దరణిపతుల నొరుల నురుగుజాడ్యుల విన
నొల్ల యెంత విభవయ్యుక్తులయిన.

అరణ్య. II. 20.

ఇట్టివి 2 మాత్రమే కలవు. రహ్యమైన ఈ భేదమును నన్నయ్య విరివిగా వాడియుండ వలసినది.

యతిప్రాధాన్యము. ప్రాసయతిప్రాధాన్యము. తదుభయసామ్యము అనుదృష్టిచే నన్నయ సీసములను మూఁడుకాశ్యులుగా విభజింపవచ్చును. ఆయన యతివివేకమును గుర్తింపవచ్చును.

1. యతిప్రధానములు :

1 వ భేదము	సర్వదళములందు	యతి	155
2 వ ..	8 దళములందు	యతి	8
3 వ ..	10	5
4 వ ..	10	2
8 వ ..	8	16
13 వ ..	8	21
			<hr/>
			202

2. ప్రాసయతిప్రధానములు

5 వ భేదము	8 దళములందు	ప్రాసయతి	3
6 వ ..	సర్వదళములందు	..	38
7 వ ..	10 దళములందు	..	1
8 వ ..	10	4
10 వ ..			5
14 వ ..			×
			<hr/>
			46

3. ఉభయప్రధానములు :

11 వ భేదము	6 యతి + 6 ప్రాసయతి	1
12 వ ..	6 యతి + 6 ప్రాసయతి	×
15 వ ..	6 యతి + 6 ప్రాసయతి	×
16 వ ..	6 యతి + 6 ప్రాసయతి	2
		<hr/>
		3

గమనిక : ప్రాసయతి యనుప్రాసమువంటి యలంకారము. సాధారణయతివలె పాదమున నొదిగి గూఢముగనుండక పైకి కొట్టవచ్చినట్లు కనిపించును. వద్యమునందు ఆదంబరము కల్పించు ప్రాసయతిని సన్నయ ప్రయోజనవిశేషాపేక్షయున్నచోటనే ప్రయోగించెననియు, సాధారణయతినే సామాన్యలక్షణముగా పాటించెననియు భావింపఁదగియున్నది.

ముద్రితప్రతులలో కొన్నిపద్యములందు వన్నయ చేసికొన్న వియమములు కొంత భంగముపొందినట్లున్నవి. అట్టివి ఏయేభేదములం దెవ్విధించో పరిశీలించుదుము.

1 వ భేదము : ఇది సర్వయతిసీసము :

అది I - 119 పద్యమున సీసద్వితీయపాదము ఉత్తరార్ధమున ప్రాసయతి యున్నది.

“దాతాయను విధాతయు వారి యనువయించు”. దీనికిఁ బాఠాంతరములేదు.

“అంవిధాతయు వారి యనువయించు” అని సవరింపవచ్చును.

అది II - 181 పద్యమున సీసద్వితీయపాదము నుత్తరార్ధమున ప్రాసయతి యున్నది.

“అడుగుద పుత్రకు వుడుగుమనియు”. దీనికిఁగల పాఠాంతరము స్వీకరించినచో దోషము తొలఁగిపోవును.

“అడుగుద మిష్టినేయకుమనియు”

6 వ భేదము : ఇది సర్వప్రాససీసము :

అది V - 188 పద్యమున గీతిద్వితీయపాదమున యతియున్నది.

“ఓరి పుత్రులె నవిప్రుచేరి లాగి....” “ప్రీతిఁ బుత్రులె” నన్న పాఠాంతరమును స్వీకరించినచో దోషము తొలఁగిపోవును.

అరణ్య I - 188 పద్యమున సీసతృతీయపాదపూర్వార్ధమున యతిమైత్రి యున్నది.

“వెలసెక సాల్వండు వెండియు నామీద”. దీనికిఁ బాఠాంతరములేదు.

“వెలువక సాల్వండు మనియును నామీద” అని సవరించినచో దోషము తొలఁగిపోవును.

అరణ్య III - 162 పద్యమున గీతిచరమపాదమున యతిమైత్రియున్నది.

“అపరచమున్లు నేయఁదిగునెవిధికి”

“జనునెవిధికి” యని సవరించినచో దోషము తొలఁగిపోవును.

అరణ్య. III-394 పద్యమున గీతిచరమపాదమున యతిమైత్రి యున్నది.

“యుద్ధ మొప్పఁజేసి రుద్రబయలు”

దీనికిఁ బాఠాంతరములేదు “ఇద్దబయలు” అని సవరించినచో దోషము తొలఁగిపోవును.

అరణ్య IV - 119 పద్యమున గీతిచరమపాదమున యతిమైత్రిగలదు.

“నవయుచున్నవాఁడ నాఁబఁగోరె.” దీనికిఁ బాఠాంతరములేదు. “మునివఁడ్యుగావమునఁ జేసి నవయు చిహ్నమనున్నవాఁడనాఁబఁగోరె” అని సవరించినచో దోషము తొలఁగిపోవును.

9 వ భేదము :

సీసపాదపూర్వఖండములందు యతి, ఉత్తరఖండములందు ప్రాసయతి, గీతియందు సర్వ పాదములందు యతియు గలభేదము.

అరణ్య 1V - 128 పద్యమున సీసద్వితీయ తృతీయపాదముల యుత్తరాధ్యములందు యతిమైత్రియున్నది.

“దుఃఖమునై నెడ విమోహమును బొంద”

“వేద్యమనిన నీచెప్పిన యగుణములు”

పాతాంతరములు స్వీకరించినచో సీదోషములు తొలగిపోవును.

“దుఃఖమునై నయెడ విమోహమును బొంద”

“వేద్యమనిన నీచెప్పిన గొనము లివియు”

10 వ భేదము :

ఇది సీసపాదపూర్వఖండములందు యతి, ఉత్తరఖండములందు ప్రాసయతి, గీతసర్వ పాదములందు ప్రాసయతిగల సీసము.

అరణ్య 1 - 102 పద్యమున గీతి ద్వితీయపదమున యతిమైత్రియున్నది.

“సురారి నిశ్చలమున భీకరాంగుఁ బట్టి”. పాతాంతరమును స్వీకరించినచో దోషము తొలగిపోవును.

“సురారి నిశ్చలభీకరాకారుఁ బట్టి”

నియమభంగము గోచరించు 9 పద్యములలో 4 పద్యములు పాతాంతరములచే కుద్ధము లగును. 5 పద్యములకు కుద్ధపాదములు లభించునంతవఱకు సవరణలచే కుద్ధి సాధింపవలసి యున్నది.

నిరూపితములయిన పదములు సీసభేదములలో గొన్నింటి ప్రాసవిన్యాసవిశేషకృతము లైన యవాంతరభేదములు గుర్తింపవీలగుచున్నది.

1 వ భేదమున :

అరణ్య II - 151 పద్యమున సీసపాదములు నాల్గింటి ప్రాసముగలదు.

సీ॥ ఆనందభరితాత్మయై రాజమాత య

క్కమలాక్షిఁ బ్రీతితోఁ గొఁగిలింది

కొని తల్లి నీవు నాకూతుర వేను నీ

జననియుఁ బేర్చి దశార్జు రాజ

తనయల మదియు విదిర్చేకు సతియయ్యె
నే పీఠాహున కింతినైతి
ననిన సయ్యవ్వకు సతివినయంబుతో
నలుదేవి మ్రొక్కి సుసంపన్నైతి

ఆ॥ కొవి కరంబునెమ్మిఁ గొన్నిదినంబులం
దుండి యిట్టులనియె నొక్కనాడు
దేవి యిదియు నదియు భృతి నాకుఁ బుట్టిన
యింద కడుసుఖంబు యందునంది.

గీతితృతీయపాదమును - "జనని యిదియు నదియుఁ జన నాకుఁ బుట్టిన" అని సవరించినచో
నిది సమప్రాససీస మగును.

ఆరణ్య II - 279 పద్యమున సీసమున 1, 2 పాదములకు 3, 4 పాదములకు ప్రాసములు
భిన్నముగా నున్నది.

సీ॥ అసురులభయమున నడఁగిన వేదంబు
లోంఠారపూర్వమైయుండ నాంగి
రిసుఁ దుచ్చరించి పారస్వితప్రముఖులఁ
జదివించె నెందేని శాశ్వతముగ
సమఃనియుక్తుడై యతియించె నెందేని
భృగుఁ డెల్లవారికిఁ బేర్కొనెట్టి
రమణీయతుంగరాజ్యంబు నూచిన
మాత్రన దురితకర్మంబులెల్లఁ

2 వ భేదమున :

ఆది II - 21 పద్యమున సీసపాదఖండము లెవిమిదింటి నొకేప్రాసము : గీతి 3, 4
పాదములకు ప్రాసము.

సీ॥ అంత దేవాహతు లమృతంబుగానక
యెంతయు నరిగి బరింగ్రుఁగూడి
మంతనంబుండి యమర్త్యులతోడి పొ
త్తింతియవారు వింకేల యనుచు

...

అమర

అ॥ వరులఁదాకి యేసి రుదుతరళరపక్ష
 జాతవాతరయవిధూత మగుదుఁ
 జెదర జలదపంక్తి జెదర వజ్రాయుధు
 హృదయ ముదిలకొనఁగఁ ద్రిదళగణము.

6 వ భేదమున :

అది III - 27 పద్యమున సీసపాదఖండములన్నింటను ప్రాసముగలదు.

సీ పలుకుల ముద్దును కలికిక్రొల్లన్నుల
 తెలిపును వలుదచన్నుల జెడంగు
 నలఘుకాంచీపదస్థలముల యొప్పును
 లలితాననేందుమండలము రుచియు
 నశీలకుటిలకుంతలముల కాంతియు
 నెలజవ్వనంబున విలసనమును
 నలసభావంబున పొలపును మెలపును
 గలుగు నగ్గరికన తలఁచి తలఁచి.

ఇదియు ప్రాసనియమమున “అంతదేవాహితులు” అను పద్యమువంటిదే. ఇది ప్రాస
 యతినియమముగలది. అది వదీనియమముగలది. భేదమింతే.

అది V - 124 వ పద్యమున సీసము 2, 3, 4 పాదముల యారంభములందు “ఈతంద”
 అను పదము అప్యత్రమై పాదత్రయమున ద్విప్రాసము సిద్ధించుచున్నది. అది III - 158
 పద్యము నిట్టిద (8 వ భేదము)

అది VI - 149 పద్యమున సీసపాదములు 1, 2 ఒకప్రాసము, 3, 4 ఒకప్రాసము,
 గీతము 1, 2 పాదముల లొకప్రాసము గలవు.

సీ॥ వారణావతమునవారెల్ల ...
 కిరమొప్పుఁ గరిరథతురగబలాధ్యులై ...
 కలయంగ గృహములఁ గలువడములు...
 మలయజమ్మగమదావిలసలిలంబుల ...

తే॥ అంగకులనొప్పెఁ గహ్వరరంగవల్లు
 లంగనలు గయినేసి యుత్తంగహర్యు

అది VI - 181 పద్యమున గీతిపూర్వపాదద్వయమున నొకప్రాసము, ఉత్తరపాదద్వయ
 మున నొకప్రాసముగలవు.

ఆ॥ నుఱుముగాగ నిట్లు నెఱయంగ నత్వంబు
మెఱసి రాతిరెల్ల నుఱుకపవన
తనయుఁ డరిగెఁ బవలు ననినట్లు చీఁకిటి
యనక ముండ్లుగండ్లుననక తెరలి.

ఆది VII - 278 పద్యమున సీసము ప్రథమపాదముండద్యయమును, ద్వితీయపాదముండ
ద్యయమును ప్రాసఘటితములై యున్నవి.

సీ॥ హరువచనమున నా గిరిరాజవివరంబు
గరములఁ బట్టి చెచ్చెర దినేశ
చండమహిమముల్ రెండువిధంబులై
యుండంగఁ దెచ్చి యానందలుండు

ఆది VIII - 281 పద్యమున సీసపూర్వపాదద్వయ మేకప్రాసఘటితము.

సీ॥ వారణహస్తానుకారంబులగు వారి
చాఱలు గురియ దుర్వారమౌవ
తరివారివాహప్రకరములు వారింప
సురినివహంబుతో సురగడేఱు

10 వ భేదమున :

ఆది VIII - 70 పద్యమున గీతి నాల్గపాదములును ఏకప్రాసఘటితములు.

ఆ॥ పురముతోఁ గుబేరుపురముతోఁ పెరుచేంద్రు
పురవరంబుతోడ సురగరాజు
పురవిహారితోడ నురువిలాసంబుల
సరియనంగ నొప్పు ధరజేమీద

ఆరణ్య I - 102 పద్యమున గీతి నాల్గపాదములు నేకప్రాసఘటితములు

తే॥ ఘోరవనమున పీఠీఁ గిమ్మరుఁడను ను
రాని నిశ్చలభీకరాకారుఁ బట్టి
పోర వదియించినట్టి సమీరజానకు
భూరిభుజానకు మార్కొనువారు గలరె ?

ఎఱ్ఱన సీసభేదములు

“.....నన్నయభట్ట మహాకవీంద్రు
సరససారస్వతాంశప్రకృతి తన్నుఁ
జెందుటయు సాధుజనహర్షసిద్ధిఁ గోరి.

ఆరణ్య VII. 469.

కం॥ ధీరవిచారుఁడు తత్కవి
తారీతియుఁ గొంతదోషఁ దడచనయకా
నారణ్యపర్వశేషము
పూరించెఁ గవీంద్రకర్ణపటపేయముగాన్.

ఆరణ్య, VII 470.

నన్నయభట్టమహాకవీంద్రు సరససారస్వతాంశప్రకృతి తన్ను జెందఁగా, తత్కవితా
రీతియు కొంతతోఁచునట్లు ఎఱ్ఱన ఆరణ్యపర్వశేషము పూర్తిచేసెను. ఈ యంశము అన్యకావ్యాం
గములందుపరె చందమునందును సత్యము. విశేషించి సీసగీతముల నిర్మితియందిది ప్రస్తుత
ముగ గోచరించుచున్నది.

నన్నయ రచించిన 13 సీసభేదములలో ఎఱ్ఱన ఏడుభేదములనుమాత్రమే రచించెను.
ఆయాభేదములం దాయన రచించిన పద్యసంఖ్య యిట్లున్నది.

1 వ భేదమున	—	71 పద్యములు
3 వ ..	—	1
6 వ ..	—	9
9 వ ..	—	3
11 వ ..	—	10
13 వ ..	—	6
16 వ ..	—	3
మొ తము		<hr/> 102

ఈ భేదములందు ఎఱ్ఱన రచించినపద్యములలో కొన్నింటి ముద్రితప్రతులందు వియమ
భంగములు కానవచ్చుచున్నవి.

1 వ భేదమున :

ఇందు సర్వదళములందు యతియే ఉండవలెను. అరణ్య. VII. 312 వ పద్యమున ప్రథమ పావోత్తరఖండమున ప్రాసయతిగలదు. "రూపించి యిట పోయి రేపవత్తు" దీనికి పాశాంతరము ఉన్నను ప్రకృతోపయోగికాదు. "రేయి నేపట పోయి రేపవత్తు" నని సవరించినచో వోసము తొలగును.

6 వ భేదమున :

ఇందు సర్వదళములందు ప్రాసయతియే ఉండవలెను.

అరణ్య. IV. 212 వ పద్యమున గీతి తృతీయపాదమున యతిమైత్రికలదు.

"చంద్రలోకమునకు సంప్రీతుడై చను." దీనికిఁ బాశాంతరములేదు.

"చంద్రలోకమున కతంద్రుడై చను మఱి" యని సవరింపవచ్చును.

అరణ్య. IV-211 వ పద్యమున తృతీయపాదప్రథమఖండమున యతియున్నది.

"గురుఁడు సీకష్టనఁగును బ్రెగ్గడయునై" దీనికిఁ బాశాంతరమున్నను బ్రకృతోపయోగికాదు.

"గురుఁడు బ్రెగ్గడయును బరమమిత్రుండునై" యని సవరించిన సరిపోవును.

అరణ్య. VII-49 వ పద్యమున ద్వితీయపాదము ఉత్తరఖండమున యతిమైత్రికలదు.

"ఇత్తటి చెరువెత్తునేని యింద." దీనికి "ఇత్తటి నే చెరువెత్తునేని" యను పాశాంతరము స్వీకరించినచో సరిపోవును.

11 వ భేదమున :

ఇందు సీసగీతములందలి అయ్యగ్గముల యతియు, యుగ్గములఁ బ్రాసయతియు నుండవలెను.

అరణ్య V - 6 వ పద్యమున సీసద్వితీయపాదము నుత్తరఖండమున ప్రాసయతి యుండవలసినది. "నొంది పుత్రునిఁ గాంచు నొనఁ దల్లి" అని యతిమైత్రియున్నది. దీనిని "నెనసి పుత్రునిఁగాంచు నొనఁ దల్లి" అని సవరించిన చోసము తొలగును.

అరణ్య V - 221 వ పద్యమున సీసతృతీయపాదము నుత్తరఖండమున "రవి యను రాగిల్లి కమలనిలయ" అని యతిమైత్రి యున్నది. దీనికిఁ బాశాంతరములేదు. "రవి యను రాగిల్లి వనజనిలయ" యని సవరించిన సరిపోవును.

ఎఱుఁగయు ఈభేదములు కొన్నింటి ప్రాసకృతవైచిత్రి ప్రదర్శించెను.

1 వ భేదమున : ఇది సర్వప్రాససీనము

అరణ్య VI - 368 వ పద్యమున సీసపాదములందలి దళద్వయములు ప్రాసఘటితములు.
విశేషించి తృతీయచతుర్థపాదములందలి నాల్గదళములు ఏకప్రాసఘటితములు.

పీ॥ ఆరాజపుత్రుల నారూఢతేజుల
వీరుల సున్నతోదారభుజులఁ
గనుఁగొని సుగ్రీవుఁ డనఘుఁ డగ్గిరిశృంగ
ముననుండి తానును దనసచివులుఁ
జింతించి వారివృత్తాంతము నెఱుఁగంగ
సంతతోత్సాహు దీమంతు శౌర్య
వంతు నుత్తము హిమవంతుఁడుబోని య
త్యంతసుస్థిరు హనుమంతుఁ బనిచె.

అరణ్య VII - 351 వ పద్యమున సీసపాదములు నాల్గింటను దళద్వయములు ఏకప్రాస
ఘటితములు. గీతపాదములు నాల్గింట ఏకప్రాసఘటితములు.

పీ॥ ధృతరాష్ట్రసఖుడైన యతిరథుండనుసూతుఁ
డతివలుఁ దానును నతివిభూతి
గంగలో జలకేళిసంగతుండై యుండి
తుంగతరంగానుషంగ చళతఁ
జనుడెందు మంజూషఁగని కడువేడుకఁ
దన పరిజనములఁ బనిచి పట్టి
తెప్పించి ధీయక్తియొప్పు నేతతమున
నప్పెచ్చెఁ దెఱచి తానప్పుడందు

ఆ॥ వినుతహేమకవచుఁ గనకకుండలధరు
ననుసమానతేజా ఘనుఁ గుమారుఁ
గని మనంబులోన ననయంబు విన్మయం
బొనరఁ గ్రుచ్చియైత్తికొని ముదమున.

ఎఱ్ఱనరచనయందును యతిప్రధాన, ప్రాసయతిప్రధాన, ఉభయప్రధాన సీసములనంభ్య
గణింపఁదగియున్నది.

1. యతిప్రధానములు :

1 వ భేదము	—	12 దళములందు	యతి	71
3 వ ..	—	10	1

8 వ ..	—	8 దశమలందు	యతి	3
18 వ ..	—	8	5 = 80

2. ప్రాసయతిప్రధానములు :

6 వ భేదము	—	12 దశమలందు	ప్రాసయతి	9 = 9
-----------	---	------------	----------	-------

3. ఉభయప్రధానములు :

11 వ భేదము	—	6 యతి + 6 ప్రాసయతి	10
16 వ ..	—	6 యతి + 6 ప్రాసయతి	3 = 18

మొత్తము = 112

నీసభేదముల వినియోగము

యతి - ప్రాసముల విన్యాసములు వివిధభంగులఁ గావించి నన్నయయు, నాయన యదుగు జాడల నడచి యెఱుంగును సాధించిన రసాద్యర్థపుష్టి యెట్టిదో ఒరిగింపఁ దగియున్నది. పద్యమును రమ్యతరముచేయు వారియత్నము తావన్మాత్రవిశ్రాంతమనుట యుచితముకాదు. స్వరప్రధానమైన యతి, వ్యంజనప్రధానమైన ప్రాసము పద్యమునకు రంజనాతిశయము గలిగించు లక్షణములు. పాదగతి స్వరాదీనముగనుక స్వరపాద్యత్యము పాదగమనమున సామ్యము ప్రసక్తిరచి శ్రుతికి సుఖము గలిగించును. భిన్నపాదముల గతులను సంగతముచేయునది ప్రాసము. వివిధ పాదవిన్యాసములతో పద్యము నడచుచుండ పద్యగతికి మంజీరాదిశింజితముల రూపమున రంజనాతిశయము నాపాదించి పద్యహృదయమును వ్యంజించునది ప్రాసము. పద్యమున వియతస్థాన గతములై యతిప్రాసములు పద్యమునకు ఆహుర్విశోభ నాపాదించును. ఆంధ్రభాషయందుఁ గల ఈ యతిప్రాసవియమమునుగూర్చి కొఱవి గోపరాజ సింహాసనద్వారాశ్రింశతయందు ఇట్లు ప్రశంసించినాఁడు

విక్రమాద్భువి పురోహితవిపుక్రతుఁడు దేశాంతరములనందరించివచ్చి ప్రభువుతో నన్ను మాటలు —

ప॥ఆంధ్రమండలంబునం గోణదేశంబునం బెలుగుగవిత్తుఁ బ్రాణు
వక్తనను నియమంబులు చూచినాఁడ నవి యియ్యెడ దఱచుగారుంటి సమ్రా
ర్థం బవధరింపుము.

కా॥ పుణ్యస్మృతి గుణంబు మంగళగుణంబున్ సొమ్ములై యొప్పఁగాఁ,
బుణ్యస్మృతి సువర్ణమౌక్తికసూరూపవ్యక్తిభూషాకృతుల్
గణ్యంబౌ గతి, సంస్కృతంబునకు వాగ్వావంబు శబ్దంబు లా
వణ్యాకారములౌఁ దెనుంగునకుఁ బ్రాల్వకుం గడున్ వన్నియల్.

IV. 190.

గీ॥ పలుదెలుంగులై స పలుకులు గలిగియుఁ

బ్రాలువళ్లులేని బేలుకవిత

వన్నెలెల్లఁగూర్చి వ్రాయుచోఁ గాటుక

వన్నెలేని ప్రతిమవ్రాతఁబోలు.

191

కం॥ తప్పక వళ్లును బ్రాలును

ముప్పిరిగొనఁ దగిన శబ్దములు మెఱుఁగెక్కన్

జెప్పిన కవితాచాతురి

యొప్పమువెట్టిన పసిండియెఱుపున మెఱయున్.

192

పుణ్యస్మృతి గుణము, మంగళగుణము అలంకారములుకాఁగా పుణ్యస్మృతి సువర్ణమౌక్తిక సురూపవ్యక్తిభూషాకృతులు గణ్యములయినట్లు సంస్కృతమునకు వాగ్వావము, శబ్దము లావణ్యాకారములగుననియు, తెలుంగునకు ప్రాలు, వళ్లును కడున్ వన్నియలగుననియు గోపరాజు చెప్పినమాట ఆంధ్రసరస్వతికి అవమానకరమైనదేకాని గౌరవకరము ఎంతమాత్రమును కాదు. సంస్కృతము పుణ్యస్మృతియనియు, తెలుఁగు పుణ్యస్మృతియనియు భావించుటయే అనుచితము. విచ్చేదరూపయతినియతియు, చేతవృత్త్యాద్యనుప్రాసములును సంస్కృతమునందును గలవు. అయితే అనుప్రాసాదికము సంస్కృతమునకు నియతమైన యలంకారముకాదు. విలాసముకొఱకైన యలంకారము. ఆంధ్రసరస్వతికి అనుప్రాసభేదమైన ప్రాసము నియతా లంకారము. అలంకారమాత్రమ కాదు అంగమే. విచ్చేదాసంతరము పాదాద్యక్షరసరూపాక్షరము ఆవృత్తము కావలెనన్న పదీనియముముకూడ తెలుఁగున ఛందోఽంగమే. వశిప్రాసములు సౌందర్యహేతువులగు అలంకారములని చెప్పఁదలఁచినను వానిని విలేపనకేళసంస్కరణాదులతోఁ బోల్చి చెప్పఁదగునేకాని సువర్ణమౌక్తికకల్పితములయిన ప్రక్షేపార్హభూషణములతోఁ బోల్చి చెప్పరాదు. యతిప్రాసములు ఆంధ్రసరస్వతికి గుణవిశేషములనిగాని గుణోద్దీపకములయిన సంస్కారవిశేషములనిగాని చెప్పవలెను. ఆంధ్రసరస్వతి కిది మంగళగుణములేకాని కృత్రి మాలంకారములు. కావు. గుణము, మంగళగుణము లేక కృత్రిమాలంకారములచే లభించిన కృతకతోభదేతమాత్రమే శ్రోతల నాకర్షించుట యాంధ్రకవిత లక్షణముకాదు.

గోపరాజుచేసిన యోపవ్యము ఆతనినాటి ఊద్రప్రబంధములవిషయమున సత్యమే కావచ్చును, కవిశ్రయమువారి కవితవిషయమునందది వర్తింపదు.

వశిప్రాసములు కేవలము ఆంధ్రకవిక వ్యవస్థములునుకావు, తమిళముందును అది మోనైతొరై. అదియేదుగైతొరై భేదములుగలవు. దాక్షిణాత్యభాషలకు యతిప్రాసములు పెట్టనికొడవులు. వీడరావి వియమములు.

విలాసముకొఱకుఁగాని, విశేషప్రయోజనాపేక్షచేఁగాని యథావసరము ధరించి, యథావసరము త్యజింపఁదగిన చందోఽలంకారములు ద్విత్రిప్రాసములు. అంత్య, అనుప్రాసములు, ప్రాసములు, ప్రాసయతులు సౌందర్యహేతుకములయిన గుణములు. వియతములుగనుక మంగళగుణనదృశములు. ఆ మంగళగుణమునందు సౌందర్యాతిశయమును దీపింపఁజేయుటకు నన్నయ్య దురతిక్రమములయిన కొన్ని వియమవిశేషములను పెట్టుకొనెను. వానకనశ్చికాది నాయకలవలె, దీరలలికాది నాయకులవలె యథావస్థమైన యలంకరణముచే చందము కోఱాన్నితమై యుండవలెనన్న భావనయే నన్నయ్య యీ వియమములకుఁ గారణమని భావింపఁదగి యున్నది.

“పలుకుల ముద్దును గలికికొల్గిన్నుల
తెలిపును వలుదచన్నుల బెడంగు
సలముకాంచీపదస్థలముల యొప్పును
లలితాననేందుమండలము రుచియు
నళినీలకుటిలకుంతలముల కౌంతియు
నెలజవ్వనంబున విలసనమును
నలనభావంబున పొలుపును మెలపును
గలుగు నగ్గరికన తలఁచి తలఁచి”

ప్రాసము, ప్రాసయతి సర్వదశములందును వియతములైయున్న ఈసీసము ముగ్ధమోహనమూర్తియైన గిరికాదేవి ప్రతిరూపము. వసురాజాచిత్రమున హత్తియుండి మృగయార్థము వనమున కేగియున్నవయమునందును ఆయనహృదయమును వదలక లలితమకుమారరతిభావపరవశునిఁ గావించిన గిరికాయౌవనలక్షణములయిన సహజకోఱావిశేషము రీపద్యమున చిత్రింపఁబడినది. గిరికాయౌవనవిలసనములను “తలఁచి తలఁచి” వసురాజా పరవశుఁడైనట్లు ఈపద్యమందలి “పలుకుల ముద్దును” తలఁచి తలఁచి సహృదయుఁడు రసపరవశుఁడగును. ప్రతిదశమువందును ప్రాస, ప్రాసయతిరూపమున ప్రతిష్ఠింపబడిన ‘ల’కారము సహృదయునకు భావనావిషయమై చిత్రమునందు లఘుక్షరభాహుళ్యకల్పితమైన ద్రుతవృత్తియందు పొకుమార్యమును, మాధుర్యమును నెలకొల్పి శృంగారరసము నాస్వాదించుట కనువైన చిత్రభూమికను ఉత్పాదించుచున్నది. అదికవి యీ పద్యవిర్మాణమునఁ గావించిన శిల్పమంతయు శృంగారరసవ్యంజన తత్పరమై పార్థకమగుచున్నది.

సీ॥ అంత దేవాహిత లమ్మతంబు గానక
యెంతయు నలిగి బలిండుఁ గూడి
మంతనంబుండి యమర్త్యులతోడి పొ
త్తింతియచాలు నింకేల యనుచు
సంతనకట్టి యుత్సాహసమేతులై
యంతంబులేని రథాశ్వములను
దంతుల సమితపదాతుల నొడఁగూర్చి
యంతకాకారులై యార్చి యమర
వరులఁదాకి యేసి రురుతరశరపక్ష
జాతవాతరయవిధూత మగుచుఁ
బెదర జలదపంక్తి బెదర వజ్రాయుధు
హృదయ ముదిలకొనఁగఁ ద్రిదశగణము

దశముదశమునను దఱుముకొనివచ్చుచున్న విందుపూర్వకతకారప్రాసము అనురవరుల
విడుపెఱుగని సన్నాహముయొక్క స్వరూపమును వ్యంజించుచున్నది. సీసపద్యలక్షణమునం
దనుక్తమైన జగణము పెక్కుదశములందు "బలిండు" "అమర్త్యుల" "సమేతు" "రథాశ్వ"
"పదాతి" అన్న పదములందు రూపుగొని యనురుల యుత్సాహమును జక్కగాఁబట్టియిచ్చు
చున్నది. విందుపూర్వకతకారప్రాసము మాధుర్యలక్షణమై యనురుల కోపోద్దీప్తిని సుస్రతిష్ఠ
నందనీయక భంజించుచున్నది. శరపక్షజాతవాతరయవిధూతమై జలదపంక్తిమాత్రము చెదరు
నట్లు నేయఁగని యనురుల యుత్సాహమందలి దీప్తిని అతిశయముగఁ బోషింపకుండుటయే
యిచ్చట కిల్పము. వజ్రాయుధు హృదయమును బెదరించి, త్రిదశగణము నుదిలకొనఁజేయు
అదీప్తియొక్కసారము—

"బెదర జలదపంక్తి బెదర వజ్రాయుధు
హృదయ ముదిలకొనఁగఁ ద్రిదశగణము"

అను చరమపాదద్వయపుటితమైన ప్రాస, అనుప్రాస, ప్రాసయతిరూప దకారపునఃపునరుద్దీప్తి
యందు స్ఫుటమగుచున్నది. త్ర్యప్రగతియొక్క స్ఫుటావభాసనమునకుఁ దగినతీరునఁ బదములు
నివిష్టములై యాచరమపాదద్వయము దనుజాల యుత్సాహత్వరతను స్పష్టగా రూపించుచున్నది.

సీ॥ వారణావతమునవారెల్లఁ బాండవా
గమనంబు విని సంతసమునఁ బెరిగి
కరమొప్పఁ గరిరథతురగబలాధ్యులై
యొడురువచ్చిరి మహాముదముతోడఁ

గలయంగ గృహములఁ గలువడములు గడు
విలసిల్లె నంబరతలముగప్పి
మలయజమ్మగమదావిలసరిలంబుల
నిమ్ముగా నార్ద్రీకృతమ్ముల యన

గీ॥ యంగకుల నొప్పెఁ గర్పూరరంగవల్లు
లంగనలు గయినేసి యుత్తంగహర్య
తలమురెక్కిరి తత్పురీవిలసనంబుఁ
జూచు పాండుకుమారులఁ జూచువేడ్క.

పాండవాగమనము విని వారణావతమునవారెల్లఁ దమ నగరమును, శరీరమును నలంకరించుకొన్న తెలుంగు వర్ణించు ఈసీనమును నన్నయ్య సర్వప్రాసయతికముగ విర్మించుటకాక ప్రాసముచేతకూడ ఆలంకరించెను. గృహములను, అంగణములను, తమయంగములను వారణావతనరనారీజనము వివిధముల నలంకరించుకొన్న తెలుంగున నన్నయ్య ఈసీనమున పాద ద్వయమున కొక్కొక ప్రాసమునుంచి యలంకరణవైచిత్రిని చక్కగాఁ బ్రదర్శించెను. తిన్న పాదములందు తిన్నప్రాసములను నెలకొల్పబయు శిల్పమునందలి యొక విశేషమే యని గ్రహింపవలెను.

ఎఱ్ఱన కావించిన వివిధసీనశిల్పములందును ఇట్టి ప్రయోజవిశేషాపేక్ష గుర్తింపవచ్చును.

సీ॥ ఆరాజపుత్రుల నారూఢతేజుల
వీరుల నున్నతోదారభుజులఁ
గనుఁగొని నుగ్రీవుఁ డనఘుఁ డగ్గిరిశృంగ
ముననుండి తానును దనసచివులుఁ
జింతించి వారివృత్తాంతము నెఱుంగంగ
సంతతోత్సాహ దీమంతు శౌర్య
వంతు నుత్తము హిమవంతుఁడుఁబోని య
త్యంత నుస్థిరు హానుమంతుఁ బనిచె

ఆ॥ నతఁడు నరిగి సృపతిసుతుల తెఱంగెల్ల
నెఱిగి వనచరేంద్రు నెఱుంగఁజెప్పి
యుగ్రతేజుఁడైన నుగ్రీవుతోఁ జెల్చి
యొనర సంఘటించె మనుజుపతికి.

ఇది సర్వప్రాసయతికమైన సీసము. లోకోత్తరమైత్రీలక్షణమునకు లక్ష్యభూతమైన శ్రీరామసుగ్రీవుల ప్రథమనమాగమమును వర్ణించు ఈసీసమును శిల్పించుటయందు ఎఱ్ఱన యెంత యో అనురక్తిని, ఆనక్తిని ప్రదర్శించియున్నాడు. ప్రాసయతులతోపాటు సీసపాదములందు ప్రాసములనుగూడ నెలకొల్పినాడు. సర్వపాదములం దేకప్రాసాక్షరమును విలువక ప్రథమపాద దళద్వయమున నొకయక్షరము, ద్వితీయపాదదళద్వయమున నొకయక్షరము, తృతీయచతుర్థపాద దళచతుష్టయమున నొకయక్షరమును — ఇట్లు ప్రాసాక్షరములందు వైవిధ్యము చూపినాడు. ఆయాపాదములందలి యర్థములు అనంతరవాక్యరూపముల సమాప్తములగుటచే ప్రాసాక్షరములు భేదిల్లుట, భేదిల్లిన ప్రాసాక్షరములు ఆయావాక్యార్థవ్యంజకములుగా నుండుట శిల్పము.

సూర్యవంశ్యులై యారూఢతేజులైన శ్రీరామలక్ష్మణుల రూపములను వర్ణించుదళము లందు మూర్ధన్యమైన అగ్నేయరకారము, సూర్యపుత్రుడైన సుగ్రీవుడు వారినిఁ దిలకించి ప్రీతుఁడగుటను వర్ణించుదళద్వయమున రక్తసంజ్ఞమైన యనునాసిక సకారము, అతఁడు సచివులతోఁ జింతించి శ్రీరామలక్ష్మణులను దెలిసిరమ్మని హనుమంతునిఁ బుత్రైంచుటను వర్ణించుదళ చతుష్టయమున మాధుర్యవ్యంజకమైన బిందుపూర్వకతకారమును ప్రాసాక్షరముగా నెలకొల్పుట పరమోచితమైన ఛందఃకర్మ. స్వరోదయమైన యనునాసికముకంటె స్వరోపధమైన సకారము అనుస్వారత్వము ప్రాపించి యానునాసిక్యలక్షణమైన రంజనశక్తిని అతిశయముగ భాసింపఁ జేయఁగలదు. తృతీయ చతుర్థచరణములందలి యనుస్వారము క్రమప్రవృద్ధమైన సుగ్రీవుని యనురక్తికి ఉపలక్షకము. కేవలసంక్షేపకథనాత్మకమైన గీతియందు ఈ ప్రాసాసక్తి తృక్తమగుటయు శిల్పలక్షణమే.

సీ॥ ధృతరాష్ట్రసఖుడైన యతిరథుండను సూతుఁ

దతివలుఁ దానును నతివిభూతి

గంగలో జలకేశిసంగతుండై యుండి

తుంగతరంగానుషంగవళతఁ

జనుదెంచు మంజూషఁగని కడువేడుకఁ

దనపరిజనములఁ బనిచి పట్టి

తెప్పించి ధీయుక్తియొప్ప నేకతమున

నప్పెట్టఁదెఱచి తానప్పడందు

ఆ॥ వినుతహేమకవచుఁ గనకకుండలధరు

ననుపమానతేజు ఘనుఁ గుమారుఁ

గని మనంబులోన ననయంబు విస్మయం

భౌనర గ్రుచ్చియెత్తికొని ముదమున.

గంగాగర్భమునఁ గలిసిపోవఁపిన కర్ణుఁడు అపుత్రకుఁడైన సూతునకు లభించిన యీ మట్టముయొక్క ప్రాధాన్యము వేరుగా వివరింపవక్కఱలేదు. ఆకన్యకపుత్రప్రాప్తిచే సూతుఁడెంత విన్మయహర్షములను పొందియుండునో సులభముగ నూహింపవచ్చును. నన్నివేళప్రాధాన్యమునుబట్టి పద్యమలంకృతమగుట యుచితము. ఆ నన్నివేళమందలి భిన్నాంశములు భిన్నవిధముల నలంకృతమలగుట శిల్పము. గీతీయందు ఆనన్నివేళపాఠమును ఏకప్రాసాలంకృతములైన ప్రాసయతికపాదములలో ప్రతిపాదించుట రమ్యమైనశిల్పము. మంజూషాగతుఁడైన తుమారుని వర్ణనము, తదాప్తిహేతుకమైన సూతుని విన్మయహర్షములు హేతుహేతుమద్భావమున భజించు నైక్యము గీతయందలి ప్రానైక్యముచే వ్యంజితమగుచున్నది. సీనపాచములం చివ్యవస్థితమైన ప్రాసము గీతీయందు స్థాయిత్వముపొంది రసవంతమగుచున్నది.

గీతీయందు సూతుని యానంద మాధుర్యమును వ్యంజించు 'న'కారప్రాసము అనంతరము లయిన గద్య కందములందును వ్యాపించియుండుట గమనింపఁదగును.

ప॥ తన జీవితేశ్వరియైన రాధకుంజూపి యిట్లనియె

ఆర. VII. 351.

కం ఆనపత్యులమైన మనకు
మనపాలిటివేలు పిక్కుమారుని నిచ్చెన్
వనజాక్షి యితఁడు మానుష
జనితుఁడుగాఁ దరయ దేవసంభవుఁడునుమా.

ఆర. VII. 352.

కం అని దానిచేతి కిచ్చినఁ
గొని యురమునఁగదియ సదిమిఁకొనియెఁ గొడుకు స
వ్వనితకు బాలెంతతెలుం
గునఁ జన్నులునేపె సపుడు గూరిమిపేర్కొన్.

ఆర. VIII. 353.

నన్నయ, ఎఱ్ఱన పద్యతెలుంగుల నలంకరించిన సీతములయొక్క వస్తురసాద్యంజన సామర్థ్యమును ఇట్లే సర్వత్ర అనుసందించుకొనఁదగును.

సీతపద్యనిర్మాణమున నన్నయచేసికొన్న వియమములను తిక్కన పాటించలేదు. యతి ప్రాసవివేకాత్మకమైన నన్నయశిల్పమార్గమును వీరి తిక్కన వస్తుప్రతిపాదనవైచిత్ర్యాత్మకమైన మార్గాంతరమును ఆవలంబించెను.

మన సీసమువంటిదే పాళ్ళొక్కట Sonnet. Sonnet నిర్మాణమునందును స్పృహములైన రెండు ఖండములు గలవు. పదునాల్గువరణముల పరిమితిగల Sonnet లో మొదటి ఎనిమిది వరణములు ఒక ఖండము, దీనికి Octave — అష్టపది యనిపేరు. చివరి ఆఠవరణములకు Sestet — షట్పది యని పేరు. ప్రాసనియమ భేదమువల్ల Sonnet లో భేదములు కల్పింపఁబడినవి, Sonnet నందు ప్రతివరణమునను అయిదు లగము లుండును. అట్టి వరణములు పదునాల్గు కలిసి Sonnet అగును. Sonnet యొక్క జన్మస్థానము ఇటలీ. ఇటలీయందు పెట్రార్కు మహాకవి Sonnet స్వరూపమును సుందరముగ తీర్చిదిద్దటచే Petrarchan Sonnet ప్రసిద్ధిపొందెను. దీని ప్రాసనియమము —

అష్టపదియందు	a b b a a b b a
షట్పదియందు	c d c d c d లేక
	c d e c d e లేక
	c d e d c e

అష్టపదియందలి ప్రథమార్థమున వర్ణాంశము ప్రతిపాదించఁబడును. ద్వితీయార్థమందు అది ప్రపంచించఁబడును. షట్పదియందలి పూర్వార్థమున నాయంశము నిరూపించఁబడును. ఉత్తరార్థమున ఉపసంహరించఁబడును.

Shakespeare మహాకవి Sonnet పద్ధతియందు కొంతమార్పుచేసెను. ఆయన Sonnet మూడు చతుష్పదులపై నొకద్విపది రూపమున నుండును. ఆయన ప్రాసనియమమిది—

ab ab
cd cd
ef ef
gg

Spencer కవి తన Sonnet నందు వేతొక ప్రాసక్రమము ననుసరించెను. ఆయన పద్ధతియందు అష్టపది, షట్పదియుఁ గలిసిపోవును. స్పృహవిధాగము లేదు. ఆయన ప్రాసక్రమము —

ab ab
bc bc
cd ed
ee

అనఁగా మొదటి పందెండువరణములందు ఉపక్రాంతమై యుపబృంహితమైన యంశము తుది ద్వీపదియందు ఉపసంహృతమగును. Milton మహాకవి మరల Petrarchan Sonnet పద్ధతినే అవలంబించెను. కాని అష్టపదిని, షట్పదిని స్పృహముగా నేలుచేయుపద్ధతిని విడనాడెను.

వైచిత్రీమాత్రప్రయోజనములయిన యీ పాద, ప్రాస వ్యవస్థకంటె Sonnet సంధి గుర్తింపవలసిన ముఖ్యలక్షణములను గుఱించి Watts Duntton ఇట్లు వర్ణించెను.

"A Sonnet is a wave of melody ;
From heaving waters of the impassioned soul
A billow of tidal music, one and whole
Flows in the octave : then returning free,
Its ebbing surges in the sestet roll
Back to the deep's of life's tumultuous sea"

సానెట్ ఒకసంగీతతరంగము ; భావావిప్లవమైన యంతరితరంగమునుండి యొక యుత్తరంగ సంగీతతరంగము అష్టపదియందు పొంగివచ్చును. ఆ తరంగము మరల పట్టదీయందు తిరుగు ముఖముపట్టి జీవనసాగరగర్భములోనికి చొరలిపోవును.

"The sonnet takes us out on one wave of rhythm and of thought to bring us back on another to the same point"

E. D. Puffer.

ప్రత్యేకమైన యొకయంశము అష్టపదియందు వర్ణింపఁబడి అదియే పట్టదీయందు పాదారణరూపమున ఉపసంహరింపఁబడును. ఇది సానెట్ యొక్క ముఖ్యలక్షణము. పాదవర్గీకరణము, ప్రాసవర్గీకరణము ఈ లక్షణమునకు లోబడినవే. గణవిన్యాసభేదముగల రెండు తీరుల పద్యములను ఒకపద్యముగా సంఘటించుటయందలి ఆశయము విషయప్రతిపాదనవైతరీయందు వైచిత్రీ సాధించుటయే యది భావింపవచ్చును. యతిప్రాసవ్యవస్థా వైచిత్రీ సన్నయ్య ఎక్కుడు ప్రాధాన్యమిచ్చి సులక్షణీయములయిన పదమూఁడుతీరుల సీసములను వ్రాసెను. తిక్కన్న యట్టి వియమములను పెట్టుకొనలేదు.

ఐనను ఎడనెడ తిక్కన రచనయందుఁగూడ సన్నయ్య పతకమునఁ జేర్పఁదగిన పద్యములు కొన్నిగలవు.

6 వ భేదము : ప్రాస । ప్రాస

"చెట్టను తాయను మిట్టయుఁ బల్లంబు"

కాం. III. 6.

(సీవము 6 వ దశమున, గీతి 1 వ దశమున పాదారణయతియే కలదు)

12 వ భేదము : య - ప్రా । ప్రా - య

నవ్వెరుకలలను గ్రొవ్వెరుచేతులు
బిరుదులువెట్టిన చిరణములును

కర్. III. 176

(ప్రథమదశమున యతి యుండవలసినది; ప్రాసమున్నది) .

13 వ భేదము : య - ప్రా । య

వికతపీఠాగ్రహవేళాదిదర్శిత
చిత్తులై యొందోడు నొత్తరించు

శబ్ద. II. 202.

16 వ భేదము : ప్రా - య । ప్రా - య

పాండవుదాపంబు ఖండించె నీకొడు
కొందొక ధనువై త్తి యుజక మాత

కర్ణ. I. 182.

(సీసము 6 వ దశమున ప్రాసయతి యుండవలసినది; యతియే యున్నది.)

సీసపాదములందు ప్రపంచింపఁబడిన విషయమును ఎత్తుగీతియందు ఉపసంహరించుట యను పద్ధతిని తిక్కన్న పెక్కుసీసములందు పాటించెను. సీసపాదములందు ఉల్లేఖింపఁబడిన విషయముయొక్క సారమును గీతమునందు నిబంధించెను.

సీ॥ తొడరిన హరునైన దోర్బలంబునఁ దన్ను
మిగులంగనీఁడను మేలిమాట
యమరేంద్రు నర్ధాసనమునకునైన న
ర్జుండెంతయును నను రూఢిమాట
జమునిల్లుసొచ్చిన జంతువునైనను
గాచు నెమ్మెయి నను రాచమాట
దనుఁగోరి యూర్వశి దాన వచ్చిననైన
లోలుండుగాఁడను మేలిమాట

గీ॥ శౌర్యవై భవప్రాభవశౌచములకు
నొరులకైనఁ గైవారమై యుల్లసిల్లు;
నొక్కరుని కివియెల్లను నిక్కమట్టై !
యెందుఁ గల్గునె యర్జునునీడువాడు ?

వి. II. 204.

సీసపాదములందు ఉల్లేఖింపఁబడిన మహాకార్యములు గీతిపూర్వార్థమున మహాగుణములుగా నిరూపింపఁబడి గీతి యంత్రార్థమున తాదృగ్గుణసమాహారమైన యర్జునుని నిరుపమానమహిమ యందుపసంహరింపఁబడి పద్యము పరమాద్భుత రసనిర్వహణసమర్థముగ విర్మింపఁబడినది. గీతి యంత్రార్థమున తక్కుమనిపెఱయు అద్భుతరసమునకు అవసరమైన సామగ్రియంతయు సీస

పాదములందు ప్రవంచింపఁబడినది. సీవపాదములందు విర్వహింపఁబడిన మార్గము గీతి పూర్వార్థమున విచిత్రమైన మలుపులిదిగి అంతవఱకు గూఢముగ నున్న యద్భుతమునకు తెఱకొలఁగింప నట్లయినది.

సీవద్యనిర్మాణమున అతివిచిత్రములైన మర్మములు తిక్కనకు కరతలామలకములు. సోమన, శ్రీవాడుడు మున్నగు అసంతర మహాకవులెల్లరును తిక్కన్న సీవనిర్మాణమతక్కరులను అజ్ఞాపించినవారే.

సీ॥ తన యొప్పెదురఁగన్నఁ దగిలి యెవ్వరికైన
మలఁగి క్రమ్యుఁ జూడవలయువారు
తన వర్తనము విన్న మునిజనంబులకైన
నలవరించికొనంగ వలయువారు
తన బంటుతన మాజిఁ గనిన మార్తురకైన
బలుమారు నగ్గింపవలయువారు
తన వితరణకేళి వినినఁ గల్పకతరు
పులకైనఁ దలయూపవలయువారు

గీ॥ నకులుఁ దొరులకు నశ్వశిషకుఁడుగాఁగ
నగునె యాతని దుఃస్థితి యనుదినంబుఁ
గాంచి కన్నీరు దిండుచుఁ గడవరాని
దైవపుటనకు నొత్తుఁ జిత్తంబులోన.

విలా. II. 208.

ఇది దేశీవృత్తప్రాససీవ మనవచ్చును. ప్రథమపాదపూర్వార్థమునఁ "దవియెవ్వరికైన" యని యుండినచో నియమము పూర్తియయ్యెడిది.

సీవపాదచక్రవర్తమునఁ బ్రక్రాంతమార్గము నుపేక్షగా విర్వహింపఁబడినది. గీతి యారంభమున మార్గము భేదిల్లినది. గీతి ప్రారంభమందు వివేకింపఁబడిన "నకులుఁడు" అను పదము నకు పూర్వాపరభాగములం దాతని భూతవర్తమానస్థితులు కూర్చఁబడి ప్రతియోగమున నాతని దుఃస్థితి యత్యుచితముగ భాసింది కన్నులపీరు దెప్పించి దైవదుర్బలనమున పర్యవసించుచున్నది. గీతి మొదట "నకులుఁడు" అను పదము వచ్చువఱకును పద్య మెచ్చటికిఁబోవుచున్నదో తెలియదు. సీవమును గీతమును అతుకుపెట్టుట ఆ పదము అచ్చటనుండి చిత్తమును రమత్కృతము చేయుచున్నది. సీవపాదముల యారంభములందును, అంతములందును అత్యుత్రిమసిద్ధములయిన ప్రాసములు, సనుప్రాసములును, సీవపాదఖండములం దేడించి నేర్పడిన ప్రాసయతులును పద్య

మునకు సహజమైన శోభను చేకూర్చుచున్నవి. ఇందరి ప్రాసానుప్రాసవిశేషములు తిక్కన్న చేసికొన్న నియమములుకావు. నకులుని రూప, శీల, శౌర్య, ఔదార్యములు స్మరించి యార్థ్య చిత్తమైన ద్రౌపది పదనమునుండి వెలువడిన వాక్యములందు ఆయత్నముగ నేర్పడిన సహజా లంకారములు పద్యమును ఒక రమణీయశిల్పముగఁ దీర్చిదిద్దినవి.

సీ॥ బ్రాహ్మణభక్తియుఁ బరహితకక్తియు
నిర్మలమతియును నీతిరతియు
సత్యభాషణమును సాధుపోషణమును
జీరవితరణమును నేవ్యగుణము
సన్మార్గరక్షయు నున్మత్తశిక్షయు
నంచితోదయముఁ గృపాతిశయము
బంధుసంప్రీతియు భవ్యవిభూతియు
కాస్త్రోపగమము నస్థలితదమము

గీ॥ సజ్జన ప్రవనీయసౌజన్యములును
ధర్మసంచితబహుధనధాన్యములును
గలుగు నక్షిణపుణ్యదోహలుఁడు ధర్మ
సూనుఁడున్న దేశంబున మానవులకు.

ఇందు ప్రతిసాదఖండాంత్యప్రాసము గుర్తింపనగుచున్నది.

ఈ పద్యముయొక్క యుపక్రమము, నిర్వహణమార్గము ధర్మజాని గుణగణములు వర్ణింపఁబడుచున్నవను బ్రాంతినిఁ గల్గించును. గీతియుత్తరార్థప్రారంభమున "కలుగు" నను పదము పద్యవర్ణనసానస్వరూపమును పూర్తిగా మార్చివేయును. ఉల్లిఖితములైన నర్వలక్షణములు ధర్మజాఁడున్న దేశమునందలి మానవులకు సంక్రమించి ధర్మజాని యక్షిణపుణ్యదోహలత్వము పద్యమునకు సారభూతమైన యంశముగా రూపొందును.

ధర్మజప్రళంస వస్తువై నపట్టి తిక్కన్న తఱచు పీనపద్యములనే యుపయోగించును. ఆ పద్యములనుగూడ ఆ చక్రవర్తి యుద్ధాత్తతకుఁ దగిన యుజ్జ్వలస్వరూపవిశేషములతో మూర్తీభ వింపఁజేయును. పై పద్యనిర్మాణమున తిక్కన విశేషముగా యత్నవంతుఁడైనట్లు మృదువుగు చున్నది. ఇది వీఘ్నఁడు ధర్మజాని యునికిని నిర్దేశించు పద్యము. ధర్మజాని మహిమ మెట్టిదనఁగా ఆయన యజ్ఞాతముగ నడఁగియున్న నెలివునుగూడ అది యిట్లె పట్టియీఁగలదు. ఎంత దాచినను దాగని ధర్మజాని లోకోత్తరమహిమను వీఘ్నఁడత్యంతప్రీతితోఁ గొనియాడుచున్నాఁడు. ధర్మజాని ప్రభావము ఆయన యున్నదేశమందలి నర్వమానవులందును ప్రకటితమగుచుండును.

అనువదాంత్యానుప్రాసయుతమై సువిభక్తవిరామ, పాదమైన యీ పద్యము ధర్మజాని మహిమ
తెత్తిన వీరాజనము. మత్స్యరాజ్యప్రజలవర్ణనచే ధర్మజానిమహిమ పర్యాయోక్తమై పద్యవిరూపా
సౌభాగ్యమును ప్రయోజనవంతము చేయుచున్నది. ప్రతిపాద్యాంశము మత్స్యదేశమానవులయి
నచో పద్యమిట్లుండదు. ప్రయత్నవిస్మరితమైన పద్యశిల్పమంతయు ధర్మజాని కీర్తికి ధ్వజమెత్తు
చున్నది. గీతి చరమపాదము ముగియువఱకును భీష్మని ప్రతిపాద్యాంశమేమో శ్రోతలకుఁ దెలి
యదు. పద్యాంతమున నాయన భావము గుప్పిన పరిమళించి చమత్కారాతిశయమును అవహిం
చును, ఇట్టి యంత్యానుప్రాససీనములు నన్నయ్య, ఎఱ్ఱన వ్రాయలేదు.

సీ॥ చనునె వేఱొకని కజాతకత్రుండను

పేర దిగ్విజయంబు పెంపుఁదాల్చు ?

రాజసూయమహాధ్వరము గోరి చేయంగఁ

దీఱునే పెఱ ధరిత్రీపతులకు ?

ధర్మైక నిరతుఁ దాతం దొక్కరుఁడచూచె

యనఁ జన నొరులకు నలవియగునె ?

నిత్యవ్రతంబుగా సత్యంబు పాటింప

వచ్చునె యొరల తెవ్వరికినైన ?

గీ॥ అయ్యుద్ధిష్ఠిరు గాంధీర్య మతవి దైర్ఘ్య

మరయ నొందెడఁ గల్గునె; యతఁడు కీర్తి

ధరుఁడు గరుడోత్తరుఁడు మహీసురసమ్మర్ది

కరుఁడు నిజవంశకరుఁ డుపకారపరుఁడు.

విరాట. II. 184.

సీసపాదములందు సామాన్యముగా నభిప్రీతములైన యంశములు గీతిపూర్వార్థమున
యుద్ధిష్ఠిరపరముగా నవ్వీతములైన గీతియుత్తరార్థమున నంత్యానుప్రాససుందరములయిన విశేష
ణములం దుపసంహృతములయినవి. అనుప్రాసరంజితమైన గీతియుత్తరార్థము మణిగణాంబిత
మైన కిరీటకోటివలె మిరిమిరిమెఱయుచు శీర్షకవాచమును అన్వర్థముచేయుచున్నది.

తిక్కన్న సీసపద్యములందు ప్రఖ్యాతమైన ఈ పద్యము దూరుదు.

సీ॥ ఎవ్వని వాకిట నిభమదపంకంబు

రాజభూషణరజోరాజి నడఁగు

నెవ్వని చారిత్ర మెల్లలోకములకు

నొజ్జయె వినయంబు నొఱపు గఱపు

నెవ్వని కడకంట నివ్వటిలైదు చూడ్కి
మానితసంపద లీనుచుండు
నెవ్వని గుణలత లేడువావాసుల
కడపటికొందపైఁ గలయఁబ్రాకు

గీ॥ నతఁడు భూరిప్రతాపమహావ్రదీప
దూరవిఘటితగర్వాంధకారవైరి
వీరకోటిరమణిఘృణివేష్టితాంఘ్రి
తలుఁడు కేవలమర్హుఁడే ధర్మసుతుఁడు;

ఇది వృత్తప్రాససీసము - ద్విప్రాసముగూడ గుర్తింపవగుచున్నది.

సీసగీతములు యత్తత్కల్పములచే చిక్కగా బిండింపఁబడి యవినాభాతత్వభాజనము లగుచున్నవి. గీతియంతమున నిబద్ధమైన 'ధర్మసుతుఁడు' అన్న పదము కిరీటకోటిఘటిత మాణిక్యసాదృశ్యమును భజించుచున్నది. పద్యాంతమువఱకు గుప్తమైన ధర్మసుతపదము పద్యాంతమున ఆకస్మికముగ బాసించి యద్భుతవీరకవమగుచున్నది. ఇట్లు రసవీరకముగా సీసము నిర్మించుట తిక్కన యుపజ్ఞ. ఈ పద్యనిర్మాణశిల్పము ఆంధ్రుల హృదయముల కెక్కినది. సర్వాండ్రకవులను మరులుకొల్పినది. ఆదికవి సీసనిర్మితకంటె కవిబ్రహ్మ నిర్మితియే విశ్వజనన మైనది.

నిరతిశయవమత్కారకారి యగునట్లు పద్యమును నిర్మించి యలవోకగా ఆద్భుతరసము వీరించుటయందు కవిబ్రహ్మకు ఆయనయే సాటి. చూడుఁడు :

సీ॥ నడదివియలుచేసె సగరికి మాణిక్య
మకుటముల్ పూనిన మనుజపతులఁ
దగునాజ్ఞ సూర్యాణముగ నొనరించె మం
చిగ నేల నాలుగుచెఱుగులకునుఁ
బ్రీతార్థిజనుల నచేతనత్యాగధ్వ
జములుగా నన్నిదేశములఁ బఱపె
దిక్కులన్నింటను దెలుపఱు పూతఁగా
విధిచె నిర్మలయశోవిభ్రమంబు

గీ॥ రాజసూయాధ్వరప్రవర్తకుఁడు, విత్య
సత్యభాషామహావ్రతకారి, పాండు

రాజదుగ్ధవయోవిధిరాజు, ధర్మ
రాజనుమ్ము: మాత్స్యవనీరము: యితః(దు):

రచనాశ్రియము పరకోటిసందిన పద్యమిది. "మనుజపతుల" "నడదివియలు" చేసెననుట యందలి యక్షరరూపకము లోకోత్తరచమత్కారి. గీతయందలి విరామము శ్రోతయందు టెత్తు క్యమును జక్కగా పోషించుచున్నది. గీతివరణములందు అన్నింటను రెండక్షరములు బండింపఁ బడి యనంతరచరణముతో నతుకఁబడి పద్యగమనమునకు విచిత్రమైన సౌందర్యము నాపాదించు చున్నవి. పాదోపాంతవిరామముచే పద్యము ఎదురునడక నడచినట్లున్నది. వాక్యస్థానియము లైన పాదములు పర్యంతమున విరమించుచు పద్యార్థసారగ్రహణోత్సుకుడైన విరాటుని యొత్సుక్యమును పరకోటికిఁ గొనిపోవుచున్నవి. పాండవులు విరాటునకుఁ దమ్మెఱింగించు కొను నందర్భమున అర్జునుఁడు ధర్మజుని విరాటున తెఱింగించు పద్యమిది.

"నడదివియలు చేసె నగరికి మాణిక్య
మకుటముర్ పూనిన మనుజపతుల"

అర్జునుఁ డెవ్వనినిగుఱించి చెప్పుచున్నాఁడు? ఎవఁడో ఒకమహాపురుషుఁడు. అతనికిఁ ద్రి యంతఃపురమునం దారంభమై పాదిపాదమున పరిబృంహితమై నాల్గవపాదమున దళదిశల నావ రించినది. అతఁడు - "రాజసూయాధ్వరప్రపత్తకుఁడు" - పోదళమహారాజులలో నొక్కఁడా? "నిత్యసత్యభాషామహావ్రతకారి" - హరిశ్చంద్రుడి పట్టచక్రవర్తులలో నొక్కఁడా? "పాండు రాజదుగ్ధవయోవిధి రాజు" - పాండవు లైదుగురులో నొక్కఁడా? "ధర్మరాజనుమ్ము మాత్స్యవనీ రముణి" - అటనున్న అయిదుగురిలో ఎవ్వఁడా ధర్మరాజు? ఇంతవఱకు విరటుని యొత్సు క్యము క్రమముగ నెక్కి శిఖరము ముట్టినది. పర్యంతమున "ఇతఁడు" అనుటతో ఆ యొత్సుక్య మొక్కసారిగా పరమాద్భుతరసమైనది. ప్రతిచరణోపాంతవిరతిచే గీతము ఎదురునడక నడచి యాశ్చర్యమును పోషించుచున్నది. యతిప్రాసలయందు వైచిత్ర్య లవమేని లేని యీ పద్యము విరలంకృతమయ్యును నిర్మాణసౌష్ఠవముచే పద్యమెట్టిఫలము నిర్వహింపఁగలదో విరూపించు చున్నది. "మనుజపతుల" యందు "నడదివియలు" అరోపింపఁబడి యర్థగతమైన రూపకము అక్షరములచే సమర్థింపఁబడుచున్నది. తిక్కన్నయొక్క నాటకీయమైన కావ్యరచనాప్రక్రియకు ఇట్టి పద్యరచన ప్రాణము.

చందోగతమైన నాటకీయత యేనఁగా అభినయవిరపేక్షముగ రసాద్యర్థవ్యంజన సామ ర్థ్యము గలిగియుండుట లేదా అభినయమునకు సహకరించుతీరున అక్షర, పద, విరామ, పాదా దికము గలిగియుండుట.

పాండవులు వేకువవలేచి రాజతనయోచిత మానవీయవేషములు ధరించి విరటుని సతమ ప్రవేశింతురు. ధర్మజుఁడు విరటుని వింహసము నధిష్ఠించును. భీమాదు బుద్ధిశాసనము లలంక రింతురు. ఇంతలో —

వేడ్కఁ దొడి పూసి కట్టి యవ్వెరలుఁ దుత్త
రుండు దోఁజనుదేరఁ గొల్వొందుబుద్ధి
నచటి కేఱెంచి, కని, విన్నయంబునొంది
యెల్లిదంబుగఁ దలఁచుచు నిట్టులనియె —

కం॥ ఇదియేమి కంక! నీ వు
న్మదవృత్తిని శంకదక్కి నా గద్దియపైఁ
బదిలంబుగఁ గూర్చుండితి;
వదియునుగా కిప్పుడు దిగ వహంకారమునన్;

భావోచితవిరామవంతమై లఘుచ్ఛందమైన యీ కందము వాక్యార్థమును ప్రత్యక్షకల్పము చేయుచు రచనయందలి నాటకీయతను రూపించుచున్నది. విరటుఁడు ప్రవేశించుట, సభ నాక్రమించియున్నవారిని చూచుట, గుర్తించుట, ఆశ్చర్యపడుట, ఎల్లిదమని తలఁచుట - అంతయు కన్నులయెదుట జరిగినట్లున్నది. విరటుని తత్కాలచిత్తవృత్తియంతయు “ఇది యేమి కంక!” అన్నమాటలలో నిమిదియున్నది. విరటుని మాటలకు అర్థునుఁడు మందహాసముతో సమాధానము చెప్పను - “నడదివియలుచేసె నగరికి” - ఇత్యాది.

ఈ పద్యమందలి చమత్కృతియంతయు అర్థరచనాగతమేయని తలఁపరాదు. ఆ యర్థ రచన సీసపద్యమున నిబద్ధమగుటచేతను, ఆ సీసపద్యము ఇట్టి వింతవిఘ్నపులు కలదగుటచేతను శోభావహము కాఁగలిగినది. వచనమునందో, మఱియొక వృత్తమునందో నిబద్ధమైనచో ఆ యర్థము ఇంత చమత్కారకారి కాఁగలిగియుండదు. “ధర్మరాజునుమ్మ మత్స్యావనిరమణః యతః” అని యంతతో నాగక అర్థునుఁడు —

“ఈతఁ డజాతశత్రుఁడు మహిం దగ దిగ్విజయంబుచేసె”

ఇత్యాదిగా పలుకును. “ఇతఁడు” అని పూర్వపద్యాంతమున నిలిచిన పదమును “ఈతఁడు” అని ఉత్తరపద్యారంభమున పునర్గ్రహించి పాగఁదీయుటయు నొక చమత్కారవిశేషమే.

“నడదివియలు చేసె నగరికి” ఇత్యాదిగా లఘుక్షరములతో నారంభమైన పద్యము క్రమముగ దీర్ఘక్షరములను గలుపుకొనుచు పద్యాంతమునకు, మధ్యవిలంబిగతుల నడచి “రమణ యితఁడు” అను లఘుక్షరనంపుటితో ముగియుచున్నది. విరటుని పరీక్షించుటకు పాండవు లాతనిసభ నాక్రమించికూర్చుండిరి. పరీక్షవలిత మెల్లగునో! తమ్మెఱింగియు అవమానించి నచో శిక్షింతమని ధర్మరాడు తమ్మల యుద్దేశమును అజఁచియుంచెను. “ఇదియేమి కంక” అన్న పద్యమున విరటుని యుద్ధతి ప్రకటితమైనది. అర్థునుని హృదయము సత్వరగతియైనది. దానిని క్రమముగ ప్రకృతికిఁ దెచ్చిన యర్థునుని యత్నము సీసపద్యమందలి యక్షరవిన్యాసమున గుర్తింపవచ్చును.

మార్గాభేదరూపమైన సమతాగుణము మృతముగా భావించు నీనవద్యములు తిక్కన రచన యందు తందోపతందములుగాఁ గలవు. కీచకవధ వృత్తాంతమునందలి నీనములన్నియు విచిత్రమిందుగ విట్టివే.

పద్య మెటుపోవుచున్నదో నీనపాదములు నడచుచున్నంతకాలము తెలియరాదు. గీతారంభ మున గతిమాటి వర్ణ్యాంశము ప్రత్యక్షమగును. తిక్కన రచనామార్గము ననుసరించి చూచినచో నీనవద్యము ఏకాన్వయముగల రెండుపద్యములచే విర్మింపఁబడిన స్వయంనంపూర్ణమైన అంధ కావ్యము అవి చెప్పవచ్చును.

సీ॥ కాంతి దక్కొత్తు నీ కడకంటిచూడ్కితోఁ
బొందఁగానని మేను పొగులుటయును
దీపారు నీవల్కు దెల్లంబుగా వినఁ
గానని వీనులు గందుటయును
నింపగు నీ చెయ్యు రెలమిమైఁ గొవియాదఁ
గానని కోర్కులు గలఁగుటయును
సొగయించు నీ కేళిఁదగిలి యానందంబుఁ
బొందఁగానని మది గుందుటయును

గీ॥ బాయ; నాదగు జన్మంబు ఫలమునొంద
భావజన్మునిపూనిక పారమెయ్య
నన్ను బంటుగా నేలుము నలినవదనః
యింక నీ సిగ్గుదెర యోల మేల నీకు;

విరాట. II. 118.

నీనపాదములందు వర్ణితములయిన యంశములన్నియు గీతి ప్రథమపాదారంభమందలి 'పాయ' నను శ్రియయం దవ్వితములై గీతియందువనంహృతము లగుచున్నవి. 'ఇంక నీ సిగ్గు తెరయోల మేల నీకు ?' నన్నవాక్యము ప్రతిపాద్యాంశపారముగాఁ బద్యావసానమునఁ దేలు చున్నది.

సీ॥ నేలయు వింగియుఁ దాళముల్ గాఁ జేసి
యేవున రేఁగి వాయించియాదఁ
గురిపర్వతంబులఁ గూర్చి యొందొంటితోఁ
దాఁతంగ వీఁకమైఁ దవ్వియాద

నేడుసాగరములు విక్కడక్కడఁ బెట్టి
పలుచనిరొంపి మైనలఁది కొనఁగ
దిక్కులునాలుగు నొక్కచోటికిఁ దెచ్చి
పిసికి పిండలివేసి పిడుచుగొనఁగ

గీ॥ మిగిలి బ్రహ్మాండభాండంబు పగులవేయ
నప్పళించుచుఁ బ్రళయకాలానలమున
గండరించిన రూపంబుకరణి భీముఁ
దతియభంకరాకారత నతిశయిలై.

విరాట. II. 184.

సీసపాదచతుష్టయమున వర్ణింపఁబడిన భీముని క్రోధవిజృంభితమూర్తియొక్క క్రమ
వర్ధనము “మిగిలి” యను క్రియయందు అన్వితమై ‘అతిభయంకరాకారత’ ‘నతిశయిలై’ నన్న
గీతిచరమపాదమనఁ బిండితమగుచున్నది. ‘అతిశయిలై’ నను పదమువలనఁ బద్యమందలి
యతిశయోక్తిముద్ర ధ్వనించుట యిందొక చమత్కృతి.

సీసపాదములందలి యర్థములను గీతయందుఁ దీర్థానముచేయుటకుఁ దిక్కన తఱచుగాఁ
గ్రమాలంకారము నవలంబించును. సీసపాదార్థములు గీతిపాదార్థములతో సంగతములగుపట్టులఁ
జిత్తము చమత్కృతమగుచుండును.

సీ॥ నెత్తమ్మిరేకుల మెత్తందనము దెచ్చి
యచ్చున చెట్టిన ట్లందమొంది
చక్రవాకంబుల చందంబు గొనివచ్చి
కుప్పలునేసిన ట్లొప్పుమెఱసి
చందురు నునుఁగాంతి కందేర్చి కూర్చి టా
గునకుఁదెచ్చినయట్లు గొమరుమిగిలి
యళికులంబుల కప్పు గరియంతయును దెచ్చి
నారువోసినభంగి నవకమెక్కి

గీ॥ యంప్రితలములు, గుచములు, నాననంబు,
గచభరంబును నిట్లున్న రుచిరమూర్తి
యనుపమానభోగములకు నాస్పదంబు
కాదె యీ త్రిప్పరేటికిఁ గమలవదనః

విరాట. II. 52

సీసపాదములందలి యనుమానములు గీతయందలి యనుమేయములతో నన్వయించి యనుపమానభోగములకు నానందమైన ద్రావణీదేవి రుచికమూర్తి పాదాదిచున్నశాంతము క్రమముగ వికసించి శ్రోతకుఁ బ్రత్యక్షమగుచున్నది.

సీ॥ శ్రవణపుటంబులు ప్రయ్యంగఁ దాఁకి సుం
జోభంబుగావించె గుణము మ్రోత
బ్రహ్మాండభాండంబు వగిలించి భూరిని
త్రైవిద్యమొనరించె శంఖరచము
గగనభాగంబెల్లఁ గిట్టి వ్రాలుచు బెగ
దగరించె నుగ్రంపుఁ బనగపటపు
మిలుమిట్టుగొని చూడ్కిఁ బడిపోవ వెలిఁగి ప
రిభ్రాంతిఁజేసె గిరీబరాలి

గీ॥ తెల్ల మిది గాండివంబును దేవదర్శి
మును గవిర్వజ్రమును వానపునివరమునఁ
గన్న మకుటంబునగు వేఱకొన్నియైన
నుజ్జ్వలాద్యుత్థితంబునై యున్నె యట్లుఁ

విరాట. IV. 180.

సీసపాదముల పర్వతములయిన జోభ స్తంభ భయ భ్రాంతి జననములయిన పన్నుపులు జ్ఞాన విలంబనానంతరము ప్రాణునకు గాండివాదులుగాఁ బెల్లమైనవి. అవి యుజ్జ్వలాద్యుత్థితంబు లగుటచేతనే యట్లు పెల్లమైనవి. సీసపాదములందలి యతిశయోక్తులసారము గీతదరమపాద మందలి యద్యుత్థరమునఁ బ్రత్యవసించినది.

పర్యాంశముయొక్క లోకోత్తరత్వమును వ్యంజింపబడిన సీసపాదములందు దానిని పునః పునరుద్ధీప్తముగావించుట లెక్కన సీసపద్యవిరూపమునఁ పలుకు గుర్తించనగుచుండును.

సీ॥ రాత్రిమై దాఁకి క్రూరరద్రోరి చుగఁటిమి
వాసిన యంగరపర్జురంబె
ఘోషయాత్రావిధిఁ గురురాజుఁ జెఱపట్టి
మానమేదిన చిత్రనేనుకంటె
భాండదోద్యానంబుఁ గావనేఱర సిగ్గు
వడిచన్న నిర్జరప్రభునికంటెఁ

గ్రీడాకిరాతుడై క్రోడంబునకుఁ గాఁగఁ
బెనఁగిచిక్కిన త్రిలోచనునికంటె

అ॥ నెక్కుడైన పీరుఁ డే నర్జునునితోడఁ
బొడుతు నొడుతు ననినఁ బోలుఁ గాక
వినుము సూతతనయ మనబోటు లాతనిఁ
జెలుతుమునుట నోరీచేటు గాదె?

కర్ణ. II. 24.

భావనారమణియుమలయిన తిక్కనసోమయాజి సీసపద్యనిర్మాణభంగుల యందములు విశ్లేషించి నిరూపించుట యాసాధ్యమైనవని. పరించి యనుభవమువల్లనే వాని వైభవము శ్రోత గ్రహింపవలయును. బహుశ్రవణమైన యాయన సీసనిర్మాణము నీక్రిందిపద్యములందు దర్శింప వచ్చును —

విరాట. II - 67, 315, 360, IV - 210, V - 4, 56.

భీష్మ. I - 106, ద్రోణ. III - 62, కర్ణ. I - 62, 73, 115.

శల్య. I - 102, 116, 255, II - 233, 255, 399.

అను. I - 182, 27. (ఇది దీక్షాక్రీడాహరణము)

కవిత్రయమువారి సీసములు రథనాత్మకములు, వర్ణనాత్మకములునని రెండుతెలుగులు.

రథనాత్మకములందు - నామకథనము, పృథ్వాంతకథనము, ఇతిహాసకథనము. ఇతి హాసపరంపరాకథనము, నీతికథనము, మహాత్మ్యకథనము - ఇత్యాదివిషయభేదము గమనింపఁ దగియున్నది.

వర్ణనాత్మకములందు - ఆలంబన రూప గుణ వర్ణనాత్మకములు, అను భావ వర్ణనాత్మకములు, సాత్వికభావ వర్ణనాత్మకములును గలవు. వర్ణనాదికము కవికృతము, కవినిబద్ధవక్తృ కృతము గలదు. వర్ణనాత్మకసీసములను కవిత్రయము తఱచు సమతాగుణవిశిష్టములుగా నిర్మించిరి. ధర్మజ, పార్థ, కర్ణ, దుర్యోధనాదులగు నాయక ప్రతినాయక వర్ణనములందు, ద్రౌపది, ఉత్తరమున్నగు నాయకల వర్ణనమునందు వినియక్తములయిన పద్యములు నిర్మాణ సౌష్ఠవముచే సత్యంతశోభాన్వితములై యున్నవి.

గంభీరవస్తువర్ణనమునందు, విస్తృత విషయప్రతిపాదనమునందు, నాయకప్రతినాయకుల గుణకీర్తనమునందు వినియక్తములయిన సీసములు పెక్కుతీరుల నలంకృతములై వర్ణితమైన యర్థముయొక్క యుదాత్తతకుఁ దగియున్నవి.

విరాటపర్వమున - విశేషించి కీచకవృత్తాంతమున, అలంబనోద్ధీపనవిభావములను, అనుభావసాత్వికభావములను వర్ణించుటకుఁ దిక్కిన యుపయోగించిన సీసముల నిర్మాణసౌష్ఠవము అత్యంతకోణాన్నితమయియున్నది. అట్లే యుద్ధపర్వములందు సేనాంగములను, సేనావిజృంభణములను, నాయకప్రతినిధులకుల రూపగుణవివర్ణలను, పీఠాలాపములను, యుద్ధరంగములను వర్ణించు పట్ల కవిబ్రహ్మ సీసములు వర్ణ్యాంశ సాక్షాత్కరణనమర్యములై పరిమరమనీయశిల్పములై యున్నవి.

వర్ణనాత్మకసీసముల నిర్మాణమునందే కివిక్రయము మిక్కిలి యత్నవంతులై యుండిరిని గుర్తింపవచ్చును. ద్విత్రిప్రాసములు, అంత్యప్రాసములు అట్టి సీసములందే నివేశింపఁబడి యున్నవి. సన్నయ, ఎఱ్ఱన నిర్మించిన ప్రాస, ప్రాసయతి ప్రాసములగు సీసములు తజరు రసభావాదిప్రాసాన్యముగల పట్టులందే గోచరించును.

ఉదాహరణ, సందేహ, ఉత్పేక్షాద్యలంకారవర్ణనరాప్రతిపాదనమునఁ గివిక్రయము విశేషించి తిక్కిన - సీసపద్యములను ప్రయోగించియుండిరి. పీఠాలాప విలాపదాహాశ్యామ నందును వారు సీసముల నుపయోగించిరి.

వర్ణితములయిన వస్తువుల, గుణముల, క్రియల సామ్యమును వ్యంజించుటకు ఆ సందర్భములందలి సీసములు నియతపాదాంతవిరాడుములు, తుల్యాంశసానములునై సమతాగుణ బంధురములై యుండుట గుర్తింపవచ్చును.

కథనసీసములం దీలక్షణము పొడిపఁబడక అవి గమ్యరల్పములై యుండుటయు గుర్తింప వచ్చును. ఆయా ప్రకరణములం దుదాహృతములయిన సీసములు కివిక్రయమువారి సీసనిర్మాణ శిల్పమును, అందలి వైచిత్రిని, వాని సాహిత్యగ్రానురూపిత్యమును నిరూపించుచున్నవి కీసుకవి సరస్వతీచే నీయంశ మంతట నుపసంహరింపఁబడుచున్నది.

తేటగీతి

“మిత్రుఁడొక్కఁడు పీఠేయ మీటుచుండ
విబుధపరు లిద్ద జర్ఘంబు విప్పిచెప్ప
నినులు నిద్దఱు వినుచుండ నేకగతిని
దేటగీతంబు మూటను వాటమయ్యె.”

అప్ప IV. 534.

ఒకసూర్యగణము, రెండిండ్రగణములు, రెండుసూర్యగణములు - వెలసి యైదుగణములు క్రమముగాఁగల నాల్గపాదములు కలిసి తేటగీతి యేర్పడును. నవవిధగీతులలోఁ దేట

గీతి సమగీతిభేదముగాఁ జెప్పఁబడినది. “ఏకగతి” యగుటచే నమగీతియనుట యుచితము. “అర్థంబు విప్పిచెప్ప” ననుటవలనఁ దేటగీతి యనుటయు సార్థకమే యని భావింపఁదగును.

ఉపజాతియగుటచేఁ దేటగీతికిఁ బ్రాసనియమము లేదు. యతివికాని, ప్రాసయతివికాని యభేష్టముగ నుపయోగింపవచ్చును. తేటగీతిపాదము ఆటవెలఁదిపాదము ప్రమాణము సంపూర్ణమే - మూఁడు సూర్యగణములు, రెండింద్రగణములు, గణముల విన్యాసమున భేదముగలుగుటచే గతియందుఁ గొంత భేదము గలిగినది. సూర్యగణములనడుమ నింద్రగణములువచ్చి గతియందు భేదమేర్పడి చమత్కృతి గలుగుచున్నది. 17-19 మాత్రలు, 12 - 17 అక్షరములు నుండవీలయిన తేటగీతి పాదప్రమాణము చాలవఱకు సుఖముగ నుచ్చరింపఁదగినదే. మూఁడుగణములమీఁద (మూఁటను) యతిచెప్పుట పాదప్రయోగమును సుఖతర నిర్వర్త్యము గావించుటకు. సమగతియైన యిది విషయగతియైన యాటవెలఁది యతికినంత స్పిగ్ధముగా నీనముతో నతుకదు. సంస్కృతమునందలి శ్లోకమువలెఁ బ్రసన్నార్థములను బ్రతిపాదించుటకు తేటగీతి సమర్థమై చందమని భావింపవచ్చును. కందమువలె మితహితవాక్యములందు తేటగీతిప్రయోగము భారతమునఁ దఱచుగాఁ గనఁబడుచున్నది

అంద్రమహాభారతమునందలి తేటగీతులు మొత్తము 1876 :

నన్నయవి	—	188
ఎఱ్ఱనవి	—	109
తిక్కనవి	—	1584

నన్నయకుఁ దేటగీతియందుకంటె నాటవెలఁదియందు ప్రీతియొక్క దుగాఁగనిపించుచున్నది. ఆయన 188 తేటగీతులకు 195 ఆటవెలఁదులు వ్రాసెను. నీనములమీఁదఁగూడ 26 తేటగీతులకు 225 ఆటవెలఁదులు వ్రాసెను. ఎఱ్ఱన 109 తేటగీతులకు 91 ఆటవెలఁదులే వ్రాసెను. తిక్కనయు 1584 తేటగీతులకు 1022 ఆటవెలఁదులనే వ్రాసెను. నీనములమీఁదఁగూడఁ దిక్కన 783 తేటగీతులకు 389 యాటవెలఁదులే వ్రాసెను.

సూర్యేంద్రగణనిర్మితమైన తేటగీతియందు లఘుబాహుళ్య, గురుబాహుళ్య లఘుగురుసామ్యములచే ద్రుతవిలంబితమధ్యవృత్తులను భాసింపఁజేయవచ్చును. పదవిన్యాసవైచిత్రీచేత నవిద్యమాన (లాక్షణికానుర్త) గణములను రూపింపవచ్చును. నానరసాద్యర్థములందు యభోచితనిర్మాణ విశేషముచేఁ దేటగీతిని ప్రయోగింపవచ్చును.

నీనపద్యమునందువలెనే తేటగీతియందును నన్నయ యతి, ప్రాసయతి భిన్నభంగుల వివేచింపి కొన్నిభేదములను సాదించెను. ఆ భేదములను నియతములుగాఁ జాటించెను. ఆయన మార్గము ననుసరించి యెఱ్ఱనకూడ అనియమములను జాటించెను. తిక్కన నీనములందు వలెనే గీతములందును యతి - ప్రాసయతులను యభేష్టముగాఁ బ్రయోగించెను. అయినను

సన్నయ వియతములుగా విర్మించినభేదములు తిక్కవ రచనయం దెడనెడ గోచరించుచునే యున్నవి. ఆయన వానినిఁ బ్రయత్నించి విర్మింపలేదుగనుక వానినిఁ బ్రత్యేకముగాఁ బరిగణనము చేయ నవసరములేదు.

యతి - ప్రాసయతి వివేకభేదముచేఁ దేదీగీతియందు సాచింపఁదగిన భేదములు —

1. సర్వపాదములందును సాచింపయతి
2. సర్వపాదములందును ప్రాసయతి
3. విషమపాదములందుఁ బ్రాసయతి
4. సమపాదములందుఁ బ్రాసయతి
5. పూర్వార్థమునఁ బ్రాసయతి
6. ఉత్తరార్థమునఁ బ్రాసయతి

సన్నియ, ఎల్లస పీఠిలో మొదటి నాలుగుభేదములే వాటిరి.

1 వ భేదము :

అమృహాశ్వలబు ధవళదేహంబునందు
పల్లగిరిగిన సీదిపు నాకు దాసి
పగుము, చుటి యందు సెల్ల లేచియ్యెనేని
సీకు నే వానిసెగుదిఁ బన్నిడము సెలము.

. అది, III. 32.

2 వ భేదము :

ఏను గుర్వర్త చుర్చినై మానవేళ
చిడఁగి వచ్చితి నిప్పుడు సీదికు పేడ్కి
చిండితారాతి సీదేవి కుండలమ్ము
లిమ్ము నాకోర్కి యిది సపంమ్ముగాఁగ.

అది I. 95.

3 వ భేదము :

కన్నియలతోడ నాడుచున్నదానిఁ
బాదమర్చితమై యొక్క పన్నగంబు
గఱచెఁ గన్నియలందఱు వెఱచి పఱచి
యఱచుచుండఁ బ్రమద్యర యవనిఁడైకె.

అది I. 147.

4 వ భేదము :

సుతుల విద్యాప్రవీణతఁ జూచువేడ్క-
 నెంతయును సంతసంబునఁ గుంతిదేవి
 రాజసన్నిధి గాంధారరాజపుత్రి
 తెలన నుండె నున్నీలతనలిసనేత్ర.

అది. VI. 8.

5, 8 భేదములను నిన్నయగాని యెట్లునగాని వ్రాయలేదు. ముద్రితప్రతులనుబట్టి కొన్ని పద్యములం దీ నియమములకు భంగము వాటిల్లి నట్లగపడుచున్నది.

అది. VI. 53 వ పద్యము రెండవపాదమును “యొగిఁదదీయమూర్తాఘ్రాణ మొనరఁజేసి” యని సవరించినచో నియమభంగదోషముండదు.

అది. III. 224 వ పద్యము మొదటిపాదము “నకలధర్మవిదుండవు నకలలోక” అని యుండిన సరిపోవును.

అరణ్య. III. 275 వ పద్యమున మూడవపాదమున “నడవ నోపుదు” అను మాటను “చేత కోపుదు” అని సవరించిన భంగము తొలఁగును.

అది VI. 119 వ పద్యము మొదటిపాదము “అరిదివీరుండు రక్కసుఁ డడుగుదెంచు” నని యుండఁదగును.

ఎఱ్ఱనగీతములందునుఁ గొన్ని నియమభంగము లగపడుచున్నవి.

అరణ్య. IV. 281 వ పద్యము నాల్గవపాదము “పురుషుఁ బ్రభవిష్టుఁ గృష్ణునిఁ బొందు శర్కణ్ణ” అని యుండఁదగును.

అరణ్య. V. 23 వ పద్యము మూడవపాదము “అంతఃరంగ మయ్యుభయంబును నడఁగ కున్న” నని యుండినచో భంగముకలుగదు.

అరణ్య. VI. 158 వ పద్యము రెండవపాదము “పాథుఁడుం బడమర కవ లర్పి నుత్త...” అను తీరున నుండిన దోషముతొలంగును.

ఆయా భేదములందు నిన్నయ ఎఱ్ఱన రచించిన తేటగీతులు.

భేదము	నిన్నయ	ఎఱ్ఱన
I	136	79
II	16	2
III	18	14
IV	13	14
మొత్తము	183	109

ఈ భేదములందు యతిప్రాసముల విన్యాసభేదములచేఁ గొన్ని తేదాంతరములు గుర్తించ నగుచున్నవి.

వీఁడె కృతహస్తఁ దఖిలాప్తవిద్యలందు
వీఁడె యగ్రగణ్యుఁడు ధర్మవిదులలోన
వీఁడె భరతవంశంబెల్ల వెలుఁగఁ గుంతి
రదుపు చల్లగాఁ బుట్టిన ఘనదుఃఖండు.

అది. VI. 19.

ఈ పద్యమున నాల్గుపాదములందునుఁ బ్రాసమున్నది.

“అనలునకు గాడ్చు తోడై నయట్టు లింఁద్ర
తనయునకు నీవు దోడై నఁ దడయ కాఁజిఁ
బోరురిపులకు బ్రదుకంగఁబోల దై న
నరయ నిది కోఁమునకు ననవనరంబు.”

అ. I. 398.

ఈ గీతమునఁ బూర్వార్థమునం దొకప్రాసము, ఉత్తరార్థమునం దొకప్రాసమును గలవు. ఎఱ్ఱన రచించిన అరణ్య. VI. 375 వ పద్యము నిట్టిదే.

“అతని యుద్ధతి నైఁపతి యనిలసూనుఁ
దవిలవేగుఁడై పఱతెంచి యార్చి కాఁడెఁ
బ్రథమ మయ్యుద్ధతకు నుగ్రభంగి నమర
పతికి పృథునకుంటోలెఁ బ్రతిటమయ్యె.

అ. VII. 88.

ఇందు పూర్వోత్తరార్థములందు యత్యైక్యము కనఁబడుచున్నది. అరణ్య. VI. 387 కూడ నిట్టిదే.

మాత్రాక్షరసంఖ్యచేతను, గురులఘుప్రమముచేతను ననియతమై ప్రసన్నలలితగతియైన
తేటగీతముని రసాద్యర్థానుకూల గతివిశేషములను దాసింపఁజేసికొనుచుఁ గవిశ్రయ మెట్లు యుభో
చితముగ నా చందము నుపయోగించికొనిరో దిబ్యాత్రిముగఁ బరిశీలించుము.

అమృహోశ్వంబు ధవళదేహంబునందు
నల్లగల్గిన నీవిష్టు నాకు దాసి
వగుము మఱి యుండి నల్లలేదయ్యెనేని
నీకు నే దాసిసగుదుఁ బన్నిదము సఱము

అది. III. 82.

నల, నగణ పర్జనముచేఁ బూర్వార్థమున విలంబనము, వాని యనుప్రవేశముచే నుత్తరార్థమునఁ గాంత ద్రుతియు గోచరింపుచున్నది. అశ్వదేహమున నల్ల లేదు. ఉన్నదని కద్రువ బొంకినది. ఉన్నచో నీవు నాకు దాసివగుము అనుటయందు సంకయకృతవిలంబనము కలుగుచున్నది. లేచిచో

నేను నీకు దాసినగుదునని పలుకుటయందు దాసీత్వభీతిచే ద్రుతి కనఁబడుచున్నది. మొత్తము పద్యమున గుర్వక్షరభాషాశ్యముగోచరించి ఛందము స్వదేహగౌరవముచే వర్ణవస్తువైన యశ్యముయొక్క దేహమహత్వమును వ్యక్తముచేయుచున్నది.

రనకు మఱి తాన చుట్టించు తాన తనకు
గతియుఁ దన్నిచ్చుచోఁ దాన కర్తయనఁగ
వనజనేత్ర గాంధర్వవివాహ మతి ర
హస్యమును నమంత్రకమును నగుచు నొప్పు.

అది. IV. 58.

దుష్కంతుని వివాహమాడుటకుఁ దా నంగీకరించి యందులకుఁ గణ్ఱుని యంగీకారముగూడ కావలయునన్న శకుంతలతో దుష్కంతుఁడు పలికిన వాక్యమిది. మదనాతురుడైన దుష్కంతుఁడు శకుంతలతోడి భోగానుభవవిషయమున క్షణవిలంబనమునుగూడ సహింపఁజాలకున్నాఁడు. కాలాక్ష మత్వరూపమైన యౌత్సుక్యమును వర్ణించు దుష్కంతుని వాక్యమునఁ గొంతద్రుతియు, నెడ నెడ నుల్లసతియు గోచరించుచున్నవి. 'వివాహ' 'రహస్య' 'అమంత్ర' - ఇత్యాది పదములందు జగణస్వరూపము ప్రస్ఫుటమగుచున్నది. ధర్మముచేఁ బ్రసన్నమైయున్న శకుంతలచిత్తమునఁ గామోత్సాహమును దీపింపఁజేయుట దుష్కంతుని యాశయము. ద్రుతోత్పుతగతియైన ఛందమున వాక్యమును బ్రయోగించి దుష్కంతుఁ డుద్దిష్టార్థమును సాధింపఁగలిగినాఁడు. 'రహస్య' 'అమంత్ర' యన్న పదములనడిపి గుర్వక్షరములను దుష్కంతుఁడు సున్నితముగ నొత్తిపలికిన యభినయ భంగియు ఛందమున ననుభావ్యమగుచున్నది.

అనిన విని కిన్కఁబూనిన యలఁతినగవు
చెలుపు మొగమున కొక క్రొత్తపొలు పొసర్పఁ
బుండరీకాక్షఁడగు చెల్లఁ బోయి యప్పు
దరుణకపలాక్షఁడగుచు మురాంబకుండు.

ఉచ్ఛోగ. III. 384.

పాండవులకు వాఁడిసూచిమొన యంతయు భూమి యొసంగననియు, రణమొనర్చుటకే నిశ్చయించిననియుఁ జెప్పి తన సందివచనములను దిరస్కరించిన దుర్యోధనునియందు శ్రీకృష్ణదేవునకు హతాత్తుగఁ గోపముగలిగినది. అంతవఱకును బ్రసన్నధర్మాక్షఁడైన యాదేవుఁడు క్షణములోఁ గ్రోధాదుణితాక్షుడైనాఁడు. అనాచరక్రోధముచే నలఁతిగా నగినాఁడు. పద్యమందలి యేఁబది యక్షరములలోఁ బదమూఁడుమాత్రమే గురువులు. ఆకస్మికోత్పన్నమైన క్రోధము ఛందమందలి యత్యంతద్రుతిచే సూచింపఁబడుచున్నది. ద్వితీయచతుర్థచరితాంతములందు జగణములు భాసించి ద్రుతియం దించుకయుత్సుగియు గోచరించుచున్నది. "మురాంతకుండు" అను పదము ఖండితమై యందలి స్వరముతో వడిమైత్రి పాటింపఁబడి మురుని యంత మొందించినవాఁడను నవయవార్థము

సకుఁ బ్రాధాన్యముగలిగి తత్కాలమున శ్రీకృష్ణదేవుఁడు దుర్యోధనవహ్నిస్మృతుఁడయ్యెనన్న స్ఫూర్తిగలుగుచున్నది. క్రోధప్రభుమావతారి మత్యంతత్వరాన్వితమని వెనుకఁజెప్పఁబడినది. క్రోధసత్వరహృదయనందుఁడైన శ్రీకృష్ణదేవుఁ డీగీతిమున పెద్దింపఁబడినాఁడు. క్రోధసత్వరమైన యాయన వాగనుభావము కిందిపద్యమున నిబంధింపఁబడియున్నది. అదియు లఘ్వక్షరబహుళమై యనుభావముయొక్క భావ వ్యంజకతను విరూపించుచున్నది.

మొనతఁల బడియెదు నీ చె
ప్పినయట్టుల తడవురేదు విరుదలరై నీ
పును పీరు నిలుపుడిఁదె భం
దన మెల్లియవచ్చె నూటదలుగినుఁ డింకన్.

ఉచ్ఛ్వాస. III 365.

ఈ కందమునందును సక్షరము లేఁబడియే. వానిలో గురువులు పదిమూఁదే. విభావముయొక్కయు, అనుభావముయొక్కయు పదము గావించు ఛందములల చట్టు వృత్తిరేఖ్యము నివ్వహించుట పరమాద్భుతమైన శిల్పము.

అలంకరణముచేత, గతిస్థిలముచేత అర్థవిశేషసమర్పణము గీతిములచేతఁ గూడ చేయింప వచ్చును.

టరిదుష్టాస్త్ర యేనిట్లు పోలఁ బెక్కు
మాటు లెగువలగ సిగటి పాటు చుండు
సట్టి సీకున్న యున్నిన యిట్టలముగ
నట్టి బీర మెక్కడనుండి వుట్టెఁ జెబుమ

అం. VI. 375.

పూర్వార్థమందలి పీర్తి గుర్వక్షరములు. రేవప్రాస ప్రాసయతులు, వారియొక్క యనాదిరక్రోధ మయ చిత్తివృత్తియొక్క చీప్తవిలంబనమును బట్టి యచ్చుచున్నవి. ఉత్తరార్థమందలి ద్వితీయ త్త టకారప్రాస, ప్రాసయతులయందును, లఘ్వక్షరానుప్రవేశవిర్భవ ప్రసరియందును పిన్నయదీప్తి చక్కగా వ్యక్తమగుచున్నది. భీరోదాత్తుఁడైన వారి వాక్యమునకు సమలంకృతిమైన ఛందము శోభావహమై పరిమోచితిముగనున్నది.

తల్లి! నీ కులగోత్రసౌందర్యములకుఁ
దగినపతిఁ గంటి దానికిఁదగఁగ గర్భ
మయ్యె సీదుగర్భమునవాఁ డభిలభువన
వహనమహనీయుఁడగు చక్రవర్తి సుమ్ము.

అది. IV. 62.

తాను ప్రేమతో, బెందిన శకుంతల యనురూపభర్తృలాభము నందివదని కణ్వమహర్షి హర్షా విష్టుడై పలికిన వాక్యమిది. ఆగతానాగతదర్శియైన యా మహర్షి హర్షవిమిత్తమున దర్శించిన యీ ఛందోమయవాక్యమాయన హృదయవృత్తిని జక్కగా వ్యంజించుచున్నది. “దానికిదగఁగ గర్భ మయ్యె”నన్న వాక్యఖండమున మూఁడు ప్రాన్యగకారము లొకదానివెంట నొకటి తఱుము కొనివచ్చి యా విషయమును శకుంతలకుఁ దెలియఁజేయుచో నాయన కంఠమునం దుద్భవించిన యానందగాఢద్యమును సువ్యక్తముచేయుచున్నవి. “అఖిల భువన వహన మహనీయుఁడు” అను మహాప్రాణసహిత ప్రాన్యాక్షర త్రిపుటీపరంపర శకుంతలాసంతాన భవిష్యదభ్యుదయ భావనా వశమున ఋషికిఁ గలిగిన హర్షావేగసంభ్రమమును బట్టియిచ్చుచున్నది. అనునాసికాక్షరసాన్ని హిత్యముచే హకారము మాధుర్యమువహించి ఋషిహృదయమందలి యానందమాధుర్యమును వ్యంజించుచున్నది.

యథారసము, యథాభావము, యథావస్తువు కవిశ్రయమువారి తేటగీతినిర్మాణము, ఆలంకరణము, వినియోగము నిశ్చేయనుశీలించి గ్రహింపఁదగును.

ఆటవెలఁది

“మేలుమేలటంచు మిత్రులు ముగ్గురు
 ఏంతవంత యనుచు విజుధులిద్దఁ
 ఒహహ యనుచు సూరు లయిదుగురును మెచ్చ
 నాటవెలఁది మూట నలరు సగము.”

ఆప్ట. IV. 587.

మూఁడు సూర్యగణములు, రెండిండ్రగణములు, నైదుసూర్యగణములు గలిసి యాట వెలఁది యందు సగముగను. ఈపదిగణములలో నైదుగణము లొకఖండము, మిగిలినయైదు నొకఖండము. ప్రతిఖండమునను మూఁడుగణములమీఁద (మూట) వడి. ఒక్కొక్కఖండ మొకపాదముగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నది. ఆటవెలఁదిని లాక్షణికులు సమగీతులలోని యొకభేదముగాఁ జేర్కొనిరి.

పద్యములందుఁ బాదములకు లక్షణముచెప్పు సంప్రదాయమునుబట్టి యాటవెలఁదిపాదము నకుఁ బదిగణములయినచో నట్టి రెండుపాదములతో నేర్పడినపద్యము ద్విపదభేదము గావలయును. అట్లుగాక మూఁడుసూర్యగణములు, రెండిండ్రగణములు గలిసి విషమపాదములును, నైదుసూర్యగణములు గలిసి సమపాదములును నేర్పడునని తలఁచినచో నిది యుపకాతులందు

అర్ధసమపద్యభేదము కావలసియుండును. ప్రథమశ్లోకీయచరణములయు, ద్వితీయచతుర్థచరణములయు లక్షణములు భిన్నములుగానున్న యాటవెలదిని లాక్షణికులు సమగీతీభేదముగాఁ జెప్పుటయందు సామంజస్యము కనఁబడదు.

సూర్యేంద్రగణపిత్రమైన ప్రథమశ్లోకీయచరణముల గతియు , గేవలసూర్యగణాత్మకమైన ద్వితీయచతుర్థచరణముల గతియు భిన్నములై విషమగణనాశ్రయమైన యొక చతుర్థశ్లోకీయయాటవెలదియందు భాసింపను.

“పదపంచం లఘు సర్వేషాం సప్తమం ద్వితీయైర్వయోః”

“గురు షష్ఠం చ సర్వేషాం పతల్ శ్లోకస్య లక్షణం”

అని శ్లోకలక్షణము నిబంధించిన సంస్కృతవ్యాకరణసిరులు ప్రథమద్వితీయచరణముల గతిభేదము నాశ్రయించిన యొకానొక శ్రుతిచమరక్రమితినే యుద్దేశించిరి. ఈ గమనవైషమ్యము హృదయంగమమై శ్లోకము సుఖముగా గణగ్రహణయోగ్యమగుచున్నది. ఆటవెలదియందులి గమనచమత్కరతయు చాలదానుకూలమైన లక్షణమే యునఁదియున్నది.

సూర్యేంద్రగణములలో నర్వలఘుపురు, గురులఘుప్రములు గలవు. కనుక ఆటవెలదిని లఘుబహుళముగాఁగాని, గురుబహుళముగాఁగాని నమగురులఘుపుగాఁగాని నిర్మించుకొని వివిధరసముల వివిధావస్థలయందు యుభోచింపముగ వినియోగించుకొనవచ్చును.

“అపని ముగురుభాను లాదిత్యపతు ర్లిప్త

లవల నేగురుక్కు లర్చిమునకుఁ

బపడగీతియందుఁ బ్రాసముల్ సమహారు

సవియో యాటవెలదియందు లేవు”

అంబ. IV. 541.

నాల్గవరణములందుఁ బ్రాసములుకూర్చుకొనాటవెలది పపడగీతియగును. ఆటవెలదిని సమగీతులలోఁ జేర్చిన లాక్షణికులు పపడగీతని విషమగీతులలోఁ జేర్చుట వింతయే. ప్రాసమును జేర్చినంతమాత్రమున సమగీతి విషమగీతి యగునా ? ప్రాసనియమముగల ఆటవెలది కిన్నడమున ‘అటగీతి’ యనఁబడును.

సన్నయ రచించిన —

“చరసరేంద్రమకుట పద్మరాగద్యుతి

నరుణమగు భవత్పదాబ్జయుగము

పరుషదారుశిలలపై నిప్పుచరుగుట

నరుణమయ్యెఁ బర్వతాంతరముల”

అర. I. 212.

అనుపద్యమును లాక్షణికమతమునఁ బదవగీతి యనవలయునే కాని యాటవెలఁది యనరాదు. కాని యిది యాటవెలఁదిగనే ముద్రితమగుచున్నది. అట్లే గణింపఁబడుచున్నది.

అంధ్రమహాభారతమునందలి యాటవెలఁదులు మొత్తము 1308.

సన్నయవి	—	195
ఎఱ్ఱనవి	—	91
తిక్కనవి	—	1022

యతి, ప్రాసయతి, ప్రాసము - ననువాని విన్యాసభేదముల ననుసరించి సీసమునందు వలెనే ఆటవెలఁదియందును గొన్ని భేదములను సాధింపవచ్చును. సన్నయయు, అయన ననుసరించి యెఱ్ఱనయు నట్టిభేదములు కొన్ని నియతముగాఁ బాటించి నిర్మించియున్నారు. తిక్కనరచనయందు దీర్ఘములు - స్వతస్సిద్ధము లందందు గోచరించినను, అయన కివి నియమములుగావు. యథేష్టముగా యతిని, ప్రాసయతిని వాడుటయే యాయన పద్ధతి.

ఆటవెలఁదియందు నిర్మింపఁదగిన భేదములు —

1. సర్వపాదములందును యతి
2. సర్వపాదములందును ప్రాసయతి
3. విషమపాదములందుఁ బ్రాసయతి
4. సమపాదములందుఁ బ్రాసయతి
5. పూర్వార్థమునఁ బ్రాసయతి
6. ఉత్తరార్థమునఁ బ్రాసయతి

సన్నయయు, నెఱ్ఱనయు మొదటి నాలుగు భేదములనే ప్రధానముగాఁ బ్రయోగించిరి.

1 వ భేదము :

శాపమిచ్చునాడు జనవి యుత్సంగంబు
నందు నిద్రవోయినట్ల యుండి
యమరవరుల కజున కైన యన్యోన్యసం
భాషణంబు లెఱుకపడఁగ వింటి.

ఆది, II. 135.

2 వ భేదము

బలియఁడవుడు వెండ్రుకలు పాచి ముడిచి గం
తెనఁగఁ దాల్చి వీరరసికవృత్తి

సుద్ధతుండు మల్లయుద్ధప్రసాదనం
బిమర నిలిచె వేడ్క నమితబయలు

సతా. I. 201.

3 వ భేదము :

వేదవిహితవిధుల నారించుట యూర్వ
గతికిఁ దెరువు, విధులఁగడిచి యెందు
నాఁగఁబడినవాని లోఁగరి చేయుట
యధమగతికి మార్చుననితి మునులు

అపి. III. 220.

4 వ భేదము :

ఎత్తికొని చనంగ నిమ్మగునట్లుగా
మెడలుచున్న వ్రయ్య లదియి రెంటిఁ
గూడఁబడె నవియుఁ గూడి మొండొంటితోఁ
జక్కనంటి రెండు నొక్కఁడయ్యె

సతా. I. 148.

5 వ భేదము :

వానిఁజూచి నలుఁడు దాస్య శాపమీ
నున్నఁ గలి యెఱింగి విన్నుఁదొండి
యహివిషంబుచేత ననిశంబు దిగ్బంధ
నైతి నింక నాకు నలుగవలదు

అర. II. 180.

(ఎఱ్ఱనరచరయం దిట్టివి లేవు)

6 వ భేదము :

ఇంద్రియంబులనఁగ నెయ్యవి ? యవి నిగ్ర
హించకున్నఁ బాపమేమి పొడదు ?
వాని నిగ్రహించువానికి నగు ఫలం
బెట్టెదనిన నాతఁ డిట్టులనియె

అర. V. 79.

ఇది యెఱ్ఱనవద్యము. ఉత్తరార్థమునందలి యతి ప్రాసయ'గాఁ గూడ గ్రహించఁచుగిసది. కనుక
3 వ భేదముగా గణించఁబడినది. నన్నయ యాభేదము వాడలేదు.

అయా భేదములందలి పద్యముల సంఖ్యావివరములు —

భేదము	సన్నయ	ఎఱ్ఱన
I	142	61
II	18	7
III	25	11
IV	9	11
V	1	—
VI	—	1
మొ తము	195	91

ముద్రితప్రతులనుబట్టి చూడ సన్నయ యాటవెల(దులలో) గొన్నింట నాయన నియమము లకు భంగమువాటిల్లినట్లగుచున్నది.

1 వ భేదమున :

ఆది. VII - 112 వ పద్యము మూడవపాదమున 'తెరలి' యను పారాంతరమును స్వీకరించిన దోషముతోల(గును).

2 వ భేదమున :

ఆరణ్య. I - 180 వ పద్యము నాల్గవపాదమును "మెఱసెఁ జడల" అని సవరించినదో దోషముతోల(గును).

3 వ భేదమున :

ఆది. IV - 280 పద్యము నాల్గవపాదమును "ఎదియెనర్చుదాన నీయెగ్గనకు మూల" మని సవరించిన సరిపోవును.

సన్నయరచించిన యాటవెల(దులలో) గొన్నింట యతిప్రాసవిన్యాసభేదములుకూడ(గనఁబడుచున్నవి. నాల్గవపాదములందును బ్రాసముగలది పైనఁ జూపఁబడినది. (ఆరణ్య. I 212)

వృద్ధు గొడుకుపల్క విని క్రూరుడై పాప
బుద్ధిఁజేసి మీమ్ము భూతలంబు
వెలువరించి ధాజ్యవిభవంబుఁ గొని యిప్పు
ధలుకఁసెడి సుచిత్తుఁ డయ్యెనొక్కొ.

ఇందు పూర్వోత్తరార్థములు దిన్నప్రాసమటితములై యున్నవి. ఇట్టివే మరిరెండు గలవు -
అది. III - 168 : అది. VIII - 271.

సకలలోకకర్మసాక్షి యాకృష్టుండు
సాక్షిగాఁగ మీకు సకలవృద్ధ
రాజలొద్ద నర్పరాజ్య దిచ్చితిఁ బాండు
రాజవిభవమెల్ల రమణఁ గొనుఁడు

అది. VIII. 66.

ఇందు పూర్వోత్తరార్థము లేరయితమటితములై యున్నవి. ఇట్టివిండు రెండుగలవు అది. I-231
అర. IV - 29.

అటవెలదియనఁగా నట్లువవడును. ఆవృధి యటవెలదిరక్షణము చెప్పు దిక్పమునం
దీయర్థమునే చమత్కరించెను. ప్రథమపాదమున రెండింద్రగణములు వచ్చి ద్వితీయపాదము
కంటె దానిని గొంతదీర్ఘ తరము గావించుచున్నవి. కాఁగా బ్రథమద్వితీయముపాదముల గతి
యెత్తియడుగువై చిన్లుండును. అది వర్తనరూపమైన గతికాటింకమును దానింపఁజేయును.
అటవెలది నామ. గతులనాశ్రయించి బారిరివు - చేసిని ప్రయోగవిశేషములు గొన్ని యట్లు
నిరూపింపఁబడుచున్నవి.

“బాల గేలిమీఁదిభరము గ్రమంబున
విడువఁ గలయందు చేక్కసాఁపి
నయముతోడ సర్తసంబుల శిశింపు
నెలఁత కేడుగడయు నీవకాదె :

విరా. I. 261.

ఎల్లచుట్టములును పల్లియుఁ దోడును
చెలియుఁ బరిజనంబుఁ జెలువ నీకు
గురువ యింక నొక్కకొఱఁతయు లేదందుఁ
జేరి బ్రదుకు బుద్ధిగొరవమున.

విరా. I. 263.

నాట్యము నేర్చుచువి యుత్తరము బృహన్నల కొప్పగించునందర్పమున విరాటుని వాక్య
ములు అటవెలదియందు నిబద్ధములగుట నామాశ్రితమైన భండకృష్ణశాస్త్రిము. ఇట్లే విరాట
పర్యద్వితీయాశ్వాసమునఁ గీవకావమానితయై విరాటసభకువచ్చి రాజతో మొఱవెట్టుకొనుచున్న
ద్రౌపదిని ధర్మరాజు -

“పలువోకలఁ బోవుదు వి
 చ్చలవిడి నాట్యంబుసూపుచాడ్చున విచటం
 గులసతుల గఱువచందము
 దొలఁగఁగ నిటునికి దగునె తోయజవదనా”

విరా. II. 150.

అని మందిరింపఁగా ద్రాపది యాయనమాటలనే యందుకొని “సాక్షిప్రాయంబుగా” నొనంగిన సమాధానము కుటిలమై యాటవెలఁది చందమునందున్నది.

నాదువల్లభుండు నటుఁ డీంత నిక్కంబు
 పెద్దవారియట్ల పిన్నవారుఁ
 గాన బతులవిధమచాక యే కై లూషిఁ
 గాననంగరాదు కంకభట్ట :

విరా. II. 152.

‘నాట్యంబు సూపుచాడ్చునఁ బలువోకలు’ వోపుచుంటివనిన ధర్మజుని యధిక్షేపవచనములకుఁ బ్రతివచనముగా ద్రాపదీపరికిన వాక్యము నాటవెలఁదియందు నిబంధించి “ఏకై లూషి గాననంగ రాదు” అన్నయర్థమును దిక్కున చక్కగా సమర్థించెను.

అక్షరాశ్రయము, గణాశ్రయమునైన చమత్కారముగూడ నందందు గుర్తించనగుచున్నది.

“భుజుల మధికమయ్యె సమరతలంబున
 ఘోరరుధిరవారిపూర మెసఁగె
 జితవిరోధిబలుఁడు శతమఘసూనుండు
 చాపనై పుణంబు చూపునడుపు”

ఆరణ్య VI. 225.

పూర్వార్థమందలి లఘుబాహుకృతమైన ద్రుతగతి తుములయుద్ధముయొక్క ద్రుతిని సూచించు చున్నది.

మెఱుఁగుమెఱచినట్లు మెఱయంగ సరదంబు
 కరికారరేతుకాంతి వెలుఁగ
 నంపగముల గురుని సలయించి కడచి యిం
 ద్రజునికొడుకు మొగ్గరంబు సొచ్చె.

ద్రోణ. II. 17.

పూర్వార్థమున శతరేఖసహిత లఘుక్షరపదత్రయమున మెఱుపులును. కకారసహిత ‘గల’ స్వరూపములందుఁ గేతుకాంతులును స్ఫురించుచున్నవి. ‘ఇంద్రజుని కొడుకు’ అన్న పదఘటనము

తృతీయపాదమును గదచి చతుర్థపాదమును జొచ్చుట యర్థసమర్థముగ నున్నది. “ఇంద్రజాని కొడుకు” అను సమాసము మూడుతరముల నేర్పదమున ఘటించి యట్టిమన్యుని యంద్రాళ భాగిత్యమును వ్యంజించుచు నాతని రథమునం దాలోపితమైన మేలుపును, “అంపగము” లందు ద్వనించు వాసజల్లును సమర్పించుచున్నది. విశేషించి టుక్రము, సాధ్యమునైన సమాసము ‘ఇంద్రజ’ పదమునుండి ‘కొడుకు’ పదమును వేలుపట్టి యర్థమనకుఁ గలుగఁజొచ్చు పుత్ర వియోగమును సూచించుచున్నది. వస్త్రవంశారధ్వనిబంపిరిమై చందము శిల్పమగుచున్నది.

ఇన్నరేంద్రచేత మున్న గృహీతిమై
యున్న నా కరంబు గ్రన్న నిం
నొరుల కర్థమగునె పరిణయవిషయమై
ధరఁ బరిగ్రహింపఁ బరమమూర్తి :

అప. III. 168.

అటవెలదియందు కావ్యము విడిచిపని జగజ్జము లిచ్చియునుండిరి ‘సరేంద్ర’ ‘గృహీత’ ‘కరంబు’ ‘పరిగ్రహింప’ నను పదములయందు స్వరూపముధరించి దేవయానియొక్క పరిణయోత్సాహమును - యయానిని దెండ్లియాడవలెనన్న దీక్షను - వ్యంజించుచున్నది. ప్రాసయతి చేతను, బాదధ్వయఘటితప్రాసవిశేషముచేతను, బిద్యమలంకృతమై వాక్యార్థమునకు సౌష్ఠవము, దీప్తియుఁ గలుగుచున్నది. శ్రోతయైన కుక్రుడు అలంకృతివాక్యశ్రవణమునఁ ద్రితుఁడై తన కభిలషితార్థనిధిని ప్రసాదించవలెనని దేవయానియోరయము, తనుకనే వాక్యార్థపందము నిట్లు శిల్పించుట.

“పరసరేంద్రమరుటపద్మరాగద్యుతి
నరుణమగు భవత్పదాబ్జయుగము
పరుషదారులెలలపై నిప్పు డరుగుట
సరుణమయ్యె బర్హతాంతరముల”

అరణ్య. I. 217.

ధర్మజాని భూతపూర్వవైధివమును స్మరించుటవలన జనించిన త్రితీయతను, ఆయన ప్రకృతావస్థ వలన జనించిన కారుణ్యముచేతను నార్కమమమైన ప్రాపదీదేవి వాగనుభావము సమలంకృత సుందరచంద్రావరణముఁ దాల్చినది. స్థితివిపర్యయమునందును ధర్మజానిపాదము లారుణ్యము వహించియేయున్నవన్న యర్థము పాదచతుష్టయమునం దేకరూపమున విర్యహింపఁబడిన ‘ర’ ప్రాసముచేతఁ జక్కగా సమర్థింపఁబడుచున్నది. ప్రాసనియతిగల యిట్టియాటవెలదిని లాక్షణికులు ‘పవడగీతి’ యనిరి. పవడమనఁగా బ్రవాళము. ధర్మజాని పాదముల యరుణతాంతిని వర్ణించు అటవెలదిని పవడగీతిగా రూపించి యాదికవి ముద్రాణంకారమును సుకుసూర్యముగ ద్వనింపఁజేసెను.

రాజలిలక రాజ రాజకంఠీరవ

రాజరత్న దివసరాజలేజ

రాజరాజ యనుచు రాజన్యు నైంధవ

రాజుఁ బసపుచుండె నాజిలోన.

శ్రి. II. 99.

చిన్నమ స్తకుడై రజరంగమునఁ బడియున్న నైంధవుని కశేబరమును దిలకించి దుస్సల విలపించుటెఱఁగును గాంధారి శ్రీకృష్ణదేవునకు వర్ణించి చెప్పుచున్నది. దుస్సల శోకానుభావవాక్యమున స్థాయిత్వముఁబొందిన పదము 'రాజ'. దుస్సల 'రాజ' 'రాజ' యని యొకటి యేడుపు. ఈ పదమే బహువారము లావృత్తమై ఛందమునఁ బ్రాసము, సనుప్రాసము సర్వపాదములందును వప్రయత్నముగ సిద్ధించుచున్నవి. ఛందమున గల, నగణ స్వరూపము తఱచై యవరోహణము, ద్రుతి రూపొందుచున్నవి. అగ్నేయ 'ర' కారము, వాయవ్య 'జ' కారము పునఃపునరావృత్తములై శోకదీప్తిని ఛందమునఁ జక్కగా వ్యాపింపఁజేయున్నవి. అక్షరపదసంవాదముచేఁ బద్యము సుసమాహితగతియై గాంధారిహృదయము ఏకైకపుత్రికయగు దుస్సలహృదయముతో శోకస్థాయియందు ఏకాగ్రముగ సంపదించుటను వ్యక్తముచేయుచున్నది. ఇదియుఁ బవడగీతియే.

ధర్మరహితులై న ధార్తరాష్ట్రులకు భూ

రాజ్యలక్ష్మి సుస్థిరంబుగాదు

ధర్మతనయ నిన్ను దద్రాజ్యసంపదల్

నలచి తమకుఁదామ వచ్చి పొందు.

అర. I. 61.

గుర్వక్షరబాహుళ్యముచేఁ బద్యముయొక్క గమనమున భారము, విలంబము గోచరించుచున్నవి. తన్నెగ్గులువలెకి రాజ్యము వెదలనడచిన ధృతరాష్ట్రునిపట్లఁ గోపముచే విదురుని హృదయస్పందము భారమైయున్నది. అతఁడు ధర్మజానితోఁ బలుకుచున్న కౌరవనిదాతృకమైన వాక్యము చిత్తస్పందభారలక్షణముగా గుర్వక్షరబాహుళ్యమై యుండుట మిక్కిలి యుచితముగనున్నది.

అనియతగతియైన యాటవెలఁదియందు యథారసముగా గురులఘ్నస్వతరబాహుళ్యము చేతను, అవిద్యమానగణావభాసనముచేతను, ననియతప్రాసాదినివేశనవైచిత్రీచేతను, నలంకారనిర్మాణవిశేషముచేతను గతిభేదములను, సౌందర్యభేదములను భాసింపఁజేసి భారతకవులు దాని వినియోగమునఁ జూపిన శిల్పమును ఇట్లే పెక్కుపట్టుల ననుసరించి గ్రహింపవచ్చును.

సూచికలు :

1. బసవపురాణము — పీఠిక : పుట 85.
2. జనాశ్రయ : v — 44-52 సూత్రములు.
3. అష్టకవీయము : 2 వ అధ్యాయము, చింతామణికారిక, 18.
4. చందోదర్పణము : 3 — 28.
5. కవిజనాశ్రయము : శాత్యధికారము.
6. బసవపురాణము — పీఠిక : పుట 85.

గద్యము

"గద్యం కవీనాం నిరపం వదంతి"

వామనుని : 1-3-21

పింగళముని గద్యమును గురించి తన శాస్త్రమునఁ బ్రసంగింపలేదు. లక్షణీయమైన యక్షర మాత్రానియతి దానియందు లేదుయే యందుకుఁ గారణము కావచ్చును. వృత్త గీతపరితములై ప్రశ్నిష్టపరితములైన యజుర్వేదమంత్రములు గద్యములు. అవాంతరవాక్యరూపములైన పాదములను విశేషింపవలసిన యవసరము యజుర్వేదమంత్రములకు లేదు. అట్టివానికిఁ బింగళముని లక్షణము చేయలేదు.

గద్యపద్య గేయాత్మకములగు దృశ్యశ్రవణంధములకు లక్షణము నిబంధింపఁబూనిన భరతముని గద్యమునుగూడ ఛందోభేదముగాఁ జేర్చినాఁడు. స్వర, వ్యంజన, పద స్వరూపములను నిరూపించి నాట్యశాస్త్ర చరిత్రకార్యాయముని —

"ఏభి శృద్ధివిధానైః విస్తారవ్యంజనార్థసంయుక్తైః

పదబంధాః కర్తవ్యాః నిబద్ధబంధాస్తు చూర్ణా వా"

38

"అనిబద్ధపదం ఛందః రథా వానియతాక్షరం

అర్ధాపేక్షిక్షరస్యాతం జ్ఞేయం చూర్ణపదం బుధైః"

40

అని భరతముని పదబంధములు నిబద్ధబంధములు, చూర్ణములు - రెండువిధములని చెప్పెను. వానిలో అనిబద్ధపదము, అనియతాక్షరము, అర్ధాపేక్షిక్షరస్యాతమునైన ఛందము చూర్ణపదము. గద్యమును పదమును ముని యుపయోగింపలేదు కాని యభిసంప్రదించెను - "ఇదం తు కేవలం పతన కర్మత్వాత్ గద్య మిత్యుచ్యతే గద్యమితి నిగదనీయత్వేన విశేషసంజ్ఞయా వ్యవధేతః" అని వ్యాఖ్యానించిరి.

'అనిబద్ధపదం' అనఁగా అనిబద్ధపాదముని ముని యభిప్రాయము కావచ్చును. అనిబద్ధపాదము, సవియతాక్షరమునై యుపవిశేషవ్యంజనములగు సక్షరములచేఁ గూర్చబడిన ఛందము చూర్ణపదముని మునివచనము. దీనినే తరువాతివారు గద్యమనిరి. పాత్యము, గేయము కాక కేవలము నిగదనీయమైనది గద్యము. అది కావ్యమునఁ బ్రయోగింపఁదగినదగుటచే ఛందో విశేషమే యగుచున్నది గద్యమునకు శాస్త్రవియతి లేకున్నను రసభావాదినియతి యున్నది.

వత్తయొక్క చిత్తవృత్తిచేత నియతమై గద్యము వర్తించును. కనుకనే దానియందును శ్రవ్యతా ధర్మము వర్తించి కావ్యోపయోగిత్వము దానికి సిద్ధించినది. నియతమైన పద్యమున నియమలభ్యమైన శ్రవ్యతను సాధించుట సుకరము. సాధకునకు వియమము సహకారియగును. అనియతమైన గద్యమున హృద్యత సాధించుట మిక్కిలి దుర్లభము. కనుకనే గద్యము కవులకు గీటురాయి వంటి దయ్యెను.

అలంకారికులు గద్యచ్ఛందముయొక్క హృద్యతను గుర్తించి తమ శాస్త్రములందు దానిని గుఱించి ప్రసంగింపసాగిరి.

“శబ్దార్థే సహితౌ కావ్యం; గద్యం పద్యంచ తద్విదా” 1-16

అని బామహాఁడు గద్యమును కావ్యోపయోగి పదబంధముగాఁ జేర్కొని యారకుండెను. దండి గద్యరచనాప్రవణుఁడు గనుక ఆయన తన కావ్యాదర్శమున గద్యమునుగుఱించి స్ఫుటమైన విరూపణముచేసెను.

“శరీరం తావదిష్టార్థవ్యవచ్చిన్నా పదావళిః” 1-10

“గద్యం పద్యం చ మిశ్రం చ తత్త్రిదైవ వ్యవస్థితం” 1-11

“అపాదః పదసంతానో గద్యం” 1-23

“ఓజస్సమాసభూమస్తస్త్వ మేతద్గద్యస్య జీవితం” 1-80

“తద్గురూణాం లఘూనాం చ బాహుళ్యైర్వత్సమిశ్రణైః

ఉచ్చావచప్రకారం తత్ దృశ్య మాఖ్యాయికాదిషు” 1-81

అపాదమైన పదసంతానము గద్యము. సమాసభూమస్తస్త్వరూపమైన యోజస్సు దానికిఁ బ్రాణము. గురులమువుల బాహుళ్యము, అల్పత్వము, మిశ్రణము - వీనివలన గద్యగతి యనేకభంగులుగా నుండును. గద్యగతిభంగీవిశేషములను అఖ్యాయికాదులందు చూడవచ్చును. దండి చేసిన యీ గద్యలక్షణవర్ణనము మిక్కిలి యుచితముగా నున్నది. అనంతరలాక్షణికులు చేసిన గద్యప్రసంగము లన్నింటికంటె నిది ప్రస్ఫుటముగ, సమగ్రముగ నున్నది.

గురువులయొక్క బాహుళ్యము, లఘువులయొక్క బాహుళ్యము, తదుభయమిశ్రణము - వీనివలన గద్యమున గతిభేదములు సాధ్యములనియు, ఓజఃప్రసాదమాధుర్యాది గుణభేదములు భిన్నగతులయిన గద్యములందు భిన్నగుణముల నారాసముచేసి నానారసాద్యర్థముల నిర్వహణమున దానిని సమర్థము గావించుననియు దండి చేసిన గద్యవివేకము అనంతప్రకారములయిన గద్యముల నిర్మాణమునఁ గవికి పరమోపనిషత్తుగా నున్నది. దండి యభిప్రాయమునఁ బ్రస్తుటాంతరములయిన వైదర్భగద్యము, గౌడగద్యము నేర్పడి మధుర, దీప్తరసముల నిర్వహణమునఁ బ్రయోజ్యము లగుచున్నవి.

దండి 'చూర్ణము'ను 'రీతిగా' రూపించిన వామనుడు గౌరవైచిర్యములనడుమఁ బాంచాలమును బ్రవేశింపెట్టి రీతిత్రయముతోపాటు గద్యత్రయమును వేర్కొనెను.

"పద్యభాగవత్ వృత్తగండి" 1-3-23

"అనావిద్యలలితపదం చూర్ణం" 1-3-24

"విపరీత ముక్కులికాప్రాయం" 1-3-25

ఉత్కలికాప్రాయమునఁగా ఉత్కంతాతిశయజనకమవి గోపేంద్రతిప్పిటాపాలుఁడు వ్యాఖ్యానించెను. పద్యభాగాన్నితమైన వృత్తగండి వైచిర్యము, అనావిద్యలలితపదమైన చూర్ణము పాంచాలము, అవిచ్ఛిన్నతపదమైన యుక్కులికాప్రాయము గౌరముని వామనాధిప్రాయముగా గ్రహింపవచ్చును.

భోజమహారాజు నిస్సక్తంరాజుండముని గద్యము ఉత్కలికాప్రాయము, పద్యగండి యని రెండువిధములనియు (2-25) లలితము, నిఘ్రిము, చూర్ణము, అవిచ్ఛము వనుభేదములు రీతివృత్తుల ననుసరించి యేర్పవినవియు (2-26) చెలిపెను. పద్యగండియందు వృత్తగండి, జాతిగండి యనుభేదములను భోజుఁడు లావించెను. దండి చూర్ణమును, వామనుని రీతిని మేళపించి భోజమహారాజు గద్యమును గతినానాత్వమును చర్చించెను. ఆయన వివేచన మిట్లున్నది—

"గద్యం పద్యం చ మిశ్రం చ వార్తం యత్ సా గతి స్మృతా
అర్థావిత్థాదిన్ స్వాపి వాగలంకార ఇష్యతే" 2-18

"పరతః పదా ర్పితాంతరింహారో గతిః" అని రామసింహుని వ్యాఖ్య. కావ్యపరిసమునఁ బదము పెంటఁ బదము సంచలించురీతి గతి. అది వ్యామున కొవిధమైన యలంకారము. గద్యపద్య మిశ్రముల నది త్రివిధముగా నుండును.

"కల్ప ద్గర్భేన పద్యేన కల్ప నిర్రేణ శత్యతే
కవిత్వం కల్పన ద్వాభ్యాం కాచ్ఛేద్యో కల్పన త్రిభిః" 2-19

కావ్యమందలి యర్థము కొంత గద్యముచేరిను, కొంత పద్యముచేరిను, కొంత మిశ్రము చేతను, కొంత గద్యపద్యములచేతిను, కొంత గద్యపద్యమిశ్రములచేతిను పర్తిండుటఁ దగినదై యుండును. కావ్యార్థమునకుఁ దగిన చందోవిశేషమును గవి యెన్నిరచెనోవలెను.

యథావతి యథాశక్తి యథాచిర్యం యథారుచి
"వేః ప్రాత్రస్య చ ఏతస్యాః ప్రయోగ ఉపపద్యతే." 2-21

కవియోక్తము, సామర్థ్యము, అభివీక్షము, పాత్రాచర్యము - పినివిఁబట్టి కావ్యమున గద్య పద్య గతిభేదములు ఉపపాద్యము లగుచున్నవి. ఈ త్రివిధములయిన కావ్యగతు లందు శుద్ధములు, సంశ్లిష్టములు నైన యాణుభేదములను భోజుఁడు వివేచించెను.

ద్రుతా విలంబితా మధ్యా సాథ ద్రుతవిలంబితా

ద్రుతమధ్యా చ విజ్ఞేయా తథా మధ్యవిలంబితా

2-22

సా లఘూనాం గురూణాం చ బాహుళ్యాలృత్యమిశ్రజ్ఞైః

పద్యే గద్యే చ మిశ్రే చ షట్ప్రకారోపజాయతే

2-53

దండిచెప్పిన మార్గమును విస్తరించి భోజాదు ఆ మిశ్రభేదములను రూపించెను. గురులఘ్యస్య తరబాహుళ్యముచేతను, తన్మిశ్రణముచేతను సిద్ధించు ద్రుత విలంబిత మధ్యాది గతిభేదములు పద్యమునను, గద్యమునను, మిశ్రమునను గుర్తింపఁదగినవే యనుటభోజాని సూక్ష్మబుద్ధికిగుఱుతు.

గురులఘునివేళనియము, పాదవ్యవస్థ లేమిచేత గద్యము పద్యమునుండి వేరుపడు చున్నది. కాని గురులఘుబాహుళ్యాదికమువలన ద్రుతవిలంబాది వృత్తిభేదములు, గురులఘు క్రమభేదములవల్ల ఆరోహణావరోహణాది రీతిభేదములు గద్యమునందును సిద్ధించును. రసా ద్యర్థనిర్వహణోచితముగ గద్యమును నిర్మించుటయందు పీనిని కవి యవహితచిత్తుడై సాధింప వలెను.

సాహిత్యదర్పణమున విశ్వనాథకవిరాజు చేసిన ముక్తకము, వృత్తగంధి, ఉత్కలికా ప్రాయము, చూర్ణమునను విభాగములు (IV-330): చందోమంజరియందు గంగాదాసుచేసిన చూర్ణకము, వృత్తగంధి, ఉత్కలికాప్రాయమునను భేదములు (VI-1-3): సంగీతరత్నాకరమునఁ బార్శ్వదేవుడు చేసిన వృత్తగంధి, చూర్ణము, ఉత్కలిక, లలితము, ఖండము, చిత్రము నను భేదములు అన్నియు భోజాని విభాగములందే యంతర్భవింపును.

అంద్రలాక్షణికులు గద్యము కావ్యోపయోగియై రసనిర్వహణసమర్థమైన చందోవిశేషముగాఁ జేర్చొనిరిగాని దానియందలి భేదములను నిరూపింపయత్నింపలేదు.

గద్యం బపాదపదనిక

రద్యోతిత సవరసార్థరచనల నెగడున్

సంజ్ఞాధికారము

అని మల్లియారేచన గద్యమును సవరసార్థపాదసవమర్థమైన చందోభేదముగాఁ గొనియాడెను.

“సరగుఁ గవిత గద్యపద్యంబులనఁ బాద

కల్పనంబు వలదు గద్యమునకు”

1-6

పాదకల్పనావశ్యకము లేమియే గద్యముయొక్క విలక్షణతయని యనంతుని పాదమున.

కనుఁగొనఁ బాదరహితమై

పనుపడి హరిగద్దెవోలె బహుముఖరచనం

బున మెఱయు గద్య మది తా

తెనుగుకృతుల పదనమనుగ దీపించు గడున్.

2-2

అని యసంతాపాత్ముడు గద్యమహిమను జక్కగా గొవియ్యాడెను. గద్యమన తుపమానముగా ననంతుడు హరిగడ్డెను గ్రహించెను. హరిగడ్డె నహప్రక్షిద్దడైన యాదిశేషుడు. అదిశేషుని వలె గద్యము వన్నెగము--"తినుగొనిఁ బాదరహితము." పత్రసుందరములయిన గమనభంగులు గలదే కాని చూడఁబోయినఁ బాదములు స్ఫుటముగఁ గనఁబడవు. పద్యము ద్విత్రి చతుః పంచాది పరిమితపాదములతో నడచును. గద్యమన్ననో అర్థశ్యములయిన సహస్రపాదములతో నడచును. అది యనంతుడైన యాదిశేషునివలె సహస్రములము, సహస్రపాదము. అది రస మయ్యుడైన హరిగడ్డె. గుప్తములయిన సహస్రపాదములతో, సహస్రములములయిన గతి వక్రతలుగలిగి సర్వరసవిశ్వహాసమర్థమైన పదబంధము గద్యమను ననంతుని యభిప్రాయము సరసము, సమంజసమునై బోజుని యభిప్రాయమునకు అనుబంధప్రాయముగా నున్నది.

తెనుగుకృతులం దీగద్యమే పదనమనుపేర దీపించుచున్నది. తినుక సంస్కృతలాక్ష ణికులు గద్యమును భావించిన భేదములన్నియుఁ తెనుగుపదనమునకు సన్నివయించును.

చందోఽనుశాసనమున జయకీర్తి చెప్పినమాట గద్యపదనములకు భేదము నూచించునదిగాఁ గనఁబడుచున్నది

"గద్యం హృద్య మపాదోక్తి సమాసపదసందితం

తతోఽన్యత్ చూర్ణ రియ్యక్తా వచనం వాక్యబంధురం".

1-26

సమాసపదసందితమైన యపాదోక్తి గద్యము. అది హృద్యము. గద్యములంటే వేఱయిస్తో వచ నము చూర్ణి. అది వాక్యబంధురము. హృద్యం గద్యదర్శము. అది లేనిది వచనమాత్రము అని జయకీర్తి యభిప్రాయముగాఁ బోఁబడుచున్నది.

వాచ్య (అర్థ) ప్రధానము వాక్యము

వాచక (శబ్ద) ప్రధానము చందము

పదనము వాక్యబంధురమగుటచే అర్థబంధదృష్టిచే అసహాహితపదబంధమై అచ్చందమగుచున్న దనియు, సమాహితపదబంధమై శబ్దార్థవిబంధనరూపమైన ఉక్తి అపాదమయ్యు హృద్యమై గద్యముఅను చందమగుచున్నదినియు జయకీర్తి యభిప్రాయముగా భావించఁదగియున్నది. స్పష్టప్రక్షిద్దము వచనలక్షణము, సరసప్రతిపాదనము గద్యలక్షణము. వచనము విర్లయము, గద్యము మనవి భావించుట సమంజసము, కథన, వివరణ, విస్తరణోపదేశాదులందు వినియు క్షణగల సులంకృతచూర్ణపదబంధము వచనము. పర్లయమస్తురసభావాది పాక్షత్కరణ సమర్థముగ సమలంకృతమై హృదయంగమ గమనవివిత్తిగలది గద్యము.

ఆంధ్రమహాభారతము చంపూకావ్యము. “పద్యముల గద్యములన్ రచించెదన్ గృతుల్” అని తిక్కన ప్రతిజ్ఞ చేసెను. అదికవిమార్గమును, వ్యాసునిమార్గమును అనుసరింతు ననుటకే ఆ ప్రతిజ్ఞ. ఆయన సహజముగ నిర్వచనరచనాప్రియుడు. నిర్వచనోత్తరరామాయణ మునందాయన —

వచనము లేకయు వర్ణన
రచియింపఁగవచ్చుఁ గొంత ప్రౌఢులకుఁ గథా
ప్రచయము పద్యములన పొం
దుచితంబుగఁ జెప్పు టార్దు లొప్పదమనరే.

అవి వర్ణనమునకు, గథాప్రచయమునకు వచనము సాధారణముగా నుపయోగపడునన్న యభి ప్రాయము వెల్లడించెను. “యథా హ్యటపీవర్ణనాదౌ గద్యం ప్రగల్భితే న తథా పద్యం” - ఇత్యాదియైన సంస్కృతాలంకారికుల దర్శనము విశ్లేయ్యున్నది. అయితే వర్ణనోచితమైన గద్య మునకును, కథనోచితమైన వచనమునకుఁ గొంతభేదము భావింపఁదగియే యున్నది.

ఆశ్వాసాంతములందు కవి పంశప్రతిభాదికమును వర్ణించు వాక్యములు గద్యములనఁబడు చున్నవి. అవి సమస్తపదములై హృద్యగతిమంతములై గద్యము అను విశేషసంజ్ఞను ధరింప నర్హములై యున్నవి. కథాప్రచయమున వస్తుప్రధానములు, సంధివాక్యరూపములునైన చూర్ణ పదవాక్యములు హృద్యతాధర్మివర్ణితములై వచనము లనఁదగియున్నవి.

తిక్కనసోమయాజి సహజముగ నిర్వచనరచనాభినివేశము గలవాఁడు. భారతము నాయన ‘పద్యముల గద్యములన్’ రచియింపనిశ్చయించికొన్నను స్వభావనిరూఢమైన యాయన నిర్వచన రచనాభిలాష భారతమునందును గనఁబడుచునేయున్నది. పెక్కు రసపద్యుత్తాంతముల కూడలియైన మహాభారతము నాయన ప్రబంధమండలిగా భావించెను. మొత్తముమీఁద చంపూ మార్గమును వీడక అందొక రసవత్ప్రబంధమును నిర్వచనముగఁ దీర్చి తిక్కన తన యభిలాష మును దీర్చుకొనెను. మౌనలపర్యము నిర్వచనప్రబంధము. సౌప్తికపర్యమును ప్రగర్హమయము గావించుట, ప్రీతిపర్యమును నానావిశేషవృత్తసమలంకృతము గావించుట తిక్కన యభిరుచి విశేషమునకు, శిల్పమునకు నిదర్శనములు.

కవిత్రయము గద్య పద్య రచనాభిమానమును వాద రచించిన గద్య పద్య సంఖ్యల నిష్పత్తినిబట్టి గుర్తింపవచ్చును.

	గద్యపద్యములు :	పద్యములు :	పద్యములు
నన్నయ :	4011	—	2506 ప్రాయమున్న 95
ఎఱ్ఱన :	1595	—	1099 498
తిక్కన :	15901	—	11384 4517

పద్య : గద్య నిష్పత్తి

సన్నయ :	100 వ్యములకు	60 గద్యములు
ఎఱ్ఱన :	100 ..	60 ..
తిక్కన :	100 ..	40 ..

గద్యపద్య : గద్యనిష్పత్తి

సన్నయ :	100 గద్యపద్యములకు	37 గద్యములు
ఎఱ్ఱన :	100 ..	31 ..
తిక్కన :	100 ..	28 ..

ఈనిష్పత్తుల సరిదిమించి గద్యములసంఖ్య కొన్నియాశ్వాసములందు పెరుగుట. కొన్నింటి తఱుగుట దినములున్నది.

పెరిగిన యాస్వాసములు

గద్యపద్యములు: ఉన్నగద్యములు: ఉండవలసినగద్యములులు: ఎక్కువ					
అది. I	164	66	60	8	
.. VII	290	115	108	7	
అర. II	358	150	133	17	
ఉద్యో. IV	128	142	122	20	
ఉష్మ. III	155	161	130	30	
ప్రే. V	113	158	127	29	
శల్య. II	122	158	120	38	
సౌ. I	240	79	67	12	
.. II	136	61	38	13	

పెరుగుదలకుఁ గారణములు

వర్ణానుక్రమణికలందరి వివరములు.

సంచేంద్రోపాఖ్యానము - శక్తికల్యాణపాదుల కథ

అలా III - తీర్థమల వర్ణనలు

ఉద్యో. IV - వేదానందవిద్వత్తయము మున్నగు మంత్రాంగము. వదనబండము లెక్కవ.

- భీష్మ. III - } వ్యూహములు, తుములయుద్ధములు
 ద్రోణ. V - } రణాంగణవర్ణనలు, ద్వంద్వయుద్ధవివరములు
 కర్ణ II - } రౌద్రోద్రేకప్రకాంతికి ఎడనెడ వచనఖండములు.
 శల్య II - బలదేవుని తీర్థయాత్రల వర్ణన.
 సౌప్తి. I - } రౌద్రవిశ్రాంతికొఱకు వచనఖండములు.
 .. II - } కూరకర్మఫల సమీక్షరూపములైన వచనములు.

తఱిగిన యాశ్వాసములు

గద్యపద్యములు: ఉన్నగద్యములు: ఉండవలసినగద్యములు: తక్కువ

సభా. II	322	107	119	12
విరాట. V	407	103	116	13
శ్రీ. II	187	31	52	19
కాంతి IV	457	95	129	34
.. V	632	143	180	37
అను. IV	451	96	128	32
అశ్ర. I	186	40	53	13

తఱుగుదలకుఁ గారణములు

- సభా. II - శిశుపాలవధ, ద్యూతము, ద్రాపదీమానహరణము రసవత్సన్నివేశములు.
 విరా. V - ఉత్తరగోగ్రహణము - ఉత్తరాకల్యాణము - వీరశృంగారరసపుట్టుములు.
 శ్రీ. II - శ్రీలవిలాసములు నానావృత్తివిశేషములందు నిబద్ధములు.
 కాంతి. IV } మంత్రప్రభావములు, నీతులు, సాంభ్యాదితత్వములు, వృత్తగీతలు.
 .. V } హంసగీతలు కందపద్యబహుళములు.
 అను. IV - గద్యము తఱిగినమేరకు కందములు పెరిగినవి.
 అశ్ర. I - ధృతరాష్ట్రపనగమనాదికము రసవత్సన్నివేశము.

మౌనలపర్వము నిర్వచనము

మౌనలపర్వమున 224 పద్యములకు కేవల మొక్కఁడే వాక్యఖండరూపమైన గద్యము కలదు. అదియు "అంత బలుండునుం బోవ నిశ్చయించి చెప్పిన" అను సంధివచనము. అచ్చట నీ వచనము లేకున్నను లోపములేదు. ఉండుట యనంగతమనిక్కు నొప్పును. ఆ సందర్భమిది —

చ॥ వెలువడి లీల నేఁగి మును వేడ్క నొనర్చిన మేటివప్పరే
 బుల నెలమిన్ మహార్ణవముపొంత వసించిన సుద్ధవుండు దా

సలములవలదొనర్చుటకునై వివినంబున కేగువాడుగాఁ
జరికిన దాని కొందొకఁడు వల్కఁడ వృష్టుఁడు కాలవేదితన్. 33

వ॥ అంత బలుండునుం దోవ నిశ్చయించి చెప్పిన 34

చ॥ పలుకక మ్రొక్కి పీడుకొలుపంగ వసంబున కప్పరోహితుం
దలమువినిశ్చయంబు వగవలయు మాన్యఁగఁ దోయె; నాతనిన్
హలధరుఁ డన్వదోయి వినయంబును భక్తియుఁ దోవ నయ్యనా
కులు నడుచుచి యొక్కెడ సుకుంతలనిర్ణయ కాంతదిత్తుడై 35

క॥ విను మొక్కఁడు నొక భూరుహ
మున మూలంబున నిరస్తమోహాఞ్చిల్లం
బున వెలుగు బుద్ధివిజ్ఞే
యనిహితరఁజేసి యుండె నానీసుండె. 36

సుబద్ధములయియున్న రెండు చంపిముల నడుమ నీ గద్యఖండిము విచిత్రమేరక
యనర్థముహదనై ప్రక్షిప్త మనిపించుచున్నది.

పూర్వవద్యాంతమున "ఒందొకఁడు వల్కఁడ వృష్టుఁడు కాలవేదితన్" అని ముగిసిన
వ్యామందలి క్రియాపదము ఉత్తరవద్యాంతమున జన్మింపఁగలమై "పలుకక మ్రొక్కి పీడు
కొలుపంగ వసంబున కప్పరోహితుం దలమువినిశ్చయంబు వగవలయు మాన్యఁగఁ దోయె"
నన్న వ్యావిన్యాసమే సుశ్లేష్టముగ నున్నది. వాక్యార్థము సుస్పష్టముగ నున్నది. హలధరుఁ
డాపరోహితు నందొదోయినట్లే పోయెనుగాని తానును తనమునకై వసమున కేగుదునని చెప్పి
పోలేదు. చెప్పిపోయెనున్న వ్రాతంచే నీ గద్యఖండిము పద్యములనడుమ నివారించఁబడినది. ఇది
తిక్కిన వ్యామముకాదు. 'వల్కఁడ' యన్న పూర్వవ్యాక్రియ 'పలుకక' యన్న ఉత్తరవ్యాక్రి
యతోఁ జుక్కగా నుండుచున్నది. ఈ వ్యామసంధానమునందలి యుండమును 'చెప్పిన' యన్న
గద్యఖండిమందలి క్రియ భంజించుచున్నది. విశేషించి బలుఁడు చెప్పుటగాని పోవుటగాని
మూలధారతమునం దగఁపడుటలేదు. మూలపట్టున్నది --

"వివిష్టాస్తా విశిష్టాశ్చ సముద్రాలే స యోగవిత్
గా మామంత్ర్య తాన వీరాన్ ఉద్ధవో ఒర్ధ్వకారదః" 3-11

ం ప్రస్థితం మహాత్మానం అభివాద్య కృతాంజలిః
జానన్ విశాకం వృష్టిశాం నైచ్చ ద్వారయతుం హరిః" 3-12

వర్ణనాత్మక గద్యములు :

సముద్రవర్ణనము : అది. II 27

కణ్వాశ్రమవర్ణనము : అది. IV 22

ద్రౌపదీవివాహవర్ణనము . అది. VII. 283.

నారదకృతతీర్థవర్ణనము : అర. II 260, 264, 268, 270, 276, 278.

ప్రభాతవర్ణనము : విరాట. II 240

యుద్ధవర్ణనము : విరాట. V 60 . ఓష్య. I 267 ; ద్రోణ. I 311 ; V 207

వ్యాహువర్ణనము : ఓష్య. I 95, 103, 130, II 21.

బలదేవుని తీర్థయాత్రావర్ణనము : శల్య. II 146, 148, 155, 159, 163, 176, 178, 183, 185, 189, 197, 203, 214.

గ ద్య భే ద ము లు

పద్యగంధి :

పద్యగంధిగద్యములందు వృత్తగంధి, జాతిగంధి భేదములను బోధించు వినిపించి చెప్పెను. అట్లే యుపజాతిగంధియు భావింపఁదగియున్నది. కవిశ్రయరచనయందు వృత్త గంధు లంతగా నగుపడవు.

ప॥ అని శంకించియుఁ గొండువోపవర - (మత్తేభగంధి)

శల్య. I. 264.

ప॥ కాపున బంధుమిత్రభసనందయ - (ఉత్పలగంధి)

అర. I. 24.

జీతిగంధి :

లకురంగంబులం బూనిన రిభంబెక్కి—

బ్రద్రస్థసపురంబున

బంజని యిందులకు భర్తవందనుందోడ్కొని...

నాద II. 134.

(ఇది కందగంధి)

ప॥ ఇట్టి మహోత్సాహములు
పుట్టిన సురపతి బృహస్పతిం జూచి...

ఆది. II. 83.

(ఇది కందకంధి)

ప॥ కృతకృత్యులమైతిమిహి । ద్దునుం జాల వ్రాతె సేనయు... (కందగంధి)

శల్క. II. 332.

ఉపజాతిగంధి :

ప॥ అట్లు । చేయుదు నమృతంబుదెచ్చి మీకిచ్చి
యేనునుం దలియు దాస్యంబువలన

ఆది. II. 58.

(ద్విపదగంధి)

ప॥ ఇట్లశ్రమంబునఁ గృత్రిమపక్షి
తలఁదెగనేసిన యర్జునునచలి తదృష్టికి...

ఆది. V. 254.

(ద్విపదగంధి)

ప॥ ఏము
రాజసూయ మహోత్సవ దర్శనంబు
నన్న భవత్కృత సత్కారగౌరవంబు । ననుఁజేసి...

సభా. II. 76.

ప॥ మఱి యార్జునకు శయనంబును భీతు
నకభయంబు తృప్తితునకు జలంబు
ను బుట్టుక్షితునకు నన్నంబును శ్రాంతున
... ..
యజ్ఞశేషం బిమృతంబునఁ బరగు

ఆర. I. 31.

(సీస - ద్విపదగంధి)

ప॥ అని యేడ్చుచుం గుంతి యచ్చటం దడయ
వెఱచి గూఢప్రకారంబునం । గన్యాంతఃపురంబునకు
వచ్చి యెప్పటియట్లు వర్తిల్లుచుండె

(ద్విపదగంధి)

“విన్నును బీష్ముని నెన్ననేల”

బీష్ము. I. 174.

(సీతఖండగంధి)

అని యిట్లు పుండరీకాక్షుండు చమ్ము

శ్లో. II. 924.

కయ్యంబునప్పుడు కడ్డు తేజంబు

బీష్ము. I. 181.

(ద్వీపదగంధి)

ఇట్టి పద్యగంధిగద్యములలో ముఖ్యముగా గమనింపదగినది అరణ్యపర్వ చతుర్థాశ్వాస మందలి 21వ గద్యము. అది సరస్వతీదేవి వాక్యము. ఎఱ్ఱన యీ గద్యమును బుచ్చిపూర్వకము గనే పద్యగంధిగా నిర్మించినట్లు కనబడుచున్నది. దానియందు పెక్కుపద్యఖండము లిమిడి యున్నవి.

“అగ్నిహోత్రం బస్మదాత్మరించి యెఱుం గుము...”

“అగ్నిహోత్రముఖంబున ననుభవించు”

అత్మజ్ఞులైన మహాత్ములకు నఖిల

సంశయద్వేదంబు నేయుదు సన

“మామకంబైన పరిమపదంబు వినుము”

“ప్రచురమధిషిం తోయంబులును శర్క

రాసై కతంబులును.....

“యజనశీలుడు పెక్కేండ్లు మత్సరంబు”

అ. IV. 215.

కొట్టొడిపంక్తుల గద్యమున నెఱ్ఱన సీన గీత ఖండములను విరచియున్నవైనాడు. ఇట్టి పద్యగంధిగద్యము సాక్షాదసరస్వతీదేవి వచనమునుండి నిర్మమందుట పరిమోచితముగా నున్నది. లయాత్మకములయి హృద్యములయిన గద్యములే పద్యగంధములయినదో హృద్యతలములై విపందీస్వరసుధగముల. ఇట్టి గద్యములు వైదికములని వాడునువి యీశయముగా తానింప వత్తును.

కథనాత్మక, సంభాషణాత్మక, హితోపదేశాత్మక గద్యములు తరచు చూర్ణ గద్యములందును పత్రివాచకాదిత్యమునుబట్టి లలిత విఘ్నర మధు ధాదిభేదములు గణింపదగియున్నవి.

లలితచూర్ణము :

ప॥ కావున నీరెండుదెలుంగులవారికి శాంతిగావింపం బ్రయత్నంబుసేపెద. ధర్మార్థసహితంబైన తెలుగుమాటలు మంత్రిజనసహతుండైన సుయోధనునకుం జెప్పెదఁ దనకుం బాండు నందనులకు లోకంబులకు హితంబయినవిధంబు వంచనలేక చెప్పెడు నన్ను పాండవులవాఁడని శంకించి యతండు నామాట విసంధయ్యెనేనియు మేలకాక...

ఉచ్ఛ్వా. III. 243.

నిష్ఠురచూర్ణము :

ప॥ నాకట్టిన పుట్టంబు నీకుం గట్టంగాదు గాకేమి యని గర్వంబున నెగ్గులాడి దేవయాని నొక్కనూతండ్రోచి శర్మిష్ఠ కన్యకాసహస్రపరివృతయయి క్రమ్మటివచ్చి నిజనివాసంబుననుండె నంత.

అది. III. 188.

మధురచూర్ణము :

“అనిననతం దట్లకాక చనుదెమ్మనుటయు సావిత్రి చయ్యనంజని భార్యాసహితుండై యున్న తనమామకుం బ్రణమిల్లి మీకొడుకు వనంబునకు నగ్నిహోత్రార్థంబై సమిధలుదేరనరి గెడు నాకును నతనితోడనవని వనంబుసూద వేడ్కయైనది మీరు నాకివ్వరంబు కృపసేయ వలయు ననిన నాతం డిమ్మగువ యెన్నుండును నెయ్యదియును నడగది తెలుగు దీనికిం బ్రിയం బైయున్నది నాకు నివారింపనేల యని తలంచి యనుమతించిన నయ్యురువుర యడుగలంబిడి వీడ్కొని—

అర్చ్య. VII. 210

ఉత్కలికాప్రాయము.

లలితోత్కలిక :

“అట్టియెడ మున్ను తురంగమఘరాదులం దూరిన రెంఢూళియుం బై పయినెగయఁ బర బలంబు నెత్తుబొత్తిల్లును నుచ్చిచను వివృచ్చు నిశితశరపరంపరలు పై నికశరీరంబులపై నుడిసి తడిసి రుధిరశీకరనికరవిక్రీరరవికీరణపరిణతంబగు సమీరణంబున నాశ్శక్తరాళకృపరిషిక్త విశ్వంభరాభాగంబునుం గలయం గెంపునంపాదించి యకాలసంధ్య నున్న నెం దదుచితవ్యాచార పారంగతంబులై పొడసూపిన యుడుగణంబులుంబోలెఁ బోలుచు నున్న నాశ్శక్తరాళకృపరిషిక్త కుంభవిక్రీర మోక్తికవిసరంబులవలనను, సముదీర్ణ మదవేగదుర్నివారవారణ నాశ్రపాతంబుల బెదరి శేంఢైగయుట పొగలెగయుటయుం, బ్రతిభటబాణ మధ్యము కాండప్రకాండంబుల వివిధజ్వాలలు విగుడుట మంఠయునుగా శ్రోధదవానలంబు భటవృక్షాశ్శక్తంబులవాడునం జెలంగుచున్న యుద్ధిష్ఠిరానుజ నతినిష్ఠురభల్ల

భజ్యమానబలవదరాతిఖరాస్థినిస్యనంబులవలనను, దొడ్డికొట్టి యెడనెడ మడుపులుగట్టు శోణితంబు, సీక్కునందుఁబడి తేలారు వెలిగొడుగులు పుండరీకంబులును వింజామరలు మరాళపుంజంబునునై కొలంకులచందంబునొంద వాని తెఱగెడు కొదమతుమ్మెదల పడుపులపగిదిఁ దొరఁగు నాఖండల తనయుండితపరవీరకాలాయననారావళకలములవలనను, గిరీటిశరపాటవపరిస్పృటితరిపుకపాల గళితమ స్తిష్క-పలలపంకంబువలనను, నలుదెసల సంతంతఁ గదియం జాగిపడియున్న కృత్త కరఙరణంబులను.....అభిరామంబయ్యును ఘోరప్రకారంబయ్యె....."

విరాట. V. 40.

నిష్ఠురోత్కలిక :

"అప్పుడు ప్రదీప్తవదనులుఁ బ్రజ్వలితనేత్రులనేకపాదులుఁ గరితురంగసింహసూకరానన సమానములును, దీప్రదంష్ట్రాకరాళాస్మయలును మఱియు ననేకప్రకారంబులగు వక్త్రంబులం బొలుచువారు వక్రాంగులు, దీప్తదేహులు హ్రాస్వశరీరులు నతిస్థూలకాయులుఁ గృశమూర్తులుఁ బింగళగత్రులుఁ నీలతనులు మఱి నానావర్ణంబులు గలుగువారును బంధశబ్దములు జటాఘోరములు గపాలధరలును మఱియు బహుభంగికంబులైన మౌళితలంబులం దొలుపొందువారును తోనుగా వివిధవిశేషవిరృతస్వరూపులగు నసంఖ్యాతప్రమథులు చిత్రాంబరమాల్యాంగరాగంబులు ధృత్తు కనకమయభుజగాన్ధీమాలాభూషణంబులును ధనుస్తూణకృపాచముసలముద్గరపరశుభిండివాలస్తూల ప్రభృతిస్సారప్రహరణంబులు మెఱయ మృదంగపదవదమరుఘంటాగోముఖాదితూర్యంబులు మొరయ విస్ఫురద్వజపతాకాకుంచితలు శోభిల్లఁ బాడిచు నాడుచు నార్చుచు బొబ్బరిడుచు నపుడు గఱచుచుఁ ద్రుక్కుచు గురువులువాఱుచుఁ గరటిబొంపితంబులుఁ గంఠీర్ధవగర్జితంబులు శంఖరవం బులు భేరీధ్వనులుంటోని యెలుంగులుసెలంగ బెట్టదంబులగు పలుదెఱంగులపలుకు లెనంగ బ్రహ్మదేవీపులగువారి మాంసదుదిరంబులఁ బూర్ణంబులగు కపాలంబులు గరతలంబులంగొని యాభీలాబులగు భక్షణపానంబు లాచరించుచు సోమపానశమదమతపోబ్రహ్మచర్యప్రముఖంబు లగు తమవిశిష్టకర్మంబులకు భవుండు విన్మయంబునొందుంగాని యష్టగుణంబుగు నైశ్వర్యంబు నొందియుఁ దారు విస్మితులుగానియట్టి మహానుభావులద్దేవునకు గౌరీకి గజముఖపిఱ్ఱులుకంటె నర్మిలికింబట్టు భవ్యులు దివ్యజనస్తవ్య లయ్యత్ప్రగురుతనూభవు తెంపెఱుంగుటకు సౌమిక వ్యాపార ఘోరత్వంబు గనుంగొని వినోదించుటకు వచ్చియతనిచిత్తంబునకు బెదరుపుట్టించువారై భీషణాకాశః నాదైర్యధుర్యుండు."

సౌ పిక. I. 110.

స్తమయస్తమయంబునఁ జంద్రుండుదయించి సాంద్రచంద్రికావిలాసంబున
 ంద విలింపవతివంపున సౌంపార నూర్వశి యర్జునసంగమకాంక్షంజేసి
 ంబుగట్టి మృగమధకర్పూరకుంకుమోన్మితసుగంధంబులఁది వినిధసురభి

కుసుమవిస్తరంజులు ముడిచి మణిమయభూషణాలంకృతయై నిలుకడవడసిన క్రొమ్మెఱుంగు, దీగయింటోలె మణిమయమండీరయశంకునినాదంబును గంకణయజుఱుఱుగార్పంబును గట్టికలావకింటికి కేంకారంబును మదనాజ్ఞావాద్యమోషంబునుంటోలె మ్రోయుచుండ మందగమనంబునఁ బురందరనందమమందిరంబున కరుగుదెంచిన నప్పురుషన త్రముండు భయభక్తి సంభ్రమంబులతోఁ బ్రత్యుత్థానంబును దండఁ బ్రజామంబును జేసి కరకమలంబులు మొగిచి యిట్లనియె.

అరణ్య. I. 358.

గ ద్య గ తి భే ద ము లు

మధురద్రుతి :

“ఈ లోకంబున వనితలుఁ బురుషులు విచ్చలవిడిఁ గ్రీడింతురు రిచ్చటికిది యనిందితంబైన యాచారంబు సీవును ద్రిదివంబునకు వచ్చినయప్పుడ దివ్యపురుషుండవు గావున నా మనోరథంబు సఫలంబుగా మందారమంజులమంజరీ మకరందపానమత్త మధుకరగానమనోహర స్థలంబులను మేరుశైలకందరంబులను మందపవనంబులుగల నందనాదివనంబులయందును నితాంతకాంతవికసిత కనకారవిందనమధికసౌరభసంవాసిత మహానందకందంబులైన మండాపీఠీరమణిమయవేదికలయందును జంద్రికాసుందరంబులైన సికతాలంబులను మణియు నిరర విహారస్థానంబుల ననవరతసురత కేళీసౌఖ్యాంబుది నోలలార్చుమనిన నిర్వికారదైర్యదుర్యుదైన యరునుం దీట్లనియె.”

అరణ్య. I. 363.

మధురవిలంబనము :

“అని నిశ్చయించినచి నంబాలపతియును గరంబునురాగంబునఁ బురం బిష్టకోభనంబు నేయించి సమారబ్ధివివాహమహోత్సవుండయ్యె నంత నిరంతరక్రముకడదీస్తంభకుంభత్సంభృత నవాహ్లాశ్వుత్పలనమాలాలంకృతద్వారతోరణంబులను జంజీర వాళకర్పూరగంజరంగ వల్లికృత కర్పూరమౌక్తికప్రకరంబులను గొతుకోత్సవమంగళ్య నందనాద్యనాప్రవర్తి మానస్వనియోగకృత్యంబులను నుత్సవనందర్యనాగకానేకరాజన్య మౌక్తికానందకానంక లంబుననుండేసి యొప్పుదున్న ద్రుపదరాజమందిరంబునం బూర్వోక్తానందకానంక వితతవికాసముక్తమౌక్తికకుసుమమాలాలంబనాభిరామంబును నమిచిన మౌక్తికానందకానంక పేష్టనంబును బ్రత్యగవల్లవకాల్యక్షతాంచితకాంచనపూర్ణ కలహోపకోభితంబును నానందకానంక సౌవర్ణపాత్రనవసౌరభబహువిదపుష్పనమిత్కుళాశ్మకమ్యాభిరమ్యంబును నవగమయశ్యామర

DONATED TO
TTD CENTRAL LIBRARY

